

tinerrarii istoriografice

Studii în onoarea istoricului
Costin Feneșan

Volum îngrijit de
Dumitru Țeicu și Rudolf Gräf

ACADEMIA ROMÂNĂ
Centrul de Studii Transilvane

Itinerarii istoriografice

Studii în onoarea istoricului
Costin Feneșan

Itinerarii istoriografice

studii în onoarea istoricului
Costin Feneșan

volum îngrijit de Dumitru Teicu și Rudolf Gräf

Academia Română
Centrul de Studii Transilvane
Cluj-Napoca
2011

Editori:
Academia Română
Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
Muzeul Banatului Montan, Reșița

Secretar de redacție: dr. Adrian Magina

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Itinerarii istoriografice, ed.: Dumitru Țeicu, Rudolf Gräf

ISBN:

LISTA AUTORILOR

Achim Viorel, cercetător științific I la Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, este autor a numeroase cărți și studii despre istoria medievală a sud-estului Europei și a Banatului, precum și despre istoria minorităților din România în perioada recentă.

Albert Carmen, cercetător științific II la Muzeul Banatului Montan din Reșița. De formație sociolog, s-a remarcat în mediul istoric prin studii și ediții documentare privind activitatea „Institutului Social Banat-Crișana”.

Báthory Ludovic, cercetător la Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, în prezent pensionar. Aria sa de investigație este istoria modernă, cu privire specială asupra schimbărilor economice ale acestei perioade în spațiul Transilvaniei și Banatului.

Bocșan Nicolae, istoric, profesor universitar la Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, autor al unor lucrări fundamentale consacrate veacului al XVIII-lea în Banat și Transilvania, precum și al unor studii de istorie confesională a Transilvaniei în secolul al XIX-lea.

Boldea Ligia, cercetător științific III la Muzeul Banatului Montan, Reșița. Prin multitudinea studiilor și articolelor sale despre familiile nobile bănățene, de la genealogii și până la viața juridică și privată, conturează aspecte noi în acest domeniu.

Câmpeanu Liviu, doctor în istorie din anul 2010, actualmente implicat într-un proiect de anvergură al Academiei Române ca postdoctorand. Centrul său de interes este reprezentat de istoria sașilor din Transilvania în Evul Mediu.

Drăgan Ioan, directorul Serviciului Județean Cluj al Arhivelor Naționale. Ca istoric medievist a dedicat studii și cărți prezentării evoluției structurilor nobiliare românești din Transilvania, fiind și coeditor la o serie de volume de documente privind Evul Mediu românesc.

Grăf Rudolf, profesor universitar la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, Facultatea de Științe Economice. În domeniul istoriei este implicat în investigarea istoriei economice a Banatului în secolul al XIX-lea, dar este și autor a numeroase studii cu privire la istoria sud-estului Europei în secolul al XIX-lea.

Gross Lidia, cercetător științific II la Academia Română, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca, este autoare a mai multor studii și cărți despre breslele și confreriile medievale din Ardeal, coeditor al seriei de documente medievale din Transilvania.

Iancu Gheorghe, cercetător științific I la Academia Română, Institutul de Istorie „George Barițiu”. De-a lungul activității sale a studiat istoria politică și instituțională în perioada modernă și contemporană.

W. Kovács András, cercetător al istoriei medievale la Erdélyi Múzeum-Egyesület din Cluj-Napoca. Principalele sale studii și cărți s-au axat pe realizarea de genealogii, prosopografii dar și pe editarea de documente medievale ale Transilvaniei.

Magina Adrian, cercetător științific III în cadrul Muzeului Banatului Montan, Reșița. Cercetările sale s-au focalizat pe istoria confesională a Banatului la sfârșitul Evului Mediu și în pragul epocii moderne.

Magina Livia, doctorand al Academiei Române, colaborator al Muzeului Banatului Montan, Reșița. Derulează proiecte de cercetare despre cadrul instituțional și legislativ al lumii rurale transilvănene și bănățene în Evul Mediu, fiind implicată în editarea de documente medievale privind Banatul.

Mândruț Stelian, cercetător științific I la Academia Română, Institutul de Istorie „George Bariț”, Cluj-Napoca. Istoric al perioadei pașoptiste dar și al finalului epocii moderne, este coordonator al seriei de volume *Bibliografia istorică a României*.

Munteanu Ioan, istoric, profesor la Universitatea de Vest din Timișoara, în prezent pensionar, a avut ca principal obiect de studiu istoria modernă a Banatului, rezultând numeroase studii și cărți consacrate lumii rurale din Banat, monografiile ale satelor, orașelor și județelor bănățene.

Naghi Gheorghe, preot, stabilit în S.U.A. Studiile sale vizează în general subiecte de istorie ecleziastică și socială în epoca modernă.

Neamțu Gelu, cercetător la Academia Română, Institutul de Istorie „George Bariț”, din Cluj-Napoca, actualmente pensionar. Activitatea științifică s-a conturat prin studii și volume privitoare la numeroasele schimbări survenite în timpul epocii pașoptiste.

Petrovics István, profesor la Universitatea din Szeged, departamentul de istorie medievală. Aria sa de interes s-a concentrat pe studiul istoriei medievale a Regatului Maghiar, iar studiile și cărțile sale urmăresc evoluția lumii urbane medievale din Ungaria.

Pop Ioan Aurel, membru al Academiei Române, profesor de istorie medievală la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. A publicat documente și volume privitoare la istoria Transilvaniei, precum și o serie de cărți fundamentale despre instituțiile medievale din Transilvania și Banat.

Scharr Kurt, cercetător la Institut für Geographie din Innsbruck, Austria. Are ca principale axe de cercetare istoria și geografia spațiului sud-est european în perioada modernă.

Simon Alexandru, cercetător în cadrul Centrului de Studii Transilvane al Academiei Române, Cluj-Napoca. Studiile sale sunt axate pe cercetarea Evului Mediu românesc și a cruciadelor târzii.

Suciu Dumitru, cercetător științific I la Academia Română, Institutul de Istorie „George Bariț” din Cluj-Napoca. Autor a numeroase cărți și studii referitoare la istoria modernă a Transilvaniei cu subiecte de istorie bisericească, socială și politică.

Știrban Marcel, istoric, profesor universitar la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, în prezent pensionar. Principala sa arie de studiu este istoria politică și confesională a Transilvaniei în perioada recentă.

Țeicu Dumitru, cercetător științific I la Muzeul Banatului Montan, istoric și arheolog medievist, cu preocupări speciale în domeniul geografiei istorice și confesionale a Banatului medieval, cu studii și cărți consacrate artei minore și fortificațiilor medievale din Banat.

Țigău Dragoș Lucian, istoric, profesor la Școala Superioară Comercială „Nicolae Kretzulescu”. Preocupările sale în materie de istorie s-au canalizat spre studierea elitelor nobiliare și academice bănățene din secolele XIV-XVIII.

CUPRINS

1. Dumitru Țeicu, <i>Istoricul Costin Feneșan</i>	13
2. Bibliografia lucrărilor lui Costin Feneșan	23
3. W. Kovács András, <i>Voievozii Transilvaniei în perioada 1344–1359</i>	37
4. Ioan Aurel Pop, <i>Bemerkungen zum status des Adels in Siebenbürgen und in Ungarn während der Dynastie der Angevinen</i>	67
5. Dragoș Lucian Țigău, <i>Câteva considerații despre arhidiaconia de Caransebeș (secolele XIV–XVI)</i>	87
6. Liviu Cîmpeanu, <i>Scaunul Sibiu și cele șapte scaune în Evul Mediu. Constituire, evoluție, componență</i>	117
7. Alexandru Simon, <i>Western and Eastern Riders of the Storm: The Quest for Crusader Supremacy and Ottoman Endurance in the 1470s</i>	141
8. Livia Magina, <i>Documentary contribution concerning the history of Șarad</i>	167
9. Viorel Achim, <i>Disputa în legătură cu dijele bisericești din Caransebeș și Căvăran (1500)</i>	179
10. Lidia Gross, <i>Testamentul și funeraliile lui Thomas Jo, castelanul cetății Ieciu (1531)</i>	207
11. István Petrovics, <i>Two Letters of István Hercheg, Principal Judge of Temesvár from the Sixteenth Century</i>	223
12. Ligia Boldea, <i>O familie nobilă română a Banatului montan în epoca Principatului: Mătniceni de Ohaba Mătnic</i>	235
13. Ioan Drăgan, <i>Privire generală asupra nobilimii românești din Transilvania în secolele XVI–XVII</i>	271
14. Adrian Magina, <i>Lipova at the beginning at the 17th century. Documentary contribution</i>	297
15. Gelu Neamțu, <i>Români și secui la 1848-1849 (Relații oglindite în 9 documente)</i>	323
16. Dumitru Suciu, <i>Evoluții programatice și alternative tactice ale mișcării naționale românești din Transilvania între 1849-1867</i>	339
17. Nicolae Bocșan, <i>Andrei Șaguna și intelectualii bănățeni</i>	355
18. Varga Atilla, <i>Private archive of freemason general Klapka György. Correspondence concerning prince Alexandru Ioan Cuza and the romanian principalities (1859-1865)</i>	377

19. Gheorghe Naghi, <i>Ștefan Moldovan în câteva scrisori și frânturi de istorie</i>	385
20. Ioan Munteanu, <i>Componente ale vieții spirituale în plasa Caransebeș la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea</i>	401
21. Rudolf Gräf, <i>Despre istoriografia Societății StEG și a industriei montanistice din Banat</i>	421
22. Kurt Scharf, <i>Das Bild vom Fremden. Die Turkestan-Expedition des Deutschen u. Österreichischen Alpenvereins 1913</i>	435
23. Carmen Albert, <i>O serbare școlară la Reșița de ziua Marii Uniri</i>	459
24. Ludovic Báthory, Gheorghe Iancu, Marcel Știrban, <i>Formarea Societății Astra – prima fabrică română de vagoane și motoare S.A., Arad, între anii 1919-1923</i>	465
25. Dumitru Țicu, <i>Informații despre cartea veche românească din Banat</i>	473
26. Stelian Mândruț, <i>Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica. Inserție istoriografică (45/2006-50/2011)</i>	481

ISTORICUL COSTIN FENEȘAN

Dumitru Țicu

Demersul pe care-l propunem, de a omagia la moment aniversar activitatea istoricului Costin Feneșan, se înscrie într-o tradiție academică exersată cu succes și în istoriografie. Se manifestă în acest fel o solidaritate a breslei istoricilor cu unul din membrii frăției, cu unul care, prin truda meseriei de istoric, a adus lumină în templul muzei Clio. Istoricul Costin Feneșan, printr-o carieră exemplară în domeniul cercetării istorice, binemerită omagiul colegilor de breaslă și, cu siguranță, binemerită un loc onorabil în templul mai înainte invocatei muze Clio.

Originar din Banat, cu rădăcini și moșteniri multiple în spațiul Banatului Montan, Costin Feneșan a rămas profund ancorat în realitățile și istoria provinciei de unde a plecat în peregrinările în care l-au purtat viața și cariera. Din contră, am putea spune, s-a aplecat cu pasiune și dăruire asupra trecutului provinciei bănățene, pentru a cărei identitate istorică a pledat cu știință și convingere în munca sa de cercetare istorică.

Costin Feneșan a parcurs asemeni unui soldat disciplinat un *cursus honorum* exemplar, construit numai și numai prin muncă. Absolvent al unui liceu german din Timișoara în anul 1964, cu talentul și zestrea nativă pentru limbile străine, și-a format aici o temelie intelectuală solidă pe care avea, mai apoi, să-și construiască cariera de istoric la Alma Mater Napocensis.

Școala de istorie de la Cluj, pe care a frecventat-o între anii 1964-1969, se bucura atunci de un mare prestigiu conferit de profesori de renume, ce au știut să formeze conștiințe și cariere istorice, în ciuda perioadei politice austere și cețoase pe care o traversa lumea românească.

O anume disciplină intelectuală, cu un riguros exercițiu al muncii cotidiene, moștenit din mediul de muncă familial și fixat în mediul riguros al liceului german timișorean, i-au facilitat integrarea în mediul academic clujean. Apropierile de profesori străluciți, dar și de istorici de renume ai școlii clujene, invocând aici numele lui David Prodan, Francisc Pall, Sigismud Jakó și Samuil Goldenberg¹, l-au fixat definitiv

---

¹ Pompiliu Teodor, *Istoricul David Prodan*, în *Stat, societate, națiune*, Cluj-Napoca, 1982, p. 9 și următoarele; Ionuț Costea, *Laboratorul istoricului*, în Francisc Pall,

pe tânărul istoric pe orbita cercetării științifice a lumii medievale. Costin Feneșan s-a înscris atunci între cei chemați să lucreze în atelierul istoriei medievale a Transilvaniei, însușindu-și tainele paleografiei latine (secolele XIII-XVI) și a celei maghiare (secolele XVI-XVII), sub îndrumarea profesorului Sigismud Jakó.

Cunoașterea temeinică a limbii germane i-a facilitat asimilarea paleografiei germane ce-i deschidea porțile marilor arhive de la Viena, depozitățile unor fonduri unice pentru cunoașterea istoriei Ardealului și Banatului în secolele XVIII-XIX. Cariera profesională, de peste patru decenii, s-a derulat la Academia Română, la institutele de istorie din Cluj și București unde a acces pas cu pas, prin muncă, la treapta de cercetător I, dar a trecut și prin structurile administrative și de cercetare ale Arhivelor Naționale ale României². A condus destinele acestei importante instituții pentru o scurtă perioadă, între anii 1998-2002.

Accesul facil la izvoarele medievale în latină și maghiară și cele ale perioadei moderne ale secolelor XVII-XVIII în limba germană au stat mereu la fundamentul construcțiilor istoriografice solide ridicate de Costin Feneșan. A avut exercițiul uzual al limbilor maghiară, sârbă și germană, esențiale pentru spațiul sud-est european și, în egală măsură, al limbilor italiană, franceză și engleză, ceea ce, desigur, i-a facilitat contactul direct, nemijlocit cu scrisul istoric contemporan, cu direcțiile de cercetare și acumulările la vârf în domeniul istoriografiei. Această zestre, cultivată mereu, explică profunda erudiție ce respiră la fiecare din studiile și cărțile editate de Costin Feneșan. Erudiția reprezintă, fără doar și poate, elementul definitoriu pentru opera elaborată de istoricul bănățean. Exercițiul de erudiție a fost prestat de fiecare dată pe fundamentul acribiei care caracterizează fiecare dintre studiile sale științifice.

Spațiul investigat dealungul carierei sale științifice a fost Transilvania și Banatul și legăturile lor cu lumea central-europeană, dar a depășit această frontieră când a publicat izvoare ale istoriei recente a României, ori a Europei Centrale și de Răsărit. Banatul a rămas însă mereu un spațiu predilect în universul tematic al scrierilor sale. A fost un spațiu afectiv de care nu s-a dezis niciodată, de care a rămas legat prin multiple

---

Diplomatica latină din Transilvania medievală, ediție îngrijită și studiu introductiv de Ionuț Costea, Cluj-Napoca, 2005, p. 8-43.

² Costin Feneșan a fost cercetător științific la Institutul de Istorie „George Bariț” din Cluj între anii 1971-1978 și la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București din 1988 până în 1998.

fire și, nu în ultimul rând, prin origini. Detașarea de provincie și de scrisul istoric provincial, prin stabilirea sa succesivă la Cluj și mai apoi la București, i-au oferit oportunitatea unei perspective de ansamblu și a unor filtrări prin care a văzut și prezentat istoria Banatului. Din această perspectivă a provinciei bănățene el a oferit, cu multă erudiție, o istorie regională. Absența unui centru istoric academic în capitala provinciei a făcut ca investigarea trecutului acesteia să fie preluată de centre ale cercetării istorice din afara spațiului bănățean, lucru remarcat dealtminteri, de multă vreme, în scrisul istoric, valabil însă pentru multe segmente ale istoriografiei până la momentul actual³. Itinerariul lui Costin Feneșan, plecat din Timișoara la centrul de cercetare istorică de marcă de la Cluj, trebuie văzut și prin această prismă. Din perspectiva spațiului cercetării anvergura efortului făcut de Feneșan pentru definirea identității culturale a Banatului este de netăgăduit. Volumele de documente medievale bănățene, editate începând cu anul 1981, urmate de studii punctuale pe diverse teme de istorie a provinciei, sunt repere majore extrem de vizibile într-o evaluare a istoriografiei bănățene. Demersul său se înscrie într-o tradiție în fruntea căreia se află scrierile lui I.D. Suciu din anii 1940-1945 consacrate istoriografiei bănățene și elitelor acestei provincii⁴. Scrise profesionist, pe temeiul izvoarelor, cărțile lui I.D. Suciu au reprezentat la vremea respectivă o platformă și un model de abordare a cercetării istorice a unei provincii cu un trecut multicultural și multiconfesional, ce încercau să integreze istoria românilor în evoluția istorică de ansamblu a acestui spațiu. Nicolae Iorga a remarcat la rândul-i, în aceeași vreme când I.D. Suciu a început să promoveze în scrierile sale istoria românească a provinciei bănățene, absența istoriei românești în evaluările istoriografice despre o provincie multiculturală⁵. Drumul deschis de I.D. Suciu, întrerupt brutal de ideologia totalitară, va fi reiterat în același mod profesionist, în deceniul al optulea al secolului trecut, de tinerii istorici Costin Feneșan și Nicolae Bocșan. S-a reluat atunci, prin publicațiile de culegeri de documente ale istoriei medievale și moderne a Banatului, prin studii și cărți, o direcție de cercetare a istoriei românești. Acest demers identitar

³ Nicolae Bocșan, *Istoriografia bănățeană între multiculturalism și identitate națională*, în *Banatica* 14, 1996, p. 272-273.

⁴ Ioan Dimitrie Suciu, *Literatura bănățeană de la început până la Unire. 1582-1918*, Timișoara, 1940; Idem, *Nicolae Tincu Velea*, București, 1945.

⁵ Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note Dumitru Țicu, Reșița, 2011, p. 25.

românesc, recuperator, în scrisul istoric, avea menirea de a pune la locul cuvenit, în istoriografia multiculturală, istoria românilor. Eforturile de a delimita identitatea istorică a provinciei bănățene la Feneșan, dar și la alți istorici tineri din generația sa, veneau într-o perioadă în care tăvălugul ideologic, ce urmărea omogenizarea culturală a spațiului românesc și ștergerea identităților regionale și minoritare, se rostogolea implacabil în scrisul istoric⁶. Costin Feneșan a făcut o mărturisire de credință în această privință, în cuvântul ce prefața volumul *Diplome de înnobilare și blazon*: „să stărnim interesul cercetării istorice pentru un domeniu aproape deloc cunoscut și, în același timp, să mai acoperim câteva «pete albe» din trecutul Banatului, pe nedrept marginalizat, dacă nu cumva ignorat cu desăvârșire ori subsumat, fără vreo argumentație solidă, celui al Transilvaniei.”

Direcțiile de cercetare în scrisul lui Costin Feneșan s-au conturat încă de la începuturi. Editarea surselor diplomatice medievale referitoare la Banat este vizibilă dealungul întregii sale cariere istoriografice. Apariția volumului *Documente medievale bănățene*⁷ în anul 1981 a marcat un moment de reper în istoria istoriografiei bănățene, pentru că după opt decenii s-a reluat publicarea surselor diplomatice medievale privitoare la istoria Banatului, inițiate punctual pentru Banatul de sud în anul 1878 de Pesty Frigyes⁸. Rămase în afara sferei de interes a istoriografiei locale din perioada interbelică cât și după aceea, dar mai ales în absența unor specialiști în domeniul paleografiei și diplomatiei, disipate în colecțiile de izvoare medievale referitoare la Transilvania ce au fost editate după 1950, izvoarele diplomatice ale istoriei medievale ale Banatului sunt aduse în linia întâi a cercetării istorice prin travaliul sistematic și de durată al lui Costin Feneșan. Documentele publicate se circumscriu cronologic intervalului cuprins între 1440-1653. Spectrul informațiilor ce emană din documente este extrem de divers și acoperă întreaga provincie. Se remarcă de la bun început documentele cu informații privitoare la elitele românești din Banat, Mâtnic de Ohaba Mâtnic, Bizere de Caran-

---

⁶ Ideologia oficială a impus înlocuirea numelui provinciei bănățene cu sintagma „sud-vestul României”. Lucrări de sinteză istorică despre Banat au apărut sub forma unor titluri generice: N. Săcară, *Valori ale arhitecturii populare românești*, Timișoara, 1987, Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986.

⁷ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981.

⁸ Pesty Frigyes, *A Szőrenyi bánság és Szőrenyi vármegye története*, III, Budapesta, 1878.

sebeș, Racoviță de Caransebeș, Fiat de Armeniș, Duma de Caransebeș, concentrate în mod evident în jurul nucleului urban medieval al Caransebeșului. Se pot repera, de asemenea, în mod consistent date despre proprietăți, încrângături genealogice, conflicte patrimoniale, în corpusul de documente editat de Costin Feneșan⁹. O altă categorie de documente aduce în prim planul scenei politice și administrative a provinciei în secolele XIV-XVII districtele medievale românești. Referințele la această instituție românească ce funcționa în cadrul instituțional al Regatului Maghiar medieval sunt multiple. Districtul medieval Mehadia, aflat la frontiera sud-estică a regatului, într-o poziție mereu de contact, dar și de conflict cu Țara Românească, este menționat într-un act din 1440. Se regăsesc în actul înainte evocat referințe la instituția voievodatului în cadrul districtului, o conservare în veacul al XV-lea a unor stări sociale din veacurile anterioare evidențiate într-un studiu recent pe tema voievozilor din districtele românești scris de Viorel Achim¹⁰. Așa cum era și firesc dealtminteri districtul Caransebeș, cu lumea sa nobilă și ignobilă omogen românească, ocupă un loc privilegiat în privința informațiilor din volumul documentar aici invocat, cu conflicte patrimoniale între nobilii români din district, cu acte de zălogire, de vânzare-cumpărare ori cu documente testamentare din veacul al XVI-lea pline de informații inedite. Se regăsesc acolo, aduse printr-un singur moment, imagini cu aceleași probleme funciare ale lumii românești de la periferia Banatului, din districtul Almăjului, cel al Carașului ori cu cel din câmpia bănățeană din jurul Recașului¹¹. Documentele publicate de Costin Feneșan au adus întâia oară în laboratorul istoricului informații despre starea provinciei în prima jumătate a veacului al XVII-lea. Ele sunt esențiale facilitând cunoașterea geografiei istorice a spațiului montan al Banatului în această perioadă, a realităților instituționale și, nu în ultimul rând, furnizând informații cu caracter economic despre mori și pământuri tranzaționate cu valoarea acestora, active imobiliare, etc. Documentele din prima jumătate a secolului al XVII-lea pun în oglindă date despre nobilimea provincială, despre familiile nobile și încrângăturile acestora, pe de o parte și, în același timp, oferă referințe despre iobăgie, despre folosirea muncii aservite și condițiile în care iobagii își puteau recăpăta libertatea.

⁹ Costin Feneșan, *op.cit.*, p. 9-10.

¹⁰ Viorel Achim, *Banatul în evul mediu*, București, 2000, p. 98 și următoarele despre *Voievozii în districtele românești din Banat*.

¹¹ Costin Feneșan, *op.cit.*, p. 13.

Monografiile extrem de serioase, consacrate familiilor nobile Fiat de Armeniș în secolele XV-XVIII și Bizere-Găman în secolele XV-XVII au fost elaborate și pe temeiul informațiilor din volumul de documente publicat de Costin Feneșan¹².

Recent, în anul 2007, după o îndelungată elaborare, a editat un nou volum de documente medievale, de această dată consacrat numai elitelor românești din Banat în secolul al XVII-lea¹³. Volumul acesta din urmă este prefăcut de un consistent studiu introductiv sugestiv intitulat: „Prolegomene la o istorie a nobilimii din Banat”¹⁴. Cronologic, diplomele de înnobilare și blazon ocupă intervalul 1589-1701, imensa majoritate concentrându-se în vremea principilor ardeleni Gheorghe Rákóczy I și Gheorghe Rákóczy al II-lea¹⁵. Beneficiarii acestor diplome provin din Lugoj și Caransebeș, fiind militari ce s-au distins pe frontul antiotoman, funcționari ori administratori, răsplătiți pentru felul cum și-au gestionat slujbele¹⁶. Fiecare din elementele invocate mai sus, de ordin cronologic ori geografic, prin diplomele de înnobilare și blazon, reflectă, în fond, secvențe din situația provinciei în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Banatul de câmpie, dar și zona de sud a Clisurii și Văii Carașului, au devenit după 1552, structuri administrative ale Imperiului Otoman, în cadrul vilaietului Timișorului. Concomitent, Banatul de Caransebeș și Lugoj a devenit unitate administrativă autonomă în cadrul Principatului Transilvaniei. Banatul de Caransebeș și Lugoj a fost de la mijlocul secolului al XVI-lea și până la 1616 spațiu de frontieră. Asemenea întregii lumi medievale, unde au funcționat spații de frontieră, acestea au generat comportamente specifice, acte de eroism, libertăți și privilegii ce se întâlnesc și în spațiul bănățean al Lugoșului și Caransebeșului în veacul al XVII-lea¹⁷.

Volumul de diplome și blazon publicat de Costin Feneșan, dincolo de informațiile de ordin istoric, este remarcabil și din perspectiva heraldicii blazoanelor pe care o poartă documentele în cauză. Discursul

¹² Dragoș Lucian Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV-XVIII*, în *Banatica* 14, 1996, p. 21-52; Idem, *Familia Bizere Găman în secolele XV-XVII*, în *Banatica* 15/2, 2000, p. 31-68.

¹³ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon. Secolele XVI-XVII*, Timișoara, 2007.

¹⁴ Ibidem, p. 7-50.

¹⁵ Ibidem, p. 17.

¹⁶ Ibidem, p. 17.

¹⁷ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 8 și următoarele.

lui pe acest subiect, ce se regăsește în studiul introductiv construit cu erudiție, realizează și o încadrare a subiectului în problematica generală a spațiului transilvănean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și începutul secolului următor¹⁸.

Publicațiile lui Costin Feneșan, cantonate în același demers de publicare a izvoarelor medievale, înscriu o serie de studii cu documentele publicate ca anexe. Actele aduc știri despre familiile nobile bănățene, despre puternica familie Bizere și stăpânirile acesteia în Valea Pogănișului¹⁹, despre cnejii din districtul Bârzava și conflictele patrimoniale în care sunt implicați²⁰, altele aduc în prim plan stăpâniri cneziale din secolul al XIV-lea din districtul Mehadia²¹. Restrânse ca număr, documentele publicate, însoțite de fiecare dată de un laborios comentariu, construit cu acribie și erudiție de Costin Feneșan, aduc în lumină realitățile sociale și instituționale ale lumii medievale din secolele XIV-XV din Banatul montan. Studiul despre districtul Bârzava și documentele despre cnejii de Țerova s-a dovedit a fi esențial pentru cercetarea arheologică, pentru geografia istorică a zonei și, nu în ultimul rând, pentru a cunoaște ctitorii unei biserici ridicate către mijlocul secolului al XIV-lea²².

Un set restrâns de documente de la mijlocul secolului al XVI-lea, publicate de Feneșan în condițiile invocate mai sus, atrag atenția prin informațiile cu privire la domeniul cetății Timișoara în momentul cuceririi acesteia²³, ori aduc în scenă secvențe ale vieții urbane de la Caransebeș²⁴.

Banatul în veacul al XVII-lea, în zorii epocii moderne, un spațiu de frontieră, disputat deopotrivă de Habsburgi și otomani, dar în același

---

¹⁸ Costin Feneșan, *op.cit.*, p. 41-45.

¹⁹ Idem, *Familia românească Bizere și moșiile ei de pe valea Pogănișului (1433-1447)*, în *Sargeția*, XVI-XVII (1982-1983), p. 269-279.

²⁰ Idem, *Un proces de proprietate în districtul românesc la mijlocul secolului al XV-lea*, în *Studii și comunicări de istorie*, III, Caransebeș, 1979, p. 289-301.

²¹ Idem, *Districtul românesc Mehadia la sfârșitul secolului al XIV-lea*, în *Banatica* 5, 1979, p.266-273.

²² Dumitru Țicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996, p. 11-12.

²³ Costin Feneșan, *Domniul cetății Timișoara până la 1552*, în *Revista Istorică*, VIII, 7-8, 1997, p. 528-532.

²⁴ Idem, *Despre privilegiile Caransebeșului și Găvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XX, 1997, p. 308-311.

timp un spațiu de competiție confesională a Reformei și Contrareformei²⁵, nu a putut să rămână străin de preocupările investigatorii ale istoricului Costin Feneșan. El a aplicat aceeași formulă de cercetare în care documentele editate erau precedate de studii elaborate pe temelia surselor arhivistice. Invocăm aici, în această chestiune un amplu studiu despre situația comitatului de Severin, fostul Banat de Caransebeș și Lugoj în vremea ocupației habsburgice din anii 1688-1699²⁶.

Două cărți fundamentale, fiecare încorporând un substanțial fond documentar din arhivele imperiale de la Viena, aduc o contribuție inedită la istoria Banatului în veacul al XVIII-lea. Una, consacrată lumii rurale a Banatului în vremea administrației imperiale a acestuia între 1716-1778, analizează evoluția instituției cnezilor și a obercnezilor²⁷. Raporturile cnezilor și ale obercnezilor cu lumea satului, pe de o parte, și cu administrația imperială locală și centrală, pe de altă parte, a fost abordată cronologic, din momentul instituirii administrației imperiale habsburgice și până la încorporarea Banatului la Ungaria. Frământările din lumea satelor românești, generate de comportamentul abuziv și corupt al cnezilor sunt preluate pe diverse paliere ale administrației în vederea soluționării, uneori ajungându-se până în vârful piramidei sociale. Cartea are rezervat un segment special unde se discută implicarea împăratului Iosif al II-lea în problemele cnezilor din Banat. Un corp condensat de documente din perioada discutată se regăsește după fiecare temă din structura lucrării.

Aceeași epocă imperială, dintre 1716-1778 din istoria Banatului, a fost abordată de Costin Feneșan din ipostaza raporturilor dintre administrația și fiscalitatea provinciei²⁸. Este o lucrare de istorie economică extrem de densă ce analizează prin prisma financiară societatea civilă, piețele dar și cheltuielile militare ale provinciei. Cartea este construită după același șablon, pe două paliere, unul al discursului istoric al autorului, celălalt al unui corp de documente menite să susțină ideatica problemei propuse de Costin Feneșan. El a deschis prin aceste două lucrări, invocate mai înainte, calea de acces spre una din cele mai puțin explorate

²⁵ Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII*, Timișoara, 2003, p. 14

²⁶ Costin Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de a doua ocupații habsburgice (1688-1699)*, în *Banatica* 14, 1996, p. 151-224.

²⁷ Idem, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial, 1716-1778*, București, 1996.

²⁸ Idem, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial, 1716-1778*, Timișoara, 1997.

surse ale istoriei moderne a Banatului, arhivele militare și civile austriece.

Nicolae Iorga, cu mai bine de șapte decenii în urmă, înscria actele administrației militare și fiscale a Banatului între izvoarele cele dintâi ce trebuiesc consultate pentru a scrie „o altă istorie a Banatului”²⁹. Costin Feneșan, stăpânind instrumentele de lucru, a exersat de timpuriu investigarea surselor arhivistice germane, păstrate în arhivele militare și civile de la Viena. Apropierea sa de istoria economică și socială a Banatului în secolul al XVIII-lea, prin intermediul surselor austriece, a fost profundă și de lungă durată, studiile numeroase consacrate mineritului, bunăoară, jalonează acest parcurs istoriografic.

Memorialistica veacului al XVIII-lea, studiile unor călători din lumea germană despre Banat au avut o atracție specială pentru istoric dealungul întregii sale cariere de cercetare. Cartea lui Grisellini despre Banat, apărută în anul 1780 în limba germană, a beneficiat de o nouă traducere, iar demersul său restitativ abundă în informații cu privire la autor, la activitatea sa științifică și cartografică în Banat în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea³⁰. Mai puțin cunoscută și receptată în mediile intelectuale din provincie a fost lucrarea lui Ehrler, care oferă informații economice, demografice și culturale despre starea provinciei la momentul scrierii în 1774³¹. Memoriile lui Johann Kaspar Steube, ce a petrecut în Banat între 1772-1781, traduse în vremea din urmă, se înscriu în aceeași direcție de cercetări ale spațiului bănățean în veacul al XVIII-lea prin memorialistică.

Memorialistica publicată despre Banat și despre stările etnodemografice ale provinciei, consemnarea în paginile de memorialistică și scrieri de epocă despre raporturile dintre minoritari, grupurile de coloniști și elementul majoritar românesc al provinciei oferă prilej de reflexie asupra identității și alterității Banatului în secolul al XVIII-lea.

Paginile de meditații expuse sumar aici și acum despre istoricul Costin Feneșan, un privilegiu al obârșiei noastre comune au fost prilejuite de momentul aniversar, care este în egală măsură un moment de bilanț al activității sale istoriografice. Costin Feneșan este însă un istoric în plină

²⁹ Nicolae Iorga, *op.cit.*, p. 28-30.

³⁰ Pierre Tourbet, *Frontière et frontières: un objet historique* în *Castrum* 4, *Frontiere et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, p. 15-16.

³¹ Johann Jacob Ehrler, *Banatul de la origini până acum – 1774*, prefață, traducere și note Costin Feneșan, Timișoara, 1982.

putere creatoare, ce șlefuieste piatra în atelierul său. CunosC, din peregrinările mele prin atelierul istoricului, materialul imens adunat cu multă trudă din arhivele europene aflat în diverse stadii de prelucrare și care anunță volume viitoare de studii și documente despre istoria Banatului și Ardealului în amurgul evului mediu și în zorii epocii moderne. Opera cu care se prezintă acum este una unitară, construită pe o fundație solidă ce are mereu la bază documentul istoric. Arhitectura operei sale este una clasică ce impresionează prin erudiție și acuratețe. Fundamentul solid pe care a fost construită conferă în plus autenticitate acestei arhitecturi a gândului istoric.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI COSTIN FENEȘAN

A. Cărți

1. *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Editura Facla, Timișoara, 1981, 217 p. +12 pl.
2. Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Editura Facla Timișoara, 1982, 207 p.
3. Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1984, 336 p. + 1 h. (ediția a II-a, revăzută), Editura de Vest, Timișoara, 2006, 315.
4. Izvoare de demografie istorică, vol. I: *Secolul al XVIII-lea, Transilvania*, București, 1986 (Direcția generală a Arhivelor Statului), 434 p. + 12 tab.
5. Wilhelm Adam, *O hotărâre dificilă*, în românește de Costin Feneșan, vol. 1-2, Editura Militară, București, 1988, 206 p. + 304 p.
6. *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial 1716-1778*, Editura Academiei Române, București, 1996, 255 p.
7. *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716-1778*, Editura de Vest, Timișoara, 1997, 211 p.
8. Ingo Gerhard Glass, *Constantin Brâncuși și influența sa asupra sculpturii secolului al XX-lea*. Traducere de Costin Feneșan. Prefață de Barbu Brezianu // *Constantin Brâncuși und sein Einfluss auf die Skulptur des 20. Jahrhunderts*. Vorwort von Barbu Brezianu, Editura Vinea, București, 1998, 236 p. (text. + il.).
9. *Lenin și Troțki versus Ludendorff și Hoffmann. Două cupluri inamice care au schimbat cursul Istoriei (1914-1918). Documente, scrieri, mărturii, amintiri și relatări*. Editura Enciclopedică, București, 1999, 552 p. (În colaborare cu Marin C. Stănescu).
10. Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*. Ediție îngrijită de Costin Feneșan și Volker Wollmann /*Das Banat vom Ursprung bis jetzo (1774)*. Herausgegeben und erläutert von Costin Feneșan in Zusammenarbeit mit Volker Wollmann, Editura de Vest, Timișoara, 2000, 293 p. + XII il. (ediția a II-a, Editura de Vest, Timișoara, 2006, 306 p.)

11. *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea*. Studiu de Costin Feneșan / *Zwei Siebenbürger Chronisten aus dem 17. Jahi hundert*. Erläutert und herausgegeben von Costin Feneșan, Editura de Vest, Timișoara, 2001, 191 p.
12. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria A: Diplomataria, vol. VII; Arhiva Militară 1784-1785. Ediție de Costin Feneșan, București, 2001 (Arhivele Naționale ale României), XXXII + 527 p.
13. Johann Kaspar Steube, *Nouă ani în Banat (1772-1781)*. Studiu introductiv și ediție îngrijită de Costin Feneșan, Editura de Vest, Timișoara, 2003, 127 p.
14. Cristina Feneșan, Costin Feneșan, *Johannes Lutsch - Jurnal de captivitate la Istanbul (1658-1661) / Johannes Lutsch - Tagebuch seiner Gefangenschaft in Istanbul (1658-1661)*, Editura de Vest, Timișoara, 2006, 335 p.
15. *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat secolele XVI-XVII*, Editura de Vest, Timișoara, 2007, 273 p.
16. *Sub steag străin. Comuniștii și Partidul Comunist din România în arhiva Kominternului (1919-1924)*, Editura Enciclopedică, București, 2011, 1082 p. + pl.

B. Coautor la cărți

1. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria A: Diplomataria, vol. Premisele răscoalei 1773-1784, Editura Academiei Române, București, 1982, LXXIV + 547 p. (În colaborare cu Alexandru Neamțu).
2. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria A: Diplomataria, vol. oct.-dec. 1784, Editura Academiei Române, București, 1983, LXXIX + 337 p. (în colaborare cu Alexandru Neamțu și Cristina Feneșan).
3. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria B: Izvoare narative, vol. I: 1773-1785, Editura Academiei Române, București, 1983, XXVIII 489 p. (colaborator și coautor).
4. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria B: Izvoare narative, vol. II: 1786-1860, Editura Academiei Române, București, 1983, XI + 472 p. (colaborator și coautor).
5. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, seria B: Izvoare narative, vol. III: Presă, broșuri 1784-1785. Editura Academiei Române, București 1984, XX + 450 p. (colaborator și coautor).

6. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. III: Istoriografia străină din secolul al XIX-lea, Editura Academiei Române, București, 1984, 522 p. (colaborator și coautor).
7. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. IV, Relatări și presă, Editura Academiei Române, București, 1986, 419 p. (colaborator și coautor).
8. Nicolae Stoica de Hațeg, *Scrieri. Cronica Mehadiiei și a Băilor Herculane. Povesti moșăști școlarilor rumânești*. Varia. Ediție întocmită de Damaschin Mioc și Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1984, IV + 230 p.
9. *Din istoria cărbunelui. Anina 200*. Reșița, 1991, 140 p, (În colaborare cu Rudolf Gräf, Vasile M. Zaberca și Ioan Popa).
10. *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224-1579 / Handel und Gewerbe in Hermanstadt und in den Sieben Stühlen 1224-1579*. Ediție îngrijită de Monica Vlaicu în colaborare Radu Constantinescu, Adriana Ghibu, Costin Feneșan, Cristina Halichias și Liliana Popa / Herausgegeben von ... unter Mitarbeit von ... Editura Hora Sibiu, Societatea de Studii Transilvane Heidelberg / Hora Verlag Hermannstadt, Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg, Sibiu / Hermannstadt, 2003, 580 p (= Quellen zur geschichte der Stadt Hermannstadt, vol. II).
11. *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*: Florin. Drașovean Costin Feneșan, Alexandru Flutur, Alexandru Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsanna Kopeczny, Hedy M. Kiss, Raul Șepilici, Niculin Dinu / Mvsevm Banaticvm Temesiense, Bibliotheca Historica et Archaologica Banatica, XLIII, Editura Mirton, Timișoara, 2007, 308 p. + XV pl.

C. Studii și articole

Notă: În listă nu sunt cuprinse studiile și articolele publicate în diferite cotidiane sau în reviste de cultură.

1. *Date privind exploatarea aurului în Banat la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în „Studia Universității Babeș-Bolyai”, seria Historia, fasc. I/1967, p. 55-64.
2. *Contribuții la istoricul învățământului în Granița Militară Bănățeană la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în „Studii de istorie a Banatului”, vol. II, Timișoara, 1970, p. 91-110.

3. *O nouă „autobiografie” a lui Mihail Martinovici Roșu* în „Mitropolia Banatului”, XX (1970), nr. 4-6, p. 373-376.
4. *Biserica ortodoxă română din Lipova*, în „Banatica”, vol. I, Reșița, 1971, p. 353-372 (în colaborare cu Viorel Țigu și Adriana Buzilă).
5. *Un copist bănățean din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Banatica”, vol. I, Reșița, 1971, p. 349-351.
6. *Un manuscris ardelean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Acta Musei Napocensis”, vol. VIII (1971), p. 603-605.
7. *Două documente inedite privind mănăstirea Vieros*, în „Mitropolia Banatului”, XXI (1971), nr. 4-6, p. 311-314.
8. *Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, series Historia, fasc. 1/1972, p. 17-31.
9. *Știri asupra ecoului răscoalei lui Horea în Banat*, în „Apulum”, vol. X (1972), p. 765-777.
10. *Un manuscris cu date etnografice bănățene din secolul al XVIII-lea*, în „Tibiscus” (Etnografie), vol. II, Timișoara, 1972, p. 322-325 (în colaborare cu A. Turcuș).
11. *Două petiții ale românilor bănățeni după înăbușirea revoluției de la 1848-1849*, în „Apulum”, vol. XI (1973), p. 809-818.
12. *Nemulțumiri în Granița Militară Bănățeană la începutul secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, vol. XVI (1973), p. 385-3982.
13. *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Banatica”, vol. II, Reșița, 1973, p. 157.
14. *Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737-1739*, în „Banatica”, vol. II, Reșița, 1973, p. 165-185.
15. *„Socotelile” și inventarul unei biserici bănățene de acum un veac și jumătate*, în „Mitropolia Banatului”, XXIII (1973), nr. 4-6, p. 301-307.
16. *Din „necazurile” unui preot bănățean de la începutul veacului trecut*, în „Mitropolia Banatului”, XXIII (1973), n. 7-9, p. 481-483.
17. *Două acte domnești privind păstorii ardeleni în Țara Românească*, în vol. „Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu”, Cluj, 1974, p. 109-114.

18. *Câteva considerații privind circulația monetară în Banat în timpul feudalismului timpuriu (sec.XI-XIII)*, în „Crisia”, vol. IV, Oradea, 1974, p. 107-112.
19. *Legăturile exploratorului african Emil Holub cu Muzeul Banatului*, în „Tibiscus” (Istorie), vol. III, Timișoara, 1974, p. 281-285.
20. *Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XVI-XVI) în calendarele lui Paul Eber*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, vol. XVII (1974), p. 79-97 (în colaborare cu K. G. Gundisch).
21. „*Autobiografia*” lui Nicolae Stoica de Hațeg, în „Mitropolia Banatului”, XXIV (1974), nr. 7-9, p. 487-494 (în colaborare cu D. Mioc, A. Armbruster și H. Jäger).
22. *O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea* în „Banatica”, vol. III, Reșița, 1975, p. 145-152 (în colab. cu I. Dani).
23. *Asistența socială și lupta minerilor din Banat în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „Banatica”, vol. III, Reșița, 1975, p. 153-174.
24. *Două documente privind răscoala lui Iovan Nenada (1527)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca” vol. XVIII (1975), p. 305-309.
25. *Note etnografice pe marginea unui document*, în „Tibiscus” (Etnografie), vol. III, Timișoara, 1975, p. 259.
26. *Câteva documente din timpul stăpânirii turcești în Banat*, în „Tibiscus” (Istorie), vol. III, Timișoara, 1975, p. 185-199.
27. *Șase scrisori ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugojului și Caransebeșului (1614-1615)*, în „Apulum”, vol. XIV (1976), p. 175-183.
28. *Participarea Brașovului la înăbușirea răscoalei țărănești din 1514 în Transilvania*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, vol. XIX (1976), p. 283-290.
29. *Studenți din Banat la universitățile străine până la 1552*, în „Revista de Istorie”, tom 29 (1976), nr. 12, p. 1645-1665.
30. *Der Banater Kupferhandel in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts; zur Frage des österreichischen Merkantilismus in einem Grenzland*, în „Rumanian Studies”, vol. III (1973-1975), Leide 1976, p. 149-162.
31. *Hotărnicia din 1695 a mănăstirii Vieroș*, în „Mitropolia Banatului”, XXVI (1976), nr. 5-8, p. 548-550.

32. *Guide International d'histoire urbaine*, sub red. lui Ph. Wolff, vol. I, Europe: XXII - Roumanie, Editions Klincksieck, Paris, 1977, p. 382-393 (în colab. cu Șt. Pascu, S. Goldenberg și K. G. Gündisch) .
33. *Petiții și plângeri ale supușilor de pe domeniul Zlatna în deceniul premergător răscoalei lui Horea (1770-1780)*, în vol. „Țara Moților”, vol. II, Alba Iulia, 1977, p. 33-43.
34. *Ștefan Vaida, un adversar caransebeșan al principelui Gabriel Bethlen (1614)*, în „Studii și comunicări de etnografie și istorie”, vol. II, Caransebeș, 1977, p. 411-418.
35. „*Reglementarea*” din 1693 a comitatului Severinului, în „Banatica”, vol. IV, Reșița, 1977, p. 239-243.
36. *Informații privind mineritul și metalurgia de la Sasca în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Banatica”, vol. IV, Reșița, 1977, p. 245-257 (în colab. cu V. Wollmann).
37. *Informații privind pregătirea celei de-a treia călătorii a lui Iosif al II-lea în Banat*, în „Banatica”, vol. IV, Reșița, 1977, p. 259-268 (în colaborare cu Mihail P. Dan).
38. *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, vol. XX (1977), p. 303-311.
39. *Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea*, în vol. „Ștefan Meteș la 85 de ani”, Cluj-Napoca, 1977, p. 225-229.
40. *Conscripția protopopiatelor Lugoj și Caransebeș din anul 1792 și semnificația ei*, în „Mitropolia Banatului”, XXVII (1977), nr. 7-9, p. 486-493.
41. *Mărturii despre cnezii bănățeni la începutul stăpânirii austriece. Note pe marginea unui document*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, vol. XXI (1978), p. 379-385.
42. *Informații privitoare la revoluția din Transilvania în vara anului 1848*, în "Sargetia", vol. XIV (1978), p. 361-392.
43. *Trei statute de breaslă de la Hunedoara din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Sargetia”, vol. XIV (1978), p. 243-2 (în colab. cu I. Lazăr).
44. *Un „stingător de foc” din Banat, din 1813*, în vol. „Pagini din istoria pompierilor”, vol. III, București, 1978, p. 147-1.

45. *Beziehungen der Wlachen aus dem Cetina-Tal zur Stadt Sibenik gegen Ende des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, tom 17, nr. 1/1979, p. 3-15.
46. *Două documente osmane privind comerțul austro-turc în Banat și Moreea (1722-1734)*, în "Tibiscus" (Istorie), vol. V, Timișoara, 1979, p. 213-222 (În colaborare cu Cristina Feneșan).
47. *Raguza (Dubrovnik) și Banatul în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în „Revista Arhivelor”, anul LVI, vol. XLII, nr. 2/ 1979, p. 186-191.
48. *Ragusa (Dubrovnik) und das Banat in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, în „Banatica”, vol. V, Reșița, 1979, p. 277-284.
49. *Districtul românesc Mehadia la sfârșitul secolului al XIV-lea*, în „Banatica”, vol. V, Reșița, 1979, p. 265-275.
50. *Kolonisation des Banater Berglandes im 18. Jahrhundert*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, vol. 22, nr. 2/1979, p. 43-50.
51. *Un proces de proprietate în districtul românesc Bârzava la mijlocul secolului al XV-lea*, în "Studii și comunicări de istorie vol. III, Caransebeș, 1979, p. 289-301.
52. *Știri noi privind lupta națională a românilor din Banat și Câmpia Aradului la începutul secolului al XIX-lea*, în „Mitropolia Banatului”, XXIX (1979), nr. 1-3, p. 134-143.
53. *Un nou document despre boierii români din Țara Făgărașului în secolul al XVII-lea*, în vol. „Mehedinți - istorie și cultură” vol. II, Drobeta-Turnu Severin, 1980, p. 69-71.
54. *O nouă mărturie privind răscoala condusă de Horea (1784)*, în „Revista Arhivelor”, anul LVII, vol. XLVII, nr. 3-4/19 80, p. 367-37.
55. *Legământul lui Radu de la Afumați față de Habsburgi. Semnificații și urmări*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, vol. XXIII (1980), p. 383-395.
56. *Din istoricul casei frăției minerilor și metalurgiștilor din Banat în secolul al XVIII-lea*, în „Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană”, vol. II, București, 1981, p. 87-92.
57. *Un memoriu privind școlile din Banat (1822)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, vol. XXIV, p. 385-396 (în colab. cu L. Gyemant).

58. *Un târg „uitat” - Dobra (sec. XV-XVII)*, în „Sargeția”, vol. XV (1981), p. 103-110.
59. *Metallwesen in Reschitza im 18. Jahrhundert*, în vol. „Schwäbische Familie. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen” sub red. H. Gehl, Editura Facla, Timișoara, 1981, p. 129-137.
60. *Jörg von Nürnberg - o restituire necesară pentru istoria luptelor lui Ștefan cel Mare cu Imperiul otoman (1475-1476)*, în „Revista Arhivelor”, anul LIX, vol. XLIV, nr. 3/1982, p. 285-288.
61. *Familia românească Bizere și moșiile ei de pe valea Pogănișului (1433-1447)*, în „Sargeția”, vol. XVI-XVII (1982-1983), p. 269-279.
62. *Banatul și cavalerii teutoni*, în „Îndrumător bisericesc” vol. III, Timișoara, 1982 (Mitropolia Banatului), p. 251-254 (semnat Constantin Domășneanu).
63. „*Planul de campanie*” al Comandamentului militar imperii din Transilvania în primele zile ale răscoalei românești de la 1784, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, nr. 17-18/1984-1985, p. 192-205.
64. *Ohaba și Ponor - două moșii românești din Țara Hațegului și stăpânii lor în secolele XV-XVI*, în „Sargeția”, vol. XVIII-XIX, (1984-1985), p. 181-194.
65. *Un fals imaginar. Lămuriri necesare despre cnezii hațegani la 1435*, în „Revista Arhivelor”, anul XLI, vol. XLVI, nr. 1/1984 p. 80-93.
66. *Ecouri bănățene ale răscoalei lui Horea*, în „Revista Arhivelor”, anul LXI, vol. XLVI, nr. 4/1984, p. 386-389.
67. *Două scrisori de hotărnicie din Banat (sec. XIV-XV)*, în „Revista Arhivelor”, anul LXII, vol. XLVII, nr. 3/1985, p. 329-337.
68. *Un proiect necunoscut, din secolul al XVIII-lea, de corpus al istoriei Daciei libere, romane și postromane*, în „Revista Arhivelor”, anul LXIII, vol. XLVIII, nr. 3/1986, p. 251-259.
69. *Districtul Dobra și privilegiile sale până la sfârșit veacului al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, vol. XXVII (1985-1986), p. 301-321.
70. *Analiza critică a izvoarelor medievale - cerință fundamentală a eticii și probității profesionale*, în „Revista de Istorie”, tom 41, nr. 10/1988, p. 1024-1031.

71. *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în „Tibiscum” (Studii și comunicări de istorie-etnografie), vol. VII, Caransebeș, 1988, p. 189-226.
72. *Doi cronicari sighișoreni din secolul al XVII-lea*, în „Revista Istorică”, tomul I, nr. 9-10/1990, p. 847-862.
73. *Statutul din 1480 al breslei blănarilor și cojocarilor din Baia Mare*, în „Revista Arhivelor”, anul LXVII, vol. III, nr. 4/ 1990, p. 396-404.
74. *Un memoriu austriac din 1763 despre românii din Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XI (1992), p. 163-182.
75. *Prospecțiuni și exploatare miniere în Almăj și părți Caransebeșului în anii 1765-1770 și topitoria de aramă de la Căvăran - noi descoperiri în arhiva Camerei Aulice vieneze*, în „Revista Istorică”, tom IV, nr. 3-4/1993, p. 345-351.
76. *Cercetări în arhivele din Austria*, în „Revista Arhivelor”, anul LXX, vol. LV, nr. 2/1993, p. 207-214.
77. *Însemnări despre românii băcășeni într-un jurnal de călătorie din 1817*, în „Banatica”, vol. XII/2, Reșița, 1993, p. 189-197.
78. *Viața cotidiană la hotarul osmano-transilvănean din Banat în secolul al XVII-lea - câteva documente inedite*, în „Banatica”, vol. XII/2, Reșița, 1993, p. 75-88.
79. *Moartea lui C.D. Rosenthal: sinucidere sau asasinat?*, în „Magazin istoric”, s.n., vol. XXVIII, nr. 6 (327), iunie 1994, p. 67-70 (în colab. cu V. Stan).
80. *„More exercituancium” im Banat am Ende de 14 Jahrunden*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, vol. XXXIII, nr. 1-2/1994, p. 19-25.
81. *Banatul Caransebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XII (1994), p. 161-199.
82. *Un episod dramatic din activitatea emigrației române după revoluția de la 1848. Moartea pictorului C. D. Rosenthal*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. VIII (1994), p. 159-186 (în colab. cu V. Stan).
83. *Două diplome de înnobilitare și blazon pentru românii din Lugoj și Caransebeș (1593, 1652)*, în „Revista Arhivelor”, anul LXXXI, vol. LVI, nr. 1/1994, p. 109-120.
84. *Populația din Marele Principat al Transilvaniei într-o statistică din 1772-1773*, în vol. „Istoria României. Pagini transilvane”, coord. acad. D.

- Berindei, Cluj-Napoca, 1994 (Centrul de Studii Transilvane/Fundația Culturală Română - Biblioteca Rerum Transilvaniae), p. 122-136.
85. *Die Banater Eisenwerke von Luncani und Bogschan (1734-1749)*, în „Südostdeutsches Archiv”, vol. XXXVI/XXXVII (1993/1994), München, p. 48-63.
86. *Mineritul și metalurgia din Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Date statistice din arhivele de la Viena*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XIII (1995), p. 45-71.
87. *Privilegiile târgului Dobra până la 1552*, în „Arhiva Românească”, tom I, fasc.1/1995, p. 151-158.
88. *Un preot bănățean de acum două veacuri: Ilia Călțun*, în „Altarul Banatului”, anul VI (XLV), nr. 7-9/1995, p. 105-114.
89. *Două scrisori românești ale autorităților otomane din Orșova către comisarul imperial Ignaz Kempf von Angret (1754)*, în „Banatica”, vol. XIII/2, Reșița, 1995, p. 45-55.
90. *Antonio Buffalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Hamburger und sein Wirken in Siebenburgen (1554-1555)*, în vol. „Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito”, ed. Zoe Petre și Stelian Brezeanu (Universitatea din București/Facultatea de Istorie), Editura Universității din București, București, 1996, p. 200-205.
91. *Ein Wiener Urkundenfund in Rumänien*, în „Wiener Geschichtsblätter”, 51. Jahrgang (1996), Heft 3, p. 182-186 (în colab. cu Ferdinand Opll).
92. „*Cărți de mărturie*” românești din Ardeal (1691), în „Arhiva Românească”, s.n., anul CLVI, tom II, fasc. 1/1996, p. 169-179.
93. *Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)*, în „Revista Istorică”, tom VII, nr. 1-2/1996, p. 73-85.
94. *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice*, în „Banatica”, vol. XIV, Reșița 1996, p. 149-224.
95. *Streiflichter zur Geschichte der Banaler Ober- und Dorfknesen von 1716 bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, în „Biblio-theca Histórica et Archaeologica Universitatis Temesiensis”, vol. I, Timișoara, 1996, p. 5-31 („Das Banat im 18.Jh.”).
96. *Maximilian Franz von Habsburg: jurnal de călătorie prin Banat (1777)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XV (1997), p. 215-233.

97. *Noi mărturii privind farmaciile din București la începutul secolului al XIX-lea*, în vol. „Din trecutul istoric și urbanistic al orașului București” („Anuar al Arhivei Municipiului București”), București, 1997, p. 19-31.
98. *Eine Kärntner Urkunde im Nationalarchiv Bukarest*, în „Carinthia I“, 187. Jahrgang (1997), Klagenfurt, 1997, p. 213-220 (în colab. cu Christiane M. Gigler).
99. *Mărturii despre cnezii și obercnezii din jurul Timișoarei la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în „Analele Banatului”, s.n., Arheologie-istorie, vol. V, Timișoara, 1997, p. 307-314.
100. *Domeniul cetății Timișoara până la 1552*, în "Revista Istorică", tom VIII, nr. 7-8/1997, p. 517-532.
101. *Die zweite Reise Kaiser Josephs II. ins Temeswarer Banat (1770)*, în „Mitteilungen des Österreichischen. Staatsarchivs”, Viena, vol. 45 (1997), p. 233-247.
102. *Pretenții de anexare a Țării Românești de către austrieci în 1698*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XVI (1998), p. 141-157 (în colaborare cu Paul Cernovodeanu).
103. *O diplomă princiară din 1655 pentru secuii din scaunul Orbai*, în "Acta 1997", vol. 2, Sf. Gheorghe, 1998, p. 63-67 (Muzeul Național Secuiesc, Muzeul Secuiesc al Ciucului).
104. *Diplomele de indigenat polon ale boierilor moldoveni Grigore Hăbășescu și Gheorghe Kăjdău*, în „Arhiva Genealogică”, IV (IX), 1997, 3-4, p. 93-107.
105. *Mineritul aramei în Oltenia în timpul stăpânirii habsburgice (1717-1737)*, în „Oltenia”, seria a III-a, an II, 1998, nr. 1-2, p. 142-177.
106. *Invazia tătarilor în Oltenia în vara târzie și toamna anului 1717*, în „Oltenia”, seria a III-a, an V, 2001, nr. 1-2, Craiova, 2002, p. 123-133.
107. *A doua călătorie a împăratului Iosif al II-lea în Banat (1770)*, în „Analele Banatului”, serie nouă, Arheologie-Istorie vol. IX, (2001), Timișoara, 2002, p. 437-454.
108. „*Temeswarer Nachrichten*” (1771). *Die erste Zeitung Südosteuropas in deutscher Sprache*, în vol. „Modernisierung auf Raten in Rumänien. Anspruch, Umsetzung, Wirkung. Herausgegeben von Krista Zach und Cornelius R. Zach”, IKC-S Verlag, München, 2004, p. 137-144.

109. *Caransebeșul după Caransebeș - note cu privire la destinul nobilimii și orășenimii din Banatul Caransebeșului și Lugojului după anexarea de către Poartă (1658)*, în "Patrimonium Banaticum", vol. III, Timișoara, 2004, p. 85-100.
110. *Ordonanța balneară de la Băile Herculane din anul 1817*, în „Reflex”, Reșița, an V (s.n.), nr. 7-8-9 (48-48), iul.-aug.-sept. 2004, p. 1-5.
111. *Uzinele de fier de la Luncani și Bocșa (1734-1749)*, în „Banatica”, vol. 17, Reșița, 2005, p. 397-418.
112. *Diploma de înnobilare și blazon a unor români bănățeni pribegi (1667)*, în „Banatica”, vol. 17, Reșița, 2005, p. 355-366.
113. *Privilegiile orașului Baia Sprie (sec. XIV-XVII)*, în „Revista Arhivelor”, anul LXXXIII, vol. LXXI, nr. 2/2006, p. 52-102.
114. *Die Adels- und Wappenbriefe der Familie Vancea von Buteasa aus dem 17. Jahrhundert*, în „Revista Arhivelor”, anul LXXXIII, vol. LXXI, nr. 4/2006, p. 62-76.
115. *Nicolae Iorga și istoria Banatului și a românilor bănățeni*, în „Reflex”, Reșița, an X (serie nouă), nr. 1-2 (101-102), ianuarie-martie 2009, p. 76-78.
116. *Întregiri și îndreptări la istoria banilor de Caransebeș și Lugoj (sec.XVI-XVII)*, în „Analele Banatului”, S.N., Arheologie-Istorie, XVI, 2008, p. 187-198.
117. *Der Adels- und Wappenbrief des Pankotaer Praefectus Arc Franz Darwassy (1563)*, în „Revista Arhivelor”, anul LXXXV, vol. LXIII, nr. 2/2008, p. 241-247.
118. *Banatul în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1817)*, în „Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina. Anuar 2009”, Editura ICRV, Zrenianin, 2009, p. 75-107.
119. *John Petty - un călător englez prin Transilvania și Țara Românească (1784)*, în „Revista Arhivelor”, anul LXXXVI (2009), nr. 1, p. 264-284.
120. *O încercare nereușită de unire religioasă în Banatul de munte*, în "Banatica", vol. 20/2, Reșița, 2010, p. 195-224, republicat în vol. „Ortodoxie și tradiție în Banatul de munte”, ed. N. Danciu-Petniceanu, Ed. Gordian, Timișoara, 2010, p. 15-38.

121. *Cetatea de Baltă în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Câteva observații*, în vol. „Liviu Boar, istoric și arhivist la 60 de ani”, coordonator Ioan Lăcătușu, Ed. Eurocarpatica, Sfântu Gheorghe, 2011, p. 209-214.
122. „Învață bine, nu te gândi că e glumă ...” - *trei scrisori din Domașnea grănicerească*, în vol. "Liviu Groza 1932-2012", Consiliul Municipal Caransebeș, Editura Nagerd, Lugoj, 2012, p. 79-85.

ANEXA I

PARTICIPĂRI LA CONGRESE, CONFERINȚE ȘI REUNIUNI ȘTIINȚIFICE INTERNAȚIONALE

- 1980, București - al XV-lea Congres Internațional de Științe Istorice
- 1984, Bonn - al X-lea Congres Internațional al Arhivelor
- 1981, Tutzing/München - Conferința internațională privind arhivele diplomatice ca surse pentru istoria Europei de sud-est și a Mării Mediterane
- 1999, Budapesta - a XXXIV-a Conferință Internațională a Mesei Rotunde a Arhivelor (CTTRA - Conférence Internationale de la Table Ronde des Archives)
- 2000, Oslo - al XIX-lea Congres Internațional de Științe Istorice
- 2000, Sevilla - al XIV-lea Congres Internațional al Arhivei 2001, Lund (Suedia)
- Conferința internațională cu tema „Accesul la documentele și arhivele oficiale”
- 2001, Florența - a VI-a Conferință Europeană a Arhivelor
- 2001, Reykjavik - a XXXV-a Conferință a Mesei Rotunde a Arhivelor (CITRA)

ANEXA II

VIZITE DE LUCRU ÎN ARHIVELE DE PESTE HOTARE

- 1998, Washington - vizita de lucru la National Archives și semnarea Acordului de colaborare cu Muzeul Holocaustului.
- 1999, Koblenz - vizita de lucru la Arhiva Federală a Germaniei și deschiderea expoziției „Revoluția de la 1848 în Țările Române în context european”
- 1999, Ruse - semnarea Acordului de colaborare cu Arhivele Statului din Bulgaria
- 1999, Budapesta - vizită de lucru la Arhiva Națională Maghiară

- 2000, Belgrad - vizită de lucru la Arhiva Iugoslaviei
- 2000, Beijing - vizită de lucru la Administrația Centrală a Arhivelor de Stat. și semnarea Acordului de colaborare cu Arhivele din China
- 2001, Sofia – Consfătuirea directorilor generali ai Arhivelor din statele sud-estului european

STAGII DE CERCETARE ÎN ARHIVELE DE PESTE HOTARE

- 1978, Israel - Tel Aviv, Ierusalim
- 1980, Germania - Koblenz, München, Stuttgart, Berlin
- 1981, Germania – Koblenz, Frankfurt am Main, Bohnn, Köln, Ludwigsburg
- 1986, Austria - Viena
- 1992, Austria - Viena
- 1997, Ungaria - Budapesta

VOIEVOZII TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA 1344–1359*

W. Kovács András

Una dintre multele datorii ale medievisticii ce se ocupă cu istoria Transilvaniei este reconstituirea istoriei politice (evenimentiale), a actorilor politici și a instituțiilor acestei provincii. Aceste teme de cercetare sunt de multe ori considerate ca fiind „demodate”, sau „depășite”, fără ca cercetările să fi avut vreodată într-adevăr loc. Cauzele sunt multiple, dar cea mai importantă pare să fi fost dispersia surselor documentare referitoare la evul mediu ardelean, estimată la cca. 30–35.000 piese anterioare anului 1542¹ și faptul că doar o mică parte a acestora a văzut lumina tiparului. Publicarea pe Internet în cursul anului 2010, sub formă de facsimil, a documentelor păstrate în Colecția Antemohácsiana a Arhivei Naționale Maghiare² – care conține desigur și documentele referitoare la Transilvania – va da, în mod cert, un avânt cercetărilor viitoare de medievistică. Pe lângă acesta, cele două diplomatarii care au ca obiect publicarea exhaustivă a documentelor medievale privitoare la istoria Transilvaniei au făcut progrese notabile în ultimii ani, valorificând și munca edițională a unor generații de specialiști, care au scos anterior la lumina tiparului diferite colecții de documente ale unor arhive ori au alcătuit corpusuri

---

*Cercetare finanțată prin proiectul „Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare post-doctorală”, cod contract: POSDRU/89/1.5/S/61104, proiect finanțat din Fondul Social European prin programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

Abrevieri generale utilizate în studiu: arh. fam. = arhiva familială; Bp. = Budapest; Buc. = București; comit. = comitatul.

¹ Estimată inițial la cca. 25000–30000 piese (respectiv pagini, vezi Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, Buc., 1971, p. 102, numărul a fost ulterior modificat la cca. 30000–35000 piese, vezi Zsigmond Jakó, *Cercetarea izvoarelor diplomatice în Transilvania* (I), în *Studii și materiale de istorie medie*, 17, 1999, p. 20. Deoarece documentele citate în studiul de față pot fi regăsite în mai multe diferite ediții, menționăm în paranteză data și cota sursei, pentru a facilita identificarea și în alte diplomatarii, decât în cel citat.

² György Rác, *Collectio Diplomatica Hungarica*. Medieval Hungary online: The online portal of the National Archives of Hungary on medieval charters, în *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, begründet durch Edmund E. Stengel, herausgegeben von Walter Koch und Theo Kölzer, 56, 2010, p. 423–444. Adresa web: <http://mol.arcanum.hu/dldf>.

tematică³. După cum este bine cunoscut, cele șase volume ale marelui corpus al Academiei Române, *Documenta Romaniae Historica, seria C (Transilvania)* acoperă perioada de timp 1351–1380, iar primele trei volume din colecția de documente intitulată *Codex diplomaticus Transylvanie*, redactată de către profesorul Jakó Zsigmond (1916–2008), redau sub forma unor regeste detaliate documentele din perioada 1023–1359. Fructificarea acestui imens material abia a fost însă începută.

În ceea ce privește demnitatea de voievod, ea a stat întotdeauna în centrul atenției cercetării istorice. Istoriografia română s-a preocupat mai ales de problema originii voievodatului,⁴ pe când istoriografia maghiară s-a interesat în special de diferitele aspecte ale funcționării sale⁵ și de instituțiile adiacente

³ Zsigmond Jakó, *Publicarea izvoarelor transilvănene în ultima jumătate de veac*, în *Mediaevalia Transilvanica*, 7–8, 2003–2004, nr. 1–2, p. 21–38.

⁴ Din vasta bibliografie referitoare la începuturile voievodatului Transilvaniei amintim următoarele: Ioan Bogdan, *Originea voievodatului la români*, în *Analele Academiei Române*, seria a II-a, tomul 24, 1901–1902, *Memoriile Secțiunii Istorice*, Buc., 1902, p. 191–207; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I²–IV, Cluj-[Napoca], 1972–1989 (în continuare: Pascu, *Voievodatul*); Ioan-Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996. (Bibliotheca Rerum Transsilvaniae X); Idem, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, 1997; Thomas Năgler, *Transilvania între 900 și 1300*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I (până la 1541), coordonatori Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Cluj-Napoca, 2003, p. 199–231. Pentru istoriografia privind începuturile voievodatului a se vedea: Nicolae Edroiu, *Cercetarea istorică privind voievodatul Transilvaniei*, în *Anuarul Institutului de Istorie «George Bariț» din Cluj-Napoca, Series Historica*, 42, 2003, p. 155–160. O lucrare mai recentă abordează congregațiile voievodale (Gh. Bichicean, *Adunările de stări în Țările Române. Congregațiile generale în Transilvania voievodală*, Sibiu, 1998). Contrar însă firului călăuzitor al lucrării, congregațiile generale din secolul al XIV-lea nu au fost adunări de stări. De exemplu, în timpul domniei regelui Ludovic I (1342–1382) o astfel de adunare a nobilimii a fost convocată doar o singură dată, în 1351, cf. Pál Engel, *Nagy Lajos bárói* [Baronii lui Ludovic cel Mare], în *Történelmi Szemle*, 28, 1985, nr. 3, p. 393–413 (în continuare: Engel, *Nagy Lajos bárói*), p. 395.

⁵ Zsigmond Jakó, *Despre numirea voievozilor Transilvaniei*, în *Acta Mvsei Napocensis*, 26–30, 1989–1993, II, *Istorie*, p. 33–44 (în continuare: Jakó, *Numirea voievozilor*), p. 33. Referitor la evoluția demnității de voievod a se mai vedea Iván Janits [Borsa], *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatós és oklevéladó működése 1526-ig* [Activitatea judecătorească și de emitent de documente a voievozilor Transilvaniei], Bp., 1940 (în continuare: Janits, *Vajdák*), passim; András Kubinyi, *Erdély a Mohács előtti évtizedekben* [Ardealul în deceniile dinainte de 1526], în *Tanulmányok Erdély történetéről* [Studii de istoria Transilvaniei], red. István Rácz, Debrecen, 1988, p. 65–73; András Kovács, *Voievozii Transilvaniei și evoluția instituției voievodale până la 1414*, Buc., 2005 (disertație de doctorat, manuscris, 300 p., Biblioteca Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, Buc.).

acesteia (contextul politic al numirilor voievozilor în funcție, activitatea judecătorească, congregațiile, familiaritatea, cancelaria voievodală etc.). Personajele, cariera și activitatea celor care au ocupat demnitatea voievodală au rămas însă mult timp foarte puțin cunoscute. După cum a fost remarcat chiar recent, în 2008, „istoriografia română evită să intre în detalii legate de familiile voievodale transilvănene”⁶. Complicatele evoluții ale vieții politice interne (respectiv, dependent de aceasta, cele ale politicii externe) și funcționarea administrației centrale pot fi cunoscute însă doar prin cercetarea carierelor celor care au ocupat diferitele funcții superioare. Cercetările sunt îngreunate și de către caracterul unilateral bine cunoscut al documentelor privind evul mediu transilvan, ele cuprinzând în primul rând doar date privind relațiile funciare și numai în treacăt, în legătură cu acestea, conțin informații cu alt caracter. Demnitarii, și între ei voievozii secolului al XIV-lea, binecunoscuți de către contemporani, de regulă sunt menționați în documente doar cu numele de botez rămânând mult timp personaje obscure în istoriografie (nemaivorbind de funcționarii de rang mai mic). Identificarea lor, includerea în tabelul de descendență a unor familii nobiliare localizabile geografic reprezintă punctul de plecare a fiecărei cercetări. „Biografiile” ce rezultă din parcurgerea unui mare număr de documente – care de altfel în bună parte nici nu se referă la Transilvania (familiile voievozilor au fost întotdeauna originare din afara Transilvaniei) – sunt de fapt sumare înșiruiți de funcții deținute de către marii demnitari al regatului, de achiziții de moșii ale acestora și enumerări de legături familiale⁷.

Abordarea prosopografică a evoluției demnității voievodale a fost o metodă folosită pentru prima dată de către Zsigmond Jakó în studierea cancelariei voievodale,⁸ dar procedeul a fost folosit cu succes și în studiul

⁶ Șerban Marin, *Un transilvănean la Veneția. Voievodul Ștefan Lackfi II și conflictul veneto-padovano-maghiar de la 1372–1373, în conformitate cu cronica lui Giovanni Giacopo Caroldo*, în Idem, *Studii venețiene*, I, Veneția, Bizanțul și spațiul românesc, Buc., 2008 (în continuare: Marin, Ștefan Lackfi), p. 307. – În 1956 se invoca „lipsa studiilor de specialitate, [...] lipsa de preocupare a cercetătorilor istorici față de instituțiile feudale transilvănene, dintre care multe au rămas nerezolvate definitiv până astăzi [...]” (*Documente privind istoria României, Introducere*, I, [Buc.], 1956, p. 65).

⁷ Engel, Nagy Lajos bárói, p. 399; Pál Engel, *Archontológia. Prosopográfia* [Arhondologia. Prosopografia], în *A történelem segédanyagjai* [Științele auxiliare ale istoriei], red. Iván Bertényi, Bp., 1998 (*A történettudomány kézikönyve* I.), p. 29–39; Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* [Arhondologia laică a Ungariei, 1301–1457], I–II, Bp., 1996. (*História Könyvtár. Kronológiák, adattárak* 5.; în continuare: Engel, *Arch.*), I, p. xxviii–xxxi.

⁸ András Kubinyi, *Jakó Zsigmond, a történettudós* [Istoricul Jakó Zsigmond], în Erdélyi Múzeum, 68, 2006, nr. 3–4, p. 5; Zsigmond Jakó, *Organizația cancelariei voievodale ardelenene la începutul secolului al XVI-lea*, în *Hrisovul. Buletinul Școlii de Arhivistă*, 6, 1946, p. 111–148 și în limba maghiară (*Az erdélyi vajda kancelláriájának*

despre unii voievozi ai Transilvaniei din timpul domniei regelui Sigismund de Luxemburg⁹. Metoda prosopografică, corelată cu cercetări de arhondologie și genealogie a devenit general utilizată în ultimele decenii mai ales în urma activității lui Pál Engel (1938–2001), care a alcătuit arhondologia laică a Ungariei medievale pentru perioada 1301–1357 (volumul al II-lea conține anexa prosopografică),¹⁰ și datorită tabelelor de descendență a acelor familii nobiliare maghiare care au dat actorii politici în evul mediu (familiile demnitarilor, a slujbașilor de diferite ranguri, posesori de cetate etc.)¹¹. În afară de elitele politice, tot mai ales datorită studiilor realizate de către Engel cunoaștem azi întregul sistem al exercitării puterii în Ungaria pe timpul domniei regilor din casa de Anjou¹².

În paginile care urmează ne vom ocupa doar de voievozii Transilvaniei și locuitorii lor, în perioada 1344–1359, fiind pe prim plan personajele care au ocupat aceste demnități. Nu ne vom ocupa de instituții și alte realități legate de demnitatea voievodală¹³ (prerogative, jurisdicție, activitatea judecătorească,

szervezete a XVI. század elején, Kolozsvár, 1947, Erdélyi Tudományos Füzetek, 202.).

⁹ Zsigmond Jakó, *Három erdélyi vajda Zsigmond király korában* [Trei voievozi ai Transilvaniei în vremea regelui Sigismund], în Idem, *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez* [Societate, biserică, civilizație. Studii de istoria Transilvaniei], Bp., 1997 (METEM könyvek 18.), p. 57–74.

¹⁰ Engel, *Arch.* Arhondologii voievodale au mai fost publicate de către Francisc Pal și Fügedi Erik, însă pe o bază documentară mult mai mică, decât cea ce este astăzi accesibil, vezi Erik Fügedi, *A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása* [Mobilitatea aristocrației maghiare din secolul al XV-lea], Bp., 1970 (Történeti statisztikai kötetek), p. 108–109; Pall Francisc, *Voievozii și vicevoievozii Transilvaniei*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, I, [Buc.], 1956, Anexa II, p. 497–505.

¹¹ Pál Engel, *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia* [Bază de date privind evul mediu maghiar. Arhondologia laică a Ungariei, 1301–1457. Genealogii medievale maghiare], [Bp.], 2001 [CD-ROM], (în continuare: Engel, *Gen.*).

¹² Pál Engel, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok* [Honor, cetate, comitat. Studii alese], red. Enikő Csukovits, Bp., 2003 (Milleniumi magyar történelem. Historikusok).

¹³ Demnitatea dată de rege unui aristocrat (*baro*, demnitar aflat în funcție), numită *honor*, era de fapt o danie regală, la fel ca și teritoriul concedat concomitent (împreună cu veniturile sale), dar nu era o donație cu drept perpetuu, ci doar pe durata voinței regelui, până la revocarea demnitarului din funcție. O componentă importantă a acestui sistem era nu doar teritoriul cedat de către rege unui demnitar, dar și cetatea sau cetățile aflate pe acel teritoriu, elemente care constituiau centre de putere în exercitarea funcției, fapt pentru care acestea au avut o importanță mai mult politică. La revocarea din funcție, stăpânirea baronului asupra acestor teritorii și asupra cetăților lua sfârșit, urmând ca ele să-i revină succesorului său în funcție. Acest sistem politic cuprindea, prin urmare, atât funcția, cât și teritoriile și cetățile ce țineau de ea. Instituția – denumită în latina utilizată în regatul medieval maghiar *honor* (Pál Engel, *Honor, castrum, comitatus. Studies in the Government System of the Angevin*

cancelarie, cetățile regale aflate în administrare voievodului etc.), principalul scop al acestui studiu fiind ilustrarea posibilităților de cercetare prosopografică în studierea elitei politice din Transilvania evului mediu. Studiarea personajelor care au ocupat demnitatea voievodală, are desigur la rândul său menirea de a ne informa despre evoluția acestei demnități.

Familia Lackfi

Familia Lackfi face parte din neamul Hermán¹⁴. Conform celor relatate de Simon de Kéza (secolul al XIII-lea) acest neam a venit în Ungaria odată cu regina Gizela (†1060); provenea din Nürnberg, iar în timpul cronicarului nu aveau o renume prea mare, pentru că erau doar „destul de nobili” (*satis sunt*

Kingdom, în *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 1, 1996, p. 91–100 (Principles and Ideology of Government, Warszawa 1996). Amintirea acestui sistem îl găsim și într-un document voievodal din perioada tratată de noi, care vorbește despre posesiuni al unei cetăți regale *sub nostro woyuodatu habitas* (Zsigmond Jakó, *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, I–III (1023–1359), Bp., 1997–2008 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 26, 40, 47.; în continuare: *CDTrans*), III, nr. 427, 1347. X. 30. Arhiva Națională Maghiară, Bp. (Magyar Országos Levéltár, în continuare: Arh. Naț. Magh.), Colecția „Antemohácsiana”, Diplomatikai Levéltár (Arhiva Diplomatică; în continuare: DL), nr. 29697. Cf. Pál Engel, *A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez)*. [Honor. (Cu privire la formele de stăpânire feudală în Ungaria)], în *Történelmi Szemle*, 24, 1981, nr. 1, p. 1–19 (în continuare: Engel, *A honor*), p. 7.

¹⁴ *CDTrans*, II, nr. 1046 (1339. IX. 15), Arh. Naț. Magh. Colecția „Antemohácsiana”, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (Fototeca diplomatică; în continuare: DF), nr. 277288. – Pentru familia Lackfi am urmărit următoarele lucrări: Engel, *Gen.* (s. v. Hermán nem, Lackfi); Pál Engel, *Zsigmond bárói: Rövid életrajzok* [Baronii regelui Sigismund: Scurte biografii], în László Beke, Ernő Marosi, Tünde Wehli (red.), *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437* [Arta în timpul regelui Sigismund 1387–1437], I, *Tanulmányok* [Studii], Bp., 1987, (capitolul intitulat *A Lackfiak* [Familia Lackfi], p. 427–430 (în continuare: Engel, *Lackfiak*); János Karácsonyi, *A Laczkfiak története. A Laczkfyak története a năpolyi hadjárat alatt* [Istoria familiei Lackfi. Istoria familiei Lackfi în timpul campaniei din Neapole], în *Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Közlönye*, 3, 1887, p. 5–12, 134–148 (în continuare: Karácsonyi, *Lackfiak*), passim; János Karácsonyi, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* [Neamurile maghiare până la mijlocul secolului al XIV-lea], Bp., 1995² (în continuare: Karácsonyi, *Nemzetségek*), p. 623–634; Engel, *Arch.*, II, p. 139–140. A se mai vedea: Miklós Lázár, *A két Laczk család eredete* [Originea celor doi familii Laczk], în *Turul*, 2, 1884, p. 110–117; János Karácsonyi, *A kerekegyházi Laczkfyak családfája* [Arborele genealogic al familiei Laczkfy de Kerekegyház], în *Turul*, 4, 1886, p. 166–173. Aprecierea, potrivit căreia familia Lackfi ar fi „de origine voievodală română din Maramureș” (Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 429) nu este verificată de surse istorice.

nobiles). Potrivit cronicii pictate de la Viena se pare că în plus erau mai degrabă săraci¹⁵. După venirea în Ungaria, rolul de așezare eponimă era localitatea Hermán, azi dispărută, lângă Szombathely, în comitatul Baranya (Ungaria)¹⁶. Neamul s-a separat în trei ramuri probabil încă din secolul al XII-lea,¹⁷ dar ramura – de departe – cea mai importantă era familia Lackfi, care a devenit cea mai influentă și mai bogată dintre familiile veacului al XIV-lea. Numele lor de familie, Lackfi ('fii lui Lack') face referire la strămoșul cu acest nume, însă nu a fost folosit în epocă¹⁸. Membrii familiei, fiind atunci personaje bine cunoscute, foloseau în propriile documente doar numele de botez, în altele, în care sunt menționați cu ocazia proceselor, se specifică și numele tatălui. Localitatea de baștină, centrul familiei, a fost Kerekegyház (*Kerekeghaz*), o localitate dispărută încă în evul mediu, din comitatul Arad, care se afla lângă Felnac (azi jud. Arad)¹⁹. Odată cu desprinderea unor ramuri din familia Lackfi, identificarea se face de regulă după posesiunea cea mai importantă.

Strămoșul familiei, *Lack* (sau *Ladislau*, †1357; fiul lui Dionisie),²⁰ avea la început posesiuni mai ales în comitatul Arad²¹. A fost probabil rudă a lui Lampert din neamul Hermán, judele curții regale, mort în 1324²². A ocupat

¹⁵ Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 617–618, sursele citate: *Hermanni siquidem generatio ex Nurimberc oritur, satis sunt nobiles, cum regina Kisla intraverunt; Hermani etiam generatio cum regina Keisla introivit. Liberi homines sunt de Nurumburg hereditatibus pauperes*; a se vedea *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Emericus Szentpétery, I–II, Budapestini, 1937–1938, I–II (în continuare: SRH), I, p. 190, 300).

¹⁶ Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 618; György Györffy, *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I³–IV, Bp., 1987–1998 (în continuare: Györffy, *Geographia historica*), I, p. 316.

¹⁷ Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 618.

¹⁸ Engel, *Lackfiak*, p. 427. Excepții sunt câteva suplici adresate papei, în care apare numele Lack în forma coruptă de *Lath*, vezi de ex. Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch, Adrian Rusu, Susana Andea, Lidia Gross, Adinel Dincă, *Documenta Romaniae Historica, seria C, Transilvania*, vol. X–XV (1351–1380), Buc., 1977–2006 (în continuare: DRH C), XI, p. 230 (1358. II. 20).

¹⁹ Györffy, *Geographia historica*, I, p. 179; Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* [Geografia istorică a Ungariei în epoca Huniazilor], I–III, V, Bp., 1890–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon. Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt, VI–VIII, IXc; în continuare: Csánki), I, p. 773; Karácsonyi, *Lackfiak*, p. 6–7; Kerekegyház apare ca toponim și lângă numele lui Ladislau, comitele secuilor (DRH C, XI, p. 104–105, 1357. IV. 6, DL 4659).

²⁰ Engel, *Gen.*, s. v. Hermán nem. 1. tábla. Pestesi ág.

²¹ Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 625.

²² Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, traducere din limba maghiară de Aurora Moga, ed. îngrijită de A. A. Rusu și I. Drăgan, Cluj-Napoca, 2006 (în continuare: Engel, *Istoria Ungariei*), p. 210; Erik Fügedi, *Ispánok*,

funcția de comite al secuilor (1328–1343), comite al Bistriței (1334–1339), al Mediașului (între 1339–1340) iar apoi al comitatului Cenad (1339)²³. A murit în jurul anului 1360²⁴. Dintre cei șapte fii ai lui Lack (Ștefan, Emeric, Mihai, Lack, Dionisie, Andrei, Nicolae și Paul), doi au ocupat funcția de voievod al Transilvaniei, și anume Ștefan (între 1344–1350), respectiv Andrei (între 1356–1359). Alți frați au avut, de asemenea, responsabilități publice, un exemplu în acest sens fiind Dionisie care a intrat în ordinul franciscan, a devenit arhiepiscop de Kalocsa și a fost dascălul regelui Ludovic²⁵. De fapt cariera familiei a cunoscut un salt spectaculos după accederea lui Ludovic la tron. Din generație în generație membrii familiei au transmis influența pe care au avut-o la curtea regală și au format într-adevăr o adevărată „dinastie” de mari demnitari (baroni), fapt care s-a putut realiza destul de ușor. Lack, odată ajuns la curtea regală, a reușit să-și instaleze și fii în funcții importante, deoarece aceștia din urmă au crescut în preajma celor care erau la cârmuirea țării beneficiind în plus de tot sprijinul tatălui lor²⁶.

Patru dintre nepoții lui Lack, fiii voievodului Ștefan au fost și ei voievozi – Dionisie (1359–1367), Nicolae cel tânăr (între 1367–1368), Emeric (voievod între 1369–1372, ajuns apoi palatin), respectiv Ștefan cel tânăr (între 1372–1376 și 1385–1386)²⁷ – monopolizând deci funcția pentru câteva decenii. Fenomenul se explică prin loialitatea familiei față de dinastia Anjou și prin faptul că Ludovic i-a folosit cu predilecție pentru ocuparea funcțiilor-cheie din regat²⁸. Cazul nu este singular: între 1326 și 1395 funcția de mare comis a fost

---

bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése [Comiți, demnitari, baroni locali. Evoluția aristocrației maghiare medievale], Bp., 1986 (Nemzet és emlékezet), p. 236.

²³ Comite al secuilor (1328. IX. 21 – 1343. V. 2), comite al Bistriței (1334. I. 13 – 1339. IX. 15), al Mediașului (1339. IX. 15 – 1340. VI. 17), vezi: Engel, *Arch.*, I, p. 111, 122, 155, 192; Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 625.

²⁴ Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 625.

²⁵ Engel, *Istoria Ungariei*, p. 210; Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, Buc., 1981. (Biblioteca istorică LVII; în continuare: Holban, *Cronica relațiilor*), p. 121.

²⁶ Engel, *Nagy Lajos bárói*, p. 407.

²⁷ Engel, *Arch.*, I, p. 12–13; Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 626.

²⁸ Nu se adeverește presupunerea potrivit căreia ocuparea funcției de voievod al Transilvaniei de către cei șase membrii ai familiei Lackfi ar fi un indiciu al slăbirii puterii regale și al *tendinței permanente, de multe ori realizată, parțial sau aproape integral, de autonomie a voievodatului Transilvaniei în raport de regatul Ungariei* (Pascu, *Voievodatul*, I², p. 252). În lucrarea amintită, membrii familiei Lackfi – cu cei 26 de ani în care au ocupat funcția amintită – sunt prezentați la nivelul generalităților în mai puțin de o pagină; esența acestora este exprimată în enunțul următor: *Era foarte puternică această familie, dacă Ludovic de Anjou care nu era de loc un rege slab, a*

îndeplinită de către diferiți membri ai familiei Lackfi²⁹. Faptul că unii membrii ai aceleiași familii au ocupat decenii de-a rândul funcții importante nu a condus totuși la limitarea puterii regale. Desele schimbări nu au permis transformarea în sens ereditar a funcțiilor și nici perpetuarea puterii în mâinile vreunui demnitar.

Toți membrii familiei au fost militari de profesie, iar influența lor a fost neștirbită atât timp cât Ludovic a dus o politică externă ofensivă³⁰. Ștefan Lackfi a condus mai multe campanii militare: în 1328 împotriva Austriei și – probabil pe la sfârșitul anilor 1320 – împotriva Serbiei. A participat de asemenea în campania militară împotriva Lituaniei și Veneției (1345)³¹. A fost guvernatorul lui Ludovic în regatul de Neapole și conducătorul oastei maghiare de acolo, în timpul celor două campanii din Italia (1348–1349, 1350)³². Dintre frații săi, Andrei a condus în 1342–1343 o campanie pentru oprirea expansiunii regelui sârb Ștefan Dușan (1331–1346) spre bănia din Mačva, controlată de către regatul maghiar³³. În timp ce îndeplinea funcția de comite al secuilor, Andrei a fost și în fruntea ofensivei îndreptată împotriva tătarilor, care exercitau un control asupra teritoriilor aflate la răsărit de Carpați (1345)³⁴. Paul a condus în

---

fost nevoit să accepte constituirea unei adevărate dinastii voievodale în Transilvania paralel cu dinastia angevină din Ungaria”(Ibidem, I², p. 252).

²⁹ Engel, *Lackfiak*, p. 427; Engel, *Arch.*, I, p. 40–41.

³⁰ Pentru exemplele ce urmează a se vedea: Engel, *Istoria Ungariei*, p. 210; Gyula Kristó, *Az Anjou-kor háborúi* [Războaiele din timpul domniei dinastiei Angevine], Bp., 1988 (în continuare: Kristó, *Anjou*), passim.

³¹ Mór Wertner, *Az 1328. évi magyar-osztrák hadjárat* [Campania militară maghiaro-austriacă din anul 1328], în *Haditörténeti Közlemények*, 14, 1913, nr. 1, p. 44–64, nr. 3, p. 234–246; p. 54; Imre Nagy (ed.), *Sopron vármegye története. Oklevéltár* [Istoria comitatului Sopron. Diplomatarium], I, Sopron, 1889, p. 196–201 = *CDTrans*, I, nr. 400 (1347. VI. 30, actul din 1347 al lui Ludovic I, care enumeră meritele voievodului în diferitele campanii militare); Kristó, *Anjou*, p. 73–74, 79. Pentru datarea campaniei militare împotriva Lituaniei vezi cronica lui Ioan de Târnave (operă care s-a păstrat în cronica lui Turóci): Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ed. Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Bp., 1985; Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, II, *Commentarii*, 1–2, compusuit Elemér Mályusz, adiuvante Julio Kristó, Bp., 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Seriaes nova. VII; în continuare: *Turóci*), I, p. 165; Jakab Bleyer, *Magyar vonatkozásos Suchenwirt Péter költeményeiben* [Date referitoare la maghiari în poemele lui Peter Suchenwirt], în *Századok*, 33, 1899, p. 901; Ferencz Baumgarten, *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velencze viszonya történetéhez* [Studii referitoare la relația dintre Ludovic cel Mare și Veneția], în *Századok*, 36, 1902, nr. 1, p. 13.

³² Kristó, *Anjou*, p. 116–117; *CDTrans*, III, nr. 577 (1350. X. 30).

³³ Kristó, *Anjou*, p. 91; *CDTrans*, III, nr. 533 (1349. X. 16), cf. Engel, *Arch.*, I, p. 192.

³⁴ Kristó, *Anjou*, p. 97; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994² (în continuare: Spinei, *Moldova*), p. 310 și urm.; *Historiae Hungaricae fontes domestici*. Pars prima. Scriptores. Volumen III. Chronicon Dubnicense. Recenssuet et praefatus

1355 trupele trimise de rege pentru ajutorarea Habsburgilor în lupta purtată de aceștia împotriva Confederației cantoanelor elvețiene³⁵. Dionisie Lackfi s-a remarcat prin ocuparea Vidinului (1365)³⁶ și a devenit primul căpitan al orașului; fratele său, Nicolae, a condus invazia Țării Românești (1368)³⁷. Trupele trimise în 1373 pentru ajutorarea Padovei au fost conduse de un văr al lui Emeric, Ștefan Lackfi, fiul lui Dionisie³⁸. Războiul a fost prin urmare o îndeletnicire de căpătâi pentru membrii familiei Lackfi, care au jucat în acest fel un rol important în modelarea politicii externe ungare, caracterizată de cele mai multe ori de conduite și soluții agresive³⁹. Pe parcursul carierei lor, în primul rând din donații de la rege, au strâns atâtea posesiuni încât la moartea lui

---

est M. Florianus, Lipsiae, 1884 (în continuare: *Anonymus Minorita*), p. 151–152. Traducerea maghiară a textului citat: *Iohannes de Kikullew et Anonymus Minorita. Chronica de gestis Ludovici I. regis Hungarorum. Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája*, traducere de László Geréb, Bp., 1960 (Monumenta Hungarica IV; în continuare: *Chronica*), p. 91–93; *Turóci*, I, p. 166 (cap. *De exercitu contra Tartaros*); Cf. Sándor Domanovszky, *A dubniczi krónika: harmadik és befejező közlemény* [Chronicon Dubnicense (a treia și ultima comunicare)], în *Századok*, 33, 1899, nr. 4, p. 411–451 (în continuare: Domanovszky, *A dubniczi krónika*), p. 419–420; Antal Pór, *A történeti jelenetek korhű rekonstruálásáról* [Reconstituirea veridică a scenelor istorice], capitolul *A tatárok felett vett győzelem* [Victoria asupra tătarilor], în *Századok*, 27, 1893), nr. 8, p. 684–685; Karácsonyi, *Laczkfiak*, p. 11. În campania militară din Moldova din 1345 au participat secui (*CDTrans*, III, nr. 314, 1346. I. 5, DL 29675) și nobili ardeleni; a fost prezent și Dominic Macska, familial, apoi viitorul vicevoievod al lui Andrei Lackfi (între 1356–1359), cf. Antal Pór, *Macska Domokos, királyi kardhordó, erdélyi alvajda, 1357* [Dominic Macska, spătar regal, vicevoievodul Transilvaniei, 1357], în *Turul*, 27, 1909, nr. 3, p. 130–132 (în continuare: Pór, *Macska Domokos*), p. 130–131; *CDTrans*, III, nr. 533 (1349. X, 16, DF 2747); nr. 906 (1357. IV. 29, DF 208867). Alte câteva documente, care amintesc atacul tătarilor de la granițele regatului, se referă probabil la același eveniment: potrivit unui document regal din 1348 în luptele de la frontieră cu tătarii a murit și un nobil din comit. Cluj, David Zsuki (sau Suky; vezi *CDTrans*, III, nr. 489, 1348. XI. 13, DL 27426); un document al reginei Elisabeta din 1348 amintește participarea la lupte a unui nobil din comit. Alba, Nicolae din Lopadea (*CDTrans*, III, nr. 422, 1347. X. 16, DL 29680), iar două documente papale vorbesc la modul general despre lupta regalității împotriva tătarilor (*CDTrans*, III, nr. 857, 942).

³⁵ Kristó, *Anjou*, p. 136–137; *Turóci*, I, p. 179; *Anonymus Minorita*, p. 166–167 (trad: *Chronica*, p. 109). Cf. Domanovszky, *A dubniczi krónika*, p. 432.

³⁶ Kristó, *Anjou*, p. 152–154; *DRH C*, XII, p. 430–432 (1365. VI. 29, DL 5403).

³⁷ Kristó, *Anjou*, p. 157–160; *Turóci*, I, p. 181, II/2, p. 171–173.

³⁸ Kristó, *Anjou*, p. 164–165; *DRH C*, XIV, p. 321–322 (1373. I. 9, DL 41887); Marin, *Ștefan Lackfi*, p. 307–308.

³⁹ Engel, *Istoria Ungariei*, p. 210.

Ludovic ei dețineau cea mai mare avere privată din Ungaria (multe dintre ele se aflau în comitatele Cenad,⁴⁰ Arad,⁴¹ dar și în Transilvania)⁴².

Voievozii dați de familie, pe perioada în care dețineau funcția, rezidau de regulă la curtea regală sau participau la desele campanii militare ale regelui⁴³. Prezența lor în Transilvania era de obicei legată de sosirea regelui în provincie, de pregătirea vreunei invazii militare de pe teritoriul Transilvaniei sau de întrunirea obișnuitelor congregații de la Turda (adunări judecătorești, ținute întotdeauna de către voievod cu nobilimea celor șapte comitate, sau – pe baza unei porunci regale – cu sașii, respectiv secuii)⁴⁴. Sarcinile mai puțin importante sau mai mărunte erau lăsate pe seama locțiitorului, cea a vicevoievodului și a altor familiari, numiți în funcție de către voievod. În lipsa celui din urmă, activitatea judecătorească specifică demnității era asigurată de către vicevoievod la scaunul de judecată octaval (numit astfel pentru că se ținea la octave, adică începând cu a opta zi a unor sărbători religioase mai importante); locul de desfășurare era de obicei la Sântimbru (comit. Alba)⁴⁵.

Ștefan Lackfi (1344–1350)

Ștefan (fiul lui Lack) a ocupat consecutiv funcțiile de mare comis (1326–1343), comite de Nyitra (1330–1340), comite de Vas și de Sopron (1340–1344), mare vistier (1342, 1343–1344), voievod al Transilvaniei (1344–1350), ban al Slavoniei (1351–1353), Dalmației și al Croației (1350–1353) și din nou mare

⁴⁰ DRH C, XI, p. 20–21 (1356. V. 12, DL 4643).

⁴¹ DRH C, XI, p. 235–236 (1358. II. 24); DRH C, XI, p. 397–398 (1359. VI. 28, DL 29673).

⁴² De ex. în 1343 Lack, comitele secuilor cumpără o posesiune în comit. Alba, Leorinți (CDTrans, III, nr. 124, DL 91332., 1343. IV. 3). Referitor la domenii a se mai vedea Engel, *Lackfiak*, p. 430, notele 14–15; Pál Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)* [Relația dintre puterea regală și aristocrație în timpul domniei regelui Sigismund (1387–1437)], Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.; în continuare: Engel, *Királyi hatalom*), p. 219, nota nr. 2; Antonius Fekete Nagy, Ladislaus Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 post Christum*, Budapestini, 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale. Ostmitteleuropäische Bibliothek 29.; în continuare: *DocVal*), p. 324–326 (1386. VII. 15, DF 244614).

⁴³ Pál Engel, *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről* [Honor, cetate, comitat. Studii despre sistemul de guvernământ al regalității angevine], în *Századok*, 116, 1982, nr. 5, p. 880–922 (în continuare: Engel, *Honor, vár*), p. 893; Janits, *Vajdák*, p. 32–33.

⁴⁴ Despre congregațiile voievodale a se vedea: Janits, *Vajdák*, p. 38–57; Bichicean, *Congregațiile*, passim.

⁴⁵ Janits, *Vajdák*, p. 32–35. Locația era amintită în 1348 ca *locus tribunalis* (CDTrans, III, nr. 471, DL 107453).

vistier în 1353⁴⁶. A primit de la regele Ludovic I mai multe cetăți: Döbrököz,⁴⁷ cândva înainte de 1346, Simontornya⁴⁸ în 1343 (ambele în comit. Tolna, în Ungaria), iar în 1350 Sztrigó și Csáktornya (comit. Zala, azi Štrigova și Čakovec, în Croația)⁴⁹. A participat în campaniile militare ale regelui Carol I (1301–1342) purtate împotriva Austriei, Serbiei, Munteniei, Cehiei și Lituaniei.⁵⁰ Dintre membrii familiei Lackfi, el a fost primul care a ocupat funcția de voievod al Transilvaniei⁵¹. Deoarece a reușit să ajungă în demnități importante, a avut și posibilitatea să transfere fiilor săi – în afară de avere – influența și puterea pe care a deținut-o în consiliul regal.

În 1344 regele pornea cu trupele sale în Transilvania și în lunile iunie–iulie ajungea în voievodat. La data de 15 iunie îl găsim în tabăra de lângă Brașov,⁵² la 26 iunie la Târgu Mureș,⁵³ la 4 iulie lângă Biertan (scaunul Mediaș),⁵⁴ între 15–17 iulie în tabăra de la Biertan,⁵⁵ unde a și ținut o congregație,⁵⁶ la 27 iulie la Vințul de Jos (comit. Alba),⁵⁷ apoi la Alba Iulia.⁵⁸

⁴⁶ Engel, *Arch.*, I, p. 12, 17, 23, 37, 40, 159, 179, 200, 226, II, p. 139; Karácsonyi, *Laczkiak*, p. 8–9.

⁴⁷ Engel, *Arch.*, I, p. 305; Erik Fügedi, *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* [Cetate și societate în Ungaria secolelor 13–14], Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 82.; în continuare: Fügedi, *Vár és társadalom*), p. 127; Engel, *Királyi hatalom*, p. 104; Csánki, III, p. 403.

⁴⁸ *CDTrans*, III, nr. 119 (1343. I. 13, DL 3553), ca recompensă pentru comanda campaniei (din 1328) împotriva Austriei, cf. *CDTrans*, III, nr. 400 (1347. VI. 30, DL 3553) și Kristó, *Anjou*, p. 73–74. Referitor la cetate a se vedea: Engel, *Arch.*, I, p. 410; Fügedi, *Vár és társadalom*, p. 188; Engel, *Királyi hatalom*, p. 149; Csánki, III, p. 405; Norbert C. Tóth, *Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543)* [Documente privind istoria medievală a /cetății/ Simontornya], în *Levéltári Közlemények*, 71, 2000, nr. 1–2, p. 93–127.

⁴⁹ *CDTrans*, III, nr. 577 (1350. X. 30, DL 4151); Engel, *Arch.*, I, p. 291, 437. Engel, *Királyi hatalom*, p. 101, 159; Csánki, III, p. 16.

⁵⁰ *CDTrans*, III, nr. 400 (1347. VI. 30, DL 3553).

⁵¹ Engel, *Arch.*, I, p. 12; *CDTrans*, III, nr. 214 (1344. VIII. 8, DL 30642) și nr. 577 (1350. X. 30, DL 4151).

⁵² *CDTrans*, III, nr. 206 (1344. VI. 15).

⁵³ Arh. Naț. Magh., DL 91350 (1344. VI. 26). În privința itinerariului am urmat Pál Engel, *Királyitineráriumok (1324–1382, 1387–1437)* [Itinerariile regilor (1324–1382, 1387–1437)], manuscris dactilografiat, Bp., MTA Történettudományi Intézet (în continuare: Engel, *Királyitineráriumok*), p. 14. Cf. Kristó, *Anjou*, p. 93; *Turóci*, I, p. 161–162.

⁵⁴ *CDTrans*, III, nr. 209 (1344. VII. 4, DL 70550).

⁵⁵ *CDTrans*, III, nr. 210 (1344. VII. 15, DL 29667) și nr. 211 (1344. VII. 17, DL 74804).

⁵⁶ *CDTrans*, III, nr. 212 = *DRH C*, XIII, p. 60 (1344. VII. 20, DF 244527).

⁵⁷ Arh. Naț. Magh., DL 71276 (1344. VII. 27).

Potrivit cronicarului Ioan de Târnave (†1393) la Brașov s-a întâlnit cu Nicolae Alexandru (1352–1364), asociat la domnie în Țara Românească, care i-a devenit vasal,⁵⁹ dar s-a ocupat și de problema jurisdicției episcopului Transilvaniei și a plății dijmei,⁶⁰ respectiv de rebeliunea sașilor, informație neconfirmată însă de documente. Cronica lui Ioan de Târnave, care povestește destul de laconic cele întâmplate, adaugă faptul că regele a venit cu baronii săi, și – fiind vorba de Transilvania – este sigur că între ei se afla și voievodul Ștefan Lackfi⁶¹. Cel din urmă, la data de 8 august 1344, emitea primul său document de la Sântimbru, pe care a fost nevoit să-l întărească cu sigiliul său folosit anterior, din vremea în care era mare vistier al regelui, deoarece sigiliul voievodal încă nu era sculptat⁶². În toamna anului 1344 a ținut pentru nobilimea ardeleană, respectiv pentru sași și secui prima sa congregație, la Turda⁶³. Congregații a mai ținut și în anii care au urmat (în toamna anului 1345, primăvara și vara anului 1347, apoi în mai 1348)⁶⁴. În afara acestor ocazii a stat puțin în Transilvania (emite documente la Deva, care a fost o cetate regală)⁶⁵ fiind prezent mai mult la curtea regală din Visegrád⁶⁶ sau de la Buda⁶⁷.

În toamna anului 1348, voievodul Ștefan – în fruntea a circa 300 de cavaleri – a fost trimis de către Ludovic în Italia, în sprijinul trupelor maghiare, alungate din Neapole⁶⁸. Aici el a ocupat mai multe orașe, printre care Capua și

⁵⁸ *CDTrans*, III, nr. 213 (1344. VII. 27, DF 277426 și 277552).

⁵⁹ *Turóci*, I, p. 162 (Cap. *De obedientia Alexandri wayuode Transalpini*), II/2, p. 95–97. Holban (*Cronica relațiilor*, p. 139–146) a negat această supunere.

⁶⁰ *Turóci*, I, p. 161–162 (cap. De prima exercituali expeditione Lodowici regis contra Saxones sequitur); *CDTrans*, III, nr. 213 (1344. VII. 27, DF 277426 și 277552).

⁶¹ Antal Pör, *Bazarábfia Sándor havaselvei (havasalföldi) vajda meghódolása* [Supunerea voievodului muntean Alexandru, fiul lui Basarab], în *Századok*, 27, 1893, nr. 8, p. 683–684; József Pataki, *Anjou királyaink és a két román vajdaság* [Regii angevini și cele două voievodate românești], Kolozsvár, 1944, p. 51–53.

⁶² *CDTrans*, III, nr. 214 (1344. VIII. 8, DL 30642).

⁶³ *CDTrans*, III, nr. 227 (1344. X. 22, DF 238228) și nr. 228 (1344. X. 24, DF 277300).

⁶⁴ *CDTrans*, III, nr. 292 (1345. X. 10, DF 252895), nr. 295 (1345. X. 13, DL 30110), nr. 374 (1347. III. 21, DL 36403), nr. 378 (1347. III. 25, DF 252892), nr. 398 (1347. VI. 20, DL 3912), nr. 459 (1348. V. 12, DL 73657), nr. 465 (1348. V. 14, DL 41077).

⁶⁵ La 6. IV. 1347, 11. VI. 1347 și 13. IV. 1348 (*CDTrans*, III, nr. 380, DL 29677; nr. 395, DL 3912; nr. 450, DL 28728); Engel, *Arch.*, I, p. 299.

⁶⁶ *CDTrans*, III, nr. 258 (1345. V. 12, DL 29137) și nr. 272 (1345. VIII. 9, DF 253437); între 3–31 mai 1345 regele era la Visegrád, cf. Engel, *Királyitineráriumok*, p. 15.

⁶⁷ *CDTrans*, III, nr. 420 (1347. X. 6, DL 3924), nr. 426 (1347. X. 21, DL 3946), nr. 427 (1347. X. 30, DL 29697), nr. 1128 (1347. XI. 1, DL 64030), nr. 475 (1348. VII. 4, DL 96297), nr. 480 (1348. IX. 8); între 6. X. și 1. XI. 1347 și regele era la Buda, cf. Engel, *Királyitineráriumok*, p. 17.

⁶⁸ Deja la data de 6. X. 1347 Ștefan Lackfi zălogea posesiunea Diviciori (comit. Dăbâca) vicevoievodului său, Petru de Iara, pentru a acoperi nevoia de bani ivită

Aversa, iar la data de 6 iunie 1349 a învins trupele napolitane conduse de către Ludovic de Tarento. Nu a putut însă fructifica rezultatele militare și pe plan politic, deoarece mercenarii săi s-au revoltat în urma întârzierii plății soldei și au cedat italienilor teritoriile ocupate. Toamna, Ștefan a fost nevoit să părăsească regiunea Apulia și să se întoarcă în Ungaria pe mare⁶⁹. Chiar după acest eșec, regele nu a abandonat planurile sale din Italia. La 18 aprilie 1350 din portul Zengg (azi Senj, Croația) a pornit din nou spre Apulia, trupele fiind transportate de galere. Regele a fost însoțit de mai mulți membrii ai familiei Lackfi, frații Andrei, Nicolae, Paul, Mihai și voievodul Ștefan, ultimul fiind numit în fruntea oastei⁷⁰. Voievodul emitea un document la Manfredonia, prin care a donat o posesiune unui nobil din comitatul Hunedoara⁷¹. Cele mai importante bătălii au avut loc la Canosa di Puglia, Ricardo, Salerno și Scafati. Înainte de asediul orașului Aversa regele l-a înlăturat pe Ștefan Lackfi de la conducerea trupelor maghiare (probabil ca urmare a intrigilor adversarilor din consiliul regal) și în locul său l-a numit Nicolae Kont, viitorul voievod al Transilvaniei, pe atunci comite al comitatului Pozsony. Cu toate că regele a intrat în cetatea Aversa, rezultatele nu au fost durabile, deoarece papa Clement al VI-lea (1342–1352) a refuzat sprijinirea lui Ludovic, ba chiar a favorizat coaliția italiană antimaghiară. Epuizat, cu oștile decimate, regele s-a întors în țară, la 25 octombrie fiind deja în capitala Buda⁷². Voievodul, se pare că s-a

---

odată cu pregătirile plecării voievodului în „părțile Italiei” pentru „redobândirea drepturilor ... regești” (*CDTrans*, III, nr. 420, DL 3924); traducerea pasajului vezi: *Documente privind istoria României, C, Transilvania. Veacul XIV*. Vol. I–IV (1301–1350), Buc., 1951–1955 (în continuare: *DIR C, veacul XIV*), vol. IV, p. 405–406). Un alt document din 15. X. 1347 amintea plecarea iminentă a voievodului în Italia (*CDTrans*, III, nr. 421, DL 51453), cu toate că aceasta nu s-a produs, voievodul fiind încă în Transilvania la data de 13. IV. 1348 (*CDTrans*, III, nr. 450, DL 28728). Un document palatinal din 29. XI. 1348 îl amintește pe Ștefan ca fiind *ultra partes maritimas*, deci în Italia (*CDTrans*, III, nr. 491, DL 51502).

⁶⁹ Kristó, *Anjou*, p. 116–118; Turóci, I, p. 169–170 (Cap. De prelio et victoria Stephani wayuode, De captivitate ducis Vernerii, De pugna Stephani wayuode cum gente Lodowici mariti Iohanne circa Neapolim comissa); *CDTrans*, III, nr. 577 (1350. X. 30, DL 4151); *Anonymus Minorita*, p. 153–155 (trad. *Chronica*, p. 94–96); István Miskolczy, *Nagy Lajos nápolyi hadjárata. (Hadi események a két hadjárat között)* [Expediția militară al lui Ludovic cel Mare în Neapole (Evenimente militare între cele două campanii militare)], în *Hadtörténeti Közlemények*, 34, 1933, nr. 3–4, p. 123–146 (p. 133–146).

⁷⁰ Kristó, *Anjou*, p. 118–125.

⁷¹ *CDTrans*, III, nr. 564. (1350. V. 1).

⁷² Kristó, *Anjou*, p. 118–125; Turóci, I, p. 171–175; István Miskolczy, *Nagy Lajos második nápolyi hadjárata* [Cea de a doua campanie militară al lui Ludovic în Neapole], în *Hadtörténeti Közlemények*, 35, 1934, nr. 1–2, p. 41–57.

întors mai repede acasă: la 23 iulie 1350 emitea un document din Deva (dacă nu cumva documentul a fost emis în lipsa lui, doar în numele său)⁷³.

La cele două campanii au participat și nobili transilvăneni, probabil sub conducerea voievodului. În 1348 Ludovic a donat pentru trei frați, nobili din Iara (comit. Turda), cavaleri ai curții regale (*aule miles*), o posesiune în comitatul Turda – potrivit documentului regal – pentru meritele lor *in recuperatione regni nostri Sycilie*⁷⁴. Un alt nobil, Ioan zis Acél, din familia Wass de Țaga, a primit în 1353 de la Ludovic, un sat în comitatul Dăbâca pentru „credincioasele slujbe” îndeplinite la Neapole, unde Ioan a stat timp de patru ani⁷⁵. Egidiu, nobil din Sâncel (comit. Târnava), familiar al voievodului Ștefan Lackfi, a primit ca donație în 1350, tot de la suveran, o posesiune pentru slujbe efectuate „în regatul nostru al Siciliei vreme de patru ani întregi”⁷⁶. La acestea se adaugă cazul nobilului hunedoarean amintit mai sus.

Ultimul document al lui Ștefan Lackfi a fost emis din (cetatea) Deva, în iulie 1350⁷⁷. La sfârșitul anului a fost schimbat din funcția de voievod și numit în fruntea banatului Slavoniei. Nu a intrat în dizgrație deci, ba mai mult la 30 octombrie 1350, regele – la scurt timp după reîntoarcerea din Italia – l-a răsplătit cu o donație importantă (cetatea Sztrigó și Csáktornya, deja amintită)⁷⁸. A decedat în 1353;⁷⁹ după el, cu o scurtă întrerupere, demnitatea de voievod va fi deținută de alți cinci membrii ai familiei Lackfi. Primul din această „linie voievodală”, Andrei (fiul lui Lack), va reveni în fruntea Transilvaniei în 1356.

Cel mai important familiar al voievodului Ștefan (1344–1350) a fost Petru de Iara (Járai, Váradjai), fiul lui Mihai,⁸⁰ care a ocupat importanta funcție de vicevoievod – probabil pe tot timpul voievodatului lui Ștefan Lackfi, chiar

⁷³ *CDTrans*, III, nr. 570 (DL 41141).

⁷⁴ *CDTrans*, III, nr. 449 (1348. IV. 4, DL 30113).

⁷⁵ *CDTrans*, III, nr. 709 (1353. IV. 3, DL 29428); András W. Kovács, *The History of the Wass de Czege Family*, Hamburg, Edmund Siemers Stiftung, 2005, p. 61. Un alt exemplu: *CDTrans*, III, nr. 575 (1350. X. 16, DL 29684), danie făcută de către regele Ludovic I lui Egidiu, fiul lui Ioan de Sâncel, unde *relator* al cazului este voievodul Ștefan Lackfi, care este foarte probabil și cel care a intervenit lângă suveran pentru acordarea donației.

⁷⁶ *CDTrans*, III, nr. 575 (1350. X. 16, DL 29684), traducerea pasajului citat: *DIR C*, *veacul XIV*, vol. IV, p. 553.

⁷⁷ *CDTrans*, III, nr. 570 (1350. VII. 23, DL 41141).

⁷⁸ *CDTrans*, III, nr. 577 (1350. X. 30, DL 4151), cf. nr. 592–593.

⁷⁹ Este amintit ca decedat la 23. V. 1353 (*CDTrans*, III, nr. 714, DL 42892).

⁸⁰ 1346: *nobilis de Jara* (*DocVal*, p. 109), adică membru al familiei Járai. Pentru familia lui a se vedea: Miklós Lázár, *Járai Péter alvajda és maradékai* [Vivevoievodul Petru de Iara și urmașii săi], în *Turul*, 2, 1884, nr. 4, p. 152–156.

dacă date ne parvin doar pentru anii 1344–1349⁸¹. În 1346 apare în funcția de castelan al cetății Piatra Craivii (atunci a cotoplit cu familiarii săi câteva sate din comitatul Alba, al capitlului din Alba Iulia),⁸² dar probabil a deținut această funcție pe întreaga durată a voievodatului lui Ștefan Lackfi. Cariera acestui vicevoievod este destul de bine cunoscută. Ștefan Lackfi, odată numit ban al Slavoniei, și-a luat fostul locțiitor voievodal și l-a numit în diferite funcții în Slavonia. Astfel, Petru a fost comite al comitatului Kőrös (1351–1353), castelan al cetății Nagykemlék din comitatul Kőrös (azi Veliki Kalnić, în Croația) în 1351, iar între 1352–1353 viceban al Slavoniei⁸³. A revenit în funcția de vicevoievod al Transilvaniei pentru perioada 1359–1368,⁸⁴ de data asta ca familiar al voievozilor Andrei (1356–1359), Dionisie (1359–1367) și Nicolae Lackfi cel Tânăr (1367–1368), având și funcția de castelan al Hațegului (1360).⁸⁵ A murit în campania lui Ludovic împotriva lui Vlaicu (1364–1377), domnitorul Țării Românești (la finele anului 1368?)⁸⁶. În ceea ce privește posesiunile sale, Oarda (*Waradia*, comit. Alba), aceasta i-a fost donată de către regele Ludovic în 1346 (cu excluderea rudelor lui Petru) ca răsplată pentru participarea la apărarea cetății Zadar (azi în Croația),⁸⁷ Diviciori (comit. Dăbâca) i-a fost zălogită ca răsplată a unor servicii aduse voievodului,⁸⁸ iar Legii (comit. Cluj) a intrat în posesia sa prin schimb cu o posesiune cumpărată⁸⁹. Moșia strămoșească a familiei era Iara (comit. Turda). De-a lungul activității sale de vicevoievod, pe lângă dese judecăți octavale, în luna iunie a anului 1347 a ținut la Bonțida (comit. Dăbâca) o congregație a nobilimii

⁸¹ *CDTrans*, III, nr. 233 (1344. XII. 13, DF 277303) □i nr. 551 (1349. XII. 21, DL 29147). – Datele din Engel, *Arch.*, I, p. 12 trebuie corectate deci în acest sens.

⁸² *CDTrans*, III, nr. 335 (1346. VI. 28, DL 30378). Este sugestiv pentru gradul la care a ajuns puterea voievodală afirmația capitlului, potrivit căreia „nu-și poate căuta deocamdată dreptatea” „*propter potentiam magnifici viri Stephani, woyuode Transsilvani et comitis de Zonuk et per consequens Petri vicewoyuode*”. Conflictul s-a iscat probabil din cauza împotrivirii capitlului cu ocazia introducerii lui Petru în posesiunea Oarda (comit. Alba), donată lui de către regele Ludovic (cf. *CDTrans*, III, nr. 342, 1346. VIII. 28, DF 277309).

⁸³ Engel, *Arch.*, I, p. 17, 253, 371.

⁸⁴ Engel, *Arch.*, I, p. 12, documentele citate: *CDTrans*, III, nr. 1080 (1359. VIII. 9, DL 28074); *DRH C*, XIII, p. 546–547 (1368. IX. 15, DL 28747).

⁸⁵ *DRH C*, XI, p. 506–510 (1360. VI. 1, DL 41429).

⁸⁶ *Turóci*, I, p. 181, II/2, p. 171–173.

⁸⁷ *CDTrans*, III, nr. 338 (1346. VII. 15, DL 30380). Transcrierea și confirmarea actului de către regele Ludovic I: *DRH C*, XI, p. 460–465 (1360. I. 10). Procesul lui Petru cu proprietarii mai vechi: *CDTrans*, III, nr. 786 (1355. V. 24, DL 30380).

⁸⁸ *CDTrans*, III, nr. 426 (1347. X. 21, DL 3946).

⁸⁹ *CDTrans*, III, nr. 1073 (1359. V. 19, DF 257867).

comitatelor Cluj, Dăbâca și Solnocul Interior⁹⁰. Similar celorlalți vicevoievozi din secolul al XIV-lea, a avut și funcția de comite al comitatului Alba (în cazul lui ne-au și rămas emisiuni documentare comitatense)⁹¹. Cariera sa exemplifică uzanțele fraților Lackfi, care mențineau în funcție pe familiari numiți anterior de către unul dintre ei. Jărai a fost vicevoievod sub trei voievozi; un alt familiar, protonotarul Benedict de Pățial (Pacali) a rămas în funcție sub doi voievozi (Dionisie și Nicole Lackfi), între 1360–1368⁹².

Principele Ștefan de Anjou și voievodul Toma Gönyűi (1350–1351)

Ștefan de Anjou (1332–1354, fiul regelui Carol I, fratele lui Ludovic I), apare în documentele papale ca *principe* al Transilvaniei încă din 1345⁹³. El însuși folosea acest titlu, odată cu începutul controlului efectiv asupra teritoriilor pe care le guverna, din a doua jumătate a anului 1349. La 17 octombrie al aceluiași an se autointitulează duce al Ungariei, stăpân al pământului Szepes și Sáros⁹⁴. Într-un document din 5 noiembrie 1349, privind niște posesiuni din comitatul Sáros, titlul de duce al Ungariei este înlocuit cu cel de duce al Transilvaniei (*dei gratia dux Transsilvanus ac dominus terre Scepsiensis et de*

⁹⁰ *CDTrans*, III, nr. 397 (1347. VI. 15, DF 252739). Pe când congregațiile nobiliare de la Turda erau ținute întotdeauna de către voievod, cele parțiale, ținute pentru nobilimea câtorva comitate învecinate, se pare că puteau fi ținute și de către vicevoievod. În Transilvania cunoaștem congregații parțiale după 1337 (András W. Kovács, *Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben* [Centrele comitatelor în Transilvania medievală], în *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára* [Omăgiu lui Ákos Egyed la împlinirea vârstei de 80 ani], red. Judit Pál, Gábor Sipos, Kolozsvár, 2010, p. 177, nota nr. 3; *CDTrans*, II, nr. 966, III, nr. 14 și nr. 397). Astfel de congregații parțiale organizate pentru nobilimea comitatensă aveau loc mai ales în prima jumătate al secolului al XIV-lea și funcționarea lor poate fi explicată probabil prin faptul că adunarea de la Turda se găsea încă într-o fază de formare. Comparativ cu ele, adunarea de la Turda era numită “mai cuprinzătoare” (*congregatio generalior*) în documentul din 10 decembrie 1337, emis în numele voievodului Toma Szécsényi (*CDTrans*, II, nr. 966, 1337. XII. 10, DF 252742; Janits, *Vajdák*, p. 47).

⁹¹ *CDTrans*, III, nr. 474 (1348. VII. 1, DL 30648). Scaunul de judecată comitatensă, la fel ca cel vicevoievodal, era la Sântimbru. Vezi și András W. Kovács, *Voievozi și vicevoievozi ai Transilvaniei la conducerea comitatului Alba în Evul Mediu*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15, 2011, nr. 1 (sub tipar).

⁹² Engel, *Arch.*, I, p. 12 și II, p. 181–182; *DRH C*, XI, p. 400–401 (1359. VII. 22).

⁹³ Vezi înșirarea acestor documente la Éva Halász, *Anjou István hercegsége (1332–1354)* [Principatul lui Ștefan de Anjou (1332–1354)], în *Fons*, 12, 2005, nr. 1, p. 29–69 (în continuare: Halász, *Anjou István*), p. 33, nota nr. 27.

⁹⁴ Štátny archív v Poprade Pobočka Prešov (Kisszeben), Slovacia, DF 258977 (*dux Hungarie ac dominus terre Scepusiensis et de Sarus*, DF 258977), citat de către Halász, *Anjou István*, p. 34, nota nr. 29.

Sarus)⁹⁵. A purtat deci acest titlu atunci când demnitatea de voievod era încă ocupată de către Ștefan Lackfi (numit în funcție de către regele Ludovic I). Numirea sa în fruntea Transilvaniei a fost de fapt reînvierea vechiului sistem al ducatelor regale, existent în perioada arpadiană. Teritoriile cedate acum lui Ștefan de Anjou au fost identice cu cele de odinioară. El a primit Transilvania și Slavonia (teritoriile aflate dincolo de Drava),⁹⁶ și pentru o perioadă chiar și demnitatea de comite al comitatelor Sáros și Szepes (1349–1353)⁹⁷. În Transilvania el avea de fapt rangul de voievod; în anii 1350–1351 listele de demnitari din privilegiile regale nici nu mai pomenesc această demnitate. (Nici funcția de ban al Slavoniei și al Croației nu mai apare în listele de demnitari între 1349–1350 și respectiv 1351–1354)⁹⁸.

În documentele sale apare intitulăția „din mila lui Dumnezeu duce al Transilvaniei”, iar teritoriul aflat în administrația sa era numit *regnum* (probabil cu sensul de ‘stăpânire’)⁹⁹. Acestor termeni însă probabil nu li s-a asociat un sens de independență sau suveranitate, deoarece nu avem știri despre conflictul lui Ștefan cu fratele său mai mare, regele, și nici cu privire la tendințe separatiste. Ele se explică prin apartenența principelui la dinastia regală și de faptul că el a fost mult timp moștenitorul tronului Ungariei,¹⁰⁰ Ludovic neavând pe atunci atunci copii. Ștefan s-a căsătorit în 1350 cu fiica împăratului romano-german Ludovic de Bavaria (1328–1347). Din căsătorie au rezultat doi copii, un băiat și o fată. După moartea prematură a principelui Ștefan (1354. VIII. 9)¹⁰¹ și

⁹⁵ *CDTrans*, III, nr. 545 (1349. XI. 5, DL 57326). Mai târziu apare ca duce al Transilvaniei (*dux Transsilvanus*): *CDTrans*, III, nr. 584 (1351. I. 26, DL 91422), nr. 593 (1351. III. 27, DL 4153).

⁹⁶ Gyula Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon* [Fărâmițarea feudală în Ungaria], Bp., 1979 (în continuare: Kristó, *Széttagolódás*), p. 82; Engel, *Arch.*, I, p. 12, 17; Halász, *Anjou István*, p. 34, nota nr. 32. A purtat titlul de „principe al Slavoniei, Croației și cel al Dalmației” (*CDTrans*, III, nr. 577, 1350. X. 30, DL 4151).

⁹⁷ Engel, *Arch.*, I, p. 170, 196. Pentru variațiile titulaturii și a teritoriilor cedate a se vedea Halász, *Anjou István*, p. 34–36.

⁹⁸ Engel, *Arch.*, I, p. 12, nota nr. 39; I, p. 17, 23; Janits, *Vajdák*, p. 12; Halász, *Anjou István*, p. 37.

⁹⁹ *CDTrans*, III, nr. 620 (1351. X. 18, DF 286543). Suveranitatea principelui este infirmată și în cazul ducatului său din Slavonia, a cărui funcționare este ilustrată de surse mult mai numeroase, decât cea referitoare la ducatul Transilvaniei (Halász, *Anjou István*, p. 50–53).

¹⁰⁰ Formula *dei gratia* era întrebuițată mai rar și de unii demnitari și fețe bisericești, cf. Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI–XV)*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. II, [Buc.], 1956, p. 282 și p. 283, nota nr. 10.

¹⁰¹ *SRH*, I, p. 215.

a unicului său fiu (1360), până la nașterea primei fiice a lui Ludovic, fiica principelui a fost privită drept moștenitoare a tronului Ungariei¹⁰².

Doar câteva dintre documentele sale au fost emise în Transilvania; de exemplu la 26 ianuarie 1351 la Vin^ul de Sus (comit. Alba) îi poruncește comitelui de Arad urmărirea răufăcătorilor de acolo¹⁰³. Acesta este o dovadă că – evident după demiterea lui Ștefan Lackfi – a preluat prerogativele voievodului Transilvaniei, deoarece aceștia din urmă primeau aproape pe tot parcursul secolului al XIV-lea și administrarea comitatului Arad, prin numirea lor având și funcția de comite al comitatului Arad¹⁰⁴. Se pare că nici principele Ștefan nu a stat efectiv prea mult în Transilvania (din documentele sale care au fost emise în pricini ce privesc această provincie, unul a fost emis la Vin^ul de Sus iar două dintre ele la Buda)¹⁰⁵.

Toma (Gönyüi) apare în documente cu titlul de voievod din luna februarie 1351¹⁰⁶, fiind numit în funcție de către principele Ștefan¹⁰⁷. Colaborarea dintre cei doi avea deja o anumită vechime. Un document din 1350 îl amintește pe Toma, pe atunci vicecomite al comitatului Liptó, ca fiind subalternul principelui Ștefan¹⁰⁸. Voievodul a fost fiul lui Toma din neamul Csór, iar localitatea de baștină a neamului a fost satul cu același nume de lângă Székesfehérvár (comit. Fejér)¹⁰⁹. Toma a fost numit Gönyüi după o posesiune cumpărată, aflată în comitatul Győr¹¹⁰. A luptat lângă regele Carol în anii anarhiei¹¹¹ și drept răsplată a primit mai multe funcții importante: a fost numit castelan de Csókakő (1328–1355, comit. Fejér, azi în Ungaria) și Gesztes (1331–1341, comit. Komárom, Ung.), comite al unor comitate din nordul Ungariei – Zólyom, Turóc (1338–1339) și Liptó (1338–1350). Ca familiar al principelui Ștefan a fost ban al Slavoniei între 1349–1350, comite de Kőrös, Rojcsa (1349–1350). După ce a plecat împreună cu stăpânul său din Transilvania, a devenit marele ușier (1353–1358) și castelan al cetății Óbuda (1354, comit. Pilis, Ung.)¹¹². A participat la

¹⁰² Enikő Csukovits, *István (1332–1354)*, în *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* [Lexiconul istoriei maghiare timpurii (sec. IX–XIV)], red. resp. Gyula Kristó, red. Pál Engel și Ferenc Makk, Bp., 1994 (în continuare: *KMTL*), p. 294; Pál Engel, *Anjouk* [Angevini], în *KMTL*, p. 48–49; Kristó, *Anjou*, p. 161.

¹⁰³ *CDTrans*, III, nr. 584 (1351. I. 26, DF 281131). Astăzi Unirea, jud. Alba.

¹⁰⁴ Engel, *Arch.*, I, p. 11, p. 97.

¹⁰⁵ *CDTrans*, III, nr. 620–621 (1351. X. 18, DF 286543 și DF 277848).

¹⁰⁶ *CDTrans*, III, nr. 586 (1351. II. 3, DF 277318), nr. 605 ([1351. V. 9–30], DL 31091).

¹⁰⁷ Janits, *Vajdák*, p. 12; Halász: *Anjou István*, p. 37.

¹⁰⁸ Engel, *Arch.*, I, p. 150 și nota nr. 140.

¹⁰⁹ Györffy, *Geographia historica*, II, p. 357–358.

¹¹⁰ Györffy, *Geographia historica*, II, p. 587–588.

¹¹¹ Karácsonyi, *Nemzetégek*, p. 407–408.

¹¹² Engel, *Arch.*, II, p. 87.

mai multe campanii militare ale regelui Carol I, printre altele și cea purtată împotriva lui Basarab (1310–1352) din 1330¹¹³. A primit ca dănie mai multe posesiuni: Kerekgede (azi Szarvasgede, comit. Nógrád, Ung.),¹¹⁴ dar de asemenea în comitatele Komárom, Bodrog, Valkó, Pozsony și Szerém, la care el a adăugat alte posesiuni cumpărate sau câștigate prin procese¹¹⁵. Probabil el sau fiul lui a construit¹¹⁶ cetatea Gönyű (azi ruine între Győr și Komárom, în comit. Győr, Ung.).

Toma nu numai că a purtat titlul de voievod, dar și atribuțiile sale erau conforme cu acesta. El a fost cel care convoca și ținea congregațiile generale de la Turda, unde exercita o activitate judecătorească caracteristică voievodului¹¹⁷. Duplicitatea puterii era însă evidentă: în mai 1351 comitatul Solnocul de Mijloc dădea în stăpânire o posesiune „din porunca domnului duce Ștefan și a domnului Toma, voievodul Transilvaniei și comite de Solnoc”¹¹⁸. Într-un alt caz principele era cel care emitea un act în legătură cu luarea în stăpânire a moșiilor unor oameni și strângerea gloabelor¹¹⁹.

De prezența lui Ștefan în Transilvania se leagă și punerea Brașovului sub jurisdicția voievodului Transilvaniei. Districtul și orașul Brașov erau până în 1344 sub conducerea familiei Brassói, apoi sub cea a comiților secuilor (1344–1355), dar cu o întrerupere, când a fost subordonată principelui (1351) și a voievodului (1352)¹²⁰. Titlul de comite de Brașov apare pentru ultima dată în 1355¹²¹. Comitele Brașovului – numit de către principe – a fost Nicolae, fiul lui *Briccius*,¹²² membru al familiei Bátori din neamul Gutkeled¹²³.

¹¹³ *CDTrans*, II, nr. 843 (1335. VII. 22, DL 2673); *CDTrans*, III, nr. 1118 (1343. III. 2, DF 229977), nr. 771 (1354. X. 21, DL 58535).

¹¹⁴ Györffy, *Geographia historica*, IV, p. 245.

¹¹⁵ Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 409–410.

¹¹⁶ Engel, *Arch.*, I, p. 320; *DRH C*, XIV, p. 594–595 (1375. XI. 12, DF 244598, *Iohannes filius Thome de Gwnyu, comes lauriensis*); Csánki, III, p. 537; Engel, *Királyi hatalom*, p. 114.

¹¹⁷ *CDTrans*, III, nr. 586 (1351. II. 3, DF 277318), nr. 589 (1351. II. 9, DL 30653).

¹¹⁸ *CDTrans*, III, nr. 605 = *DRH C*, X, p. 29–30 ([1351. V. 9–30]).

¹¹⁹ *CDTrans*, III, nr. 606 (1351. V. 30, DF 277320).

¹²⁰ Engel, *Arch.*, I, p. 121; documentele citate: *CDTrans*, III, nr. 620 (1351. X. 18, DF 286543), nr. 660 (1352. VI. 27, DF 286670).

¹²¹ Engel, *Arch.*, I, p. 121; *CDTrans*, III, nr. 800 (1355. VII. 9, DF 286544); Frigyes Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék* [Vechile comitate dispărute], II, Bp., 1880, p. 126.

¹²² *CDTrans*, III, nr. 620 (1351. X. 18, DF 286543).

¹²³ Engel, *Arch.*, II, p. 25; Engel, *Gen.*, s. v. Gútkeled nem 1. Rakamazi ág, 4. tábla: Bátori (somlyói); Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 476–477; Halász, *Anjou István*, p. 55–56.

Vicevoievodul lui Toma era magistrul Egidiu Tornai (1351–1352),¹²⁴ care mai târziu a devenit comite de Bihor (1367) și castelan de Șoimi (comit. Bihor), ca familiar al lui Nicolae Kont, ajuns deja palatin la acea vreme¹²⁵. Familia Tornai era originară din nordul Ungariei, din comitatul Torna (azi în Slovacia), ridicându-se din rândul servienților regali de acolo. Strămoșul familiei a fost un anume Tekes (1244–1261), comite al comitatelor Komárom și Sáros în timpul domniei regelui Béla al IV-lea. Averea familiei s-a întemeiat pe marile domenii ale cetăților regale care se destrămau la sfârșitul veacului al XIII-lea, reușind să pună mâna pe o mare parte a comitatului Torna. Voievodul Egidiu era strănepotul lui Tekes și împreună cu frații săi au obținut acordul regelui Ludovic I pentru construirea unei cetăți la Torna (azi Turna, Slovacia) în 1357. Aceasta înseamnă că au avut relații foarte bune la curtea regală, explicabil mai ales prin sprijinul acordat de către patronii săi de acolo. Egidiu a murit cândva înainte de 1374, deoarece din acest an în procesele privind domeniile familiei apare doar fiul său, Gheorghe. Ramura lor s-a stins în 1406, iar cetatea a fost confiscată de către regele Sigismund¹²⁶. De pe urma activității sale în Transilvania ne-au rămas documentele emise cu ocazia unor judecăți octavale la Sântimbru¹²⁷.

¹²⁴ Engel, *Arch.*, I, p. 12; *CDTrans*, III, nr. 597 (între 30. III. și 12. VI, DL 36408 = *DRH C*, XI, p. 56: *Egidius tunc vicewoyuoda eiusdem domini Thome woyuode*); nr. 1130 (1351. V. 15); *CDTrans*, III, nr. 617 (1351. X. 9, DL 30656). Un document al conventului din Cluj-Mănăstur din 1352. III. 22 conține un raport către Egidiu, vicevoievodul Transilvaniei (*CDTrans*, III, nr. 643, DL 28730). La această dată însă era deja instalat în funcție noul voievod al Transilvaniei, Nicolae Kont. Acesta înseamnă că locul de adevărată încredere îl numea greșit pe Egidiu ca vicevoievod, în loc să-l numească fost vicevoievod, ori s-ar putea să însemne că Egidiu a continuat să exercite prerogativele ca vicevoievod „interimar” până la numirea succesorului său în funcție. Referitor la cariera și familia lui Tornai a se vedea: Pál Engel, *Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása* [Originea unor vicevoievozi ai Transilvaniei din secolul al XIV-lea], în *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik születésnapjára* [Volum omagial Jakó Zsigmond la împlinirea vârstei de 80 de ani], red. András Kovács, Gábor Sipos, Sándor Tonk, Kolozsvár, 1996, p. 176–186 (în continuare: Engel, *Alvajda*), p. 178.

¹²⁵ Engel, *Arch.*, I, p. 113; Comitatul Bihor era administrat în această vreme de către palatin, cf. documentul regelui Ludovic I către Nicolae Kont, unde este amintit demnitatea de palatin, jude al cumaniilor și comite al Bihorului (*DRH C*, XII, p. 74–75, 1362. V. 10, DF 278594).

¹²⁶ Pentru biografia lui Egidiu Tornai a se vedea: Engel, *Alvajda*, p. 178–179. Genealogia familiei: Engel, *Gen.*, s. v. Tekes rokonsága, 1. tábla, Tornai, Ládi. Cetatea Torna/Turna: Engel, *Arch.*, I, p. 445; Engel, *Vár és társadalom*, p. 206; Engel, *Királyi hatalom*, p. 162–163; Csánki, I, p. 237.

¹²⁷ De ex. *CDTrans*, III, nr. 617 (1351. X. 9, DL 30656), 627 (1351. XI. 21, DL 28730).

Nicolae Raholcai „Kont” (1351–1356)

Nicolae zis Kont, a ocupat funcția de voievod între 1351–1356¹²⁸. Tatăl său, Laurențiu – care printre alte funcții a îndeplinit-o și pe cea de mare vistier (1344–1346)¹²⁹ – împreună cu rudele sale, a primit în 1347 ca donație cetatea Raholca (comit. Baranya, apoi Körös, azi ruine lângă Orahovica, în Croația) și a fost fondatorul familiei Raholcai¹³⁰. Fiul său, Nicolae Raholcai, zis „Kont” a fost fondatorul unei alte ramuri, a familiei Újlaki,¹³¹ care și-a luat numele după cetatea Újlak (comit. Valkó, azi Ilok, în Croația), construită probabil la sfârșitul secolului al XIII-lea și donată în 1364 lui Nicolae de către regele Ludovic¹³². Dintre urmașii săi cel mai cunoscut a fost Nicolae Újlaki, voievodul Transilvaniei (1441–1465), căpitan al Belgradului (1441), ban al Severinului (1445–1446) și rege al Bosniei (1471–1477). Nicolae Kont a avut mai multe funcții importante: *miles* al curții regale, mare paharnic (1345–1351), comite de Bars (1345–1350), comite de Sopron, Vas, Varasd (1349), Nyitra (1349–1350), Pozsony (1349–1351), voievod al Transilvaniei, comite de Solnoc și de Arad (1351–1356), comite de Brașov (1352), palatin, comite de Bihor, Nyitra, Sáros, Sopron, Szepes, Trencsén, Vas (1356–1367)¹³³. În afară de Újlak a mai primit de la Ludovic alte câteva cetăți: Galgóc (comit. Nyitra, azi Hlohovec, Slovacia,

¹²⁸ Engel, *Arch.*, I, p. 12; documentele citate: *CDTrans*, III, nr. 629 (1351. XII. 6, DL 30116) și *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár*, red. Imre Nagy, Gyula Tasnádi Nagy, I–VII (1301–1359), Bp., 1878–1920. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak; în continuare: *AOKm*), VI, p. 438–439 (1356. III. 21, DL 4599).

¹²⁹ Biografia sa: Engel, *Arch.*, II, p. 201; Antal Pór, *Tót Lőrinc, a királyi tárnokok és zászlótartók mestere (1328–1348)* [Lőrinc Tót, vistier și stegar regal], în *Századok*, 25, 1891, nr. 5, p. 347–377.

¹³⁰ Engel, *Arch.*, I, p. 3, nota nr. 7; p. 397. Referitor la cetate a se mai vedea: Fügedi, *Vár és társadalom*, p. 180; Engel, *Királyi hatalom*, p. 144.

¹³¹ Mór Wertner, *Ujlaki Miklós erdélyi vajda családi történetéhez* [Câte ceva referitor la istoria familială a lui Nicolae Újlaki], Déva, 1907; Ede Reiszig, *Az Újlaki-család* [Familia Újlaki], în *Turul*, 57, 1943, p. 1–13, 56–65; András Kubinyi, *A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához)* [Domeniul Kaposvár și rolul familiarilor din comitatul Somogy în politica lui Nicolae Újlaki de administrare a domeniilor], în *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv*, vol. 4, Kaposvár, 1973, p. 3–44; Fedeles Tamás, *Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája* [Cultul religios al unei familii aristocratice. Cazul familiei Újlaki], în *Századok*, 145, 2011, nr. 2, p. 380–382.

¹³² Engel, *Arch.*, I, p. 451–452; Botka Tivadar, *Kont János téves sarja* [Descendent greșit al lui Ioan Kont], în *Századok*, 4 (1870), p. 153.

¹³³ Engel, *Arch.*, II, p. 201. Comite al Brașovului: *CDTrans*, III, nr. 660 (1352. VI. 27, DF 286670).

în 1349), Bátorkő (comit. Veszprém, în 1350), Felsőlendva (comit. Vas, azi Grad, Slovenia, în 1358)¹³⁴.

Numirea lui Nicolae în fruntea Transilvaniei a făcut parte dintr-un plan mai amplu, deoarece fratelui său, Lökös (*Leukus*),¹³⁵ i-a fost dată concomitent demnitatea de comite al secuilor, pe care o deținea cu siguranță cel puțin între anii 1352–1355¹³⁶. Colaborarea celor doi garanta probabil o administrare mai bună a întregii Transilvanii, dar motivele mai exacte ale numirii celor doi frați în aceste funcții nu ne sunt cunoscute. Un exemplu al acestei colaborări îl avem din 1355, când regele Ludovic adresa un mandat celor doi, dar și comitelui din Brașov, prin care li se cerea să asigure preoților din țara Bârsei strângerea dijmelor ce li se cuvin¹³⁷. Despre activitatea voievodului Nicolae Kont se cunoaște relativ puțin. Presupusa participare a voievodului la campania militară împotriva tătarilor (care în martie 1352 ar fi pătruns prin ținuturile rusești până în sudul Moldovei)¹³⁸ are la bază un document fals, plăsmuit în secolul al XIX-lea¹³⁹. În perioada în care a deținut funcția de voievod, mai exact în mai 1353, Nicolae Kont a participat într-adevăr la o expediție militară regală,¹⁴⁰ purtată probabil împotriva Serbiei¹⁴¹. A ținut o congregație la începutul aceluiași an la Turda,¹⁴² (unde a participat și vicevoievodul său),¹⁴³ una în mai 1355, tot la Turda (comit. Turda),¹⁴⁴ iar alta în iunie la Bahnea (comit. Târnava),¹⁴⁵ pentru

¹³⁴ Engel, *Arch.*, I, p. 314, 274, 312. – Despre cariera lui Kont a se vedea și Engel, *A honor*, p. 4. Ocazional, emitea documente în chestiuni ce priveau Transilvania și cât timp stătea în cetatea sa familială, Bátorkő (*CDTrans*, III, nr. 816, 1355. XI. 15, DL 30380).

¹³⁵ *CDTrans*, III, nr. 729 (1353. IX. 2, DL 4382).

¹³⁶ Engel, *Arch.*, I, p. 192. Despre demnitatea de comite al secuilor a se vedea: Károly Vekov, *Structuri juridico-militare și sociale la secuii în evul mediu*, Cluj-Napoca, 2003, p. 113–153 (în capitolul „Instituții și dregătorii în Secuime”) respectiv Zoltán Kordé, *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. PhD-értekezés. [Istoria demnității de voievod al secuilor de la începuturi până la 1467. Disertație de doctorat], Debrecen 2003. Manuscris dactilografiat, accesat la data de 05.07.2011 la adresa: http://phd.okm.gov.hu/dissertaciok/ertekezések/2004/de_2113.pdf

¹³⁷ *CDTrans*, III, nr. 800 (1355. VII. 9, DF 286544).

¹³⁸ Spinei, *Moldova*, p. 320–321.

¹³⁹ *CDTrans*, III, nr. 646 (1352. IV. 8). Alte ediții ale aceluiași document: DRH C, X, p. 117 = *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. I/2, Documente privitoare la istoria românilor 1346–1450, culese, adnotate și publicate de Nicolae Densușianu, București, 1890, p. 22.

¹⁴⁰ *DRH C*, X, p. 211–212 (1353. V. 10, DL 77062).

¹⁴¹ Kristó, *Anjou*, p. 132.

¹⁴² Congregație începută la 20 ianuarie 1353, vezi *CDTrans*, III, nr. 682 (1353. I. 25, DL 98571), nr. 684 (1353. I. 29, DF 253314).

¹⁴³ *CDTrans*, III, nr. 683 (1353. I. 25, DL 73666).

¹⁴⁴ *CDTrans*, III, nr. 783 (1355. V. 23, DF 257480), nr. 789 (1355. V. 26, DL 28733).

nobili, sași și secui. Nobilimii din comitatul Solnocul de Mijloc, aflate în afara Transilvaniei propriu-zise („voievodale”), dar aflate sub administrația sa în calitate de comite de Solnoc, i-a ținut alte două congregații: una la începutul anului 1353, alta în octombrie 1355¹⁴⁶. Acestea au fost deci printre puținele ocazii când a stat în Transilvania¹⁴⁷.

Vicevoievodul lui Nicolae Kont a fost Ștefan Ravasz, activ între 1352–1356.¹⁴⁸ Activitatea sa judecătorească s-a desfășurat la Sântimbru și pentru câteva ocazii, în luna mai a anului 1353 la Buda, unde era probabil în anturajul lui Kont, suplinindu-l pe stăpânul său în procese ce priveau comitatul Solnocul exterior¹⁴⁹. Familia sa provenea din rândul servienților regali ai comitatului Esztergom, din vestul Ungariei, iar posesiunea de baștină a familiei era Keszi (sau Ravaszkeszi), situată tot acolo. Primul proprietar al acesteia era „banul” Maurițiu (în jurul anului 1270), iar dintre cei patru fii ai lui, Loránd a fost întemeietorul familiei Ravasz. Ștefan (fiul lui Loránd), apare în 1347 ca *miles* al aulei regale. A fost familiar al lui Nicolae Kont și și-a urmat stăpânul în toată cariera sa publică, fiind locțiitorul acestuia: vicecomite de Bars (1347–1348), de Pozsony (1351), vicevoievod (1352–1356), vicecomite de Bihor (1357–1358) și de Vas (1357–1359). În 1351, în timp ce era vicecomite de Pozsony, a primit de la rege – printre primii în epocă – un important privilegiu, dreptul paloșului, care a avut ca efect scoaterea domeniului familial și a populației sale de sub jurisdicția comitatului¹⁵⁰. În 1358 și-a cumpărat o casă în Esztergom (Strigoniu), semn că succesul în cariera politică se asocia și cu un spor economic¹⁵¹. Din 1359 – din motive pe care nu le cunoaștem – s-a retras din viața politică și nu a mai avut funcții, cu toate că era în viață chiar și în 1364. Succesorul său în fruntea comitatului Vas a fost probabil, deja în anul 1359, unul dintre frații săi mai tineri, Ioan, iar în Bihor, vicevoievodul anterior, Egidiu Tornai. Locul de

¹⁴⁵ *CDTrans*, III, nr. 793–794 (1355. VI. 11 și 12, DF 260633 și DL 41213).

¹⁴⁶ *CDTrans*, III, nr. 684 (1353. I. 29, DF 253314); nr. 811–812 (1355. X., DL 70653). Despre funcția de comite de Solnoc a voievozilor Transilvaniei a se vedea Engel, *Arch.* I, p. 200–201; Janits, *Vajdák*, p. 27–28.

¹⁴⁷ Alte prezențe în Transilvania: *CDTrans*, III, nr. 777 (1355. I. 29, DL 77118). Nicolae Kont emitea document la Buda la 27. III. 1353 (*CDTrans*, III, nr. 705, DL 64039) sau judeca alături de judele curții regale tot acolo (*AOkm*, VI, p. 172, 1354. III. 5, DL 4414).

¹⁴⁸ Engel, *Arch.*, I, p. 12; *CDTrans*, III, nr. 665 (1352. VIII. 22, DL 29148); DL 50336 (1356. IV. 6). Despre cariera lui Ravasz a se vedea: Engel, *A honor*, p. 4 respectiv Engel, *Honor*, *vár*, p. 896.

¹⁴⁹ *CDTrans*, III, nr. 713 (1353. V. 1, DL 41205), nr. 715 (1353. V. 25, DL 41210).

¹⁵⁰ Pentru biografia lui Ștefan Ravasz a se vedea: Engel, *Alvajda*, p. 179–181 și Engel, *A honor*, p. 4; Engel, *Honor*, *vár*, p. 896. Genealogia familiei: Engel, *Gen.*, s. v. Ravasz (keszi, szerdahelyi).

¹⁵¹ *CDTrans*, III, nr. 1021 (1358. VI. 15, DL 102783).

baștină al familiei Ravasz era Szerdahely (comit. Nyitra, azi Nitrianska Streda, Slovacia), în jurul căreia s-a organizat un domeniu și unde a fost ridicat un *castellum*. Posesiunile familiei erau mai ales în comitatul Nyitra, dar și în Vas, respectiv Zala. Familia sa s-a stins cândva înainte de 1403¹⁵².

Andrei Lackfi (1356–1359)

Andrei¹⁵³ (fiul lui Lack), a fost, succesiv, castelanul cetății Beckov (magh. Bolondóc, azi în Slovacia; 1342),¹⁵⁴ comite al secuilor (1344–1350), al Brașovului (1344–1349), al Bistriței (1344) și al Mediașului (1343–1350), comite al comitatelor Sătmăr (1346–1353), Maramureș și Ugocea (1346–1353), ban de Mačva, comite de Baranya și Bodrog (1353–1354), marele vistier al reginei, comite al comitatelor Vas și Sopron (1355–1356) și în sfârșit, voievod al Transilvaniei¹⁵⁵ și comite de Arad (1356–1359)¹⁵⁶. În februarie 1345, având pe atunci funcția de comite al secuilor, el a întreprins o acțiune militară împotriva mongolilor instalați în sudul Moldovei,¹⁵⁷ participând apoi și într-una

¹⁵² Engel, *Alvajda*, p. 179–181.

¹⁵³ Soția lui Andrei Lackfi a fost Elisabeta Némethi (Engel, *Gen.*, s. v. Hermán nem. 2. tábla, Lackfi; sursele citate aici: *AOkm*, VI, p. 256, 1355. II. 18; DL 94091, 1365. IX. 8) și nu „Elisabeta din familia [corect: neamul, n. n.] Guthkeled” cum susținea Holban (*Cronica relațiilor*, p. 182, nota nr. 95), în încercarea de identificare a voievodului cu tatăl soției palatinului Ladislau de Oppeln. Cercetarea genealogică consideră că soția lui Ladislau de Oppeln era fiica domnitorului muntean Nicolae Alexandru (Lajos Elekes, *Basaraba családja* [Familia lui Basarab], în *Turul*, 58–60, 1944–1946, p. 23–24), pe baza unui pasaj din statutele capitlului din Oradea (*DRH C*, XIV, p. 713, [1374–1375]). Posesiunile primite de către Andrei și frații săi, cu ocazia partajului din 1342, au fost: Vărădia de Mureș, Hălăliș, *Ztayhaza*, *Stanhaza* (localități dispărute, lângă Vărădia de Mureș), Găvoșdia, Covăsinț, Panatu Nou, *Baranchukhaza* (localitate dispărută, lângă Panatu Nou; toate în comit. Arad), *Merkfolua*, *Wyzes* (localități dispărute, lângă Dubești), *Scaradyn* (l. d. lângă Pădureni), comit. Timiș, vezi *CDTrans*, III, nr. 88 (1342. V. 1, DL 87130).

¹⁵⁴ *CDTrans*, III, nr. 88 (1342. V. 1, DL 87130). Referitor la cetate a se vedea: Engel, *Arch.*, I, p. 284.

¹⁵⁵ A ocupat demnitatea de voievod între 1356. IV. 6. (Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IX/7, Budae, 1842, p. 141, citat de Engel, *Arch.*, I, p. 12) și 1359. X. 22 (*DRH C*, XI, p. 422, DF 278727). Andrei Lackfi a fost comite al secuilor doar din a doua jumătate a anului 1344 (*CDTrans*, III, nr. 226), în luna martie a aceluiași an demnitatea fiind încă ocupată de către tatăl său, Ladislau (sau Lack), vezi *CDTrans*, III, nr. 185 (1344. III. 7). Referitor la Andrei Lackfi a se mai vedea: Spinei, *Moldova*, p. 314.

¹⁵⁶ Engel, *Arch.*, I, p. 192, 121, 111, 155, 188, 152, 217; II, p. 139; Karácsonyi, *Nemzetségek*, p. 626.

¹⁵⁷ Spinei, *Moldova*, p. 310 și urm.; Șerban Papacostea, *O întregire documentară la istoria întemeierii Moldovei*, în Idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 67 și urm.

din campaniile militare ale lui Ludovic I conduse în Italia (1350)¹⁵⁸. A făcut parte din cercul restrâns al celor mai apropiați colaboratori al regelui fiind unul dintre semnatarii armistițiului ungaro-venețian (1348)¹⁵⁹. În 1349 l-a însoțit pe Ludovic cu ocazia venirii acestuia în Transilvania (Andrei este amintit alături de rege la Alba Iulia și la Târgu Mureș)¹⁶⁰.

După numirea sa în funcție, a venit în Transilvania, iar la 10 iulie 1356 emitea un document la cetatea regală Deva¹⁶¹. A stat mai mult la curtea regală,¹⁶² dar a convocat și cel puțin două congregații la Turda (ținute nobilimii din Transilvania, în noiembrie 1356¹⁶³ și ianuarie 1358)¹⁶⁴. Tot acolo judeca și în august 1359¹⁶⁵. Activitatea sa din Transilvania a fost puternic influențată de conflictul cu biserica catolică, conflict generat de faptul că dijele episcopale și ale capitlului Transilvaniei (din Alba Iulia) din câteva sate ce țineau de cetățile voievodale Deva, Cetatea de Baltă, Gogan, Cohalm,¹⁶⁶ Ciceu, Unguraș și Lita¹⁶⁷ au fost colectate abuziv de către oficialii voievodali¹⁶⁸. Pe lângă acesta, nu a respectat dreptul de judecată al capitlului asupra elementelor nenobile de pe moșiile acestei instituții ecleziastice¹⁶⁹. După moartea episcopului Andrei Szécsi (1320–1356), voievodul a cedat foștilor proprietari toate posesiunile nobiliare pe care prelatul le acaparase de la diverși nobili ardeleni¹⁷⁰. El însuși a ocupat

¹⁵⁸ *CDTrans*, III, nr. 563 (1350. III. 31).

¹⁵⁹ *CDTrans*, III, nr. 480 (1348. IX. 8); Engel, *Nagy Lajos bárói*, p. 410.

¹⁶⁰ *CDTrans*, III, nr. 522 (1349. IX. 4, Arh. Erdődy din Galgóc, 98/28/5); *ibidem*, III, nr. 528 (1349. IX. 24, DL 62702); *ibidem*, III, nr. 534 (1349. X. 20, DL 4085); *ibidem*, III, nr. 549 (1349. XII. 13, DL 4100).

¹⁶¹ *CDTrans*, III, nr. 840 (1356. VII. 10, DL 29429).

¹⁶² Emite document în 1357 la Buda (*CDTrans*, III, nr. 897–898, 931, 1357. IV. 14 și 16) și la Visegrád (*CDTrans*, III, nr. 941, 1357. VIII. 1), în 1358 la Visegrád (*CDTrans*, III, nr. 1014, [1358]. V. 15; nr. 1040, 1358. IX. 6), în 1359 tot la Visegrád (*CDTrans*, III, nr. 1093, [1359.] X. 22). La 20. IX. 1358 făcea o declarație în fața conventului din Cluj-Mănăstur (*CDTrans*, III, nr. 1045).

¹⁶³ Congregație începută la 8 noiembrie, vezi *CDTrans*, III, nr. 862 (1356. XI. 13, DL 30017), nr. 865 (1356. XI. 19, DF 275175).

¹⁶⁴ Data începerii congregației: 1358. I. 31 (*CDTrans*, III, nr. 976, 1358. I. 31, DF 260930).

¹⁶⁵ *CDTrans*, III, nr. 1081 (1359. VIII. 11, DF 252769).

¹⁶⁶ *CDTrans*, III, nr. 882 (1357. I. 26, DF 277340).

¹⁶⁷ *CDTrans*, III, nr. 1066 (1359. V. 8, DF 277349).

¹⁶⁸ *CDTrans*, III, nr. 896 (1357. IV. 8, DF 277349), nr. 897 (1357. IV. [10–15], DL 280).

¹⁶⁹ *CDTrans*, III, nr. 883 (1357. I. 26, DF 277339), nr. 941 (1357. VIII. 1, DF 277345).

¹⁷⁰ Referitoare la această acțiune a episcopului a se vedea: Zsigmond Jakó, *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól* [Despre posesiunile episcopiei Transilvaniei în evul mediu], în Szabó István *emlékkönyv* [Volum omagial István Szabó], red. István Rácz, Agnes Kovács, Debrecen, 1998, p. 142–143; *CDTrans*, III, nr. 920 (1357. V. 17, DF 277342), 970 (1358. I. 11, DF 277346).

cetatea Piatra Sfântului Mihai (azi ruine lângă Tăuți), o fortificație aflată în stăpânirea episcopiei (împreună cu domeniul aferent, folosit de către capitlu),¹⁷¹ acțiune care a iscat un uriaș scandal. În iunie 1357 a venit în Transilvania un trimis regal care a cercetat cazul în cadrul a trei adunări ținute pentru nobili, secui și sași în localitățile Turda, Odorhei și Sibiu, iar raportul anchetei, întocmit în fața capitlului din Oradea dădea câștig de cauză episcopiei¹⁷². O lună mai târziu regele dispunea retrocedarea cetății¹⁷³, iar la puțin timp după aceea, în mod evident la intervenția regelui, voievodul Andrei dădea ordin din Visegrád vicevoievodului său și tuturor slujbașilor voievodali să respecte imunitatea juridică a bisericii¹⁷⁴. La un an după acesta, în mai 1359, voievodul a venit la Alba Iulia – unde era și sediul episcopal – și a încheiat o înțelegere cu episcopul Dominic Szécsi (1356–1368), prin care s-a angajat să retrocedeze dijele episcopiei și capitlului strânse până atunci de către oficialii voievodali în satele ce aparțineau unor cetăți voievodale¹⁷⁵.

Ultimul document al său în calitate de voievod, emis la Visegrád, datează din 22 octombrie 1359¹⁷⁶. A supraviețuit epidemiei de ciumă ce a lovit Ungaria în toamna și iarna anului 1359, începând cu luna octombrie,¹⁷⁷ deoarece un document palatinal din luna august al anului 1360 îl amintește printre cei vii¹⁷⁸. Solul Veneției aflat în Ungaria raporta dogelui în ianuarie 1360 că „mulți baroni de seamă” au murit¹⁷⁹ și, după cum reiese din listele de demnitari, în timpul epidemiei au pierit judele curții regale, marele vistier și marele paharnic, situație gravă ce reclama acut, în primăvara anului 1360, reorganizarea consiliului regal¹⁸⁰. Probabil la scurt timp a intervenit și decesul lui Andrei, deoarece începând cu acest an nu mai este amintit în documente.

Funcția de vicevoievod a fost încredințată în această perioadă lui Dominic¹⁸¹ (1356–1359)¹⁸², nobil din familia Mocsk din comitatul Turóc

¹⁷¹ *CDTrans*, III, nr. 903 (1357. IV. 24, DF 277337), nr. 920 (1357. V. 17, DF 277342), nr. 934 (1357. VI. 20, DF 277338), 939 (1357. VII. 30, DF 277344). Despre cetate a se vedea: Györffy, *Geographia historica*, II, p. 187; Engel., *Arch.*, I, p. 428.

¹⁷² *CDTrans*, III, nr. 934 (1357. VI. 20, DF 277338).

¹⁷³ *CDTrans*, III, nr. 939 (1357. VII. 30, DF 277344).

¹⁷⁴ *CDTrans*, III, nr. 941 (1357. VIII. 1, DF 277345).

¹⁷⁵ *CDTrans*, III, nr. 1066 (1359. V. 8, DF 277349). Cf. și Holban, *Cronica relațiilor*, p. 148 (Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină).

¹⁷⁶ *CDTrans*, III, nr. 1093 (1359. X. 22, DF 278727).

¹⁷⁷ Engel, *Istoria Ungariei*, p. 189.

¹⁷⁸ *Arh. Naț. Magh.*, DL 91556 (1360. VIII. 3).

¹⁷⁹ *DRH C*, XI, p. 469. nr. 452 (1360. I. 16).

¹⁸⁰ Engel, *Istoria Ungariei*, p. 189.

¹⁸¹ Engel, *Arch.*, I, p. 12; *CDTrans*, III, nr. 838 (1356. VI. 20, DL 28909, de autenticitate îndoielnică); *CDTrans*, III, nr. 1090 (1359. IX. 18, DL 28579).

(Nordul Ungariei). Deja în 1346 este amintit ca familiar al lui Andrei Lackfi, pe care l-a urmat și în continuare, îndeplinind diferite slujbe din însărcinarea acestuia, dar l-a însoțit și în trei campanii militare (Serbia, Moldova, Italia)¹⁸³. Între 1349–1353 a fost castelan al cetăților Nyaláb (în comit. Ugocea, azi ruine lângă Koroleve, Ucraina), Cheud (comit. Solnocul de Mijloc, 1353), și Hust (comit. Maramureș, 1353), care erau administrate de Andrei Lackfi, comite al Sătmăruului, Ugocei și Maramureșului¹⁸⁴. În 1354 a fost vicecomite al comitatului Baranya, comitat aflat sub jurisdicția banului de Mačva (funcție îndeplinită atunci de Andrei Lackfi)¹⁸⁵. La intervenția stăpânului său, Andrei Lackfi, a fost înnobilit în 1349 (probabil făcea parte până atunci din nobilimea condiționară, locală) și i-au fost donate posesiuni în comitatul Trencsén (una scoasă cu această ocazie de sub autoritatea altor foruri judecătorești)¹⁸⁶. Datorită legăturilor de la curte, el și descendenții săi direcți au fost întăriți de către regele Ludovic în posesiunile familiale, fiindu-le donate și alte patru sate în comitatul Bars.¹⁸⁷

A îndeplinit funcția de vicevoievod al Transilvaniei (1356–1359), pe toată perioada voievodatului lui Andrei Lackfi. Pe lângă judecățile obișnuite din cadrul scaunului de judecată de la Sântimbru,¹⁸⁸ de „activitatea” sa din Transilvania se leagă și coteropirea unor posesiuni ale capitlului din Alba Iulia în 1359¹⁸⁹. Pe lângă documentele emise în calitate sa de vicevoievod, ne-au rămas de pe urma lui și un document emis în calitate sa de comite al comitatului Alba¹⁹⁰.

Nici în cazul familiei Lackfi, regele *nu* „a fost nevoit să accepte constituirea unei adevărate dinastii voievodale în Transilvania, în paralel cu dinastia

¹⁸² *magister Dominicus dictus Machka* (CDTrans, III, nr. 546, 1350. IX. 28, DL 26373); „Macska” este o variantă a numelui „de familie”, Mocsk (Engel, *Gen.*, s. v. Mocsk, gáji; Turóc m.).

¹⁸³ Pór, *Macska Domokos*, p. 130–132; Engel, *Alvajda*, p. 181; CDTrans, III, nr. 533 (1349. X. 16, DF 274724), nr. 906 (1357. IV. 29, DF 208867). Despre campania militară din Moldova a se vedea: Spinei, *Moldova*, p. 311 și urm.

¹⁸⁴ Engel, *Arch.*, I, p. 378, 268, 331; II, p. 168–169.

¹⁸⁵ Engel, *Arch.*, I, p. 103.

¹⁸⁶ CDTrans, III, nr. 533 (1349. X. 16, DF 274724), nr. 906 (1357. IV. 29, DF 208867).

¹⁸⁷ Engel, *Alvajda*, p. 181.

¹⁸⁸ De ex.: CDTrans, III, nr. 841 (1356. VII. 11, DL 26752), nr. 855 (1356. X. 9, DF 253653), nr. 869 (1356. XII. 11, DL 36408), nr. 877 (1357. I. 17, DL 41292), nr. 909 (1357. V. 4, DL 73671), nr. 952 (1357. IX. 19, DL 26860), nr. 1011 (1358. V. 4, DF 253449), nr. 1077 (1359. VII. 4, DF 252768), nr. 1090 (1359. IX. 18, DL 28579).

¹⁸⁹ CDTrans, III, nr. 1063 ([1359. V. 1–14], DF 277351).

¹⁹⁰ CDTrans, III, nr. 893 (1357. III. 5, DL 62708).

angevină în Ungaria”¹⁹¹. Chiar Ștefan Lackfi (1344–1350) arăta în două documente ale sale că a fost numit de către rege în funcție (ca de altfel, toți voievozii pe tot parcursul evului mediu). În 1344, el amintea că a ținut o primă congregație la Turda, imediat după ce „cu ajutorul dumnezeiești milostiviri am fost cinstiți de prea înălțatul principe, domnul Ludovic, din mila lui Dumnezeu strălucitul rege al Ungariei, cu sus-pomenita dregătorie a voievodului”¹⁹². La fel, într-un document al său din 1348, enunța că a fost numit de către rege în funcția de voievod¹⁹³. Dominic Macska, vicevoievodul lui Andrei Lackfi, menționa în 1356 despre stăpânul său că a ajuns „la înalta dregătorie a voievodatului” „cu ajutorul lui Dumnezeu și din bunăvoința prealuminatului principe, domnul Ludovic, din mila lui Dumnezeu ilustru rege al Ungariei”¹⁹⁴.

Familia Lackfi a fost una dintre cei mai fidele în susținerea politicii regelui Ludovic și tocmai din acest motiv a fost răsplătită cu cele mai importante demnități din regat. După cum s-a constatat: „nu încapе îndoială că familiile care formau elita puterii țineau să păstreze funcția voievodală, care constituia una din pozițiile politice de primă mărime, dar durată îndeplinirii acestei funcții de către membrii unei și aceleiași familii era determinată de relațiile lor cu persoana regelui și grupările politice ale țării, iar nicidecum de eventualele intenții dinastice nutrite de acea familie”¹⁹⁵. Raportul de forțe dintre această familie și rege este ilustrată de către proporția cetăților deținute, care (împreună cu domeniul cetății) în această perioadă erau mai mult instrumente ale controlului politic (și militar), importanța lor economică fiind un aspect secundar¹⁹⁶. Așadar familia Lackfi avea la moartea regelui Ludovic I, survenită în 1382, șapte domenii cu cetate,¹⁹⁷ pe când regele deținea un număr de circa

¹⁹¹ Sursa citatului: Pascu, *Voievodatul*, I², p. 252. Aceeași părere este repetată de către Tudor Teoteoi în *Istoria Românilor*, IV (*De la universitatea creștină către Europa “Patriilor”*), red. Ștefan Ștefănescu, Camil Mureșanu, Tudor Teoteoi, Buc., 2001, p. 176 (Capitolul *Instituții și viață de stat*, autor: Tudor Teoteoi).

¹⁹² CDTrans, III, nr. 228 (1344. X. 24, DF 277300, *per excellentissimum principem dominum Lodovicum dei gratia inclitum regem Hungarie ... woywodatus honore sublimati*). Traducerea pasajului preluată din *DIR C*, veacul XIV, vol. IV, p. 214. Vezi și CDTrans, III, nr. 227 (1344. X. 22, DF 238228), care repetă același formulă.

¹⁹³ *Stephanus vaivoda Transsilvanus et comes de Zolnuk per excellentissimum principem dominum Lodouicum dei gratia regem illustrem constitutus* (CDTrans, III, nr. 459, 1348. V. 12, DL 73657).

¹⁹⁴ CDTrans, III, nr. 846 (1356. [înainte de VIII. 4]): *predicto domino nostro Andrea woyuoda, gratia divina cooperante ac de benevolentia serenissimi principis, domini Lodouici, dei gratia illustris regis Hungarie, sub culmine woyuodatus adepto*. Traducerea pasajului preluată din *DRH C*, XI, p. 60.

¹⁹⁵ Jakó, *Numirea voievozilor*, p. 35.

¹⁹⁶ Engel, *Királyi hatalom*, p. 13.

¹⁹⁷ Engel, *Lackfiak*, p. 427.

150 de cetăți¹⁹⁸. La capătul domniei Ludovic posedă cam o treime din regat,¹⁹⁹ pe lângă aceasta chiar cele mai însemnate averi funciare nobiliare fiind ne semnificative.

Daniile făcute de către regalitate marilor demnitari, mai ales după moartea suveranului vor schimba într-adevăr raportul de forțe dintre aristocrație și puterea centrală în defavoarea celui din urmă²⁰⁰. Domnia lui Ludovic I reprezintă apogeul puterii regale, necontestată în nici într-un fel de către contemporani, cu atât mai puțin de către familiile pe care le-a dotat din belșug cu demnități și dani de moșii.

---

¹⁹⁸ Engel, *A honor*, p. 2.

¹⁹⁹ Engel, *Istoria Ungariei*, p. 176.

²⁰⁰ Pál Engel, *Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon* [Bazele teritoriale al exercitării puterii în Ungaria medievală], în Idem, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok* [Honor, cetate, comitat. Studii alese], red. Enikő Csukovits, Bp., 2003 (Milleniumi magyar történelem. Historikusok), p. 184–185.

BEMERKUNGEN ZUM STATUS DES ADELS IN SIEBENBÜGEN UND IN UNGARN WÄHREND DER DYNASTIE DER ANGEVINEN

Ioan-Aurel Pop

Eine Definierung der mittelalterlichen rumänischen Eliten in Siebenbürgen und in Ungarn weckt nach wie vor kontroverse Diskussionen und bleibt ein Tagesthema. Lange Zeit diskutierte man, unter anderem, ob die rumänischen Knesen Adlige waren oder nicht. Eine schlüssige Antwort auf diese Frage ist nicht so einfach zu geben und auch mit Ja oder Nein ist darauf nicht kategorisch zu antworten. Vom Gesichtspunkt der rumänischen Gesellschaft waren die Knesen Adlige, in dem Maße, wie der Adel relativ vage als soziale Elite des Mittelalters definiert wird. Der königliche Erlass von 1366 assimiliert allerdings, vor Gericht, nur diejenigen Knesen mit den siebenbürgischen Adligen, die mittels königlichen Diplomen – also schriftlichen Dokumenten – mit Gütern beschenkt wurden. Laut diesem Dokument sollte es für jedermann klar sein, dass die rumänischen Knesen nicht auf gleichem Fuß standen mit den anderen Adligen des Fürstentums Siebenbürgen, ausgenommen gewisse Zusammenhänge und Umstände und unter gewissen Bedingungen, die unabhängig und außerhalb ihrer selber waren, die von Faktoren festgelegt waren, die nichts Direktes mit der rumänischen Gesellschaft zu tun hatten. Das war der Standpunkt der offiziellen herrschenden Strukturen, unter deren Autorität die siebenbürgischen Rumänen lebten.

Aus der Perspektive der rumänischen Gesellschaft allerdings spielten die Knesen zweifelsohne die Rolle einer Adelsschicht und für die Rumänen waren sie Adlige (wenn wir übereinkommen, zu akzeptieren, für mittelalterlichen Eliten ganz allgemein den Begriff „Adlige“ zu verwenden). Übrigens waren die rumänischen Knesen bis 1366 in vielen Fällen stillschweigend dem Stand der Adligen assimiliert worden, einschließlich von offiziellen Institutionen des Königreichs Ungarn, unabhängig davon, ob sie über offizielle Schenkungsurkunden ihrer Güter verfügten oder nicht. Der königliche Erlass von 1351 (durch welchen die Goldene Bulle des Adels von 1222 erneuert und bestätigt wurde) scheint sogar diese Tatsache ausdrücklich zu statuieren, also diese stillschweigende Anerkennung des Adelsstands im Falle ländlicher Grundbesitzer. Angesichts dieser Doppelperspektive sprechen die ungarischen Historiker in der Regel von der „Erhebung in den Adelsstand“ der Knesen, während die rumänischen Historiker den selben Prozess „Assimilierung/Gleichsetzung des Knesenstands mit dem Adelsstand“ oder „Anerkennung des Adelsstands“

nennen¹. Egal, wie die Fakten benannt werden, es handelt sich um den selben Inhalt und dieser ist gebunden an ein relatives Durchsetzen der Regeln der ungarischen Gesellschaft gegenüber den Rumänen, die in den Grenzen des Arpadischen und des Anjou'schen Königreichs lebten.

Eines wird aber zunehmend klarer: Die *causa* der korrekten Definierung des Statusses der rumänischen Knesenschaft ist eng verknüpft mit einem entsprechenden Verständnis des allgemeinen Statusses des Adels in Ungarn. Und in diesem Fall tauchen viele und große Schwierigkeiten auf. In erster Linie hatte der Adel von Ungarn keinen allgemeinen und einheitlichen Status, außer, vielleicht, theoretisch (rechtlich), denn er bestand aus einer Handvoll provinzieller Adeliger, jeder mit seinem eigenen Spezifikum, einschließlich häufig ethnischer Natur². In zweiter Linie, selbst wenn wir von einem einheitlichen rechtlichen Status der ungarischen Adligen ausgehen würden, der aus gewissen Regelungen mit Allgemeingültigkeit entnommen werden kann, so interpretieren die Historiker diesen unterschiedlich. Heftig diskutiert wurde einerseits das Spezifikum des Adels des Königreichs Ungarn, über seine partikulären Erscheinungsformen, die sich von Resteuropa unterscheiden. Andererseits gab es ziemlich viele Forscher, welche die Prozesse und Phänomene aus dem mittelalterlichen Ungarn mit denen des europäischen Abendlandes verglichen haben und die gemeinsamen Züge hervorhoben zwischen dem Feudalismus in Ungarn und seinen typischen Zügen aus dem übrigen Mitteleuropa sowie aus Westeuropa. Bis zu diesem heutigen Zeitpunkt waren die Schlussfolgerungen weder entscheidend noch relevant.

Unter solchen Umständen können auf keine Weise die spezifischen Traditionen, Eigenheiten und Charakteristika des ungarischen Adels minimiert werden, die in erster Linie auf ihrer adligen Herkunft und auf der Besitzweise des Vermögens fußten, die sich ursprünglich aus dem Gewohnheitsrecht der alten Ungarn herleiteten. Diese Sonderaspekte wurden vor allem in der Herrscherzeit des Geschlechts von Anjou herausgestrichen, die sogar versucht haben, sie abzuschwächen und sogar auszuschließen, indem sie den Versuch einer Homogenisierung der ungarischen Gesellschaft unternahmen, im Einklang mit westeuropäischen Modellen. Im schon erwähnten Dokument vom 26. Mai 1355 wird eine besondere Unterstreichung gemacht bezüglich Sinn und Zweck der Siebenbürgischen Ständeversammlung, die am 20. Mai begonnen hatte in Thorenburg/Turda. Es heißt da, dass die Versammlung abgehalten wurde „im Namen unseres Herren, des Königs, aufgrund seines Briefes, durch welchen Er dieses Mal alle /ewigen/ Inbesitzsetzungen annulliert

---

¹ I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000, S. 112-119.

² *Ibidem*, S. 57-71.

hat”.³ Soll man das nun so verstehen, dass der König die Ständeversammlung einberufen hat durch das selbe Dokument, durch welches er verkündete, dass er alle ewigen Inbesitzsetzungen annulliert hat? Oder war die Versammlung gerade mit dem Hauptzweck einggerufen worden, den der König verkündete, aber dann hätten die Dinge korreliert werden müssen. Oder, einfacher gesagt, der König hatte dem Fürsten Siebenbürgens befohlen, eine Ständeversammlung abzuhalten des Siebenbürgerlands aus dem ausdrücklichen Grund, dass die Stände oder das „Rechtliche Land“, also diejenigen, welche Grundbesitztümer besaßen, auf direktem Weg erfahren sollen, dass alle Inbesitzsetzungen „auf ewige Zeiten“, die früher gemacht worden waren, außer Kraft gesetzt wurden. Diese königliche Maßnahme war ohnehin von erstrangiger Bedeutung, denn sie betraf das Besitzrecht über Güter, Grund und Boden und im Mittelalter war der Grundbesitz das wertvollste der Güter. In der Vergangenheit hatten auch andere Könige Ungarns versucht, Regulationsmaßnahmen im Schenkungsrecht für Grund und Boden einzuführen, und dies aus unterschiedlichsten Gründen. Die herausragendsten der Gründe war die Wahrung/Konservierung und die Wiederherstellung der königlichen Domänen – die Basis der Autorität und der Macht des Herrschers – die durch unbedachte (Schenkungs-)Politik von Vorgängern verschleudert worden waren. Ludwig I annullierte diese „ewigen Inbesitzsetzungen“, also die zeitlich unbefristeten Schenkungen und, um willkürliche Deutungen von Schenkungen und Unregelmäßigkeiten in diesem Bereich auszuschließen, um mit fester Hand den Status des Grundbesitzes im Königreich zu kontrollieren, um die Eintreibung der Steuern und Abgaben effizienter zu gestalten (die Eintreibung der Abgaben an die Zentralmacht), um die Loyalität im Vasallensystem enger zu gestalten (das vom Herrscher für Ungarn als gleich mit dem Abendland angesehen wurde – obwohl es anders war) oder um die Anhänglichkeit des Adelsstands dem König gegenüber zu verstärken, um klar zu wissen, wer die Besitzer der Urkunden zur Inbesitznahme sind, also die realen Domänenbesitzer waren usw.

Das offizielle Vererbungsrecht des Adelsbodens unterschied sich im Ungarischen Königreich radikal vom feudalen Erbrecht des Abendlandes. In erster Linie wurde das Erbrecht des Erstgeborenen nicht anerkannt. Weiters setzte es keine Separierung des ererbten Guts der Familie (des Clans) auf Individuen voraus. In der Folge hatten alle Söhne im Grunde das gleiche Recht auf das elterliche Erbe und beherrschten die Dörfer oder Teile von Dörfern in den meisten der Fälle ungeteilt oder im Durcheinander. Mit der Zeit, gleichsam mit Ablauf von Generationen und wiederholten Weitervererbungen, gelangte man zu Familien- oder Clan-Besitztümern, durch welche die selbe Domäne von Brüdern, Cousins, Onkels usw. in einem komplizierten System von theoretisch

---

³ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, Bd. X, București, 1977, S. 325-326 (im Weiteren DRH).

festgelegten „Teilen“ beherrscht und verwaltet wurden, die in der Praxis äußerst schwer voneinander zu trennen und abzugrenzen waren. In der Folge der feudalen Entwicklung, der Beeinflussung durch die Mode des Abendlandes, als Folge der Intensivierung des Handelsverkehrs, durch die häufigen Dispute und sogar die gewalttätigen Konflikte kamen immer mehr und häufiger Forderungen aufs Tapet, die eine Regelung der Besitzverhältnisse forderten, einen Verzicht auf den gemeinsamen Besitz durch Clans, Forderungen nach Teilung der Besitztümer und Auflösung des gemeinsamen Besitztums, nach klarer Abgrenzung der Einzelbesitztümer usw. Karl Robert und Ludwig I, die beide aus dem feudalen Ambiente des Abendlandes kamen, mit ganz anderen Regeln und Ordnungen, haben versucht, auch in Ungarn die Dinge neu zu regeln, nach den Beispielen, die ihnen familiär waren (ohne dass dem ersten unter den Anjous Wesentliches in dieser Richtung gelungen wäre). Die Neuordnung oder die „Reform“ war umso notwendiger, als alle Gewohnheitsrechte und „Gesetze“ des Königreichs in starker Unordnung zu sein schienen, veraltet, viel zu verschiedentlich und auch von einer Provinz zur anderen unterschiedlich, anders von einer Ethnie zur anderen. Dazu kam, dass die probeweise Einführung der neuen Ordnung – Vererbung von Gütern an Nachkommen – auch für den König große Vorteile mit sich brachte. Es scheint, dass König Ludwig I gerade in diesem Kontext alle Schenkungen auf Dauer annulliert hat und durchsetzte, dass die Besitzer von Schenkungsurkunden bei Hof vorstellig werden mussten zwecks deren Neubestätigung nach neuen Regeln. Unter diesen Umständen kam es wahrscheinlich zum neuen Konzept des „Titels Unserer neuen Schenkung“ (*titulo nove nostre donationis*), der vor Kurzem aus neuer Perspektive erklärt wurde⁴. Es wird behauptet, dass unter Ludwig I konstanterweise das Gewohnheitsrecht angewandt wurde, durch welches eine Schenkung von Grundbesitz – das Lehen – nicht im alleinigen Besitz der im Dokument genannten Person und ihrer männlichen Erben war, sondern auch, im Proporzverhältnis, im Besitztum aller kollateralen Verwandten aus dem Clan – dort wo diese Clans noch stark waren und noch nicht auseinandergebrochen wurden. Seit den Zeiten Ludwigs I ist das Lehen (fast) nur in der direkten männlichen Erblinie weitergegeben worden. Beim Erlöschen der Erblinie fiel die Erbmasse an die Königskrone zurück. Kollateralverwandte konnten nur dann als erbberechtigt angesehen werden, wenn sie ausdrücklich namentlich und direkt in der Schenkungsurkunde erwähnt waren. Durch diese Reform des adligen Erbrechts wurden nach 1345 auch sämtliche königlichen Schenkungsurkunden verändert. Sie begannen, die Formel *nove nostre donationis titulo* zu enthalten. Es wird noch behauptet, dass diese königlichen Schenkungsurkunden auch das Zeugnis eines neuen Besteuerungssystems seien, das 1343 eingeführt wurde. Es war viel

---

⁴ P. Engel, *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, in *Történelmi szemle*, XXXIX, 1997, S. 137-157.

rigoroser, weil der Besitz ausschließlich durch direkte männliche Nachfolge vererbt werden konnte.

Es gibt aber eben auch zwei ernstzunehmende Fragezeichen bezüglich dieser Interpretation der weiter oben erwähnten Formel: 1) Das feierliche königliche Privileg (der königliche Erlass) vom 11. Dezember 1351 besagt klar, dass die Güter der Adligen, die über keine direkten Erben verfügen „auf rechtlichem und geradem Weg, direkt und ohne jeden Widerspruch“, gegenüber Brüdern, nahen Verwandten und deren Verwandten vererbt werden, wie es in der Goldenen Bulle des Adels von 1222 heißt⁵; 2) das *Decretum Tripartitum* des Werbőczy gewährt „dem Titel einer neuen Schenkung“ (*titulo nove donationis*) den Sinn der Bestätigung einer älteren Schenkung oder einer älteren Übereignung der betreffenden Güter andererseits, mit Ausschluss der weiblichen Nachkommen von der Erbfolge der Güter, die durch „treue Dienste“, auf natürliche Weise oder durch militärische Dienste erworben wurden.⁶ Mit anderen Worten, der Erlass von 1351 und das *Decretum Tripartitum* von 1517 stehen formal der Interpretation von Pál Engel entgegen, die dieser dem „Titel einer neuen Schenkung“ zukommen lässt. Andererseits ist es klar, dass König Ludwig I versucht hat, eine Regelung (Reform) des Systems des adligen Grundbesitzes in Ungarn durchzusetzen, schon gleich zu Beginn seiner Herrschaft, bereits in den Jahren 1343-1345. Möglich ist es auch, dass der Herrscher, als Folge des Drucks des Adelsstands, 1351 einige seiner Maßnahmen zurückgenommen hat und die Erbfolgeregeln laxer beließ, wie sie auch in der Vergangenheit waren, wobei die Tradition und die Vorschriften der Goldenen Bulle des Andreas II wieder in den Vordergrund gerückt wurden.

Auf den ersten Blick haben diese Reform des Königreichs der Ungarn, die 1343-1345 begonnen hat, sowie die Auflösung der ewig geltenden Schenkungen im Jahr 1355 in Siebenbürgen keine direkten Beziehungen zueinander. In erster Linie ist die etwa zehnjährige zeitliche Spanne zwischen den beiden Gesetzen scheinbar ein Argument für deren Gegensätzlichkeit, andererseits scheinen die beiden Inhalte der Dokumente verschieden zu sein. Im Grund aber kann eine sehr enge Beziehung zwischen den beiden Erlassen angenommen werden. Einerseits hat die zeitliche Entfernung wenig Relevanz, zumal das Fürstentum Siebenbürgen nach eigenem Rhythmus funktioniert hat und allgemein anzuwendende Maßnahmen, soweit sie denn auch wirklich angewendet wurden, kamen, wenn überhaupt, oft mit Verspätung zum Greifen. Anders gesehen ist es aber auch möglich, dass der König 1355 vielleicht auf seine älteren Reformpläne zurückgekommen ist, die vom Adel 1351 verhindert

---

⁵ DRH, C, Bd. X, S. 90, 95.

⁶ St. Werbőczy, *Decretum tripartitum iuris consuetudinarii incltyti Regni Hungariae...*, Agriae, 1776, Teil I, Titel 18 und 37; I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania...*, S. 133.

worden waren; „die Annullierung der zeitlich unbegrenzten Inbesitzsetzungen“ steht in eindeutigen Zusammenhang mit dem Grund und Boden, mit seiner Weitervererbung, ebenso wie die „Reform“, die in den Jahren 1343-1345 begonnen wurde. Uns bekannt ist allerdings eine einzige Anwendung in Siebenbürgen von jener Maßnahme, die 1355 getroffen worden ist, als die Schenkungserneuerungen (ausgedrückt im Geiste der Reform aus den Jahren 1343-1345) vorgenommen wurden. Es geht um die Schenkungsurkunde des Gutes *Kereztus*, aus dem Komitat Dăbâca, an Ioan, genannt Acyl, aus dem Geschlecht der Wass, ein Gut, dass auf den König zurückgefallen war, nachdem das alte „Titulargeschlecht“ ausgestorben war.⁷ Wir nehmen an, dass auch in Siebenbürgen ein gewisser Widerstand gegen Veränderungen verzeichnet wurde, gegenüber Neuem, dass auch hier der familienpflichtige Clangeist stark war und dass das neue Gebührensystem, ausgearbeitet zum Vorteil der Zentralmacht, von den Grundbesitzern nicht unbedingt mit Sympathie gesehen wurde. Dabei sollte die Annullierung der zeitlich unbegrenzten Schenkungen vom Standpunkt des königlichen Hofes dazu führen, dass eine bewusste und willentliche Neuregelung eingeführt wird, dass die direkte Erbfolge eingeführt wird, ohne die Implizierung von Kollaterallinien. Auch sollte auf diese Weise viel strenger das sukzessorale Wiedererwerbsrecht, das der König durch das *dominium eminens* besaß, angewandt werden. Von dann an gelangte der König, durch „Erlöschen des Geschlechts“ in seiner männlichen Linie (*defectum seminis*), also durch das Fehlen von männlichen Nachkommen, d. h. Söhnen, viel häufiger in die Lage, Domänen zu erben. Diese konnten dann neuerlich als Schenkung vergeben werden, zwecks Schaffung neuer treuer Vasallen, also für die Stärkung der Zentralmacht. Ein Teil der obigen Überlegungen könnten bloß Annahmen oder Hypothesen sein, aber es steht fest, dass zwischen 1330-1340 und in etwa dem Jahr 1400 das Besitzsystem im Königreich der Ungarn eine ganze Reihe von Veränderungen erfahren hat: während nämlich in der Zeitspanne vor 1330-1340 die Grundbesitztümer, die durch Schenkungen erworben waren, von allen Söhnen und kollateralen Verwandten (Brüder, Cousins usw.) geerbt werden konnten und natürlich auch von deren Nachkommen, war es ab etwa um das 1400 und darauf folgend so, dass sich die Dinge radikal geändert haben. Durch Schenkungen erlangte Güter konnten nur noch den direkten Nachkommen weitervererbt werden, „vom Vater auf den Sohn“.⁸ Die Periode der stufenweisen Abänderung des Erbrechts über die Adelsgüter entspricht hauptsächlich der Herrscherzeit Ludwigs I, und solche Änderungen des Erbrechts können nicht in einem oder zwei Jahren durchgesetzt werden, sondern bedürfen einer längeren Zeitspanne, auch je nach den spezifischen Eigenheiten der betreffenden Provinz, in welcher es durchgesetzt

⁷ DRH, C, X, S. 201-203.

⁸ P. Engel, *Nagy Lajos...*, S. 141.

werden soll. Die „Reform“ aber, auch zeitlich hinausgezogen wie sie war, fand statt. Deshalb wird vorausgesetzt, dass unter Ludwig I und unter Sigismund von Luxemburg die Formel von der „neuen Schenkung“ jenen speziellen Sinn gehabt haben muss, den wir vorhin zu erklären versucht haben. Bis zum Beginn des XVI. Jahrhunderts, bis zum *Decretum Tripartitum*, scheint sich der alte Sinn des Begriffs *titulo nove donationis* verloren zu haben. Erhalten geblieben ist nur die Idee der Neubestätigung eines älteren Besitztums, mit dem einschränkenden Sinn von selektiver Ausschließung mancher aus der Erbfolge. Die Beschäftigungen des Königs Ludwig I bezüglich des Grundbesitzrechts werden auch nach 1355 fortgesetzt. Beispielsweise wird der selbe Herrscher 1366 den Adelsstand von dem Vorhandensein einer königlichen Schenkungs-urkunde für jedwelches Gut abhängig machen (des Diploms), und, zumindest in manchen Gegenden, von der Zugehörigkeit zum römisch-katholischen Glauben. Dadurch wird die Elite der Rumänen, im allgemeinen ohne den Besitz königlicher Schenkungsurkunden für ihre Güter und dem östlichen Christentum zugehörig, Schritt für Schritt in Richtung ihrer offiziellen Nichtmehrakzeptanz als sozialer Stand getrieben. Die Allgemeine Ständeversammlung Siebenbürgens vom Mai 1355 widerspiegelt vorläufig einen solchen Prozess nicht direkt.

Fakt bleibt, dass die historiographische Diskussion über das Spezifikum des ungarischen Adels offen bleibt. Vor relativ kurzer Zeit wurden neuerlich die markanten Unterschiede des ungarischen zum abendländischen Adelsstand unterstrichen: während die abendländischen Adeligen aus dem Stand und der Klasse des Rittertums hervorgegangen sind und also eine feudale Aristokratie schon von ihrem Ursprung, ihrem Vermögen und ihrer spezifischen Mentalität her bedeuteten, hat sich der ungarische Adel unter diesem Namen im XIII. Jahrhundert herausgebildet und verfügt über keine Bezüge zum Leben der Ritter sowie verfügte auch über keinerlei Besitztümer nach Art des Feudalbesitzes, des Lehens. Der ungarische Adel hat sich ausschließlich durch Herkunft und durch seine Erbgüter hervorgetan⁹. Mit anderen Worten, der ungarische Adlige war adelig, nicht weil er ein Ritter und Kämpfer war (*bellator*), sondern aus dem alleinigen und einzigen Grund, dass er seinen Grund und Boden besaß, den er ohne Bedingtheit in seinem Besitz hatte – zum Unterschied vom Bauern, der auf dem Grund und Boden anderer lebte und diesen bearbeitete. Dazu kommt noch, dass die Besitztümer, mit denen der König den Adligen beschenkte „auf ewige Zeiten“ und ohne andere Bedingungen, ausschließlich vergangene Meriten aufzeigten, ohne auf künftige Verpflichtungen hinzuweisen oder auf zu leistende Dienste, wie das im Vasallenverhältnis des Adligen zu seinem Lehnsherrn im Abendland gegolten hat. Von hier aus war es bloß ein Schritt bis

---

⁹ P. Engel, *Regatul Sfântului Ștefan: Istoria Ungariei medievale 895-1526*, Ausgabe von A. A. Rusu und O. Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, S. 110-111.

zu einer drastischen Schlussfolgerung: im mittelalterlichen Ungarn gab es keinen Feudalismus!

So betrachtet fürchten wir, dass es auch weder in England, Deutschland oder Italien einen Feudalismus gegeben hat, zumindest keinen vom Typus des französischen Feudalismus¹⁰. Doch im Grunde geht es gar nicht darum, sondern um die Anerkennung der Tatsache, dass es im Mittelalter (in der Zeitspanne V. - XVI. Jahrhundert) im westlichen Europa und in Osteuropa zwei oder gar mehrere gänzlich unterschiedliche Typen der Gesellschaftsorganisierung gegeben hat, mit unterschiedlichsten Beeinflussungen und Interferenzen untereinander, die sichtbar sind vor allem in jenen Gebieten, die wir heute Mitteleuropa nennen. Die mittelalterliche Gesellschaft Westeuropas, an die sich zum gegebenen Zeitpunkt ziemlich entschlossen auch Ungarn anschließt – mit Beibehaltung nennenswerter Eigenheiten – ist ein und die selbe, unabhängig davon, ob wir sie eine feudale, eine seniorale Gesellschaft nennen oder irgendwie anders. Wir glauben kaum, dass die anspruchsvollen Diskussionen bezüglich der Terminologie immer im Stande sind, inhaltliche Probleme der mittelalterlichen Welt zu lösen. Im Gegenteil, eine detaillierte Definierung der Funktionsmechanismen jener Welt kann erzwingen, sofern dies der Fall sein sollte, dass Namen und Benennungen geändert werden. Es ist ja bekannt, dass in den jüngst vergangenen Jahrzehnten drastische Verneinungen des Begriffs Feudalismus aufgetaucht sind, und dies auf der allgemeinen europäischen Ebene, wobei einige mehr, andere weniger begründet sind. Desgleichen stellte man den Wert eines allgemeingültigen Modells der Beziehungen zwischen Lehnsherrn und Vasallen in Frage, zwischen Lehen und Vasallen, so wie man sie in Frankreich festgestellt hatte oder in gewissen Regionen des Raumes, der sich später Frankreich nennen sollte¹¹.

Im vorliegenden Fall interessiert diese Sache nicht allzu sehr, weil sie nicht entscheidend ist. Jedwelter Begriff nutzt sich durch Überbenutzung oder einfach durch Benutzung ab, aus welchem Grund Korrekturen nötig werden, Verneinungen und Beanstandungen, die, jede für sich, mehr oder weniger berechtigt und rechtfertigbar sind. Die Historiker fühlen im Allgemeinen die Notwendigkeit einer gewissen „Uniformisierung“ der untergegangenen Welten, die sie behandeln, auch weil man anders aus ihren Konstrukten überhaupt nichts mehr verstehen könnte. Es ist einleuchtend, dass jenseits von Übertreibungen in

---

¹⁰ Siehe auch bei C. Popa-Gorjanu, *Feudalismul românesc?*, in „Mediaevalia Transilvanica“, Band VII-VIII, 2003-2004, Nr. 1-2, S. 39-51.

¹¹ Siehe, zum Beispiel Elizabeth A. R. Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*, im Band "Debating the Middle Ages: Issues and Readings", Herausgeber Lester K. Little, Barbara H. Rosenwein, Oxford, 1998, S. 148-169; Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford, 1994.

der mittelalterlichen Welt der Gesellschaften in Frankreich, England, Deutschland, Italien, Spanien usw. (wobei wir manche unter diesen nur als geografische Räume nennen) gewisse Konstanten auftauchen, gewisse allgemeingültige Prinzipien, die zu den Realitäten gehörten, die diesen Prinzipien zugehörig waren. Diese allgemeinen Attribute – so viele es eben sind – mussten einen Namen bekommen und dieser hieß, über mehrere Jahrhunderte, Feudalismus. Die Vorschläge, den Begriff aufzugeben, bedürfen auch der entsprechenden Vorschläge zu seinem Ersatz. Allerdings sind diese, bis heute, irrelevant und können nichts besser machen. Ganz im Gegenteil! Und die Idee, für jede Region Europas einen eigenen adäquaten Namen zu (er)finden für die Organisierung der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa ist unanwendbar und löst rein gar nichts. Das heißt nicht, dass wir nicht die Idee akzeptieren würden, so oft es nötig ist konkrete Begriffe zu benutzen, die den präsentierten Realitäten entsprechen und an diese gebunden sind, statt den Begriff Feudalismus überzustrapazieren. Deshalb glauben wir, dass im Augenblick, und beschränkt auf diesen Augenblick, die Lösung darin besteht, klar zu definieren, was wir unter feudaler Welt verstehen und erst nachher, vorsichtig und vorsichtshalber, der Terminus zu benutzen. Was uns selber betrifft, gehen wir von der Voraussetzung aus, dass der Mechanismus der Besitzverhältnisse und der zwischenmenschlichen Beziehungen in großen Regionen des mittelalterlichen und des frühen neuzeitlichen Europas trotz allem Nachteil konventionell Feudalismus genannt werden sollte. Der Terminus der Feude/des Lehens, ob der nun stimmt und passt oder nicht, taucht, wie man weiß, in einer ganzen Reihe von Dokumenten und Quellen der genannten Zeit auf. Der Terminus beinhaltet einen präzisen Inhalt, beschränkt auf und in Frankreich, beispielsweise, kann aber auch im allgemeineren Sinn als Schenkung eines Grundstücks verstanden werden, wobei die Schenkenden verschieden sein können, die Schenkung direkt bedingt sein kann oder nicht, zeitlich beschränkt oder nicht usw. In dem, was nun folgt, möchte ich versuchen, unseren Standpunkt bezüglich dem Inhalt der Begriffe feudal, Feudalismus, Feudalität, Vasalität usw. aufzuzeigen.

Nach den Daten, welche uns die Quellen bieten, sowie nach unserer Kenntnis wird der ungarische Adel – gleichwohl wie jener des Abendlandes – definiert durch seine Herkunft, seine Macht und sein Vermögen. Seine militärische Rolle war zwar nicht identisch mit jener des abendländischen Adels, doch nichtdestotrotz eine Grundsätzliche auch für den Adelsstand Ungarns. Die Kategorie derjenigen, welche die Quellen *milites* nennen, ist ziemlich genau konturiert, waren sie doch eine wahre Nachfolgerschule für den Adelsstand. Und die Idee, dass in Ungarn die Güter vom König absolut ohne Bedingungen als Schenkungen zugeeignet wurden, mit absolutem Vererbungsrecht, einzig und allein für Meriten und Dienste aus der Vergangenheit, ohne irgendeine Verpflichtung in der Gegenwart (militärischer oder anderer Art und Natur) für die Gegenwart und die Zukunft, diese Idee ist diskutabel.

Bereits die Goldene Bulle von 1222 sieht vor, dass die Güter der Adligen in Zukunft von Steuern befreit sein sollen, vom königlichen *descensus* (dem Recht, das dem König auf Unterbringung zusteht), dass die Adligen nicht gezwungen werden (können), Heeresdienst zu leisten, ohne dafür entlohnt zu werden (einen Sold zu kassieren), außer das Land wird von auswärtigen Feinden überfallen. Mit anderen Worten, die Güter der Adligen waren früher einer Abgabepflicht unterworfen (und werden es auch nach 1222 teilweise weiter bleiben), sie konnten in Unterkünfte für die Könige umgewandelt werden und für deren Hofstaat, während die Adligen gezwungen waren, auf den Aufruf des Königs hin sich dem Heeresdienst zu stellen, besoldet (oder unbesoldet). Der Herkunft nach stammten die Adligen in Ungarn von den Häuptionern der Clans ab, die sich hier bei der Landnahme angesiedelt hatten, aus der königlichen Dienerschaft (*servientes regis*), aus den Leibeigenen der Städte (*iobagiones castrorum*). Die Elite der Ungarn war, wie überall, eine militärischer Herkunft, denn alle weiter oben aufgezählten Kategorien hatten auch oder in erster Linie militärische Verpflichtungen. Andererseits gehen wir davon aus, dass gegenwärtige und künftige Verdienste und Dienste implizite mitverstanden werden, auch wenn im Falle ordentlicher oder normaler Schenkungen an die Adligen in den Schenkungsurkunden ausschließlich vergangene Verdienste und Dienste erwähnt werden. Nahezu alle Schenkungsurkunden für Grundstücke und Güter, die von den mittelalterlichen ungarischen Königen an Laien gemacht wurden, nennen als Grund der Schenkungsurkunde „treue Dienste“ in der Vergangenheit und Gegenwart, die der Beschenkte erbracht hat (fallweise manchmal auch seine Verwandten). Mit anderen Worten, die Schenkung war ein Ergebnis exemplarischer Dienste, die dem Herrscher gegenüber geleistet wurden. Es wäre völlig unnormale, wenn diese „treuen Dienste“ plötzlich gerade in jenem Augenblick aufhören würden, wenn die Schenkung geschieht, dass sie nicht auch in Zukunft eingefordert werden vom Geber der Schenkung. Symptomatisch ist die Tatsache, dass im Falle einer Erhebung in den Adelsrang, in die Reihen „der wahren Adligen des Landes“ von Personen, die sich bislang außerhalb dieses Standes befanden, unverändert und unweigerlich auch künftige Dienste erwähnt werden, zu denen die Schenkung von Grund und Boden oder Gütern sie verpflichtet. Verwunderlich wäre es, dass die neuen wahren Adligen mit der Erhebung in den Adelsrang auch auf künftige treue Dienste eingeschworen werden, während diese für die älteren Adligen, die es schon lange sind, nicht gelten sollten. Es gibt allerdings auch zahlreiche Dokumente aus dem XIV. Jahrhundert bezüglich Siebenbürgen und im Zusammenhang mit dem Bodenbesitz, wo *expressis verbis* auf die zukünftigen treuen Dienste hingewiesen wird, die der Herrscher vom Beschenkten und in den Adelsstand Erhobenen erwartet und die der Beschenkte dem König schuldet: "die treuen Dienste der adligen Männer... die diese

unaufhörlich Unserer Majestät gegenüber geleistet haben ... und die sie unaufhörlich auch in Zukunft leisten werden" (*fidelium servitorum nobilium virorum... per ipsos hactenus nostre maiestati continue exhibitorum et in futurum iugiter exhibendorum*); "die beispielhafte Tüchtigkeit der treuen Dienste unseres treuen..., die dieser bisher Unserer Majestät erbracht hat... und die, wie wir es zu glauben wünschen, er uns auch ununterbrochen in Zukunft erbringen wird" (*fidelium obsequiorum meritis laudabilibus fidelis nostri... nostre maiestati... exhibuit hactenus et iugiter in futurum, ut credimus, exhibebit*); "hochglänzende Tüchtigkeit seiner Dienste, von denen Wir Kenntnis haben, dass er sie erbracht hat..., wissen Wir, dass er sie auch jetzt erbringt und glauben mit aller Kraft und Überzeugung, dass er sie auch in Zukunft erbringen wird" (*servitorum suorum preclarissimis meritis... exhibuisse cognovimus et exhibere cognoscimus in presenti, ac exhibiturum pro firmo credimus in futurum*); "unzählige treue Dienste der noblen Männer... die sie Uns auch jetzt erzeugt haben und Uns ungebrochen auch in Zukunft erbringen werden" (*multiplicium fidelium obsequiorum... nobilium virorum... in presenti exhibent et exhibituri sunt iugiter in futurum*)¹². Die Verbindung zwischen der Schenkung eines Guts und den militärischen Diensten, welche die Adligen dem König schuldig waren, kann unter Umständen keine Beziehung vom Grund zur Folge sein – vor allem weil auch alle anderen Freien solcherart militärische Verpflichtungen hatten – aber die militärischen Verpflichtungen stehen in unlöslicher Beziehung zu den Schenkungen und umgekehrt. Und dies kann kein Zufall sein.

Angeichts seines Rechts als *dominium eminens* intervenierte der Herrscher, so oft er es für nötig befunden hatte und griff ins Besitzrecht ein, auf Forderung des Adelsstands hin oder auch auf eigenen Wunsch und Initiative. So geschah es beispielsweise 1355, als die Ständerversammlung Siebenbürgens attestiert, dass der König alle „Inbesitzsetzungen auf ewig“ annulliert hatte und dem Fürsten Siebenbürgens „die Macht verliehen hatte, Recht zu sprechen und zu richten gegen jedermann und seitens eines jeden“¹³. Einstweilen gehen wir in dieser Beziehung der „Reform“ des Besitzsystems nicht weiter in die Details des Unterfangens Ludwigs I ein, unterstreichen aber die Idee der Kontrolle über die Besitztümer, welche von den Königen von Ungarn, in der einen oder der anderen Art und Weise, in allen Zeiten ausgeübt wurden.

Schauen wir aber mal, ob im XIV. Jahrhundert die Güter und der Grund- und Bodenbesitz tatsächlich geschenkt wurden, ohne Bedingungen an die Schenkung zu knüpfen, mit absolutem Vererbungsrecht, oder ob die in der

¹² Eine Reihe zufällig zusammengetragener Beispiele, ausschließlich aus den Jahren 1363-1365, aus der Nationalen Sammlung mittelalterlicher Dokumente (*DRH*, C, Band XII, S. 158-159; 160-161; 398-400; 424-425).

¹³ *DRH*, C, Band X, S. 325-327.

mittelalterlichen Welt konsekrierten Prinzipien respektiert wurden. Am 8. Mai 1357 beispielsweise gab König Ludwig I von Anjou („Ludwig der Große“) ein feierliches Privileg zugunsten des Magisters Michael, Sohn des Georg, „unserem Sondernotar des Siegelrings, Komes unserer Kammern von Lippa/Lipova, des Siebenbürgischen Salzes, unserem geliebten treuen Diener“ heraus, den er beschenkte mit gewissen Teilen eines Gutes, mit Verzollungsrecht, im Komitat Sathmar/Satu Mare¹⁴. Die Belohnung wird ausführlich und akribisch begründet vom Herrscher, nicht nur durch die geläufige und gebräuchliche Formel „für treue Dienste“ (die in den einfachen und laufenden Schenkungen vorkommt), sondern durch eine ganz ausführliche Detailierung der Situation: der König sagt, er nehme in Rechnung, „die Reinheit der wahren Devotion und der Treue des Magisters Michael..., von denen er weiß, dass dieser sie ständig Uns gegenüber gehegt hat, Uns und Unserer Heiligen Krone gegenüber, desgleichen sind bekannt die sehr angenehmen und willkommenen Dienste, die alles Lob verdienen, die dieser geleistet hat und die aller Belohnung würdig sind, dass es Uns schwer fallen würde, sie alle auf dem vorliegenden Brief aufzuzählen, für welche seine Dienste ihm zu Recht unsere Großzügigkeit gebührt und die wir zu Recht, mit Hingabe und Großzügigkeit mit viel mehr Geschenken belohnen sollten. Trotzdem, um auch künftighin Unser Wohlwollen und Unser Entgegenkommen ihm gegenüber zu zeigen durch eine Schenkung, auf seinen Wunsch und zu seiner Freude, damit auch andere, angesichts es hier Wahrgenommenen, angespornt seien, leichter Taten der Treue zu vollbringen, gaben Wir, schenkten Wir und widmeten Wir dem erwähnten Magister Michael als einem, der es wahrlich verdient und durch ihn seinen Erben“ die betreffenden Güter. Hier kommt klar die Sukzession der königlichen Schenkung zum Ausdruck, für einen Geadelten und Diener, der immer wieder dem Herrscher Dienste geleistet hat, für welche er periodisch belohnt wurde. Daraus folgt, dass eine Schenkung auch die Rolle hatte, nicht nur zu belohnen für etwas, was war, was abgeschlossen ist, sondern dass die Schenkung auch ein Stimulus für weitere, neue treue Dienste war, einschließlich andere anzuregen, künftig dem Herrscher weitere und neue Dienste entgegenzubringen, die durch die Natur der feudalen Beziehungen eigentlich ohnehin unterschwellig als Dienstpflicht mitverstanden wurden.

Bezüglich der Labilität der Besitztümer und der Autorität des Königs zur Intervention in jedwelchen Transfer oder in jedwelche Streitigkeit, die entstand, scheint uns ein Dokument vom 17. Mai 1357 aufschlussreich, aus dem Folgendes hervorgeht: Beim Tod von Andreas, dem Bischof Siebenbürgens, befahl König Ludwig I, dass die Güter der siebenbürgischen (römisch-katholischen) Kirche in seine Hände überantwortet werden, „um sie zu bewahren für den künftigen Bischof“; zwischenzeitlich hat der „Hohe Herr

¹⁴ DRH, C, Band XI, S. 125-128.

Andreas, Fürst von Siebenbürgen, verfügt, dass viele der Besitztümer von den Gütern dieser Kirche – in deren friedlicher Herrschaft der sogenannte Herr Andreas, der Bischof, zeitlebens verblieben war – alljenen Herren zu vergeben, die Klagen gegen die bischöflichen Güter dieser Kirche erhoben haben ..., ja sogar hat jener Fürst Andreas für sich selber die Burg Sankt-Michaels-Stein in Anspruch genommen¹⁵, zum großen Schaden obengenannter Kirche"; In der Folge hat der König befohlen, dem neuen Bischof Dominik die Güter und die Rechte des Bistums Siebenbürgen rückzuerstatten¹⁶. Daraus folgt, dass es sich König Ludwig I erlaubte, bischöfliche Güter zu Lebenszeiten der amtierenden Bischöfe zu verschenken, Schenkungen rückgängig zu machen, die zwischendurch usurpiert worden waren durch seine Untertanen (einschließlich dem rangmäßig dritten unter den Würdenträgern des Landes, dem Fürsten Siebenbürgens!) und auch, auf Rückgängigmachungen zurückzukommen, wenn der neue Prälat seine „Rechte“ einforderte. Dies selbst unter Bedingungen, wo die kirchlichen Güter im Mittelalter in der Regel die größte Stabilität des Besitztums aufzuweisen hatten.

Am 4. Juli 1357, hat der selbe Herrscher aus dem Geschlecht der Anjou durch ein neues feierliches Privileg eine Belohnung ausgesprochen für treue Dienste der „Magister Thomas, Sohn des Dionisios, des Thomas und des Stefan, seinen Söhnen, desgleichen dem Dionisios und dem Stefan, den Söhnen des verstorbenen Magisters Stefan, sowie dem Ladislaus, dem Dionisios, dem Michael und dem Nikolaus, Söhne des verstorbenen Desiderius, den Söhnen des genannten Dionisios de Losonch¹⁷, unsere Geliebten und Treuen, von denen man weiß, dass sie ununterbrochen Uns gegenüber und gegenüber Unserer Heiligen Krone treu waren, angesichts auch der unermesslichen und wohlbekommenen Dienste obengenannter Magister Thomas, Stefan und Desiderius, Söhne des Dionisios, die sie Uns gegenüber geleistet haben und mit heißester Treue, mit lobenswerter Männlichkeit und mit angeborenem fleißigen Streben; zuerst dem verstorbenen und hochgelobten Fürst Herr Karl, den glänzenden König von Ungarn, glücklichster Erinnerung, Unseren vielgeliebten Vater, und danach Uns, als, im Anbetracht des Erbrechts, ich geschmückt wurde mit der königlichen Krone und erhöht auf die Stelle der Erhöhung, Dienste, von denen ich weiß, dass sie Uns erbracht worden sind von den obengenannten Söhnen der Erwähnten, Dienste, die Wir sehen, dass sie Uns weiterhin erbracht werden auch im gegenwärtigen Augenblick und von denen Wir mit aller Macht glauben, dass sie Uns auch in Zukunft erbracht werden", indem sie für alle Zeiten von der Zahlung des dem König Gebührenden enthoben werden, so da

---

¹⁵ Eine Burg, die sich bei Tăuți, im heutigen Verwaltungskreis Alba befindet.

¹⁶ *DRH*, C, Band XI, S. 134-136.

¹⁷ Es handelt sich um die mächtige Familie der de Losoncz, heute Luceneč, eine Ortschaft in der heutigen Slowakei.

sind das Fünffzigstel der Schafe, eingenommen von ihren rumänischen Gütern und von ihren rumänischen Leibeigenen aus Siebenbürgen”¹⁸. Auch aus diesem Dokument kann man ersehen, dass die Dienste, die dem König geleistet werden seitens jener, die mit Gütern beschenkt werden und die sich auch anderer Vorteile erfreuen, vergangen, gegenwärtig und zukünftig sind.

Wenn die Beschenkten Rumänen sind, wird auf das selbe Prozedere zurückgegriffen. So erlässt Ludwig I am 20. März 1360 ein weiteres feierliches Privileg, durch welches er die treuen Dienste eines gewissen Dragoş, Sohn des Giula, seinem treuen Rumänen aus der Marmarosch/Maramureş (der beigetragen hat zur „Wiedergründung des Landes der Moldau/Moldova“) und dessen Söhne mit einigen rumänischen Dörfern aus der Marmarosch belohnt, als Anerkennung geleisteter Dienste, aber auch, um „Uns und unseren Nachkommen in alle Ewigkeit, mit unverbrüchlicher Untertänigkeit, die Verbeugung einer reinen Treue zu bewahren“¹⁹. Im selben Jahr, am 14. Mai, vermeldete der angevinische Herrscher, dass er einem gewissen Oanciuc, Sohn des Farkstan, das rumänische Gut Varalia (=Subcetate, ein Knesat aus der Marmarosch, das ein Tal umfasste), für seine Treuetaten schenkte "die er uns erbracht und getan hat und die Uns zweifelsfrei bekannt sind, und wir hoffen, dass er solche Uns auch in der Zukunft angedeihen lassen wird, ohne jeden Zweifel, mit dem Fleiß seines ganzen Strebens, mit der selben unverrückbaren Treue"²⁰. Als ein Knese offiziell beschenkt wird mit seinem Knesat genannt Lupşa (heute im rumänischen Verwaltungskreis Alba) und vom König erhoben wird "in die alte Schar und in die Reihen der alten Adligen seines Königreichs", am 24. April 1366, wird die selbe Präzisierung gemacht: der Betreffende, Nikolaus/Nicolae mit Namen, Sohn des Cădea, hatte gezeigt gegenüber "Ihm und Seiner Heiligen Krone viele und treue Dienste, hatte sich, er und seine Brüder, inmitten vieler und unterschiedlicher Versuchungen und Gefahren des Schicksals geworfen, zur königlichen Ehre, welche Taten er ununterbrochen fortgesetzt hatte, weiterhin, tagtäglich, durch andere wohlwollende Taten und durch welche er damals die Versicherung und den Glauben gestärkt hatte, dies auch in Zukunft zu tun", während der König in der Urkunde weiter besagt, dass die Belohnung voraussetzt, dass er und seine Erben, gleichermaßen wie alle anderen Adligen, „angehalten sein sollen, immerdar zu dienen diesem Herrn Ludwig, dem König, und der Heiligen Kronen seines Königs, indem er ihm Dienste der zustehenden und unerlöschbaren Treue des Glaubens leistet“²¹.

Auch dieses Beispiel ist symptomatisch, denn hier geht es um einen offiziell anerkannten Knesen und explizit um einen „wahren Adligen“, den der

¹⁸ DRH, C, Band XI, S. 154-156.

¹⁹ DRH, C, Band. XI, S. 482-485.

²⁰ DRH, C, Band. XI, S. 492-493.

²¹ DRH, C, Band XIII, S. 46-48.

Herrscher anerkennt. Das Dokument zeigt klar den Status des Knesen, der eigentlich ein Pendant der Adligen und dessen Anerkennung als solcher nur eine Formsache war, eine simple Geste des Königs. Übrigens gibt auch in diesem Fall der König nichts effektiv von dem ihm Gehörenden, sondern er anerkennt bloß das alte, längst bestehende Knesat als seinem alten, bisherigen Besitzer gehörig an. Dazu kommt noch, weil es sich um einen „neuen“ Adligen handelt, dass der König ihn darauf aufmerksam macht, dass die treuen Dienste gegenüber dem Herrscher, die er in der Vergangenheit geleistet hat, auch in Zukunft fortgeführt werden sollten, „auf ewiglich und immerdar“. Wenn die gewöhnlichen Adligen mit neuen Schenkungen bedacht wurden oder wenn ihnen ältere Schenkungen bestätigt wurden, waren die Dokumente ziemlich summarisch abgefasst – vor allem dann, wenn es sich nicht um feierliche Privilegien handelte – dann wurden in den meisten Fällen bloß die „treuen Dienste“ erwähnt. Durch sie wird alles mitverstanden, von ihrer militärischen Natur bis zu ihrem ständigen Charakter. Es ist eindeutig, dass diese treuen Dienste die Schenkung bedingten und auch ihre Dauerhaftigkeit. Wie sonst könnte man es deuten, dass die Adligen Schenkungen ohne daran geknüpfte Bedingungen zugeeignet bekommen hätten, wenn sie in der Vergangenheit dem König nicht treue Dienste geleistet hätten und wenn sie, im Augenblick wo der Herrscher ihnen eine Schenkung zueignet oder bestätigt, die Adligen ohne jede Verpflichtung dagestanden hätten? Güter wurden für treue Dienste zugeeignet und diese treuen Dienste hörten auf, sobald der betreffende Beschenkte die Schenkung erhalten hatte!? Die Tatsache, dass es nicht so war, kommt klar zu Vorschein durch die häufigen Rücknahmen und Konfiszierungen von Gütern, die der König vornahm und die, vor allem im Falle von Verrat, sehr oft ausführlich beschrieben werden, ob der Verrat nun real oder vorgeblich war. Ein Aufhören des Dienens, die Weigerung, dem königlichen Ruf zu folgen, die Zurdienststellung unter einen anderen Herrscher (der als Rebell gegen den König oder gar als sein Feind auftrat) zogen den Vorwurf und die Beschuldigung der Treulosigkeit und die Konfiszierung (den senioralen Retrakt) nach sich.

Ansonsten könnte man sich gar nicht vorstellen, wie die ungarische Gesellschaft funktioniert haben könnte, vor allem in der Zeitspanne der Angevinen. Es wäre vorstellbar, dass unter dem Geschlecht der Arpaden die Dinge laxer waren, vor allem, weil zu ihrer Zeit die Remineszenzen der alten ungarischen Gesellschaft noch gegenwärtiger und frischer im Gedächtnis gewesen sein dürften, und die Einflüsse der abendländischen feudalen Welt (für Ungarn: der deutschen) weniger stark ausgeprägt waren. Der Adelsstand der Ungarn, zum Teil aus Nachkommen der Oberhäupter der alten Clans hervorgegangen und der Stämme, die als die durch die Landnahme Niedergelassenen galten, hatten noch das stark ausgeprägte Bewusstsein ihrer

Freiheit und Gleichheit, ohne die Fesseln der Beziehungen auf der Vertikalen, des Vasalitätssystems, die von den feudalen Beziehungen aufgezwungen wurden. Ab dem XIII. Jahrhundert aber setzen sich die feudalen Beziehungen immer klarer und eindeutiger durch, in erster Linie auch deshalb, weil der Adelsstand im Königreich der Ungarn vom ethnischen Standpunkt sehr heterogen war. Auch wenn ursprünglich die Adligen und die ihnen Gleichgestellten dem König nicht (nur) dienten, weil sie mit Schenkungen bedacht wurden, so hat sich Schritt für Schritt das „Lehen“ (oder ihm gleichgestellte Einrichtungen) zu einem sehr wichtigen Mittel entwickelt und sogar zu einem Druckmittel für die Leistung der „treuen Dienste“.

Die „treuen Dienste“, für welche also Schenkungen gemacht wurden, für welche der König Schenkungen bestätigte, abgeändert wurden, die (auch) Mädchen als Erbschaft hinterlassen wurden, die von Abgaben und Steuern befreit wurden usw. und mit denen im XIV. Jahrhundert die Adelsbesitzungen belegt und bestätigt wurden, waren vergangen, gegenwärtig und zukünftig. Und der bedingte Besitz der Güter ist zu ersehen auch aus den Konfiszierungen derselben aus Gründen des Verrats, der *nota infidelitatis* (Verrat am König), indem das Gut oder das Besitztum an Grund und Boden rückintegriert wurde dem königlichen Besitztum, genau so wie es geschah, wenn es keine männlichen Nachkommen gegeben hat (*defectum seminis*), aber auch, wenn es um die ausdrückliche königliche Genehmigung ging, die es auch Mädchen erlaubte, ein Erbe anzutreten oder für die Umwandlung des „Viertels für die Mädchen“ (*quarta filialis seu puellaris*) aus dem Besitz an Grund und Boden, aus dem Gerichtsrecht, das im Falle der Gutsbesitzer auf Fälle geringer Bedeutung beschränkt war, aus dem Eintreiben der dem König zustehenden Abgaben usw. Der Gutsbesitz der „wahren Adligen des Landes“ war folglich von vielen Bedingtheiten ausgenommen, wovon einige allen Freien zustanden, andere abgeleitet waren ausschließlich aus der ihnen zustehenden Schenkung, die real oder formell vom König stammte. Die Unterschiede zwischen dem ererbten Gutsbesitz, die entweder als Titular durch Schenkung erhalten worden waren oder auch vom Besitzer durch Ankauf erworben wurden, durch Pfändung/Pfand usw. sind reell und sichtbar, unter gewissen Umständen. In manchen der Dokumente wird sogar der Begriff „Feudal“ oder „Feude“ verwendet, wobei der Bezug geht auf Prädien und Besitztümer, die als Lehen in Besitz eines Adligen sind (*omnia predia et possessiones eorum qui ab eis titulo feudali conservarunt*)²². Natürlich heißt das keineswegs, dass die ungarische „feudale“ Gesellschaft identisch war oder auf einen gleichen Nenner gebracht werden konnte mit der abendländischen feudalen Gesellschaft, genauer mit jener, die unlösbar gebunden war an ein „Benefiz“, an einen Vasallenvertrag

²² Dokument vom 4. März 1357, ausgegeben von der Kanzlei des Ludwig I (DRH, C, Band XI, S. 94-95).

usw. Sie scheint auf als eine Welt mit unausreichend entwickelten feudalen Institutionen, mit unartikulierten Formen, grob konturiert oder mit Mischformen und deformierten Formen gegenüber den Modellen, die als Maß angelegt werden²³.

Andrerseits aber zweifeln heutzutage die Historiker zunehmend daran – auch bezüglich des Abendlandes – dass die kriegesischen/kriegführenden Adligen dem König (oder ihren Kaiser) ausschließlich als Vasallen gedient haben, nur aus dem Grund, dass sie ein „Lehen“ bekommen hatten²⁴. Immer häufiger wird unterstrichen, dass auch bei ihnen das „Lehen“ eigentlich inbesitzgenommener Grund und Boden heißt, mit dem Vererbungsrecht (das zeitlich unbegrenzt war), also im Vollbesitz war, dass der Wehrdienst eine Dienstpflicht war, nicht ausschließlich wegen der „Benefizien“, sondern auch für die „Allodien“ (Erbbesitz), dass die vorgeblichen und geforderten „feudalen Dienste“ von den Adligen nicht in ihrer Eigenschaft als Vasallen gefordert wurden, sondern von allen Freien, als Untertanen, als „Bürger“ des König- oder Kaiserreichs“²⁵. Unter diesen Umständen ändert sich das Bild vom „Feudalismus“ ganz ernsthaft. Einschließlich betreffs das Abendland, genau im Sinn der Eigenartigkeiten, die wir für Ungarn festgestellt haben, was eine Neubewertung und eine Neuauswertung der Bedeutung der Beziehungen zwischen Lehnsherrn und Vasallen erfordert, einschließlich im Bereich der Ableistung des Wehrdienstes. Desgleichen gewinnt die ungarische Institution genannt *familiaritas* zunehmend mehr Ähnlichkeiten und Berührungspunkte mit den bewaffneten Dienern aus der „Familie“ oder dem „Haus“ (Hof) der Mächtigen, die im Abendland gewisse Funktionen innehatten oder mit dem, was wir aus England als „Bastard-Feudalismus“ kennen²⁶.

Der Feudalismus hat noch immer seine unausreichend beleuchteten Seiten, einschließlich in Westeuropa, wo die Realitäten aus Frankreich, die als Modell angenommen werden, weit entfernt sind von dem, was in England geschah, in Deutschland oder in Italien, jedes dieser Länder mit seinen nennenswerten Eigenheiten. Diese sind aber dann wieder nicht so stark ausgeprägt, dass sie allgemeine Muster herausheben oder gar unterdrücken könnten. Das allgemeine Muster muss als vorhanden anerkannt und hervorgehoben werden, sicherlich dann und dort, wo es dieses gibt. Denn der ungarische Adlige war – genauso wie der rumänische Bojar, manchmal! – in seiner Art ein europäischer Herr über Grund und Boden und Menschen, er kam

²³ M. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London, 2000, S. 2-7.

²⁴ J. Flori, *Cavaliere e cavalleria nel Medioevo*, Torino, 1999, S. 43.

²⁵ *Ibidem*. Siehe die Bezweiflung der Bedeutung, die den Beziehungen zwischen Lehnsherren und Vasallen während der Wehrdienstleistung im Abendland zukam, wie sie Susan Reynolds, *op. cit.*, passim. argumentiert

²⁶ M. Rady, *op. cit.*, S. 7.

herum (nicht selten mit dem Heer) durch Tschechien und durch Polen, bis Ragusa und nach Italien, oder von Deutschland bis in die Walachei, er nahm an Tournieren teil, unterordnete sich den selben Regeln, trotz aller Eigenheiten, die er zuhause anwandte bzw. sich ihnen unterordnete. Der ungarische Adlige hat mehr Gemeinsames mit dem deutschen Adligen als seine Partikularitäten es auf den ersten Blick vermuten ließen, was aber wieder nicht heißen soll, dass seine Partikularitäten verdeckt oder nicht erwähnt werden sollten. Wenn der Begriff des Feudalismus sich als überholt und unentsprechend erweisen sollte, wird er mit Sicherheit mit einem anderen Begriff ersetzt werden, doch glauben wir nicht, dass es der Fall sein sollte, für jedes einzelne Land den entsprechendsten Begriff zu suchen, besondere Namen für das, was im Mittelalter da und dort geschehen ist, obwohl auch dieser letztgenannte Begriff ein absolut zufällig gewählter, angenommener und konventionell gebrauchter ist. Ansonsten wird jedwelche Möglichkeit des Vergleichs und der Korrelation ausgeschlossen innerhalb einer Welt, die trotz allem voller Interferenzen und Ähnlichkeiten ist.

Wenn wir diese laxen Definition für das hier diskutierte Regime gelten lassen, dann kann weiters weder gesagt noch geschrieben werden – wie dies manchmal in der kommunistischen Zeit geschehen ist – dass der Feudalismus nach Siebenbürgen gebracht wurde durch die Eroberung durch die Ungarn. Es bedarf absoluterweise einer Nuancierung: Der Feudalismus nach abendländischem Modus (zuerst deutscher und mitteleuropäischer Natur, später neapolitanisch-fränkischer Art) ist tatsächlich implantiert worden durch und vor allem nach der Eroberung Siebenbürgens und der benachbarten Regionen durch die Ungarn, aber der Feudalismus stülpte sich über ein lokales Modell der feudalen Organisation der Rumänen Siebenbürgens, das geboren wurde auf einem Stamm von Realitäten römisch-byzantinischen Ursprungs, unter kräftiger Beeinflussung durch die byzantinisch-slawische Welt. Wenn das Königreich der Ungarn einen gewissen Modus der Herrschaft über die Güter durch die Adligen durchgesetzt hat – in welchem Maß, wo und wie es das Königreich eben verstand – der treuen Dienste, des Wehrdienstes der Adligen, des Kirchenpatronats, der Beziehungen der Gutsbesitzer untereinander, fußend auf gegenseitiger Hilfe und Ratschlag, der Untertänigkeit der Bauern usw., alldies kam rüber und existierte lange Zeit parallel mit einer anderen Art der Herrschaft über die Güter durch die Knesen oder Richter, des Dienens im Heer, der Stiftung von Kirchen und Klöstern, der Beziehungen der Knesen untereinander, der Verpflichtungen der Untertanen der Knesen usw. Natürlich kann man diese unterschiedlichen Realitäten – die allerdings äquivalent sind und kompatibel – verschieden benennen oder unter dem selben Namen führen, sobald unaufhörlich auf die Partikularitäten hingewiesen wird. Wenn wir aber übereinkommen, dass das mittelalterliche Regime (feudal oder nicht) aus Frankreich sich in seiner Essenz unterschieden hat (als Art und Grundprinzip) von jenem in England, dieses

wieder von jenem in Spanien oder von jenem in Ungarn, dieses seinerseits wieder von jenem in Deutschland und so weiter, dann beginnen wir zu fürchten, dass wir zu einer künstlichen theoretischen Fragmentierung gelangen, welche allerdings die mittelalterliche europäische Welt – mit allen ihren Lokalismen – in Wirklichkeit nie gekannt hat. Um die Vergangenheit zu studieren, braucht der Historiker gewisse theoretische Anhaltspunkte, die vereinheitlichend wirken, er braucht gewisse globale Konzepte oder „Allgemeinheiten“ (wie sie Nicolae Iorga genannt hätte), ohne welche historische Rekonstruktionen keinen Sinn kriegen können und keinerlei Kohärenz. Alles geht darauf hinaus, dass dies alles nicht verabsolutiert wird und nicht zu einem Zweck für und an sich wird. Diese Versuchung besteht, leider, aber diejenigen, die ihr zum Opfer fallen, werden immer wieder gerügt und zurechtgewiesen, auch sanktioniert von der überbordenden Reichhaltigkeit und der Komplexität des Lebens der Vergangenheit, das sich in keine Muster zwingen lässt, außer genau in dem Maße, wie es sich gehört.

CÂTEVA CONSIDERAȚII DESPRE ARHIDIACONIA DE CARANSEBEȘ (SECOLELE XIV-XVI)

Dragoș Lucian Țigău

Evoluția arhidiaconatului catolic de (Caran)Sebeș face parte dintr-o serie mai largă de aspecte puțin cercetate ale istoriei Banatului montan medieval. Această situație are cauze complexe și îndepărtate, unele aparținând epocii studiate aici. Este cunoscut faptul că arhidiaconii bănățeni își desfășurau activitatea la Cenad, fiind chiar obligați să locuiască în cadrul Capitlului catedral de acolo. Iluștrii canonici veneau rar în districtele lor, astfel că istoria funcției arhidiaconale este indisolubil legată de cea a centrului ecleziastic de pe Mureș. Cum trecutul Episcopiei Cenadului s-a bucurat de o cercetare cuprinzătoare, rezultatele istoriografiei sunt benefice și pentru cunoașterea evoluției arhidiaconatelor bănățene. Prima realizare notabilă a fost publicarea documentației despre parohiile diocezei Cenadului¹. Cei doi autori, Theodor Orthmayer (1843–1916) și Szentkláray Jenő (1843–1925) și-au continuat cercetările, primul editând o amplă geografie ecleziastică a Ungariei medievale, iar celălalt începând o istorie a parohiilor din Episcopia Cenadului². La sfârșitul secolului al XIX-lea, Borovszky Samu (1860–1912) a valorificat în vasta monografie consacrată comitatului Cenad multe din contribuțiile istoriografice dedicate episcopiei omonime, pe care le-a completat cu informații inedite³. El a alcătuit primele liste documentate ale titularilor celor șapte arhidiaconate bănățene. Cea mai cuprinzătoare cercetare a episcopiei și locului de adevărit din Cenad a realizat-o Juhász Kálmán (1892–1966). Bun cunoscător al fondurilor arhivale medievale, Juhász a fost în măsură să pună în circuitul științific numeroase mărturii inedite, iar pe baza lor, să interpreteze trecutul într-o manieră corectă și modernă⁴. Lipsa unor studii speciale pentru fiecare arhidiaconat bănățean s-a

¹ T. Orthmayer, J. Szentkláray, *Történelmi adattár Csanádegyházmegye hajdana és jelenéhez*, I-IV, Temesvár, 1871-1874.

² Ortway Tivadar, *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV-o*, I-II, Budapest, 1891-1892; Szentkláray Jenő, *A Csanád-egyházmegyei plébániák története*, I (A-Cs), Temesvár, 1898.

³ Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, I-II, Budapest, 1896-1897.

⁴ Juhász Koloman, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster in Westfalen, 1927; idem, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Frühen Mittelalter (1030-1307)*, Münster, 1930; idem, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552-1699*, Dülmen in Westfalen, 1938; idem, *A csanádi székes-káptalan a középkorban (1030-1552)*, Makó, 1941; idem, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter 1307-1552*, München-Paderborn-Wien, 1964.

datorat, în parte, convingerii că informațiile din lucrările clasice, evocate mai înainte, sunt suficiente ca număr și relevanță, dar și influenței istoriografiei marxiste care a descurajat asemenea cercetări în perioada 1950–1990. Abia în ultimii ani, au fost evidențiate noi aspecte din activitatea arhidiaconilor, precum sfera lor de competență sau prezența la universitățile europene⁵.

Un alt factor limitativ este numărul redus de documente care s-au păstrat. Majoritatea actelor emise de Capitlul din Cenad au pierit arse în vâltoarea anilor 1550–1552. Cele rămase au ajuns, după multe peregrinări⁶, în grija Arhivei Naționale Maghiare din Budapesta care a inițiat o vastă acțiune de inventariere și restaurare a lor. Fotocopiile și regelele documentelor sunt disponibile pe pagina electronică a Arhivelor⁷. Numărul dovezilor relevante scade și mai mult prin faptul că în secolele XIV–XVI, atât localnicii cât și autoritățile (inclusiv monarhii) au preferat să apeleze la serviciile altor capitluri pentru realizarea introducerilor în posesie sau legalizarea actelor și declarațiilor. Bănățenii s-au adresat cu precădere Capitlului din Arad (între 1392–1548) și, într-o măsură mai mică, locurilor de adevărire de la Alba Iulia (1394–1550) și Cluj-Mănăstur (1545–1553)⁸. Legalizarea actelor de drept privat s-a realizat și de instituțiile locale, precum adunările districtuale nobiliare (1440–1456)⁹. Orășenii au apelat exclusiv la autoritatea Consiliilor urbane pentru a da o formă legală declarațiilor și tranzacțiilor convenite¹⁰. De asemenea, către mijlocul secolului al XVI-lea, la introducerea în posesie, locul oamenilor capitlului a fost preluat de castelanii districtuali¹¹.

Din cele aproape 1100 de acte rămase de la Capitlul Cenadului, majoritatea nu poartă numele arhidiaconilor, dar ilustrează varietatea activităților admi-

⁵ Tóth Péter, *A csanádi székeskáptalan kanonokjainak egyetemjárása a későközépkorban*, în *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, Budapesta, 2007/1-2, p. 37-58; Adrian Magina, *Albertus archidiaconus Themesiensis. Între cele temporale și cele spirituale*, în *Analele Banatului*, Arheologie-Istorie, s.n., XVI, 2008, p. 155-170.

⁶ K. Juhász, *Die Stifte*, 1927, p. 118, 134. Dieta de la Alba Iulia (sept.-oct. 1558) a hotărât păstrarea tuturor vechilor acte la Alba Iulia și Cluj-Mănăstur. În febr. 1604 arhivele fostelor capitluri Arad și Cenad se aflau la Alba Iulia, cf. *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, Budapesta, II (1556-1576), 1876, p. 107; V (1601-1607), 1879, p. 270.

⁷ <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a101129htm?v=pdf&a=start>.

⁸ Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapesta, 1878; idem, *Krassó vármegye története*, III-IV, Budapesta, 1882-1883; Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, *passim*.

⁹ Idem, *Krassó*, III, p. 371-372, 390-391, 402-403.

¹⁰ Francisc Pall, *Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală*, în *Studii și materiale de istorie medie*, II, 1957, p. 396. Consiliile orășenești sunt atestate astfel: Căvăran–1419, Caransebeș–1457, Lugoj–1529.

¹¹ Fr. Pesty, *Szörényi*, III, p. 232 (11 oct. 1543).

nistrative și judiciare realizate de oamenii locului de adevărate. O neșansă în plus este omiterea, în destule documente, a numelui arhidiaconului de Sebeș din rândul canonicilor capitlului, fapt care creează mari lacune cronologice¹². La această stare contribuie și câteva înscrisuri deteriorate (pătate, rupte, șterse) exact în locul menționării numelui arhidiaconului¹³. Cu toate aceste impedimente, succesiunea titularilor arhidiaconatului de Sebeș poate fi reconstituită în mod acceptabil. Pentru intervalul 1334–1537 sunt atestați 20 de arhidiaconi, iar timpul cât sunt menționați efectiv în funcție acoperă 67% din totalul perioadei. Pentru comparație, situația din celelalte arhidiaconate ale episcopiei se prezintă astfel: Caraș – 20 de arhidiaconi (între 1285–1552), cel de la nord de Mureș (*archidiaconatus Ultramorysiensis*) – 20 (1285–1552), Arad – 19/20 (1217/1288–1507), Timiș – 16 (1323–1539), Kewe, apoi Torontal – 9 (1288/1329–1523) și Cenad – 5 (1334–1547)¹⁴. Consemnarea târzie (1334) a primului arhidiacon de Sebeș nu este surprinzătoare. Distrugerile masive de acte au coborât mult în timp momentul primelor mențiuni documentare chiar și în cazul regiunilor cel mai bine populate cu credincioși catolici, anume Cenad și Timiș. Efectele nefaste ale penuriei documentare se observă și pentru ultimele decade ale existenței arhidiaconatelor bănățene, decenii care, în mod normal, ar fi trebuit să fie cele mai privilegiate sub aspectul informației istorice¹⁵. Pe de altă parte, întinderea graduală a autorității episcopale catolice într-un teritoriu locuit cvasi-total de ortodocși, explică organizarea târzie a arhidiaconatului de Sebeș, care va rămâne una din cele mai modeste structuri ecleziastice din cadrul diocezei Cenadului.

Registrele collectorilor papali de dijme, din anii 1333–1335, amintesc 218 parohii și biserici în Episcopia Cenadului, răspândite foarte inegal pe cuprinsul

¹² Doc. din 13 febr. și 4 apr. 1343, 3 mai 1344, 13 mai 1349 (*Documente privind istoria României C. Transilvania, veac XIV* (în continuare, DIR.C), IV (1341-1350), București, 1955, nr. 128, 233, 695); 2 iun. 1353, 16 dec. 1355, 12 mai 1356, 6 apr. 1357, 8 sept. 1358 (*Documenta Romaniae Historica C. Transilvania* (în continuare, DRH.C), București, X (1351-1355), 1977, nr. 196, 362; XI (1356-1360), 1981, nr. 19, 104, 312); 4 iul. 1406, 1 mai 1481 (*Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény* (în continuare, DF), 238364, 273892); 26 iul. și 24 sept. 1494, 16 sept. 1495, 9 nov. 1497 (*Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár* (în continuare, DL), 85142, 85144, 20359, 20623); 9 iun. 1523 (Reizner János, *Szeged története*, IV, Szeged, 1900, nr. 63, p. 131).

¹³ Doc. din 26 oct. 1414, 21 iun. 1457 (rupte), 13 aug. 1451 (șters și rupt) și 6 mai 1480 (pătat), cf. DL 79218, 81264, 14485, 81835. În documentul din 1451, lectorul neatent a omis să precizeze numele arhidiaconiei lui Matei (*Ladislaos Thorontaliensi, Mathia (!) ac Andrea Crassoviensi* ...).

¹⁴ S. Borovszky, *op. cit.*, I, p. 190, 403-422.

¹⁵ Ultimul act cunoscut al Capitlului din Cenad este datat 5 iunie 1549, cf. *ibidem*, II, p. 102, nota 130; K. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum 1552-1699*, p. 50.

celor șapte arhidiaconate: Timiș – 86, Arad – 46, Cenad – 28, Torontal – 25, peste Mureș – 15, Caraș și Sebeș – câte 9¹⁶. Registrele papale sunt principalul izvor care precizează numele parohiilor din arhidiaconatul de Sebeș. La începuturile sale, plasate cel mai probabil la mijlocul secolului al XIII-lea, *Caransebeșul* a fost o așezare de oaspeți regali catolici care în decursul câtorva generații s-au asimilat mediului românesc. Este atestat din aprilie 1290, fiind menționat ca oraș (*civitas*, 1369), târg (*oppidum*, 1422), oraș regal (*civitatis regie maiestatis*, 1543). Caransebeșul a obținut însemnate privilegii comerciale, fiscale și judiciare, printre care dreptul de Buda (sec. XV) și cel de depozit (1557). Orașul a fost sediul autorităților districtului omonim (1369) și al adunărilor nobiliare din celelalte șapte districte bănățene privilegiate (1452). Aici s-a concentrat majoritatea elitelor românești din Banatul montan, care au adoptat treptat confesiunea catolică. La Caransebeș s-a aflat o importantă comunitate de călugări franciscani. Biserica mănăstirii, atestată documentar la 1428–1429, a fost reperată și investigată arheologic abia în anul 1988. Cercetările au evidențiat poziția singulară a monumentului din Caransebeș în cadrul arhitecturii ecleziastice bănățene¹⁷.

O altă parohie importantă este cea de la *Lugoș*. Așezarea a fost locuită de oaspeți catolici încă din momentul atestării documentare (1334). Lugoșul a căpătat repede aspectul unui oraș (*civitas Lugos*, 1376), fiind centrul unui district privilegiat (1391)¹⁸. Arhidiaconatul se întindea spre vest chiar până dincolo de Lugoș, cuprinzând comunitatea de la *Hodoș*. Parohia pare să fi fost bine populată, întrucât cuprindea moșia, castelul și târgul (*oppidum*) Hodoș (1369–1428)¹⁹. O evoluție promițătoare a avut și parohia *Chery* (azi Sacoșul Turcesc). Importanța sa a fost dată de activitatea Conventului franciscanilor observanți întemeiat de regele Ludovic I de Anjou după anul 1366. Mănăstirea franciscană a jucat un rol esențial în promovarea catolicismului, fapt pentru care a beneficiat de numeroase privilegii din partea papalității și a regalității maghiare. Așezarea a prosperat și prin contribuția oaspeților catolici (*hospes de Chery*), reușind să fie recunoscută drept *civitas* (1403) și *oppidum* (1453)²⁰. Celelalte parohii menționate în anii 1333–1335 au fost localizate la *Carașova* (*Karasow*), *Duboz*, *Illuc* (dispărut), *Izvin*, *Toti* (localizat lângă Sârbova) și *Zerep* (neidentificat)²¹. Trebuie remarcat că două parohii, Carașova și Izvin, au figurat

¹⁶ T. Ortway, *Geographia*, I, 1891, p. 384-494; Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, 2007, p. 17-20.

¹⁷ *Ibidem*, p. 493-494; D. Țicu, *op. cit.*, p. 74-75, 150-151.

¹⁸ *Ibidem*, p. 493; D. Țicu, *op. cit.*, p. 188.

¹⁹ *Ibidem*, p. 491-492; D. Țicu, *op. cit.*, p. 171-172.

²⁰ *Ibidem*, p. 490; D. Țicu, *op. cit.*, p. 83, 156.

²¹ *Ibidem*, p. 490-492, 494; D. Țicu, *op. cit.*, p. 151-152, 160, 179, 181, 227, 242.

trecător în arhidiaconatul de Sebeș, ele fiind ulterior menționate în arhidiaconatele vecine Caraș, respectiv Timiș.

Revenind la instituția arhidiaconală, trebuie amintit că își are originile în primele secole ale Bisericii creștine, regăsindu-se deopotrivă la catolici și ortodocși. Denumirea funcției apare în toate limbile liturgice: *archidiaconos* (gr.), *archidiaconus* (lat.), *arhidijakonu* (sl.).

În secolele Evului mediu, la Cenad au existat două capitluri distincte: cel mare, catedral, al bisericii episcopale Sf. Gheorghe (atestată din secolul XI) și cel colegiat care era atașat bisericii Sf. Mântuitor (menționată la 1241). Fiecare capitlu a reprezentat un *collegium canonicorum*, însă distincția dintre ele era evidentă la nivelul autorității și organizării, fiind reflectată și în plan documentar. A existat un „*prepositus cathedralis*” dar și un „*praepositus ecclesiae sancti Salvatoris minoris Cenadiensis*” (9 febr. 1392)²², după cum acei „*canonicis majoris ecclesiae Chanadiensis*” erau diferiți de „*canonicis similiter collegiatae ecclesiae sancti Salvatoris eiusdem Chanadiensis praedictae fundatae...*” (11 mart. 1446)²³. Canonicii erau considerați a fi sfetnicii episcopului (*membra et corporis Episcopi*) cu misiunea de a-l ajuta la administrarea diocezei și de a efectua slujbele religioase. Arhidiaconii aveau un rol privilegiat printre canonici, fiind membrii capitlurilor catedrale²⁴. În ierarhia conventului, arhidiaconul a ocupat poziția a cincea după prepozit, lector, cantor și custode. La Cenad, abatele capitlului central a cumulat și funcția de arhidiacon. Ceilalți șase arhidiaconi își exercitau în teritoriile administrate o putere comparabilă cu cea a episcopului. Această situație a determinat, uneori, apariția unor conflicte de autoritate între arhidiaconi și titularii episcopiei.

Documentele păstrate ilustrează foarte discret ierarhia ecleziastică din arhidiaconat. Două acte emise la Chery, în decembrie 1417, fac referire la „*Johannes plebanus de Chery vicearchidiaconus de Sebes*” și „*discretus vir dominus Thoma presbiterus Capellanus domini Johannis plebani de Chery*”²⁵.

²² Fr. Pesty, *Az itebői prepostság*, în *Századok*, 9, 1875, p. 680-681; *Monumenta Vaticana Hungariae*, I/3, Budapest, 1888, p. 184, nr. CCIX.

²³ *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*, ed. Eusebius Fermendzin, Zagreb, 1892, p. 200, nr. 851.

²⁴ Papa Innocențiu III arăta că „*in epistola B. Clementis Papae praedecessoris nostri oculus episcopi archidiaconus appellatur*”, cf. *Corpus Juris Canonici*, ed. E. L. Richter, I/2, Lipsiae, 1839, col. 146 (*Decretales Gregorii Papae IX*, Lib. I, tit. XXIII: *De officio archidiaconi*, cap. VII). La 3 aprilie 1489, papa Innocențiu VIII se adresa „*dilectis filiis archidiaconis majoris et preposito S. Salvatoris ac cantori ejusdem majoris Cenadiensis ecclesiarum...*”, cf. K. Juhász, *Die Stifte*, 1927, p. 282, nr. LIX.

²⁵ Tivadar Ortway, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, Pozsony, 1896, p. 541-543, nr. 340-341.

Chiar și în cazul orașului Caransebeș, informațiile despre biserica parohială sunt cvasi-absente. Sursele au reținut doar numele lui Petru (1333–1335) și Mihai (1392) în funcția de *plebanus de Sebes*²⁶.

Ocuparea funcției de arhidiacon a fost condiționată de mai mulți factori. Cel dedicat preoției trebuia să fie fiu legitim, să-și etaleze râvna credinței (*fervidus zelator fidei Christianae*) și morala ireproșabilă mai ales în anii când slujea ca *simplex canonicus* în capitol. Originea și numele laic sunt cunoscute doar pentru câțiva arhidiaconi. Petru (1411–1414) era fiul lui Nicolae de Wnbech, succesorul său Benedict (1417–1437) a fost băiatul lui Ioan Ternek de Szentkirály, iar Matei (1446–1471) era urmașul lui Andrei de Mașloc (*Matheus Andree de Maczalaka*)²⁷. Doi arhidiaconi erau originari din Szeged: Luca (1483–1487) și Blasius Zákány (1522, 1537), ultimul aparținând unei familii foarte influente din oraș²⁸. Recunoașterea calităților, prin alegerea într-o funcție înaltă, se putea realiza după mulți ani de călugărie. Arhidiaconii Blasius (1409) și Toma de Lipova (1520–1525) figurează printre canonicii Capitolului Cenad, primul la 8 mai 1406, iar celălalt încă din aprilie 1489²⁹. Pregătirea intelectuală era dovedită prin utilizarea fluentă a limbii latine în corespondență, la predici și slujbe. Cunoștințele teologice erau dobândite de timpuriu în școlile conventuale, precum cea a Capitolului bisericii Sf. Mântuitor din Cenad atestată încă din secolul al XIII-lea. Conciliul de la Buda (14 sept. 1279) a hotărât ca arhidiaconii să studieze dreptul canonic timp de trei ani³⁰. Cel mai studios s-a dovedit a fi Matei de Mașloc/Lipova care în decursul a 13 ani (1436–1449) a urmat Artele liberale și a obținut doctoratul în Drept la universitatea Vieneză³¹. Blasius Zákány de Szeged a întreprins cea mai amplă *peregrinatio academica* (Viena, Cracovia,

²⁶ DIR.C., III (1331-1340), 1954, p. 227, 235, 244, nr. 56; Fr. Pesty, *Szörényi*, III, p. 14, nr. 23.

²⁷ *Zsigmondkori Oklevéltár*, VII (1419-1420), Budapest, 2001, nr. 789; Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, 1979, nr. 1483.

²⁸ J. Reizner, *op. cit.*, III, p. 225-228. „Blasius Emericii de Zegedino” (1512, 1524, v. *infra* nota 32).

²⁹ T. Ortway, *Oklevelek*, p. 375, nr. 227. *Történelmi Tár*, 1900, p. 10.

³⁰ Szvorényi Mihály, *Synopsis critico-historica Decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-Catholica editorum*, Veszprém, 1807, p. 39, art. 38: „in iure canonico sufficienter docti”; Karl Joseph von Hefele, *Conciliengeschichte*, VI (1250-1409), Freiburg im Breisgau, 1890, p. 193-194. Despre acest conciliu, vezi Șerban Turcuș, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, 2001.

³¹ S. Tonk, *op. cit.*, nr. 1483; *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis*, II (1416-1447), Wien, 2007, nr. 7091; Johannes Seidl, *Die frühesten Juristen der Universität Wien (Matricula facultatis iuristarum studii Wiennensis)*, I (1401-1442), Wien, 2009, p. 49; P. Tóth, *op. cit.*, p. 45, 49. Titlul obținut (*decretorum doctor*) este etalat și într-un document al capitolului din 13 iulie 1467 (DL 104710).

Bologna) devenind bacalaureat în Arte liberale și doctor în Drept canonic³². Despre Toma de Lipova se cunoaște doar că a fost cursant la Viena în 1499–1500³³.

Factorul hotărâtor în desemnarea arhidiaconului a fost voința papilor sau a regilor Ungariei. Puterea de decizie a Sf. Părinte s-a manifestat îndeosebi în secolul al XIV-lea și la începutul veacului următor. Papa Clement IV a statuat dreptul pontifilor de a dispune în mod deplin asupra demnităților și beneficiilor eclesiastice, pe care le puteau distribui când acestea erau neocupate sau chiar înainte de a fi vacante, prin sistemul grației expectative (27 august 1265)³⁴. Un secol mai târziu, la sfârșitul epocii de la Avignon, papalitatea avea la dispoziție aproape toate beneficiile bisericești (episcop, abate, canonic)³⁵. Imixtiunea papală a privat bisericile locale de dreptul de a-și alege ierarhii, potrivit principiului electiv, și a generat traficul cu funcții care nu ținea cont de pregătirea și probitatea persoanei investite. Cumulul de funcții și absenteismul din parohii au afectat viața morală și religioasă, situație reflectată și în actele emise la Cenad. Chiar unul dintre primele documente cu referire la arhidiaconul de Sebeș (1334) scris „*per manus Henrici archidiaconi Ultra Morusiensi*” evidențiază o anumită dezorganizare: „*prepositura cathedrali vacante, Matheo sancti Salvatoris preposito, lectore absente, Michaele cantore, Nicolao custode, sede Temesiensi vacante, Petro archidiacono de Turuntal, Nicolao Orodienzi, Paulo de Karaso, Johanne de Sebus archidiaconis*”³⁶. Un deceniu mai târziu (22 febr. 1345), apare și dovada conferirii direct de către papă a arhidiaconatului, deținut anterior de un alt beneficiar³⁷. Detalii interesante sunt cuprinse în scrisoarea antipapei Alexandru V care, la 20 iulie 1409, cu ocazia acordării arhidiaconatului de

³² Karl Schrauf, *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis (1493-1558)*, Wien, 1893, p. 78, nr. 443 (cursant și bacalaureat, dec. 1512–sept. 1514); Andreas Veress, *Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium 1221-1864*, Budapest, 1941, p. 81, 86 (student și doctor în Drept canonic, oct. 1522–mart. 1524).

³³ S. Tonk, *op. cit.*, nr. 2342; Schrauf Károly, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Budapest, 1902, p. 151.

³⁴ Michel Mollat du Jourdin, André Vauchez, *Storia del Cristianesimo in 14 volumi*, VI (1274-1449), Citta Nova (Roma), 1998, p. 66.

³⁵ Philip Hughes, *A History of the Church*, III, London, 1960, p. 163.

³⁶ *Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus*, ed. Nagy Imre, VIII, Budapest, 1891, p. 12, nr. 6.

³⁷ Papa Clement VI scria „*dilecto filio Georgio de Chanadino, Archidiacono de Sebes in ecclesia Cenadiensi ... Confert ei archidiaconatum de Sebes, quem Boniohannes de Campello obtinebat. Datum Avinione VIII. Kal. Martii anno tertio*”, cf. Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I (1216-1352), Roma, 1859, p. 682, nr. MXXVIII; DIR.C, veac XIV, IV, p. 226, nr. 287. Fostul arhidiacon Campello primise în 1342, de la același papă, arhidiaconatul Aradului, cf. DIR.C, veac XIV, IV, p. 110, nr. 121.

Sebeș, arăta că acesta se afla într-o regiune locuită de ortodocși, iar buna sa întreținere și reputație erau condiționate și de venitul estimat la 16 mărci de argint³⁸. Peste zece ani, a fost rândul lui Benedict, presbiter al diocezei Cenadului, să-i ceară papei, în două rânduri (11 iulie 1418 și 21 iulie 1419) acordarea unui canonicat la Cenad, precum și arhidiaconatul de Sebeș rămas vacant după moartea fostului titular. Benedict s-a simțit îndreptățit să pretindă confirmarea, întrucât avea aprobarea episcopului de Cenad³⁹.

În secolul al XV-lea, jurisdicția regală maghiară asupra capitlurilor și locurilor de adevărire s-a întărit constant. Afirmarea și exercitarea hotărâtă a dreptului de patronat de către regele Mathia Corvin, a limitat foarte mult prerogativa papală de a numi arhidiaconi. La 18 septembrie 1471, suveranul maghiar a decretat tranșant: „*nos ius patronatus omnium ecclesiarum vel monasteriorum, sigilla habentium, auferamus ab omnibus, et pro nobis retineamus*”. Totodată, monarhul a statuat: „*duo beneficia ecclesiastica uni persone non conferamus*”⁴⁰. Regii Jagielloni au continuat această politică, urmărind ca „*archidiaconatul să nu ajungă în mâini străine și astfel, odată cu trecerea timpului, să nu existe pagube și neplăceri mai mari*”⁴¹. Din nefericire, presentimentul lor s-a adevărit în perioada frământată a anilor 1526–1552, când dreptul de numire a episcopilor de Cenad, dar și al altor canonici a fost disputat între Habsburgi, Ioan Zápolya și „fratele George” (Martinuzzi)⁴².

În momentul admiterii în capitlu, canonicii depuneau un jurământ față de „*biserica de la care își primesc ocrotirea*”. Lipsa statutelor Capitlului de Cenad îngreunează cunoașterea jurământului făcut de clericii conventului, dar această lacună este acoperită parțial prin informațiile cuprinse în statutele Capitlului din Oradea (1374–1375). În mod sigur, fiecare dintre canonicii Cenadului se angaja

³⁸ *Acta pseudopontificum Clementis VII (1378-1394), Benedicti XIII (1394-1417), Alexandri V (1409-1410) et Johannis XXIII (1406-1415)*, ed. Aloysius Tăutu, Roma, 1971, p. XVII: „*Agitur de collatione canonicatus et praebendae maioris ecclesiae Cenadien. et archidiaconatus Sebensiens. in eadem dioecesi inter Orientali esistenti, qui quidem archidiaconatus curatus et dignitas existit et eius fructus 16 marcharum argenti valent*”.

³⁹ *Zsigmondköri Oklevéltár*, VI (1417-1418), 1999, nr. 2160; VII, nr. 789. Benedict ocupa efectiv funcția dinainte de 31 iulie 1417. La 11 iulie 1418, Benedict fiul lui Ioan și Dominic fiul lui Ioan (pesemne că erau frați) cereau papei să le acorde - unuia arhidiaconatul de Sebeș, iar celuilalt pe cel al Aradului (*ibidem*, VI, nr. 2160, 2161).

⁴⁰ *Decreta Regni Hungariae*, II (1458-1490), ed. Fr. Döry, G. Bónis, G. Érszegi, S. Teke, Budapeșt, 1989, p. 196-197, art. XIII (abolirea cumulului) și XVIII (dreptul de patronat).

⁴¹ Károly Vekov, *Locul de adevărire din Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 297.

⁴² Adrian Magina, *Confesiune și societate în Banatul montan la granița dintre evul mediu și modernitatea timpurie*, în *Crisia*, 38, 2008, p. 89-90.

„să nu semăn niciodată neînțelegeri între frați, să păstrez bunurile bisericii, iar pe cele pierdute sau înstrăinate pe nedrept să le dobândesc din nou, după puțință”. De asemenea, „voi păzi așezămintele, statutele și obiceiurile vrednice de laudă și ținute din vechime în această biserică (...) nu voi răspândi în niciun chip tainele bisericii, cuprinsul privilegiilor și înțelesul altor scrisori, nu voi destănuia dezbaterile făcute spre folosul capitlului. De asemenea, voi fi de folos acestei biserici cu sfatul, cu grija și ajutorul, după puțința mea ...”⁴³. În escatocolul documentelor emise de convent, se evidențiază faptul că „cinstiții domni arhidiaconi și ceilalți frați canonici ai capitlului slujesc fără preget în biserica lui Dumnezeu, împăratului celui veșnic” (*presentibus honorabilibus dominis ... archidiaconis ceterisque canonicis fratribus nostris in Dei ecclesia regi iugiter famulantibus sempiterno*).

Lista arhidiaconilor de (Caran)Sebeș arată duratele foarte inegale în care aceștia au activat: 1 an – 10 arhidiaconi; între 4 și 10 ani – 6; 11, 20, 25 și 34 ani – câte unul. Un puternic contrast se observă între perioada de 34 ani (1368–1402), cât a păstorit arhidiaconul Nicolae, și decada 1403–1414, când s-au succedat cinci titulari. De altfel, unul dintre acești arhidiaconi, anume Emeric, este consemnat ca fiind absent din capitlu (ianuarie–iulie 1408)⁴⁴. În cazul plecării în misiune, în pelerinaj sau la studii, demnitarul trebuia să-și desemneze un locuitor care să-i îndeplinească toate îndatoririle. Cel mai probabil, atribuțiile au fost preluate de vice-arhidiacon. Lipsa din capitlu sau diocază este semnalată foarte discret și rar în documente. De exemplu, călătoria arhidiaconului Matei la Viena, în vederea susținerii doctoratului în Drept, s-a realizat între 9 iunie–8 noiembrie 1449, date la care el figurează efectiv printre membrii capitlului.

Aspectele materiale ale funcției arhidiaconale sunt modest luminate documentar. Arhidiaconul era beneficiarul unei porții canonice (*prebenda*) substanțiale, pe măsura rangului său clerical. Statutele Capitlului din Oradea prezintă modalitatea de împărțire între canonici a „*tuturor roadelor, foloaselor și veniturilor*” conventului. Canonicii aveau dreptul la o gospodărie proprie, fiind opriți să comită „*nedreptăți, supărări sau pagube*” față de supușii capitlului⁴⁵. Indiscutabil, arhidiaconul de Sebeș a locuit în cadrul reședinței episcopale din Cenad, atribuțiile și competențele sale fiind preluate, în teritoriu, de către vice-arhidiacon. Veniturile obținute din arhidiaconat au fost modeste (abia 16 mărci de argint, în 1409), întrucât numărul credincioșilor catolici era scăzut. Cu ocazia vizitațiilor canonice, arhidiaconul colecta de la preoții parohi o taxă numită *procuratio*⁴⁶. O altă dare este evocată la 13 august 1335, când

⁴³ *Statuta Capituli Varadiensis*, în DRH.C, XIV (1371-1375), 2002, p. 728, nr. 367.

⁴⁴ „*Emerico Sebesiensi absente ...*”, cf. *Történelmi Tár*, 1884, p. 28-31, nr. 19, 21; DL 87799, 42953.

⁴⁵ DRH.C. XIV, p. 762-773.

⁴⁶ Uneori taxa se numea *cathedraticum*, cf. K. Vekov, *op. cit.*, p. 121.

papa Benedict XII îi scria arhiepiscopului de Strigoniu despre „*specialis competentia archidiacono vel vicearchidiacono solvenda pro interfectis in regno Ungariae, a Rom. Pontifice tollitur*”. Astfel „*in Ungaria pro interfectis una marca argenti solvenda archidiacono*”⁴⁷. Dispoziția a fost perpetuată, cu unele modificări, prin decretalele regilor Ludovic de Anjou, Sigismund de Luxemburg și Mathia Corvin⁴⁸. În perspectivă, veniturile arhidiaconatului au rămas mici, fără șanse de creștere. Locuitorii din Caransebeș și Căvărnan au fost scutiți de plata decimeii pentru a li se răsplăti sacrificiile făcute în luptele antiotomane și a-i determina să reziste într-o regiune foarte periculoasă (*in faucibus Turcorum siti, locatique et positi sunt*). Episcopul Luca al Cenadului, fost arhidiacon de Sebeș, deși cunoștea bine situația localnicilor a avut pretenții exagerate față de ei. Orășenii s-au opus cu succes, obținând de la regele Vladislav II să plătească în continuare doar o sumă fixă stabilită cu titlu de înlesnire (patru denari de familie, pe an), și aceasta „*durante vita ipsius domini Episcopi*” (ian. 1500)⁴⁹.

Despre capitolul de cheltuieli, astăzi se știe destul de puțin. Rămâne cunoscută taxa numită *annatus* pe care papa Ioan XXII a generalizat-o în întreaga biserică și pentru toate beneficiile (1326). *Annatus* era o dare foarte apăsătoare pentru clerici, fiind echivalentă cu valoarea venitului din primul an al funcției deținute de aceștia⁵⁰. Sume considerabile au fost cheltuite pentru studiile de Arte liberale și de Drept făcute la universitățile europene⁵¹.

La începutul analizei competențelor arhidiaconale trebuie arătat că în perioada 1200–1550, această instituție a deținut cea mai mare autoritate din întreaga sa existență. Arhidiaconul a fost nu doar „ochiul episcopului”, ci și vicarul acestuia. El se bucura de autoritate și considerație atât la reședința episcopală cât și în teritoriul administrat.

În cadrul capitlului, arhidiaconii participau la oficierea slujbelor, la rostirea psalmilor și vegheau la respectarea zilelor de sărbătoare. Actele Capitlului din Oradea au prevăzut ca la toate sărbătorile importante „*la liturghia mare de dimineață, la cea dintâi și a doua vespără a acestora, trebuie să fie*

⁴⁷ A. Theiner, *op. cit.*, p. 607, nr. 906; *Acta Benedicti XII (1334-1342)*, ed. A. Tăutu, Vatican, 1958, p. 5-6, nr. 4.

⁴⁸ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und verordnungen Ungarns*, I (1301-1457), ed. Fr. Döry, G. Bónis, V. Bácskai, Budapest, 1976, p. 131, 164, 299 (Decr. 11 dec. 1351, art. II; decr. oct. 1397, art. XXVII și decr. 29 mai 1439, art. XXXIV); vol. II, p. 101, 300 (Decr. 8 iun. 1458, art. XXX și decr. 25 ian. 1486, art. LXIII).

⁴⁹ Fr. Pesty, *Szörényi*, III, p. 129-131, nr. 120. La scurt timp, Luca a fost ales episcop de Zagreb.

⁵⁰ P. Hughes, *op. cit.*, p. 165.

⁵¹ Costurile studiilor universitare sunt prezentate sintetic de S. Tonk, *op. cit.*, p. 113-118.

rându-i coriști dintre canonicii mai bătrâni sau dintre arhidiaconi ...”⁵². Pe lângă acestea, arhidiaconii se ocupau cu examinarea novicilor, prezentându-i episcopului pe cei mai potriviți vieții monahale. De asemenea, ei participau la introducerea în funcții a clericilor⁵³. La 28 ianuarie 1344, papa Clement VI îi recomanda lui Ștefan Laurențiu, arhidiacon de Tileagd „*in ecclesia Transilvaniae*” să întreprindă următoarele activități: „*visitationis officium exercet; sacerdotes vagabundos capere fecit; sacerdotem torqueri mandat; ab excommunicatione et irregularitate absolvi iubet Pontifex; sacerdos in interdictis ecclesiis celebrans, librum prohibitum celans, torquetur*”⁵⁴. Dintre toate aceste atribuții, exercitate în mod sigur și de arhidiaconii bănățeni, cea mai însemnată a fost vizitația canonică în districtul subordonat. Aceasta se realiza cel puțin odată pe an, prilej pentru arhidiacon să cerceteze starea bisericilor și școlilor parohiale, să se informeze în legătură cu tinerii care intenționau să urmeze o carieră bisericească, să urmărească respectarea canoanelor privind modul de viață al clericilor subordonați, să numească și să revoce personalul ecleziastic. Înalțul cleric prezida un *sinodus archidiaconicalis* la care participau preoții și enoriașii din parohii. În cadrul adunării erau judecate probleme de ordin marital, moral și disciplinar. Aici se anchetau delictele, se aplicau ordaliile și se stabileau pedepsele pecuniare și spirituale⁵⁵. Actul din 1344 confirmă competența arhidiaconilor de a introduce cenzura ecleziastică și de a lua măsuri punitive față de preoții care refuzau disciplina. Sinodul arhidiaconical era privit ca *prima instantia*, de la care se putea accede direct la autoritatea episcopului.

Apărarea și răspândirea credinței catolice erau misiuni la care arhidiaconii trebuiau să contribuie din plin. La 10 mai 1372, legatul papal în Ungaria a cerut tuturor fețelor bisericești din regat, inclusiv arhidiaconilor, să acorde tot

⁵² DRH.C, XIV, p. 778.

⁵³ În Decretalele papei Grigore IX se arată: „*Ut archidiaconus post episcopum sciatur se vicarium esse eius in omnibus, et omnem curam in clero, tam in urbe positorum, quam eorum qui per parochias habitare noscuntur, ad se pertinere*” (Lib. I, tit. XXIII, cap. I); „*archidiaconus examinat et praesentat ordinandos et ponit praelatos in sede*” (*ibidem*, cap. IX), în *Corpus Juris Canonici*, ed. cit., col. 144, 146.

⁵⁴ A. Theiner, *op. cit.*, p. 662-663, nr. 988; *Acta Clementis PP. VI (1342-1352)*, ed. A. Tăutu, Vatican, 1960, p. 55-56, nr. 32.

⁵⁵ Conciliul maghiar din 1114 a prevăzut ca „*omnes archidiaconi compendium canonum possideant*”, iar Sinodul de la Buda (1279) a stabilit (art. 38): „*archidiaconi, velut de consuetudine multarum Ecclesiarum, habentes iurisdictionem, causas matrimonii, et alias, audiendi, examinandi, decidendique, non antea muneri huic admoveantur, quam in iure canonico sufficienter docti*”, cf. M. Szvorényi, *op. cit.*, p. 22 și 39. Pentru epoca post-tridentină, vezi *Corpus Juris Canonici*, ed. cit., col. 145-146 (Lib. I, tit. XXIII, cap. VI, VII). Arhidiaconii nu puteau să absolve ori să excomunic pe baza dreptului comun și fără acordul episcopului. De asemenea, nu aveau jurisdicție asupra mănăstirilor (cap. IV, V, X, col. 145-147).

sprijinul Fraților Predicatori (dominicani) care prin opera lor misionară „*aduc neîncetat rod bogat bisericii lui Dumnezeu*”⁵⁶. O atitudine binevoitoare este de admis și față de Frații Minorii (franciscani) stabiliți în Banatul de munte, care au primit însemnate privilegii din partea papalității și a regalității maghiare⁵⁷. Ardoarea credinței reiese și din corespondența purtată cu inchiizitorii minorii Iacob de Marchio de Picano (1436) și Ioan de Capistrano (1455). Primul a fost solicitat să vină în dioceza Cenadului pentru a răspândi „semințele grației divine” (*de seminandis gratiis divinis dignemini venire*), în vederea combaterii eficiente a ereziei husite⁵⁸. După două decenii, episcopul Petru „*canonicumque et archidiaconum nostrae ecclesiae Chanadiensis*” îl așteptau cu nerăbdare pe Ioan de Capistrano, care urma să-și înceapă opera de convertire a mii de schismatici⁵⁹.

Printre activitățile îndeplinite de arhidiaconi se află și primirea suveranilor maghiari și a voievozilor ardeleni, cu ocazia trecerii lor prin Cenad. În orașul de pe Mureș au poposit și au emis documente regii Carol Robert (1322) și Ludovic de Anjou (1366), Sigismund de Luxemburg (1394, 1436), Mathia Corvin (1462) și Vladislav II (1495). Tot de aici, Iancu de Hunedoara a dat câteva reglementări, în calitatea de voievod al Transilvaniei, comite de Cenad și Timiș (7 mart. 1444) sau de guvernator al Ungariei (1450–1451)⁶⁰. Cel mai probabil, arhidiaconii au participat la oficierea liturghiilor duminicale din biserica episcopală (15 nov. 1394, 1 nov. 1495 – sărbătoarea Tuturor Sfinților) la care vor fi asistat și suveranii. Nu este exclus ca acești ierarhi să însoțească suitele regale cu ocazia trecerii lor prin parohiile arhidiaconatului. Sigismund de Luxemburg a poposit de câteva ori la Caransebeș (1392, 1395, 1396, 1419, 1428), trecând și prin alte așezări locuite de catolici: Chery (1394, 1396), Hodos (1396) și Carașova (1409)⁶¹.

Aspectele evocate anterior au la bază surse documentare cu referire indirectă la arhidiaconii de (Caran)Sebeș. Dacă activitățile din cuprinsul

⁵⁶ DRH.C, XIV, p. 203, nr. 136.

⁵⁷ Privilegii date de pontifi Grigore XI (1 iun. 1372) și Eugen IV (30 sept. 1433), de regii Sigismund de Luxemburg (5 dec. 1428) și Mathia Corvin (26 iul. 1478), cf. *Acta Bosnae*, p. 38, 127-130, 139-140, 289-290, nr. 206, 679, 712, 1162.

⁵⁸ Scrisoare redactată la 15 oct. 1436 de Albert, arhidiacon de Timiș și vicar al episcopiei vacante, în numele său și al canonicilor din capitlu (*ego et Domini nostri de Capitulo*), cf. *ibidem*, p. 153, nr. 740.

⁵⁹ Luca Wadding, *Annales Minorum in quibus res omnes Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, VI, Lugduni/ Lyon, 1648, p. 155-156, nr. 26-27.

⁶⁰ S. Borovszky, *op. cit.*, II, p. 76-77; *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*, ed. Nagy Gyula, II (1397-1457), Budapest, 1889, p. 361-362 (7 mart. 1444).

⁶¹ Engel Pál, Tóth Norbert, *Itineraria regum et reginarum Hungariae/ Királyok és királynék itineráriumai (1382-1438)*, Budapest, 2005, p. 66, 69-72, 89, 105, 123.

arhidiaconatului rămân într-un pronunțat con de umbră, cele desfășurate în cadrul capitlului au privilegiul unei cunoașteri mult mai cuprinzătoare. În secolele XIV–XVI, capitlurile au funcționat ca locuri de adevărire, având astfel un caracter dublu: ecleziastic și public. Arhidiaconii participau la procese, la redactarea și transcrierea actelor. Numărul relativ mare de mărturii păstrate ilustrează varietatea problemelor administrative și judiciare soluționate de membrii capitlului. Aceste acte se pot grupa în câteva categorii: mărturii (*fassio*) referitoare la tranzacțiile de drept privat (vânzări-cumpărări, donații, schimburi, înfrățiri, zalogiri, testamente, opoziții); rapoarte (*relatio, relatoria*) în legătură cu diverse aspecte administrative și judiciare (introduceri în posesie, hotărniciri, cercetarea cotozirilor și a altor conflicte patrimoniale); transcrieri și legalizări de documente (*transumptum*)⁶².

Actele de vânzare-cumpărare pe care apare numele arhidiaconilor de Sebeș sunt sporadice: 1361, 1368, 1453–1455, 1469, 1501⁶³. La fel de rare sunt donațiile cu caracter perpetuu (1408, 1412, 1448, 1474, 1481) sau revocabil (1429) ale unor părți de moșii⁶⁴. O donație deosebită a fost înregistrată la 5 februarie 1411, când un particular a transferat Capitlului din Arad toate drepturile de stăpânire (*omne jus et totale dominium eiusdem in dictum Capitulum Orodienae transferendo ...*) asupra posesiei Nowak „*nuncupate penes fluvium Marusij*”⁶⁵. Capitlul din Cenad a fost beneficiarul unei donații substanțiale (26 posesii în comitatele Arad și Timiș) făcute de castelanul cetății Șoimuș, Blasius Kéry și de soția sa Anastasia „*pro eleemosina perpetua*”. În schimbul acesteia, călugării se angajau să rostească rugăciuni zilnice pentru amintirea și mântuirea donatorilor (1471)⁶⁶.

Înțelegerile patrimoniale au vizat acordarea sfertului fetei (*quarta puellaris*) cu ocazia măritisului (1400, 1424)⁶⁷, delimitarea și separarea părților posesionare între persoane înrudite biologic sau prin alianță (1389, 1400, 1417,

⁶² Fr. Pall, *op. cit.*, p. 402; K. Vekov, *op. cit.*, p. 156.

⁶³ DL 68239, 68249, 14760 (editat de J. Reizner, *op. cit.*, p. 49-50, nr. XXVII), DL 14859 (editat de Haan Lajos, *Békés vármegye hajdana*, II, Pest, 1870, p. 66), DL 14922, 16518 (editat de Knauz Nándor, *A budai káptalan regestái 1148-1649*, în *Magyar Történelmi Tár*, XII, Pest, 1863, p. 25, nr. 43), DF 285703.

⁶⁴ Fr. Pesty, *Krassó*, III, p. 277-279, 333-334, nr. 190, 234 (1412 și 1429); T. Ortway, *Oklevelek*, p. 628-629, nr. 414 (1429); DL 44505 (1448) și DL 88560 (1474); DF 266425, 260827 (1408 și 1481).

⁶⁵ T. Ortway, *Oklevelek*, p. 439-441, nr. 273. La introducerea în posesie (9 martie) a participat arhidiaconul Petru de Sebeș (*ibidem*, p. 444, nr. 274).

⁶⁶ Oltványi Pál, *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak. Rövid története*, Szeged, 1867, p. 47.

⁶⁷ DL 71549 (editat de T. Ortway, *Oklevelek*, p. 289-290, nr. 169) și DL 86561.

1452, 1460, 1475, 1486)⁶⁸ și înfrățirea de moșie (1466). În ultimul caz, efortul și cheltuielile făcute în favoarea unui condamnat au fost răsplătite de acesta prin cedarea către protectorul său a dreptului de a-i răscumpăra și stăpâni moșiile⁶⁹. Practica zălogului este oglindită în cuprinsul a zece piese documentare din perioada 1402–1537⁷⁰. În privința testamentelor, interesantă este declarația din 13 aprilie 1427, subscrisă de toți arhidiaconii capitlului, prin care orășenii și iobagii din Cenad primeau recunoașterea dreptului de a testa în mod liber asupra averii lor (*testamentum faciendi plenam habeant facultatem*)⁷¹. Membrii capitlului au înregistrat și câteva opoziții formulate de instituții sau particulari referitoare la încălcarea drepturilor cuvenite. La 26 octombrie 1414, Capitlul arădean a reclamat în fața conventului de la Cenad o tulburare de posesie. Litigiul a fost aplanat prin încheierea unei noi înțelegeri între călugării din Arad și particularul care le încălcase partea de pădure hotărnicită anterior⁷². Peste ani, la 9 iunie 1449, Margareta de Recaș s-a adresat Capitlului din Cenad, solicitând restituirea zestrei luate de Mihai și Blasiu de Cerna (bani de Severin). Cei doi demnitari au tranșat conflictul, plătind pe loc reclamantei suma de 400 florini-aur⁷³.

A doua mare categorie de documente o reprezintă rapoartele care evocă misiunile îndeplinite de membrii capitlurilor. Competența acestor așezăminte de a întreprinde cercetări și de a le raporta, este ilustrată de timpuriu. În anul 1309, se arăta că locurile de adevărire „când sunt însărcinate de rege sau vreun alt stăpân care are jurisdicție să cerceteze în privința vreunei pricini ce li s-a dat spre cercetare, potrivit însărcinării date, fac cercetarea sau ele însele sau prin oameni vrednici de încredere și, potrivit celor ce au aflat, dau seama prin scrisoarea lor pecetluită cu sigiliul așezământului însărcinat să facă cercetare și unor asemenea scrisori li se dă deplin crezământ ...”⁷⁴. La 11 decembrie 1351, Ludovic I de Anjou a decretat ca reprezentanții regelui (*homo regius*) să fie aleși dintre oamenii districtului sau ai comitatului unde se petrecea misiunea,

⁶⁸ T. Ortway, *Oklevelek*, p. 178-180, nr. 111; DF 250613; *Zsigmondköri Oklevéltár*, VI, nr. 751 (DF 253183); DF 285547; *Codex Diplomaticus Patrius*, III, Győr, 1866, p. 410-411, nr. 271; Fr. Pesty, *Szörényi*, III, p. 86-87, nr. 87; *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich*, XI, Budapest, 1915, p. 417-419, nr. 229.

⁶⁹ DL 16388.

⁷⁰ T. Ortway, *Oklevelek*, p. 323-325, nr. 191 (1402); DF 266436 (1418); DL 86561 (1424); *A nagymihályi oklevéltára*, II, p. 256-260, nr. CLXXIX, CLXXX (1427); DL 59284 (1444); DL 102827 (1445); 69477 (1454); DL 71999 (1464); MOL F17 *Cista comitatum Csanád*, nr. 18 (1537).

⁷¹ T. Ortway, *Oklevelek*, p. 614-615, nr. 401.

⁷² DL 79218; *Codex Diplomaticus comitum Zichy*, VI, 1894, p. 321-323, nr. 213.

⁷³ DL 59398; regest în vol. *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, I (1402-1473), ed. A. A. Rusu, I. A. Pop, I. Drăgan, Cluj-Napoca, 1989, p. 173, nr. 147.

⁷⁴ DIR.C, XIV, I (1301-1320), 1953, p. 147.

iar trimișii eclesiastici trebuiau să aparțină efectiv celui mai apropiat capitol. Cei din urmă erau plătiți cu doi groși pe zi dacă veneau cu calul propriu, sau doar cu un gros dacă primeau un cal de la nobilul locului unde se desfășura misiunea⁷⁵. Rapoartele de introducere în posesia unor castele, târguri, curți, păduri, predii, sate sau părți ale acestora ocupă cea mai mare pondere în ansamblul actelor subscrise și de arhidiaconul de Sebeș. Pentru perioada 1387–1537 s-au păstrat peste 50 de asemenea rapoarte⁷⁶, cvasi-totalitatea lor evocând îndeplinirea liniștită a misiunii. Au existat și excepții, când introducerile în posesie au fost contestate de rude sau vecini⁷⁷.

Deplasarea în teritoriu a reprezentanților capitolului s-a realizat și în alte scopuri: separarea și delimitarea unor posesii în vederea ieșirii co-proprietarilor din indiviziune (1405, 1412, 1437)⁷⁸, hotărnicirea și rehotărnicirea de moșii (1369, 1391, 1400, 1466, 1523)⁷⁹, transmiterea unor citații (1505)⁸⁰. În câteva din aceste activități, omul de mărturie al capitolului a fost arhidiaconul de (Caran)Sebeș. Prima știre datează din 18 decembrie 1391, când a fost aplicată sentința Curiei judiciare regale privind rehotărnicirea a două posesii. Atunci „*specialiter deputatio, nostrum hominem, videlicet discretum virum dominum Nicolaum archidiaconum Sebesyensem fratrem et concanonicum nostrum iuxta seriem literarum et processuum predicti Judicis Curie vestre, ad infrascripta peragenda pro testimonio misissemus fidedignum ...*”. Următoarele două

⁷⁵ *Decreta Regni Hungariae*, I, p. 137-138: „*homines autem capitulorum seu conventuum, qui ex mandato regio pro testimonio ducuntur, non possint esse alii, nisi hii, qui dignitates habent in eadem ecclesia. Et si ipsius capituli vel conventus testimonium in equo suo proprio ductus fuerit, tunc per diem duos grossos, si vero in equo ipsius nobilis ducetur, tunc per diem unum grossum ipsi idem nobilis dare teneatur*” (art. XXI). „*Homo autem regius, qui ducitur ad citandum vel ad inquisitionem faciendam, non possit esse aliunde, nisi de eodem comitatu vel districtu, in quo est ille, qui citatur vel contra quem fit inquisitio; et capitulorum testimonium de proprinquioribus capitulis adducatur ad citandum aut ad inquirendum*” (art. XXII).

⁷⁶ Rapoarte ale capitolului din 7 și 10 sept. 1387, 25 febr. și 12 dec. 1390, 2 febr. 1391, 28 ian. și 29 dec. 1392, 13 ian. 1399, 12 febr. 1401, 22 dec. 1403, 11 ian. și 8 mart. 1404, 12 ian, 15 ian. și 12 iul. 1408, 14 ian. 1409, 9 mart. și 29 nov. 1411, 20 iul. 1418, 25 ian. 1421, 29 iul. 1427, 3 și 15 nov. 1430, 4 febr. 1434, 3 și 24 mai 1436, 30 apr. 1439, 9 și 14 oct. 1440, 13 iun. 1443, 26 mai și 5 oct. 1446, 13 aug. 1451, 16 nov. 1452, 3 sept. 1455, 23 mart. 1458, 19 apr. și 16 iul. 1465, 14 dec. 1471, 21 aug. 1477, 2 mai 1486, 10 dec. 1487, 13 mai și 3 oct. 1492, 6 iun. 1501, 14 dec. 1520, 18 mart. 1525, 14 iun. 1537. Trimiterile la surse se află în anexa studiului.

⁷⁷ De exemplu, la 25 mai 1447 (DL 44466).

⁷⁸ T. Ortway, *Oklevelek*, p. 337-342, nr. 204; *Codex Diplomaticus comitum Zichy*, VI, p. 189-190, nr. 134; DL 30797.

⁷⁹ Fr. Pesty, *Krassó*, III, p. 88-93, nr. 67; T. Ortway, *Oklevelek*, p. 200-201, 212-213, 290-294, nr. 123, 127, 170; L. Haan, *op. cit.*, p. 72-76 și 140-142.

⁸⁰ J. Reizner, *op. cit.*, p. 93-94, nr. LVIII.

participări ale arhidiaconilor de Sebeș sunt atestate în martie 1411 și mai 1437, ambele având legătură cu stăpânirea posesiei Nowak. În prima din ele, arhidiaconul Petru a asistat la introducerea capitlului arădean în posesia amintitei moșii. Un sfert de secol mai târziu, dând curs solicitării aceluiași capitlu, arhidiaconul Benedict a fost prezent la hotărnicirea detaliată a posesiei Nowak. O altă mărturie, din anul 1505, prezintă misiunea arhidiaconului Ioan de a comunica unor nobili porunca de a se prezenta în fața regelui în termen de 32 zile. Scrisoarea regală, din 28 mai, a parvenit destul de rapid capitlului, întrucât la 9 iunie arhidiaconul a discutat personal cu nobilii citați. În următoarele zece zile, cucernicul s-a reîntors de pe moșia celor avizați, a relatat ceea ce a întreprins (*qui tandem exinde ad nos reversus, nobis retulit ...*), iar capitlul a redactat un răspuns către rege (18 iunie 1505). Ultima știre despre deplasarea unui arhidiacon de Sebeș în teritoriu datează din 14 iunie 1537. Atunci a fost descrisă călătoria întreprinsă în comitatul Cenad, cu două luni în urmă, de *Blasius Zakan de Zegedino Sebessiensis et Ioannem de Posakastelya Crassoviensis archidiaconos*, pentru a asista la zălogirea câtorva moșii între doi soți. Îndeplinirea misiunii s-a realizat pe parcursul a trei zile (12–14 aprilie), timp în care un număr mare de nobili și țărani au fost înștiințați și consultați referitor la zălogire.

Au existat și situații în care arhidiaconii au îndeplinit sarcinile încredințate, fără a părăsi orașul de reședință. De exemplu, sâmbătă, 6 februarie 1451 „*diem scilicet nostre iudicarie in civitate Chanadiensis celebratam*” s-a realizat o ascultare de martori, la porunca guvernatorului Iancu de Hunedoara. În fața omului regesc (*homine regio*) și a reprezentantului capitlului (*honorabili Matheo archidiacono Sebessiensi, canonico ecclesie Chanadiensis*), locuitorii și oaspeții din Nădlac au fost acuzați de oamenii de pe cuprinsul posesiei Thelek de tăierea ilegală a unei păduri care le aparținea, paguba fiind apreciată la 200 florini-aur. Cei doi demnitari au sintetizat depozițiile a 88 de persoane audiate, iar 15 zile mai târziu, au înaintat guvernatorului un raport⁸¹. Tot în incinta capitlului s-au soluționat și alte probleme: cercetarea vârstei unui copil orfan pentru a i se stabili capacitatea de a purta procese (*petens nos debita cum instancia ut de quantitate etatis et annorum eiusdem ... metiri, perscrutari et sciscitari*) și emiterea unor mandate necesare în acțiuni judiciare (*procuratoriis literis capituli ecclesie Chanadiensis*)⁸². Când a fost parte într-un proces, capitlul a emis el însuși scrisori de împuternicire pentru a fi reprezentat în instanțe⁸³.

⁸¹ DL 14443 (editat de K. Juhász, *Die Stifte*, 1927, p. 271-273, nr. LII). O altă audiere a fost transcrisă la 19 nov. 1453 (DF 251571).

⁸² T. Ortway, *Oklevelek*, p. 558, nr. 360 (1420); *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*, ed. Géresi Kálmán, III, Budapest, 1885, p. 76, nr. 47 (1511).

⁸³ A se vedea protestul depus la Capitlul arădean, pe 11 mai 1456, de “*iudex civitatis Chanadiensis in persona honorabilis capituli ecclesie Chanadiensis*” față de donarea

A treia grupă de acte ieșite din cancelaria capitlului cuprinde transcrierile legalizate ale unor documente prezentate de particulari sau instituții. La 28 martie 1374, Capitlul bisericii din Cenad arăta că „uitarea obișnuiește să vitregească lucrurile orânduite în chip drept și faptele sortite dăinuiri veșnice” fiind „potrivit ca acelea ce sunt de păstrat pe viitor să fie întărite prin mărturia prielnică a scrisului”. După examinarea originalelor prezentate, care trebuiau să fie „fără ștersături, fără tăieturi și cu totul lipsite de orice stricăciune”, canonicii le transcriau „cuvânt de cuvânt, sub formă de privilegiu întărit cu puterea peceții noastre atârinate”⁸⁴. Seria exemplelor începe chiar în anul 1334, când arhidiaconul sebeșan Ioan cu ceilalți membri ai capitlului au validat copia unei diplome a regelui Emeric, din anii 1202–1204⁸⁵. Solicitățile au venit deopotrivă din partea particularilor (1374, 1385, 1387)⁸⁶ și a diverșilor oficiali. La autoritatea Capitlului Cenadului au apelat: abatele mănăstirii din Igrîș (1402), călugării minoriți de la Chery (1411) și magistrul Ioan de Zechen, canonic la Arad (1435)⁸⁷. Primul a cerut autentificarea unui document regal dat în favoarea abației, franciscanii au dorit o copie a bulei papei Urban VI (decembrie 1378) privitoare la claustrul lor, iar canonicul arădean a obținut transcrierea unui act notarial din 2 mai 1392, care legaliza împăcarea dintre prepozitul Capitlului Aradului și ceilalți canonici de acolo. În unele cazuri au fost retranscrise originale sau copii legalizate emise chiar la Cenad. Pe 1 august 1422, capitlul a adevărit o scrisoare privilegială proprie, din 11 mai 1398, iar la 26 februarie 1439 au fost reunite în același act conținuturile unor documente provenite de la prepozitul Capitlului colegiat (1337) și de la regele Sigismund de Luxemburg (1399), recopiate în 1356 și 1400⁸⁸.

Redactarea înscrisurilor și aplicarea sigiliului, după o procedură bine stabilită, se realiza în palatul episcopal⁸⁹. De asemenea, câteva acte evocă grija

---

de către rege a posesiei *Chwg* (Csög) din comitatul omonim. Împotrivirea urma să se judece la 1 august, cf. *A nagymihályi okl.*, ed. cit., II, p. 535-536, nr. 364.

⁸⁴ DRH.C, XIV, p. 449-450, nr. 309.

⁸⁵ DL 30572.

⁸⁶ DL 52222 (editat în DRH.C, XIV, p. 449-450, nr. 309); DL 87565, DL 42371 (ed. T. Ortway, *Oklevelek*, p. 161-162, nr. 103).

⁸⁷ DF 244769 (ed. Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, III, Hermannstadt, 1902, p. 272, nr. 1464); DF 275463; DL 29743 (ed. parțial de T. Ortway, *op. cit.*, p. 220-223, nr. 130).

⁸⁸ DF 266449, 285546.

⁸⁹ „Datum et actum Chanadini in palacio solite nostre residencie” (11 mart. 1446), cf. *Acta Bosnae*, p. 200, nr. 851. Sigiliile aveau în câmpul central imaginea Sf. Gheorghe, patronul bisericii catedrale, iar în exergă numele capitlului: „† S(IGILLVM) CAPITVLI CHANADIENSIS” (4 sept. 1377); „† S(IGILLVM) CAPITVLI EC(C)L(ES)IE CENADIEN(SIS)” (46 mm diametru, 15 apr. 1381, 5 apr. 1402); „† S(IGILLVM) CAPITVLI ECCLESIE CENADIEN(SIS)” (46 mm diametru, 9 nov.

corpului clerical pentru conservarea și ocrotirea pieselor documentare. Astfel, în timpul răscoalei lui Dózsa, când „cruciații” au asediat și cucerit Cenadul (11 iunie 1514), canonicii capitlului „*preterea Thomas de Lyppa Sebesiensis*” au protejat „*universas litteras et litteralia instrumenta puta donacionales, statutorias, reambulatorias, confirmacionales, consensuales ac metales necnon expeditorias et compositionales et alias quaslibet causales factum universorum bonorum, oppidorum, possessionum porcionumque et iurium possessionariorum dicti episcopatus ecclesie Chanadiensis*”⁹⁰.

La sfârșitul acestei investigații, se cuvine a fi arătate și modalitățile de părăsire a funcției arhidiaconale. Din socotelile strângătorilor dijmelor papale în Regatul Ungariei (1373–1375) reiese că vacantarea arhidiaconatului, ca de altfel a oricărei funcții ecleziastice, se făcea prin legământul căsătoriei sau prin renunțarea voluntară (*vaccabit per contractum matrimonii aut per liberam resignationem*), prin deces (*per obitum*), prin obținerea unei funcții mai înalte sau a unei prebende mai bogate (*per assecurationem*)⁹¹. Pentru arhidiaconatul de Sebeș, primele două situații nu sunt confirmate documentar. Moartea unui titular al arhidiaconiei este semnalată în anul 1419, când Benedict a cerut papei să-l confirme în funcția pe care deja o ocupase după dispariția predecesorului său, arhidiaconul Petru⁹². Săvârșirea din viață pe timpul exercitării funcției este plauzibil și pentru cei care au deținut arhidiaconatul un număr apreciabil de ani: Matei – 25, Nicolae – 34. Pe de altă parte, nu poate fi exclusă posibilitatea ca Benedict de Sebeș, după 20 de ani de arhidiaconie (1417–1437), să fi fost avansat în demnitatea de episcop al Severinului (15 sept. 1439)⁹³. Alți arhidiaconi au păstorit pentru puțină vreme, fiind atrași de funcții mai înalte, cu venituri mai consistente. Primul exemplu îl oferă Boniohannes de Campello „*canonicus Waradiensi*” care a deținut arhidiaconatul de Sebeș înainte de anul 1345. Nemulțumit probabil de numărul mic al parohiilor și de veniturile modeste, Boniohannes a lăsat arhidiaconatul Caransebeșului pentru cel de Arad (1342–1348), reușind să fie ales printre canonicii bisericii din Pécs (1346), apoi episcop al Bosniei (iulie 1348–1349)⁹⁴.

1497), cf. DL 52255 (DRH.C, XV (1376–1380), 2006, p. 328, nr. 200); DL 6770; DF 244769 (*Urkundenbuch*, III, p. 272, nr. 1464); DL 20623. Procedura de utilizare a sigiliilor este descrisă în Statutele Capitlului din Oradea, cf. DRH.C, XIV, p. 743.

⁹⁰ *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, ed. A. Fekete Nagy, V. Kenéz, L. Solymosi, G. Érszegi, Budapest, 1979, p. 473–474, nr. 364 (solicitare adresată canonicilor, la 9 ianuarie 1520, de a restitui documentația unei posesii și a unei păduri).

⁹¹ DRH.C, XIV, p. 300, 311–312, nr. 195.

⁹² Vezi nota 27.

⁹³ *Szekély oklevéltár*, ed. Szabó Károly, I (1211–1519), Kolozsvár, 1872, p. 142, nr. CXVII.

⁹⁴ A. Theiner, *op. cit.*, p. 649, 682, 713, 757, 765–766, 768.

Un interes limitat pentru acest arhidiaconat a manifestat și Emeric (1407–1408), care în ultima parte a menționării sale apare ca absent. Trei ani mai târziu (5 mart. 1411) el a reușit să devină lector, adică a doua persoană în ierarhia capitlului, după prepozit⁹⁵. Spre sfârșitul secolului al XV-lea, alți doi arhidiaconi de Sebeș au avut cariere notabile. Elias/ Ilie (1471–1481) este consemnat cantor al capitlului (1483–1487)⁹⁶. Mult mai ambițios, arhidiaconul Luca (1483–1487) a devenit eparhul Bosniei (1490–1493), episcop de Cenad (1493–1500) și Zagreb (1500–1510)⁹⁷. Peste ani, arhidiaconul Blasius Zákány de Szeged a reușit să supraviețuiască funcției pe care o reprezentase. După anul 1537, când este ultima dată atestat în funcția arhidiaconală, Blasius a slujit în Ordinul Franciscanilor, apărând credința catolică la Gyula în calitate de predicator (1548–1552), apoi la Szeged, locul său natal, unde a fost gardian în mănăstirea din orașul de jos (1556–1567)⁹⁸.

Dispariția arhidiaconatului de (Caran)Sebeș și declinul general al acestei demnități ecleziastice, la mijlocul secolului al XVI-lea, au fost rezultatul acțiunii combinate a mai multor factori. Cea mai grea lovitură au dat-o operațiunile militare desfășurate între septembrie 1550–iulie 1552. În nici doi ani, Cenadul a cunoscut cinci ocupații militare (una a sârbilor trimiși de Petru Petrovici, două ale taberei imperiale habsburgice și două ale otomanilor) care au prefăcut orașul în ruină. Cucerirea șesului bănățean de către otomani, în iulie 1552, marchează destrămarea structurii ecleziastice a Episcopiei de Cenad, care avea la bază cele șapte arhidiaconate⁹⁹. Al doilea factor care a slăbit pozițiile catolicismului în Banat a fost proliferarea curentelor reformate. Reculul Bisericii romane se observă cel mai bine la Caransebeș, unde pe parcursul câtorva ani (1558–1566), mănăstirea franciscană și școala catolică și-au încetat activitatea, iar biserica orașului a fost utilizată alternativ de către papistași și

⁹⁵ T. Ortway, *Oklevelek*, p. 445, nr. 274; atribuțiile și veniturile funcției de lector, în DRH.C, XIV, p. 775-777.

⁹⁶ S. Borovszky, *op. cit.*, I, p. 400, 418. Atribuțiile și veniturile funcției de cantor, în DRH.C, XIV, p. 777-779. La 1 mai 1481, Ilie este prezentat ca arhidiacon de Arad (DF 273892).

⁹⁷ S. Borovszky, *op. cit.*, I, p. 363-365; *Magyar Katolikus Lexikon*, I (A-Bor), Budapest, 1993 (ed. electronică <http://lexikon.katolikus.hu/B/Baratin.html>).

⁹⁸ Németh Csaba, *A Gyulai evangélikus egyházközség megalapítása*, în *A Békés Megyei Múzeumok közleményei*, 23, 2002, p. 481-482; *Szeged Története*, I: *A kezdetektől 1686-ig*, red. Kristó Gyula, Szeged, 1983, p. 477-478.

⁹⁹ S. Borovszky, *op. cit.*, II, 1897, p. 77-78; K. Juhász, *Die Stifte*, 1927, p. 118, 134; *Antonii Verancii epistolae*, în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, X, Pest, 1865, p. 108, 111, 121, 126, 131, 134, 147, 168 (cucerirea sârbilor în sept.-nov. 1550); *Történelmi Tár*, 1881, p. 64, 72-74 (substituirea ocupației otomane cu cea imperială în nov. 1551); *ibidem*, 1892, p. 280 (preluarea definitivă de către otomani la 6 aug. 1552).

reformați¹⁰⁰. În sfârșit, o lovitură neașteptată a venit din partea Bisericii catolice, aflată atunci în plină reorganizare. Prin hotărârile Conciliului de la Trento (încheiat în 1563), arhidiaconii au intrat sub totala autoritate a episcopilor. Le-a fost luat dreptul la vizitații canonice (fără acordul episcopului), de a judeca litigiile matrimoniale și penale, implicit de a cenzura clerul subordonat¹⁰¹. Instituția arhidiaconiei a fost păstrată și în veacurile următoare, însă cu o autoritate mult diminuată¹⁰². În Banatul epocii otomane, activitatea fostului cler diocesan a fost continuată, cu multă dificultate, de către misionarii franciscani și iezuiți: „*in capitulo Chanadiensi praeter praepositum, cantorem eiusdem fuerunt archidiaconi, cathedralis, Temesiensis, Patres Societatis Jesu serviunt, Orodienis, Ultra-Marusiensis, Torontaliensis, Sebesiensis, Patres Franciscani administrant, sub quo Karansebes, ubi nunc Patres Societatis Jesu evangelizant ...*”¹⁰³.

¹⁰⁰ D. Țicu, *op. cit.*, p. 75, 151; *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, II, p. 224, nr. XIII; Fr. Pesty, Szörényi, III, p. 345-346, nr. 243.

¹⁰¹ *Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici Concilii Tridentini sub Paulo III. Iulio III. et Pio IV. Pontificibus Maximis cum Patrum subscriptionibus*, Lipsiae, 1866, p. 156, 171, 200 (*Decretum De Reformatione*: sesiunea XXIV (11 nov. 1563), cap. III, XX; sesiunea XXV (4 dec. 1563), cap. XIV).

¹⁰² *Collectio declarationum sacrae congregationis cardinalium sacri Concilii Tridentini interpretum aliasque canonici juris sanctiones seculo XVIII*, ed. J. F. Zamboni, IV, Atrebat/ Arras, 1868, p. 27-28.

¹⁰³ K. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum*, 1938, p. 240, nota 259.

ANEXE

Lista arhidiaconilor de Caran(Sebeș)

Numele arhidiaconului	Data	Surse arhivale Referințe bibliografice
Henric	1334	DIR.C, veac XIV, 3, 1954, 229-230, nr. 56.
Ioan	1334	DL 30572 Cod. Dipl. Patrius, VIII, 1891, 12, nr. 6.
Bonihannes de Campello	Ante 1345	DIR.C, veac XIV, 4, 1955, 226, nr. 287.
George de Cenad	22 febr. 1345	<i>Ibidem</i> (pentru George) DL 3770, 9 iunie 1345 (pentru colegii săi).
Toma	6 mart. 1361	DL 68239
Nicolae	3 iul. 1368	DL 68249
	13 mart. 1369	DL 41776 Fr. Pesty, <i>Krassó</i> , III, 1882, 92, nr. 67.
	28 mart. 1374	DL 52222 DRH.C, 14, 2002, 449-450, nr. 309.
	15 apr. 1381	DL 6770
	15 ian. 1383	DL 87546
	24 oct. 1385	DL 87565
	7, 10 sept. și 23 oct. 1387	DL 105335, 7293, 42371 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 1896, 154-155, nr. 100; 161-162, nr. 103.
	29 iun. 1389; 25 febr., 12 dec. 1390	DL 7509, 30739, 7654 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 178-180, nr. 111; 189-191, nr. 117; Fr. Pesty, <i>Krassó</i> , III, 209-210, nr. 130.
	2 febr. 1391	DF 268548 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 198-200, nr. 122.
	25 apr., 18 dec. 1391; 28 ian. 1392	DL 7687, 7730, DF 249163 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 200-201, nr. 123; 212-213, nr. 127 (doar Nicolae, la 18 dec.).
	29 dec. 1392	T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 228-229, nr. 133.
	10 iun. 1396	DL 98246 ZsO, I, 1951, nr. 4432.
	13 ian. 1399	T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 284, nr. 163.
	28 mart.; 1, 8, 13 mai; 10 nov. 1400;	DF 250613, DL 71549, 92142, 71431, DF 285546, DL 71432, 71434

	12 febr. 1401; 23 mart. 1402	T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 289-294, nr. 169-170; 306-308, nr. 185; 323-325, nr. 191.
	5 apr. 1402	DF 244769 Ukb., 3, 1902, 272, nr. 1464.
Ștefan	22 dec. 1403; 11 ian. 1404	DL 42799, 9144 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 334-337, nr. 203.
	8 mart. 1404	DL 8901 Fr. Pesty, <i>Krassó</i> , III, 242-244, nr. 156.
Benedict	25 – 29 apr. 1405	DL 9117, DF 249195 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 337-342, nr. 204.
Emeric	12 iun. 1407 – 12 iul. 1408 (în 1408 apare ca fiind absent)	DL 87792, 87797, 87799, 87809, 42953 T. Tár, 1884, 28-31, nr. 19, 21; G. Fejer, <i>Codex Dipl.</i> , X/4, 1841, 698-702, nr. 322.
Blasius	2 nov. 1408 – 14 ian. 1409	DF 266425, DL 9474, 9493, 71523 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 406-415, nr. 249-252.
Petru de Wnbech	5 febr. – 9 mart. 1411	DL 29751, 29752, 29753 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 439-446, nr. 273-274.
	26 apr. – 29 nov. 1411	DF 275463, DL 29757 Történelmi Adattár, II, 1872, 214-215.
	19 sept. 1412	DF 254986 Fr. Pesty, <i>Krassó</i> , III, 277-279, nr. 190.
	6 oct. 1412	DL 79095 Codex Dipl. Domus Sen. Com. Zichy, VI, 1894, 189-190, nr. 134.
	26 oct. 1414	DL 79218 Codex Dipl. Domus Sen. Com. Zichy, VI, 321-323, nr. 213.
Benedict Ternek de Szentkirály	31 iul. 1417; 4 mai și 11, 20 iul. 1418; 21 iul. 1419	DF 253183, 266436, 266439 Századok, VII, apr. 1873, 247; ZsO, VI, 1999, nr. 751, 1822, 2160; VII, 2001, nr. 789.
	14 apr. 1420	DL 87932
	12 aug. 1420; 25 ian. 1421	DL 10967, 71451 T. Ortway, <i>Oklevelek</i> , 564-566, nr. 365.
	1 aug. 1422	DF 266449 ZsO, IX, 2004, nr. 847.
	24 mai 1423	DL 71459
	5 iul. 1424	DL 86561, DF 274429
	29 iun. – 29 iul. 1427	DL 85720, 85721, 85722 Nagy Gyula, <i>Sztáray család oklevéltára</i> , II, 1889, 256-264, nr. 179-181.

	16, 30 dec. 1429; 20 apr., 3 și 15 nov. 1430	DL 12162, 12165, 12166, 12217, DF 209375 Fr. Pesty, <i>Krassó</i> , III, 333-334, nr. 234; T. Ortvay, <i>Oklevelek</i> , 628-629, nr. 414; Hurmuzaki, <i>Documente</i> , I/2, 1890, 562-563, nr. 470.
	4 febr. 1434; 13 febr. 1435; 3, 24 mai 1436	DL 73027, 29743, 12898/ 105801, DF 233443 Fr. Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 1878, 29-32, nr. 42- 44.
	21 mai 1437	DL 30797
Baltazar	26 febr., 30 apr. 1439; 9, 14 oct. 1440	DF 285546, DL 37599, 31135 Sargeția, XVI-XVII, 1982-1983, 275-277; Fr. Pesty, <i>Krassó</i> , III, 376-378, nr. 288; C. Feneșan, <i>Documente</i> , 1981, 34-36, nr. 3.
	13 iun. 1443; 1 mart. 1444; 5 febr. 1445	DL 59275, 59284 Regeste în <i>Izv. Țara Hațegului</i> , 1989, 114- 115, nr. 91, 94; <i>Történeti Lapok</i> , I, 1874, 240.
	10 sept. 1445	DL 102827
Matei	26 mai, 5 oct. 1446; 25 mai, 8 nov. 1447; 18 mart. 1448; 9 iun., 8 nov. 1449; 5 mai 1450	DL 44417, 44438, 44466, 14125, 44505, 59398, 14308, 14366
	20 febr. 1451	DL 14443 K. Juhász, <i>Die Stifte</i> , 1927, 271-273, nr. 52.
	13 aug., 28 oct. 1451; 13 ian., 16 nov. 1452	DL 14485, 14504; DF 285547, 274061 I. Gyárfás, <i>A jáász-kúnok története</i> , III, 1883, 625-626, nr. 149.
	19 nov. – 10 dec. 1453; 23 iun., 16 iul. și 15 oct. 1454	DF 251571, DL 14760, DF 210909, 236227, DL 14845, 14859, 69477 J. Reizner, <i>Szeged története</i> , IV, 1900, 49-50, nr. 27; L. Haan, <i>Békés vármegye</i> , II, 1870, 66.
	11 febr., 3 și 26 sept. 1455	DL 14922, 14981, 29813 J. Teleki, <i>Hunyadiak kora</i> , X, 1853, 481.
	23 mart. 1458	DL 15216
	23 iun. 1460	DF 274062 Codex Dipl. Patrius, III, 1866, 410-411, nr. 271.
	28 febr. 1464; 19	DL 71999, DF 255779, 266501; DL 16388,

	apr., 16 iul. 1465; 11 iun., 25 iul. 1466; 13 iul. 1467; 29 mai, 13 iun. 1469	104710, 16518, 106014 L. Haan, <i>Békés vármegye</i> , II, 73-75; M. T. Tár, XII, 1863, 25, nr. 43.
	6 mai 1471	P. Oltványi, <i>A csanádi püspöki</i> , 1867, 47.
Elias / Ilie	14 dec. 1471; 10 iun. 1474; 12 febr. 1475	DL 86001, 88560, 65424 Fr. Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 86-87, nr. 87.
	21 aug. 1477	DL 94535, DF 278427 T. Tár, 1896, 526.
	24 aug. 1481	DF 260827
Luca Barátin de Szeged	24 oct. 1483	DL 18854
	11 febr., 2 mai 1486; 10 dec. 1487	DL 81938, 59740, 46073 Codex Dipl. Domus Sen. Com. Zichy, XI, 1915, 417-419, nr. 229.
Benedict	13 mai – 3 oct. 1492	DF 281308, 283825
Ioan	10 iul. 1497	DL 20580
	8 apr. – 6 iun. 1501	DF 285703, 233493
	18 iun. 1505	DF 210933 J. Reizner, <i>Szeged története</i> , IV, 93-94, nr. 58.
	25 nov. 1508	S. Borovszky, <i>Csanád vármegye</i> , I, 1896, 418.
Toma de Lipova	9 ian., 17 febr. 1520	DL 72437 <i>Monum. rusticorum rebellium anno MDXIV</i> , 1979, 473, 484, nr. 364, 368.
	14 dec. 1520	DF 250678 Á. Bárányi, <i>Torontál vármegye</i> , 1845, 49-51, nr. V.
	8 mart. 1521	DL 56424
	21 mai 1522	DL 47452
Blasius Zákány de Szeged	26 nov. 1522	DL 31165
Toma de Lipova	5 dec. 1523	DL 98378, 107405 L. Haan, <i>Békés vármegye</i> , II, 140-142.
	18 mart. 1525	DL 90600
Blasius Zákány de Szeged	1527 – 14 iun. 1537	MOL F17 <i>Cista comitatum Csanád</i> , nr. 18 S. Borovszky, <i>Csanád vármegye</i> , I, 419.

Lista membrilor Capitlului catedral din Cenad (1334 – 1537)

Data	Prepozit	Lector	Cantor	Custode	Arhidiaconi					Caraș
					Timiș	Arad	Peste Mureș	Torontal	Sebeș	
1334	Mihai	Ioan					Henric		Henric	
1334	vacant	absent	Mihai	Nicolae	vacant	Nicolae	Henric	Petru	Ioan	Paul
Ante 1345									Bonihannes de Campello	
22 II – 9 VI 1345			Mihai (9 VI)	Valentin (9 VI)			Nicolae (9 VI)		George de Cenad	Paul (9 VI)
6 III 1361	Nicolae	Nicolae	Nicolae	Mathias					Toma	Ioan
3 VII 1368	Dominic	Iacob	Nicolae	Mathias	Ioan		Mihai		Nicolae	Ladislau
13 III 1369	Nicolae	Iacob	Nicolae	Mathias	Ioan		Mihai		Nicolae	Ladislau
28 III 1374	Petru	Iacob	Nicolae	Mathias	Ioan		George		Nicolae	Ladislau
15 IV 1381	Iacob	Ioan	Nicolae	Mathias	Ioan			Toma	Nicolae	
15 I 1383	Iacob	Ioan	Nicolae	Demetrius	Ioan	Bertrand		Toma	Nicolae	Nicolae
24 X 1385	Iacob	Ioan	Nicolae	Andrei	Mihai	Bertrand	Iacob	Toma	Nicolae	
7 IX – 23 X 1387	Iacob	Ioan	Nicolae	Andrei	Mihai	Bertrand		Toma	Nicolae	
29 VI 1389 – 12 XII 1390	Iacob	Ioan	Nicolae	Andrei		Bertrand		Toma	Nicolae	Nicolae
2 II 1391	Iacob		Nicolae	Andrei		Bertrand		Toma	Nicolae	
25 IV 1391 – 28 I 1392	Iacob	Ioan	Nicolae	Andrei		Bertrand		Toma	Nicolae	Nicolae

29 XII 1392	Dominic	Ioan	Nicolae	Andrei		Bertrand	Ladislau	Toma	Nicolae		
10 VI 1396	Dominic	Ioan	Nicolae	Andrei	Petru			Toma	Nicolae	Demetrius	
13 I 1399	Dominic	Ioan	Nicolae	Andrei	Petru	Fabian		Toma	Nicolae	Nicolae	
28 III 1400 – 23 III 1402	Dominic	Ioan	Petru	Andrei	Petru	Fabian	Ladislau	Toma	Nicolae	Nicolae	
5 IV 1402	Laurențiu	Ioan	Petru	Andrei	Petru	Fabian	Ladislau	Toma	Nicolae	Nicolae	
22 XII 1403 – 11 I 1404	Mihai	Blasius	Petru	Andrei	Petru	Fabian		Nicolae	Ștefan	Nicolae	
8 III 1404	Mihai	Blasius	Petru	Andrei	Petru	Briccius		Nicolae	Ștefan	Nicolae	
25 IV 1405	Laurențiu	Andrei	Petru	Andrei	Petru	Briccius	Iacob	Nicolae	Benedict	Nicolae	
12 VI 1407 – 12 VII 1408	Laurențiu	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Briccius	Iacob	Nicolae	Emeric absent (1408)	Ioan	
2 XI 1408 – 14 I 1409	Laurențiu	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Briccius	Iacob	Nicolae (1408)	Blasius	Ioan	
5 II – 9 III 1411	Laurențiu	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Briccius	Iacob	Nicolae	Petru	Ioan	
26 IV – 29 XI 1411	Laurențiu	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Benedict	Iacob	Nicolae	Petru	Ladislau	
19 IX 1412	Clement	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Briccius	Iacob	Nicolae	Petru	Ladislau	
6 X 1412	Laurențiu	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Benedict	Iacob	Nicolae	Petru	Ladislau	
26 X 1414	Clement	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Dominic	Iacob	Nicolae	Petru	Ladislau	
31 VII 1417	Clement	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Dominic	Iacob	Nicolae	Benedict	Ladislau	
4 V – 20 VII 1418	Ladislau	Mathia	Petru	Andrei	Petru	Dominic	Iacob	Nicolae	Benedict	Ladislau	
14 IV 1420	Ladislau	Mathia	Petru		Petru	Nicolae	Iacob	Nicolae	Benedict	Ladislau	

12 VIII 1420 – 1 VIII 1422	Ladislau	Mathia	Petru		Valentin	Nicolae	Iacob	Nicolae	Benedict	Ladislau
24 V 1423	vacant	Mathia	Petru			Nicolae	Iacob	Nicolae	Benedict	Ladislau
5 VII 1424	Benedict	Mathia	Petru			Nicolae	Iacob	Nicolae	Benedict	Ladislau
29 VI – 29 VII 1427	Benedict	Mathia	Ștefan		Albert	Nicolae	Petru	Nicolae	Benedict	Ladislau
16 XII 1429 – 15 XI 1430	Benedict	Mathia	Ștefan		Albert	Ladislau		Ladislau	Benedict	Ladislau
4 II 1434 – 3 V 1436	Benedict	Mathia	Ștefan	Iacob (doar în 1435)	Albert	Urban	Ștefan (doar în 1435)	Ladislau	Benedict	Ladislau
24 V 1436	Benedict	Mathia	Ștefan		Albert	Urban	Ștefan	Ladislau	Benedict	Andrei
21 V 1437	Benedict		Ștefan				Ștefan	Ladislau	Benedict	
26 II 1439 – 14 X 1440	Filip	Urban	Ștefan	Iacob (doar în 1440)	Albert	Benedict	Ștefan	Ladislau	Baltazar	Andrei
13 VI 1443 – 5 II 1445	Filip	Urban	Ștefan	Ioan	Albert	Benedict	Elias / Ilie	Ladislau	Baltazar	Andrei
10 IX 1445	Filip	Urban	Ștefan	Ioan	Albert	Benedict	Ilie	Ladislau	Baltazar	Mathias
26 V 1446 – 5 V 1450	Filip	Baltazar	Ștefan	Ioan	Ioan	Benedict	Ilie	Ladislau	Matei	Andrei
20 II 1451									Matei	
13 VIII 1451 – 16 XI 1452	Toma	Baltazar	Ștefan	Ioan	Ioan	Benedict	Ilie	Ladislau	Matei	Andrei
19 XI 1453 – 15 X 1454	Toma	Baltazar	Ștefan	Ioan	Ioan	Benedict	Ilie	Clement	Matei	Andrei
11 II – 26 IX 1455	Toma	Baltazar	Ștefan	Ioan	Ioan	Benedict	Ilie	Clement	Matei	Toma

23 III 1458	Toma	Baltazar	Petru	Albert	Ioan	Ioan	Ioan	Clement	Matei	Toma
23 VI 1460	vacant	Baltazar	Petru	Albert	Ioan	Ioan	Ioan	Clement	Matei	Andrei
28 II 1464 – 13 VI 1469	Paul	Baltazar	Petru	Albert	Ioan	Ioan	Ioan	Clement	Matei	Ambrosius (doar în 1466, 1469)
6 V 1471	Nicolae	Baltazar	Blasius	Albert		Paul	Ioan	Clement	Matei	Ambrosius
14 XII 1471 – 12 II 1475	Nicolae	Baltazar	Blasius	Albert		Ioan	Simion	Clement	Elias / Ilie	Ambrosius
21 VIII 1477	Nicolae	Blasius	Matei	Ludovic	Ștefan	Ioan	Simion	Albert	Elias / Ilie	Ambrosius
24 VIII 1481	Nicolae	Blasius	Matei	Ludovic	Ștefan	Ioan	Simion	Albert	Elias / Ilie	Matei
24 X 1483	Nicolae	Blasius	Elias / Ilie		Mihai	Ioan	Simion	Albert	Luca Barătîn de Szeged	
11 II 1486 – 10 XII 1487	Mihai de Zokol	Blasius	Elias / Ilie	Demetrius	Andrei	Ioan	Simion	Albert	Luca Barătîn de Szeged	Nicolae
13 V – 3 X 1492	Mihai de Zokol	Ioan	Albert	Demetrius	Nicolae	Elias / Ilie	Simion	Albert	Benedict	Ioan
10 VII 1497	Mihai de Zokol		Albert	Demetrius	Nicolae	Mihai	Simion	Albert	Ioan	Ioan
8 IV – 6 VI 1501	Grigore		Albert	Demetrius	Emeric			Mihai	Ioan	Andrei
18 VI 1505 – 25 XI 1508									Ioan	
9 I – 17 II 1520			Clement	Ștefan de Zarwad				Ioan de Roycha	Toma de Lipova	Urban
14 XII 1520			Clement	Ștefan de Zarwad	Ioan de Szeged			Ioan de Roycha	Toma de Lipova	

8 III 1521	Ladislau de Buda									Ioan de Roycha	Toma de Lipova	
21 V 1522										Ioan de Roycha	Toma de Lipova	
26 XI 1522										Ioan de Roycha	Blasius Zakany de Szeged	
5 XII 1523										Ioan de Roycha	Toma de Lipova	
18 III 1525										Ioan de Roycha	Toma de Lipova	Mihai de Palocz
1527 – 14 VI 1537											Blasius Zakany de Szeged	Ioan de Pószakastély (doar în 1537)

Dintre arhidiaconii de Cenad sunt cunoscuți: Matei (1334, *Monumenta Vaticana Hungariae*, I, p. 156), Attila (10 dec. 1487, DL 46073), Blasius (16 sept. 1495–9 nov. 1497, DL 20359, 20580, 20623), Serafim de Szeged (8 mart. 1521–5 dec. 1523, DL 56424, 25018, 47452, 31165, 98378/ 107405) și Gaspar Zákány de Szeged (27 mart. 1547, S. Borovszky, *op. cit.*, I, p. 404).

SCAUNUL SIBIU ȘI CELE ȘAPTE SCAUNE ÎN EVUL MEDIU. CONSTITUIRE, EVOLUȚIE, COMPONENTĂ

Liviu Cîmpeanu

În deceniul al treilea al secolului al XIV-lea sașii din comitatul Sibian (înființat de regele Andrei al II-lea în 1224)¹ au pornit o cumplită rebeliune împotriva regelui lor, Carol Robert de Anjou. Ca să potolească răscoala și să-și asigure loialitatea sașilor și, totodată poziția, și așa precară, în regat, Carol Robert schimbă statutul juridic-administrativ al provinciei sibiene, prin înlocuirea comitelui cu un jude regal. Acesta urma să fie numit de către rege din rândul greavilor sași, spre deosebire de comiții din epoca arpadiană care erau membrii ai nobilimii (maghiare) a regatului². De fapt, prefacerea a constat în diminuarea autorității juridice, administrative și fiscale a reprezentanței regale din Sibiu (adică a comitelui) și o lărgire a libertăților și atribuțiilor de tot felul a autorităților locale sau, mai bine spus a reprezentanței germanilor din Sibiu și din provincia aferentă. Prefacerea amintită a fost una profundă și a fost resimțită nu doar în capitala comitatului, adică în orașul Sibiu, ci în întreg teritoriu. De la această dată vechile autorități juridice locale ajung în prim-plan, fiind denumite de acum încolo scaune de judecată (sau simplu scaune), în fruntea cărora regele numește juzi regali, tot din rândul elitei germane a provinciei sibiene³. Aceștia aveau aceleași prerogative pe care le-a avut comitele sibian înainte de 1325, inclusiv jurisdicția penală⁴, îngrădind astfel sfera de atribuții a comitelui din Sibiu⁵. Abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea se pot constata juzi din rândurile nobilimii maghiare, numiți de autoritatea centrală în fruntea unora dintre scaunele săsești⁶.

¹ Cîmpeanu Liviu, *De la comitat la scaun principal. Evoluția administrativ-juridică a Sibiului și a provinciei aferente în Evul Mediu*, în AMN, 2010, p. 81-90.

² Georg Eduard Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141-1876*, Hermannstadt, 1941, p. 12 (G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*).

³ Idem, *Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes*, Sibiu, 1931, p. 37; G. Gündisch, *Sächsisches Leben im 13. und 14. Jahrhundert*, în *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, ed. C. Göllner, București, 1979, p. 41 (G. Gündisch, *Sächsisches Leben*).

⁴ *Ibidem*, p. 42.

⁵ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, IV, Cluj-Napoca, 1989, p. 75 (Șt. Pascu, *Voievodatul*).

⁶ G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 12.

Potrivit istoriografiei germane și săsești, scaunele au apărut la cumpăna dintre veacurile XIII-XIV (1291 este atestat scaunul Alțâna, nucleul viitorului scaun Nocrich. Vezi infra!)⁷ și, mai ales, în prima jumătate a sec. al XIV-lea⁸, fenomen aflat desigur în legătură cu prefacerea comitatului sibian. Se pare că inițial chiar au fost șapte scaune, la acestea adăugându-se scaunul Sighișoara.

În fruntea scaunelor săsești era un jude regal numiți de rege, de obicei din rândul greavilor, și unul scăunal, ales liber de către locuitorii scaunului⁹, după litera *Andreanum*-ului: *și poporul să-l aleagă pe acela care va părea mai potrivit. Și nimeni în comitatul Sibiului să nu cuteze a cumpăra dregătorie cu bani*¹⁰, la fel și un villic ce se ocupa de problemele administrative ale scaunului. Și așezările rurale ale sașilor aveau în frunte câte un jude sătesc (vilic) care exercita și jurisdicția inferioară, secondat fiind de reprezentanții comunității. Autoritățile scăunale aveau atribuții fiscale, financiare, administrative, formând totodată reprezentanța *universitas*-ului (= comunității) săsesc din Cele Șapte Scaune¹¹. Hotărârile privitoare la întreaga provincie erau luate în cadrul unei adunări generale la care participau autoritățile scăunale și cele din Sibiu, care se întrunea de două ori pe an, la Sf. Gheorghe și la Sf. Ecaterina¹².

Referitor la originea scaunelor săsești, astăzi nu mai poate fi acceptată teoria lui Nicolae Iorga potrivit căreia sașii ar fi adoptat și adaptat forma de organizare a judeciilor românești¹³, fără îndoială premergătoare colonizării săsești. Originea acestora trebuie căutată în primul rând în prerogativele juridice inferioare ale greavilor-locatori, care după colonizare au devenit juzii noilor așezări. Potrivit *Andreanum*-ului, juzii erau aleși liber de către membrii comunităților germane, mai ales din rândul elitelor germane, adică a greavilor¹⁴. Astfel în secolele XIV-XV demnitatea de greav se confundă cu cea de jude: spre exemplu la 1402 este menționat un *comes seu iudex* iar în 1430 un *iudex seu*

⁷ G. Gündisch, *Sächisches Leben*, p. 41.

⁸ Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1981, p. 276-277 (Th. Năgler, *Așezarea sașilor*).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Documente privind Istoria României, C. Transilvania, veacurile XI, XII, XIII*, (în continuare *DIR.C.*), I, București, 1951, nr. 198, p. 208.

¹¹ Thomas Năgler, *Așezarea sașilor*, p. 277-278; Idem, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, I, București, 1976, p. 109 (Th. Năgler *Așezarea și aportul*).

¹² G. Gündisch, *Sächisches Leben*, p. 42.

¹³ Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ed. I. Opreșan, I, București, 2009, p. 64-65.

¹⁴ *DIR. C.*, I, p. 208.

*grebio*¹⁵. Cu alte cuvinte *comes*-ul sau greavul nu era altceva decât un jude al unei așezări germane, atestată în cutare document. Documentul din 1440 care atestă că Biertanul era un *comitatus seu grebatus*¹⁶ arată că la acea dată exista acolo un scaun de judecată. Cel mai bun exemplu că sașii alegeau în demnitatea de jude *pe acela care va părea mai potrivit*¹⁷ se întâlnește la Biertan unde la 1440 comunitatea a ales, cu acordul Celor Două Scaune de care aparținea, în calitate de greav-jude un nobil maghiar învecinat, din familia Apafy¹⁸. Motivul pentru care uneori erau aleși nobilii în calitate de juzi, chiar și de către comunitățile libere ca Biertanul, era că nobilii erau persoanele cele mai adecvate pentru rezolvarea problemelor interne sau externe ale comunității, datorită prestigiului lor social.

Datorită prestigiului unei familii de greavi, reședința acestora putea deveni scaun de judecată (cum este cazul greavilor din Alțâna, care au mutat vremelnice sediul scaunului Nocrich la reședința lor din Alțâna, vezi infra!). S-a presupus chiar că scaunele (sau scaunele de judecată) s-au format din comitatele atestate de *Andreanum*, care au fost desființate cu ocazia constituirii comitatului Sibian¹⁹. Astfel, vechile comitate ar fi devenit circumscripții de autoritate juridică infeioară, în fruntea cărora se aflau greavi-juzi, doar cazurile grave sau penale ajungând la judele regal, sau la reprezenatul acestuia²⁰. La o cercetare mai atentă se poate constata că multe dintre centrele scăunale, în secolul XIV și chiar XV erau încă așezări rurale (de *villa* sau *pagus*, vezi infra!), așadar nu puteau avea înaintea de epoca *Andreanum*-ului alt statut, necum să fie cetăți (castre) regale, în jurul cărora să se poată agrega comitatele care au premers comitatul Sibian. Așadar această teorie, deși tentantă, nu credem că poate rezista dacă se urmărește evoluția centrelor scăunale de la prima atestare a lor ca și localități, până la obținerea statutului de sediu scăunal (majoritatea obțin acest statut pe la mijlocul sec. al XIV-lea). Putem reține însă, din această teorie, rolul jucat de juzii locali în constituirea scaunelor de judecată. Există însă și scaune care s-au agregat în jurul unor centre devenite urbane, ca urmare a unor dispoziții, uneori arbitrare, a regalității. Aceasta, în schimbul unor beneficii și avantaje, a făcut jocul elitelor locale ridicându-le localitățile la rang de oraș și

¹⁵ G.E. Müller *Die Gräven*, p. 26; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, ed. Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, III, Sibiu, 1902, p. 290, (*Ub.*).

¹⁶ G.E. Müller, *Die Gräven.*, p. 27.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, p. 20.

¹⁹ Th. Năgler *Așezarea și aportul*, p. 108; Idem, *Așezarea sașilor*, p. 276; Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 75.

²⁰ G. Gündisch, *Sächsisches Leben*, p. 41.

totodată de sediu scăunal (este cazul Sibiului, al Sebeșului, al Orăștiei, al Sighișoarei, al Bistriței și al Brașovului)²¹.

Pe lângă scaunul principal al Sibiului au funcționat următoarele Șapte Scaune: Orăștie, Sebeș, Miercurea Sibiului, Nocrich, Cincu, Sighișoara și Rupea²², la care s-a adăugat domeniile orășenesti, devenite scaune filală: Săliște și Tălmăciu, plus vremelnic domeniul Vințu de Jos și Vurpăr. Într-o diplomă din 14. iulie 1349 sunt atestate pentru prima dată toate Cele Șapte Scaune, în frunte cu Scaunul principal, Sibiu (Cybinium): *Waras, Mühlbach, Ruzmargd, Leuskyrch, Schenk, castrum Sches, Kozd*²³.

SCAUNUL SIBIU

Primul Scaun despre care o să vorbin este cel al Sibiului. Încă în timpul organizării comitatense este atestat Scaunul aparținător de orașul Sibiu. La 1302 se întrunește *universitas provincialium sedis Cybinii...* și confirmă alegerea preotului din Cașolt²⁴. Este prima atestare a scaunului Sibian. Un document deosebit de important din 1317, confirmarea *Andreanum*-ului de către Carol Robert, atestă că la acea dată exista atât provincia Sibiu (comitatul) cât și scaunul Sibiu, adică zona aparținătoare direct de oraș²⁵. La această dată se poate sesiza deja o transformare din punct de vedere juridic-administrativ al comitatului sibian la începutul secolului al XIV-lea și anume subdivizarea acestuia în scaune de judecată. La 10 oct. 1337 apare încă o mențiune despre *sede Cibiniensi* iar la 18 dec. apare într-un document *Jacobo iudice Cybyniensis* și încă o mențiune despre *sedium de Cybinio*²⁶. La 1339 (17 feb.) apar într-un document *Jacobus et Michael, Nycolaus et Martinus comites Cybiniensis*²⁷. Dar un document emis patru ani mai târziu (7 mai 1342) vine să arate exact statutul a trei dintre cei patru comiți: *comes Jacobus, comes Michael, comes Nycolaus*

²¹ K.G. Gündisch, *Zur Entstehung der Sächsischen Nationsuniversität*, în *Gruppenautonomie in Siebenbürgen*, ed. Wolfgang Kessler, Köln-Viena, 1990, p. 65.

²² Th. Năgler, *Așezarea sașilor*, p. 276.

²³ *Ub.II*, ed. Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Sibiu, 1897, p. 60-61; Cf. Gernot Nussbächer, *Die ältesten Urkunden über Schäßburg*, în *Aus Urkunden und Chroniken, IX Schäßburg*, Brașov, 2010, p. 34.

²⁴ *Ub. I*, Sibiu, 1892, p. 224-225; Cf. Șt. Pascu, *Voievodatul*, p. 76.

²⁵ G.E. Müller, *Die Entstehung der Stühle, des Königs- und des Stuhlrichteramtes in der Hermannstädter Provinz oder der sogenannten sieben Stühle* în *Korespondenzblatt für Siebenbürgische Landeskunde*, XXIX, 1906, p. 49-50; Cf. *Ub.I*, p. 322-323: actul a fost confirmat de rege la rugămintea comiților Blafuuz și Hennying în numele a...*tota universitate Saxonum de Chybinio ac ad sedem Chybiniensem pertinentibus*.

²⁶ *Ibidem*, p. 490.

²⁷ *Ibidem*, p. 497.

iudices Cybiniensis (subl.n.)²⁸. Așadar cei trei sunt juzi ai Sibiului iar particula *comes* arată apartenența lor la nobilimea germană de pe *fundus regius*. Am arătat mai sus că la 1340 și 1355 scaunul Sibiu este atestat alături de celelalte Șapte Scaune. De al mijlocul secolului al XIV-lea scaunul Sibian este atestat în mod constant.

Componența Scaunului Sibiu și a scaunelor-filială în evul mediu:

Scaunul Sibiu²⁹

Almaș / Amnaș (germ. Hamlesch, mag. Omlás, lat. Omlas / Hamlas / Humles) atestat la 1309

Avrig (germ. Freck / Frick, mag. Felek, lat. Affrica / Ebreg / Freck) atestat la 1364.

Brad (germ. Gierlsau / Gerdasaw, mag. Fenyofalva, lat. Insula Gerhardi / Feneufalua) atestat la 1311.

Bungrad (germ. Baumgarten, mag. Bongrad / Szaszbongard, lat. Pangarten / Baumgarten / Piur) atestat la 1429.

Cașolț (germ. Kastenholz, mag. Hermani, lat. Kastenholcz / Castenholczium) atestat la 1302.

Cisnăsdie (germ. Heltau / Heldau / Reutel / Rothel, mag. Nagydisznod, lat. Helta / Gyznoyow / villa Reutel / Reutel) atestat la 1223

Cristian (germ. Grossau / Au, mag. Keresztenysziget, lat. Insula Cristiana) atestat la 1223.

Daia (Săsească) (germ. Thalheim, mag. Dolmany / Dalya / Dália, lat. Calheim, Dalheim, Dalmen) atestat la 1327.

Gura Râului (germ. Auendorf / Gurarou, mag. Guraro, lat. Gurareului / Guraroiunum) atestat la 1476.

Gușterița (germ. Hammersdorf / Humersd, mag. Szentertzsebet, lat. villa Humberti) atestat la 1309.

²⁸ *Ibidem*, p. 522.

²⁹ Lista localităților a fost întocmită pe următoarea bibliografie de specialitate: E. Wagner, *Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*, Köln-Viena, 1977, p. 350, 352 (în continuare E. Wagner *Ortsnamenbuch*).; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 280; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 184-186; Misch Orend, *Zur Heimatfrage der Siebenbürger Sachsen. Vergleichung der siebenbürgisch-deutschen Ortsnamen mit denen des übrigen deutschen Sprachgebietes*, în: *Archiv*, XLIII, tom 2-3, 1926, p. 244-251, și cu denumirile săsești și cu datele atestărilor (în continuare: M. Orend, *Ortsnamen*); Franz Zimmermann, *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. Ein Führer durch das selbe*, Sibiu, 1901, p. 42, 44, fără data atestărilor (F. Zimmermann, *Das Archiv*); Pentru fiecare localitate Coriolan Suciu, *Dictionar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, București, 1967-1968, sub voce (C. Suciu, *Dicționar*)

Hamba (germ. Hahnbach, mag. Kakasfalva, lat. Hahnbach / Honebach / Hambach) atestat la 1337

Mocu / Mohu (germ. Moichen / Maichen, mag. Moch / Mooch / Moha, lat. Meuchin / Maichen / May / Moharia) atestat la 1488.

Noul Săsesc (germ. Neudorf / Newdorf, mag. Szaszujfalu / Ujfalu, lat. Noua Villa / Vifalu / Neudorf) atestat la 1332.

Poplaca (germ. Gunzendorf, mag. Popláka, lat. Gonczendorf / Gunzendorffium) atestat la 1488.

Rășinar (germ. Städterdorf, mag. Resinar / Rossinar, lat. Stederdorff / Picivicus) atestat la 1467.

Roșia (Săsească) (germ. Rothberg / Rodperg, mag. Veresmart, lat. Rufus Mons / Veresmort) atestat la 1327.

Rusciori (germ. Reussdorfchen, mag. Roszcsuri, lat. Villa Rotenorum / Ruszshalk) atestat la 1380.

Săcădate (germ. Sakadat, mag. Szakadat / Olt, lat. Zakadath / Czeat) atestat la 1306.

Sadu (germ. Sodenbach / Sodt, mag. Cod / Csoodt, lat. Czot / Zert / Zot / Sadyum) atestat la 1488.

Slimnic (germ. Stolzenburg, mag. Szelindek, lat. Stolchumbercht) atestat la 1282.

Șelimbăr (germ. Schellenberg, mag. Selemberk, lat. Schelemburg / Schellimberg) atestat la 1323.

Șura Mare (germ. Gross Scheuern, mag. Nagycsür, lat. Magnum Horeum) atestat la 1337.

Șura Mică (germ. Klein Seuern, mag. Kicscsür, lat. Horeum minor) atestat la 1323.

Turnișor (germ. Neppendorf / Eppendorf, mag. Kicstorony, lat. Villa Eponis / Villa Openis) atestat la 1327.

Veștem (germ. Westendorf, mag. Vesteny, lat. Westen / Westem / Vesta) atestat la 1465.

Scaunul Tălmăciu (germ. Talmesch)

La 3 februarie 1453 Tălmăciu și domeniul aferent este scos de către regele Ladislau Postumul de sub autoritatea comitatului Alba și subordonat Celor Șapte Scaune. Regele a însărcinat capitulul din Alba Iulia să se ocupe de introducerea sașilor în posesiunea Tălmăciului și a domeniului aferent³⁰, format din următoarele așezări:

³⁰ *Ub.*, V, ed. Gustav Gündisch, București 1975, p. 374-376, 384-385; E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 354; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 308; Fr. Zimmermann, F. Zimmermann, *Das Archiv*, p. 43.

Boița (germ. Ochsendorf / Boitza, mag. Boica / Boitza / Boicza, lat. Ochsonium / Boitza / Boicza) atestat la 1453.

Cetatea Lotrului / Loviștea (germ. Lauterburg, mag. Latorvar, lat. Terra Loista / Lotarvar) atestat la 1233.

Turnu Roșu (germ. Rothen Turm, mag. Veres Torny, lat. Rubra Turris / Verestorn) atestat la 1453.

Racovița (germ. Rakowitza, mag. Rakovica Olt / Rakovicza, lat. Reuke / Rewka / Rakovicza / Reker) atestat la 1443.

Sebeșul de Jos (germ. Unterschewesch, mag. Alsosébes, lat. Sebes utraque) atestat la 1453.

Sebeșul de Sus (germ. Oberschewesch, mag. Felsősebes, lat. Sebes) atestat la 1453.

Tălmăciu (germ. Talmesch, mag. Nagytalmacs / Talmacs, lat. Tolmach) atestat la 1265.

Landskron (lat. Lanchron) atestat la 1370.

Tălmăcelu (germ. Klein Talmasch, mag. Kics Talmacs, lat. Kicstalmacs) atestat la 1453.

Turnu Roșu / Porcești (germ. Schweinsdorf / Porken, mag. Porcsed, lat. Porkendorff) atestat la 1453.

Scaunul filială Săliște sau Mărginimea Sibiului (germ. Selischte)³¹

Fântânele / Cacova Sibiului (germ. Krebsbach, mag. Kakova / Kripesseifn, lat. Kakoua / Cripzbach) atestat la 1366.

Galeș (germ. Galusdorf / Galisch, mag. Galis / Galin / Szebengalos, lat. Galusdorph / Galisch) atestat la 1383.

Seliște (germ. Grossdorf / Selischte, mag. Szelistye / Nagyfalu, lat. Gorosdorph / Selischt) atestat la 1383.

Tilișca (germ. Tilischka / Telischen, mag. Tliska, lat. Tiliske / Tiliska) atestat la 1366.

Vale (germ. Grabendorf, mag. Vale, lat. Valea / Gravondorf) atestat la 1383.

Cei șapte Juzi și alte posesiuni ale orașului Sibiu³².

Aceste posesiuni aparținuseră odinioară în parte abației de la Cârța, în parte prepoziturii sibiene și în parte greavilor sași.

³¹ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 356: la 1488 când ducatul Amnașului a fost acordat de Matia Corvinul provinciei sibiene, această posesiune era denumită cele șapte porți românești; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte* și Fr. Zimmermann, F. Zimmermann, *Das Archiv*.

³² E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 358 și trimiterile de la nota anterioară.

La 1424 următoarele localități trec din posesiunea prepoziturii de Sibiu în posesiunea orașului³³:

(părți din) Bălcaci (germ. Bulkesch / Bolkatsch, mag. Bolcs / Bolkás, lat. Bolkassch / Bulkasch) atestat la 1319.

Jidvei (germ. Seiden, mag. Zsidve / Zsidoc, lat. Sido / Sidne / Zitue) atestat la 1309.

Târnava / Proștia Mare (germ. Gross Probstdorf, mag. Nagykemező, lat. Villa Praepositi maior) atestat la 1331.

Târnăvioara / Proștia Mică (germ. Klein Probstdorf, mag. Kicskemező, lat. Villa Praepositi minor), atestat la 1358.

La 1477 abația de la Cârța, împreună cu posesiunile sale, este subordonată de Matia Corvinul prepoziturii de Sibiu³⁴:

Apoș / Apoșdorf / Apeșdorf (germ. Abtsdorf / Appesdorf, mag. Apatfalva, lat. Villa Abbatis) atestat la 1322.

Cârța (germ. Kertz, mag. Kerc / Kerca, lat. Candela / Kercs / Kircz) atestat la 1223.

Ruși (germ. Reussen, mag. Ruszi / Orosfalu, lat. Ruz, Rewssen) atestat la 1424.

Cisnădioara (germ. Michaelsberg / Michaelsperg, mag. Kicsdisnöd, lat. Mons Sancti Michaeis) atestat la 1223.

Cloașterf / Micloșa (germ. Klosdorf / Klosdorff, mag. Miklostelke, lat. Villa Nicolai / Miklostheleke) atestat la 1322.

Colun (germ. Kolun / Kellen, mag. Kolun, lat. Kolonia) atestat la 1322.

Criș / Cruce / Crișu (germ. Deutschkreutz, mag. Szaszkersztur, lat. Villa Cruci) atestat la 1323.

Feldioara (germ. Marienburg, mag. Földvar, lat. Feldvar) atestat la 1322.

Meșendorf (germ. Meschendorf, mag. Mese, lat. Mesche / Mesendorff) atestat la 1289.

Rucăr (germ. Ruckersdorf / Rukur, mag. Rukor, lat. Villa Rukerii) atestat la 1387.

Celelalte așezări sut foste domenii ale greavilor:

Cornățel (germ. Härwesdorf, Harbach, mag. Hortobagyfalva / Kornecel, lat. Kornecel / Hortobagh) atestat la 1306.

Jina / Șina (germ. Dobra, mag. Zsina / Sina, lat. Zina) atestat la 1558.

Orlat (germ. Winsberg / Orlat, mag. Orlat, lat. Mons Civinii / Warolyafalw) atestat la 1317.

Săcel / Cernavodă (germ. Schwarzwasser, Schpach, mag. Szecsel / Feketeviz, lat. Nigraaqua) atestat la 1319.

³³ *Ibidem; Ub.*, IV, ed. Gustav Gündisch, Sibiu, 1937, p. 217-220.

³⁴ E. Wagner, *Ortsnamenbuch; Ub.*, VII, ed. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbächer, București, 1991, p. 138-139.

Pe lângă aceste posesiuni, Sibiul a primit în 1393 de la regele Sigismund de Luxemburg domeniul Vințului și al Vurpărului, compus la cumpăna dintre secolele XV-XVI din șase așezări³⁵. Domeniul este scos de sub autoritatea Sibiului în prima jumătate a secolului al XVI-lea³⁶ când a fost acordat de regalitate ca feudă, domnilor din Țara Românească.

SCAUNUL ORĂȘTIE.

S-a emis teoria că Orăștia ar fi fost întemeiată pe la începutul secolului al XII-lea de către cavalerul Anselm din Braz, care la 1103 se pregătea să emigreze în Ungaria (nu se specifică în care parte a Ungariei) împreună cu fii săi³⁷ și că acesta este eroul eponim al localității. Chiar dacă nu se poate demonstra că Anselm a ajuns (și) în Transilvania³⁸, s-au găsit, pe cale arheologică, urme materiale ale unor coloniști germani din secolul al XII-lea³⁹. Orăștia este una dintre primele așezări germane din Transilvania atestate documentar. Chiar marele privilegiu al regelui Andrei al II-lea, emis la 1224, atestă Orăștia ca extremitate a noului comitat Sibian care începea ...*a Waras usque in Boralt...*⁴⁰. La 1324 așezarea este atestată deja ca *civitas*⁴¹.

Anumite *terrae Saxonum de Waras*, așadar niște teritorii al sașilor din Orăștie sunt atestate la 1291⁴², fără a se putea preciza statutul juridic ale acestora⁴³. Scaunul este atestat abia la 1349 într-un document emis de toți juzii Celor Șapte Scaune prin care aceștia confirmau o posesiune a comunității Cîsnădie⁴⁴. Documentul atestă pe *comes Syboldus de Koyngir* (Cugir, n.n.) *de sede Waras ceterique provinciales eiusdem sedis....* În secolul al XV-lea este atestat, la 1449 este atestat *comes Bartholomaus iudex regius sedis Bros*⁴⁵.

³⁵ G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 195.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Thomas Nægler *Așezarea sașilor în Transilvania*, p. 95; Konrad Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln-Weimar-Wien, 1993, p. 111.

³⁸ Rudolf Mark, *Sind Anselm von Braz und Hezelo von Merksteine die ersten siebenbürger Sachsen gewesen?*, în vol. *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der siebenbürger Sachsen* Köln-Viena, 1971, p. 261-266.

³⁹ *Historische Stätten. Siebenbürgen*, ed. Harald Roth, Stuttgart, 2003, p. 138 (în continuare: *Historische Stätten*).

⁴⁰ *Ub.*, I, p. 34.

⁴¹ *Ibidem*, p. 387; Anton Dörner, *Documente și cronici privind istoria orașului și scaunului Orăștie*, I: 1200-1541, Cluj-Napoca, 2003, p. 23 (A.Dörner, *Documente*)

⁴² *Ub.*, I, p. 186.

⁴³ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 80.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 80-81, *Ub.*, II, p. 60-61; A. Dörner, *Documente*, p. 32.

⁴⁵ *Ub.*, V, p. 278-279.

Așadar în fruntea scaunului Orăștie se afla un jude regal. La 1452 este atestat și judele scăunal al Orăștiei : Ladislaus Greb, *iudex terrestris de Bros* și, totodată villicul, în persoana lui Johannes Byro⁴⁶.

Geografic, scaunul se întindea din lunca Mureșului Mijlociu spre zona submontană a Carpaților Meridionali fiind, din punct de vedere al numărului satelor, un scaun de mărime mijlocie⁴⁷. Scaunul cuprindea în evul mediu și epoca modernă între 10 și 15 localități. La mijlocul secolului al XVI-lea scaunul era compus din unsprezece așezări⁴⁸.

Este unul dintre scaunele formate în jurul centrelor urbane, cel mai probabil, așa cum arăta K.G. Gündisch, din dispoziția arbitrară a regalității⁴⁹.

Componenta scaunului în evul mediu și epoca modernă:

Scaunul Orăștie (germ. Broos, mag. Szászváros lat. Waras, atestat la 1349)⁵⁰.

Balomiru de Câmp / Archiș (germ. Ballendorf / Belend / Sächsisch Erkes, mag. Balomir / Balamir / Szaszerkis, lat. Balamir) atestat la 1479.

Beriu / Barania / Berin (germ. Lammdorf / Berend / Birnd, mag. Bereny, lat. Beren / Berin / Biern / Harmannad) atestat la 1332.

Căstău (germ. Kastendorf, mag. Kasztő, lat. Kastonia / Kezentev / Koztow) atestat la 1332.

Cugir (germ. Kudsir / Kuschir, mag. Kudzsir, lat. Kutsir) atestat la 1493.

Orăștie, atestat la 1224 (vezi supra!).

Pricaz (germ. Perkass, mag. Barkas / Berkesszasz, lat. Urkaz / Perkasz / Bercassia) atestat la 1332.

Romoș (germ. Rumes / Romos / Rama, mag. Romos, lat. Rams / Ramas / Ramacha) atestat la 1206.

Sereca / Sarca (germ. Elsterdorf, mag. Szereka, lat. Zarkad / Rorka / Rodomersdorf) atestat la 1332.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 349.

⁴⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 80-81.

⁴⁸ Georg Reichsdorffer, *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appellata, aliarumque prouinciarum et regionum succincta descriptio et explicatio*, Viena, 1550, nepaginat [fila 17, față].

⁴⁹ K.G. Gündisch, *Zur Entstehung der Sächsischen Nationsuniversität*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen*, ed. Wolfgang Kessler, Köln-Viena, 1990, p. 65.

⁵⁰ Coriolan Suciu, *Dicționar*, II, p. 18; E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 372; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 280; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 183-184; M. Orend, *Ortsnamen*, p. 241-244 cu datele primelor atestări documentare și denumirile săsești ale localităților; Franz Zimmermann, *Das Archiv*, p. 47 fără data atestărilor; Pentru ficere localitate Coriolan Suciu, *Dicționar*, I-II, *sub voce*.

Sibișel / Sibișelu Vechi (germ. Altsebeschel, mag. Csebesely / Szebemhely, lat. Sebesely) atestat la 1493.

Șibot (germ. Unterbrodsdorf, mag. Alkenyer / Zsibot / Zsibold, lat. Kenyer / Cogner / Kunertu / Alkunir) atestat la 1281.

Vaidei / Vaivodei / Voievodu (germ. Neudorf / Woiwoden, mag. Vajdej / Vajde, lat. Vifalv / Waydey / Vaivodis) atestat la 1532.

Vinerea (germ. Ober-Brodesdorf, mag. Felkenyer, lat. Kuner super / Cuminum super) atestat la 1310.

SCAUNUL SEBEȘ

În *Andreanum* este atestat *pământul secuilor din Sepsî*⁵¹, care a fost încorporat noului comitat sibian, creat de regalitatea maghiară⁵². Acesta a fost identificat de curând cu certitudine ca fiind Sebeșul și teritoriul înconjurător⁵³. La 1251 este atestat orașul⁵⁴ iar cincizeci de ani mai târziu, la 1301, sunt atestați *Judex, iurati et universi hospites de Sebus*, care le-au acordat sibienilor dreptul de a tranzita liber prin teritoriul lor⁵⁵. În sfârșit, la 1303, un document atestă dijele ridicate din Scaunul Sebeș⁵⁶, aceasta fiind prima atestare a scaunului. La 1309, în actele procesului dintre capitlul de la Alba Iulia și decanii sași este atestat din nou scaunul Sebeș (în document: *sedis Sebzs* – sic!)⁵⁷. Tradiția orală, consemnată de către umanistul G. Reichsdorffer spunea că „Zabesvs” *primariam Saxonum sedem fuisse dicunt*⁵⁸.

La 1340 este atestat primul comite (citește jude!) al scaunului Sebeș, în persoana lui Alardus, *comes de Sebes*, într-un document emis de regele Carol Robert⁵⁹. La 1345 este atestat alt comite (jude) și anume Petru, împreună cu Nicolae villicul și alți cetățeni ai Sebeșului⁶⁰.

În secolul al XV-lea (1449) este atestat Johannes Zaaz *iudex regius sedis Mulembach*⁶¹. Așadar și în fruntea scaunului Sebeș se afla un jude regal, atestat cu această ocazie pentru prima dată. Același este atestat și la 1452 ca *Johannes*

⁵¹ *DIR. C.*, I, p. 208; în original: *terra Siculorum terrae Sebus*, vezi: *Ub.*, I, p. 34.

⁵² Otto Mittelstraß, *Terra Syculorum terrae Sebus und der sächsische Unterwald*, în vol. *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte*, p. 88-110, cu istoriografia problemei.

⁵³ *Ibidem*; Cf. *Historische Stätten*, p. 170.

⁵⁴ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 362.

⁵⁵ *Ub.*, I, p. 219.

⁵⁶ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 80.

⁵⁷ *Ub.*, I, p. 243; Cf. G. Gündisch, *Sächsisches Leben*, p. 41.

⁵⁸ Reichsdorffer, *Chorographia Transylvaniae* [fila 21, față].

⁵⁹ *Ub.*, I, p. 509.

⁶⁰ *Ibidem*, II, p. 33.

⁶¹ *Ibidem*, V, p. 278-279.

Zas, iudex regius sedius Muelenbach, împreună cu *Jacobus Schrifft, iudex terrestris sedis Mollenbach et Jacobs Teufil, Juratus de eadem*⁶², aceasta fiind prima atestare a judeului scăunal din Sebeș.

La 1469, ambii juzi, cel regal Johannes Haz și cel scăunal Johannes Fryner scriu magistratului sibian în legătură cu unele probleme fiscale⁶³. La această dată este atestat din nou judele regal (*iudex regius*) alături de cel scăunal (*iudex terrestris civitatis*).

Din punct de vedere geografic, scaunul Sebeș este situat în sudul Transilvaniei, în depresiunea Sebeș, regiune unde își are izvoarele râu omonim⁶⁴. Din punct de vedere al numărului de sate, Sebeșul este un scaun mic, având doar nouă așezări în sec. XIV și unsprezece pe la mijlocul secolului al XVI-lea⁶⁵. Prin poziția sa geografică Sebeșul a avut un rol strategic pentru voievodatul Transilvaniei.

Componența scaunului Sebeș:

Scaunul Sebeș (germ. Müllbach, atestat la 1303)⁶⁶

Câlnic (germ. Kelling, mag. Kelnek, lat. Kelnuk / Keldenich / Kelnig) atestat la 1269.

Deal / Dolu / Daia (germ. Dallendorf / Thal, mag. Dal / Djal, lat. Daag / Dal) atestat la 1269.

Lamcrân (germ. Langendorf, mag. Lamkerek, lat. Lanchenrukindorf / Lanchruk) atestat la 1309.

Loman / Lomaj (germ. Lammdorf / Lamendorf, mag. Lomany, lat. Lomania) atestat la 1615.

Petrești / Patrifalău / Sânt-Petru (germ. Petersdorff, mag. Peterfalva, lat. Villa PetriPeturfolua) atestat la 1309.

Pianu-de-Jos (germ. Deutsch-Pien, mag. Alospian / Szaszpian, lat. Peyn / Pen / Pews / Pyen / Pin) atestat la 1309.

Pianu-de-Sus (germ. Wallachisch-Pien, mag. Felsöspian / Olahpian, lat. Blechis pen / Wolachicalis pen) atestat la 1454.

⁶² *Ibidem*, p. 349.

⁶³ *Ibidem*, VI, p. 387-388.

⁶⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 80.

⁶⁵ *Ibidem*. Reichsdorffer consemnează la mijlocul secolului al XVI-lea că scaunul Sebeș era compus din *Zabesium ciuitatem, cum pagis Regijs* (sic!) *quinque*, vezi Reichsdorffer, *Chorographia Transylvaniae* [fila 17, față].

⁶⁶ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 362; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 280; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 190-191; M. Orend, *Ortsnamen*, p. 265-268, cu datele primelor atestări documentare și denumirile săsești ale localităților; Franz Zimmermann, *Das Archiv*, p. 46 fără data atestărilor; Pentru fiecare localitate Coriolan Suciu, *Dicționar*, I-II, *sub voce*.

Răchita (germ. Brunndorf / Rekitzd, mag. Rekita / Rekitze, lat. Brundorf / Rekite) atestat la 1464.

Rahău (germ. Reichau / Reichenau, mag. Renő, lat. Riho / Rihov) atestat la 1291.

Sebeș - orașul, atestat la 1251 (alte date: vezi supra!).

Strugar / Strugaru / Struga (germ. Strägendorf, mag. Sztrugar, lat. Strigonium) atestat la 1464.

SCAUNUL MIERCUREA SIBIULUI

La sfârșitul secolului al XIII-lea Miercurea Sibiului era încă o așezare rurală, ea fiind atestată pe la 1290 ca *villa Ruhemark* (sic!)⁶⁷. Se pare că a fost inițial o așezare slavă, preluată de secui și apoi de sași⁶⁸. Miercurea nu se numără printre scaunele formate în jurul unui centru urban, centrul acestuia rămânând la rang de târg, așa cum limpede arata și denumirea ei germană: *Reussmarkt*⁶⁹.

La 1349 este atestat deja atât scaunul cât și judele acestuia Petrus, împreună cu villicul Ștefan⁷⁰. Același scaun este atestat și la 1404 ca *iudicatum de Zerdahel alias in Rewsmark*⁷¹. Judecia de Miercurea Sibiului este atestată în contextul acordării de către regele Sigismund, a autorității juridice greavilor Michael și Laurentiu de Vurpăr (în doc. Weresmorth) asupra numitei judecii. Într-un document emis de juzii Celor Șapte Scaune pentru Scaunul Sighișoara, apare la 1431 un *Anthוניus iudex sedis Rewszmarck*⁷² iar apoi, în perioada 1430-1457, în repetate rânduri Laurentius, comite de Vurpăr (*Rufo Monte*)⁷³, cel investit, viager se pare, de Sigismund cu această demnitate în 1404. Este limpede că Anthוניus era judele scăunal și era secondat de Laurentius, în calitatea lui de jude regal. La 1440 apare însă un alt *iudex terrestris sedis Rewsmarth*, în persoana lui Jacobus Reynisch⁷⁴, fapt ce demonstrează că funcția de jude scăunal era una vremelnică datorită caracterului ei electiv. În a doua jumătate a secolului al XV-lea apar persoane diferite în calitate de jude regal al scaunului ceea ce denotă că greavul Laurentius de Vurpăr a deținut viager

⁶⁷ *Ub.*, I, p. 167-168.

⁶⁸ *Historische Stätten*, p. 120.

⁶⁹ K.G. Gündisch, *Zur Entstehung der Sächsischen Nationsuniversität*, în vol. *Gruppenautonomie*, p. 65.

⁷⁰ *Ub.*, II, p. 60.

⁷¹ *Ub.*, III, p. 325.

⁷² *Ub.*, IV, p. 453.

⁷³ *Ibidem*, p. 370, 453, 486, 547, 548, 552, 553, 556; *Ibidem*, V, p. 54-55, 65, 167, 278-279, 283, 285, 300, 349, 350, 396, 533, 544, 573

⁷⁴ *Ibidem*, p. 54, 65-66.

funcția de jude regal doar datorită investiției cu aceasta de către regele Sigismund.

Din punct de vedere geografic scaunul Miercurea era situat la Nord-Vest de Sibiu, între cele două ape ale Secașului, la Sud de Podișul Secașelor⁷⁵, numărând 15 așezări, dintre care trei așezări săsești din imediata apropiere a târgului Miercurea și alte două românești, au dispărut încă la sfârșitul evului mediu, rămânând constant 10-11 așezări⁷⁶, atestate ca atare și de către umanistrul G. Reichesdorffer⁷⁷. Scaunul Miercurea a rezistat fără modificări structurale (dar cu două scurte întreruperi) până la 1876⁷⁸.

Componența scaunului:

Scaunul Miercurea (germ. Reussmarkt, atestat la 1349)⁷⁹

Apoldu de Jos (Mic) (germ. Kleinpold / Niederpold, mag. Kisapold / Also-Apold, lat. Apldia Inferior / Alpoldia Inferior) atestat la 1289.

Firstendorf (astăzi dispărut) (lat. Firstyndorph, Firastendoff) atestat la 1383.

Apoldu de Sus (Mare) (germ. Grosspold / Oberpold, mag. Nagypold / Felsöapold, lat. Apoldia superior / Opold superior) atestat la 1272.

Cărpiniș (germ. Keppelsbach, mag. Kerpenyes, lat. Kopelsbach / Kerpenys) atestat la 1487.

Dobârca (germ. Dobring, mag. Doborka, lat. Dobrica / Duburka) atestat la 1309.

Gârbova (germ. Urwegen / Urbegen, mag. Szaszorbo, lat. Vrbow / Orbou / Orbow / Trikow) atestat la 1291.

Ludoș (Mare) / Gâs (germ. Gross-Logdes, mag. Nagyludas, lat. Ludas, Kyralludas, Lwdasz) atestat la 1330.

Miercurea Sibiului (germ. Reussmarkt, mag. Szereiahely, lat. Ruhcmark / Forum Ruthenorum) atestat la 1290 (vezi supra).

Mondorf (astăzi dispărut) (lat. Terra Mwn / Mondorh) atestat la 1291.

Weisskirch (astăzi dispărut) (mag. Feheregyhaz, lat. Alba ecclesia) atestat la 1316.

⁷⁵ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 79.

⁷⁶ *Historische Stätten*.

⁷⁷ *Reusmarck sedes, pagos habet decem*, vezi *Chorographia Transylvaniae* [fila 17, față].

⁷⁸ Gernot Nussbächer, *Villa Ruthenorum. Der Vorort des Reußmärkter Stuhles*, în *Aus Urkunden und Chroniken*, IV, Brașov, 1994, p. 106.

⁷⁹ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 366; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 280; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 192; M. Orend, *Ortsnamen*, p. 272-275, cu datele primelor atestări documentare și denumirile săsești ale localităților; Franz Zimmermann, *Das Archiv*, p. 46-47 fără data atestărilor; Pentru ficere localitate Coriolan Suciu, *Dicționar*, I-II, *sub voce*.

Poiana Sibiului (germ. Pojana / Flussau, mag. Polyana / Csucsmezö / Pojana, lat. Flaszaw, Poyan, Polianum) atestat la 1488.

Reciu / Recea (germ. Rätsch / Retsch, mag. Szeben-Recse, lat. Reche / Reech / Recz / Beech) atestat la 1309.

Rod / Rodu (germ. Rodt / Rode / Roth, mag. Rod, lat. Rodthbockersdorff) atestat la 1419.

Topârcea / Cepercea (germ. Tschappertsch, mag. Topocsa / Toporc, lat. Kapacha, Chapurka / Schaporcha) atestat la 1309.

SCAUNUL NOCRICH

Pe la mijlocul secolului al XIII-lea Nocrichului și împrejurimile erau locuite de udvornici, așa cum arată un document al regelui Ștefan V (*junior rex*) de la 1263⁸⁰. În document nu se specifică originea acestor slujitori de condiție inferioară a regelui⁸¹. În orice caz se știe că această zonă a fost printre primele colonizate de germani⁸². Aproape un secol mai târziu este atestat și scaunul Nocrich, la 1349, *deodată cu comes Nycolaus de Meyerpoth de sede Leuskyrch ac alii provinciales de eadem sedes*⁸³. Scaunul mai este atestat la 1351 și 1374, data la care regele Ludovic I poruncește *fidelibus suis senioribus, iudicibus, totuque communitati Saxonum et populorum sedis de Leschkirch*, să îi recunoască pe comiții / greavii Heidenricus de Alțâna și pe Solomon ca juzi⁸⁴.

De altfel istoria scaunului Nocrich este strâns legată de istoria greavilor din Alțâna, prin numirea lui Heidenricus ca jude regal al scaunului. Acesta chiar mută vremelnic sediul scaunului la reședința sa din Alțâna, vorbindu-se la o vreme chiar de un *sedes Olczonensis*⁸⁵. Greavii din Alțâna sunt atestați de pe la începutul secolului al XIV-lea, tatăl judeului de Nocrich Heidenricus (în germană Hedrich), Heinrich este însărcinat la 1370 cu o solie pe lângă rege, pentru a primi permisiunea de construcție a cetății Landskrone⁸⁶. Heidenricus, judele scaunului Nocrich a rămas în funcție singur până când a murit (este atestat ultima dată la 1395), deoarece colegul său de judecie, Solomon de Pelișor (germ. Magarei) dispăre în condiții necunoscute în deceniul al nouălea al sec. XIV⁸⁷.

⁸⁰ *Ub.*, I, p. 89-90.

⁸¹ Pentru condiția udvornicilor vezi: Engel Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei Medievale. 895-1526*, Cluj-Napoca, 2006, p. 101-103.

⁸² Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 78.

⁸³ *Ub.*, II, p. 60.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 83, 417, 426.

⁸⁵ Friedrich Schuller, *Beiträge zur äußern Geschichte der Erbgrafen der Sieben Stühle*, în *Archiv*, XXI, tom 2, 1887, p. 334-335 (Fr. Schuller, *Beiträge*)

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 336.

Se pare că Hedrich avea un frate sau o rudă foarte apreciată, Emerich de Alțâna, care a îndeplinit o importantă misiune diplomatică alături de alți sași și anume confirmarea privilegiului Andrean și a altor privilegii ale Celor Șapte Scaune⁸⁸.

Heidericus de Alțâna, desigur fiul celui investit de rege cu această demnitate în 1374 (mort, așa cum am văzut după 1395), așadar Heidericus al II-lea, este investit în funcția de jude regal al scaunului Nocrich la 13 Iulie 1400 de către regele Sigismund, ca urmare a serviciilor credincioase (militare, n.n.) aduse lui și coroanei⁸⁹. În 1408 este atestat fratele său Andreas și fiul acestuia, Ștefan. În 1414-1415 Hedrich al II-lea întreprinde o călătorie la Curtea lui Sigismund, aflat la acea data la Conciliul de la Constantza, unde primește confirmarea unor privilegii vamale⁹⁰.

Judele regal de Nocrich-Alțâna este atestat în această funcție până târziu la 1456 ca jude regal al scaunului Nocrich⁹¹. La 1449 și 1456 este atestat și un jude scăunal (judez terrestris) în persoana lui Laurentius Ber sau Peer⁹². În a doua jumătate a secolului al XV-lea sunt atestați ca juzi regali Michael și Nicolaus Gerend (înrudit cu viitorul episcop?). Acesta din urmă a fost căsătorit cu fiica lui Hedrich al II-lea, care nu a avut urmași masculini, moștenind astfel demnitatea de jude regal al Nocrichului, funcție pe care a împărțit-o cu fratele său Michael⁹³. Cei doi, după ce au înfăptuit mai multe nelegiuiri despre care s-au plâns ceilalți juzi ai Celor Șapte Scaune, au participat la rebeliunea din 1467, în urma căreia dispar, fiind probabil demiși din funcție pentru rebeliune⁹⁴. Pe la 1469 un oarecare Seyfried era în fruntea scaunului Nocrich iar cei doi frați Gerend apar prin deceniul al nouălea al sec. XV, dar fără funcții fiind implicați în mai multe procese. Sediul scăunal a fost mutat de la Alțâna la Nocrich și invers până pe la 1600, când Nocrichul a rămas definitiv sediul scăunal⁹⁵.

Din punct de vedere geografic, Scaunul Nocrich este așezat între Olt și Podișul Hârtibaciului, ca o prelungire spre Nord-Est al scaunului Sibiu. Era un scaun mic, fiind compus abia din 12 așezări rurale⁹⁶. Faptul este confirmat de G. Reichsdorffer care, la 1550, numește scaunul Nocrich *Olczna sedes*, compus din 12 sate⁹⁷.

Componența scaunului:

⁸⁸ *Ub.*, III, p. 386-388 și urm.

⁸⁹ Fr. Schuller, *Beitrage*, p. 336.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 336-337.

⁹¹ *Ub.*, IV, p. 202, 453, 486-487; *Ibidem*, V, p. 554.

⁹² *Ibidem*, V, p. 285, 533, 552.

⁹³ Fr. Schuller, *Beitrage*, p. 338.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 339-340.

⁹⁵ *Historische Stätten*, p. 125.

⁹⁶ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 78.

⁹⁷ Reichsdorffer, *Chorographia Transylvaniae* [fila 17, față].

Scaunul Nocrich (germ. Leschkirch, atestat la 1349)⁹⁸

Altâna / Olțâna (germ. Alzen, mag. Alcina / Alczina, lat. Olchona / Olchna / Alcyna) atestat la 1291.

Underten / Undurft (astăzi dispărut) (lat. Undyrft) atestat la 1526.

Benești / Bendorf / Bentedor (germ. Begendorf / Bajendorf, mag. Bendorf, lat. Pegendorf / Benedicti villa) atestat la 1391

Chirpăr / Chirpău (germ. Kirchberg, mag. Kürpöd / Körped, lat. Kyrchperch / Kyrpryg) atestat la 1337.

Fofeldea (germ. Hochfeld, mag. Fofeld / Hoföld, lat. Altus campus / Hofeld / Foffold) atestat la 1603.

Glâmboaca (germ. Hühnerbach / Honnerbach, mag. Glimboka, lat. Honrabah / Hunerbach / Honebach) atestat la 1322.

Hosman (Holzmengen, mag. Holcsmany, lat. Helzmenia / Holczmengen) atestat la 1318.

Ilimbav / Elbacu / Ilspava (germ. Eulenbach / Illenbach, mag. Illenbak, lat. Velenbach / Ulenbach / Vllenbach) atestat la 1374.

Marpod / Mariapod (germ. Marpod / Maierpod, mag. Marpod, lat. Mayerpoth / Mayrpot / Meyrpot) atestat la 1349.

Nocrich (germ. Leschkirch / Löschkirch, mag. Ujeghaz, lat. Noua ecclesia / Nogrech / Luschkirch) atestat la 1263 (vezi supra!).

Pelișor / Magărei / Magria (germ. Magarey / Magaren, mag. Magare, lat. Magaria / Machariae villa) atestat la 1357.

Săsăuși / Sălăuși (germ. Sachsenhausen, mag. Szaszahuz / Szaszahaz, lat. Sagczenhwsen / Sagcsenhawsen) atestat la 1486.

Țichindeal / Țighindeal (germ. Zeigenthal / Zickenthal, mag. Cikendal / Czikendal, lat. Chekendal / Czekindal) atestat la 1350.

SCAUNUL CINCU

Așezarea Cincu este atestată prima dată la 1329⁹⁹ iar scaunul începând cu 1351. La acea dată este atestat un *sedis Schenk*, într-un statut al Capitlului Sibian¹⁰⁰. Pe la 1374 este atestat și judele regal al Scaunului Cincu, în persoana lui Henningus, alături de *iudices de Schenk regis et provincialius sedis eiusdem*,

⁹⁸ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 370; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 280; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 186-187; M. Orend, *Ortsnamen*, p. 255-257, cu datele primelor atestări documentare și denumirile săsești ale localităților; Franz Zimmermann, *Das Archiv*, p. 47 fără data atestărilor; Pentru fiecare localitate Coriolan Suciu, *Dicționar*, I-II, *sub voce*.

⁹⁹ Coriolan Suciu, *Dicționar*, I, p. 149; E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 364; *Historische Stätten*, p. 54.

¹⁰⁰ *Ub.*, II, p. 81.

ca emitenți ai unui document privitor la o moșie cumpărată de comunitatea din Iacobi de la comunitatea din Dealu Frumos, ambele în scaunul Cincu¹⁰¹. Juzii, jurații și toți sașii din scaunul Cincu sunt atestați la 1379, 1381, 1389 și 1390¹⁰². La 1399 este atestat și comes (greavul) Cristian de Agnita (*de valle Agnetis*), în calitate de jude regal al scaunului Cincu, care alături de *universi iurati consules ac seniores sedis Schenk*, emit un document despre o succesiune¹⁰³. La 1413 este atestat și villicul din Cincu, Johannes Gerlach, alături de judele regal al scaunului *Janusch niger*¹⁰⁴. La 1446 apare ca jude regal un Johannes de Agnita (*de Valle Agnetis*)¹⁰⁵. Judele scăunal Petru de Agnita este atestat la 1440, într-un document emis de autoritățile celor Șapte Scaune¹⁰⁶. Același Petru este atestat în același an, tot alături de Johannes Feer, *iuratus senior sedis Schenk*¹⁰⁷ și în 1446 alături de judele regal Petru de Agnita¹⁰⁸.

În cursul secolului al XV-lea așezarea Cincu, atestată la 1474 ca *oppidum* (așadar târg, ca și Miercurea Sibiului) s-a aflat în rivalitate cu Agnita pentru locul de sediu scăunal¹⁰⁹.

Din punct de vedere geografic teritoriul scaunului Cincu, corespundea în secolul al XIV-lea cu teritoriul capitlului Cincu ce era așezat la marginea sudică a Podișului Hârtibaciu. Scaunul era alcătuit din douăzecișidouă de așezări libere (pe la 1550), fiind cel mai întins scaun, după Sibiu¹¹⁰.

Componența scaunului:

Scaunul Cincu (germ. [Groß-] Schenk, atestat la 1329)¹¹¹

Agnita (germ. Agneteln / Agnetental, mag. Szentagota, lat. Valle Sanctae Agatae) atestat la 1280.

Fettendorf (astăzi dispărut) (mag. Telek, lat. Fetundorftelek) atestat la 1357.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 422-423.

¹⁰² *Ibidem*, p. 511, 543, 637, 649.

¹⁰³ *Ibidem*, III, p. 235-236.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 577-578.

¹⁰⁵ *Ibidem*, V, p. 167.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 54.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 66.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 167.

¹⁰⁹ *Historische Stätten*.

¹¹⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 79; Cf. Reichsdorffer, *Chorographia Transylvaniae* [fila 17, față].

¹¹¹ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 364; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 281; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 194; M. Orend, *Ortsnamen*, p. 279-284, cu datele primelor atestări documentare și denumirile săsești ale localităților; Franz Zimmermann, *Das Archiv*, p. 46 fără data atestărilor; Pentru fiecare localitate Coriolan Suciu, *Dicționar*, I-II, *sub voce*.

Bărcut / Borcut (germ. Bekokten, mag. Baranykut, lat. Barencuth) atestat la 1206.

Boholț (germ. Buchholz, mag. Boholc, lat. Boholc / Fagia) atestat la 1319.

Bruiu (germ. Braller, mag. Brulia, lat. Burutia / Brunwiler / Bolor) atestat la 1307.

Calbor (germ. Kalt[en] Brun[en], mag. Kalbor, lat. Frigida Fona / Kaldenbaten) atestat la 1488.

Cincșor / Șincu / Șincu Mic / Șincșor (germ. Kleinschenk, mag. Kicssink, lat. Parvum promotorium) atestat la 1337.

Cincu Mare / Șincu Mare (germ. Grosschenk, mag. Nagysink, lat. Magnum Promotorium Chenk) atestat la 1329.

Dealul Frumos / □ulumberg (germ. Schönberg, mag. Lesses, lat. Pulchrum Mons) atestat la 1280.

Gherdeal / Ghirdale (germ. Gürtlen, mag. Gerdely, lat. Valle Gentrudis) atestat la 1337.

Iacobeni / Iacătdorf (germ. Jekobsdorf, mag. Jakobfalva, lat. Villa Jacobi / Jacobsdorf) atestat la 1309.

Merghindeal (gem. Megeln / Marienthal, mag. Morgonda, lat. Valle Marie / Merendal) atestat la 1336.

Movile / Hundrubechiu (germ. Hundertbücheln, mag. Szaszhalom, lat. Centum Cumulis) atestat la 1355.

Noiștat (germ. Neustadt, mag. Ujvaros, lat. Vratotum nova civita) atestat la 1206.

Rodbav / Rorbaca (germ. Rohrbach, mag. Nadpatak, lat. Borbarh / Roerbach) atestat la 1337.

Ruja / Rușa (germ. Roseln / Rosenthal, mag. Rozsonda, lat. Valle Rosarum) atestat la 1349.

Seliștat / Jălișteat / Siligșta (germ. Seligstadt, mag. Boldogvaros / Seligvaros, lat. Villa Militum / felix locus) atestat la 1206.

Stejărișul / Proștia (germ. Probstdorf, mag. Prepostfalva, lat. Praepositi Borochnik) atestat la 1223.

Șaroș / Sarosa (germ. [Gross-]Scharosch, mag. Nagysaros / Saros, lat. Sars / Sarus) atestat la 1206.

Șomărtin (germ. Martinsberg, mag. Martonhegy, lat. Mons Martini / Mertesbergk) atestat la 1337.

Toarcla / Prejmeru / Toascele (germ. Tarteln / Tartlau, mag. Kicsprajmar, lat. Prazmar) atestat la 1329

Vărd / Vordu (germ. Werdt, mag. Verd, lat. Verendia / Ward) atestat la 1319.

Veseud (germ. Ziedt / Weissid / Czeidt, mag. Veszödt, lat. Sido / Wozzodia / Wessodia) atestat la 1323.

SCAUNUL SIGHIȘOARA¹¹².

Cele mai vechi urme ale coloniștilor germani de la Sighișoara, niște locuințe de lemn, datează din jurul anului 1200, și sunt plasate pe locul unei colonii secuiești mai vechi, din care s-au găsit pe cale arheologică donjonul și capela rotundă¹¹³. Prima atestare documentară a localității datează de la 1298, când la *Schespurch* este atestată o mănăstire dominicană, ceea ce demonstrează că la acea dată așezarea avea caracter urban, deoarece aceste mănăstiri erau fondate în evul mediu doar în așezări urbane¹¹⁴. După colonizare, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, Sighișoara s-a aflat în rivalitate cu așezarea învecinată Saschiz, care era și sediu de decanat, ca urmare a faptului că împrejurimile Saschizului a fost prima zonă colonizată de sași, formând ulterior așa-numitul Scaun-de-Sus¹¹⁵. După cum s-a arătat spre sfârșitul secolului al XIII-lea Sighișoara avea deja caracter urban, depășind astfel așezarea rivală, fiind atestată deja la 1337 ca sediu scăunal¹¹⁶ iar la 1339 ca și comitatus Segusvar, ceea ce denotă că în fruntea scaunului era un comite sau Jude¹¹⁷, ca dealtfel și la 1349¹¹⁸.

La 1366 are loc o reformă administrativă prin care se hotărăște că în fruntea orașelor din Cele Șapte Scaune trebuie să stea un consiliu format din doisprezece jurați (germ. *Ratsherren*), prezidați de un primar (lat. *magister civium*). În acest context este atestată la 1367 și Sighișoara cu rang de *civitas*¹¹⁹. Și la Sighișoara judele regal era secondat de un jude scăunal (*iudex provincialium*), atestat prima dată la la 1374, în persoana lui Nicolaus¹²⁰.

Scaunul Sighișoara se întindea de-a lungul Târnavei Mari și era împărțit în trei subunități: Scaunul-de-Sus, cu centru la Saschiz, Scaunul-de-Mijloc, cu centrul la Sighișoara și Scaunul-de-Jos, în jurul localităților Daneș, Hoghilag și

¹¹² Sighișoarei i-a fost dedicat de curând un volum ce cuprinde 50 (cincizeci) de studii de specialitate în limba germană, semnate de distinsul istoric brașovean, Gernot Nussbächer, constituind al IX-lea volum din seria *Aus Urkunden un Chroniken*, Brașov, 2010.

¹¹³ *Historische Stätten*, p. 186; Gheorghe Baltag, *Sighișoara-Schässburg-Segesvar*, Cluj-Napoca, 2004, p. 21-24 (G. Baltag, *Sighișoara*)

¹¹⁴ G. Nussbächer, *Über das erste Vierteljahrtausend der (schriftlich überlieferten) Geschichte Schäßburgs*, în *Aus Urkunden und Chroniken*, IX, *Schäßburg*, p. 19 (G. Nussbächer, *Über das erste*).

¹¹⁵ Gh. Baltag, *Sighișoara*, p. 22-23.

¹¹⁶ *Ub.I*, p. 490-491.

¹¹⁷ G. Nussbächer, *Über das erste*, Idem, *Die ältesten Urkunden über Schäßburg*, în *ibidem*, p. 33.

¹¹⁸ Coriolan Suciu, *Dicționar*, II, p. 120.

¹¹⁹ G. Nussbächer, *Über das erste*, p. 20; *Ub.*, II, p. 283-284.

¹²⁰ *Ub.*, II, p. 433.

Laslea¹²¹. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea era compus din circa șaisprezece așezări¹²².

Componența scaunului:

Scaunul Sighișoara (atestat la 1337)¹²³

Apold (germ. Trappold, mag. Apold / Trapold, lat. Apoldia / Appoldya / Oplid) atestat la 1231.

Archita (germ. Arkeden / Ergetten, mag. Erked, Szaszerked, lat. Erkud, Erkenhynum) atestat la 1341.

Beia / Bea / Baia (germ. Meeburg, mag. Homorodbéne / Benne / Béne, lat. Meburch / Mezburgum) atestat la 1442.

Brădeni / Hendorf / Hejdor (germ. Henndorf / Hegendorf, mag. Hégen / Heden, lat. Hegen / Hendorf / Hegen) atestat la 1349.

Bunești / Bundorf / Budu (germ. Bodendorf / Budendorf, mag. Szaszbuda, lat. Boda / Budendorff / Buda Sax.) atestat la 1337.

Daia / Sasdaia (germ. Denndorf, Dellendorf, mag. Szaszdállya / Szasz-Dállya, lat. Dalia / Dala / Dalya / Dulya) atestat la 1280.

Daneș / Danoș (germ. Dunesdorf / Dansdorf, mag. Dános, lat. Villa Sancti Dyonisii, Danus) atestat la 1348.

Hoghilag / Holdoileag (germ. Halwelagen / Helvlegen, mag. Holdvilag, lat. Hodwylag, Halbalegen) atestat la 1345.

Laslea (Mare) / Laslie (germ. Gross-Lasseln, mag. Szaszsszentlaszlo, Szt. Laszlo, lat. Zentlazlo, Sanct Ladislaus) atestat la 1309.

Netuș (germ. Neithausen / Nithusen, mag. Nethus / Netus, lat. Sithuz / Nithuz / Nithwsen) atestat la 1309.

Michelsdorf (astăzi dispărut) (mag. Mihalyfalva / Muhalytelke, lat. Myhalfalua) atestat 1349

Prod / Brod / Brud (germ. Pruden / Proden, mag. Prod / Prot, lat. Prod / Prodiun / Prooden / Prud) atestat la 1348.

Roadeș / Radeș (germ. Radeln / Radenthal, mag. Rados, lat. Radus / Radas / Radendal) atestat la 1356.

Saschiz / Chizduc Săsesc (germ. Keisd / Kaizd, mag. Szaszkezd, lat. Kyzd / Kysdy / Zaazkysd) atestat la 1309

¹²¹ Baltag, *Sighișoara*, p. 22-23; Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 82-83.

¹²² Gh. Reichsdorffer, *Chorographia Transylvaniae*, [fila 17, față].

¹²³ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 360; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 281; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 192-194; M. Orend, *Ortsnamen*, p. 275-279, cu datele primelor atestări documentare și denumirile săsești ale localităților; Franz Zimmermann, *Das Archiv*, p. 44 fără data atestărilor; Pentru fiecare localitate Coriolan Suciu, *Dicționar*, I-II, *sub voce*.

Seleușu (Mare) (germ. Gross-Alisch / Olesch, mag. Nagyszölös, lat. Sedews, Ewluesch / Megalesium) atestat la 1348.

Sighișoara - atestată la 1280 (vezi supra!)

Șaeș (germ. Schaas / Schees, mag. Segesd, lat. Sugus / Zegus / Segud / Schais) atestat la 1302.

Țeline / Țelina (germ. Wossling, mag. Pusztacelina / Voszling, lat. Wossling / Wasstung) atestat a 1614.

SCAUNUL RUPEA

Cetatea din Rupea, desigur un castru regal, este atestată sub numele de Kohalom la 1324¹²⁴, în jurul căruia au fost așezați coloniști germani deja în secolul al XIII-lea¹²⁵. Sunt atestați castelani ai cetății până la 1418, după această dată și înainte de 1433 când Rupea este atestată ca *oppidum*, cetatea trece în mâinile comunității săsești, care o transformă în cetatea de refugiu¹²⁶. La 1452 așezarea este numită *civitas*, dar nu se cunosc privilegii acordate în acest sens¹²⁷, la 1458 fiind denumită iarăși villa¹²⁸.

Până spre mijlocul secolului al XV-lea sediul scaunului a fost Saschizul¹²⁹, atestat ca atare deja în 1337¹³⁰, în condițiile în care, așa cum s-a arătat mai sus, în cetatea din Rupea rezida un castelan regal. Deja la 1440 este atestat un jude regal al scaunului Rupea: *Andreas iudex regius* din *Rwppass*, alături de *Johannes Lwtsch, iuratus senior*¹³¹, dar judele scăunal (*iudex terrestris*) este atestat abia la 1449 în persoana lui Martinus de Ruppas, *iudex terrestris in Kosd*¹³². Villicul este atestat la 1446: *Michael Zallm villicum de Rwppas*¹³³.

De la 1453 începe să fie atesat definitiv scaunul Rupea (*Kwhalm*)¹³⁴, în fruntea căruia se afla, la fel ca și în cazul celorlalte scaune un jude regal (numit de regalitate), un jude scăunal (ales liber, potrivit literei Andreanum-ului) și un villic, ce se ocupa de problemele administrative ale așezării¹³⁵.

¹²⁴ *Ub.*, I, p. 388-389

¹²⁵ *Historische Stätten*, p. 157.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ub.*, VI, p. 5.

¹²⁹ Gernot Nussbächer, *Aus der Chronik von Keisd*, în vol. *Aus Urkunden und Chroniken*, vol. VIII (volum dedicat Saschizului, cuprinzând nouă articole de specialitate), Brașov, 2009, p. 13-15.

¹³⁰ *Ub.*, I, p. 490-491.

¹³¹ *Ibidem*, V, p. 54, 66.

¹³² *Ibidem*, p. 285.

¹³³ *Ibidem*, VI, p. 434.

¹³⁴ *Ibidem*, V, p. 425; Cf. Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 79-

¹³⁵ Pentru villic vezi: G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 39-52.

Din punct de vedere geografic scaunul Rupea (Saschiz, până la mijlocul secolului al XV-lea) este așezat într-o regiune deluroasă între podișul Hârtibaciului și izvoarele Târnavei Mari sau, altfel spus, al Homoroadelor, la marginea de Nord-Est al pământului crăiesc¹³⁶. Scaunul cuprindea, potrivit *Chorographiei Transilvaniae* a umanistului G. Reichsdorffer, la mijlocul secolului al XVI-lea cincisprezece așezări rurale¹³⁷.

Componența scaunului:

Scaunul Rupea (germ.Reps, atestat la 1337 ca scaunul Saschiz)¹³⁸

Cața / Catasa (germ. Katzendorf, mag. Kaca / Katza, lat. Villa Felium / Kaczendorff) atestat la 1400

Cobor / Cobura / Covor (germ. Kiwern / Buchhorn, mag. Kobor / Kabor, lat. Cowrah / Kobryn / Kofferin) atestat la 1206.

Dacia / Ștena / Gradu (germ. Stein, mag. Garat / Garad, lat.Lapis / Karuth / Stein / Steyn) atestat la 1309.

Drăușeni / Drăgușeni / Draos (germ. Draus / Drausz, mag. [Homorod-] Daroc, lat. Daraus / Daur / Drausz) atestat la 1224.

Felmer (germ. Felmern / Felmer, mag. Felmer, lar. Welmer / Volor / Felmar) atestat la 1206.

Fișer / Ciser / Șovengu / Șoveniu (germ. Schweischer, mag. Sövenyseg, lat. Swyschir, Schueisser) atestat la 1452.

Hălmeag / Hălmașa (germ. Halmagen / Halbmegen, mag. Halmagy, lat. Castrum Almage / Halffenmegen) atestat la 1211.

Homorod / Hamrod (germ. Hamruden / Homoraden, mag. Homorod / Szaszszentpeter, lat. Homorodia / Hamoroden) atestat în jurul anului 1400.

Jibert / Șiberga / Jibergu (germ. Seiburg / Sibricht, mag. Zsiberk / Syberg, lat. Syberg / Syburk / Syburg) atestat la 1289.

Jimbor (germ. Sommerburg, mag. Szekely-Zsombor / Szasz-Zsombor, lat. Zabar / Sombor / Somurgia) atestat la 1332.

Lovnic / Lobnic / Libnic / Libinc (germ. Leblang / Löweneck, mag. Lemnek / Lebnek, lat. Lewenech / Leubaigteluke) atestat la 1206.

¹³⁶ Șt Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 81; Dr. Heinrich Müller, *Zur Geschichte des Repser Stuhles*, în *Archiv.*, XXXVI, tom 2, 1909, p. 311-312. Este o amplă monografie istorică a scaunului Rupea, continuată în *Archiv*, XXXVII, tom 1-3, 1910, pp. 112-203, 271-472, 599-674 (H. Müller, *Zur Geschichte*)

¹³⁷ Gh. Reichsdorffer, *Chorographia Transylvaniae*, [fila 17, față].

¹³⁸ E. Wagner, *Ortsnamenbuch*, p. 368; G.E. Müller, *Stühle und Distrikte*, p. 191; H. Müller, *Zur Geschichte*, în *Archiv*, XXXVI, tom 2, 1909, p. 317-377, câte o micromonografie pentru fiecare așezare în parte; Th. Nägler, *Așezarea sașilor*, p. 281; M. Orend, *Ortsnamen*, p. 268-272, cu datele primelor atestări documentare și denumirile săsești ale localităților; Franz Zimmermann, *Das Archiv*, p. 47 fără data atestărilor; Pentru fiecare localitate Coriolan Suciu, *Dicționar*, I-II, *sub voce*.

Mercheașa / Micloșa (germ. Streitfort / Streitfurth, mag. Mirkvásár, lat. Stristfordia / Strithfoth) atestat în jurul anului 1400.

Rupea, atestat la 1324 (vezi supra!)

Turzun (germ. Freithum, mag. Turzon / Turzonpuszta, lat. Thurzon) atestat la 1507.

Șona (germ. Schönen / Schönau, mag. Sona / Szepne, lat. Sonden / Schynen / Sona) atestat la 1488.

Ticușu Nou (Român) (germ. Walachisch Tekesch, mag. Felsötyukos / Olahtyukos, lat. Valachiex Tikos) atestat la 1373.

Ticuși Vechi (Săseșc) (germ. Deutsch Tekesch, mag. Szasztyokos, lat. Thikus / Thyx / Teyx / Tykus) atestat la 1373.

Ungra / Ugrona (germ. Galt, mag. Szaszugra, lat. Castrum Noilgiant, Gald, Vgra) atestat la 1211.

Viscri / Viscrici / Giscriciu (germ. Deutsch-Weisskirch, mag. Szasz-Feheregyhaza, lat. Alba ecclesia, Weyskyrch) atestat în jurul anului 1400.

WESTERN AND EASTERN RIDERS OF THE STORM: THE QUEST FOR CRUSADER SUPREMACY AND OTTOMAN ENDURANCE IN THE 1470s

Alexandru Simon

In spring 1475 a new Venetian anti-Ottoman project was presented in Rome. Matthias Corvinus of Hungary should have attacked Mehmed II in Serbia and Bosnia, Stephen, *voivode of Serbia and Moldavia*, together with king Casimir IV of Poland (who, menaced by the new Hungarian-Moldavian entente, assured Mehmed of his friendship), in Bulgaria. In return, emperor Frederick III of Habsburg, Latin Christendom's secular head, was virtually left out of the crusader picture. Realistic in terms of figures, the plan was quite unrealistic in practice (e.g. Stephen III's and Matthias' authorities were mixed up and no real local coordination was planned between them). Yet, according to sources preserved in the princely Moldavian archives in the early 1800s, Venice's crusader promises to Stephen III were great: from East of Belgrade to West of Varna, covering Walachia and Bulgaria (promised as a reward for John Hunyadi as well in the 1440s). As the East seemed to shelter the last crusader hope, such promises may have actually been made. Stephen III of Moldavia seemed to be the new John Hunyadi, Christendom's new hero. Venice's Tartar schemes, which initially implied that, if Stephen did not join the crusade, his lands were to be overrun by Tartars on their way south (1472-1473), had eventually also come to his advantage. In the summer of 1471, he had crushed Mengli Ghiray's Tartars (they had attacked him in response to his actions against their and the sultan's Caffese and Walachian protégés). This victory had a great impact also on Frederick III, due to Stephen's recent successes which included the crushing of a major Moldavian plot in January 1471 and Matthias' Moldavian failure of 1467.

A Habsburg report from spring 1474 on him began with his victory over the *Tartar emperor*, chronologically mingled with his victory of Baia over Matthias Corvinus in mid December 1467 (this 'mixture' laid the foundations stones of the German legend, from the end of the century, of Stephen who could defeat two monarchs in the same day) [Stephen] *hats dem Thatarischen Kaiser/ ongeferlich vor 6 jaren gefangen und sein volk erschlagen,/ da hats dem gefangenem Thatarischen Kaiser eringtem fridt und/ plündung gemacht und sein leiblicher sonn dem gewaltem/ weida eingesercht [...]* [Such phrases came at a cost and were as lasting as the interests of the power that commended them. Besides, Stephen's domestic

and foreign risks were still great. He could hardly move south of the Danube. If he was to take on such risks, he would have done so to the east].

Yet Venice's idea of overrunning Moldavia with Tartars and Russians disappeared only after Stephen III proved his 'crusader commitment', by repeatedly attacking pro-Ottoman Walachia throughout 1474. When in 1476-1477, she asked Stephen III to lead the Volga Tartars and take Bulgaria, he refused. Stephen III's political eyes were turned more to the East than the South¹.

---

*Research supported through CNCIS, TE, 356/2010 Grant.

¹Archivio di Stato di Milano, Milan (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S.), Potenze Estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. 2, nn [April-May 1475; misdated, under 1462, by Jovan Radonić in *Thyrath Kastriot Skenderbeg i Arbanija y XV beky (istoriska iratha)* [George Castriota Skanderbeg and Albania in 15th Century: Historical Sources] (= *Spomenik* [Cenotaph], XCV) (Belgrade, 1942), no. 226, p. 128; see Al. Simon, Cristian Luca, 'Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great', *Transylvanian Review* (Cluj-Napoca), XVII (2008), 3, p. 101; for the 'financial half', in Italian, of the project, misplaced in the Milanese archives between the documents from 1493, see Al. Simon, 'Populație și cruciadă în Moldova în primăvara anului 1475' [Population and Crusading in Moldavia in Spring 1475], *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol* [Yearbook of the A.D. Xenopol Institute of History] (Iași), XLVII (2010), pp. 143-148]; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna (HHStA), Staatenabteilungen (S.A.), Ausserdeutsche Staaten (A.D.S.), *Hungarica*, Allgemeine Aktenreihe (A.A.), I-2, fasc. 2-4, f. 30^{r-v} [March-April 1474; copy: Magyar Országos Levéltár [Hungarian National Archives], Budapest (MOL), (Section U) Diplomataikai Fényképgyűjtemény [The Archive of Diplomatic Fotocopies] (DF) [no.] 276099]; Enrico Cornet, *Le guerre dei Veneti nell' Asia, 1470-1474. Documenti cavati dall'Archivio ai Frari in Venezia* (Vienna, 1856), no. 85, p. 106; no. 90, p. 112 (*Guerre*); *Történelmi bizottságának oklevélmásolatai* [Safety Copies of Historical Documents], edited by Lipot Óváry, I, *Mohácsi vész előtti okiratok kivonatai* [Documents prior to the Battle of Mohács] (Budapest, 1890); nos. 550, 553, p. 141; *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae* (= *Monumenta Vaticana Historica*, I, 6), edited by Vilmos Fraknoi (Budapest, 1891), nos. 80-81, pp. 103-108 (EMC); *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI-XII, XIV), III, 1392-1500, editor Antol Lewicki (Krakow, 1894), III, no. 202, p. 223; no. 222, p. 243; no. 226, p. 246 (*Codex*); Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor* [Venice in the Black Sea. III. The Origins of the Relations with Stephen the Great and the Political Environment of their Development], in Idem, *Studii asupra evului mediu românesc* [Studies on the Romanian Middle Ages], edited by Șerban Papacostea (Bucharest, 1984), no. 20, p. 260 (*Veneția*); [Domenico Malipiero], *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo; Parte Ia e Ila degli Anali-Guerre co'Turchi-Guerre*

By his marriage to Mary of Mangop (Theodoro, in Crimea), related to Theodora Cantacuzenos, Usun Hassan's wife and Zoe Palaeologus, Ivan III of Moscow's wife, in early autumn 1472, Stephen had fortified his stand in the Black Sea area. He had also partially annulled the effects of the sending of his and his first wife's, Evdochia of Kyiv, son Alexander as hostage to Istanbul, following his first attacks on Radu III of Walachia (1470, 1471). His wedding with the Crimean princess might have not taken place, had it not been for Usun's new attack on Mehmed II. The Ottomans that had entered Walachia, and were ready to march against Stephen, had to return to the sultan's aid in Asia Minor. After-wards, Stephen and Radu III, were compelled to send troops to assist the sultan. Yet he apparently sent fewer men than his rival Radu III, Mehmed's favorite.

[Domenico Malipiero (1428-1516), the republic's official historian, wrote in reference to the Ottoman actions of 1472, that Mehmed II] *ha fatto mettere insieme tutta la zente ce l'ha possuto trazere della Grecia, della Valachia e d'altri paesi circonvicini* [in order to send troops to Asia Minor where the Ottoman sultan's glory days seemed near their end].

[Giovanni Maria Angiolello (1451-ca. 1525), a well-connected Ottoman 'resident', recorded the composition of the army moved by Mehmed against Usun Hassan in 1473, and stated that the Walachians were under Mustafa's command, Mehmed's second born son, to whom Angiolello was assigned (after distinguishing himself in the combats against Usun, Mustafa died in 1474, under mysterious circumstances, at a time when Venice tried to counteract by means of a conspiracy bread in the entourage of Mehmed's

---

d'Italia (=Archivio Storico Italiano, VII, 1), edited by Antonio Sagredo (Florence, 1843), pp. 41-43, 73 (*Malipiero*); Jean Mollinet, *Chroniques*, edited by Georges Doutrepont, Omer Jodogne, II, 1488-1506 (Brussels, 1935), p. 199; *Cronica moldo-germană* [The Moldavian-German Chronicle], in *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan* [15th-16th Century The Slavic-Romanian Chronicles published by Ioan Bogdan], edited by P.P. Panaitescu (Bucharest, 1959), p. 32; Matei Cazacu, 'Un voyageur dans les pays roumains et son Histoire de la Moldavie: Leyon Pierce Balthasar von Campenhausen (1746-1808)', in *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani* [National and Universal in the History of the Romanians. Festschrift for Professor Șerban Papacostea on his 70th Birthday], edited by Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr (Bucharest, 1998), p. 414; Naghi Pienaru, 'Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova' [Stephen the Great's Relations to Khanate of Crimeea. A Controversy: The First Tartar Raid on Moldavia], in *Ștefan cel Mare și Sfânt: Atlet al credinței creștine* [Stephen the Great and Holy: Athlete of the Christian Faith] (The Holy Monastery Putna, 2004), pp. 298-302.

third son, Djem, and apparently endorsed by great-visir Mahmud Anghelović, a Serbian convert, who then too lost his life] *Il terzo fu Mustafa* [leader of the third army core], *secondo figliuolo, il quale medesimamente avea trentamila persone, tra le quali erano dodicimila Valacchi della Valachia Bassa* [in medieval Italian sources, the name was commonly used in reference to Moldavia and not to Walachia proper], *e d'essi era capitano uno ch'aveva nome Bataraba* [Basarab, a particularly intriguing name; Radu's unwanted successor was Basarab III Laiotă, sheltered in Moldavia since 1471-early 1472]; *e questo colonnello avea da alloggiare alla sinistra del Turco*.

[In his turn, Stefano Magno (ca. 1499-1572), probably one of the best informed Venetian historians, namely due to the fact he made the most extensive use of the Venetian archive records which were largely lost during the fires of the 1570s, stated that both Stephen III and Radu III sent troops to support Mehmed II against Usun Hassan. First, *ad annum 1472* (most likely, for the second half of the year), Magno wrote] [...] *Mahumet interim inteso la fuga del fiolo suo dall cittade del Coyno* [Konya], *et come riddutto era in Caucasus, done fatti havea aminor tutta gente de Natolia quello rittorno in Constantinopoli* [...] *et licencio le nave de Zenovesi che rettenute havea a Pera, lequal parti da Pera* [...] *et con grande celeritate tutta zente de Grecia commando parrere in la Natolia* [...] *et dimando aiudo de zente a i vaivoda signori de Valachia Bassa* [Moldavia] *et Alte* [Walachia], *che li mandì piu zente pueleo, la mandoli el tribute d'anni 3* [...] *fo dicto havere in dicto persone 200^m. Fo dicto i vaivoda de Valacchia havessi promesso persone 12^m* [...] [Less than two years later however, in spring 1474, Walachia and Moldavia were in anti-Ottoman turmoil] *El signoro Turco intervine con detta la zente adi 21 mazo* [1474] *le fe provocans da Constantonopoli andar in Adrinopoli ad espedire el numero exercito in Valachia. Ma avanti l'esercito adunare, primi furono alquini Tambelani che vivano a quelli confini, i quali volve enver primi pavone con 15^m in numero persone in Valachia in lequal paese entradi* [it is difficult to say if we are dealing with Walachia or with Moldavia, attacked once more by the Ottomans after their raid on Southern Moldavia of December 1473], *i Valachi, che messe s'havessero insidiere deno fueri in un nebito, et occuparli tutti i passi, et revoli de lugo, de violi tutti a pelli. Questo se ha per lettera dal ultimo zugno de Venetia, <e> de 10 luglio* [it is noteworthy how Stefano Magno uses such *dispacci* from the 1470s as references], *al qual lugo andato el domino Signore con grande viletudine* [...].

Radu was vulnerable. In October 1473, after news of Mehmed's victory of August over Usun Hassan had spread, but before Radu's army core could return to Walachia, Stephen, unlike during his previous Walachian attacks, did not send his tribute to the sultan and went straight for the Walachian throne.

Radu was dethroned and replaced with Basarab III Laiotă, loyal to Stephen. Yet Radu returned to the throne. Stephen then attacked Walachia over and over again (in total, between 1462 and 1484, Stephen invaded Walachia, the other Walachia, inhabited by those *worse than the Turks*, as he himself put it, up to 17 times) until there was no possibility of peace between him and the sultan, not even if he gave in to Mehmed's demands (they included the cession of Chilia – the harbor at the Danube Mounds was the main object of Walachian-Moldavian conflicts – that Stephen had taken in 1465 from Radu III, with Matthias' consent who had lost his influence over the city after the Hungarian garrison had been expelled by the inhabitants of Chilia in late 1464). But, as the Moldavian lord too was to prove it, in May 1476 for instance, it was easier for Stephen III to abandon his hostage son, than to relinquish the vital harbor at his southern border².

² ASM, A.D.S., Potenze estere, *Ungheria*, cart. 650, fasc. 3, nn (23rd of May 1476); Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470-1486*, I, 1470-1474 (=Publikationen aus den Königlichen Preußischen Staatsarchiven, LIX) (Leipzig, 1894), no. 721, p. 555; *Korrespondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus* (=Scriptores Rerum Silesicarum, XIII-XIV), edited by Berthold Kronthal, Heinrich Wendt, I, 1469-1479 (Breslau, 1893), no. 59, pp. 36-37; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* [Documents concerning the History of the Romanians], XV-1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358-1600* [Documents and Letters from the Archives of the Transylvanian Cities of Bistrița, Brașov and Sibiu. 1358-1600] (Bucharest, 1911), no. 133, p. 77 (*Hurmuzaki*); *Letopiseșul anonim al Țării Moldovei* [The Anonymous Chronicle of the Land of Moldavia], in *Cronicile slavo-române*, pp. 17-18; *Cronica moldo-germană*, pp. 31-32; Mayer J. Halévy, 'Les guerres de Etienne le Grand et d'Uzun Hasan d'après la *Chronique de la Turquie* du candiote Elie Capsali (1520)', *Studia et Acta Orientalia* (Bucharest), I (1957), pp. 190-193; Mihail Guboglu, 'Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques', *Revue des Études Islamiques* (Paris), XXXVII (1969), 1, pp. 69-70; Magda Jászay, 'Contrastes et diplomatie dans les rapports de Matthias Ier Corvin et la République de Venise', *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest), XXXV (1989), 1-4, pp. 19-23; Al. Simon, 'Quello ch'e apresso el Turcho. About A Son of Stephen the Great', *Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica* (Venice), VI-VII (2004-2005), pp. 141-169; Idem, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală* [Stephen the Great and Matthias Corvinus. A Medieval Coexistence] (Cluj-Napoca, 2007), p. 496; Ș. Papacostea, 'Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459-1472)' [Stephen the Great's Foreign Policy: The Polish Option 1459-1472], *Studii și Materiale de Istorie Medie* [Studies and Materials in Medieval History] (Bucharest-Brăila), XXV (2007), pp. 22-25. For the passages quoted above: Österreichische Nationalbibliothek, Vienna, Codices, *Annali veneti e del mondo [1443-1478]* (=Cods. 6215-6217), I, *Ad annum 1472*, f. 499^v; *Ad annum 1473*, ff.

561^v, 576^v; *Ad annum 1474*, f. 585^r (*Magno*); *Malipiero*, pp. 80-81; [Giovanni Maria Angiolello] Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300-1514)*, edited by Ioan Ursu (Bucharest, 1910), pp. 44-46. For an edition of the relevant passages in Stefano Magno's work, based on the manuscripts in Vienna, which surpass the manuscripts in Venice (selected passages were published by Charles Hopf or Nicolae Iorga) in terms of quality and quantity of preserved information (in this respect see: Oli-ver-Jens Schmitt, 'Die venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno (ÖNB Codd. 6215-6217) als Quelle zur albanischen und epirotischen Geschichte im späten Mittelalter (1433-1477)', in *Südosteuropa von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*, edited by Konrad Clewing, O.J. Schmitt (Munich, 2005), pp. 173-179): Al. Simon, 'Three Eastern Searches in Comparison: Venice's Quest for Anti-Ottoman Forces in the East after the Fall of Negroponte, Rome's Crusader Endeavors after the Papal Elections of 1472 and Frederick III of Habsburg's Efforts to secure Anti-Hunyadi Support after his Break with Matthias Corvinus', forthcoming (an undated copy of an unknown Venetian-Hungarian <drafted> treaty, found amongst the reports sent from the Habsburg court to Milan throughout 1472, further suggests that, already prior to the events of 1473-1474, Venice had offered, and Matthias had apparently accepted, that the king and the republic share the control over the Walachians). At any rate, a few aspects should be stressed out. The forces sent against Usun Hassan certainly did not exceed 100.000 fighting men (see in this respect Piero Zattoni, 'Le forze militare Ottomane secondo Jacopo de Promontorio', *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi* (Spoleto), 2nd series, VIII (2006), pp. 305-330), which could also mean that the 12.000 *Walachians* in Asia Minor were in fact 6.000-7.000. The name of the leader of the Walachian troops is a princely name and it is quite unlikely that Radu, fearful for his rule, would have employed a captain that had a right by blood to the throne. Finally, Stephen's (forced) involvement in Asia Minor against Usun Hassan indicates that he was not fully determined/ capable of engaging the sultan while the latter faced his Muslim nemesis. Consequently, his decision to attack Walachia after Usun Hassan's defeat can be explained by namely three reasons: Venetian money, Venetian (and maybe also Roman and Hungarian) political promises and/ or threats (e.g. overrunning Moldavia with the Tartars 'bought' by Venice against the Ottomans) and by the fact that his downfall seemed inevitable once Radu III's army core was back in Walachia and Venetian Scutari, attacked by the Rumelian Ottoman forces immediately after their victorious return from Asia Minor, was taken. In this last respect, in case we trust a report (from autumn 1474, for which see below) that stated that the ruler by which Stephen had replaced Radu (i.e. Basarab III) was on good terms with the sultan since before his rise to the throne and also in case we suppose that captain Basarab in Asia Minor was in fact the future Basarab III Laiotă who was commanding Stephen's troops (Angiolello clearly states that these troops were from *Walachia Bassa*), it becomes apparent that Stephen could have still thought of being able to dethrone Radu III and getting off with it, without any major Ottoman consequences (at least until he had more regional support), as he replaced Radu with a man who enjoyed Mehmed's favor. Nonetheless, the Ottoman reaction quickly erased

1. Transylvanian and Pontic Limits of Authority and Influence in Front of the Porte

The Moldavian-Walachian conflicts, born by the contest for the control over the major routes connecting Transylvania (Hungary's main eastern appendix) to the Danube Mounds turned into anti-Ottoman warfare. Yet, since the death of John Hunyadi, Transylvania had not taken center stage in such warfare (other than under the form of the rebellion that annihilated the planned anti-Ottoman campaign of 1467, when, like in 1473-1474, the main European target of the Porte was in Albania). Still, even in Hunyadi's days, whether he had acted as voivode of the province (e.g. in 1444-1445), as governor (e.g. in 1447-1449), or as captain-general of the realm (e.g. in 1454-1455), Transylvania's anti-Ottoman involvement had been a problem. The problem itself dated back to Sigismund of Luxemburg's royal troubles at the turn of the century. During Matthias's first 15 years of rule, some *Turkish* raids had been viewed, in an altogether exaggerated fashion, as devastations of Transylvania, in the manner of Murad II's campaign of 1438. Jan Długosz too had described in this fashion the Ottoman raids of 1469 or 1470. Still, Transylvania was no real Hungarian-Ottoman combat priority (until 1493 no real major Ottoman attack on her took place). Due in particular to the rather flexible policies of the main Transylvanian Saxon cities (Brașov, Sibiu) towards Mehmed II and Radu III of Walachia (the sultan's personal friend since the former's youth), Transylvania had grown into a communication channel between Buda and Istanbul. This feature of the voivodate, mainly in its southern areas, best came to light in the late 1470s and early 1480s, during the (interrupted) reigns of Basarab III Laiotă, Basarab IV *Țepeș* (The Little Impaler) and Vlad IV *Călugărul* (The Monk), Radu III's and Vlad III *Țepeș* (The Impaler)/ *Dracula's* half-brother (all three princes, belonging to both rival branches, Dan and Dracul, of the Walachian Basarab dynasty, had previously found shelter, as contenders, in Transylvania)³.

---

such possibility, though, if we are to trust Magno and his sources, those eager to attack Stephen in the sultan's name in 1474, were no elite soldiers.

³ Grigore G. Tocilescu, *534 documente slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346-1603. Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița* [534 Slavic-Romanian Documents from Walachia and Moldavia concerning the Relations to Transylvania. 1346-1603: From the Archives of the Cities of Brașov and Bistrița] (Bucharest, 1931 [Vienna, 1905]), no. 130, p. 126; *Hurmuzaki*, XV-1, no. 64, p. 37; nos. 106-107, pp. 61-62; nos. 115-116, p. 66; nos. 123-124, pp. 70-71; no. 131, p. 75; no. 137, p. 80; no. 141, p. 82; *Cronaca di Ser Guerriero da Gubbio dall'anno MCCCCL all'anno MCCCCLXXII*, edited by Giuseppe Mazzatini, in *Rerum Italicarum Scriptores*, XXI (1902), 4, pp. 87-88; [Jan Długosz], *Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, edited by Alexandr Przewdziecki (Krakow,

The feature had been noticed in the 1450s, but also earlier during the combats of 1437-1438, at times when, both for the dying Sigismund and, later, for Hunyadi, Transylvania should have played a rather different part in the Ottoman policy of the realm. Transylvania turned from a major anti-Ottoman factor into a 'balance factor' between the colliding powers. Prior to the battle at Câmpul Pâinii of 1479 and prior, mainly, to the Ottoman raid on Transylvania of 1493, major, nevertheless temporary, alterations were brought to Transylvania's 'status' by Moldavian means. The long conflict between Moldavia and Walachia was instrumental in this respect. The conflict had re-irrupted at the end of the 1460s (just after Stephen III had forced Matthias to retreat from Moldavia in 1467). The feud, at the time between Radu and Stephen, involved both the area of the Danube Mounds and Moldavia's usually pro-Hungarian Lower Country (*Țara de Jos*). The conflict was a major challenge for the Hungarian kingship (because it touched the important military and commercial spheres of the Transylvanian Szeklers and Saxons), and for the Porte (the fighting put an end to the equilibrium between the 'buffer states' of Walachia and Moldavia that in the Lower Danube area, separated realm from empire). The situation was particularly tense after, in 1471, Matthias had sided again (like in the mid 1460s) with his former enemy Stephen against Radu. The re-developing Moldavian-Hungarian entente tended to alter the regional balance of power. Still, major problems existed between Buda and Suceava, despite mutual agreements and tokens of trust (in 1474, the Hungarian and Moldavian anti-Ottoman allies even fought each other over the Walachian throne and only Stephen's decision to eventually withdraw saved the 'crusader day')⁴.

1887), pp. 525, 537 (*Długosz*); Jakob Unrest, *Österreichische Chronik* (= *Monumenta Germaniae Historica*, I, NS, 11), edited by Karl Grossmann (Weimar, 1957), p. 108 (*Unrest*); A[lexandru]. D[imitrie]. Xenopol, 'Lupta între Drăculești și Dănești' [The Fight between the Houses of Dracul and Dan], *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* [The Annals of the Romanian Academy. Memoirs of the Historical Section] (Bucharest), 3rd series, XXX (1907-1908), pp. 207-211; Gustav Gündisch, 'Siebenbürgen in der Türkenabwehr 1396-1526', *Revue Roumaine d'Histoire* (Bucharest), XIII (1974), 3, pp. 426-429, 433-440; Al. Simon, 'Stephen the Great and his Involvement in Transylvania', *Transylvanian Review* (Cluj-Napoca), XIII (2004), pp. 39-44.

⁴ Iván Nagy, Albert B. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek. Mátyás király korából 1458-1490* [Monuments of Hungarian Diplomacy: The Age of King Matthias. 1458-1490] (= *Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1-4), II [1466-1480] (Budapest, 1876), nos. 11-13, pp. 20-25 (MDE); *Actae et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), edited by Endre Veress, I, 1468-1540 (Budapest, 1914), nos. 30-31, pp. 31-33; EMC, no. 60, p. 80; no. 62, p. 82; Leodrisii Cribelli, *De expeditione Pii Papae II adversus Turcos* (= *Rerum Italicarum Scriptores*, XXIII (1948), 5), edited by Giulio

In effect, more than just in a/ one way, Matthias and Stephen ‘pushed each other’ into open conflict with Mehmed. Since 1470, Stephen was at war with Walachia. From a later perspective, his actions could be viewed as pressures on the Porte. In order to achieve calm in the area, Mehmed should have abandoned Radu and accepted Stephen’s control of the trade routes. Due to his difficult war with Uzun, at that time the main (though Muslim) crusader hope of Venice and even Rome, Mehmed postponed a final decision on the matter. Trapped in his Bohemian war and forced to install Nicholas Újlaki, previously his Hungarian adversary, as king of (vassal) Bosnia (1471-1472), Matthias applied similar tactics in his relation to the Porte. Mehmed tried to gain time by a peace offer which added to the Hungarian worries of the recently elected pope Sixtus IV. In fact, he had no intention of giving in to Matthias and wanted to halt Stephen III’s anti-Walachian eagerness (by military action if necessary). In 1471, the regional crisis, furthered by the recent break between Matthias and Frederick, by the Bohemian conflict between Hunyadi’s son and the Jagiellonians, but also by the Moldavian-Walachian conflict developed (Stephen III systematically devastated the *other Walachia*). That year, some claimed that Matthias would attack Frederick with *Turks, Serbians and Walachians*. Casimir IV responded that he had Stephen’s support against king Matthias. In fact, Stephen was helping Matthias who, in return, supported him in Walachian matters. The king, like the Saxons, was displeased with Radu’s protectionist trade policy, enabled by the Hungarian-Ottoman truce of 1468 and Mehmed’s constant protection. In the first half of 1472, when Stephen III and Matthias pushed again against Radu III, Mehmed II sent troops to Walachia. The clash was prevented by Usun Hassan’s eastern attack on the sultan⁵.

C. Zimolo (Bologna, 1950), p. 85; *Długosz*, pp. 478, 510, 525, 537, 540, 550-551; Ferenc Szakály, ‘Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365-1526’, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest), XXXIII (1979), 1, pp. 93-95; Gyula Rázsó, ‘Die Türkenpolitik Mathias Corvinus’, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXII (1986), 1-2, pp. 10-11; Al. Simon, ‘În jurul bătăliei de la Vaslui (1474-1475). Considerații asupra relațiilor dintre Regatul Ungariei, Moldova și Țara Românească’ [Around the Battle of Vaslui (1474-1475): On the Relations between the Kingdom of Hungary, Moldavia and Walachia], *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historiae* (Cluj-Napoca), XLIX (2004), 2, pp. 9-10, 19; Papacostea, ‘Politica externă’, pp. 13-28. For the Florentine report of 1472: ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 645, fasc. 2, nn (edited by Péter E. Kovács, ‘A leggazdabb Magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a valóság’ [The Richest Hungarians in 1472. An Embassy and its <Historic> Value], *Századok* [Centuries] (Budapest), CXXXIX (2005), 2, pp. 421-428; in this case p. 428).

⁵ *Urkundliche Nachträge zur Österreichisch-Deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (= *Fontes Rerum Austriacarum*, II, 46), edited by Adolf Bachmann (Vienna, 1892), no. 147, p. 162; no. 255, p. 273 (*Nachträge*); I. Bogdan, *Documente*

[A Florentine report of mid 1472, drafted for the Sforzas of Milan (not for the rather pro-Ottoman Medici rulers of the city on the Arno), recorded the revenues and the assets of the Hungarian elite. The anonymous report also listed Matthias Corvinus' crowns and the Hungarian provinces. Walachia, like Transylvania, but also like Bosnia (who had a new king), Serbia or Ragusa, was recorded as a province, though she was a (vassal) state].

[...] <Le corone>/
La prima Dalmacia/ La seconda Cornatia/ La terza Boemnia/
Le provincie/
Valacia, Transilvagnia, Sciavonia, Servia, Bossnia, Raguzia, Moravia,
Silezia [...]

[In matters of finances and estates, the report was accurate. It was probably also accurate in terms of politics, revealing a realm richer than portrayed by the 'poor (in fact expensive) king' Matthias Corvinus of Hungary in his long, recently resumed, quest for subsidies 'in view of a crusade against the Ottomans and not against the Bohemian heretics].

Matthias seemed ready too to make his move on *Valacia*, whether with Stephen's aid or (less likely) with Mehmed's approval. Walachia was re-listed as a royal province. In mid 1472, Radu's rule had to end, as Matthias was in a tight Ottoman spot also in relation to Rome (Sixtus IV tried to use the recently crowned Újlaki as pressure factor against Matthias who had to come to terms with Casimir IV and Frederick and fight the Turk, not his *Christian* neighbors). That same year, king Matthias also took great official pride in having overcome (i.e. outlived) the treasons (i.e. defections) of Walachia and Moldavia. The second one was now at his side, but also at that of Frederick, the other lawful king of Hungary according to the Wiener-Neustadt treaty of 1463. Stephen's

---

și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolele XV și XVI [Documents and Regests concerning Walachia's Relations to Brașov and Hungary in the 15th and 16th Centuries] (Bucharest, 1902), no. 272, p. 328 (*Documente Brașov*); Hurmuzaki, XV-1, no. 133, p. 77; Tursun Bey, *La conquista di Constantinopoli*, edited by Jean-Louis Bacqué-Grammont, Michele Bernardini, Luca Berardi (Milan, 2007), pp. 208-209, 227-235 (*Tursun Bey*); *Letopisețul anonim al Țării Moldovei*, pp. 15-17; *Cronica moldo-germană*, pp. 30-32; Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer unde seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende* (Munich, 1959²), pp. 371-373, 381; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant. 1204-1571* (=Memoirs of the American Philosophical Society, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), II, *The Fifteenth Century* (Philadelphia, 1978), pp. 319-320; Randal Munsen, 'Stephen the Great: Leadership and Patronage on the Fifteenth Century Ottoman Frontier', *East-European Quarterly* (Boulder), XXXIX (2005), 3, pp. 269-297; Simon, 'În jurul bătăliei de la Vaslui', pp. 9, 19.

renewed relations with Frederick were also a ‘paradoxical’ result of Stephen’s contacts to Matthias. At the time of his Walachian campaign of late 1473, he was placed by Vienna on the list of her supporters, as Vienna too tried to exploit the crusader context and further isolate Matthias.

<The documents issued by the Habsburg chancery of Vienna on>

VI Novembris 1473

Item litera passus pro patriarcha Anthioceno (Lodovico Severi)/ Item missiva ad consules et massarios in Caffa ad habendum eundem patriarcham recommisum, ut possit ire per certas eorum secure/ Item ad idem principi Megerili [Mengli Ghiray], domino Tartarorum/ Item ad idem ad principem Assembegk [Uzun Hassan], Persarum domino/ Item ad idem ad archiepiscopum de Magno Novagarda [Feofil, archbishop of Novgorod] / Item ad idem ad Vanoida [Stephen III of Moldavia], in Walachia capitaneo/ Item ad idem ad Aleca, capitaneo de Plotzko [Plock, in Masovia]/ Item ad idem ad Martinum Gostoldo, capitaneo in Thino [Knin, in Croatia]/ Item ad idem ad Kazimiro [Casimir IV], rege Polonie; dominus ad voluntatem domini imperatoris dedit omnes predictas literas gratis patriarche predicto quia pauper fuit.

[It should be mentioned that for some reason, Frederick III disliked Muscovy (possibly because, by then, he had been informed that in late 1472, Ivan III had said no, after saying yes, as agreed with Rome and Venice, in exchange for his imperial bride, to crusade and Church union), fact best put to light by the emperor’s contacts to pro-Latin Novgorod, Moscow’s arch-rival, and by Ivan’s refusal of later, in particular in the 1480s, to deal with Frederick, whilst Ivan was then on very good terms with Matthias, Maximilian, Frederick’s son and heir, and Stephen III, whose daughter Helena married Ivan III’s heir, Ivan the Younger, in the year 1482 (in 1475 however, after the conquest of Caffa, Stephen’s effort to attract, on the grounds of their common Greek rite, the support of Ivan had apparently failed to produce any significant results). It should further be noted that on Italian soil, ‘Central European’ information was often viewed separate from ‘southern data’. This could well explain why this Habsburg-Moldavian connection was apparently overlooked in the known Italian reports on Stephen’s actions. The other possible explanation would be that Venice actually had a much larger design, connecting Italian to Ottoman affairs, for which she needed emperor Frederick III more than she could use Matthias Corvinus in the long run. Besides, the latter was not on the best of terms with her or with Milan, Venice’s ally at the time and also in dire need of Habsburg support, as the authority of the Sforzas over Milan was repeatedly contested by their Italian and French adversaries. Furthermore, in 1473-1474, Milan declined Matthias’ personal matrimonial offer. Matthias then turned, with papal support, to Naples. It was probably because of these facts that Milan partially overcame its initial mistrust towards the republic’s repeated Walachian news,

a mistrust directed not so much at Stephen, at that time (i.e. in 1474), but at his ‘Venetian patrons’. For a while (up to namely Stephen III’s and Matthias Corvinus’ Roman and Venetian disputes over subsidies in spring 1476), Milan thus supported the construction of Stephen III of Moldavia’s ‘Venetian image’, but also accepted Matthias’ ‘crusader improvement’].

The Latin patriarch of Antioch, highly commended by pope Sixtus IV, due to his eastern crusader mission, should not have arrived in Buda, but he did. Matthias aided Severi, who continued his journey to *Persia*, over Moldavia. At the end of 1473, whether as Frederick III’s *captain* or as Matthias’ ‘vassal’, Stephen stood on the main crusader road. He had been pushed to that position, by domestic and foreign pressures and perspectives, ever since in mid 1471, at the ‘crusader congress of Regensburg’ it had been stated (as in 1464, in the turmoil surrounding pope Pius II’s ‘crusader death’) that the Walachians (i.e. Moldavians, because of influential Radu’s long-term pro-Ottoman commitment) were to attack the *Turk* as soon as Matthias himself left on crusade⁶.

⁶ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Venezia*, cart. 361, fasc. 3, nn (25th, 28th of March 1474); Haus- Hof- und Staatsarchiv, Vienna (HHStA), Handschriftensammlung (Hs.S.), Hs. W[eiss]. 529, f. 261^r (6th of November; edited in *Regesten Kaiser Friedrich III. (1440-1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (=J[ohannes]. F[riedrich] Böhmer *Regesta Imperii*, XIII), general-editors Heinrich Koller, Paul-Joachim Heinig and Alois Niederstätter, suppl. II-1, *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471-1475 (Haus-, Hof- und Staats- archiv Wien, Hss. weiss 529 und weiss 920*, edited by P.-J. Heinig, Ines Grund (Vienna-Cologne-Graz-Weimar, 2002), no. 3539, p. 523 (*Regesten Friedrich*)); MasarykovyUniverzitni knihovny [The Library of the Masaryk University], Brno, Mk 9, *mikulovsky rukopis* [The Manuscript from Mikulov], ff. 228^f-229^r [Early 1474; abstract, under 1479, by Karl Nehring in his ‘Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts’ (I), *Levéltári Közlemények* [Archival Contributions] (Budapest), XLVII (1976), 1, no. 91, p. 101]; Simeon Ljubić, *Dispacci di Luca de Tollentis vescovo di Sebenico e di Lionello Cheregato vescovo di Traù nunzi apostolici in Borgogna e nelle Fiandre 1472-1488* (Zagreb, 1876), no. I-13, p. 46. József Gelich, L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae regasane cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára* (Budapest, 1887), no. 385, p. 631 (*Ragusa*); Ș. Papacostea, ‘Venise et les Pays Roumains au Moyen Age’, in *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, edited by Agostino Pertusi, I-2, *Storia-Diritto-Economia* (Florence, 1973), pp. 602-605, 608-609. For further information and interpretations, see N. Pienaru, ‘Proiectul scitic. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare’ [The Scythian Project: Stephen the Great’s Relations to the Great Horde], *Revista Istorică* [Historical Review] (Bucharest), NS, XXIV (2003), 5-6, pp. 122-123; Al. Simon, ‘The Use of the *Gate of Christendom*. Hungary’s Mathias Corvinus and Moldavia’s Stephen the Great Politics in the late 1400’s’, *Quaderni della Casa Romena* (Venice), III (2004), pp. 204-206. For Stephen’s letter to Ivan after the fall of Caffa: *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România în veacurile XV-începutul celui de al*

2. Propaganda and Political Action in the Crusader Rise of Moldavia

In the second half of 1472, Stephen was on the list of the major *Christian* figures addressed by Usun for a common fight against the *Turk*. Usun's previous calls for anti-Ottoman support had apparently bypassed Moldavia. Stephen was deemed as unreliable given his political turns of the 1460s, in particular that of mid 1467, which had led to the collapse of the Habsburg-Hunyadi anti-Ottoman campaign. By marriage (scheduled for September) he seemed more reliable. Stephen's and Usun's wives were cousins (Stephen's Crimean 'matrimonial choice', equally the product of local aims and constraints, and the effect of the generalized shortage of eligible noble Greek rite brides, was connected, whether from its origins or during the matrimonial negotiations, which might have begun as early as 1470, to Venice's and Rome's efforts to establish an anti-Ottoman bridge-head in the Crimea, dominated by Genoese, Ottomans and Tartars). Yet, for both East and West, king Matthias Corvinus continued to be the main East-Central European partner for any anti-Ottoman talks. In fall 1473, after a year of apparent calm, largely determined by his eastern and western talks and shortages, but also by the domestic opposition to his actions, Stephen III of Moldavia re-entered Walachia taking on the risk of confrontation with the anti-Latin, pro-Ottoman and pro-Polish factions that had virtually governed Moldavia for the last twenty years. Radu III of the House of Dracul was dethroned and replaced with Basarab III Laiotă of the House of Dan (to which the Hunyadis themselves were connected). Previously, regardless of how violent his attacks were, Stephen had never attempted that. The Ottoman response was rapid. Radu III returned to the throne. Southern Moldavia was devastated. Stephen III however quickly retaliated in early 1474⁷.

XVIII-lea [The Historical Relations between the People of the USSR and Romania in the 15th Century-Beginning of the 18th Century], I, 1408-1632, edited by J.S. Grosul, A.C. Oțetea, A.A. Novoselski, L.V. Cerepnin (Bucharest-Moscow, 1966), no. 9, pp. 61-62 (the letter has not date, but revolves around the recent fall of Caffa).

⁷ For instance: ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650, fasc. 3, nn (23rd of May 1476); Eötvös Loránd Tudományos Egyetem Könyvtár, Budapest (ELTEK), Codices, *Kaprinai*, B, LXVIII, no. 6, p. 13 (1st of November 1472); József Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, [The Age of the Hunyadis in Hungary], XI (Pest, 1855), no. 289, p. 470; *Hurmuzaki*, II-1, 1451-1550, edited by Nicolae Densușianu (Bucharest, 1890), no. 5, p. 4; XV-1, no. 133, p. 77; nos. 137-138, pp. 79-80; V. Fraknoi, *Mátyás király levelei. Külügyi Osztály* [The Letters of King Matthias: The Foreign Section], I, 1458-1479 (Budapest, 1893), no. 77, p. 111; no. 189, p. 266; no. 211, p. 296 (MKL); N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor* [Documents and Fragments concerning the History of the Romanians], III [1392/1399-1499] (Bucharest, 1898), pp. 54-55; Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, IV, 1453-1476 (Bucharest, 1915), no. 275, p.

Stephen burnt Walachia almost completely (according to his chronicle written for the German subjects of his ally Maximilian I of Habsburg at the beginning of the 16th century), but was forced to retreat. Stephen completed his return to Suceava with the execution of 700 of the numerous prisoners (hostages to a certain degree). This was vengeance, probably a gesture of domestic power, due to the contemporary political climate, and not a symbolic act meant to impress his Ottoman and Walachian adversaries. By his actions, Stephen of Moldavia had taken great risks upon himself.

[By early 1474, news of Stephen III of Moldavia's Walachian campaign of November 1473 as an attack on the Ottoman sultan himself, who had just crushed the mighty Uzun Hassan, spread in the Italian Peninsula, via Venice. The optimism of the 'initial reports' was however soon contradicted by the actual events north of the Lower Danube line].

[...] *Item a le nove avema cuj fresche de preso Pera fresche, se ha/ como lo Grant Turcho manda Turchi XX mille contra la Velachia Bassa; et d'altra parte se dice prepara de fae questo state gallie nove/ CL^{ta}, car quelle ha sono vegle [...]* *Et se dice de certo per la dicta lettera mandata de Sio ha/ Monsegnor lo Mestro* [of the Knights Hospitaller; Giovanni Battista Orsini/ Jean-Baptiste des Ursins, *et erj lecta cuj in lo consoglio/ como/ lo Turcho ha facto pace con Usson Cassan* [...]] (Chios, 16th of January 1474).

352; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare* [The Documents of Stephen the Great], II [1493-1503; 1458-1503] (Bucharest, 1913), nos. 146-150, pp. 331-339; Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării românești cu Sibiiul în secolii XV și XVI* [New Documents on the Relations between Walachia and Sibiu in the 15th and 16th Centuries] (Cluj, 1927), nos. 1-2, pp. 11-12; *Urkundenbuch zur Geschichte der Sachsen in Siebenbürgen*, VI, 1458-1473, edited by G. Gündisch, Hertha Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch (Bucharest, 1981), no. 3843, p. 479; *Guerre*, no. 43, p. 44; no. 85, p. 106; no. 90, p. 112; MDE, II, no. 170, pp. 239-240; nos. 176-177, pp. 251-257; no. 183, p. 263; *Korrespondenz Breslaus*, I, no. 59, p. 37; *Politische Correspondenz*, no. 721, pp. 555-556; *Documente Brașov*, no. 272, p. 328; *Regesten Friedrich*, suppl. II-1, no. 3539, p. 523; *Hustinskaja lietopiś* [The Chronicle of Hust], in *Scriptores Rerum Poloniacarum* (Krakow), II (1874), pp. 304-305; Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades*, edited by József Fogel, Béla Iványi, László Juhász, IV (Leipzig, 1941 [Budapest, 1945]), pp. 32-33; *Letopisețul anonim*, pp. 17-18; *Cronica moldo-germană*, pp. 30-32; Thierry Ganchou, 'Une Kantakouzène, impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Hélène?', *Revue des Études Byzantines* (Paris), LVIII (2000), pp. 215-220; Mihailo Popović, *Mara Branković-Leben und Wirken einer Frau an der kulturellen Schnittstelle zwischen Serben, Byzantinern und Osmanen*, PhD Thesis (Vienna 2005), pp. 144-146; Papacostea, 'Politica externă', pp. 22-25.

[...] *Item scrivevano i Valachi haver cridato guerra contra el Signor Turcho; et come el ditto Turcho haveva fato/ commandamento per tuto el suo paexe che tuti da anni 15 fin 60 se dovesseno a presentar ala sua porta./ Et come el Signor Turcho fazea passar zente in le parte de Natolia; et questo perche se diceva/ i fioli del Signor Usson Cassan fevano zente contra del Signor Turcho [...]* (Rhodes, 15th of February 1474).

[Both reports, preserved in the Milanese archives, were either directly sent to Milan or the originals were taken out of Venetian hands by local agents, as Milan's intelligence system was, more than Rome's networks, the only real match for Venice's 'secret service').

His success did not last. Less known (except certainly for Ragusa, Buda and Venice) were the side-effects and the context of his attack. If he continued to attack in Walachia, the Ottoman army besieging Venetian Scutari in Albania was to levy the siege and turn against him. 30.000 ducats had already been promised to Matthias in this respect (he received only half of them, a year later, after Ottoman retreat from Scutari; the other had probably already been sent to Stephen, as the *Turks* were marching towards Moldavia). Stephen kept on attacking Walachia throughout 1474 until the *Turks* finally turned against him. Scutari was safe. It had been a first eastern advantageous deal for the republic. The Venetian republic pushed for more. Her failures had been too numerous since the start of the Ottoman-Venetian war in 1463. The Ottoman raid of February 1474 on Oradea (a small Hungarian Saint-Denis – St. Ladislav and Sigismund of Luxemburg were buried there – and a major strategic link between Buda and Transylvania), in response to king Matthias' support for Stephen's Walachian action, was completely passed under silence in the city of St. Mark and within its network, although it almost caused a domestic rebellion against Matthias, accused again of catastrophic neglect of his anti-Ottoman duties. Moreover, the Moldavian victories of early 1474 reported by Venice (Stephen III never took credit for them) were in fact failures⁸.

⁸ Archivio di Stato di Genova, Genoa (ASG), Archivio Segreto (A.S.), *Diversorum Communis Januae*, 3056, nn (21st of January 1474); ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Turchia-Levante*, cart. 647, fasc. [3], nn (16th of January 1474); *Ungheria*, cart. 649, fasc. [2], nn (15th of February 1474); *Venezia*, cart. 361, fasc. 3, nn (2nd, 5th, 11th, 16th, 18th, 25th, 28th of March 1474); ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 26, cc. 22^r, 31^r-32^v 101^{r-v} (5th of July, 13th of September 1473, 15th of June 1474); ELTEK, Codices, *Kaprinai*, B, LXVIII, nos. 4-5, pp. 11-12 (7th of September 1474); HHStA, S.A., A.D.S., *Hungarica*, A.A., I-2, fasc. 2-4, f. 30^{r-v} [March-April 1474]; *Magno II, Ad annum 1473*, ff. 561^v, 576^v [May, October-November]; *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, edited by M[atthias]. Dogiel (Vilnius, 1758), nos. 21-24, pp. 65-68; Raimondo Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio. MCCCCLIII-MCCCC*

[Hence experienced diplomats viewed such ‘Venetian’ reports on Moldavian anti-Ottoman warfare with rather great caution and also with reluctance (e.g. the reports sent on the 25th and 28th of 1474, by Milan’s versatile representative’ in Venice, Leonardo Botta, who authored a large part of the Milanese reports on king Matthias’ and Stephen III’s actions)].

[...] *Uterius questa matina, essendo di officii divini, el duce [Nicolo Marcello] me disse che per altra via digna di fede erano/ advisati ch’el Turcho era in opinione de soprafedere per questo anno circha li apparati ch’el havenal ordinati per mare et divertere tute le forze soe contra li*

LXXV (=Atti della Società Ligure di Storia Patria, VI-VII), II-2, [1473-1475; 1453-1475] (Genoa, 1871-1874), no. 1117, p. 195; Hurmuzaki, II-2, 1451-1510, edited by N. Densușianu (Bucharest, 1891), no. 202, pp. 223-224, *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti* [editor Ricardo Predelli], V, [Registri XIV-XVII] (Venice, 1901), no. XVI-65, p. 213; no. XVI-73, p. 215; Lajos Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all’Adria* (excerpt from *Archaeografo Triestino*, 3rd series, VII, 1) (Trieste, 1913), pp. 16-19, 20, 23-24; Iacopo Ammannati Piccolomini, *Lettere (1444-1479)*, edited by Paolo Cherubini, III, *Pontificato di Sisto IV* (Rome, 1997), no. 208, no. 755, p. 1875; no. 767, p. 1891; MDE, II, no. 209, pp. 301-302; IV, no. 129, p. 182; Raguza, no. 385, p. 631; *Acte și fragmente*, III, p. 54; *Actae et epistolae*, I, no. 16, p. 17; no. 34, p. 37; *Veneția*, pp. 241-244; no. 11, p. 255; no. 16, p. 257; Andrea Navagero, *Storia della Repubblica Veneziana*, in *Rerum Italicarum Scriptores* (Milan), XXIII (1733), cols. 1142-1144; [Marino Sanudo Il Giovanne], *Vitae Ducum Venetorum Italice feriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCXXI usque ad annum MCCCC XCIII*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, XXIII (1733), col. 1183; Idem, *Le vite dei dogi (1474-1494)*, edited by Angela Caracciolo Aricò, (I-II) (Padua, 1989-2001), pp. 11-14, 41-45, 61-62, 76-83 (*Vite 1474-1494*); Antonio Hyvani Sarzanensis, *Historia de volaterrana calamitate* (=Rerum Italicarum Scriptores, NS, XXIII, 4), edited by Francesco Luigi Mannuci (Città di Castello, 1913), pp. 42-43; *Cronaca di Anonimo Veronese 1446-1488*, edited by Giovanni Soranzo (Venice, 1915), p. 307; Aşik Paşa Zade, Mehmed Neşri, in *Cronici turcești privind țările române. Extrase* [Turkish Chronicles regarding the Romanian Countries. Selections], I, *Secolul XV-mijlocul secolului XVII* [15th Century-Mid 17th Century], edited by M. Guboglu, Mustafa Mehmet (Bucharest, 1966), pp. 95, 127; Dhugosz, pp. 604-606; Malipiero, pp. 41-43, 99-100, 111; *Unrest*, p. 107; *Letopiseșul anonim*, p. 17; *Cronica moldo-germană*, p. 32; Riccardo Fubini, ‘La lega del 2 novembre 1474 tra Venezia, Milano e Firenze e i suoi preliminari’, in Lorenzo de Medici, *Lettere*, edited by R. Fubini, II, 1474-1478 (Florence 1977), pp. 485-490; Vladimir Segeș, ‘Time, Space and Mobility in the Wars of the Late Middle Ages’, in *Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century*, edited by István Zombori (Budapest, 2004), pp. 103-113; Setton, *The Papacy and the Levant*, II, pp. 204 (note 18), 213 (note 49); K. Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum Hunyadisch-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum* (Munich, 1989²), p. 188. The raid on Oradea was led by Ali Bey of Smederevo, who then led the Ottomans into the battle at Câmpul Pâinii in 1479.

Valachi. Et el prefato duce mostra de/ credere che cossi l'habia afare et questa brigata ne sta molto de bona voglia [...].

[...] Questa Signoria m'ha fatto vedere uno capitulo d'una lettera, gli scrive el suo/ ambasciatore de Ungaria, continente la rotta data per li Valachi al Turcho, dovi adcio/ la Vostra Sublimità intenda il tuto, li mando qui aligato la copia d'esso capitulo [...].

[This 'Walachian news' which arrived, with Venice's consent, in Milan, can be viewed also as a first step in the Venetian creation of Stephen III's crusader image. It is highly improbable that the news of a Moldavian military action in Walachia, regardless of its outcome, could have arrived in Buda and from there in Venice before the 25th of March. According to the *Moldavian-German Chronicle*, Stephen 'burnt' Walachia on the 14th of March 1474. For news to travel from Walachia to Buda it usually took two weeks. The same time span was need for an important message to arrive from Buda to Venice. The Venetian propaganda however 'speeded' things up. The feature lasted for de-cades in the crusader case of Venetian-Moldavian 'connections'. In fact, in Stephen III's 'Habsburg-German' chronicle written about three decades later for an otherwise well informed milieu, the bad weather in Walachia was blamed for his Walachian failures of early 1474. If this would have been the case in spring 1474, it is hard to believe that Venice would have been interested in reporting that. Nor was the republic interested in reporting that, after the initial Hungarian uproar following the burning of Oradea, king Matthias had turned the tables in his favor and pushed the Diet to approve the 1 florin tax *per porta* – his main revenue source of later – even under the reserve that the money thus collected was to be used only against the Ottomans (this was, it should be added, very seldom the case)].

News on Stephen's anti-Ottoman victory of Vaslui in January 1475 was therefore also viewed with caution at first. By then however, Stephen III of Moldavia had re-attacked Walachia at least two times (in August and October). It was 'another way' of refusing Ottoman offers and assuring a war with Mehmed, whose propositions made to Stephen, as questionable as they were, reveal nevertheless his reluctance to open up a new military front. Probably aware of the real targets of Stephen's actions, Mehmed tried to postpone as much as possible his military response. But when he finally did send his *Albanian* (i.e. Rumelian) army against Stephen III, the latter had secured official Hungarian support at a price (he abandoned Basarab III Laiotă, in favor of Basarab IV Țepeluș, king Matthias Corvinus' Walachian candidate). A few months before, some, not too few apparently, viewed his combats as part of a personal conflict with Radu III (it was the case in Genoese Chios, but not in Venetian Candia). Altogether, prior to the arrival of the news on the victory of Vaslui, the Moldavian's 'link' to crusading was still feeble. Stephen III of

Moldavia was a relative newcomer and had previously played on both sides and namely on the Ottoman one.

[...] *Lo Signore de Volaquia Alta* [Radu III] *e morto, lo Segno<re> de la Velaquia Basa* [Moldavia was also known as *Lower Walachia* or as *Little Walachia/ Valachia Minor*] *et intrato dentro lo paise et a/ un Signore a lo so modo* [Basarab III], *lo quale metra apertene a lo Turco, lo qualle ge ne mandato uno con grande pessansa/ lo aceterano, sera contento caxo que no se terne ara goera con lo Segno<re> da la Velaquia Basa et con quello que o facto,/ laqualle cossa fosse teneamo no poria fare, ny attendere a l'armata que de sopra dicto e [...]* (Chios, 3rd of October 1474)

[More likely, Radu III died however only in early 1475 in southern Transylvania, where in spite of Matthias' anti-Ottoman action, he had been able to find refuge, an eloquent proof for the limits of Hungarian royal control over the province, not only in anti-Otto-man matters. After Radu III had been dethroned once more, the Ottomans decided that it was not worth investing in him any more (thus Radu headed north). The Ottoman army on her march to-towards Moldavia dethroned Basarab IV and replaced him with Basarab III, a figure most likely more familiar for the sultan as well. He had been sacrificed by Stephen III in late 1474. In November 1474 Hungarians and Moldavians had entered Walachia to (re)dethrone Radu. They eventually fought each other. Both had their own candidates (Basarab IV Țepeluș, also from the House of Dan, respectively Basarab III Laiotă) for the Walachian throne. Even though he won the military confrontation with his allies, Stephen III backed down and allowed Transylvanian voivode Balázs Magyar to enthrone Basarab IV. In return, Magyar's men and Szeklers from the Hungarian-Moldavian border, were at Stephen's side at Vaslui, where his abandoned candidate Basarab III also played his part, changing sides during combat in Stephen's favor (after the events of November, Laiotă had gone over to the *Turk*, probably not for the first time in his career)].

Usun Cassanus potentissima/ manu descensus est in Asiam, & nisi divina dispositione turbetur, maxima facile subsequetur/ Turchus Constantinopolis munitioni invigilat, triremes & classem potentem parat de meo iudicio/ ex exhis que secretius percepi, preparationem habeant in ostentationem potius, & in maiorem opinonem de/ se principialis incutiendam, ac ut hostium suorum pecunias consummant, quodin verum rei effectum & executionem/ fieri autumo. Sentitur enim res suas maxime declinasse. Cenidere nanque multa millia hominum &/ potioribus & expectioribus, quos habeat apud Usum Cassanum, apud Walachos & apud Scutarum, qui/ vix possunt una etate renovari tantum hec sunt in manu Dei [...] (Candia, 4th of October, 1474).

[Like the first report, the second one too went straight to the Milanese authorities, without passing first through Venice, though it had originated in her Mediterranean possession].

Nevertheless, Stephen III's actions, as a 'newcomer' looked more than credible than the news on similar Venetian and Hungarian endeavors or on Uzun Hassan's (mainly diplomatic) attempts to salvage his position after his crushing defeat of 1473. The fact that Stephen of Moldavia made his great 'debut' only after and in spite of Usun Hassan's crushing defeat of August further indicates the magnitude and costs of the anti-Ottoman ties. Data on the unrest caused by Stephen III in Istanbul appeared to be more than the usual rumors and disinformation of the time. After Vaslui 'passed the credibility test, the Moldavian hope grew. Venice continued her diplomatic offensive. She had already been forced to overcome her (natural) distrust of Matthias Corvinus in anti-Ottoman matters. The latter seized the crusader opportunity in order to further his Italian and Bohemian claims (and eventually less in order to defeat Mehmed II). This came much to Frederick III's dissatisfaction⁹.

In 1471-1472, the situation had seemed to clearly favor Frederick III. Matthias had narrowly avoided dethronement. His Bohemian war was in a dead-end. Still he was unwilling to abandon it. Hence he had to keep peace at his Ottoman border. There he had been compelled to enthrone Újlaki, the godfather of Frederick's imperial heir Maximilian. Matthias appeared to be a crusader liability, while Venice and the new pope Sixtus IV needed the emperor also for

⁹ E.g. ASG, A.S., *Diversorum Communis Januae*, 3055, nn (11th of January 1474); ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 649, fasc. 2, nn (3rd, 4th of October 1474); Archivio di Stato di Venezia, Venice (ASVe), Senato Secreti (S.S.), *Deliberazioni*, reg. 26, c. 101^r (15th of June 1474); *Nachträge*, no. 234, p. 257; no. 251, p. 266; no. 255, p. 273; no. 280, p. 298; *Vite 1474-1494*, pp. 76-83; Setton, *The Papacy and the Levant*, II, pp. 204 (note 18), 213 (note 49). For the Italian context of the mid 1470s in relation to the Eastern events, see also the works of Franco Catalano, 'Il ducato di Milano nella politica dell'equilibrio, in *Storia di Milano*, VII, *L'età sforzesca* (Milan 1956), pp. 318-319; Lajos Tardy, *Beyond the Ottoman Empire. 14th-16th Century Hungarian Diplomacy* (Szeged 1978), pp. 58-59, 67; Marco Pistoresi, 'Venezia-Milano-Firenze 1475. La visita in Laguna di Sforza Maria Sforza e le manovre della diplomazia internazionale: aspetti politici e ritualità pubblica', *Studi Veneziani* (Venice); XLVI (2003), pp. 31-69. It should also be noted that, the army sent by Mehmed against Stephen in late 1474 consisted of probably 35.000 trained men, joined by possibly up to 10.000 Walachians. Under the circumstances, the Hungarian royal aid received by Stephen particularly valuable. Apparently around 7.000 Hungarian professional soldiers came to Moldavia (including the Szeklers most likely), where, at that time, Stephen could count on, at best, 10.000 to 15.000 experienced warriors.

their Italian and Western aims. Frederick further enjoyed a rather special relation to cardinal Bessarion, apparently the uncle of the wives of Uzun Hassan, Ivan III and Stephen III, but namely the main promoter of the crusade, as well as one of Venice's favorites. To Stephen, Frederick promised in early spring 1474 Walachia if he abandoned Matthias (since mid 1472 Venice had been playing with the Walachian issue in her talks to Frederick and Matthias). All of Frederick's eastern plans faded away however (1473-1474), namely because Stephen chose to stay on Matthias' side, Bessarion died in late 1472 and the emperor himself was too far away from the Ottoman front. The thus triggered Habsburg situation is best put to light by the fact that between 1474 and 1476 (when anti-Ottoman action and planning reached an intensity comparable only to that from the last years of Pius II' pontificate) there were virtually no *Türkentage* or imperial uses of the Ottoman menace in domestic imperial administrative letters, items constantly (sometimes overwhelmingly) present in sources outside that period. Still, Frederick did not accept failure easily. By 1476, he was ready to counteract Matthias' success. The emperor felt that the king had usurped his crusade. By then, attention had shifted from the actual Lower Danube Walachian front to the Black Sea area¹⁰.

3. Intrigue, Hope and Failure at Christendom's Eastern Border

The Pontic basin harbored the Genoese colonies of the Crimea and the divided Tartars disputed between Mehmed and Venice. It also housed some of

¹⁰ For the Habsburg absence of the *Türkentage* (which apparently began at the end of 1473 and did not actually end until 1477-1478, when it became very clear that Matthias was not going to fight the Turks anymore), see, for instance, *Regesten Friedrich*, I-XXII, passim (in particular: IV, no. 422, p. 240; no. 424, p. 241; no. 431, p. 247; no. 452, p. 253; no. 453; no. 254; no. 805, p. 390; no. 817, p. 398; no. 818, p. 400; XV, no. 364, p. 244). For the Habsburg involvement in Eastern European and Ottoman affairs prior to 1500: Al. Simon, 'The Dying Crusade: The Hungarian Royal Elections of 1490 as Moldavian Prequel to the Polish 'Crusade' of 1497', in *Worlds in Change*, I, *Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (=Transylvanian Review, XVIII, suppl. 2; *Mélanges d'Histoire Générale*, NS, IV, 1), edited by Christian Gastgeber, Ioan-Aurel Pop, O.J. Schmitt, Al. Simon (Cluj-Napoca, 2009), pp. 391-410. For Bessarion in this context (while we wait for a new monograph, after the works of Henri Vast and Ludwig Mohler), see Jonathan Harris, 'Bessarion', in *The Crusades: An Encyclopedia*, II, edited by Alan V. Murray (Santa Barbara, 2006), *sv* and the still valuable references in Ludwig von Pastor's *History of the Popes*, IV (London, 1900²), pp. 218-222, 229-230, 331-335, as well as the forthcoming studies of Dan Ioan Mureșan, 'Cardinal Bessarion and the Reichstag of Regensburg (1471)' and 'Paolo Morosini: A Venetian Diplomat in the East', both due to appear this year.

Stephen III's and Moldavia major interests: his wife's Crimean 'dowry' and Moldavian supremacy in the Western Black Sea area. If at first, Stephen's 'major crusader utility' had been in relation to Hungary and in relation to Venetian Al-bania, the development of the conflict, notably Stephen's victory of Vaslui and Uzun Hassan's fall, pushed the confrontation eastwards, maybe as expected (given for instance the 'itinerary' of the letters issued by Vienna for Severi's journey of late 1473). Still, in 1475, Caffa was isolated in case of confrontation with Mehmed II. The Polish-Lithuanian union would not have intervened, other through diplomacy in favor of the Genoese of Caffa (who had reluctantly accepted Krakow's *protection* in 1462, when Mehmed regained control over Walachia and Chilia, a former Genoese colony, nearly fell under the attacks of the Moldavians, Krakow's and Istanbul's vassals, and the Ottomans). Mengli Ghiray's Golden Horde was dependant on the sultan. Khan Ahmed's Great Horde was Venice's and Suceava's ally (in the latter case, the ties, determined by mutual enemy Mengli Ghiray, predated Stephen's 'official' anti-Ottoman involvement, but apparently not the year 1471). Distant Moscow too was no alternative. Caffa had entered a commercial dispute with Ivan III, partially settled because Caffa could not led simultaneous conflicts with Moldavia and Muscovy (1471-1473). The *Greek* principality of Theodoro, its ruling family, related to both late Byzantine empires of Constantinople and Trebizond, was divided between Mehmed's supporters and the pro-Moldavian (-Venetian) party (Venice had tried to win Theodoro's support since the 1430s). Receiving aid from a distance, even from Genoa, was a chimera, for the Caffese as well¹¹.

Uzun Hassan's decline had weakened the altogether hard to maintain (chiefly because of the geopolitical reasons) political and matrimonial ties between him, Stephen III, khan Ahmed and Ivan III, which Rome and Venice had tried to push against the Porte. Uzun's decline had likewise eliminated the possibility of an attack on Ottoman power from the southern shores of the Black Sea, in time when the Mediterranean waters remain rather calm (the Ottoman

¹¹ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Turchia-Levante*, cart. 647, fasc. 1, *Albania*, nn (29th of May 1475); Peter Schreiner, 'Eine zweite Handschrift des *Ordo Portae* und der Wegbeschreibung in das Gebiet des Uzun Hasan. Mit einer Hypothese zur Verfasserfrage', *Südost-Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* (Munich), XLI (1982), pp. 9-25; Enrico Basso, 'Caffa e l'Orda d'Oro: una difficile convivenza', in Idem, *Genova un impero sul mare* (Caligari, 1994), pp. 104-109; Al. Simon, 'Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan', *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVI, 2007, 1-4, pp. 25-39. For further information: Idem, 'The Arms of the Cross', in *Between Worlds, I, Stephen the Great, Matthias Corvinus and their Time* (= *Mélanges d'Histoire Générale*, NS, I, 1), edited by László Koszta, Ovidiu Mureșan, Al. Simon (Cluj-Napoca, 2007), pp. 55-63.

fleet was thus not compelled to disperse its forces). The Hospitaller Knights tried to reduce their Ottoman clashes and increase (by pirate means as well) their maritime profits. Venice exploited the anti-Ottoman victory of ‘her man’ by concluding a six-month truce with the sultan in spring 1475. This was probably the decisive step towards the fall of Caffa. Mehmed was able to focus on the Black Sea. Vaslui had been a shock for him, probably greater than Belgrade in 1456. The Christian victor was not the famed Hunyadi but Stephen III. Christian propaganda tried to transform Vaslui into a symbol of crusader revival (even Mara Branković, Murad II’s widow, highly respected by Mehmed, was ‘quoted’ in this respect: she had told the Venetian envoy that the *Turk* had never suffered a defeat such as that of Vaslui). Like in 1456-1457, sultan Mehmed II was in dire need of a victory.

[Though the victory of Vaslui had come at great human costs and had been eased by Basarab III’s defection (by late spring, Basarab III was back on the sultan’s side and remained there, until he turned over to king Matthias Corvinus in November 1477, after Stephen III had dethroned him once more), its Ottoman impact probably surpassed that caused by Belgrade (more a retreat, than a Ottoman defeat). In 1475, almost the entire Ottoman army (of approximately 40.000) was killed or taken prisoner, while in 1456, the Ottoman casualties had not exceeded 20.000 (and were matched by the Christian losses). Accepting anti-Ottoman victory was more than just a matter of belief for. It was also a matter of logics, especially for late medieval politicians and diplomats, who, whether in the Mediterranean or in the Black Sea area, thought of their own survival (as revealed by another set of reports sent by Botta from Venice on the 16th and 22nd of May 1475)].

[...] *Qua sono littere da Constantinopoli le quali affermano la rotta de/ Valachia essere vera et grande, ma non specificano el numero delli morti et presi, ne il modo/ de essa rotta. Replicano el Turcho fare grandissimi apparati terrestri et maritimi et/ sollicitare molto la expeditione deessi et per tuto Levante se iudicha habia omnino ad uscire fori [...].*

[...] *Questa Signoria me ha mandato infino a casa uno suo secretario ad fare intendere, et legere doe littere che novamente essa ha ricevuto, una dal suo oratore de Ungaria, l'altra dal proveditore suo de Albania. El tenore de quella del dicto oratore si e ch'el scrive alla prefata Signoria haverli per altre sue de XXVII del passato dato ordinariamente noticia della rotta che li Turchi hanno ricevuto dalli Valachi, et che gli ha mandato la lista de tuti li presi, le quali dicta Signoria dice non haverle ricevute, in modo dubita ch'el corero sia male capitato. Et continando dicto oratore dice che nel dicto conflictio sono morti tra Valachi et Turchi centocinquanta homini da reputatione, et che in Buda se aspectava le bandere et stendardi turcheschi, li quali sono stati presi, et che dicto conflictio et stato grandissimo [...].*

Preterea, per lettera de Albania, el proveditore scirve ad questo domino, come el bassa della Bossina, il quale era andato con lo exercito de lo Turcho in Valachia, e ritornato a casa ferite a morte, et che tuttli quelli del paese li circostanti, quali era stati chiamati a Constantinopole et havevano ricevuto dinari per andare sulla armata, se ne ritornano a casa, et restituiscono li dinari alli loro communi, che da essi havevano ricevuti per andare ad securire alla predicta armata; et per loro se doniserra, ch'el Turcho non uscira questo anno fori con l'armata perche paese volglia adrizare le forze sue per la via da terra contra la Valachia, dovi questa Signoria attenta la rotta predicta non discrede in tutto ch'el Turcho forsi debia soprasedere in questi apparati maritimi ulterique [...].

Caffa was an important prize and a major strategic position (Caffa and Pera had been the Pontic pillars of the rise of the Ottomans). If, on one hand, crusader pressure grew and by pope Sixtus IV's personal ties touched Genoese Caffa (Sixtus himself was a Genoese), and, on the other hand, Ahmed won against Mengli Ghray, while the Moldavian-Hungarian force strengthened, a highly menacing prospect appeared. As planned by John Hunyadi, prior and after the fall of Byzantium, Caffa and Moldavia's harbors could be used against the Ottomans. Sultan Mehmed II had to act¹².

The Venetian-Ottoman truce, the Moldavian losses, the benevolent policy of insecure Krakow and Hungary's military and administrative problems favored a large scale Pontic Ottoman action. Caffa fell on the 6th of June 1475. Mangop too was eventually taken towards the end of the year. Aided by Mengli Ghray, the Porte came close to full hegemony in the Black Sea area. Chilia and Cetatea Albă, the former Genoese colonies under Moldavian authority, withstood the attacks (in the winter of 1474-1475, when Stephen's end seemed inevitable, they had basically surrendered without combat). Their resistance, together with the fall of Caffa and the papacy's financial crisis, eventually brought Stephen the title of *athlete of the Christian faith* in January 1476. In

¹² ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Venezia*, cart. 361, fasc. 3, nn (reports sent by Leonardo Botta to Gian Galeazzo Sforza, duke of Milan); Franz Babinger, *Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21/22 Juli. 1456* (offprint *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, NS, VIII, 6) (Munich, 1957); Șt. Andreescu, 'Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes', *Revue Roumaine d'Histoire*, XXI (1982), 2, pp. 257-282; Andrei Pippidi, 'Lettres inédites de Leonardo III Tocco', *Revue des Études Sud-Est Européennes* (Bucharest), XXXII (1994), 1-2, pp. 67-74; Ovidiu Cristea, 'La Chronique de Benedetto Dei sur la guerre moldo-ottomane, 1475-1476', *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXII (1994), 3-4, pp. 375-377; Al. Simon, 'Milanese Perspectives on the Hungarian Events of 1456', in *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cădea*, edited by Valeriu Sârbu, C. Luca (Brăila, 2009), pp. 249-260 (namely pp. 254-258).

February, Sixtus IV requested Charles the Bold of Burgundy's support for the *Hungarians and Walachians of the Black Sea* who desperately fought the *Turks*. It was obvious that Mehmed would not accept two failures in Moldavia in a row. In spite of the generally rather weak immediate responses to it (or maybe just because of them), the *Christian* shock caused by the fall of Caffa was in effect considerable. It speeded up Moldavian-Hungarian negotiations. Just a month after admiral Gedik Ahmed Pasha's Crimean victory, Stephen III officially acknowledged Matthias' suzerainty. At that time, in particular at Chilia, the combats had intensified. It was rumored that Cetatea Albă had fallen. But fortune smiled upon Stephen. The sultan's personal Caffese booty (worth around 200.000 ducats) came into his hands, covering most of his costs. On military soil however, contradictory news multiplied. More credible eastern data failed to arrive in the Italian Peninsula. Therefore the impression spread that the *Christian* great battle of 1475 was to take place at the Danube Mounds¹³.

¹³ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. 2, nn (18th of August); *Turchia-Levante*, cart. 657, fasc. 1, nn (25th of June); *Venezia*, cart. 361, fasc. 6, nn; fasc. 7, nn (14th of June, 14th and 26th of July 1475). For the 'editorial ways' of Italian archives (Florentine namely in this case), ways: N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor* [Studies and Documents on the History of the Romanians], XVI (Bucharest, 1909), nos. 3-10, pp. 111-117; Idem, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe* [Historical Studies on Chilia and Cetatea Albă] (Bucharest, 1899), pp. 121-125, 138-139; F. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campris über den Osmanenstaat um 1475* (offprint *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, NS VIII, 9) (Munich, 1957), pp. 24-31. See further M. Cazacu, Keram Kévonian, 'La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents', *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* (Paris), XVII (1976), 4, pp. 495-538; Geo Pistarino, 'La caduta di Caffa: diaspora in Oriente', in Idem, *Genovesi d'Oriente* (Genoa, 1990), pp. 477-518 (with a population of approximately 70.000, Caffa was the largest city North-East of both Istanbul and Venice; Laura Baletto, 'Caffa 1467', in Eadem, *Genova, Mediterraneo, Mar Nero (secc. XIII-XV)* (Genoa, 1976), pp. 269-290). For additional sources on these events: Al. Simon, 'The Costs and Benefits of Anti-Ottoman Warfare: Documents on the Case of Moldavia. 1475-1477', *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVIII (2009), 1-2, pp. 37-53; Idem, 'The Western Impact of Eastern Events: The Crusader Consequences of the Fall of Caffa', *Istros* (Brăila), XVIII (2011), pp. 383-396. For the *Walachians of the Black Sea*: Edgár Artner, *Magyarország mit a Nyugati Keresztény művelődés védobástyája: a Vatikánai Levéltárnak azo okiratai, melyek oseinknek a Keletrol Európát fenyegeto veszedelmek ellen kifejet erofeszítéseire vonatkoznak (cca. 1214-1606)* [Hungary as *Propugnaculum* of Western Christianity: Documents from the Vatican Secret Archives. 1214-1606], edited by Szóvág Kornél (Budapest, 2004 [compiled in the 1930s]), no. 101, pp. 111-112 (the original issued by Sixtus on the 25th of February 1476 can be found in the Archivio Segreto Vaticano, Vatican City, Miscellanea Armadi., II-30, f. 44 (49)^r).

[...] *Preterea disse che ringratiano firmamente la Vestra Sublimita delli amorevoli, et prudentissimi/ ricordi, che quella li faceva circha le cose de Turco, et che certiffichano quella che hanno/ anche loro havuto questa medesima consideratione in premeditare quello possa fare/ el dicto Turco, et che per quanto sono advisati, el Signore Stephano Vayuoda de Valachia/ s'e preparado per modo, et ha talmente munito Mocaistro [Moncastro/ Maurocastro, the Latin and Italian name of Cetatea Albă (Akkerman/ Bialogrod, at the Dniestr Mounds) che non solum se confida/ potere resistere alle forze del Turcho, ma spera farli vergogna, et non me disseno/ altro [...]* (Venice, 14th of June 1475).

[...] *Item a Constantinopoli era la/ peste grande, et el Signor Turco era in Adrianopoli amalato de mal de gote. Dicono ancora come/ el Signor Turco haveva mandato 4 flamburi alla Vlachia in loco dicto Cheli [Chilia] per piare certo passo/ dove die andare la sua armada. Fo sapendo per Carabogdan [the Oriental name for the rulers of Moldavia that was to be used more and more often for them also in Venice from this date on and namely since the 1490s, when Stephen III was officially at peace with Istanbul and again the Porte's vassal, following the Ottoman-Moldavian treaty from the second half of 1486] ando, et asalto quelli in modo che non scapelo/ Turco de quelli. [...]* (Corfu, 14th of June 1475).

[Both reports were sent directly to Milan, although only the first one was of immediate importance for the Lombardian duchy, given the fact that it reverted around the ongoing talks between the Italian powers and namely between Milan and the Venetian republic. The Italian political context took much of Milan's, Venice's, Rome's or Genoa's attention. Therefore, though they praised the way Stephen of Moldavia had prepared his defense and though they debated who should finance him and Matthias, the Italian powers, including Genoa, failed to deliver a prompt and consistent reaction to the Ottoman conquest of Caffa].

In spite of the initial failures and the news on the approaching Hungarian armies, Mehmed II seemed to have the energy for a final attempt to defeat Stephen III. The sultan thus went north again, apparently more determined than ever. But, plagued by dysentery, which aggravated his gout and fatigued by the Moldavian resistance, Mehmed II had to return to Adrianople in late summer. Until the end of the year, he still thought of taking at least one of the main Moldavian harbors. He also knew that the Hungarians usually moved with great delay. Nonetheless, Hungary intervened, yet not to the East, but to the West. In an attempt to also justify his financial demands and crusader status, Matthias Corvinus attacked the *Turks* in Serbia. He helped release Moldavia from the Ottoman power grip. After two years of almost constant anti-Ottoman warfare north of the Lower Danube that nearly overwhelmed Moldavia, the combats

shifted temporarily to the West. The king's army took the fortress of Sabać. Still, the victory had no major consequences (February 1476). One of the reasons was that Frederick III resorted to sabotage too in order to put an end to Matthias' (part spectacular, part effective) anti-Ottoman preparations. Then, on the eve of Mehmed II's Moldavian campaign of July 1476, the emperor joined forces with king Casimir IV (very anxious to preserve the enduring Polish-Ottoman entente), on the official grounds of Matthias' 'crusader incompetence' and called all interested parties to support them against Matthias. In the summer of 1476, both the Moldavian-Hungarian trap prepared for Mehmed and the latter's attempt to dethrone Stephen III and take Moldavia's harbors failed. Unlike in mid 1475, in the summer of 1476 the *Turk* had re-focused on defeating Stephen. If he lost, then the harbors fell too. Once they were in the hand of the High Porte, her position in the Black Sea area was secure¹⁴.

---

¹⁴ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Genova*, cart. 691, fasc. 2, nn (25th of September); *Turchia-Levante*, cart. 647, fasc. 2, nn (12th of October); *Venezia*, cart. 361, fasc. 9, nn; fasc. 11, nn (2nd of September, 26th of November 1475); Gian Giacomo Musso, 'Le ultime speranze dei Genovesi per il Levante. Ricerche d'archivio', *Genova, la Liguria el'Oltremare tra medioevo ed età moderna* (Genoa) I (1974), pp. 34-36; Șt. Andreescu, 'L'action de Vlad Țepeș dans le sud-est de l'Europe en 1476', *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XV (1977), 2, pp. 259-272; Szakály, 'Phases of Turko-Hungarian Warfare', pp. 92-96. For other information, see also Al. Simon, 'Antonio Bonfini's *Valachorum regulus*: Matthias Corvinus, Transylvania and Stephen the Great', in *Between Worlds*, I, pp. 218-222 (given the delays involved and the later events of 1476 and 1484, when virtually no troops from eastern Hungary could be gathered and sent to Moldavia invaded by the Ottomans, Matthias' troops of 1475 were probably brought in from central Hungary and possibly, like in 1484, even from Croatia); Idem, 'How to Finance a Greek Rite Athlete: Rome, Venice and Stephen III of Moldavia (1470s-1490s)', in *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge. Financement et logistique*, edited by Daniel Baloup, Bernard Doumerc (Toulouse, 2011), in print; Idem, 'Pilgrimages as Sources of Political Power and Legitimacy: Real and Invented Albanian and Walachian Journeys to Rome in the 1400s', in *Travelling to Rome: Politics and Petitioners*, editor Benjamin Weber (Vatican City, 2011), in print. For Frederick III's and Casimir IV's actions of 1476: *Regesta chronologica-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris*, edited by Joseph Chmel (Vienna, 1838 [1840]), nos. 6846-7127, pp. 665-685; *Teleki*, X, nos. 148-149, pp. 200-202; K. Nehring, 'Die ungarische Außenpolitik in der Zeit der Landshuter Hochzeit', *Österreichische Osthefte* (Vienna), XVIII (1976), pp. 236-245 (plus, in early 1476, Matthias' chancellor, Johann Beckensloer, archbishop of Esztergom, defected to Frederick).

DOCUMENTARY CONTRIBUTION CONCERNING THE HISTORY OF ȘARAD

Livia Magina

The archaeological highlighting of the material proves became the main source to attest the cities and castles existence, as being a more fascinating modality than the documentary research is. But it is an inefficient method when speaking about the disappeared ones and only the archive material researching could “tell” us their story. Șarad, a domain with a castle and a fair around it, shares the last situation. Even if enough isolated the archive data could reconstitute, partly at least the domain developing. It was a debate on terms *castle* – *city* in historiography, and on their supposed composition¹. I have made my option in favor of the term *castle* according to how the times documents mention it.

There are different documentary names – *Sarad*, *Saraagh* or *Saraad* – for the nowadays disappeared settlement of Șarad, located in the county of Timiș, between Pișchia and Giarmata of today². The neighborhoods toponyms have shown its location. A field and a hill, named Șarad both of them, call our attention to a possible location of the castle within the area³. The documentary sources mention the settlement beginning with 1330, while Șarad and other three domains in Timiș county as well as more settlements belonging to the counties of Somogy, of Arad and of Valko, were shared as ownership by Paul, former ban of Machova, his brothers Andrei and Jonh Botos, all of them ban Stephen of Gara’s sons. The ownership was part of their father’s heritage and that means that the domain had belonged to Garas⁴ before that time. We may mention that Paul is the line Garai-Banfy’s ancestor, John of Botos’ line, and Andrei of Gara’s one. Engel Pál’s genealogy emphasizes more than 20 members of that family between 1314 and the end of the 15th c. The first noteworthy member seems to be Nicholas, palatine at king Ludwig of Anjou court (1342 – 1382), than his son also named Nicholas (II), palatine too but at king Sigismund of Luxemburg court (1387 – 1437). The next generation has a third palatine,

---

¹ See: A.A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.

² Milleker B., *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár, 1915, p.150-151.

³ *Ibidem*; also see: D. Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, 2005, subv. Șarad, p. 223.

⁴ Pesty F., *Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez 1183-1430 (Oklevelek Temes)*, vol. I, ed. Ortway T., Pozsony, 1896, p. 41-44.

Ladislauș. Hellene, the female presence in the annexed acts, is Nicholas's (II) sister. She was married to treasurer Nicholas of Zech and had five boy-sons.

The Garas belonged to Roman church; therefore the parish church at Șarad should have been built thanks to them. Administratively that church was part and parcel of Timiș archbishopric. Priest Benedict was registered there while they collected taxes for the Holy See, between 1333 and 1337; he paid at four different days: one time with 7 groschens, two times with 4 and finally with 3 groschens¹. A new piece of information on that locality comes from 1331, when count Benedict Himfy asked the county of Timiș representatives to send workers for Orșova city building. Seven persons from Șarad took part in that action². In 1395 there were other parts to enter the Garas' ownership, as having been donated to palatine Nicholas (II). King Sigismund of Luxemburg (1387 – 1437) gave them the estates Dobuch, Garanpataka and Rohonich in the county of Pozsega, and Saraagh in Timiș³.

There are no more data on Gara's destiny or on Șarad domain during the 15th c. It was in 1408 when in a Sigismund's *novo donation* to palatine Nicholas and his brother Ioan, Șarad⁴ settlement was recorded among the ownerships they had been given. A documentary hiatus lasts for almost 50 years after; there were two witnesses registered in a drawing the boundaries document pertaining Monyoros (a disappeared settlement today) in 1454: *Dominicus Saruus iudex et Albertus similiter Saruus, officialis de Sarad*⁵. After that lacunaria piece of information there were other 25 years of data lacking.

The written sources present Șarad by the end of the 15th c., when the domain was divided in favor of Job of Gara, the grandson of Nicholas (II), Hellene's brother, and Nicholas of Zech, the grandson of Hellene of Gara (Zech by marriage). The reason of that sharing lawsuit was the fact that Hellene hadn't been given the so-called daughter quarter by his father Nicholas (I). Probably, the corresponding ownerships of that daughter quarter had been into her brother's possession, no one else but Job's grandfather, from whom Job inherited in fact those ownerships. Nicholas of Zech claimed for those ownerships according to his familial descent (as being Hellene's grandson, son

¹ *Monumenta Vaticana Hungariae*, I/1, Budapest, 1887, p. 151: *Benedictus de Sarad solvit 4 grossos*.

² Fekete Nagy Antal, *Documenta historiam Valachorum illustrantia usque ad annum 1400 p. Chr.*, ed. Emericus Lukinich, Ladislauș Gáldi, Antonius Fekete Nagy, Ladislauș Makkai, p. 239: *Item de Sarad VII homines venerunt*.

³ *Oklevelek Temes*, p. 252.

⁴ Fejer G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, tom X, vol. IV, p. 672.

⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, Gyulai-Kun family found; copy Magyar Országos Levéltár (MOL) DF. 252614.

of Nicholas, Hellene's son, and of Susana Wolfurt), and that share of the domain Gara he claimed for belonged just to his grandma's rights of a daughter. The respondent was Job of Gara, the owner *in integrum* of Garas' estate, as being the unique heir according to the family male descent. We have to note that the daughter quarter is a right of the daughter in a family. It means that a quarter may be given to all the family daughters, no matter how many they are, and not to each one a quarter, so that it is the right of daughters in fact. Another question is what such *quarta puellarum* may be composed of. As daughters could not inherit lands, the law speaks about mobile goods so that the familial domain should not be crumbed. If not possible, the daughter could be given a series of ownerships, settlements or buildings¹, but temporarily only till finding financial ways to solve the case. Certainly, there was also the possibility of "transforming" a daughter in a son entitled to be the heir.

Hellene had two sisters, Elisabeth and Dorotheea, and the estate corresponding to such a right might have been shared with them. The two sisters are registered as married, and that fact certified that the Garas' girls benefited of their right. What happened with Hellene's share, as she married in 1398 according to the claiming act? We may suppose that Hellene hadn't possessed no matter why her share, which might have come from her brother Nicholas (II). We don't know the reason why almost a century had been lasting till one of Hellene's descendants claimed those estates.

The lawsuit reason and the two litigants' relationship are presented in palatine Michael Orszag of Guth's letter to Chapter of Alba to solve the dispute concerning the quarter that Nicholas of Zech was asking from his relative Job of Gara (see Annexe I). At the beginning of the lawsuit, the domain had 16 ownerships: Cenei, Zephel, Fiufalva, Ivanfalva, Vizes, Alsobathy, Felsobathy, Leveles, Bekato, Darvas, Chebeta, Ethwe, Pysky, Nadasd, Kortvelyes, and Kyrwyzasa, a structure lasting with very few changes² until the 17th c. A year later, 1478, the land analyze took place with the King's man of testimony and two clerks of the Chapter, and they made the division of the plots of land for 9 settlements: Șarad, where the Garas had plots in and out of the walls, Ivanfalwa, Darwas, Alsobathy, Felsewbathy, Zephel, Phygfalva, Wizes, and Cenei. From a total of 32 halves, 162 quarters and 20 eighths of plots, Nicholas de Zech's totalized share was: 3 halves, 24 quarters, 6 eighths of plots, and 10 villains. He

¹ Martin Rady, *Nobility, land and service in Medieval Hungary*, London, 2000, p. 103-107.

² MOL, *Urbaria et Conscriptioes*, fasc. 99, nr.3, p. 8: *Nomina villarum et oppidorum ad castella Zadya, Waradya et Sarad pertinencium. Sarad oppidum: Chyenew, Zephel, Fywfalwa, Iwanfalwa, Wyzes, Alsobathy, Felsewbathy, Beweles, Rekatho, Darwas, Chyebeth, Ethwe, Pysky, Nadasd, Kerwyles et Kyrwyzasa ad castellum Sarad pertinentem in Temesiensi comitatu existentes.*

had also to receive an equal part of the domain vineyards and of the estates of 3,000 royal old Transylvanian yokes, that is 2,500 ha¹ about, two afforested lands, each one of 1,500 royal old Transylvanian yokes (1,200 ha about), 900 royal old Transylvanian yokes arable (750 ha about), and 101 falcastra² (4 ha about) cleared grassland at Șarad. That was but the sum from half of the daughter quarter he would share in the county of Timiș, apart from what he'd share in the other 4 counties: Veszprem, Sirmium, Csongrád and Baranya. All of them could spotlight the value and the amount of the estate of those three generations of palatines.

On the other hand, no longer after that division, in April 1479 namely, Job of Gara sold his entire share for 4,000 florins³ to Nicholas and Jacob Bánffy of Limba. In July the two brothers entered into possession by a king Matia's⁴ act. Probably the same time Nicholas of Zech sold his share also to Bánffys as by the end of the year, Stephen Báthory, judge of the Court, attested that the two buyers had acquitted themselves of their duty for those parts of Șarad which had been obtained by Nicholas of Zech from his grandmother's daughter quarter (see Annexe III). In 1483 the king emitted a special charter, a new entering into possession for Bánffy brothers and for the entire domain of Șarad with only 15 settlements that time (Rekatho is missing, probably an omission of the scribe)⁵. Bánffys owned the castle and the domain of Șarad until 1487 when King Matia took it over, accusing infidelity, and after a time it passed into duke John Corvin's hands, owner of the domain in 1492⁶. That was the last documentary mention on the settlement in the 15th c.

Only in the middle of the 16th c. Șarad could be found in acts. According to his will, Francis Kis in Vaja let to brothers Christopher and Eustachio Hagmassy, among other ownerships in the county of Timiș, “duas vinea suas in promontorio possessionis Sarad dicte, Ellewheg nominato, Hozzwzelew et Boka vocitatas”, in the vicinity of the vineyards of “St Michael the Archangel” Church in Timișoara⁷.

After the Ottoman conquest the locality kept its importance and figured in the Turkish acts as a town within nahia of Timișoara. It was recorded with 90

¹ Bogdán István, *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*, Budapest, 1978, p. 183: 1 royal old Transylvanian yoke (Rom. = *jugăr regal*; Lat. *Iugerum regalium* = 864 ulnas² = 8,442 m²; 1 ulna = 3,126 m²).

² Falcastrum = a measurement unit of a length equal to the surface one man couldmow within a day, 6,000m² about

³ Pesty, Fr., *Krassó vármegye története*, III, Budapest, 1882, p. 448.

⁴ *Ibidem*, p. 450.

⁵ *Ibidem*, p. 458-460.

⁶ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (electronic edition), II, Budapest, 1894, subv. Sarád.

⁷ MOL, Gyulafehérvári káptalan Országos levéltára, Cista Tordensis, fasc. VII, nr. 17.

houses in 1554, with 94 in 1569, and with 104 in 1579¹ what proves an ascendant demographic course; therefore, as those data are the last ones on the settlement, they could astonish us. The maps of the imperial administration of the 18th c. showed the place existing as *Scharad, predium*. Nowadays the inhabitants within the area remember it only through a toponym without any meaning or historic sense.

As like as many other domains with a castle and *oppidum* (Cseri, Csikováshel or Sásvár), Șarad felt under the time running. Any of them had a distinct role in the Middle Eve and deserves the historian attention therefore. Analyzing them and others, in the shape of micro-regional studies, might create the premise to issue an ulterior specific geographic synthesis on the county of Timiș, and even of all the Banat area, not given yet.

ANNEXES

I.

the 1st of December 1477, Buda

Transumpt in the document issued by Alba Julia Chapter on the 24th of November 1478

The letter of palatine Michael Orszag of Guth to Alba Julia Chapter concerning the demarche of sharing the ownerships belonging to Hellene of Gara's daughter quarter, between Nicholas of Zech and Job of Gara.

Amicis suis reverendi capitulo Ecclesie Albensis, Michael Orzagh de Gwth, regni Hungarie palatinus et iudex comanorum, amicitiam paratam cum honore. Noveritis quod quia magnifici domini Job de Gara ab una ac Nicolaus de Zeech ab alia partibus, super fructo extradationis et solucionis iuris quartalicii generose domine Elene, filie quondam Nicolai de dicta Gara dudum ante ipsum opidum Gara quodam modo interrupti et decolati, avie utputa iamfati Nicolai de Zeech, de cunctis iuribus possessionariis eiusdem Nicolai de Gara, patris dictae domine Elene, provenise debentis suos pretextu litis materna inter vos mota diuicius extitit ventilata seriebus aliarum literarumstrarum nostrarum fassionalium pariter et obligatarum exinde confectarum composuentis proborum virorum intervenientis modo et ordine tuus in eisdem declaratarum concordassent et

---

¹ Engel Pál, *A temesvári és moldvai szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged, 1996, p. 163.

pacificato extitissent et secundum huiusmodi compositionis ac concordie inter ipsum facte et celebrate seriem modumque et formam directa et equales medietates directe quarte partes cunctorum castrorum, castellorum, opidorum, civitatum, villarum, possessionum, porcionemque et iurium possessionariarum ipsius dominus Job ubi vis et in quibuscunque comitatibus regni huius adiacentis nunc apud manus eiusdem dominus Job existentem ante maritatorum seu desponsacionem omne dicte domine Elene puta ante anno Domini millesimo trecentesimo nonagesimo octavo, qualitercunque et per quoscunque predecessores, progenitores, prefati domini Job de Gara acquisitionum et inventorum pro iure quartalitis ipsius domine Elene, avie dicti domini Nicolai de Zeech, excede ac eadem domino Nicolao de Zeech sub certis condicionibus et obligacionibus modo et ordine in dictis literis nostris specificatis statui et relinqui adeaque perficientis volentibus partibus predictis eorumque obligacionibus predictis requirentibus noster et vester homines necessario transacto debebant pro eo usum amicitiam partibus petimus diligenter quatenus vestrum mitatis hominem pro testimonio fidedignum quo parte magistri Petrus Cherwd de Zenthjacab aut Martinus de Vylyan vel Stephanus de Dorozlo seu Sebastianus de Corothna seu Johannes de Bogard sive Bartolomeus de Patha, aliis absentibus homo noster, per egregium magistrum Johanne de Corothna, prothonotarium nostrum ad id specialiter deputatus et transmissus tercio die festi Epiphaniarum Domini, nunc venturi et aliis diebus ad id aptis et sufficientis ad facies cunctorum castrorum, castellorum, opidorum, civitatum, villarum, possessionum, porcionemque et iurium possessionariarum sepefati domini Job de Gara ubivis intra ambitum huius regni ac in quibuscunque comitatibus adiacentium nunc apud manus eisdem domini Job ante prescriptum anno Domini millesimo trecentesimo nonagesimo octavo aquisitorum et inventorum quorum vel quarum annotatis noticiam ex quadam registro alias per egregios magistri Stephani Zewld de Ozthopan, dicti domini Job ac Michaeli de Hashagh ipsius domini Nicolao de Zeech homines ex earundem voluntatem nobis allato cuius quidem registri paria seriesque et continentiam in transumpto literarumstrarum impressionis sigilli nostri munitarum preteritis diebus eidem domino Nicolao de Zeech duximus concendendis simulcum earundem denominationibus iuris et titulo iidem noster et vester homines haberet poterunt veciniorum et cometaneorum convocacionibus factis parciuncque predictarum legitimis procuratoris aut certis hominibus per ipsas ad hec deputatis presentibus accedendi habita prius earundem legitima reambulacione et condigna estimacione directa et equalem medietatem directe et equales quarte partes prescriptorum omnium castrorum, castellanorum, opidorum, civitatum, villarum, possessionum, porcionumque iurium possessionariarum antelati domini Job ante prescriptum anno Domini millesimo trecentesimo nonagesimo octavo aquisitorum et inventorum excendentis et sequestrantis simulcum suis

cunctis et singulis utilitatibus prelibato domino Nicolao de Zeech per eundem ac suos heredes tamdiu quousque eandem et eedem in condigna estimacione et valore earundem iuxta regni consuetudine per eundem dominum Job redimentum statuatur et comitat possidendum, tenendum pariter et habendum contradiccione ipsius domini Job non obstante ubi aut homines seu procuratoris dicti domini Job eundem huiusmodi iura possessionaria antelato domino Nicolao de Zeech modo premissis statuta redemere vele asserverint pro redemicione huius modi coram nobis comparente terminum eidem deputat et prefigat congruente.

Et posthec omnium et singulorum premissorum series ut fuerit expedites tandemque assignato nobis amicabilem rescribatur.

Datum Bude, secundo die festi Beati Andree Apostoli, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo septimo.

II.

the 24th of November 1478, Alba Julia

Original: MOL, Dl. 18145; f. 45-47; hanging seal by a blue with red cord, broken

Excerpt from the sharing document between Nicholas of Zech and Job of Gara concerning the ownerships in the county of Timiș.

Magnifico domini Michaeli Orzagh de Guth, regni Hungarie palatino et iudici comanorum, amico eorum honorando, capitulum ecclesie Albensis, amicitiam paratam cum honore. Vestra noveritis magnificentiam quod nos literas vestras novis amicabilem loquentes et directas cum honore decenti recepimus in hec verba: (Annexe I)

Quibus quidem literis vestre magnificentie nobis presentatis pro parte et in personis annotatorum magnificorum dominorum Job de Gara et Nicolai de Zeech summus debitarum instancia requisitorum iuxta continencia earundem literarum ad executionem que in eisdem continentiam faciendam nostros homines pro vestrisque partibus transmitteremus unde nos amicabilem petitionibus vestre magnificentie acquiescere volentes et tenemur unacum prenominationis magistri Petro Chewd de Zenthjacab, homine vestro pro egregium magistrum Johanne de Corothna, prothonotarium vester ad id specialiter deputato et transmissis nos homines videlicet honorabiles magistros Emericum de Tholna, pro parte annotati domini Job de Gara ac Stephani de Labad, socios et concanonicos nostros pro parte antefati domini Nicolai de Zeech, nostris pro

testimoniis ad eademque in dictis literis vestre magnificencie continent fideliter exequenda transmissimus fidedignos quia tandem primo exinde ad nos reversi nobis constanter retulerunt eomodo:

(The following is the partition of properties in counties Vésziprem, Sirmium, Csongrád, Baranya).

Tandem ultimo in festo Beati Galli confessorus proxime prescripto et aliis diebus sequentibus ad id sufficientibus idem nostri testimonii unacum prenominato magistro Stephani de Dorozlo, homine vestro palatinali, ad facies possessionis Sarad in comitatu Themesiensi existentis, ac aliarum possessionum et prediorum ad eandem pertinencium modo simili vicinis et cometaneis earundem convocatiset presentibus accedendo easdem ordine infrascripto reambulassent et divisissent.

Item primo in dicta possessione Sarad intra fallam sunt sessiones jobagionales integra una, medie quinque et quarte quindecim ex quibus simul computatis domino Nicolao de Zeech cesserunt quarte quatuor in fine eiusdem possessionis a parte meridionali cuius acies tendis ad orientem, in quarum una Fabianus Baran, Georgius literatus, Paulus Pazthor, in secunda Gerardus Vos, Andreas Parvus, in tercia Blasius Lazlofy, Dionisius Parvus, Matheus Arwa, in quarta Johannes Kezthews resident, restans domino Job tres quarto sessiones jobagionales rectificande, quarum unam rectificata est in eadem Sarad extra fallam, alia in Chene, tercia in Felsewbathy possessionibus; item in eadem Sarad extra fallam sunt sessiones jobagionales medie tres et quarte similiter tres ex quibus omnibus simul computatis domino Nicolao de Zeech cessit una quarta sessio jobagionalis, in fine eiusdem possessionis a parte septemtrionali in qua Johannes Kadar et Demetrius Warga resident facerent personales, restat una quarta sessio jobagionales indivisa que rectificata est domino Job que eidem rectificari debeat superius intra fallam eiusdem possessionis.

Item sessiones penitus deserte medie quindecim et quarte octuaginta una ex quibus simul computatis domino Nicolao de Zeech cesserunt due medie et novem quarte sessiones penitus deserte in vico Zoroswczá vocato in quarum una scilicet media Michaelis Boncz, in secunda videlicet media Clemens Sykothay, in novem quartarum, in prima Paulus Egyed, in secunda Johannes Herbaztho, in tercia Benedictus Pethew, in sexta alter Benedictus Cwdar, in septima Anthonius Borobh, in octava Michael Warga, in nona Stephanus Bak, alias residenciam fecisseat. Restant indivisa septem quarte deserte, que rectificabunt in possessione Czene, idem in eadem Sarad, propter incapacitatem terre aliqui incole tam intra quam extra fallam residentes sunt undecim ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit unus jobagio intra fallam. In fine eiusdem possessionis in vico a parte septemtrionali cuius acies tendit ad occidentem in qua Paulus literatus residenciam faceret, restant indivisa tres integre sessiones jobagionales, quarum due rectificate sunt domino Job pro

duabus integris sessionibus que rectificari debebant eidem in possessione Zaboleh, reliqua vero una sessio rectificabitur, item ecclesia lapidea. Item putens non decurrens.

Item in possessione Chene sessiones jobagionales in quarta residens novem, ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una quarta sessio jobagionalis. In fine eiusdem possessionis a parte meridionali in qua Ladislaus Racz nunc residenciam faceret personaliter. Restat una quarte sessio jobagionalis indivisa que rectificata est domino Job propter unam quartam que eidem rectificari debebat. In Sarad item sessiones penitus deserte quarte triginta quinque ad quas addiderunt de possessione Sarad septem quartas penitus desertas, ex quibus domino Nicolao de Zeech cesserunt quinque quarte sessiones deserte, in fine eiusdem possessionis a parte meridionali cuius acies tendit ad occidentem in quarum una alias Dominicus Thot, in secunda Elyas, filius Stephani, in tertia Dominicus Lucachy, in quarta Petrus Thoth, in quinta Johannes Kowach residenciam fecissent, restant rectificande due sessiones deserte que rectificate sunt ad porcionem domini Job, propter unam mediam que in Lak debebat rectificari. Item sessiones edificia habentes due quarte rectificande, que rectificate sunt similiter ad porcionem domini Job propter duas sessiones desertas que in eadem Laak rectificari debebat. Item ecclesia lapidea sine pinnaculo, ita tamen quod a tempore incapacitatis videlicet citra decem annorum nulla divina officia in eadem ecclesia celebrata sunt. Item in possessiones Javanfalva sunt sessiones jobagionales in quarta residentes sex que rectificabuntur in possessione Fewlsewbathy. Item putens non decurrens.

Item in possessiones Fewlsewbathy sessiones jobagionales in quarta residentes quatuor ad quas addiderunt de possessione Javanfalwa sex sessiones jobagionales similiter in quarta residentes ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una quarta sessio jobagionalis in fine eiusdem possessionis a parte meridionali cuius acies tendit ad orientem in qua nunc Thripol ad presens resideret. Restat indivise due quarte sessiones jobagionales, quarum una rectificata est domino Job que eidem rectificari debebat in Sarad, alia rectificata est in Rowazfalva. Item putens non decurrens. Item in predio Darwas sessiones penitus deserte medio octo et octave similiter octo ex quibus domino Nicolao de Zeech cesserunt una media et une octava. In fine eiusdem predii a parte meridionali cuius acies ad orientem in quarum una scilicet media Blasius Parvus, in secunda videlicet octava Gallus Thot alias residenciam fecissent, item predio Chebed sessiones deserte quarte sex, ad quas addiderunt de predio Alsobathy quatuor octavas sessiones desertas, ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una quarta deserta in fine eiusdem predii a parte occidentali in qua Mathias Rekethesy et Thywadar residenciam fecissent; item in predio Zephel sunt sessiones penitus deserte duodecim quarte ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una quarta sessio deserta in fine eiusdem predii a parte meridionali

cuius acies tendit ad orientem in qua alias Martinus Waak residenciam fecisset, restant indivise quatuor quarte sessiones deserte que rectificabuntur in predio Wyzes, item in predio Phygfalva, sessiones penitus deserte octave octo ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una octava sessio deserta in fine eiusdem predii a parte meridionali in qua Petrus Bazo alias resedisset, item in predio Wyzes sessiones penitus deserte quarte quatuor ad quas addiderunt de predio Zephel quatuor quartas sessiones desertes ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una quarta in fine eiusdem predii a parte meridionali in qua alias Danch Rewz resedisset, item putens non decurrens. Item in predio Alsobathy sessiones penitus deserte octave duodecim ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una octava, in fine eiusdem predii a parte septemtrionali cuius acies tendit ad occidentem in qua Stephanus Fyas, Paulus Rwsa et Symon Stancz alias resedisset, restant indivise quatuor octave sessiones deserte que rectificate sunt in predio Chebed, item in predio Leweles sessiones deserte octave octo ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una octava in fine eiusdem predii a parte meridionali in qua Johannes Fekethew alias residenciam fecisset, item in predio Rekatho sessiones penitus deserte octave octo ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit una octava in fine eiusdem predii a parte meridionali cuius acies tendit ad orientem in qua Petrus Simandy et Georgius Thot alias residenciam fecissent. Item promontorium tam ad possessionem Sarad quam Chene, Ivanfalwa, Felsewbathy, Darwas, Chebed, Zephel, Phygfalwa, Wyzes, Alsobathy, Leweles, Rekatho predia pertinens extendit se ad iugera regalia tria milia, item silve permissionales extendunt se ad iugera regalia mille et quingenta, item silve usuales extendunt se ad iugera regalia mille et quingenta, item terre arabiles tam ad possessionem Sarad quam suarum pertinenciarum pertinentes extendunt se ad iugera regalia noningenta, item prata extirpata tam ad possessionem Sarad quam suarum pertinenciarum pertinencia extendunt se ad falcastra viginti quatuor. Item alia prata tam ad possessionem Sarad quam suarum pertinenciarum pertinencia extendunt se ad falcastra septuaginta sex. Item Paulus Thar de Bechen in personis reverendi domini domini prepositi et capituli ecclesie Albensis estimacioni, sequestracioni et statucioni promontorii, foneti, Danoby vadi, insularum, piscinarum intra fossatum, aque ex parte possessionis Bechen ac silvarum supra promontorium a parte meridionali intra veras metas eiusdem possessionis Bechen existentem habitarum, dum huiusmodi estimacio, sequestracio et statucio in opido Cherewgh fieri debebant contradiccioni velamine obviasset habitaque prescriptorum castrorum, castellorum, opidorum, civitatum, villarum, possessionum, porcionumque et iurium possessionariorum dicti domini Job de Gara, legitima et condigna estimacione et sequestracione directam et equalem medietatem directe et equalis quarte partis, eorundem castrorum, castellorum, opidorum, civitatem, villarum, possessionum porcionumque et iurium possessionariorum simulcum suis

cunctis et singulis utilitatibus prelibata domino Nicolao de Zeech per eundem et suas heredes tamdiu quosque eadem et eedem in condigna estimacione et valore earundem juxta regni consuetudinem per prefatum dominum Job redimentur prenominati vestri homines dictis nostris testimoniis presentibus, titulo pignoris statuissent et comisissent possidendum, tenendum pariter et habendum contradiccione ipsius domini Job non obstante, seriem autem omnium et singulorum premissorum juxta fassionem prefatorum vestrorum scilicet palatinalium et nostrorum hominum in viginti tribus foliis pergameni conscriptarum sigillique nostri maioris appensione consignatam eidem vestre magnificencie duximus amicabilem rescribendum.

Datum quadragesimo die diei ultime execucionis prenotate, anno Domini millesimo quadrigentesimo septuagesimo octavo.

III.

the 16th of December 1479, Buda

Original: MOL, Dl. 18297; hanging seal by a white-red cord, felt down

Stephen Báthory, judge of prince Matia Court, attests that the two brothers Nicholas and Jacob Bánffy of Limba acquitted themselves of their money to Nicholas of Zech for those parts of Șarad proceeded from the daughter quarter of his grandmother Hellene.

Nos, comes Stephanus de Bathor, judex curie serenissimi principis domini Mathie, Dei gracia regis Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croacie, etc., memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit universis, quod magnificus Nicolaus de Zeech, onera et quelibet gravamina egregiorum Nicolai, Stephani et Thome, filiorum suorum, ad infrascripta firmiter observanda super se assumendo coram nobis personaliter constitutus est, confessus in hunc modum: quod quia magnifici Nicolaus, comes Posoniensis et Jacobus Banffy de Alsolindwa sibi de et super jure quartalicio condam generose domine Elene, filie videlicet condam magnifici Nicolai de Gara, alias dicti regni Hungarie palatini avie, scilicet ipsius Nicolai de Zeech eidem de quadam possessione Sarad vocata et eius pertinenciis in comitatu Chanadiensi (!)¹ existente, nunc erga manus prefatorum Nicolai et Jacobi Banffy habita iuxta regni consuetudinem provenire debentibus pecuniaria solucione mediante, congruam et omnimodam impedissent satisfaccionem ob hoc ipse Nicolaus de Zeech in sua ac prefatorum filiorum suorum nominibus et

¹ Thus the text. The settlement is in the county of Timiș.

in personis, eosdem Nicolaum et Jacobum, super huiusmodi omnimoda satisfaccione prescripti juris quartalicii ad plenum contentus quittos expeditos atque modis omnibus absolutos reddidisset et commisisset, immo reddidit et commisit coram nobis vigore et testimonio presencium literarum nostrarum sigillo nostro maiori autentico impendenti communitarum mediante.

Datum Bude, feria quinta proxima post festum Beate Lucie virginis, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo nono.

DISPUTA ÎN LEGĂTURĂ CU DIJMELE BISERICEȘTI DIN CARANSEBEȘ ȘI CĂVĂRARAN (1500)

Viorel Achim

1. În anii 1499-1500 a avut loc o dispută între episcopul de Cenad și orașele Sebeș (azi Caransebeș) și Caran (azi Căvăran) în legătură cu dijmele bisericești din cele două așezări situate în partea de răsărit a Banatului. Disputa s-a referit la cuantumul dijmelor pe care locuitorii de aici le datorau episcopiei catolice. Ea a fost soluționată în fața unui tribunal numit de regele Vladislav II, care a dat o sentință favorabilă celor două orașe.

Acesta a fost, se pare, un eveniment unic pentru epoca respectivă, dacă ne referim strict la românii din regatul medieval al Ungariei. În anul 1500 locuitorii din Sebeș și Caran erau în marea lor majoritate români. Din acest motiv ne și propunem să studiem în acest articol disputa din anii 1499-1500.

Despre disputa în legătură cu dijmele din Sebeș și Caran au scris mai mulți dintre istoricii care s-au ocupat de realitățile Banatului în evul mediu¹; însă, cu o excepție pe care o vom evidenția², ei s-au limitat la rezumarea documentului care vorbește de evenimentul respectiv. În acest studiu vom încerca să analizăm disputa cu privire la dijme în toată complexitatea ei. Ne propunem să oferim suportul istoric pentru înțelegerea acestui eveniment local, dar care are o relevanță mai mare. El prezintă importanță și pentru cunoașterea istoriei dijmelor bisericești la românii din regatul Ungariei. În același timp,

---

¹ Pesty Frigyes, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története* (vol. I-III, Budapest, 1877-1878), I, p. 335-336 (în continuare: Pesty, *Szörény*); Ioachim Miloia, *Căvăranul în Evul mediu (O rectificare istorică)*, Timișoara, 1931 (extras din "Analele Banatului", an 4, nr. 1, 1931), p. 19; Gh. Cotoșman, *Episcopia Caransebeșului în pragul sec. al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, p. 18; Koloman Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter, 1307-1552*, Paderborn, 1964, p. 168-169; D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 57; Costin Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea*, în "Banatica", II, 1973, p. 159; I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 63; Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 140; Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (Origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, 2002, p. 90; Dragoș Lucian Țigău, *Aspecte din activitatea prim-juzilor orașului Caransebeș în secolele XV-XVII*, în vol. *Studii bănățene*, coord. Valeriu Leu, Carmen Albert și Dumitru Țicu, Timișoara, 2007, p. 104.

² E vorba de Gheorghe Cotoșman.

acest caz este de natură să scoată în evidență realități specifice celor două orașe din Banat și mai ales să contribuie la cunoașterea mai completă a istoriei Caransebeșului, chiar pentru perioada de maximă dezvoltare a sa în epoca medievală.

Pentru disputa în chestiunea dijmelor din Sebeș și Caran avem la îndemână un singur document, anume o diplomă emisă de Vladislav II, regele Ungariei, la Buda, în ziua de 23 ianuarie 1500. Documentul a fost publicat în anul 1877 de Pesty Frigyes în lucrarea sa consacrată istoriei banatului de Severin și a comitatului Severin³, iar mai apoi a fost reprodus în colecția Hurmuzaki⁴. Pesty Frigyes a publicat textul după un transumpt dintr-un document din 1698 al capitlului din Alba Iulia, al cărui original se păstrează azi la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj⁵. În mod sigur au existat și alte documente în legătură cu disputa din 1499-1500, emise de episcopul de Cenad, de orașele Sebeș și Caran, dar și de instituții și dregători implicați în acest proces, dar ele nu s-au păstrat sau cel puțin nu au fost publicate până acum, și nu avem cunoștință de ele.

2. Documentul din 23 februarie 1500⁶ permite reconstituirea în datele ei esențiale a disputei în chestiunea dijmelor din Sebeș și Caran. Se spune aici că părțile implicate au fost pe de o parte Luca, episcopul de Cenad, de cealaltă parte „toți nobilii și locuitorii târgurilor noastre Sebeș și Caran” (*Vniuersos Nobiles et Inhabitatores oppidorum nostrorum Sebes et Kárán vocatorum*). Regele Vladislav II i-a însărcinat cu cercetarea și soluționarea cazului pe episcopul de Oradea, Dominic (Kálmáncsehi Domokos), care era și *locum tenens* al regelui, și Jósa de Som (Somi Jósa), comite de Timiș și căpitan general al părților inferioare ale regatului. La capătul investigației conduse de cei doi înalți demnitari, după parcurgerea tuturor etapelor și procedurilor cerute în situațiile de acest fel, ei s-au prezentat în fața regelui și l-au informat de soluția la care s-a ajuns. Documentul regal înregistrează cu fidelitate relatarea făcută de cei doi.

Etapa finală a disputei a constituit-o procesul care a avut loc la Buda, în ziua de 18 ianuarie 1500 (*in festo beatae Priscæ virginis et martiris*), în fața unei instanțe formate din episcopul de Oradea, comitele de Timiș și alți bărbați cinstiți și nobili al căror nume nu este consemnat. Cele două orașe au fost

³ Pesty, *Szörény*, III, nr. 120, p. 129-131.

⁴ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, publicate de Nic. Densușianu, vol. II/2, București, 1891, nr. CCCLXXVII, p. 449-450 (în continuare: Hurmuzaki).

⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, Colecția Documente medievale, Macskási, nr. 63.

⁶ Documentul este reprodus în Anexa acestui studiu.

reprezentate de nobilii Ludovic Sas și Ladislau Floca, din Sebeș (Caransebeș), care – cum se arată în document – au vorbit în numele lor și al tuturor celorlalți nobili și locuitori ai celor două orașe (*in eorum ac caeterorum universorum nobilium et Inhabitorum, eorundem oppidorum*). Episcopul Luca s-a prezentat în persoană. Documentul sintetizează depozițiile celor două părți.

În cuvântul lor, nobilii Ludovic Sas și Ladislau Floca arată că locuitorii celor două orașe se bucură de un privilegiu care le-a fost acordat de regii ungari. Acești locuitori au fost puși, așezați și colonizați de regii Ungariei la marginile regatului și aproape de gura turcilor, dușmani preacruzi ai numelui creștin (*quod ipsi in Confinibus huius regni nostri Hungariae et ferme in faucibus Turcorum, christiani nominis atrocissimorum hostium et inimicorum*), și au trebuit să lupte continuu cu aceștia și să înfrunte atacurile lor, uneori nu fără mare vărsare de sânge. Pentru aceasta lor li s-a acordat un privilegiu, care spune „că ei trebuie să dea și să plătească fiecare episcopului lor diecezan în contul dijmelor nu mai mult de patru dinari pe an” (*Quod ipsi pro eorum decimis non magis quam quilibet eorum, singulos Quatuor denarios Episcopo ipsorum Dioecesano annuatim dare et soluere tenerentur*). Episcopul Luca nu a ținut însă seamă de acest obicei (*consuetudinem*) și le-a cerut să plătească dijma după roadele pe care le produce pământul (*eo modo, quo terra fructus suos produceret*) și chiar i-a amenințat cu cenzura ecleziastică (*censuras ecclesiasticas*).

În luarea sa de cuvânt, episcopul admite că nobilii și locuitorii orașelor Sebeș și Caran plătiseră până atunci în contul dijmei fiecare câte patru dinari pe an. Susține însă că, în baza prevederilor unui decret regal introdus de curând (*juxta contenta generalis novissimi decreti nostri*), dijma trebuie să fie încasată nu în bani, ci în produse, mai precis ea trebuie plătită din ce produce pământul (*Decimae ipsae non auro, nec argento redimi, sed sicuti terra protulerit, recipi jubentur*). Așa că și locuitorii celor două orașe trebuie să plătească dijma în acest mod, „după cum cere rânduiala, pacea și legea zisului regat al nostru” (*eadem Constitutione, pace et lege dicti regni nostri requirente*).

După ce părțile și-au prezentat punctele de vedere, instanța a judecat cauza în favoarea orașenilor. Se spune că, după ce părțile au cerut să se treacă la judecarea cazului, la intervențiile (*intercessiones*) episcopului de Oradea, comitelui de Timiș și celorlalți bărbați cinstiți și nobili care constituiau instanța de judecată, episcopul Luca a acceptat ca și pe viitor locuitorii celor două orașe să plătească numai taxa pe care o dăduseră și până atunci: „că acești nobili care locuiesc în numitele orașe Sebeș și Caran, dar și din vecinătatea orașelor lor, care țin de parohiile acestor orașe, trebuie și sunt datori să dea și să plătească dijme numitului domn episcop și sus-zisei sale bisericii, în fiecare an, pe timpul vieții acestui domn episcop, astfel și nu altfel decât câte patru dinari <de familie>.” (*ut ipsi Nobiles in praetactis oppidis Sebes et Káran, sed et in circuitu duntaxat eorum oppidorum, sub plebania ipsorum oppidorum*

residentes, Decimas hujusmodi non aliter, nisi more alias consueto videlicet quilibet eorum singulos quatuor denarios praelibato domino Lucae Episcopo et Ecclesiae suae antedictae, durante vita ipsius domini Episcopi, annuatim dare,olvereque debeant et teneantur). Regele Vladislav II, prin documentul pe care îl emite, consfințește această decizie.

Cum se poate observa, decizia luată la Buda înseamnă, de fapt, menținerea privilegiului de care se bucuraseră orașenii și mai înainte, dar cu o limitare temporală la perioada de păstorire a episcopului Luca.

Actul regal care consemnează decizia tribunalului a fost dat la 23 ianuarie 1500. Data nu este menționată în mod direct, ci se spune că e a șasea zi de la termenul notat anterior (*sexto die termini prae notati*), anume 18 ianuarie, când a începutul procesul de la Buda. Putem accepta că procesul a durat mai multe zile, fără a fi însă obligatoriu ca el să se fi încheiat pe 23 ianuarie, când a fost emis documentul, ci cu o zi sau două mai înainte.

3. Aceasta a fost disputa în chestiunea dijmelor bisericești din Sebeș și Caran, așa cum e prezentată în documentul din 23 ianuarie 1500. Cum se vede, aici apar relativ puține informații în legătură cu această controversă, care desigur că a durat ceva vreme.

Documentul amintit ridică mai multe probleme, pe care vom încerca să le abordăm, pentru a oferi o înțelegere mai bună a conținutului acestei dispute. Prima întrebare pe care ne-o punem este de ce episcopul a deschis această dispută, de ce a cerut să i se plătească dijma altfel decât înainte și de ce a încercat să mărească cuantumul dijmei, care a fost contextul istoric în care a făcut această încercare. O altă chestiune se referă la privilegiul în materie de dijmă de care se bucurau orașele Sebeș și Caran: cât de vechi era privilegiul și cine l-a dat, care a fost originea lui, în ce an și în ce context au obținut locuitorii amintiți acel privilegiu. Interesează apoi care a fost regimul dijmelor în cele două orașe, mai ales la Caransebeș, pe o perioadă ceva mai lungă de timp, nu limitat strict la segmentul cronologic la care se referă, direct și indirect, privilegiul amintit.

4. Înainte de a trece la analiza chestiunilor enunțate, dorim să venim cu o precizare în legătură cu așezările de care ne ocupăm în acest studiu. În istoriografie există destulă confuzie în ce privește relația în care s-au aflat Sebeșul și Caranul. În mod sigur, nu a fost vorba de două așezări situate în vatra Caransebeșului de azi, amplasate de o parte și de alta a râului Timiș, care mai apoi s-au contopit, formând astfel Caransebeșul⁷. Ele au fost – așa cum a demonstrat

⁷ Cum credea Pesty Frigyes: Pesty, *Szörény*, II, p. 116.

Ioachim Miloia⁸ – așezări distincte, situate la o distanță de 15 km între ele: Caran (azi Căvăran) și Sebeș (azi Caransebeș)⁹. În cursul secolelor XIV-XVII au avut fiecare statutul de *opidum* și de *civitas*, au avut conducere proprie, juzii primari și adunările judiciare ale celor două așezări au emis documente etc. Multă vreme Sebeșul și Caranul au avut o istorie aparte, dar cu o dinamică diferită, în sensul că Sebeșul a avut o ascensiune constantă, în vreme ce Caranul a intrat deja în a doua jumătate a secolului al XV-lea într-un declin lent, întrerupt de unele perioade scurte de creștere. Caranul a fost o vreme centrul districtului cu același nume, pentru ca apoi acest district să fie înglobat în districtul Sebeș (sau Caransebeș). Ni se pare interesantă ipoteza conform căreia între cele două orașe a existat o relație specială, de tip confederativ¹⁰. La momentul 1500 această relație specială exista și credem că e dovedită de faptul că la procesul cu privire la dijme Caranul e reprezentat de cei doi nobili din Sebeș. Au fost însă și alte momente în istorie când cele două orașe au acționat împreună pentru a-și promova interesele¹¹.

5. Prima chestiune pe care o analizăm este regimul dijmelor bisericești la Sebeș și Caran, nu numai la sfârșitul secolului al XV-lea, așa cum apare în documentul din 23 ianuarie 1500, ci și în epocile anterioare.

5.1. Patru dinari anual de familie, cât plăteau la 1500, dar și mai înainte, catolicii din Sebeș și Caran, era foarte puțin, în condițiile în care în regatul Ungariei numai pentru o căpiță (*capetia*) de grâu se plătea dijmă 5 dinari sau mai mult¹². Cuantumul dijmii pentru o familie de iobagi cu sesie întreagă

⁸ I. Miloia, *Căvăranul în Evul mediu (O rectificare istorică)*, Timișoara, 1931 (extras din "Analele Banatului", an 4, nr. 1, 1931).

⁹ Datele sumare despre Sebeș (Caransebeș) și Caran (Căvăran) în epoca medievală, la Dumitru Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998, p. 308-310; idem, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, 2007, p. 150-151. Date mai bogate, până în epoca modernă, la Pesty, *Szörény*, II, p. 109-115 (Caran), 115-269 (Caransebeș). În studiul nostru, când ne referim la Sebeș, numit uneori în epocă și Caransebeș, vom folosi și forma "Caransebeș", dacă așa apare în documentul la care facem trimitere.

¹⁰ Costin Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", 20, 1977, p. 304.

¹¹ Așa a fost în anul 1458, când reprezentanții lor obțin de la regele Matia Corvinul ca iobagii din districte să se poată stabili în târgurile Caran și Sebeș, desigur, după ce își plătesc terragiul și celelalte obligații față de stăpân. Document din 29 ianuarie 1458: Pesty, *Szörény*, III, nr. 77, p. 73-74; Hurmuzaki, II/2, nr. XCIV, p. 112-113.

¹² Date despre dijmele în Transilvania și Ungaria medievală, inclusiv cuantumul lor, la D. Prodan, *op. cit.*, p. 26-57. Vedem cum prin înțelegerea de la Bobâlna din vara anului 1437 țărani au obținut reducerea dijmii de la 12, 10 sau 8 dinari la numai 5 dinari

ajungea la sfârșitul secolului al XV-lea la circa un florin (sau 100 de dinari), deci incomparabil mai mult decât plăteau locuitorii celor două orașe din Banat. Orașenii (meșteșugari, negustori și oameni de altă stare) puteau ajunge însă la sume mari plătite în contul dijmei, în funcție de veniturile fiecăruia. În mod normal, dijma reprezintă a zecea parte din venituri, ceea ce ducea în cazul unor persoane la sume însemnate. Îndeosebi locuitorii orașelor care aveau în proprietate vii plăteau cantități mari de vin ori banii corespunzători. Persoanele care nu posedau vreo avere și care nu puteau deci plăti dijma contribuiau și ele cu o sumă, numită „banii creștinătății”; era o sumă fixă, de 6 dinari¹³. Locuitorii din Sebeș și Caran, cu doar 4 dinari de familie, aveau evident o situație privilegiată, întrucât ei erau proprietari de pământuri arabile, vii etc., iar unii obțineau venituri din meșteșuguri sau comerț.

5.2. Trebuie să precizăm care dintre locuitorii orașelor Sebeș și Caran plăteau dijme, deoarece la momentul 1500 nu toți catolicii din regatul Ungariei erau supuși acestei obligații. Nobilii nu plăteau dijmă, pentru că statutul nobiliar presupunea scutirea de această taxă. Nobilii care aveau iobagi au fost scutiți de dijmă în timpul regelui Sigismund¹⁴, sub motivul că dijmele după roadele strânse de pe moșiile lor fuseseră deja plătite de țărani, iar nobilii fără iobagi au fost exceptați de la plata dijmei în 1439, prin decretul regelui Albert, ce se referă la toți nobilii, care nu sunt datori să dea dijmă, „după cum cere vechea lor libertate” (*antiqua eorum libertate requirente*)¹⁵. Scutirea a fost menținută, legislația ulterioară reafirmând acest privilegiu¹⁶. Dijmă plăteau doar oamenii de rând, credincioși ai bisericii catolice și membri ai unei parohii.

Situația din cele două orașe bănățene nu putea fi diferită de cea din restul regatului. Și aici dijmă plăteau catolicii fără statut nobiliar, adică locuitorii (iobagi sau oamenii liberi) care practicau agricultura în aceste așezări unde, în epoca respectivă, lucrarea ogoarelor era ocupația unei bune părți a populației. Orașenii fără statut nobiliar proprietari de vii și de terenuri arabile situate în

---

de căpiță. (*Ibidem*, p. 44.) Art. 5 din legea din 1481 a hotărât ca de 14 căpițe să se plătească un florin (adică 100 dinari), cum a fost obiceiul și până atunci. (*Ibidem*, p. 48.)

¹³ *Ibidem*, p. 29, 52.

¹⁴ Scutirea de dijme a nobilimii apare prima dată în decretul din 23 iunie 1405 (păstrat fragmentar); *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301-1457*, ed. F. Döry, Gy. Bónis, V. Bácskai, Budapest, 1976, p. 294, n. 1 (notă la decretul din 29 mai 1439) (în continuare: *Decr. Hung. 1301-1457*).

¹⁵ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár*, vol. I: 1000-1526, ed. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső, Budapest, 1899, p. 290, art. 28 referitor la dijme (în continuare: *C. Jur. Hung.*, I).

¹⁶ Cum face art. 50 din decretul I al regelui Vladislav II, din anul 1492: *C. Jur. Hung.*, I, p. 512.

hotarul orașului respectiv sau în satele din jur, pe care le lucrau singuri sau cu iobagi și jeleri, plăteau desigur și ei dijma. În această epocă în regatul Ungariei plăteau dijmă și meșteșugarii și negustorii, care în vremurile mai vechi, în principiu, nu fuseseră supuși acestei taxe. Dijma se lua din grâne, vin, albine, miei, porci etc., dar se achita și în bani.

Documentul din 23 ianuarie 1500 spune însă că și nobilii din Sebeș și Caran plăteau dijmă, pentru că apar aici două categorii urbane: *nobili* și *inhabitatores* (aceștia din urmă cu înțelesul de oameni de rând). Nu știm dacă toți nobilii sau doar o parte dintre ei plăteau dijma. Știm din documentele secolului al XV-lea că nobilii din districtele românești din Banat, înzestrați cu diplome regale, aveau anumite obligații specifice față de stat, pe care nobilimea regatului nu le avea, și că aceste obligații erau o continuare a celor cneziale. Între aceste obligații specifice se aflau o seamă de dări, slujbe și rânduieli, identice cu obligațiile cnezilor din epoca mai veche. Nu s-a produs o asimilare deplină a nobililor români cu nobilimea regatului¹⁷. Foarte probabil, nici scutirea de dijmă pentru nobili pe care o prevede legislația regatului din secolul al XV-lea nu a funcționat în cazul nobililor români din Banat. Altfel nu putem explica de ce nobilii din Sebeș și Caran plătesc dijmă și se luptă ca aceasta să rămână la un quantum mic. Ce distincții existau în interiorul acestei categorii sociale la anul 1500, dacă unii dintre nobilii din cele două orașe erau scutiți de dijmă, care era raportul numeric între cei care plăteau dijmă și cei care nu plăteau – sunt chestiuni care cel puțin deocamdată nu pot fi lămurite.

Știm, din parcurgerea documentelor publicate până acum, că spre sfârșitul secolului al XVI-lea, la înnobilările făcute în estul Banatului de Cristofor Báthory, principele Transilvaniei, beneficiarii erau scutiți de plata oricăror dări și obligații obișnuite sau extraordinare, între care și dijma, care atunci, după secularizarea acestei dări, era în proprietatea fiscului¹⁸. Situație a fost valabilă și în deceniile ulterioare. Către mijlocul secolului al XVII-lea, însă, diplomele de înnobilare au grijă să protejeze veniturile fiscului și proclamă înnobilarea cu condiția ca respectiva persoană să presteze în continuare obligațiile fiscale, inclusiv dijma¹⁹.

¹⁷ Pentru această chestiune, vezi Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000, p. 151 și urm., p. 219 și urm.; Ligia Boldea, *op. cit.*, p. 86-91.

¹⁸ Vezi în acest sens C. Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon din Banat. Secolele XVI-XVII*, Timișoara, 2007, nr. 1, p. 57-59 (din 1589); nr. 2, p. 60-63 (din 1590).

¹⁹ Cum face o diplomă din 16 septembrie 1647, dată de Gheorghe Rákóczy I, principele Transilvaniei, prin care este înnobilit un anume Cristofor Szákossi (Sacoșan), cu obligația de a presta în continuare darea, dijma și alte servicii, la fel ca ceilalți orășeni din Caransebeș. *Ibidem*, nr. 28, p. 147.

5.3. Documentul din 23 ianuarie 1500 este unica mărturie din această epocă ce vorbește de quantumul dijmelor la Sebeș și Caran. Menționi de locuitori ai celor două orașe, arătați cu numele, care plătesc dijma într-un anumit quantum nu avem. Nu avem pentru anul 1500 sau anii apropiați vreun registru de dijme, așa cum avem pentru alte orașe, ca de exemplu Szeged²⁰, situat și el în episcopia de Cenad. Informația istorică despre dijmele plătite bisericii catolice în această regiune a Banatului este foarte săracă.

Avem însă la îndemână lista dijmelor papale din arhidiaconatul de Sebeș pentru anii 1333-1335²¹. Arhidiaconatul de Sebeș avea atunci zece parohii, răsfirate de la est de Timișoara și până la hotarul Transilvaniei istorice. Numărul mic de parohii în această zonă întinsă, unde sunt atestate sute de sate, indică puținătatea populației catolice în părțile de răsărit a Banatului, locuite aproape compact de românii ortodocși. Cam toate parohiile catolice erau situate în centrele unde rezidau reprezentanții puterii regale. Cele zece parohii figurează aici cu sume mici în contul dijmelor papale, dovadă a numărului mic de enoriași.

La Sebeș, sediul arhidiaconatului, parohul Petru din Sebeș (*Sebus, Sebes*) a plătit în 1333, 3 fertuni fără 5 banali; în 1334, 60 banali, iar în 1335, 38 banali. Sunt sume mici, dacă le comparăm cu sumele strânse din alte așezări cu caracter opidan din cuprinsul episcopiei de Cenad sau chiar din multe sate. Aceste sume nu reprezentau toate dijmele strânse din acest loc în momentul respectiv, ci doar a zecea parte, care era destinată Scaunului papal. Dar și înmulțind cu 10 rezultă sume mici, indiciu al faptului că parohia din Sebeș avea puțini credincioși. La momentul 1333-1335 credincioșii parohiei din Sebeș erau reprezentanții puterii regale în regiune și „oaspeții” (*hospites*), pe care îi găsim atestați cu acest termen în documente de mai târziu.

Pe lista de dijme din 1333-1335 nu apare și Caranul, explicația fiind fie faptul că în acel moment nu exista aici o comunitate catolică, fie catolicii de aici țineau de parohia din Sebeș, situată în apropiere. Caranul e menționat prima dată într-un document din 1376, care vorbește de *ciues et hospites nostros de*

²⁰ Registrul de dijme al orașului Szeged din anul 1522 a fost publicat și studiat: Bálint Sándor, *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezeteknevei*, Budapest, 1963. În legătură cu acest registru, vezi și Petrovics István, *A mezővárosi gazdálkodás*, în vol. *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*, szerk. Kubinyi András, Laszlovsky József, Szabó Péter, Budapest, 2008, p. 447-465, îndeosebi p. 454-459.

²¹ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia / Vatikáni magyar okirattár*, ser. I, vol. I: *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria / Pápai tizedszedők számadásai. 1281-1375*, Budapest, 1887, nr. III, p. 148, 153, 159 (archidiaconatul de Sebeș); *Documente privind istoria României, C, Transilvania*, veac XIV, vol. III, București, 1954, nr. 56, p. 227, 235, 243-244 (archidiaconatul de Sebeș).

Karan²². Credem că această comunitate de „oaspeți” de limbă maghiară și de confesiune catolică a fost înființată pe la mijlocul secolului al XIV-lea²³.

Pentru intervalul 1335-1500 nu avem nicio altă mențiune despre dijmele plătite de catolicii din cele două orașe sau din celelalte așezări catolice din părțile de răsărit ale Banatului. Era o zonă periferică a episcopiei de Cenad, unde numărul catolicilor a fost multă vreme foarte mic și unde interesele episcopiei erau legate în primul rând de supraviețuirea comunităților. În mediile catolice, părțile de răsărit ale Banatului ofereau imaginea unui teritoriu ortodox. Un act din anul 1409, prin care antipapa Alexandru V acorda unui solicitant arhidiaconatul de Sebeș, recunoștea explicit caracterul ortodox al regiunii²⁴. Credem că așa se explică de ce mărturiile de epocă despre comunitățile catolice de aici sunt puține, iar informațiile despre dijme lipsesc.

5.4. Observăm că, atunci când se referă pentru ultima oară la beneficiarii dijmelor reduse, documentul din 23 ianuarie 1500 arată că aceștia locuiesc nu numai în Sebeș și Caran, ci și în satele din jur: *ipsi Nobiles in praetactis oppidis Sebes et Káran, sed et in circuitu duntaxat eorum oppidorum, sub plebania ipsorum oppidorum residentes* („acești nobili care locuiesc în numitele orașe Sebeș și Caran, dar și din vecinătatea orașelor lor, care țin de parohiile acestor orașe”). Această formulare surprinde faptul că parohiile catolice din Sebeș și Caran aveau o cuprindere teritorială ce depășea limitele orașului. Nobilii care locuiau într-un sat de pe moșia lor erau membri ai parohiei din oraș. Locuitorii de rând ai satului (satelor) erau ortodocși, dar stăpânul feudal, de condiție nobiliară, era catolic și trebuia să țină de o parohie, acolo unde plătea și dijma, dacă era supus la această obligație. Membri ai parohiei catolice erau și nobilii care locuiau în oraș, dar stăpâneau moșii în districtul Sebeș sau în alte districte din Banat.

6.1. În pledoaria sa în fața tribunalului, la Buda, episcopul Luca de Cenad invocă un decret regal dat recent, care prevede că dijmele trebuie încasate nu în bani, ci după cum rodește pământul (*juxta contenta generalis novissimi decreti nostri, jam Decimae ipsae non auro, nec argento redimi, sed sicuti terra protulerit, recipi jubentur...*). Episcopul nu numește explicit decretul, dar fără

²² Pesty, Szörény, III, nr. 12, p. 6-8; Hurmuzaki, I/2, p. 235-236.

²³ Biserica sală de la Căvăran a fost construită abia la sfârșitul secolului al XIV-lea sau la începutul secolului al XV-lea (D. Țicu, *Banatul montan*, p. 308; idem, *Geografia ecleziastică*, p. 150.), iar nu în secolul al XIII-lea, cum a crezut Ioachim Miloia (I. Miloia, *Biserica medievală din Căvăran. Die mittelalterliche Kirche bei Căvăran*, Timișoara, 1930, extras din „Analele Banatului”, an III, nr. 4, 1930.).

²⁴ *Acta pseudopontificum Clementis VII (1378-1394), Benedicti XIII (1394-1417), Alexandri V (1409-1410) et Johannis XXIII (1406-1415)*, ed. A. L. Tăutu, Roma, 1971, p. XVII.

nicio îndoială că e vorba de decretul III al regelui Vladislav II, din anul 1498. La articolul 49 decretul stipulează că dijmele se încasează nu în bani, ci în bucate și vin²⁵.

În viziunea episcopului, prevederile decretului trebuiau să fie aplicate și în Sebeș și Caran. Adică, locuitorii celor două orașe ar fi trebuit să plătească dijma în rând cu ceilalți catolici din țară, prin achitarea ei în natură, respectându-se desigur cuantumul legal, adică a zecea parte din venituri. De fapt, episcopul a încercat să se prevaleze de decretul din 1498 pentru a mări încasările din dijmele celor două orașe. El s-a lovit însă de privilegiul vechi, cu care s-au apărât orașenii și pe care îl va recunoaște și tribunalul regal.

6.2. Demersul episcopului Luca trebuie interpretat ca o încercare de a obține noi venituri, într-un moment în care episcopia nu se putea achita decât cu mare greutate de obligațiile de natură militară pe care le avea.

În condițiile în care se afla în prima linie a efortului antiotoman, episcopia de Cenad a trebuit să facă față unor cheltuieli mari cu această destinație. Dieta regatului din anul 1498 – cea care a legiferat decretul III al regelui Vladislav II – a stabilit că, în caz de mobilizare generală, episcopul de Cenad avea obligația să pună la dispoziție și să întrețină 100 de călăreți²⁶. Era, desigur, o obligație mai mică decât cea care revenea episcopului Transilvaniei sau episcopului de Oradea, care fiecare trebuia să vină cu câte o banderie (adică 400 de călăreți), dar și dieceza de Cenad era mai mică și mai săracă în oameni și venituri. Obligația militară amintită era mai mică și decât sarcinile pe care episcopia de Cenad le avusese în epocile anterioare – în anul 1433 ea trebuise să dea o banderie, la fel ca și episcopia Transilvaniei²⁷ –, ceea ce arată în mod clar că episcopia era acum mai săracă în oameni și resurse financiare.

Din cauza situației la frontiera regatului Ungariei, episcopia de Cenad a suferit de-a lungul secolului al XV-lea pierderi foarte mari. Nu a fost vorba doar de distrugerile materiale suferite de proprietățile și bunurile bisericii, provocate de evenimentele militare care s-au desfășurat în regiune²⁸, ci și de reducerea numărului de credincioși. În condițiile pustiirilor care au însoțit campaniile și raidurile otomane în regiune, deplasărilor de trupe, otomane sau ungare,

²⁵ “Decimae, non argento, aut pecuniis, sed sicut terra protulerit fruges, et vina; juxta contenta decreti condam domini Andreae regis, in perpetuum exigantur.” Art. 49 al decretului III al regelui Vladislav II, din 1498. *C. Jur. Hung.*, I, p. 622.

²⁶ *Ibidem*, p. 606.

²⁷ *Decr. Hung. 1301-1457*, p. 418-419.

²⁸ Pentru evenimentele militare petrecute în Banat în secolul al XV-lea, vezi, între altele, Bódog Milleker, *A török első betörése Dél-Magyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében. Keve és Krassó vármegyék megszűnése (1393-1439)*, în “Történelmi és Régészeti Értesítő”, XXIX, 1913, nr. 3-4, p. 3-42; Ioan Hațegan, *Banatul și turcii otomani (1400-1438)*, în “Analele Banatului”, S.N., Arheologie-Istorie, III, 1993, p. 260-273; idem, *Pavel Chinezu*, Timișoara, 1994, *passim*.

insecurității și altor realități teribile din această epocă, numărul catolicilor din cuprinsul episcopiei a scăzut mult. Unele comunități catolice au dispărut cu totul, în timp ce altele s-au diminuat sensibil.

În schimb, în comitatele de la frontiera otomană a regatului s-au stabilit coloniști sârbi, de confesiune ortodoxă, pe care regii unguri i-au primit în țară tocmai pentru a compensa pierderile demografice și a spori capacitatea militară a țării. Mai cu seamă în epoca lui Matia Corvinul s-a realizat o colonizare însemnată cu sârbi, care în multe locuri au repopulat așezări foste catolice, maghiare sau de altă limbă. Procesele demografice desfășurate în Câmpia Banatului și Câmpia de Vest au făcut ca așezări vechi catolice să ajungă să fie locuite de ortodocși, fie români din regiune fie sârbi veniți de la sudul Dunării. S-a produs astfel o diminuare a numărului și ponderii catolicilor în cadrul populației comitatelor din această parte a regatului²⁹.

Prin reducerea numărului credincioșilor, încasările din dijme ale episcopiei de Cenad au cunoscut o scădere dramatică. Episcopia de Cenad nu a beneficiat de o compensare pentru aceste pierderi, prin introducerea în rândurile plătitorilor de dijme a unora dintre ortodocși, așa cum s-a procedat în Transilvania, unde mulți ortodocși au fost supuși și ei la plata dijmelor către episcopia catolică din Alba Iulia. Mai precis, a fost vorba de locuitorii din *terrae christianorum*. *Terra christianorum* era o categorie specială de așezări. Erau sate sau părți de sate care fuseseră locuite cândva de catolici și, prin urmare, locuitorii lor fuseseră supuși la plata dijmei bisericești, dar care au ajuns să fie populate de ortodocși. Cum dijma era o obligație care ținea de pământ, noii locuitori ai acestor așezări erau și ei supuși la plata dijmei. Noțiunea de *terra christianorum* este menționată pentru prima dată într-un ordin al regelui Matia Corvin, din 8 aprilie 1468³⁰, care reglementează statutul fiscal al acestei categorii de așezări din Transilvania. Obligația era însă ceva mai veche. În Ungaria medievală propriu-zisă, cu puține excepții, care au privit unele zone și unele perioade scurte de timp, ortodocșii din aceste așezări nu au fost obligați la dijmă, ei plătind în schimb alte taxe speciale³¹.

²⁹ Considerații în legătură cu aceste procese demografice, în V. Achim, *Disputa pentru decimele din «terrae christianorum» din cuprinsul episcopiei de Cenad (1468-1469)*, în "Revista Istorică", S.N., XVI, 2005, nr. 1-2, p. 174-175, 179-181, cu trimiterile din note.

³⁰ A. Szeredai, *Notitia veteris et novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae*, Alba Carolina [Alba Iulia], 1791, p. 103-104; Joseph Kemény, *Bruchstück aus der Geschichte der vaterländischen geistlichen Zehnten mit besonderer Bezugnahme auf unsere Walachen*, în *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, herausgegeben von Anton Kurz, II, Kronstadt, 1846, p. 386-387; Hurmuzaki, II/2, nr. CLXII, p. 182.

³¹ În legătură cu "terra christianorum", vezi V. Achim, *Disputa*, p. 169-170, cu trimiterile din note.

Episcopii de Cenad au încercat și ei, cel puțin în două rânduri (în 1414-1415 și 1468-1469), să-i impună pe „schismaticii” din *terrae christianorum* la plata dijmei, dar nu au reușit. Nobilii care aveau pe domeniile lor oameni din această categorie (iobagi de confesiune ortodoxă care lucrau pământuri foste catolice) au reacționat. Ei nu erau de acord ca ortodocșii să fie impuși la această sarcină suplimentară, care, în fapt, le afecta lor capacitatea de exploatare a iobagilor³².

Fragilitatea financiară a episcopiei de Cenad este dovedită și de faptul că episcopul nu a fost în stare să strângă nici dijmele care îi erau la îndemână. Știm că Pavel Chinezu, comite de Timiș și căpitan general al părților inferioare ale regatului în ultimul sfert al secolului al XV-lea, și-a însușit ani la rând dijma pe care locuitorii Timișoarei o datorau episcopului³³.

Despre episcopul Luca Baratin (Baratin Lukács) știm că în cei șapte ani în care a condus episcopia de Cenad (1493-1500) s-a preocupat mult de finanțele diecezei³⁴. El avea experiență în domeniul financiar, deoarece înainte de a i se încredința dieceza de Cenad fusese vistiernic regal în Buda, funcție pe care a păstrat-o și în perioada în care a fost episcop. Episcopul Luca a luat măsuri pentru îndreptarea situației financiare a episcopiei. El a primit o mână de ajutor și de la Sfântul Scaun, care a redus *servitia* episcopului de Cenad de la 900 la 500 de florini și în 1493 a inclus bunurile abației Sf. Gerard, din Cenad, între bunurile episcopiei de Cenad³⁵. Eforturile lui în acest domeniu veneau în prelungirea activității predecesorului său, episcopului Ioan de Szokol (1466-1493), care s-a remarcat prin grija deosebită pentru situația economică și financiară a diecezei³⁶. Și după ce a părăsit scaunul episcopal de la Cenad, ca episcop de Zagreb (1500-1510), Luca Baratin s-a afirmat ca un bun organizator.

Episcopul Luca Baratin cunoștea bine realitățile zonei, fiind născut la Szeged. Contactele lui cu zona de munte a Banatului erau mai vechi, deoarece a fost arhidiacon de Sebeș între 1483 și probabil 1487³⁷. Cum dijmele erau

³² Vezi 6.3.

³³ Szerémi György, *Magyarország romlásáról, 1484-1543*, közli Wenzel Gusztáv, Pest, 1857, p. 51.

³⁴ Pentru activitatea episcopului Luca Baratin în dieceza de Cenad, vezi Koloman Juhász, Adam Schicht, *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart*, Timișoara, 1934, p. 49; K. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter*, p. 165-176.

³⁵ K. Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats*, Münster in Westfalen, 1927, p. 36.

³⁶ Pentru activitatea episcopului Ioan de Szokol, vezi K. Juhász, A. Schicht, *op. cit.*, p. 48-49; K. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter*, p. 154-165.

³⁷ Prima atestare este din 24 octombrie 1483, ultima din 10 decembrie 1487; cf. K. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter*, p. 165, cu nota 11, unde se face trimitere la un document de arhivă.

principala sursă de venit a episcopiei, este de înțeles de ce episcopul a căutat să obțină sume mai mari de aici. Episcopul Luca s-a folosit de legea din 1498 ca de un pretext.

6.3. Așa cum am menționat deja, în cursul secolului al XV-lea episcopii de Cenad au încercat în câteva rânduri să-i includă pe unii ortodocși în sistemul de dijme.

În anii 1414-1415 episcopul Nicolae Marczali a perceput dijme bisericești de la locuitorii mai multor sate românești aparținând întinsului domeniu Duboz, din comitatul Timiș. Satele fuseseră donate de regele Ludovic I, cândva în deceniul șapte al secolului al XIV-lea, lui Dan de Duboz, proaspăt convertit la catolicism, iar locuitorii lor, care erau ortodocși, erau exceptați de la plata dijmelor, deoarece – cum spun urmașii lui Dan, când reclamă situația în fața papei –, așa era obiceiul în acele părți (*quandam consuetudinem habitatorum utriusque sexus illarum villarum*). Episcopul Nicolae Marczali a încercat să modifice însă situația și să-i supună la dijmă pe acești locuitori, invocând faptul că în vechime Duboz și satele învecinate, care alcătuiseră împreună o parohie catolică (consemnată în registrul dijmelor papale din 1333-1334), plătiseră această taxă. Episcopul voia de fapt să recupereze dijmele pierdute ca urmare a modificării caracterului etnic și confesional al acelor așezări, eventual să extindă dijma la întreaga zonă. Tentativa s-a soldat însă cu un eșec, după ce nobilii de Duboz (familia Dánfi) s-au adresat papei (antipapa Ioan XXIII)³⁸.

În 1468-1469 episcopul Ioan de Szokol a cerut nobililor din comitatul Arad să plătească dijmele din *terrae christianorum*, adică din satele sau părțile de sate care au ajuns să fie locuite de ortodocși sârbi sau români. El s-a lovit însă de rezistența nobililor pe ale căror pământuri locuiau acești oameni. Nobilii erau direct interesați să nu împartă cu biserica beneficiile pe care le aduceau acești țărani. Cauza a ajuns la rege, care a dat câștig nobililor³⁹.

Episcopul Ioan nu a avut o bază legală pentru demersul său. El s-a folosit de conjunctura favorabilă creată prin emiterea, în aprilie 1468, a ordinului regal pentru Transilvania, amintit mai sus. Statuarea prin lege a obligațiilor față de episcopie ale locuitorilor din *terrae christianorum* transilvănene deschidea perspectiva unei reglementări a statutului acestei categorii de așezări la ansamblul regatului. Regele Matia și dieta regatului nu au adoptat însă pentru Ungaria propriu-zisă, nici atunci nici mai târziu, o măsură similară celei introduse în Transilvania. Decretul regelui Matia Corvinul din 15 iulie 1481, care reglementează în amănunt, sub toate aspectele, dijmele în Ungaria – legea nu era valabilă și pentru Transilvania –, prevede scutirea sârbilor imigranți și a

³⁸ Acest episod la V. Achim, *Românii din regatul medieval ungar și decimele bisericești. Pe marginea unui document din «Acta Romanorum Pontificum»*, în idem, *Banatul în evul mediu. Studii*, București, 2000, p. 129-144.

³⁹ Acest episod la V. Achim, *Disputa*, p. 169-184.

celorlalți schismatici de la plata acestora: ei nu plătesc dijme, nici când locuiesc împreună cu catolicii (art. III), nici când cultivă pământul împreună cu catolicii (art. IV)⁴⁰. Decretul II al regelui Vladislav II, din 1495, în art. 45 constată că la granițele țării – e vorba, din nou, de Ungaria propriu-zisă, nu și de Transilvania – sunt foarte multe locuri unde trăiesc sârbi, ruteni, români și alți schismatici *in terris christianorum*, care, trăind după ritul lor, până acum nu au plătit niciun fel de dijme, deși prelații s-au silit să-i oblige să le achite; regele poruncește ca acești schismatici să nu mai fie constrânși la plata dijmelor⁴¹. În Ungaria locuitorii din *terrae christianorum* nu au fost impuși la plata dijmei. Interesul regalității era acela de a-i proteja pe ortodocșii de la frontierele sudice ale țării în fața nobililor și a bisericii catolice, pentru a putea beneficia pe deplin de serviciile lor militare.

6.4. Observăm că episcopul Luca Baratin nu spune în 1500 că cele două așezări sau o parte din pământurile de acolo ar fi avut calitatea de *terra christianorum*. El nici nu avea interes să invoce o astfel de situație, deoarece, așa cum am văzut, în episcopia de Cenad așezările din această categorie nu erau supuse la dijme. Trecerea unui pământ din mâinile unui catolic în mâinile unui ortodox conducea la scoaterea lui de sub regimul dijmei. Ceea ce a încercat episcopul a fost doar să modifice modalitatea de plată și cuantumul dijmelor. Putem însă accepta că la Sebeș și Caran au existat situații în care un pământ care se aflase în stăpânirea unui catolic și pentru care se plătiseră dijme, a ajuns să fie stăpânit și/sau lucrat de un ortodox.

Procesele confesionale petrecute la Sebeș și Caran în secolele XIII-XVI au fost interesante, dar din păcate nu au fost studiate amănunțit⁴². Cel puțin la Sebeș (Caransebeș), documentele permit urmărirea evoluțiilor confesionale. De la mica așezare de „oaspeți” (*hospites*), constituită în jurul anului 1300, s-a ajuns la un târg sau un oraș cu populație relativ numeroasă și diversă confesional, în care conviețuiau catolici și ortodocși. Comunitatea catolică inițială a fost înprospătată și întărită prin stabilirea aici a unui mare număr de nobili cu moșii în regiune, care erau români și catolici. În mod sigur, procesul de pătrundere de noi locuitori în oraș nu a fost condiționat de apartenența confesională, pentru că știm că aici s-au stabilit și iobagi, veniți din districtul Sebeș și din alte

⁴⁰ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1458-1490*, ed. F. Döry, Gy. Bónis, G. Érszegi, Zs. Teke, Budapest, 1989, p. 247.

⁴¹ Potrivit art. 45. § 2, „ab ipsis Rascianis, Ruthenis, Valachis, et aliis schismaticis, in quibuscunque terris christianorum residentibus, nullae penitus decimae exigantur”. A. Szeredai, *op. cit.*, p. 120; *C. Jur. Hung.*, I, p. 588.

⁴² Câteva referințe la Radu Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele X-XIX*, în „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie”, 40, 1989, nr. 4, p. 353 și urm.; V. Achim, *Catolicismul la românii din Banat în evul mediu*, în idem, *Banatul în evul mediu*, p. 146 și urm.

districte din Banat⁴³, despre care putem spune că erau în cvasitotalitate ortodocși. Nu putem stabili proporția între cele două confesiuni, dar elementul nobiliar a aparținut în mod sigur bisericii romane și Caransebeșul a fost un centru catolic în această parte a Banatului, care a rezistat și Reformei⁴⁴.

La Caransebeș nu putem vorbi de modificarea caracterului confesional al vechilor locuitori catolici, „oaspeții” din diplomele epocii. Ei și-au păstrat confesiunea catolică, chiar dacă unii dintre ei s-au românizat în decursul timpului. Iar la aceștia s-au adăugat noi catolici, foști ortodocși ajunși catolici prin convertire (e vorba de nobili). Noțiunea de *terra christianorum* nu poate fi aplicată pentru Caransebeș.

Pentru că s-a afirmat că locuitorii din orașele Sebeș și Caran, care la 1500 au refuzat să se supună pretenției episcopului Luca, erau ortodocși, pe considerentul că doar ortodocșii ar fi putut cuteza să facă o astfel de rezistență⁴⁵, menționăm că în episcopia de Cenad doar catolicii plăteau dijmă. Ortodocșii de aici nu aveau nimic de-a face cu dijmele catolice. Cei care au contestat dijmele cerute de episcop au fost catolicii din Sebeș și Caran, de diferite condiții sociale, cei mai mulți dintre ei de etnie română.

7. Am văzut că în cursul procesului din 1500 orașenii au invocat un privilegiu mai vechi, ce a fost dat de regii Ungariei. Textul succint al documentului nostru nu notează cine a fost regele care a acordat privilegiul și nici anul în care a fost dat, dar putem presupune că cei doi delegați au oferit atunci toate detaliile în această privință.

Gheorghe Cotoșman crede că e vorba de privilegiul din 1457 pentru cele opt districte românești din Banat⁴⁶. Diploma de privilegiere dată de regele

---

⁴³ Așa cum indică privilegiul obținut de târgurile Sebeș și Caran la 29 ianuarie 1458 (Pesty, *Szörény*, III, nr. 77, p. 73-74; Hurmuzaki, II/2, nr. XCIV, p. 112-113), de la regele Matia Corvinul. Prin acest act regele dispune ca iobagii nobililor din districtul Sebeș și din alte districte și comitate ale Ungariei să fie liberi și să se stabilească fără nicio restricție în târgurile Caran și Sebeș, după ce își plătesc terragiul și celelalte obligații pe care le au față de stăpânul feudal. Vezi și I. Miloia, *Căvărâmul*, p. 19; C. Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului*, p. 158.

⁴⁴ Pentru istoria catolicismului la Caransebeș și partea de est a Banatului în secolele XVI-XVII, vezi îndeosebi Violeta Barbu, *Les résidences jésuites dans la première moitié du XVIIe siècle à l'ouest de la Transylvanie. Stratégies missionnaires*, în vol. *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. Maria Crăciun, O. Ghitta, Cluj-Napoca, 1995, p. 157-164; Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII*, Timișoara, 2003, p. 51 și urm.

⁴⁵ Gh. Cotoșman, *op. cit.*, p. 19.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 18.

Ladislau V Postumul la 29 august 1457⁴⁷ nu se referă însă la dijme. Ea se ocupă doar de privilegiile colective, de ordin administrativ și judiciar, ale districtelor și nobililor de aici⁴⁸. În același timp, regimul privilegiat în materie de dijme trebuie să-l legăm de privilegiile orașelor Sebeș și Caran și nu de privilegiile districtelor românești din Banat. A fost cu siguranță un privilegiu care privea special dijmele.

Privilegiul în materie de dijme nu îl găsim între privilegiile cunoscute ale orașului Sebeș (Caransebeș) și ale orașului Caran care au ajuns până la noi și care au fost studiate – iar unele și publicate pentru prima dată – de Costin Feneșan⁴⁹. Sunt toate privilegiile de natură comercială și fiscală, care au avut un rol mare în dezvoltarea celor două orașe, îndeosebi a Caransebeșului, transformat în secolul al XVI-lea într-un centru important al comerțului de tranzit.

Ne putem întreba, desigur, dacă a existat un privilegiu (act) vechi privitor la dijmele din Sebeș și Caran sau a fost vorba doar de o cutumă, netrecută în scris, pe care cele două orașe încearcă acum, la anul 1500, să o formalizeze. În condițiile evului mediu privilegiul nu însemna neapărat un act scris, ci putea fi și o situație privilegiată, care funcționa în virtutea tradiției, fără să fie consemnată într-o diplomă regală. Credem că în cazul nostru a fost vorba de un act scris. Faptul că privilegiul (actul) vechi de care vorbesc delegații orașelor bănățene nu este reprodus în documentul regal din 23 ianuarie 1500 nu înseamnă că el nu a existat. În Ungaria medievală, când regele confirmă un privilegiu mai vechi, nu este obligatoriu ca în noua diplomă acesta să fie reprodus, rezumat sau măcar indicat cu emitent și dată. Simpla menționare a existenței unui privilegiu anterior era suficientă pentru a justifica emiterea, la cerere, a unui act nou de privilegiere.

Privilegiile cunoscute în favoarea Caransebeșului, din jurul anului 1500, de regulă se mulțumesc să menționeze că regii de dinainte au acordat respectivul privilegiu, care acum este reconfirmat, fără să fie însă precizate nici numele regelui (regilor) din vechime, nici data. Când, la 17 ianuarie 1497, regele Vladislav II a reconfirmat privilegiile orașenilor din Caransebeș de scutire de

⁴⁷ Pesty Frigyes, *A szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876, p. 73-75; idem, *Krassó vármegye története* (vol. I-IV, Budapest, 1878-1884), III, nr. 312, p. 404-406 (în continuare: Pesty, *Krassó*); Hurmuzaki, II/2, nr. LXXX, p. 92-93.

⁴⁸ Conținutul diplomei din 29 august 1457 la Gheorghe Vinulescu, *Privilegiile românilor din cele opt districte bănățene*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 869-876; I. A. Pop, *Instituții medievale românești*, p. 135-136.

⁴⁹ Costin Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea*, în "Banatica", II, 1973, p. 157-163; idem, *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca", 20, 1977, p. 303-311.

orice taxă și vamă, el vorbește aici de „vechea lor prerogativă și libertate dată de răposatii regii ai Ungariei, predecesorii noștri” (*antiqua ipsorum libertatis prerogatiua a diuis Regibus Hungarie nostris scilicet predecessoribus concessa*)⁵⁰. Nu este indicat vreun act anume, dar ni se dă de înțeles că el a existat. Aceeași formulă apare în diploma din 5 februarie 1532, prin care regele Ioan Zápolya a reconfirmat scutirea cetățenilor și oaspeților (*cives et hospites*) din Caransebeș de plata oricărui tribut și tricesime⁵¹.

În cazul documentului nostru din 23 ianuarie 1500 trebuie să ținem seama de faptul că el nici nu este o diplomă privilegială, ci un act care consemnează rezultatul unui proces. Delegații celor două orașe nu-i cer regelui confirmarea privilegiului vechi, deci emiterea unei noi diplome. Procesul s-a purtat, ce e drept, în jurul unui privilegiu, pe care episcopul de Cenad l-a recunoscut, dar pe care a încercat să-l anuleze prin invocarea unor modificări legislative recente. Foarte probabil, cei doi delegați au avut asupra lor privilegiul vechi, scris. Actul emis de regele Vladislav II menționează succint conținutul acestuia.

Credem că numele „Sebeș” folosit pentru Caransebeș este un indiciu al faptului că la procesul din 1500 părțile s-au folosit de un act vechi. La 1500 numele „Sebeș” era deja un arhaism. Orașul al cărui nucleu se afla la vărsarea râul Sebeș în râul Timiș era numit atunci în mod constant în documentele oficiale (emise de autoritățile regatului) „Caransebeș”. Privilegiile din 1497 și 1532, menționate mai înainte, vorbesc de „Caransebeș”, nu de „Sebeș”. La nivel local se folosea încă numele „Sebeș” – cum apare în actele emise de adunările judiciare ale districtului, unde se vorbește de „districtul Sebeș” –, dar destul de rar și aici.

8. Chestiunea cea mai importantă este stabilirea momentului când a fost introdus privilegiul în materie de dijmă de care au beneficiat locuitorii din Sebeș și Caran. Singurul indiciu cronologic, dar foarte vag, este cel al luptelor cu turcii. Documentul din 23 ianuarie 1500 reproduce cuvintele celor doi delegați, care afirmă că nobilii și locuitorii respectivi sunt așezați la marginea regatului (*in Confinibus huius regni nostri Hungariae*) și „în gura turcilor” (*in faucibus Turcorum*).

Situarea la frontiera cu Imperiul otoman și luptele cu turcii sunt menționate frecvent în diplomele regale în favoarea nobililor și cnezilor din districte românești din Banat, atât în epoca lui Sigismund de Luxemburg cât și în cea a Corvineștilor, când regiunea s-a aflat în prima linie a luptei antiotomane și a suferit de pe urma numeroaselor expediții turcești. Diploma din 1 octombrie

⁵⁰ C. Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului*, p. 161-162, anexa I.

⁵¹ „antiqua libertatis eorum prerogatiua per Diuos Reges Hungarie nostros scilicet predecessores ipsis graciose concessa per nosque confirmata”; *ibidem*, p. 162-163, anexa II.

1494, a regelui Vladislav II, care confirmă un privilegiu mai vechi, dat de regele Sigismund, care i-a scutit pe românii din districtul Sebeș de orice vamă, în orice parte a regatului, invocă și ea slujbele militare ale acestor români cu ocazia expedițiilor împotriva turcilor și devastările și pierderile pe care le-au suferit din cauza repetatelor incursiuni otomane⁵². Diploma reproduce aproape cuvânt cu cuvânt actul regelui Sigismund, e drept că nu sub formă de transumpt și fără să precizeze data când a fost emis, dar propozițiile care vorbesc de slujbele militare și de pierderi sunt în mod evident preluate din diploma originală, de la Sigismund. În diploma privilegială din 1457 pentru cele opt districte românești din Banat se vorbește, la fel, de așezarea românilor la frontieră și de dese incursiuni ale turcilor⁵³.

Așadar, nu ne putem baza exclusiv pe limbajul diplomei din 23 ianuarie 1500 pentru a afla când anume, sub ce rege, a fost emisă diploma inițială privitoare la dijme. Trebuie să luăm în considerare și alte elemente ținând de istoria regiunii, dar și de limbajul diplomelor regale, pentru a putea veni aici cu niște ipoteze.

8.1. E posibil ca diploma privitoare la dijme să fi fost dată în epoca lui Sigismund de Luxemburg, deoarece atunci au fost înzestrate cele două orașe bănățene cu primele privilegii cunoscute, unul dintre ele păstrat până la noi în forma lui inițială (o diplomă pentru orașul Caran, din 1424⁵⁴), iar altele în varianta de la reconfirmările făcute de regii de mai târziu (cum este diploma menționată ceva mai sus, din 1494). Epoca lui Sigismund a fost favorabilă acordării unor privilegii, ca recompensă pentru participarea bănățenilor la luptele cu turcii.

Dacă privilegiul cu privire la dijme a fost dat de regele Sigismund, credem că momentul pe care îl putem lua în considerare este toamna anului 1428. Atunci, după înfrângerea de la Golubaț (iunie 1428), regele Sigismund a

⁵² „... consideratis fidelitatibus et seruicys per eosdem Wolachos, in exercitibus expeditionibus contra seuissimos Thurcos sepe sepius instauratis, Cum summa fidelitatis constancia, eidem et Sacre Regni Corone exhibitis et impensis Et potissimum attendens et considerans validam et magnam oppressionem, Spoliacionem, domorum combustionem et desolacionem, ac nonnullorum ex eis, diram abduccionem, que prefati Wolachy et Incole, A predictis Thurcis partes inferiores Regni sepenumero subintranctibus diuersimode, et multipliciter perpassi fuissent...” Pesty, *Szörény*, III, nr. 113, p. 117-119; Hurmuzaki, II/2, nr. CCCXX, p. 362-363.

⁵³ Vezi mai sus nota 47.

⁵⁴ Privilegiul cetățenilor și iobagilor din Caran (*uniuersorum Ciuium et Jobagionum nostrorum, de ipso oppido nostro Karan*), referitor la folosirea pădurilor din împrejurimi, care este înregistrat într-un document din 9 iulie 1424, un ordin al regelui Sigismund către Pipo de Ozora, comite de Timiș și comite al Cămării Sării, precum și către castelanul și vicecastelanul din Sebeș: Pesty, *Szörény*, III, nr. 32, p. 21-22; Hurmuzaki, I/2, nr. CCCXL, p. 530-531.

poposit în Banat, unde s-a ocupat îndeaproape de reorganizarea apărării pe linia Dunării, devenită acum frontieră cu Imperiul otoman. El a stat câteva săptămâni la Caransebeș, de unde a emis acte. Autorul itinerarului lui Sigismund fixează prezența regelui la Caransebeș între 6-19 octombrie și 26 noiembrie – 3 decembrie 1428⁵⁵. În realitate data ultimă trebuie decalată, pentru că la 5 decembrie 1428⁵⁶ regele Sigismund a dat, în acest oraș, cunoscuta diplomă pentru minorii din Sebeș (Caransebeș), care, așa cum spune documentul, era o reînnoire a unui ordin mai vechi al regelui Ludovic de Anjou. Conform acestuia doar catolicii puteau deține, cu titlu nobiliar sau cnezial, moșii în districtul Sebeș. De asemenea, erau introduse și alte măsuri de persecuție la adresa „schismaticilor”, care desigur că au stimulat trecerea unei părți din elita românească a regiunii la confesiunea romană⁵⁷.

În perioada șederii în Banat, Sigismund a coordonat acțiunea de reorganizare a regiunii din punct de vedere militar și administrativ, elementele centrale fiind întărirea liniei Dunării și crearea banatului de Severin, o organizație nouă, care reunea șase dintre districtele românești din Banat, inclusiv districtul Sebeș. Banatul de Severin a fost încredințat cavalerilor teutoni. La Caransebeș a fost luată decizia instalării teutonilor la Dunăre, în regiunea Porților de Fier, după ce planurile inițiale ale suveranului urmăriseră aducerea acestora la Dunărea de Jos, iar nu la Porțile de Fier. La 9 octombrie 1428, regele Sigismund i-a scris, din Caransebeș, marelui magistru al ordinului, Paul von Rusdorf, că este gata să cedeze cavalerilor câteva cetăți de lângă Dunăre, situate între Ungaria, Serbia și Țara Românească, ca să apere Ungaria împotriva turcilor⁵⁸. În 1429 teutonii au luat în primire banatul de Severin, Nicolaus von Redwitz fiind timp de câțiva ani ban de Severin⁵⁹.

⁵⁵ Engel Pál, C. Tóth Norbert, *Királyok ék királynék itineráriumai (1382-1438)*, Budapest, 2005, p. 123.

⁵⁶ E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb, 1892, nr. 679, p. 127-130; Ștefan Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929, p. 93-97.

⁵⁷ De notat că existența reală a ordinului dat de Ludovic I este disputată de istorici, unii considerându-l un fals făcut de minorii din Caransebeș; vezi Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 66-67, 76; I. D. Suciș, *op. cit.*, p. 53-57.

⁵⁸ Hurmuzaki, I/2, nr. CCCCLXIII, p. 553.

⁵⁹ Despre prezența cavalerilor teutoni în banatul de Severin, vezi Erich Joachim, *König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn 1429-1432*, în “Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, XIII, 1912, p. 87-119; Alexandru Nemoianu, *Unele aspecte privind prezența teutonilor în Banat (1429-1432)*, în “Muzeul Național”, 2, 1975, p. 381-386; Ioan Hațegan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului (1429-1435)*, în “Tibiscus”, V, 1979, p. 191-196; Eugen Glück, *Date noi cu privire la prezența cavalerilor teutoni la frontiera Banatului (1429-1437)*, în “Revista Istorică”, S.N., III, 1992, nr. 7-8, p. 783-792.

În perioada șederii la Caransebeș, Sigismund a rezolvat numeroase probleme locale. El i-a răsplătit pe nobili și cnezi pentru faptele lor de arme de la Golubaț, le-a confirmat stăpânirea asupra posesiunilor lor⁶⁰, a acordat privilegiile unor comunități, așa cum au fost și minorității amintiți mai înainte.

În acest context regele Sigismund a putut lua decizia de a crea pentru orașele Sebeș și Caran un regim de favoare în ce privește dijmele bisericești. Foarte probabil, acum, cu ocazia popasului la Caransebeș din octombrie-decembrie 1428, Sigismund a emis o diplomă în legătură cu dijmele celor două orașe. Invocarea faptului că beneficiarii erau situați la frontieră și în gura turcilor – cum apare în actul din 1500, care reproduce parțial actul mai vechi – cadrează perfect nu numai cu limbajul documentelor emise de regele Sigismund în 1428 în favoarea oamenilor din regiune, ci și cu realitatea imediată a unei primejdii otomane iminente.

Credem că putem afirma că acordarea privilegiului pentru orașele Sebeș și Caran a făcut parte din șirul de măsuri luate de Sigismund în a doua parte a anului 1428 în vederea întăririi frontierei de la Dunăre, devenită acum esențială pentru apărarea regatului⁶¹.

8.2. Un alt moment în care orașele Sebeș și Caran ar fi putut obține privilegiul privitor la dijme a fost anul 1456.

În anii 1455-1456, în lunile premergătoare mării victorii antiotomane de la Belgrad, vestitul predicator Ioan de Capistrano a condus, cu sprijiniul autorităților laice, o campanie de convertire forțată a românilor și sârbilor „schismatici” din părțile de jos ale regatului Ungariei⁶². Ea s-a soldat cu trecerea la catolicism a unui mare număr de oameni, 10.000 după mărturia unor participanți⁶³.

Momentul Capistrano a fost sesizat ca un reper în istoria catolicismului în estul Banatului. István Szent-Andráşy, episcopul romano-catolic al Transilva-

⁶⁰ Un astfel de act, dat la Caransebeș, la 19 octombrie 1428, în favoarea familiei de Măciș, din districtul Sebeș: Pesty, *Krassó*, III, nr. 231, p. 328-330; Hurmuzaki, I/2, nr. 465, p. 556-557. Aici regele menționează eroismul lui Roman fiul lui Costea și al lui Mihail fiul lui Fărcaș de Măciș, care au căzut în lupta de la Golubaț.

⁶¹ Regele Sigismund a fost prezent în Caransebeș, pentru perioade foarte scurte, și în anii 1392, 1395, 1396 și 1419 (cf. Engel P., C. Tóth N., *op. cit.*, p. 70, 72, 105), dar nu putem lega de vreunul din aceste momente emiterea unei diplome cu privire la dijmele din Sebeș și Caran.

⁶² L. Wadding, *Annales Minorum seu Trium Ordinum a s. Francisco institutorum*, XII, Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1932, p. 299-301, 365-368. Vezi și Zenovie Păclișanu, *Propaganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500*, Blaj, 1920, p. 25-28.

⁶³ Capistrano afirmă că a convertit un număr de 10.000 de români și slavi, iar însoțitorul său, minoritul Ioan Tagliacotio, dă cifra de 10.000 de schismatici convertiți în trei luni de zile. L. Wadding, *Annales Minorum*, XII, p. 368, 752.

niei, narând episodul trimiterii lui, în anul 1600, ca preot „la românii din Caransebeș și Lugoj și din localitățile din jur, care numărau mai mult de 10.000 de suflete de creștini” (catolici – *n.V.A.*), leagă începuturile acestor comunități de prezența lui Capistrano în Banat⁶⁴. Prelatul se referă aici la catolicii români din această provincie. Probabil că odată cu Capistrano s-a încheiat procesul de prefacere confesională pe care l-a suferit elita românească din Banat, începând cu epoca lui Ludovic I și încheind cu mijlocul secolului al XV-lea, când, cel puțin formal, întreaga clasă a nobilimii locale aparținea bisericii oficiale a regatului⁶⁵. În parohia catolică din Caransebeș au intrat atunci mulți nobili, care au creat aici o puternică comunitate catolică de limbă română, ce s-a menținut până la cucerirea otomană din 1658.

Credem că atunci, în condițiile campaniei desfășurate de Capistrano, s-a putut pune problema creării unor facilități în materie de dijmă pentru catolicii din Sebeș și Caran, poate și din alte locuri, cu scopul consolidării comunităților și pentru a-i atrage la catolicism pe orășenii de confesiune ortodoxă.

De existența unei astfel de preocupări în mediile catolice știm dintr-un document de epocă, și anume o scrisoare pe care minoritul Mihail Secuiul (Székely Mihály), un misionar ce activa printre schismaticii din regiune, a trimis-o lui Capistrano la 10 februarie 1456⁶⁶. În scrisoarea care conține un adevărat program de acțiune în vederea câștigării românilor de partea catolicismului, acesta propune, între altele, ca toți noii convertiți să fie, la început, scutiți de dijme și pentru un timp să li se facă și alte favoruri⁶⁷. Mihail Secuiul a sesizat

⁶⁴ “ad Valachos Caransebesienses ac Lugosienses, locaque circumiacentia (in quibus plus quam 10.000 Christianorum animae numerabantur [...] quos olim ab errore Graecorum Beatus Joannes Capistranus ad fidem reduxerat catholicam)”; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IX, București, 1937, nr. 216, p. 272.

⁶⁵ Câteva considerații la V. Achim, *Catholicismul*, p. 149 și urm.

⁶⁶ Pettkő Béla, *Kapistrán János levelezése a magyarokkal*, în “Történelmi tár”, 1901, p. 194-195, nr. XLIII. Despre acest document, vezi Z. Pâclișanu, *Ungaria și acțiunea catolică în Orient*, în “Revista istorică română”, XIV, 1944, fasc. II, p. 194-195.

⁶⁷ “Ceterum dominus Blasius Castellanus plurimum desiderat, ut sibi quasdam reliquias V.R.P. mittat, pro quo et ego humiliter peto, hoc quoque multum exortor, ut V. velit P.R. sine interpositione temporis dietim soliciteque congruis mediis disponere, ut R.P. barones et nobiles regni ac etiam prelati ecclesiarum suum prebeant assensum ad conversionem scismaticorum in suis dominiis commorantium, deputentque hominem ydoneum auctoritate regia, seu potestatis fultum, qui in illis precedendo, illorum intendat, et operam fidelem exhibeat conversioni, ut quam pro illorum conversorum regimine et doctrina fideles deputentur ministri et informatores. Loca nichilominus fratribus nostris prope tales acceptent, nec promittant tales conversos subito decimarum exactione aggravari, ymo potius pro tempore omnem eidem favorem et omnem alleviationem exhibeant, et omnem benignitatem.” *Ibidem*, p. 195.

că dijmele constituiau o piedică în calea convertirii și cere un regim de favoare pentru noii catolici. El cunoștea bine situația din regiune. Într-o scrisoare din 6 februarie 1456, adresată tot lui Capistrano, el îl asigură că românii ar fi dispuși să treacă la catolicism⁶⁸.

O reducere a cuantumului dijmelor pentru vechii și noii catolici din Sebeș și Caran, la 4 dinari de familie, cu scopul declarat de a încuraja convertirile, apare deci ca firească în momentul Capistrano.

Împotriva introducerii taxei reduse de 4 dinari în contextul acțiunii prozelite de la mijlocului deceniului șase al secolului al XV-lea pledează însă însuși textul documentului din 1500, care nu invocă în niciul fel motive ținând de încurajarea convertirilor, ci vorbește exclusiv de rolul locuitorilor celor două orașe în luptele cu turcii.

8.3. Din cele două variante expuse, optăm pentru 1428, ca anul în care orașele Sebeș și Caran au obținut de la regele Sigismund privilegiul în materie de dijmă, ca răsplată pentru participarea lor la efortul antiotoman. Este totuși doar o ipoteză, care va putea fi confirmată sau infirmată în viitor, când vom avea la dispoziție mai multe documente privitoare la Banatul medieval.

Remarcăm unele similitudini care există între privilegiul nostru privitor la dijme și privilegiul fiscal pe care regele Sigismund l-a dat pentru districtul Sebeș și care a fost reînnoit de regele Vladislav II la 1 octombrie 1494. Este un privilegiu pentru toți locuitorii districtului: „toți românii și oamenii de altă stare sau limbă din districtul Sebeș” (*vniuersos Wolachos et alterius status, sew linguagȳ homines predicti districtus Sebes*), care sunt scutiți de orice vămi oriunde în cuprinsul regatului. În partea documentului din 1494 unde sunt reproduse cuvintele diplomei lui Sigismund, acordarea privilegiului este motivată într-un mod cvasi-identic cu documentul privitor la dijme din 23 ianuarie 1500, anume prin slujbele militare pe care acești români le-au făcut cu ocazia expedițiilor contra turcilor și pagubele pe care le-au suferit din partea acestora⁶⁹. În 1494 petenții au prezentat diploma primită de la regele Sigismund, care este reprodusă parțial, fără să se precizeze însă data emiterii. Credem că cel mai potrivit moment a fost toamna lui 1428, când regele s-a aflat în Caransebeș. Atunci a putut acorda acest privilegiu colectiv pentru districtul cel mai mare din regiune și cu contribuția cea mai importantă la efortul antiotoman. Ambele privilegii – și cel privitor la dijme și cel privitor la vămi – au însemnat scutiri de natură financiară. Dacă scutirea de vămi a fost acordată în mod expres tuturor locuitorilor din district, reducerea dijmei se referă doar la locuitorii din Sebeș și Caran, pentru că doar aici existau parohii catolice.

Faptul că reducerea dijmei a fost făcută de rege, iar nu de episcop, nu trebuie să surprindă. Sub Sigismund dijmele au devenit o chestiune de mare

⁶⁸ Pettkó B., *op. cit.*, p. 191.

⁶⁹ Vezi mai sus paragraful cu nota 52.

interes pentru stat, perceperea și administrarea lor fiind reglementate de decretele regatului. Aceasta deoarece acum statul beneficia, în mod direct sau indirect, de cea mai mare parte a dijmelor bisericești; fie că era vorba de sume pe care episcopiile le puneau la dispoziția regelui pentru nevoi militare, fie că episcopiile contribuiau la apărarea țării prin întreținerea pe cheltuiala lor a cetăților și altor locuri fortificate ori prin înarmarea și întreținerea unor oști proprii. În epoca lui Sigismund, ca și mai târziu, episcopiile ungare au contribuit masiv la efortul de apărare, principala sursă financiară fiind, evident, dijmele încasate de la credincioși.

În aceste condiții regele putea dicta scutiri sau reduceri de dijmă pentru o comunitate sau alta, cum au fost Sebeș și Caran. Justificarea pe care documentul din 1500 o dă pentru dijma redusă de care beneficiază cele două orașe – și care este preluată din privilegiul inițial, acordat foarte probabil de regele Sigismund – ilustrează în mod clar relația de subordonare care exista între interesul regelui, care era acela de a asigura apărarea țării, și interesul financiar al bisericii. Se spune acolo că reducerea dijmei la 4 dinari de familie se face cu scopul de a-i stimula pe acei oameni să participe la apărarea regatului și la înfrângerea incursiunilor turcești: „pentru ca acești nobili și locuitori ai numitelor orașe Sebeș și Caran să fie în stare să se dedice și să stăruiască cu mai multă fervoare și mai multă grijă pentru apărarea acestei țări și să se împotrivească atacurilor turcilor” (*ut ipsi nobiles et Inhabitatores praetactorum oppidorum Sebes et Káran, eo feruentius et sedulius defensionis hujus Regni incumbere, insistereque, et turcorum insultibus sese opponere valeant*).

9. În ce-i privește pe cei doi delegați ai orașelor Sebeș și Caran la procesul din 1500, anume Ludovic Sas și Ladislau Flocă, ei erau de condiție nobiliară și proveneau din Sebeș (Caransebeș). Erau oameni de frunte ai comunității și îi găsim în documentele vremii, îndeplinind funcții judiciare în orașul și districtul lor. Ludovic Sas este amintit în 1493 între jurații orașului Caransebeș⁷⁰. Ladislau Flocă apare într-un număr mai mare de documente. El a participat, în calitate de jurat, la o adunare judiciară a districtului Caransebeș din 1494⁷¹, iar în câteva rânduri a fost delegat de instanța districtului să investigheze anumite pricini⁷².

⁷⁰ Document din 24 octombrie 1493: Pesty, *Szörény*, III, nr. 108, p. 112-113; Hurmuzaki, II/2, nr. CCXCIX, p. 334-335.

⁷¹ Document din 27 mai 1494: Pesty, *Szörény*, III, nr. 111, p. 115-116; Hurmuzaki, II/2, nr. CCCXVIII, p. 360-361.

⁷² Documente din 26 ianuarie 1492 (Pesty, *Szörény*, III, nr. 107, p. 112; Hurmuzaki, II/2, nr. CCXCVIII, p. 333-334) și 8 octombrie 1500 (Pesty, *Szörény*, III, nr. 123, p. 135-137; Hurmuzaki, II/2, nr. CCCLXXX, p. 454-455).

10. Situația de la Sebeș și Caran, unde catolicii (cei mai mulți dintre ei români) plăteau dijma într-un quantum redus, nu a fost unică la românii din regatul medieval al Ungariei. Au existat și alți catolici care s-au bucurat de un regim de favoare în materie de dijme. A fost cazul noilor convertiți. În secolul al XIV-lea, regii Carol Robert și Ludovic I au căutat să asigure un regim de favoare în materie de dijme pentru noii convertiți. Ei au sesizat piedica pe care o reprezentau dijmele în calea convertirii și au cerut papei să-i scutească pe noii catolici de această taxă sau cel puțin să o reducă, pentru un număr de ani. Parțial ei au și obținut această favoare de la Sfântul Scaun⁷³. Concepția care a stat la baza acestei cereri este redată în mod explicit într-un document referitor la satele românești de pe domeniul Duboz (în comitatul Timiș), de care am vorbit mai sus, sate pe care episcopul de Cenad a încercat în 1414-1415 să le supună la dijma⁷⁴. E vorba de o scrisoare din 15 ianuarie 1415, prin care antipapa Ioan XXIII i-a cerut arhiepiscopului de Strigoni (Esztergom) să investigheze abuzul episcopului de Cenad. Aici scutirea de dijme este motivată astfel: „pentru ca prin această [scutire] acești locuitori să ajungă mai ușor la mărturisirea credinței [catolice] și să nu se depărteze cu desăvârșire de la această credință dacă sunt siliți să plătească zisele dijme” (*ut ipsi habitatores eo facilius ad professionem eiusdem fidei pervenirent et ne si praefatas decimas solvere compellerentur ab eadem fide penitus resilirent*)⁷⁵. La fel a argumentat și minoritul Mihail Secuiul, în 1456, când a recomandat lui Capistrano scutirea pentru o perioadă a noilor convertiți de la plata dijmei⁷⁶. În regatul Ungariei, în unele epoci și locuri, ortodocșii care treceau la catolicism erau scutiți pentru o vreme de la plata dijmei sau plăteau dijma într-un quantum redus. Scopul era acela de a încuraja pe această cale convertirea, care – așa cum arată izvoarele epocii – era obstrucționată de dijma.

Despre unele comunități catolice românești care aveau deja o oarecare vechime, știm că plăteau dijma întreagă, în rând cu ceilalți catolici. În această situație s-au aflat, de exemplu, românii catolici din cetatea Medieș (azi Medieșu Aurit) și din satele din jur (în comitatul Satu Mare), trecuți la catolicism probabil în jurul anului 1200, care plăteau dijma în quantumul obișnuit, cum

⁷³ Vezi V. Achim, *Considerații asupra politicii față de ortodocși a regelui Ludovic I de Anjou, cu referire specială la chestiunea dijmelor*, în vol. *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, coord. Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 69-79. Această chestiune este tratată pe larg în studiul nostru *The Issue of the Tithe for the New Converts in the Hungarian Kingdom, Fourteenth-Fifteenth Centuries* (în curs de apariție).

⁷⁴ Vezi mai sus paragraful cu nota 38.

⁷⁵ *Acta pseudopontificum*, nr. 192, p. 248-250.

⁷⁶ Vezi mai sus paragraful cu notele 66 și 67.

rezultă dintr-o scrisoare a papei Grigore IX către Caterina, stăpâna domeniului, din 15 iulie 1377⁷⁷. Caterina, care ținea acele dijme în feud, a obținut de la papă posibilitatea de a dona bisericilor parohiale din cetate și din satele aparținătoare trei sferuri din aceste dijme⁷⁸.

Observăm că scutirile pentru noii catolici au fost făcute în scopul încurajării convertirilor, în vreme ce reducerea de dijmă de la Sebeș și Caran a fost introdusă din rațiuni ținând de rolul pe care îl aveau cele două comunități urbane în efortul antiotoman, facilitățile de ordin fiscal urmărind să consolideze capacitatea militară a familiilor și a comunității în ansamblu. Sub acest aspect, regimul dijmelor în cele două orașe din Banat nu își găsește comparație la românii din regatul Ungariei în secolul al XV-lea.

11. Studiarea unui proces care a avut loc în ianuarie 1500, la Buda, a ocazionat o incursiune în istoria regiunii de răsărit a Banatului în secolele XIV-XV. Procesul în care s-au confruntat pe de o parte episcopul de Cenad, iar pe de altă parte orașele Sebeș și Caran, s-a referit la dijmele pe care locuitorii celor două parohii catolice le datorau episcopiei. Deși țin în principiu de istoria bisericii catolice, în primul rând de chestiunea taxării, în condițiile Ungariei medievale dijmele bisericești aparțin și istoriei politice, economice și sociale a regatului. În cazul concret al comunităților catolice din Sebeș și Caran, dijmele sunt un indicator al raporturilor existente între regalitatea ungară și populația celor două orașe, deoarece regimul privilegiat în materie de dijme s-a aflat în legătură cu rolul pe care nobilii și locuitorii de altă condiție socială de aici l-au avut în apărarea țării împotriva primejdiei otomane. Aceste raporturi au însă o relevanță mai generală, ele sunt valabile și pentru districtul Sebeș (Caransebeș), în care erau situate cele două orașe. Urmărirea contextului în care a fost creat acest regim special a permis pătrunderea în interiorul societății locale în epoca respectivă, cu specificul ei etnic, social și administrativ.

---

⁷⁷ *Acta Gregorii PP. XI (1370-1378)*, ed. A. L. Tăutu, Roma, 1966, nr. 227 a, p. 435-437. Toate cele cinci documente care privesc situația de la Medieș: *ibidem*, p. 434-450.

⁷⁸ Pentru chestiunea românilor din cetatea Medieș și satele aparținătoare, vezi Francisc Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, XII, 1969, p. 7-35. De asemenea, notele lui A. Tăutu la documente, *loc. cit.*, p. 434-450.

ANEXĂ

1500 ianuarie 23, Buda

Vladislav II, regele Ungariei, consfințește înțelegerea la care s-a ajuns în cadrul procesului ce a avut loc la Buda, la 18 ianuarie 1500, în legătură cu dijele din orașele Sebeș (Caransebeș) și Caran (Căvâran). În cadrul procesului s-au confruntat pe de o parte Luca, episcopul de Cenad, iar de cealaltă parte nobilii și locuitorii din Sebeș și Caran, reprezentați de Ludovic Sas și Ladislau Floca. Episcopul a cerut să i se plătească dijele în produse, pe când delegații celor două orașe au arătat că, în virtutea unui privilegiu mai vechi, care a fost acordat de regii Ungariei, locuitorii parohiilor catolice din Sebeș și Caran plăteau doar o taxă anuală de 4 dinari de familie. S-a luat decizia ca acești locuitori să plătească în continuare câte 4 dinari de familie, conform privilegiului vechi, dar numai pe timpul vieții episcopului Luca.

Nos Wladislaus Dei gratia Rex Hungarie, Bohemie etc. Memorie commendamus, Quod cum nos causam illam et differentiam, quae inter fidelem nostrum Reverendum in Christo Patrem, Dominum Lucam Episcopum Ecclesiae Chanadiensis ab una ac Vniuersos Nobiles et Inhabitatores oppidorum nostrorum Sebes et Káran vocatorum ab altera partibus, ratione solutionis decimarum, per eodes nobiles fiendae, mota fuisset et exorta; volentibus eisdem partibus, nobisque in certis et quidem arduis negotiis regni nostri praeoccupatis, revisioni, discussionique et finali deliberationi, fidelium nostrorum Reverendi in Christo Patris Domini Dominici Episcopi Ecclesiae Varadiensis, et personalis praesentiae nostrae Locum tenentis, ac Magnifici Jose de Som Comititis Themesiensis partiumque regni nostri inferiorum Capitanei generalis, submissemus eandem iidem ad nos reversi, nobis uniformiter retulerunt eo modo: Quomodo in festo beatae Priscae virginis et martiris proxime preterito, Nobiles Ludovicus Zaz et Ladislaus Floka, in praefato oppido Sebes residentes in eorum ac caeterorum universorum nobilium et Inhabitatorum, eorundem oppidorum, nominibus et in personis, ac praelibatus Dominus Lucas Episcopus personaliter in ipsorum praesentiis constituti, Iidem Ludovicus Záz, et Ladislaus Floka in eorum et aliorum quorum supra nominibus et in personis, contra eundem Dominum Lucam Episcopum proposuissent eo modo: Quod quamvi ipsi et omnes eorum posteritates, a divis Regibus Hungariae, praedecessoribus scilicet nostris, ex eo, quod ispi in Confinibus huius regni nostri Hungariae et ferme in faucibus Turcorum, christiani nominis atrocissimorum hostium et inimicorum siti, locatique et positi sunt: ac cum eisdem saepe numero certare, crebroque pugnare, et interdum non sine maxima caede fratrum suorum, Insultibus eorum sese opponere, et illis resistere coguntur, in eo privilegiati

fuissent, idque eisdem concessum extitisset gratiose: Quod ipsi pro eorum decimis non magis quam quilibet eorum, singulos Quatuor denarios Episcopo ipsorum Dioecesano annuatim dare et soluere tenerentur: tamen nunc antefatus Dominus Lucas Episcopus easdem non juxta consuetudinem alias observatam, sed eo modo, quo terra fructus suos produceret, ab eisdem exigere, eosdemque ad solutionem ipsarum, per Censuras ecclesiasticas compellere et coarctare niteretur: in eorundem Actorum praejudicium et damnum manifestum. Quo audito praelibatus Dominus Lucas Episcopus, in ipsorum exurgens praesentiam, respondisset ex adverso: Quod licet hoc bene verum foret, ut praescripti nobiles et Inhabotatores dictorum oppidorum Sebes et Kárán hactenus pro eorum Decimis, non plus, quam quilibet eorum singulos quatuor denarios annuatim solvere soliti fuerint, quia tamen juxta contenta generalis novissimi decreti nostri, jam Decimae ipsae non auro, nec argento redimi, sed sicuti terra protulerit, recipi jubentur Ideo ipse Constitutione hac observata, Decimas hujusmodi de cetero per eosdem nobiles exigere et exigi facere vellet: eadem Constitutione, pace et lege dicti regni nostri requirente. Quibus sic habitis, cum ipsi partes inter easdem in praemissis iudicium et finalem deliberationem facere voluissent, tunc memoratus dominus Lucas Episcopus, tunc ad praefatorum Dominorum Episcopi Varadiensis, ac Comitum Themesiensis, ceterorumque proborum et nobilium virorum superinde laborantium intercessionibus, tum vero ut ipsi nobiles et Inhabitatores praetactorum oppidorum Sebes et Kárán, eo feruentius et sedulius defensionem hujus Regni incumbere, insistereque, et turcorum insultibus sese opponere valeant, id eisdem favorabiliter duxisset annuendum et concedendum, annuissetque et concessisset, ipsorum in praesentibus, ut ipsi Nobiles in praetactis oppidis Sebes et Kárán, sed et in circuitu duntaxat eorum oppidorum, sub plebania ipsorum oppidorum residentes, Decimas hujusmodi non aliter, nisi more alias consueto videlicet quilibet eorum singulos quatuor denarios praelibato domino Lucae Episcopo et Ecclesiae suae antedictae, durante vita ipsius domini Episcopi, annuatim dare, solvereque debeant et teneantur. Datum Budae, sexto die termini praenotati, Anno Domini Millesimo Quingentesimo.

EDIȚII: Pesty Frigyes, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapest, 1877, nr. 120, p. 129-131; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, publicate de Nic. Densușianu, vol. II/2, București, 1891, nr. CCCLXXVII, p. 449-450. Reprodus după Pesty Frigyes.

TESTAMENTUL ȘI FUNERALIILE LUI THOMAS JO, CASTELANUL CETĂȚII IECIU (1531)

Lidia Gros

Argument

Chiar dacă unii istorici continuă să se întrebe în ce măsură testamentul se validează ca document istoric (sursă credibilă), cercetarea acestui tip de izvoare demonstrează și scoate în evidență importanța pe care o dobândește, îndeosebi, raportat la epoca din care provine. Testamentul medieval, adeseori unica mărturie rămasă despre existența unui om, devine cu atât mai mult o sursă esențială pentru reconstituirea (chiar și parțială) a vieții și personalității acestuia și, implicit, a epocii în care a trăit.

Acesta este și cazul lui Thomas Jo (cel Bun), *nobilis vir* sau *egregius dominus*, cum apare în cele două documente, ce reprezintă singura dovadă scrisă (la nivelul actual al documentării) privind trecerea lui prin această lume și care, paradoxal, îi surprind tocmai sfârșitul: testamentul și lista cheltuielilor făcute pentru înmormântarea sa¹. Ne aflăm în fața uneia dintre foarte rarele situații în care, îndeplinirea de către executori a dispozițiilor testamentare privind propriile funeralii, este confirmată de înregistrarea lor într-un act aparte, care pentru istoricul preocupat de ceremonialul funerar constituie o sursă extrem de prețioasă. Această stare de fapt, ideală pentru cercetarea istorică, o datorăm în parte sfârșitului său tragic și rapid, care a făcut posibilă păstrarea împreună a celor două documente, între întocmirea testamentului (25 mai 1531) și înmormântare (29 mai 1531) intervalul temporar fiind foarte redus/scurt.

Testamentul lui Thomas Jo atrage atenția, în primul rând, prin forma sa exterioară, fiind unul dintre puținele testamente nobiliare din Transilvania, alcătuite/consemnate de un notar public², fapt ce îi conferă unele particularități, determinate de *officium tabellionatus*, care impune respectarea anumitor norme

---

¹ Arhivele Naționale Române. Direcția Județeană Cluj. Primăria orașului Bistrița. (în continuare: Arh. Naț. Rom. D.J. Cluj. P.O.B.). Seria I. Nr. 1139 și Nr. 1140.

² Despre aspectele exterioare privind redactarea testamentelor, vezi: Lupescu Mako Maria Magdalena, *Societate nobiliară și cultură materială în Transilvania medievală. Testamente nobiliare din Transilvania până la 1540*, teză de doctorat, coordonator prof. univ. dr. Ioan Aurel Pop, Cluj Napoca, 2008, p. 222 și urm. Un alt testament nobiliar întocmit de un notar public (semnalat și în teza amintită, p. 225) este cel al lui Nicolae, fiul lui Ladislau de Șintereag (16 iunie 1427), în: *Codex diplomaticus familiae Teleki de Szék*, ed. Barabas Samu, I, Budapesta, 1895, p. 504-505.

de redactare: datarea solemnă, cu toate elementele cronologice (zi, lună, an, indiction, anul pontificatului, ora aproximativă) și topografice (localitate, dieceză și locul exact unde se desfășoară mărturisirea testamentară), precum și formularea textului la persoana a treia (stilul indirect), în cele mai multe cazuri pentru acest tip de acte recurgându-se la adresarea directă (persoana întâi).

Scriș pe pergament, cu siguranță ulterior datei de 25 mai când a fost înregistrat sub formă de concept, cu o caligrafie elegantă, ușor ascuțită, și cu inițiala „I” mult alungită și bogat ornamentată, documentul dobândește un caracter maiestuos chiar, prin prezența semnului notarial reprezentat de un soare cu multe raze.

Cel ce redactează testamentul pe baza conceptului făcut în calitate de martor, calitate conferită de autoritatea sa notarială, este Thomas Angorinus, născut la Dipșa (jud. Bistrița-Năsăud) din dieceza Transilvaniei, ca fiu al lui Johannes Angorinus. Bacalaureat în arhitectură militară (arta fortificațiilor), el funcționează la Bistrița ca notar public și, în același timp, notar al orașului³. Numit și executor testamentar de către testator, ceea ce explică/justifică implicarea lui în organizarea funeraliilor, Thomas Angorinus primește ca răsplată, pentru strădania sa, un cal „*cum attinenciis*” (cu toate ce țin de el).

Sunt câteva motive care ne îndeamnă să supunem atenției acest document, „descoperit” în urmă cu câțiva ani, în timpul elaborării tezei de doctorat. Aprofundarea conținutului ne-a îndemnat să încercăm, fără pretenția exhaustivității, această abordare/analiză, ce se vrea un punct de pornire pentru tentative/încercări viitoare.

1. Testamentul

În data de 25 mai a anului 1531, într-o zi de joi, în jurul orei trei după amiază, în casa situată *intra muros* a lui Thomas Barbitonsor, *cohospes* al orașului Bistrița, din dieceza Transilvaniei, nobilul bărbat Thomas Jo⁴ își decide

³ Este posibil ca însemnarea făcută, cândva, în anul 1531, în Registrul de socoteli al orașului (1531-1537): *post mortem Thome notarii*, să se refere la el (Thomas Angorinus), ceea ce indică faptul că a decedat și el pe parcursul aceluiași an. Arh. Naț. Rom. D.J. Cluj. P.O.B. Seria IV. Nr. 20, p. 3. Această ipoteză ar putea fi susținută de faptul că testamentul văduvei lui Petrus Moldner, din 17 august 1531, este redactat de „*Georgius Seraphini, eo tempore vicem gerens notarii Bistriciensis*”, în: Wittstock Heinrich, *Beiträge zur Reformations- Geschichte des Nösnergaues*, Wien, 1858, p. 53.

⁴ Acest testament este singurul document care dovedește existența, la acea vreme, a unei familii nobiliare cu acest nume (Jo) în Transilvania. În prima parte a veacului al XVI-lea este atestată o familie „Jo” în Cluj-Mănăstur, posesoare de vii., fără nici o legătură cu personajul în cauză. (Jakó Zsigmond, *A Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*, II, Budapest, 1990, p. 513-514, nr. 4294 și 4296). La sfârșitul secolului

ultimul act de voință înaintea morții, ce avea să vină extrem de repede. Gestul lui este determinat de faptul că se află *in articulo mortis*: are un picior fracturat și este bolnav de ciumă, fapt ce explică găzduirea sa în casa lui Thomas Barbitonsor, probabil, unicul medic al orașului⁵.

Alături de el se află, în calitate de martori, pe lângă notar și gazda sa, Thomas, judele orașului Bistrița⁶ și Stephanus Zanthus⁷. Sunt, putem presupune, martori conjuncturali determinați de împrejurările în care se află testatorul, singurul „apropiat” din rândul/cadrul lor fiind judele orașului, pomenit în testament cu multă recunoștință pentru binefacerile acordate în numeroase rânduri. Remarcăm absența din șirul martorilor, în primul rând, al unui cleric. Condiție a legalității documentelor de acest tip, impusă de biserica parohială, prezența clericului este substituită, în acest caz, de cea a notarului public, a cărui autoritate are aceleași efecte juridice asupra valabilității actului. În al doilea rând, constatăm lipsa unui membru al familiei, prezent nu în mod obligatoriu, dar frecvent în asemenea momente. Reprezentanții familiei restrânse sau lărgite (soție, copii, frați, surori, cumnați, veri etc.) nu se regăsesc nici între legatarii

---

al XVI-lea (1583, 1586) documentele amintesc de nobilul Stephanus Jo (Joo) de Șard (jud. Alba), om al voievodului, în *Az Erdély káptalan jegyzőkönyvei 1222-1599*, Kolozsvár, 2006 (Erdély történelmi adatok. VIII.1), p. 127 nr. 325-326, p.163 nr. 426, p. 169 nr. 449, p.182 nr. 483.

⁵ Thomas Barbitonsor figurează în Registrele de socoteli ale orașului din anii 1524-1543, în această calitate, fiind plătit pentru îngrijirea unor bolnavi sau răniți, de către administrația urbană. Arh. Naț. Rom. D.J. Cluj. P.O.B. Seria IV. Nr. 19, 20, 21, 22 (passim).

⁶ Este vorba de Thomas Wallendorfer (după locul nașterii sale) sau Werner, Pellio, Kurschner (cu referire la meșteșugul practicat), considerat de istoricii veacului al XIX-lea, una dintre cele mai energice personalități din istoria orașului Bistrița. Jude în anii 1521-1524 și, cu întreruperi, în deceniul al patrulea, moare în anul 1541. Despre familia Wallendorfer și rolul lui Thomas în calitate de jude și jurat, vezi: Sculler Richard, *Wolfgang Forster. Bistritzer Stadtgeschichte aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts*, în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg 1889/1890*, Hermannstadt, 1890, p. 7; Idem, *Andreas Beuchel. Ein Beitrag zur Bistritzer Stadtgeschichte in dem Zeitalter des Thronstreites zwischen Ferdinand I und Zapoľya*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, N.F., 23/1890, p. 6-8; Dahinten Otto, *Geschichte der Stad Bistritz in Siebenbürgen*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1988, p.72-76; Gündisch Konrad G., *Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1993, p.273 și 407-408.

⁷ Stephanus Zanthus (Zantho) apare în Registrele de socoteli ale orașului (1526-1530) ca fiind plătit periodic (*racione sue stipendii*) cu 50 de dinari sau 1 florin. Nu este specificată natura activității sale. Arh. Naț. Rom. D.J. Cluj. P.O.B. Seria IV. Nr. 19 și Nr. 2 (passim).

testamentari, ceea ce sugerează faptul că la data hotărârii testamentului aceștia nu mai erau în viață și chiar probabilitatea ca Thomas Jo să nu fi fost căsătorit⁸.

După formula obligatorie de încredințare a sufletului în puterea lui Dumnezeu (*commendatio animae*), testatorul își exprimă dorința de a fi înmormântat *decenter et honorificentissime* în biserica parohială Sf. Nicolae din Bistrița. În acest scop lasă acesteia 16 florini, pentru funeralii complete și încă 20 de florini *ad structuram eiusdem ecclesie*.

Înainte de formularea dispozițiilor testamentare propriu-zise, Thomas Jo consideră necesar să precizeze că în calitate de castelan al cetății Ieciu (azi Brâncovenești, jud. Mureș)⁹ el s-a achitat de toate obligațiile¹⁰, justificând toate veniturile și plata tuturor slujbașilor/slujitorilor (*clientibus*) cetății, fapt ce poate fi dovedit de registrele lăsate spre păstrare în moșia Archiud (jud. Bistrița-Năsăud), posesie a cancelarului regelui¹¹. Este vorba de Ștefan Werböczy¹²,

⁸ Există și testamente întocmite în defavoarea familiei, dar în aceste situații (puține la număr) beneficiarii sunt în exclusivitate instituțiile eclesiastice și religioase, situație care nu se regăsește în cazul de față.

⁹ *Castrum Wetsch* (fost Ieciu, azi Brâncovenești, jud. Mureș) a aparținut familiei Losonc (probabil construit de aceasta). În anul 1511, Ioan Zapolya, voievodul Transilvaniei, emite din cetatea Ieciu un document în favoarea nobililor doamne Ana, soția lui Ladislau Banffy de Losonc și a fiicelor răposatului Nicolae Farcas de Herina (*Losonczy Bánffy család oklevéltár*, ed. Iványi Béla, II, Budapest, 1928, p. 438-439), ceea ce sugerează faptul că la acea dată încă aparținea familiei. În anul 1534, Francisc de Bethlen (înrudit prin alianță cu familia Losonc) și Francisc, fiul lui Nicolae Patocs de Disnăieu (azi Vălenii de Mureș, jud. Mureș), ruda sa, cer regelui să nu dăruiască cetățile Ieciu, Stremț (jud. Alba) și Almașu (jud. Sălaj) lui Francisc de Kend (Kendi), vicevoievodul Transilvaniei și lui Emeric Ballassa, viitorul voievod și Ștefan Maillat, voievodul Transilvaniei (Jako, Zsigmond, *op. cit.*, II, p. 570, nr. 4498.) Nu putem să ne pronunțăm cu certitudine care a fost statutul cetății (cui a aparținut) în jurul anilor 1530-1531 când Thomas Jo s-a aflat în fruntea ei. Oricum, el a preluat această funcție după februarie 1530, când în această calitate apare atestat Valentin de Șintereag (azi Corneni, jud. Cluj) (*Ibidem*, II, p. 511, nr. 4285) și a deținut-o scurt timp.

¹⁰ Despre castelani și atribuțiile lor, vezi: Rusu Adrian Andrei, *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 239-249. În lista „Fortificațiilor certe” (*Ibidem*, p. 521) Ieciu este confundat cu Idecu de Jos (*Wetsch* fiind identificat cu Idecu), probabil, pe urmele lui Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája (1301-1457)*, I, Budapest, 1996, p. 331.

¹¹ *Erked* (Archiud, jud. Bistrița-Năsăud) este una dintre posesiunile transilvănene ale lui Ștefan Werböczy. În data de 4 aprilie 1532 el se află pe această moșie, de unde se adresează sfatului orașului Bistrița în legătură cu prinderea unor tâlhari ascunși prin zonă. Scrisoarea este datată: *ex domo mea de Erked, feria quinta proxima post festum Ressurreccionis domini, anno domini 1532*, în Berger Albert, *Urkunden-Regesten aus*

cancelarul regelui Ioan I Zapolya (1526-1540), față de care Thomas Jo își exprimă recunoștința *humiliter*, în calitate de servitor credincios (familiar) al acestuia, lăsându-i prin testament un cal mic turcesc.

Prezența insolită în cadrul unui testament al acestui „raport de activitate” trădează indirect caracterul unui om, pentru care îndeplinirea obligațiilor/îndatoririlor impuse de slujba (*officium*) pe care o îndeplinește devine o problemă de conștiință și onoare. Desigur, el este în pragul morții și vrea să lase în urma lui lucrurile în bună orânduială, atât cele oficiale, legate de cetatea pe care a slujit-o, cât și cele personale și anume bunurile dobândite „nu fără multă osteneală” pe câmpul de luptă/ ca oștean.

1.1. Dispoziții testamentare

Un alt fapt surprinzător, ținând seama de statutul nobiliar al testatorului, constă în absența posesiilor/moșiilor din inventarul bunurilor testate/lăsate, care se rezumă la bani, animale (în special, cai), veșminte și câteva obiecte de preț¹³. Beneficiarii acestui relativ modest lăsamânt sunt câțiva apropiați, slujitorii și servitorii săi, precum și instituțiile eclesiastice și religioase din Bistrița.

Cea mai mare parte a bunurilor sale revine lui Balasthie Pall (*egregius*), pentru ca, la timpul potrivit, să le înzestreze pe cele două copile pe care le crește/aflate în casa lui: 150 de florini, o cruce de aur, 5 *tollotok huszaronum*¹⁴,

---

dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen (1203-1570), I, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1986, p. 336, nr. 1262.

¹² Ștafan Werbőczy (născut în jurul anului 1458 la Werbőcz, mort în anul 1541 la Buda) face parte dintr-o vache familie originară din comitatul Ugocsa, cu posesiuni în comitatele Nográd, Zolyom, Veszprem și Turda. Este una dintre cele mai pregnante personalități istorice ale Ungariei, din prima parte a secolului XVI, cu vaste cunoștințe juridice, autorul culegerii legislative cunoscută sub numele de *Tripartitum*. Situându-se de partea lui Ioan Zapolya, voievodul Transilvaniei, în luptele duse cu Ferdinand de Habsburg pentru ocuparea tronului Ungariei, Werbőczy este răsplătit de acesta cu funcția de cancelar regal, pe care o deține între anii 1526-1541, în *Magyar Nagylexikon*, 18, Budapest, 2004, p. 664.

¹³ Potrivit dreptului testamentar, testatorul poate dispune liber doar de acele pământuri și case care sunt achiziții proprii, sau care sunt dobândite prin donații, cumpărare sau schimb. (Lupescu Mako Maria Magdalena, *op. cit.*, p. 90). Este posibil ca Thomas Jo să nu fi beneficiat de nici o posesie transmisibilă prin testament. Faptul că numele lui nu e completat de vreo referință la o moșie (de origine sau domiciliu) ne situează pe tărâmul speculațiilor probabile, în condițiile în care informația noastră se rezumă doar la aceste două documente.

¹⁴ *Tollotok* (tolltok) este un ornament (sub formă de broșă) din aur sau argint, împodobit cu pietre prețioase, pentru fixarea penelor (de egretă, cocor etc.). La bărbați, aplicat pe acoperământul capului (pălărie, căciulă), iar la femei pe haină. *Schupitza* (subitza), un fel de șubă, în Radvánszki Béla, *Magyar családelet és háztartás a XVI es XVII*

încă 50 de florini aflați la Mathiuschii Gergel, de pe urma vânzării sării, dăruite testatorului de domnul cancelar¹⁵, precum și 15 boi, 8 vaci și o cingătoare din argint, aurită, păstrate toate la Ladislau Rhödey.

Alături de Balasthie Pall și fiicele sale, care reprezintă „familia adoptată” a testatorului, persoanele cele mai apropiate, care apar ca legate, sunt, deja amintiții Ștafan Werböcz, cancelarul regelui, căruia îi revine un cal mic turcesc și Thomas Wallendorfer, judele orașului Bistrița, care primește un cal turcesc mai mare, prețuit la 75 de florini.

Servitorilor săi, le lasă 18 florini, valoarea unei datorii, iar lui Francisc (probabil cel mai vechi și devotat dintre ei), un cal *cum attinenciis*. Aprodului, de asemenea un cal *cum attinenciis* și 10 florini. Lui Luka *porkolab*¹⁶, pe lângă un cal *cum attinenciis*, și o haină de husar *cum schupitza* și 20 de florini, iar lui Stephanus Zanthus și Thomas, notarul public, (ambii martori și executori testamentari), câte un cal *cum attinenciis*.

Pentru plata slujitorilor săi (*servitoribus suis*), Thomas Jo cere să fie folosiți cei 70 de florini aflați spre păstrare (*in deposito*) la Zerlingk Anthonius, pe aceeași moșie, Archiud, unde fuseseră lăsate și registrele cetății.

Lăsământul *pro anime sue*, ocupă un spațiu modest în cadrul testamentului, în pofida grijii manifestate de testator față de această latură a ființei sale. Biserica parohială Sf. Nicolae din Bistrița, aleasă ca loc de înmormântare, este principala beneficiară a acestuia: 20 de florini și un cal bătrân, numit Farkasch, dăruit plebanului ca *offertorium*. Confesorului său îi lasă, de asemenea, un cal *cum attinenciis*, iar tot ce rămâne, după împlinirea acestor dispoziții, se împarte tot *in pios usus*, anume: spitalelor, mănăstirilor, săracilor și cerșetorilor.

Cei trei executori testamentari aleși de Thomas Jo, respectiv judele orașului Bistrița, Stephanus Zanthus și notarul, sunt desemnați și cu organizarea funeraliilor care trebuie să se desfășoare „în același fel care se obișnuiește pentru orice bărbat din regatul Ungariei”, ceea ce dovedește interesul deosebit/

---

században, I, Budapest, 1896, p. 296 și 133. Bartal Antonius în *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae, 1901, p. 646, consideră că e un diminutiv pentru șubă (o șubă mai mică).

¹⁵ Este vorba, probabil, de ocna din Albeștii bistriței (jud. Bistrița-Năsăud) care, potrivit unui document din 13 august 1527 era administrată în folosul cancelarului Ștefan Werböcz, beneficiarul veniturilor obținute de pe urma exploatarei ei. (Berger Albert, *op. cit.*, I, p. 265, nr. 996).

¹⁶ Nu putem preciza dacă este vorba de un *castellanus* (sinonim cu *porkolabus*) sau de „prefectul porților orașului”, *porkolabus* având și acest sens. În: Bartal Antonius, *op. cit.*, p. 503. În Registrele de socoteli ale orașului, din perioada dată, apar frecvent „porkolabi” plătiți de oraș, pentru slujba lor, cea de „responsabili” cu paza porților.

preocuparea deosebită a celui aflat în pragul morții pentru pregătirea „marii treceri”.

Formula obișnuită de întărire/autentificare a actului, care include datele de identificare și confirmare în funcția notarială ale lui Thomas Angorinus, încheie acest testament care, adiacent conținutului propriu-zis, deschide spre reflexie și interogare o problemă variată și deopotrivă relevantă în permanenta noastră tentativă de „re-compunere” a faptelor trecute.

1.2. Funeraliile lui Thomas Jo

Dispozițiile testamentare, completate de lista cheltuielilor făcute pentru organizarea funeraliilor, conturează desfășurarea ceremoniei care însumează mai multe ritualuri legate de actul morții.

Dorința lui Thomas Jo de a fi înmormântat *decenter et honorificentissime* în biserica parohială Sf. Nicolae din Bistrița și de a avea parte de funeralii complete este îndeplinită, după cum o dovedesc însemnările făcute cu acest prilej.

În primul rând, acasă (casa lui Thomas Barbitonsor), trupul celui mort este pregătit pentru drumul cel de pe urmă, probabil de către gazda sa, care primește 2 florini pentru aceasta. În același timp, executorii se îngrijesc ca ceremonia înmormântării să se desfășoare potrivit cerințelor testamentare. Astfel sunt pregătite: mormântul și „însemnele” (emblemele pictate) speciale pentru acoperirea acestuia, pânza neagră și steagurile care se pun /cu care se împodobește pe calul ce deschide cortegiul funerar, lumânările, torțele, tămâia, plata clopotarului. Se asigură ca locuitorii orașului să participe la funeralii (sunt trimiși copii pentru a-i convoca), de asemenea, ca membrii a trei confrerii (*Corporis Christi, Trinitatis* și *Decem Millium Martirum*)¹⁷, purtând torțe, să însoțească trupul defunctului (de acasă) la biserică (în acest caz și locul înmormântării), cortegiul funerar fiind organizat/condus de *rector schole*. Pentru a conferi un plus de respectabilitate ceremoniei se impune prezența în cortegiu a săracilor (instituționalizați sau nu), caritatea, o virtute dată omului prin grație divină, fiind una dintre modalitățile cele mai eficiente pentru obținerea mântuirii sufletești.

Un aspect esențial al funeraliilor, reflectat și de lista cheltuielilor făcute pentru înmormântarea lui Thomas Jo, îl reprezintă slujbele religioase specifice, atât cele ce alcătuiesc *suffragia mortuorum*, cât și cele solicitate în schimbul

¹⁷ Pentru confreria Celor Zece Mii de Martiri, e singura atestare documentară. Confreriile Sf. Treimi și Corpus Christi apar și în testamentul lui Martinus de Biertan, pleban în Walldorf Inferior și magistrul al hospitalului din Bistrița, 1502 (Gross, Lidia, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, 2009, p. 225 și 283-284) și în testamentul văduvei lui Petrus Moldner, 1531 (Wittstock Heinrich, *op. cit.*, p. 53).

donățiilor *pro anime*. Pentru slujbele religioase oficiate de preotul paroh, inclusiv liturghia specială (*missa exsequialis*), de asemenea, ca daruri pentru sufletul răposatului (*offertorium*) și elemosină (pomana dată săracilor) se plătesc 10 florini, iar pentru liturghiile din ziua următoare înmormântării, călugării gri (franciscani) și cei negri (dominicani) primesc 6 florini. Capelanilor bisericii parohiale le revin 16 florini *pro integris exsequiis*, ce implică liturghia funerară (*requiem*) oficiată la capela (altarul) propriu.

Acumularea, uneori extravagantă, a slujbelor religioase, alimentată de grija excesivă pentru liniștea sufletească după „marea trecere”, devine evidentă începând cu secolul al XIV-lea când doar liturghia este propusă sistematic (și insistent) ca intercesiune avantajoasă pentru eliberarea din Purgatoriu, spre deosebire de veacurile anterioare când sunt recunoscute patru modalități de ajutorare a celor răposați: rugăciunea, pomana, jertfa hostiei și postul¹⁸.

Caracterul public al ceremoniei funerare este pe deplin ilustrat și în cazul înmormântării lui Thomas Jo. Implicarea în organizarea și desfășurarea funeraliilor, pe lângă clerici, a numeroase alte persoane, precum: croitorul (pentru acoperământul necesar calului în timpul procesiunii), pictorul (pentru decorarea „însemnelor” ce se pun pe mormânt), fierarul (pentru potcovitul cailor), călugărițele (pentru confecționarea lumânărilor), copiii (pentru chemarea locuitorilor orașului la înmormântare), *rector schole* (conducătorul școlii, pentru organizarea cortegiului), clopotarii, „școlari”, călugării, săracii, cerșetorii și, de asemenea, participarea cel puțin teoretic, a întregii populații urbane, conferă morții lui Thomas Jo și ceremoniei funerare statutul unui eveniment social, fapt obișnuit ținând seama de mentalitatea epocii, dominată de grija pentru viața „de dincolo” și de sentimentul fraternității (fundamentat pe iubirea creștină) specific comunităților medievale. Lipsa familiei nu este un impediment pentru a avea o „moarte frumoasă”, societatea medievală având reglate mecanismele necesare pentru substituirea acesteia în spiritul carității și solidarității creștine.

Suma cheltuielilor făcute efectiv pentru funeralii se ridică la aproximativ 65 de florini, aproape de prețul unui cal turcesc mare și de bună calitate (75 fl)¹⁹, sau de prețul unei case obișnuite²⁰. Este dificil de precizat, cât reprezintă această

¹⁸ Chiffolleau Jacques, *Sur l'usage obsessionnel de la messe pour les morts à la fin du Moyen age*, în *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux au XII au XV siècle*, Ecole Française de Rome, 1981, p. 246-247.

¹⁹ Este vorba de valoarea calului lăsat prin testament lui Thomas Wallendorfer și care, nu știm de ce, a fost scos spre vânzare, după cum reiese din însemnările privind veniturile obținute din bunurile lui Thomas Jo. Din aceste însemnări rezultă că prețul cailor este foarte diferit în funcție de calitatea lor: de la 3 fl. 50 dinari (un cal obișnuit), sau 10 fl. un trăpaș (*gradarius*), până la 75 fl. un cal turcesc de bună calitate.

²⁰ Prețul unei case obișnuite (modeste) din Bistrița, la vremea respectivă, oscilează între 50-80 fl., în Schuller Richard, *Christian Pomarius*, p. 192.

sumă, raportată la valoarea altor funeralii din epocă, nobiliare sau urbane, în condițiile în care nu se păstrează date privind acest aspect.

Considerăm, totuși, că Thomas Jo a avut parte de o înmormântare onorabilă, potrivit rangului său, care ilustrează într-un mod semnificativ atât importanța acordată gesturilor/modalităților de dobândire a mântuirii eterne (ritualuri funerare și comemorative) cât și solidaritatea umană ce concură la atingerea ei.

2. Ne oprim în cele ce urmează la câteva aspecte, considerate, în mod subiectiv „problematic” și care supuse interogației și analizei por oferi, în opinia noastră, noi temeuri interpretative.

2.1. Ciuma – nu întotdeauna o „moarte neagră”

În momentul în care Thomas Jo își decide testamentul, el este bolnav de ciumă, dar, paradoxal, aceasta nu îl împiedică nici să își îndeplinească/împlinească ultimul act de voință, nici să aibă parte de o „moarte frumoasă”.

Ciuma sau „moarte neagră”, cu toate că a provocat în evul mediu un număr mult mai ridicat de victime (prin epidemiile repetate) decât lepra (mala-die contagioasă deopotrivă), nu reușește decât mai târziu să provoace reacțiile de apărare ale oamenilor împotriva ei, concretizare în primele măsuri profilactice, fapt explicabil prin ușurința transmiterii bolii și rapiditatea decesului celui infestat (a treia sau a cincia zi de la apariția primelor simptome)²¹.

Astfel, spre deosebire de lepră, o boală care a determinat apariția unor instituții speciale pentru izolarea celor contaminați (leprozeriile), a generat o întreagă legislație care să fixeze statutul leprosului în societate (mai exact, în afara ei)²² și chiar a impulsionat înființarea unui ordin hospitalier (Ordinul Sf. Lazăr), ciuma rămâne secole de-a rândul o realitate posibilă, înfricoșătoare și repetabilă²³.

²¹ Măsuri de izolare a bolnavilor și ținere sub observație s-au luat pentru prima dată în porturi, de exemplu: la Ragusa (1377), pentru un termen de 30 de zile (Trentina) și la Marsilia (1384) pentru 40 de zile (Quarantaine), în Huttman Arnold, *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen*, Hermannstadt/Sibiu, 2000, p. 259.

²² Reicke S., *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*, II, Stuttgart, 1932, p. 233-279.

²³ De exemplu, în Ungaria și Transilvania între anii 1349-1526 sunt atestate 26 epidemii de ciumă, în secolul al XVI-lea, 7 epidemii, iar în cel următor, 10. „Porțile” de intrare ale bolii în Transilvania sunt îndeosebi trecătorile din Carpați și orașele din apropierea lor: Bistrița, Sibiu, Brașov. În: Huttman, Arnold, *op. cit.*, p. 258.

Epidemia de ciumă din Transilvania, din anii 1530-1531, a izbucnit, potrivit cronicilor vremii, în Țara Bârsei și s-a extins spre vest, cuprinzând aproape întreg spațiul intracarpatic²⁴.

Apariția ei la Brașov determină intervenția magistratului urban, care cere medicului orașului, Sebastian Pauschner, să scrie o carte pentru „iluminarea” oamenilor, privind măsurile de protecție împotriva bolii. Astfel, în cursul anului 1530, apare la Sibiu broșura „Eine kleine Unterrichtung”²⁵, un ghid concis ce cuprinde sfaturi practice pentru preîntâmpinarea contaminării cu ciumă, fuga din calea ei fiind recomandarea principală făcută de medicul brașovean. Constatăm faptul că, deși se cunoaște în epocă caracterul contagios al bolii, nu este prevăzută izolarea bolnavilor, sau asistența colectivă a celor contaminați²⁶.

În aceste condiții, nu ne mai surprinde atitudinea orășenilor din Bistrița față de „cazul” Thomas Jo care, *in articulo mortis* fiind, beneficiază de aceeași atenție și grijă ce se acordă tuturor celor ce se pregătesc de „marea trecere”: deși e un „străin” de oraș, el este găzduit în casa medicului²⁷, în care, în prezența martorilor legitimi, își întocmește testamentul și de unde, în cadrul unei procesiuni funebre solemne, la care este convocată întreaga comunitate, trupul lui este dus spre biserica parohială, locul ales al înmormântării sale.

Această solidaritate fundamentată pe sentimentul fraternității creștine și al carității, dovedită de comunitatea urbană sau, cel puțin, de reprezentanții săi,

²⁴ Samarian Pompei Ghe., *Din epidemiologia trecutului românesc. Ciuma*, București, 1932, p. 31; Binder Paul, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511-1603)*, în *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, sub redacția lui Ghe. Brătescu, București, 1983, p. 100; Cernovodeanu Paul, Binder Paul, *Cavalerii Apocalipsului. Calamități naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 46-48.

²⁵ Titlul complet al lucrării lui Sebastian Pauschner, *Eine kleine Unterrichtung. Wie Mann sich halte Soll In der Zeist der Ungütigen Pestilenz?* (Sibiu, 1530). Se păstrează doar într-un manuscris de veac XVII, în Huttman Arnold, *op. cit.*, p. 168.

²⁶ S. Pauschner preia în broșura sa unele idei consacrate deja din timpul medicului persan Rhazes (865-923) privind protecția față de ciumă. Fuga este recomandată tuturor, dar celor săraci care nu își pot părăsi locuințele li se cere să respecte următoarele interdicții: să se ferească de contactul cu ceilalți oameni (îndeosebi cu cei îmbolnăviți), să nu folosească hainele celor bolnavi, timp de 3 luni să nu folosească nici încăperile în care au zăcut sau murit bolnavii de ciumă, bolnavii să nu fie vizitați, morții să nu fie sărutați, să nu fie frecventate, în timp de epidemie, băile publice, și bisericile (cu excepția liturghiei), în Huttman Arnold, *op. cit.*, p. 259.

²⁷ În Bistrița este atestată o capelă sau biserică consacrată Sf. Rochus, ocrotitorul bolnavilor de ciumă și o confrerie patronată de aceasta. Datele minime fac imposibilă precizarea dacă, și în ce fel, această confrerie se implică în timpul epidemiilor de ciumă. Dacă rostul ei era grija celor contaminați sau organizarea înmormântării lor, de ce nu apare menționată în documentele privitoare la Thomas Jo? în Dahinten, Otto, *op. cit.*, p. 208; Gross Lidia, *op. cit.*, p. 285.

stimulată, cu siguranță, de prezența și implicarea lui Thomas Wallendorfer, judele orașului, se manifestă ca un substitut al solidarităților tradiționale (familiale, de rudenie, parohiale, confraternale, de breaslă etc.), în care „nobilul bărbat” Thomas Jo, om al armelor și, întâmplător, lipsit de o familie, nu se regăsește.

Ea este, de asemenea, justificată de concepția omului medieval asupra bolii. Plasată între păcat și mântuire (ca pedeapsă, sau ca încercare a credinței), boala generează o atitudine ambivalentă, care oscilează între tentativa de excludere din societate și compasiunea totală, concretizată în acțiunile caritabile, a căror fundamentare teologică se găsește în parabola Judecării de apoi (din Evanghelia lui Matei, cap. 25): îngrijirea bolnavilor, ajutorarea săracilor, adăpostirea prierilor și străinilor, vizitarea prizonierilor din închisori etc., acestora adăugându-li-se ulterior și funeraliile pentru morți. *Mortuus sepelitur* devine una dintre cele mai importante și constante acțiuni caritabile ale societății medievale, în care solidaritatea umană dobândește deplina manifestare, urmărind mântuirea sufletească atât pentru defunct, prin funeralii, cât și pentru cei ce se îngrijesc de rostul lor.

Atitudinea locuitorilor din Bistrița față de Thomas Jo, un „străin”, bolnav de ciumă, cu un sfârșit ireversibil, ilustrează printr-un *exemplum* particular principiile carității, pe care pietatea medievală le promovează, „încadrarea morții” fiind una din îndatoririle esențiale ale bunului creștin, preocupat de propria mântuire.

Starea nobiliară, precum și funcția de castelan al cetății Ieciu îl privilegiază, desigur, pe Thomas Jo, dar nu condiționează atitudinea pozitivă a comunității urbane. Potrivit documentelor vremii, orașele se îngrijesc de înmormântarea oricărui străin, sau sărac, care se întâmplă să moară în oraș, în unele *civitates* ale Transilvaniei, fiind atestate instituții specializate în acest scop, anume confreriile „exilaților” (*confraternitates exsulum*, Elenden-Bruderschaften), precum *Corpus Christi* din Sibiu²⁸ și Sf. Ecaterina din Cluj²⁹.

Sfârșitul lui Thomas Jo, deși este al unui om singur și suferind de o boală cumplită, poate fi încadrat în „moartea frumoasă”, pe care dezideratele vremii o reclamă drept garanție a mântuirii, și care mobilizează întregul mecanism al solidarităților generate de sentimentul fraternității creștine.

2.2. „Apropiatii” lui Thomas Jo: Ștefan Werböczy și Thomas Wallendorfer

Ștefan Werböczy și Thomas Wallendorfer (Werner, Pellio, Kurschner) apar ca legatari în testamentul lui Thomas Jo, ambii primind câte un cal, de

²⁸ Gross, Lidia, *op. cit.*, p. 226-254.

²⁹ *Ibidem*, p. 270-276.

valoare diferită, cel din urmă figurând și în calitate de martor și executor testamentar. Relațiile testatorului cu fiecare în parte este precizată în cuprinsul testamentului: dacă față de cancelarul regelui Ungariei, Thomas Jo se raportează ca /un/ slujitor (familiar) față de stăpânul său, relația /sa/ cu judele orașului Bistrița se bazează pe recunoștința datorată acestuia pentru binefacerile făcute lui „în fiecare zi”.

Lipsa unor informații suplimentare privitoare la Thomas Jo, sau a unor indicii sugestive în acest sens din biografiile lui Ștefan Werböczy și Thomas Wallendorfer, face foarte dificilă reconstituirea împrejurărilor în care s-au stabilit și au evoluat relațiile celor trei.

Datele cuprinse în testament, coroborate cu evenimentele care marchează istoria Bistriței în primele decenii ale veacului al XVI-lea, pot oferi, însă, puncte de sprijin pentru conturarea unor ipoteze.

Istoria orașului Bistrița, în prima parte a veacului XVI, este extrem de agitată. Pe lângă luptele pentru tronul Ungariei, purtate de Ferdinand de Habsburg și Ioan Zapolya, împreună cu aliații lor, pătrunderea ideilor Reformei care bulversează ordinea lumii catolice, epidemiile de ciumă și foametea, resimțite, de altfel, și în alte orașe ale Transilvaniei, în Bistrița situația este agravată, pe de o parte, de existența unui conflict de interese, de lungă durată, care divizează patriciatul în două „partide” adverse/rivale³⁰, iar pe de altă parte, de statutul incert al orașului (și districtului) datorite domnitorului Moldovei, Petru Rareș³¹.

Conflictul, generat de mai vechi neînțelegeri între breasla pielarilor (cojocarilor) și breasla cizmarilor (pantofarilor) și în care importante familii ale patriciatului se situează de o parte sau alta a rivalității în lupta lor pentru putere, este dublat ulterior de situarea pe poziții diferite și în lupta derulată, după 1526,

³⁰ Pentru aceste aspecte din istoria Bistriței, vezi: Kisch, Oskar, *Geschichte von Bistritz und des Nösnergaues*, I, Bistritz, s.a., p. 37-43; Schuller Richard, *Andreas Beuchel*, p. 5-70; Idem, *Wolfgang Forster*, p. 5-31; Goldenberg Samuel, *Contribuție la istoria Bistriței și a văii Rodnei la începutul sec. al XVI-lea*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, IV/1960, fasc. I, p. 60-61; Dahinten, Otto, *op. cit.*, p. 71-81.

³¹ Din bibliografia foarte bogată privind relațiile Moldovei cu Transilvania în sec. al XVI-lea, îndeosebi pentru aspectul concret ce ne interesează, semnalăm doar câteva lucrări: Simionescu Ștefan, *Țările Române și Imperiul Habsburgic (sec. XVI)*, în *Revista de istorie*, 28/1975, nr. 8, p. 1198-1207; Feneșan Cristina, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 23 și urm.; Constantinescu Radu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș (1527-1546)*, București, 1978, passim; Tătar, O., *Disputa pentru coroana Ungariei dintre Ferdinand și Zapolya (1526-1540)*, în *Sargeția*, XXVII, 1997/1998, nr. 1, p. 496; Luca Cristian, *Documente italiene inedite privind relațiile politice ale lui Ioan Zapolya cu Ferdinand I de Habsburg*, în, *Ibidem*, p. 473-476.

pentru obținerea tronului Ungariei, Thomas Wallendorfer fiind un partizan constant al lui Ioan Zapolya³².

Numitorul comun în biografia celor două personaje provenite din lumi diferite, nobilul/aristocratul Ștefan Werböczi și burghezul Thomas Wallendorfer, constă în situarea lor de aceeași parte, respectiv a lui Ioan Zapolya, în lupta dusă de acesta împotriva lui Ferdinand de Habsburg, pentru obținerea coroanei ungare.

De aceeași parte îl situăm/regăsim și pe Thomas Jo, în calitatea sa de slujitor/familiar al lui Ștefan Werböczi, cu siguranță, și înainte de ocuparea funcției de castelan al cetății Ieciu, pentru serviciile sale fiind răsplătit cu veniturile cămării de sare din Albeștii Bistriței, aflate în administrarea cancelarului. Legătura dintre Thomas Jo și Ștefan Werböczi se bazează pe fidelitatea și încrederea reciprocă pe care le presupune (și impune) „familiaritatea” (familiaritas), ilustrative/grăitoare, în acest sens, fiind găzduirea Margaretei Werböczi în cetatea Ieciu în vara anului 1530³³ și depozitarea registrelor de socoteli ale cetății la reședința cancelarului din Archiud.

Anul 1530 rămâne în analele orașului Bistrița, în fruntea căruia se află Thomas Wallendorfer în calitate de *judex*, ca unul foarte dificil: pe lângă epidemia de ciumă, populația se confruntă cu asediul impus/declanșat de Petru Rareș, care are drept rezultat recunoașterea de către oraș a autorității domnitorului Moldovei (cu tot ce implică aceasta), în schimbul păstrării libertății administrative și judecătorești³⁴.

³² Kisch Oskar, *op. cit.*, p. 37; Dahinten Otto, *op. cit.*, p. 71-72.

³³ La 10 iulie 1530 *ex castro Weech*, Margareta, soția lui Ștefan Werböczi, se adresează lui Thomas Wallendorfer, judele orașului Bistrița, în legătură cu prinderea/arestarea de către acesta a unor supuși de-ai săi. (Berger, Albert, *op. cit.*, I, p. 327, nr. 1227). La acea dată, cu siguranță, castelan al cetății era Thomas Jo (vezi nota 9), dar e greu de precizat statutul cetății, respectiv posesorul real al acestuia. La nivel pur speculativ putem lansa ipoteza că Ștefan Werböczi a încercat să-și impună controlul asupra cetății Ieciu (rațiuni strategice), ceea ce ar justifica prezența unui om de încredere în funcția de castelan și adăpostirea/depunerea Registrelor cetății la reședința lui din Archiud. Din documente ulterioare anului 1531, rezultă că cetatea era revendicată de familii înrudite cu familia Losonc (Bethlen și Patocs), care se opun regelui Ioan Zapolya (1534) și cancelarului Ștefan Werböczi (1539), ca cetățile Ieciu, Almașu Și Stremț să fie donate voievozilor Transilvaniei Emeric Ballasa și Ștefan Maillat, sau lui Francisc de Kend (Kendi), viitorul *magister tavernorum* al regelui (Jako Zsigmond, *op. cit.*, II, p. 570, nr. 4498 și p. 625, nr. 4714).

³⁴ Asediul asupra orașului a fost declanșat la instigațiile lui Andreas Beuchel, fost jude al Bistriței, constant adversar al lui Thomas Wallendorfer, pentru gestul lui fiind condamnat de senat/magistrat ca trădător și decapitat în 25 iulie 1532. În: Dahinten, Otto, *op. cit.*, p. 78-79.

Probabil că, în aceste împrejurări tensionate pentru soarta orașului, Thomas Jo a avut o implicare care ar putea explica/justifica atitudinea binevoitoare a lui Thomas Wallendorfer față de el, concretizată în „numeroasele binefaceri” care au atras, în cele din urmă, recunoștința profundă a testatorului până în ultimul moment al vieții sale.

Încercarea noastră de a reconstitui momente din biografia lui Thomas Jo, prin prisma relațiilor sale cu Ștefan Werböczy și Thomas Wallendorfer, cei doi „apropiați” menționați ca atare în testamentul său, rămâne la nivel ipotetic, atâta timp cât descoperirea unor izvoare documentare /suplimentare/ nu va face posibilă completarea/îmbogățirea cunoștințelor privitoare la acest personaj și, poate, chiar reconsiderarea lui.

2.3. Grijă pentru „viața de dincolo”: donațiile pentru suflet

Încredințarea sufletului „în clipa de pe urmă”, în mâinile Creatorului, este sprijinită de rugăciunile și donațiile speciale făcute în acest scop. Salvarea sufletului, urmărită de-a lungul întregii vieți prin exersarea pietății și carității este asigurată, în cele din urmă, prin lășămintele testamentare *ob remedium anime*³⁵.

Importanța pe care o acordă Thomas Jo propriilor funeralii și care se încadrează în atitudinea generală a epocii, demonstrează grija acestuia pentru soarta sufletului său. Astfel, rugăciunilor plătite (ale preoților, capelanilor, călugărilor franciscani și dominicani, cu cât mai numeroase cu atât mai salvatoare/folositoare), li se alătură donațiile în favoarea bolnavilor și săracilor, instituționalizați, sau nu: leproșii și cei adăpostiți în hospitalul orașului³⁶ primesc 10 florini, iar săracilor le revine ca pomană (*in elemosinam*) o sumă neprecizată și postav gri pentru haine în valoare de 6 florini.

Ajutorarea săracilor (*pauperes Christi*), care în evul mediu formează un adevărat *ordo* a cărui existență se legitimează prin valoarea spirituală a suferinței³⁷, se înscrie, alături de liturghie, între modalitățile sigure de izbăvire.

Un dar special, care apare frecvent, îndeosebi în testamentele nobiliare, îl reprezintă calul, dat bisericii alege ca loc de înmormântare. Spre deosebire de alte donații făcute pentru mântuirea sufletului, prin care donatorul sau testatorul este răsplătit cu rugăciunile și liturghiile cuvenite, gestul oferirii calului constituie o dăruire (pur și simplu) în schimbul căreia nu se solicită nimic. Este un obicei întâlnit și în spațiul occidental, simbolic pentru starea nobiliară

³⁵ Pe larg despre donațiile „pentru suflet”, vezi: Lupescu Mako Maria Magdalena, *op. cit.*, p. 156-221.

³⁶ Este vorba de leprozeria Sf. Spirit „extra muros civitatis” și hospitalul Sf. Elisabeta.

³⁷ Mollat, Michel, *Les pauvres au Moyen Age*, Paris, 1978, p. 133-134.

(cavalerul), ca în procesiunea funerară solemnă să fie purtat în fruntea cortegiului, calul defunctului – dăruit apoi bisericii care beneficiază de *ius sepeliendi*.

Fără a intra în detalii legate de originea și simbolistica dăruirii calului ca *mortuarium* eclesastic³⁸, constatăm că testamentele, arareori, pomenesc explicit despre conducerea calului în procesiunea funerară, cel mai adesea figurând ca dar oferit bisericii³⁹. Testamentul lui Thomas Jo este printre puținele documente de acest tip care precizează prezența calului, ce urmează a fi dat plebanului, *in conduccione funeris*, iar lista cheltuielilor făcute pentru înmormântare oferă detalii privind pregătirea lui pentru procesiune. Cel ales este un „cal bătrân numit Farkasch”, care proaspăt potcovit, acoperit cu o pânză neagră și împodobit cu „însemnele” (drapelele) confecționate de un croitor plătit cu 32 de dinari pentru aceasta, are „privilegiul” de a fi condus înaintea/în fața sicriului stăpânului său, în fruntea cortegiului funerar, simbolizând statutul social al acestuia.

Parcurend dispozițiile testamentare ale lui Thomas Jo, remarcăm că și atunci când posibilitățile materiale sunt mai puțin generoase, testatorul are grijă să îndeplinească toate cerințele impuse pentru obținerea mântuirii sufletești: funeralii solene, liturghii speciale, rugăciuni repetate, gesturi caritabile (ajutorarea bolnavilor și săracilor) și donații speciale făcute bisericii (bani și calul ca *mortuarium*), ceea ce dovedește că idealul vieții eterne constituie o preocupare esențială a omului medieval, indiferent de locul pe care îl ocupă în societate.

Încheiere

Testamentul lui Thomas Jo este un frumos exemplu de testament nobiliar, redactat de un notar public, care se înscrie prin structură și conținut în tiparul consacrat al actelor de ultimă voință, caracteristice epocii medievale.

Personalitatea testatorului (un castelan, reprezentant al nobilimii mici sau mijlocii, dedicat armelor), precum și împrejurările deosebite ale morții sale (contaminarea cu ciumă și fractura unui picior) conferă testamentului un caracter particular a cărui recuperare pe tărâm istoriografic este necesară, în măsura în care acordăm importanța cuvenită aspectelor considerate minore, dar care, însumate, contribuie la îmbogățirea și nuanțarea cunoștințelor noastre privind cultura materială și spirituală a societății nobiliare din Transilvania, deschizând, deopotrivă, noi orizonturi de comprehensiune/înțelegere a epocii.

³⁸ Lupescu Mako Maria Magdalena, *op. cit.*, p. 221-225.

³⁹ *Ibidem*, p. 221-222.

TWO LETTERS OF ISTVÁN HERCHEG, PRINCIPAL JUDGE OF TEMESVÁR FROM THE SIXTEENTH CENTURY

István Petrovics

Between the beginning of the fourteenth and the middle of the sixteenth century, Temesvár (today: Timișoara in Romania) was one of the most significant towns and castles of the region bordered by the south-eastern part of the Great Hungarian Plain (Nagy Alföld), the rivers Maros/Mureș, Tisza/Tisa and Al-Duna (the Lower-Danube) and historic Transylvania. After the expulsion of the Ottoman Turks between 1716 and 1718, this area was organised by the Viennese Court into a border/buffer zone with the Latin name *banatus Temesiensis* or *banatus Temesvariensis* (German: *Temescher/Temesvarer Banat*, i.e. *Temesi bánság* in Hungarian). From the early eighteenth century on, the region was frequently referred to as *Bánát/Bánság* (in Hungarian) or *Banat* (in German, Serbian and Romanian), clearly from the German word *Banat* (*banate* in English).¹ However, it is important to stress that the terms *Bánát* and *banatus Temesiensis* (*banate of Temes*) were not used in the Middle Ages, for the simple reason that this political and administrative formation was created only in the early eighteenth century. Consequently, it is much more correct to use another term when referring to the area in question. This could be the Region between the rivers Duna, Tisza/Tisa and Maros/Mureș (Hungarian: *Duna-Tisza-Maros köz*).

In contrast with the term *Bánát*, the designation *Temesköz* is to be found in medieval documents. This name appears first in the papal tithe lists from the years 1332-1337. However, it should be noted that the term *Temesköz* refers only to the smaller, flatland part of the region that was later called *Bánát/Bánság*. *Temesköz* is a compound Hungarian word: the first element is identical with the name of the River *Temes/Timiș*, while the second element, i.e. *köz*, has a special meaning in Hungarian, referring to an area bordered by waters/rivers. Medieval documents demonstrate that the term *Temesköz* was used merely as a geographical designation. Consequently, between the 1030s and the middle of the sixteenth century the region never existed as a separately governed administrative unit within the Hungarian Kingdom, but constituted an

---

¹ For the Banates see István Petrovics, *Banate* In: Clifford J. Rogers (editor in chief): *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology* (hereafter: *MWMT*), 3 vols, Oxford University Press, 2010, 1, 116-117.

organic part of the realm, first in the form of royal counties and later as noble counties.²

The Duna-Tisza-Maros köz, in all probability, came under the rule of the first Hungarian king, Saint Stephen, in 1028, when the king's military leader, Csanád subdued Ajtony, then lord of this region.³ This change of rule allowed the spread of Latin Christianity in the region that had previously belonged to Ajtony and which, through his person, had had contacts with the Greek Orthodox Church. It also permitted the introduction of the county system here, which had a past of several decades in the western part of the Middle Danube Basin. Around Marosvár (or Csanádvár, as it was named from this time on), a bishopric (*diocesis*) was organised, whose borders coincided with those of the Duna-Tisza-Maros köz. Certain territories to the north of the River Maros/Mureş also belonged to the bishopric of Csanád (*diocesis Chanadiensis*) since the *archidiaconatus ultramorisensis* and a part of the *archidiaconatus Orodiensis* were also included in the bishopric of Csanád. Saint Gerard (Gellért), an Italian later to be murdered by the mob during the pagan uprising in 1046, became the first bishop of Csanád/Cenad in 1030.⁴

As for the secular administration, it seems very probable that originally one huge county, the county of Csanád, was organised on the former territory of Ajtony, and this coincided in size with the bishopric of Csanád. However, this immense county of Csanád eventually broke up into several smaller counties, in all probability in the twelfth century. The county of Keve became independent first, followed (in parallel with the expansion of the state system towards the south and the east) by the counties of Arad, Temes, Krassó and finally Torontál. The last phase, *i.e.* the formation of the county of Torontál, took place relatively

² Szentkláray Jenő, *Száz év a Délmagyarország újabb történetéből* [A century from the later history of Southern Hungary] Temesvár, 1879, 1-2; Blazovich László, *Bánát* In: Kristó Gyula (főszerk./ed. in chief), *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)* [Early Hungarian Historical Lexicon, 9th-14th centuries] (hereafter: *KMTL*). Budapest, 1994, 78; Dumitru Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara 1998; Viorel Achim, *Banatul în evul mediu. Studii*, București, 2000; Petrovics István, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből* [Medieval Temesvár. Chapters from the history of Temesvár prior to 1552]. Capitulum IV, Szeged, 2008. 21-23. With further bibliographical items.

³ Gyula Kristó, *Ajtony and Vidin* In: *Studia Turco-Hungarica*, V, Budapest, 1981, 129-135; Petrovics István, *Szent István államszervezése* [The state organizing activity of Saint Stephen], In: Kristó Gyula (szerk./ed.), *Az államalapító* [The Founder of the State], Budapest, 1988, 78-83; Szegfű László, *Ajtony, Csanád*, In: *KMTL* 32-33, 145.

⁴ Udvardy József-Lotz Antal, *Csanádi püspökség* (Bishopric of Csanád), In: *KMTL* 146; Szegfű László: *Gellért, Szent* (Bishop Saint Gerard); *Ibidem* 231. See also Dumitru Țeicu, *Die Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, București, 2007; Petrovics I., *A középkori Temesvár*, 26-30.

late: the earliest surviving document mentioning the existence of this county dates from 1326. Roughly between the mid-fourteenth and mid-sixteenth centuries, therefore, the following counties existed in the Duna-Tisza-Maros köz: Keve, Krassó, Temes, Torontál, and also the southern parts of the counties of Arad and Csanád which lay on the left bank of the River Maros. By the mid-sixteenth century, however, all these counties had ceased to function in consequence of the victorious advance of the Ottoman Turks, who destroyed the medieval kingdom of Hungary.⁵

During my research into the medieval history of Temesvár/Timișoara and the region around it, I found very useful the source-publications of Costin Feneșan, outstanding researcher, among others, of the past of the ‘Banat’.⁶ Therefore, I thought, it would be appropriate to greet him with the publication of two important medieval documents on this illustrious occasion. These documents were issued by István Hercegh, an ethnic Hungarian who acted in 1581 and 1582 as the principal judge (Hungarian: *főbíró*) of Temesvár.

Before discussing and publishing the two letters issued by István Hercegh, it is necessary to give a sketch of the development of medieval Temesvár.⁷

⁵ As for the problems concerning the Hungarian county system, see Kristó Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* [The making of the counties in Hungary] Budapest, 1988. For the counties in question, see especially 459-470. For the individual counties, see: Benkő Elek: *Arad* 2, In: *KMTL* 53-54, Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* [Historical geography of Hungary in the age of the Árpadian kings] I-IV, Budapest, 1963-1998 (hereafter *ÁMTF*), I, 163-188; Almási Tibor, *Csanád* 3, In: *KMTL* 146, *ÁMTF* I, 835-838; Koszta László, *Keve* 2, In: *KMTL* 348, *ÁMTF* III, 305-321; Almási Tibor-Benkő Elek, *Krassó* 3, In: *KMTL* 380, *ÁMTF* III, 467-498; Kristó Gyula, *Temes* 2, In: *KMTL* 669, Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Historical geography of Hungary in the age of the Hunyadis) I-III, V, Budapest 1890-1913, II, 1-92; Kristó Gyula, *Torontál*, In: *KMTL* 681; Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 124-130.

⁶ Costin Feneșan, *Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea*, In: *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977. Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca. Nr. 2 [8]. Serie nouă. 225-229, Idem, *Documente medievale Bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981; Grisellini Franz, *Versuch einer natürlichen und politischen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standepersonen und Gelehrte*, I-II, Wien 1780. Grisellini's work was translated into Romanian and provided with explanatory notes by Costin Feneșan, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara 1982.

⁷ For the medieval history of Temesvár see: István Petrovics, The fading glory of a former royal seat: the case of medieval Temesvár, In: Balázs Nagy-Marcell Sebők (eds.): *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*, Budapest 1999, 527-538; Idem, Urban development in the

After a heavy siege Temesvár fell to the Ottoman Turks in 1552. Obviously, this marked the end of the medieval history of the town, which can be studied with the help of written sources from the mid-twelfth century. The first document in which Temesvár appears is the mid-twelfth century description by Idrísí, the famous Sicilian Arab geographer, who proclaims Temesvár (“T.n.y.s.b.r.”) to be a splendid town located south of the River Tisza, and abounding in great richness. In the present state of our knowledge the attention of the Hungarian kings first turned towards Temesvár, the medieval precursor of present-day Timișoara, in the early fourteenth century. The hostile attitude of the citizenry of Buda and the fact that virtually the entire realm was controlled by the “little kings” (oligarchs) led Charles I of Anjou to seek a temporary residence here. The monarch paid his first visit to Temesvár, in all probability, in 1315, and had his royal residence there until 1323. Since Temesvár did not have the advantage of a central geographical location, the royal court moved to Visegrád, in the middle of the realm, soon after the death of the most powerful oligarch, Máté Csák, in 1321. This move in fact took place in 1323, when the last of the “little kings”, János Babonić, was subdued by Charles I. The departure of the royal court evidently did not favour the further development of Temesvár.

A new situation emerged in the 1360s, when Louis I (the Great) of Anjou launched a very active Balkans policy. This clearly increased the role of the *comes Temesiensis* and the importance of Temesvár, the favourable geographical location of which led to its serving as the “gateway” to the Balkans. Louis I occupied Vidin in Bulgaria in 1365 and appointed a *banus* (ban) there to administer the affairs of the newly created *Bulgarian banate of Vidin*.⁸ It is important to stress that the jurisdiction of the *ban of Vidin* extended not only over Vidin, but also over those Hungarian castles which were located next to the banate of Vidin. These castles, among which Temesvár was perhaps the most significant, provided military protection for the banate of Vidin. This

---

Danube-Tisa-Mureș Region in the Middle Ages, In: *Analele Banatului*. Serie nouă. Archeologie-Istorie, IX, 2001, Timișoara, 2003, 390-394; Idem, The burghers of medieval Temesvár/Timișoara in the Light of Written Sources, In: *Analele Banatului*. Serie nouă. Archeologie-Istorie, XII-XIII (2004-2005), Timișoara, 2005, 317-323; Idem, A középkori Temesvár, with further bibliographical items; Idem, Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary, In: Derek Keene, Balázs Nagy, Katalin Szende (eds.), *Segregation-Integration-Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, Historical Urban Studies Series. Ashgate, 2009, 79-85, 86-87; Idem, Foreign ethnic groups and urban development in the medieval Kingdom of Hungary: the cases of Szeged and Temesvár, In: *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”* Tîrgu Mureș XII, 2009, 202-209, 212-213.

⁸ Rossina Kostova: *Vidin, Siege of*, In: *MWMT*, 3, 496-497.

political arrangement proved to be merely temporary since the *banate of Vidin* ceased to exist in 1369. After 1369, the king transferred the authority of the former *ban of Vidin* to the *comes Temesiensis*, who thereby became one of the most powerful dignitaries of the realm.

The greatest obstacle to the development of the town was that the overwhelming Turkish victory at Nicopolis in 1396 resulted in Temesvár and the region around it becoming the permanent target of Ottoman onslaughts. Consequently, by the early fifteenth century, Temesvár assumed the role of a *border castle*. This evidently hindered its urban development, despite the fact that Pipo Ozorai and János Hunyadi (as *comites Temesiensis*) initiated significant building operations here. Since these building operations primarily focused on fortifying the castle and the town, they did not essentially promote urban development. At the same time, the administrative functions of Temesvár were broadened, since the exploitation of the salt deposit at Keve (today Kovin in Serbia) was controlled by Pipo Ozorai in Temesvár. The change in the status of Temesvár was made in order to make the southern defence system more effective, since Ozorai, for a while, simultaneously held the offices of *comes Temesiensis* and *comes camerarum salium regalium*.

Temesvár is referred to in mediaeval charters as *villa*, *oppidum* and *civitas*. In the present state of our knowledge documents that contain lists of the franchises of the *hospites/cives* of Temesvár do not appear to have survived from the medieval period. However, indirect evidence clearly reveals that the town enjoyed the right to hold weekly fairs, and the daily life of Temesvár was directed by the town council, consisting of the *judge* (Latin: *iudex*, Hungarian: *bíró*) and the *aldermen* (Latin: *iurati cives*, Hungarian: *esküdt polgárok*). The first *iudex* is mentioned in written documents in 1390, and is named *Mychael dictus Poztos*. His Hungarian name, Posztós, refers to a person who was engaged either in the production or the selling of cloth. At present, only two charters are known to have been issued by the town council prior to 1552, one in 1498, and the other in 1523. Temesvár cannot be regarded as a royal free town since its autonomy was seriously restricted by the *comes* and the *vicecomes Temesiensis* who had their seats in the town. From the point of view of urban autonomy, the most disadvantageous features were that in 1369 the authority of the ban of Vidin was transferred to the *comes Temesiensis*, and that from the late fourteenth century the Ottoman advance led to the authority of the *comes Temesiensis* being significantly strengthened. In the early fifteenth century, for instance, Pipo Ozorai as *comes Temesiensis* also exercised jurisdiction over the counties of Csanád, Arad, Keve, Krassó, Zaránd and Csongrád, and 15 to 20 royal castles were under his control.

The citizens of Temesvár are referred to in medieval charters as *cives et hospites*. The guests of Temesvár (*hospites de Themeswar*) are mentioned first

in written documents in 1341. Unfortunately, there are only sporadic data as to the names and professions of the citizens and the social structure and ethnic composition of the town. The scattered personal names preserved in documentary evidence, various data concerning urban administration, and the geographical location of the town, convincingly suggest that the *hospites*, and indeed the inhabitants of Temesvár, were preponderantly Hungarians until the mid-sixteenth century. In contrast with most other towns in the Hungarian kingdom, therefore, “Latin” and German guests did not play an important role in the development of medieval Temesvár. This is supported by the fact that a similar situation can be observed in the case of the nearby town of Szeged. However, a major shift occurred in the ethnic composition of the population of the Temes region in consequence of the regular Ottoman onslaughts that began in the late fourteenth century, and the migration and settling of new inhabitants following the Ottoman devastation. Many of those Hungarians who had survived the brutal Ottoman raids migrated to the central parts of the realm, and, from the early fifteenth century on, a large number of Serbs and Romanians arrived to replace them. The immigrants continued to use the original Hungarian place-names in this area, but obviously adapted them to their own language, as is shown by an analysis of the Turkish state-tax returns from the late sixteenth century. The above changes that took place in the “Banat” in the Late Middle Ages also had an impact on the ethnic make-up of the town of Temesvár itself. Nevertheless, the first Turkish state-tax return (*defter*) produced in 1554 proves that the Hungarians still constituted the majority of the inhabitants of the town (numbering around 4000 at that time) even two years after its fall to the Turks.⁹

The first citizens of Temesvár whose names have survived are mentioned in a charter issued in 1361. The above-mentioned document permits the assumption that Temesvár had trading contacts with the western part of the realm already in the 1360s, and early fifteenth century documents unambiguously demonstrate that the merchants of Temesvár travelled with their goods to both the western and eastern parts of the country. A number of fifteenth century charters reveal that the merchants of Temesvár frequently came into conflict in Transylvania with the citizens of Nagyszeben (Hermannstadt, today Sibiu in Romania), who regarded them as their rivals.

Although the written documents frequently refer to the merchants of Temesvár (*mercatores de civitate Themeswar*), very little mention is made of the artisans living and working there. A *corrigiator* shows up in 1411, and, on the basis of the accounts of the royal domain of Temesvár from the year 1372, it appears justifiable to assume that in the late fourteenth century the *carpenters* formed a guild in Temesvár. A *sellator* and a *pellifex* are mentioned in the

---

⁹ Hóvári János, *A török Temesvár* [Temesvár under Turkish rule], *Élet és Tudomány* 67 (1992) 745; Petrovics I., *A középkori Temesvár*, 114.

fifteenth century miracle collections of Saint John of Capistrano. These random references should be analysed together with the data of the *defter* of the sanjak of Temesvár, produced in 1554, *i.e.* two years after the fall of the town, in which the names of the heads of families were recorded.

As for the topography of Temesvár, it may be stated that the town consisted of several parts: the castle, the town itself and the two suburbs adjacent to the town, named Nagy Palánk and Kis Palánk. The castle and the town were situated in a marshy region, a condition which left its mark both on the appearance of the town and on the construction-techniques.

In conclusion, it can be asserted that the above mentioned facts and, in addition, various other pieces of information, for instance, on the church institutions or on the coat-of-arms of Temesvár, donated to the town at a relatively early date, prove that, despite its restricted autonomy, Temesvár was a very significant town in the Middle Ages. Even after its fall to the Ottomans in 1552, Temesvár remained an important emporium with a strong merchant colony from Ragusa (today Dubrovnik in Croatia) and became a significant military and administrative centre of the newly conquered northern part of the Ottoman Empire.¹⁰

The economic importance of Temesvár is demonstrated, among others, by the letter of István Hercheg, Principal Judge of Temesvár, written in 1581. Since the letter is addressed to the judge and the burghers of the town of Nagyszombat (today Trnava in Slovakia), it calls attention to the fact that many burghers of Temesvár - especially the wealthy merchants - similar to those of Szeged, after the fall of their towns to the Ottomans, escaped to the towns of Upper Hungary and pursued their trading activity there. Nevertheless, these merchants were also able to preserve their trading contacts with their "home towns".¹¹

---

¹⁰ Hóvári J., *A török Temesvár, 744-745*; Engel Pál, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579)* [The Settlements of the Sanjaks of Temesvár and Moldova under Ottoman Rule 1554-1579], Szeged, 1996, 7; Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon* [Ottoman Rule and State Administration in Hungary] Budapest, 1995; Molnár, Antal, *A belgrádi kápolna-viszály (1612-1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon* [Discord over the chapel in Belgrade. Trade and Catholic Church in Ottoman Hungary], *Századok* 114 (2000) 375-381. Also cf. Petrovics I., *A középkori Temesvár*, 85-86.

¹¹ Petrovics István, *Dél-dunántúli és dél-alföldi városok kapcsolata Felső-Magyarországgal a középkorban* [Relations of towns lying in southern Transdanubia and in the southern parts of the Great Hungarian Plain with towns of Upper Hungary], In: Csukovits Enikő-Lengyel Tünde (szerk./eds), *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században* [From Bártfa/Bardejov as far as Pozsony/Bratislava. Towns in the thirteenth-seventeenth centuries], Budapest, 2005, 147-148, 151-152.

The other letter, also written by István Herczeg, was addressed to Pope Gregory XIII. In contrast with the former one, István Herczeg in this letter speaks about religious affairs. He informs the Holy Father about the arrival of the papal legate (*visitator*), Bishop Boniface of Ragusa, who, unfortunately, soon after his arrival in Temesvár, passed away there. On behalf of the Hungarian Catholic community of Temesvár István Herczeg requested the pope to send there a priest who was able to preach Hungarian and to teach the children.¹²

The two letters written by István Herczeg prove that even 30 years after its fall to the Ottomans, Temesvár still had a strong Hungarian community, although the number of ethnic Hungarians living in Temesvár had decreased drastically and they had been forced to move from the town itself to the suburbs.¹³ The other interesting facts are that the Hungarian community was led by a principal judge (Hungarian: *főbíró*) and the documents were not written in Latin, but in Hungarian. It is important to note that prior to 1552 the headman of the townsfolk was named simply judge (Latin: *iudex*, Hungarian: *bíró*) and the documents were produced in Latin. Unfortunately, no documentary evidence has survived that would shed light on the essence of this change of the office of the judge. As to the language shift, the impact of the Reformation should be stressed. Anyway, after Michael Posztós, István Herczeg is the second judge of Temesvár who is known by name. Nevertheless, his activity does not belong to the Middle Ages, but to a new chapter in the history of Temesvár.

It is also of note that the term *iurati cives* is missing from the letters of the principal judge. It is true, however, that the letter from 1581 refers to several *concives* (“*tëb polgar tarsaimmal*”) and the one from 1582 lists, at the end, several burghers by name – indicating, for the most part, even their ethnicity -, but they are not termed as *iurati cives*. The letter from 1581 also proves that despite Turkish rule the townsfolk were able to preserve - with the consent of the conquerors - their former autonomy, even if in a restricted form.¹⁴

¹² On 6 February 1582 the Ragusan merchants living in Temesvár also sent a letter to Pope Gregory XIII. This letter was written in Croatian but in Cyrillic script. For the latest publication of this letter and for its Hungarian translation see Petrovics I., *A középkori Temesvár*, 86-89. It is also to be noted that the Latin translation of the letter in question was recently published by Adrian Magina. Cf. Adrian Magina, *Între Luther și Mahomed. Catolicii din Timișoara în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, In: *Analele Banatului. Serie nouă. Archeologie-Istorie*, XV, Timișoara 2007, 140-141.

¹³ Hóvári J., *A török Temesvár*, 744-745; Petrovics I., *A középkori Temesvár*, 85. It is to be noted that, beside the Catholics, a strong Protestant and an Antitrinitarian community also belonged to the Hungarian colony.

¹⁴ For the autonomy of towns under Ottoman rule see Hegyi, Klára, *Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia* [Ottoman state administration and

I.

Letter of István Herczeg, Principal Judge of Temesvár to the judge and the burghers of the town of Nagyszombat
25 June 1581, Temesvár

The original copy of the letter is to be found in the Štátný Okresný Archív v Trnave, Slovakia (Missiles). The text of the letter given below, however, is published not on the basis of the original, but on the transcript of Frigyes Pesty, kept in the Manuscript Division of the Library of the Hungarian Academy of Sciences.¹⁵

Edition: Petrovics István, *Dél-dunántúli és dél-alföldi városok kapcsolata Felső-Magyarországgal a középkorban* [Relations of towns lying in southern Transdanubia and in the southern parts of the Great Hungarian Plain with towns of Upper Hungary], In: Csukovits, Enikő-Lengyel, Tünde (szerk./eds), *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században* [From Bártfa/Bardejov as far as Pozsony/Bratislava. Towns in the thirteenth-seventeenth centuries], Budapest, 2005, 156.

Summary: István Herczeg, Principal Judge of Temesvár informs the judge and the burghers of Nagyszombat/Trnava about the outcome of the inquiry that was held by him into the case of a debt. Herczegh affirms that, having interrogated László Olasz (olaz lazlo), he found that László Olasz was not indebted to Márton Értő (erteó marthon), former inhabitant of Makó, who at that time was staying in Nagyszombat.

En Herchieg Istvan Temesvarý feó biro az tēb polgar tarsaimmal egyetemben közēnetūket es magunk ajanlasat iriuk tȳ kegjelmeteknek mjnt my nekūnk tȳztēlendeo urainknak: Tovaba az Dubrovniky olaz tamas hiva my elūnkben az olaz lazlot (melj lazlonak írja az makay erteó marthon leveleben, hogy adot volna keth veg karaczȳath es fl. 10.) melj meg neuezet lazlot hitire meg kerdētȳnk hogy ha eo azt az poztot es azt penzt, vētte volna fēl erteó marthontul, az olaz Tamas adossagaban, eó my elēttunk ugjan azon hitire valla, hogj eo neki erteó marthon soha chiak egj penz arra marhat sem penzt nem adoht, Hogy penig azt irija hogj Giurkonal az meg holt zolganal volt fl. 29 arrulis azt irhatȳiuk urasagtoknak hogj aznak halalanak hat eztendeje vagion, Ennek penig olaz tamasnak erteó martonnal vasarlasanak masfel eztendeje vagion, Ennit tudunk ezēkben ez dolgokban, jtillje ennekokaert urasagtok minth illjk ezen ezekkel ez vallasokkal az marthon uram levele.

---

jurisdiction – Hungarian municipal autonomy], In: *Történelmi Szemle* 28 (1985) 227-257.

¹⁵ Cf. Petrovics I., *Dél-dunántúli és dél-alföldi városok*, 156.

Isten Tarchia meg urasagtokath,
Tëmësvarath Zent Janos masod napjan
1581 Eztëndebe

On the outside of the letter: Az mÿ Tÿztelendeó urainknak az Nag Zombatÿ Bironak es az tëb Polgaroknak egjetembe, adassek ez level.

II.

Letter of István Herczeg, Principal Judge of Temesvár to Pope Gregory XIII
8 March 1582, Temesvár

The original copy of this letter is to be found in Archivio Segreto Vaticano, Arhivum Arcis, Armarium I-XVIII, mss. 1851. The original document was written in Hungarian, but later in Rome it was translated into Latin. The first copy of the original Hungarian document was made by Ignác Fábry, Lector and Canon of the bishopric of Csanád in 1841.

Editions in Hungarian: Ponori Thewrewek János: *Temesvár tanácsának levele XIII Gergely pápához* [A letter of the magistracy of Temesvár to Pope Gregory XIII], In: *Hírnök*, 1843, 83; Johann N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*, Temesvár, 1853, 157-159; Böhm Lénárt, *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme* [A separate history of Southern Hungary or the region named Bánság], I, Pest, 1867, 245-247; Szentkláray Jenő, *Temesvár város története* [a vár keletkezésétől 1850-ig] [A history of the town of Temesvár from the time of the emergence of the castrum until 1850], In: Borovszky Samu (szerk./ed.), *Temes vármegye és Temesvár város* [The county of Temes and the town of Temesvár], Budapest, sine anno, 48-49. Vajay Szabolcs: *Temesvár Anjou-kori címere. Hertzeg* [Sic!] *István főbíró 1582. március 8-án kelt magyar nyelvű levelének pecsétje* [The coat-of-arms of Temesvár from the Angevin era. The seal of the letter written by István Hertzeg, Principal Judge of Temesvár on 8 March 1582], In: *Levéltári közlemények*, 46 (1975) nr. 2, 225-226. It is important to note that Vajay's edition is the most precise, 'to the letter' publication of István Herczeg's letter. Petrovics I., *A középkori Temesvár*, 91-92 (After Vajay's edition and together with the letter of the Ragusan merchants and with its Hungarian translation).

Edition in Latin: Adrian Magina, *Între Luther și Mahomed. Catolicii din Timișoara în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, In: *Analele Banatului. Serie nouă. Archeologie-Istorie*, XV, Timișoara 2007, 141-142. This edition does not contain the list of those burghers who supported the principal judge's request and are mentioned by name in the Hungarian original.

Summary: István Herczeg, Principal Judge of Temesvár, on behalf of the Hungarian Christian community of the town, requests Pope Gregory XIII to establish a school for the children in Temesvár and to send a priest to the town who is able to preach in Hungarian

Beatisseme pater, post humilem pedum deosculacionem Tue Sanctitatis salutem et pacem in Domino Jesu. Mý kerezttöenok, kyk it Temeswarat lakünk, egy akaratbul es egy szwuel adunk halat az Istennek Te Zentsegederth, mellýet Zentsegottul igen io neun wettunk, hog Te Zentseged mynket megh latogattal az te kouetoddal es apastaladdal, es igen nag io keduel vöttuk otuleýs: de mýniben volt minekunk oromünk az o ioweteleben, anneual incab wolt múnékunk banatunkra az o halala, merth ha az Wrýsten wtet ký nem vezý wala ez velagbol, o munekunk, mýnd az koroztyenoknek nag sok igýretoket es fogadasokat tot wala, hog te Zentsegottul meg zerzene, ký lot volna mýnd mýnekunk es mýnd az zýgýn koroztyensegnek elomenetelire es idvessegere, hogy egy scolat avag egy tanusagnak helyet cýnaltatna Te Zentseged költsegoddal, mývel hog az gýermokchýek tanulnanank és walamö gýokeret verhetnenek, hogh az sok lutersegoknek teulgesenek vegok lehetne es ký töztýtoýa, hog Istennek segitsegebul olý newekodneýek kozzwlok, ky papý meltosagot venne ez az zegýen iuhokat taplalnaýa, merth ha papok volnanak it az tartomanýban, netalantan meg sem aradot volna el ennýre az hýtetlenseg, de mýnd ot kurnulunkýs chýak harom pap wagyon; az eggýk, ky koztúk wagýon, azis dobronýký, hýak fő domminic[an]usnak, de azis nem tud magýarul predicallany; mýnd az oltal megýs ennýhaný gýermokoket tanýth, mert igon czegýen nep wagýon koztunk, az idegon feýedelmek igen megh czýgýnýtek es meg nyomorytak az foldet, azerth nem lakhatnak az gýermokok, merth sem tanýtoýok nýnchen, sem fýzetthetnek az ký tanýtoýoknak, sem etelök, sem italok, meg chyak ruhazattýok nýnchen, kýwel az attýa avag az annýa ruhazhatnaýa. Azért nem tanulhatnak, hanem Zentsegottul kerwen segetsegoth, es azt amýt kerunk Zentsegottul hýzzukýs, hog meg adod mýnth io lelký paztor az o iuhaýnak. Eztýs tuttara aggýuk Zentsegodnek, hog ionek ide my kozzýnkben oly hýtetok az eo rendok zerönth, kýk az zegýen kosseget igen meg haborýttýak az o tevelgo tudomanýaval, kýerth kerýwk Zentsegodek [!], hog az mý nyelwenkónýs kulgýon Zentsegod tanýtot, ký alhasson ellenek az o hamýs tudomanýoknak. Egýebet nem Keruen Zentsegottul, mý mýndnýaian hanýat homlok konýoroguen es labaýdhoz esuen imadunk Istent erotted.

Költ ez lewel Temeswarot, byýtth mas hawanak 8. napýán, anno Dominj 1582.

En Herczeg Istuan temesvarý fo býro irtam egez koroztyenoknek akarattýokbol es kewansagokbwl.

Ego Petrus Her[c]eg [?] Vngarus peto a Sua Beatitudine vt supra.

En Simon Mihalý fja, az egez uarasnak kepeben irok

Ego Martinus filius Gaspar, Ungarus, nomine meo et totius populi
catolici me subscribo

Ego Thomas Barcouius[?] nomine universitatis et meo sub scribo
superioribus manu propria

Egho Petrus Balomi[?] Vngarus, nomine omnium catolice fidey
professoribus [!] et meo sub scribo.

En Zabo Tamas magyar, egyenleo akaratbol irom.

On the outside of the letter: Beatissimo Patri et Domino, Domino noster
[!], diuina prouidencia Pape Gregorio XIII.

O FAMILIE NOBILĂ ROMÂNĂ A BANATULUI MONTAN ÎN EPOCA PRINCIPATULUI: MÂTNICENII DE OHABA-MÂTNIC

Ligia Boldea

Dintre toate reprezentantele elitei românești bănățene medievale, familia Mâtnic/Mâtniceanu de Ohaba-Mâtnic se profilează ca un exemplu evolutiv ce a suscitat o mare atenție din partea istoricilor, fapt reflectat în multiplele citări ale cazuisticii familiale în lucrările de specialitate. Motivația unui asemenea interes științific este multiplă, fiind generată în primul rând de o informație documentară suficient de generoasă pentru a permite multiple considerații asupra unor aspecte semnificative din istoria acestei familii, pe care Victor Papacostea o așeza în rândul așa-numitelor „dinastii bănățene”¹. Se impune însă dintru început precizarea că, încă de la prima monografie a familiei, publicată de Traian Popa în 1944² și până la recente contribuții istoriografice ce au reactualizat și valorificat informația documentară cuprinsă în arhive și corpusurile documentare³, centrul de greutate al cercetărilor s-a axat în principal pe două secole de istorie, de la prima atestare documentară a familiei în anul 1352 și până la mijlocul secolului al XVI-lea, moment marcat de disoluția regatului medieval maghiar, cadrul integrator al comitatelor și districtelor bănățene în evul mediu. Explicația considerăm că rezidă din faptul că cele două secole analizate constituie perioada în care familia Mâtnic a parcurs cele mai importante trepte ale evoluției sale istorice, momente semnificative fiind surprinse de informația documentară. Pornind de la această realitate și fundamentându-ne demersul pe cercetările noastre anterioare asupra destinului acestei familii, intenționăm să abordăm ultimul secol al evoluției sale, respectiv perioada 1541-1658, în măsura în care documentele păstrate ne-au permis să reconstituim modul în care această familie nobilă bănățeană a tranzitat epoca principatului, până la prăbușirea în 1658 a

---

¹ Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 230.

² Traian Popa, *Familia Mutnic*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, XIII, mai-iunie, 1944, p. 526-538.

³ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991; Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440-1514)*, București, 2000 (în mod particular microfișa de familie de la paginile 287-289); Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, 2002 (vezi în special subcapitolul VI.7 – Evoluția familiei Mâtnic de Ohaba-Mâtnic, p. 282-315).

întregului sistem politico-administrativ și militar al Banatului de Caransebeș și Lugoj, și la dispariția structurilor sale social-economice odată cu subordonarea sa în fața puterii otomane. Considerăm necesar pentru întregirea logică a argumentației noastre să reactualizăm acele elemente ale identității nobililor Mâtniceni, definitorii în opinia noastră pentru creionarea profilului lor de elită socială a ținutului bănățean.

Tradiție și istorie: familia Mâtnic de Ohaba-Mâtnic în secolele XIV-XV

În istoria medievală a Banatului, Mâtniceni apar a fi originari din districtul Caransebeșului, familia împrumutând după câte se pare numele de la cnezatul Mâtnicului, localizat în nord-vestul districtului, pe valea râului cu același nume, acolo unde dealurile Zăgugeniului întâlnesc lunca înaltă a văii Timișului⁴. Potrivit informației documentare, în istoriografie s-a avansat ideea înrudirii sale cu o altă familie de marcă a Banatului montan, cea a nobililor Măcicaș de Tincova, considerându-se că ambele familii proveneau din același trunchi genealogic, identificat la mijlocul secolului al XIV-lea cu binecunoscutul cnez Struza, cel care a stăpânit și populat un cnezat la întretăierea celor două râuri Mâtnic în districtul Caransebeș⁵. Întreaga evoluție ulterioară a celor două familii sugerează o asemenea ascendență comună, susținută atât de marea apropiere dintre stăpânirile lor patrimoniale, concentrate în nordul și nord-vestul districtului Caransebeș, cât și de dovezile incontestabile asupra stăpânirii în condizivionalitate care, nu rareori, au declanșat o serie de litigii concretizate în acte cu valoare probatorie. Tot în ceea ce privește originea acestei familii, în două studii dedicate publicării unui document inedit din anul 1350, Ștefan Olteanu⁶ și mai apoi Maria Holban⁷ opinau că voievodul Lupcin (cu alt nume Ioan), fiul lui Iuga, repus în posesiunile sale ereditare dobândite de predecesorii săi în secolul al XIII-lea din parte regelui Bela al IV-lea, ar fi făcut parte din familia Mâtnic, fără a aduce însă argumente în sprijinul acestei informații. Presupunând însă că informația este întemeiată, nu putem să nu remarcăm faptul că ne aflăm în fața unei situații de excepție, ce atestă existența stăpânirilor cneziale românești în Banat încă din secolele anterioare confirmării lor oficiale.

⁴ Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 347-348.

⁵ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VII, Budapesta, 1860, p. 216-218; Ioan cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892, p. 133; Victor Motogna, *Banatul românesc în prima jumătate a veacului al XV-lea. Epoca lui Sigismund de Luxemburg*, în *Revista Institutului Banat-Crișana*, XIII, mai-august, 1944, p.465.

⁶ Ștefan Olteanu, *Un document inedit privind istoria Banatului în secolele XIII-XIV*, în *Studii. Revistă de istorie*, XVII, 1964, 5, p. 1144.

⁷ Maria Holban, *În jurul publicării unor documente inedite*, în *Studii. Revistă de istorie*, XIX, 1966, 4, p. 781.

La fel de sugestive sunt și alte elemente care fac din familia Mâtnicenilor repere în analiza elitelor sociale din Banatul medieval de deal și de munte. Bunăoară, strict din punctul de vedere al informației documentare, putem vorbi în cazul acestei familii despre cea mai timpurie atestare documentară a uneia din componentele nobilimii locale românești bănățene, surprinsă încă în faza sa de tranziție de la statutul cnezial la cel nobiliar, adică de la nivelul unor stăpâni de pământuri recunoscuți în mod tacit de regalitate în stăpânirile lor strămoșești, la cel al unei feudalități integrate sistemului social-juridic statal prin recunoașterea oficială a dreptului lor de stăpânire asupra acelorași posesiuni deținute *ab antiquo* în urma acordării diplomelor de nouă danie. Anul 1352⁸ marchează astfel începutul unei istorii familiale derulate de-a lungul a trei secole, cel mai longeviv exemplu din panoplia familiilor nobile române bănățene, cu precizarea că, dacă limita superioară a acestei evoluții este cu certitudine cunoscută (anul 1658), limita temporală inferioară considerăm că este aleatorie, actul din anul 1352 reprezentând doar prima sa atestare documentară, începuturile familiei coborând, în opinia noastră, în secolele anterioare.

Originea cnezială românească este susținută în mod contundent de toată documentația celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, perioadă în care a început ascensiunea socială a acestei familii pe primele trepte ale nobilității regatului. În 1352 documentul specifică faptul că cei doi beneficiari ai daniei acordate de magistrul Posa de Zeer, comite de Caraș, respectiv Iuga și Bogdan, fiii lui Ștefan de Mâtnic, urmau să stăpânească pământul pustiu al văii Mâtnicului „cu acea libertate în care cnezii din districtul Sebeș își aveau satele lor libere” (*in tali libertate in qua libertate habent liberas villas kenesi in prouincia Seebus*), precizare semnificativă pentru modul în care cnezii români s-au văzut puși în situația de a se mișca între vechile libertăți și noile obligații și condiționări venite din partea puterii centrale⁹. Douăzeci de ani mai târziu Mâtnicenii sunt atestați deja în acte ca familie nobilă, același Bogdan, fiul lui Ștefan *ac alios Nobiles de Muthnuk* reprezentând familia în 19 iunie 1376¹⁰ în îndelungatul proces cu locuitorii Caransebeșului, întins pe mai multe decenii. Putem afirma fără reținere că este prima atestare documentară a statutului nobiliar al elitelor sociale românești bănățene, Mâtnicenii devansând (cel puțin în informația documentară păstrată) alte familii care au avut o afirmare și evoluție timpurie în cadrul societății medievale a Banatului montan, cu trimitere la exemplele oferite de familia nobililor Deș de Timișel, atestați în calitatea lor

⁸ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2, București, 1890, p. 28-29 (în continuare Hurmuzaki, *Documente*).

⁹ Ioan Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)*, Chișinău, 2011, p. 184-185.

¹⁰ Pesty Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapesta, 1878, p. 6-7 (în continuare Pesty, *A Szörényi bánság*).

de cnezi nobili în anul 1390¹¹, precum și Măcicășeștii de Tincova, pomeniți ca familie nobilă în anul 1424¹².

În ceea ce privește identitatea etnică a familiei, actele de cancelarie sunt extrem de elocvente, mărturisind în repetate rânduri despre apartenența membrilor acestei familii la comunitatea românească bănățeană, determinativul etnic fiind utilizat de către forurile emitente ale regatului atât pentru indivizi (cum a fost cazul lui Bogdan de Mâtnic, pomenit în 1387 și 1394 ca *Bogdan Olaho* și *Bogdan Valachi de Mothnwk*)¹³, apoi, din veacul al XV-lea, tot mai mult pentru a desemna comunități de nobili români, ilustrative fiind formulele prin care regalitatea a înțeles să se raporteze la acești supuși ca fiind *fidelis noster Farkasiu Walachus suo ac Stephani et Ladislai Walachorum de Mwtnok* într-un document din 8 iunie 1411¹⁴ sau ca *walachorum nostrorum nobilium* în actul regal din 10 august 1440¹⁵.

O altă particularitate ce evidențiază familia nobililor de Mâtnic în fața celorlalte familii omonime bănățene este dată de impresionantul arbore genealogic care, deși marcat de o serie de incertitudini, reunește pe parcursul unui secol și jumătate de istorie (de la mijlocul secolului al XIV-lea și până la începutul secolului al XVI-lea) nu mai puțin de șapte generații ce cuprind cel mai mare număr de membri întâlnit în cazul familiilor nobile române bănățene – aproximativ 65 de descendenți¹⁶. Această abundență de moștenitori a fost determinată, în opinia noastră, de faptul că ramura principală a familiei, descinsă din Bogdan Românul de Mâtnic, s-a dezvoltat din cei șapte fii ai acestuia, aproape fiecare cu descendenții săi, însumați în apreciablea cifră de 50 de urmași, cu precizarea că vorbim doar de descendenții pe linie masculină, femeile lipsind cu desăvârșire din menționările documentare pe tot parcursul secolelor XIV-XV, în măsura în care, potrivit legislației vremurilor, ele au fost exceptate de la moștenirea pământului.

O asemenea descendență stufoasă a avut însă un impact direct și major asupra patrimoniului funciar al Mâtnicenilor, determinând cu siguranță o accentuată fărâmițare a stăpânirilor familiale, chiar în condițiile în care modul tradițional de stăpânire a fost cel în indiviziune. Potrivit informației de care dispunem, ansamblul patrimonial al Mâtnicenilor a ajuns să înglobeze în

¹¹ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 331.

¹² Pesty, *A Szörényi bánság*, III, p. 21.

¹³ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 300 și 356.

¹⁴ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, p. 18.

¹⁵ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, p. 33 (în continuare Feneșan, *Documente medievale*).

¹⁶ Vezi Tabelul genealogic al familiei Mâtnic de Ohaba- Mâtnic la L. Boldea, *op. cit.*, p. 315.

secolele XIV-XV circa 20 de moșii¹⁷, răspândite în cea mai mare parte pe cursul Timișului, la ieșirea acestuia din Depresiunea Caransebeș-Mehadica, cât și pe valea Bistrei, în imediata apropiere a Caransebeșului. În zilele noastre el poate fi localizat în nordul județului Caraș-Severin, între orașele Caransebeș și Lugoj, concentrat în cea mai mare parte în lunca Timișului, fiind prins între dealurile Secaș-Zăguzeni înspre vest și rama Munților Poiana Ruscăi înspre est. Comparativ cu alte familii nobile ale zonei (Bizerea, Fiat de Armeniș, Dan de Duboz), domeniul funciar al nobililor de Mâtnic poate fi considerat ca fiind de întindere medie, fapt care cu siguranță că a împietat asupra bunăstării generale a familiei, cu atât mai mult cu cât pe parcursul secolului al XV-lea el a ajuns să fie disputat între nu mai puțin de 57 de descendenți, un caz cu adevărat singular în istoria familiilor nobile bănățene. Din ceea ce actele de cancelarie lasă să transpară, principalele stăpâniri ale Mîtnicenilor au fost anterioare primelor lor atestări documentare, ce nu fac altceva decât să reconfirme, în formula noilor danii, structuri funciare deja existente. Asistăm, în cazul acestui nucleu familial, la o variantă interesantă prin care acești cnezi români au fost cuprinși în ierarhia feudală a regatului, documentele referitoare la evoluția acestei familii în a doua jumătate a secolului al XIV-lea surprinzând în plină derulare procesul de tranziție a membrilor acesteia de la statutul de cnezi la cel de cnezi nobili și apoi de nobili români. Astfel, din anul 1371 și până în 1411 asistăm la o serie de confirmări succesive ale membrilor familiei în vechile lor stăpâniri cneziale, demn de remarcat fiind faptul că nu a fost vorba de o reconfirmare globală acordată de regalitate întregului ansamblu al patrimoniului funciar deținut *ab antiquo*, ci de un proces gradual, ale cărui principale momente s-au concretizat în actele cu valoare de noi danii din anii 1387¹⁸, 1394¹⁹, 1404²⁰ și 1411²¹. Evoluția în timp a acestui domeniu funciar, augmentat prin donații regale, zalogiri sau prin înfrățiri pe moșie, trădează faptul că, spre deosebire de Bizerești, Gârlișteni sau Racoviștești, dar la fel ca și Măcicășești, familia nobililor de Mâtnic s-a manifestat mai degrabă ca o comunitate de interese, prezentă prin grupuri de moștenitori în cadrul documentelor vremii, prea puțini fiind membrii individualizați ai familiei, aceștia identificându-se eventual prin funcțiile

¹⁷ A fost vorba despre Valea Mâtnicului, Măru, Maciova, Dobregoste, Vozești (*Lybanfalva*), Var (*Mezpatata*), Prisaca (*Gyepew*), Olosag, Dragomirești, Zederyes, Zlawapataka, Ohaba, Nyalacz, Malomfalw, Osesthya, Rădulent, Cernota, Ulaszlo, Turnu Ruieni (*Pokolfalu*) din districtul Caransebeș, la care s-au adăugat Beregsăul Mare în comitatul Timiș și pădurile *Bothligere, Zalbados și Lozna*.

¹⁸ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, p. 9.

¹⁹ Idem, *Krassó vármegye története*, III, Budapesta, 1882, p. 230 (în continuare Pesty, *Krassó*).

²⁰ Idem, *A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapesta, 1876, p. 53 (în continuare Pesty, *Olah ker.*).

²¹ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, p. 17-18.

deținute și nu prin stăpânirea singulară asupra unor părți din posesiunile strămoșești sau prin constituirea unui patrimoniu propriu, distinct de cel familial. Este, de altfel, o caracteristică ce va urmări destinul familiei și în perioada principatului, după cum vom vedea în paginile ulterioare, documentele de secol XVI-XVII prezentând o amplă problemă patrimonială în sânul principalelor ramuri ale familiei, derivate din diferiți descendenți ai cnezilor din secolul al XIV-lea, cu schimbări de centrul ai stăpânirilor strămoșești, cu îndelungate procese între diferitele facțiuni familiale, totul trădând intenția de a menține cât mai compact un domeniu ce pare să se fi diminuat începând cu secolul al XVI-lea.

Ca și în cazul celorlalte reprezentante ale elitei românești bănățene, anvergura acestei familii s-a constituit în timp, fundamentată pe fidelitatea și serviciile credincioase aduse regalității, apanaj dar și condiție a menținerii statutului lor social-juridic privilegiat. Regăsim membri ai acestei familii participanți la principalele campanii militare ale Ungariei, atât în vremea regelui-împărat, cât și în epoca Corvineștilor, mărturie stând o serie de acte regale de reconfirmare sau donație emise pe temeiul fidelității și serviciilor militare credincioase ale acestor nobili. Rolul social și politico-militar al Mâtnicenilor în cadrul ținutului lor de baștină s-a concretizat mai pregnant în a doua jumătate a secolului al XV-lea, atunci când, la fel ca și alți reprezentanți ai familiilor nobile române ale Banatului, au început să dețină o serie de demnități în plan local, dar și central, dovadă a unei politici deliberate a celor doi Corvinești de a promova elitele locale în funcții care să le motiveze fidelitatea și atașamentul față de puterea centrală. Cea mai înaltă demnitate atinsă de unii din membrii familiei a fost cea de ban de Severin, în 1459 și 1467 Mihail de Mâtnic și Ștefan de Mâtnic (veri după tată, după câte se pare) deținând această importantă responsabilitate la fruntariile sudice ale regatului, atât de încercate și de dificil de apărut în acea perioadă²². Fratele banului Ștefan de Mâtnic, Sandrin, a fost atestat în calitate de castelan de Severin în 1470²³, în timp ce un alt văr al lor, Dionisie de Mâtnic, este pomenit în 1484-1485 ca deținând funcția de castelan de Sefdin (în comitatul Arad)²⁴. Interesantă este și menționarea lui Iacob de Mâtnic, familiar al regelui în 1472, folosit de acesta *in nonnullis legationum nostram...expeditionibus*²⁵, a lui Petru More de Mâtnic, unul din cei trei

²² Pesty, *A Szörényi bántág*, I, p. 284. Se mai poate aminti faptul că în 1458 cei doi Mâtniceni apar în calitate de curteni ai noului rege, dintr-un document din 17 februarie al aceluiași an reieșind și faptul că la puțin timp după sosirea la Buda, Matia Corvin l-a trimis pe bărbatul ales Ștefan de Mâtnic să ducă orașenilor din Bardejov vestea eliberării sale. Vezi I. Drăgan, *op. cit.*, p. 288.

²³ Pesty, *Krassó*, III, p. 425.

²⁴ I. Drăgan, *op. cit.*, p. 289.

²⁵ *Ibidem*, p. 321.

„emisari și avocați” ai ducelui Ioan Corvin, care au susținut plângerile sale în anul 1495 în fața tribunalului regal²⁶, precum și a altui Mihail de Mâtnic, semnalat în ultimul deceniu al secolului al XV-lea în calitate de notar al Curții regale²⁷. De altfel, poziția socială preeminentă a nobililor de Mâtnic este subliniată și de faptul că pe domeniul lor, la *Pokolfalu* (Turnu Ruieni), pe valea râului Sebeș, ce coboară de sub Muntele Mic (în imediata apropiere a Caransebeșului), s-a aflat un turn de piatră (*turris lapideus*) care, deși pare să fi fost ridicat în timpul Angevinilor, în a doua jumătate a secolului al XV-lea a ajuns în stăpânirea familiei nobililor de Mâtnic²⁸.

Realitățile și mutațiile secolului al XVI-lea

Notorietatea de netăgăduit la care a ajuns familia în decursul a două secole de istorie a banatului de Severin începe să se estompeze în prima jumătate a veacului al XVI-lea, fenomen contrar situațiilor unor alte exponente ale elitei românești bănățene, familiile Fiat, Gârliște, Racoviță, Vaida sau Iojica cunoscând de-abia de acum înainte adevărata ascensiune social-economică și politică. Motivele care stau la baza acestei stagnări pot fi, într-o oarecare măsură, deduse din analiza anumitor aspecte prezente în informația documentară păstrată. În primul rând, nu putem să facem abstracție de contextul social-politic, militar și confesional al epocii, marcat de mutații substanțiale care au determinat schimbări în statutul nobilimii în general, și în cel al nobilimii române bănățene în mod particular. În plan general, secolele XVI-XVII din istoria Transilvaniei au reprezentat o perioadă tensionată, în care Reforma și Contrareforma s-au întâlnit pe fondul dezmembrării regatului maghiar, al conflictelor de interese dintre otomani și Habsburgi. Dispariția regatului medieval maghiar a produs modificări substanțiale de planuri, ce au conferit trăsături distincte noii epoci, reflectate în ideologia politică și religioasă. Denumită în istoriografia maghiară printr-un termen semnificativ – *Kettészakadás* (cele două direcții), perioada istorică a înregistrat apariția unei Ungarii sub dominația habsburgică și a „celeilalte Ungarii”, a Transilvaniei sub suzeranitatea Porții, cu pandantul său în plan religios, respectiv separarea dintre catolici și protestanți²⁹. Acest antinomism a constituit cadrul dominant, politic și confesional, în care a

²⁶ *Ibidem*, p. 288.

²⁷ Pesty, *Krassó*, III, p. 472.

²⁸ Dumitru Țicu, *Cetăți medievale din Banat (Medieval fortifications in Banat)*, Timișoara, 2009, p. 50-51. Cercetările arheologice au constatat existența acestui donjon de cca. 19 m la înălțimea zidurilor înălțate, o construcție masivă în plan rectangular, cu 4 contraforturi masive realizate în trepte, înconjurat de un șanț de apărare cu val de pământ.

²⁹ Ionuț Costea, „*Solam virtutem et nomen bonum*”. *Nobilitate, Etnie și Regionalism în Transilvania Princiară (secolul XVII)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 46-47.

evoluat principatul transilvănean de-a lungul unui secol și jumătate de istorie. Banatul avea să cunoască și el impactul acestor transformări, începute prin conflictul pentru moștenirea tronului dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya, care a determinat o serie de polarizări și în rândul elitei sale românești, și desăvârșite prin transformarea Banatului de câmpie în vilaiet otoman (1552), în paralel cu apariția Banatului de Caransebeș și Lugoj ca unitate politico-administrativă și militară distinctă în cadrul principatului autonom al Transilvaniei aflat sub suzeranitate otomană. Faptul că orașele Caransebeș și Lugoj s-au supus de bunăvoie otomanilor, acceptând plata unui tribut, a făcut ca ele să nu fie înglobate în noul eyalet otoman, ci au fost transformate într-o zonă de condominium între principatul ardelean și beilerbeicul Timișoarei³⁰.

În al doilea rând, pe un alt palier al discuției, noul context politico-militar și confesional a determinat nobilimea română bănățeană să se adapteze tuturor acestor transformări și să se încadreze noului peisaj politic, ce va nuanța fără îndoială profilul lor social-juridic. La fel ca și la nivelul întregului principat, relația nobil-principe a fost una individuală, care s-a dezvoltat într-un dublu sens. Pe de-o parte, a fost o relație bazată pe loialitate și credință, afirmată prin intermediul familiarității, a serviciilor și slujbelor îndeplinite pe timp de pace sau război, ce a implicat pentru nobilime beneficii economice, sociale și politice. Pe de-altă parte, la polul opus, sunt semnalate și situații de criză în aceste relații princiar-nobiliare, generate fie de abuzurile principelui, fie de ambițiile nobiliare, clasate ca acte de trădare și pedepsite în consecință³¹. Evoluția anterioară a elitei românești bănățene în perioada regalității din secolele XIV-XV a conturat la nivelul Banatului montan două tipologii nobiliare, identificate la începutul secolului al XVI-lea în planul analizei istoriografice: o „veche” nobilime patrimonială, cu statut social-juridic bine definit și cu stăpâniri recunoscute și consolidate începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea și de-a lungul secolului următor (Mâtnic de Ohaba Mâtnic, Măciș de Tincova, Deș de Timișel, Fiat de Armeniș, Gârliște de Rudăria), caracterizate în literatura istoriografică și ca o nobilime „a meritului”, ce și-a obținut statutul privilegiat prin credincioasele servicii aduse regalității; și o „nouă” nobilime de funcție, afirmată grație demnităților ocupate în plan local în conformitate cu politica lui Matia Corvin și a celor doi Iagelloni de încurajare a implicării elementelor locale în structurile administrative și militare ale ținutului de baștină, mici familii nobile (Marga, Lazăr de Almăj, Plugovița, Bucosnița,

³⁰ Costin Feneșan, *Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)*, în *Revista istorică*, Serie nouă, VII, 1996, 1-2, p. 74; Dragoș-Lucian Țigău, *Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (I)*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XVI, 1998, p. 227 (în continuare Țigău, *Banii I*).

³¹ I. Costea, *op. cit.*, p. 59.

Floca de Negotești, Pobora) care au deținut o bază materială mult mai redusă decât cea a celor mai importante familii nobile bănățene³². Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea se impune în ținutul Banatului de Caransebeș și Lugoj o nouă categorie nobiliară, cea a armaliștilor, posesori în cel mai bun caz al unei sesii, părți de sesie sau casă cu gospodăria aferentă. Această mică nobilime de blazon a rezultat în urma politicii princiare de acordare a diplomelor de înnobilitare și blazon în primul rând localnicilor care s-au distins mai ales pentru meritele militare și, într-o măsură mai redusă, pentru cele civile, lor adăugându-li-se și oșteni fugiți din Banatul aflat sub stăpânire otomană, iobagi eliberați anterior de stăpânii lor de pământ sau chiar elemente venite în Banatul montan din alte comitate sau scaune ale Transilvaniei³³.

În acest context istoric încercăm să reînnodăm traseul existențial al Mâtnicenilor, desigur în limita a ceea ce informația documentară lasă să transpară. Fără nicio îndoială, familia nobililor de Mâtnic a aparținut „vechii” nobilimi patrimoniale a banatului de Severin, al cărui domeniu funciar s-a consolidat pe parcursul secolelor XIV-XV și al cărui statut social-juridic i-a îndreptățit pe unii din membrii săi să ocupe o serie de demnități în plan local sau central, după cum am văzut în paginile anterioare. Mutațiile politico-militare, social-economice și confesionale din prima jumătate a secolului al XVI-lea au generat, la nivelul acestei familii, sensibile transformări de formă și de fond. În primul rând, denumirea familiei suferă o ușoară modificare de formă, imprimată de practicile locurilor de adevărire princiare sau locale. Astfel, dacă de-a lungul secolelor XIV-XV în documente familia apare cu particula nobiliară adăugată patronimicului (derivat din toponimul Văii Mâtnicului, considerată așezare de obârșie a familiei), în varii forme de grafieră – *de Muthnok*, *de Muthnuk*, *de Mothnuk*, *de Mwtnok*, din secolul al XVI-lea denominativul familial este sufixat, întărind astfel valoarea de nucleu familial de tradiție al Mâtnicenilor, în variantele: *Muthnoky*, *Mwthnoky*, *Motnoky*, *Mothonki*, *Mottnoki*, *Mathnaky*, *Mathnoki*.

Problematica genealogică

Din punct de vedere genealogic, conectarea noilor generații și ramuri ale familiei la arborele foarte stufos al familiei, dezvoltat pe parcursul a două secole³⁴, este aproape imposibilă, în pofida unui număr relativ mare de docu-

³² Ligia Boldea, *Aspects du „cursus honorum” dans le Banat a l’époque du roi Matthias Corvin: noblesse patrimoniale et noblesse de fonction*, în *Banatica*, 20/II, 2010, p. 82-83.

³³ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat (secolele XVI-XVII)*, Timișoara, 2007, p. 15-16 (în continuare Feneșan, *Diplome*).

³⁴ Vezi propunerea de tabel genealogic al familiei Mâtnic de Ohaba-Mâtnic pentru secolele XIV-XV la L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat*, p. 315.

mente de secol XVI-XVII. Nici relaționarea dintre membrii ultimelor generații de Mâtniceni nu este mai facilă, pentru simplul motiv că în conținutul documentelor păstrate este precizată doar de puține ori filiația pe linie paternă, astfel încât, chiar dacă informația documentară mai adaugă cca. 25 de membri arborelui genealogic, nu se poate preciza cu acuratețe gradul de rudenie dintre aceștia. Cel mult pot fi plasate pe palierul aceleiași generații. Situația în sine comportă, în opinia noastră, o explicație ce ne este la îndemână și derivă din specificul actelor de cancelarie emise în general familiilor nobile române bănățene. Astfel, am putut constata că atâta vreme cât principala documentație atribuită familiilor nobile a constat în actele de danie sau de „nouă danie”³⁵, prin care s-au conferit, dar mai ales reconfirmat stăpânirile lor funciare, specificarea filiației paterne este o constantă regăsită în cele mai multe acte, fapt care a făcut posibilă reconstituirea arborelui genealogic al familiei. În ceea ce privește însă documentația de secol XVI-XVII, alcătuită predominant din acte al căror conținut se referă la procese legate de partajarea sau moștenirea bunurilor familiale sau la alte tranzacții funciare, chiar dacă numărul membrilor de familie atestați documentar este în unele cazuri mare, lipsa oricăror precizări referitoare la gradul lor de rudenie descurajează tentativele de alcătuire a unui tabel genealogic coerent. Cel mult am reușit să detectăm trei ramuri ale familiei, dintre care una principală – a Mâtnicenilor, și două colaterale, a Fărcășeștilor³⁶ și a grupului Groza-Țicu (*Zeiko*)³⁷, schițate în Anexele 1-3 atașate articolului.

Din acest ansamblu fragmentat al unei familii în continuare numeroase, câteva personaje au reușit să iasă în evidență, fie prin demnitățile deținute în plan local, fie prin modul în care s-au poziționat în cadrul șirului de procese ce

³⁵ Acel titlu de danie care, potrivit analizei istoricului Engel Pál a fost introdus în vremea lui Ludovic I, atribuia dreptul de stăpânire și moștenire a bunurilor cuprinse în dania cu acest nume numai beneficiarilor cuprinși în act și urmașilor lor legitimi, cei excluși putând fi expuși ignobilării. Vezi Engel Pál, *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja, în Történelmi szemle*, XXXIX, 1997, p. 137-157.

³⁶ Avansăm opinia că această ramură ar fi putut descinde dintr-unul din fiii lui Bogdan Românul de Mâtnic, Ladislau, cel care a fost mai bine cunoscut sub apelativul de Fărcaș (Lupu), realitate consemnată documentar începând cu anul 1394 și formulată explicit în 1406 – *Ladislau dictus farkas* (vezi Pesty, *Krassó*, III, p. 229 și 254; L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat*, p. 315). De altfel, acest prenume, cu formele sale maghiară – *Farkas* sau latinizată – *Volfgangus*, respectiv Lupu în limba română) a fost des uzitat în onomastic afamilială în secolele XVI-XVII, după cum vom putea constata.

³⁷ Și în cazul acestei ramuri sugerăm posibilitatea ca ea să fi descins din Ladislau de Mâtnic, frate al banului Ștefan de Mâtnic și văr după tată al celui alt ban de Severin, Mihail de Mâtnic, atestat documentar în 29 decembrie 1467 ca Ladislau *Zayk* de Mâtnic (vezi Pesty, *A Szörényi bántól*, III, p. 80; L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat*, p. 315).

au avut ca obiect al disputei patrimoniul funciar familial. Astfel, din rândul Mâtnicenilor s-a remarcat la mijlocul secolului al XVI-lea *Francisc Mâtniceanu*, fiul lui Blasiu de Mâtnic și al doamnei *Mwssa*, atestat documentar între anii 1548 și 1585³⁸, când este pomenit ca fiind decedat. A fost căsătorit cu Elisabeta Simon, cu care se pare că nu a avut urmași de vreme ce în 1585, în fața autorităților locale ale Caransebeșului, se deschide problema dreptului de succesiune al rudelor sale asupra părților sale de stăpânire din cadrul patrimoniului funciar familial. A fost cel mai bine situat membru al familiei Mâtniceanu, el deținând timp de mai mulți ani (între 1561-1563 și 1571-1572)³⁹ funcția de castelan al Caransebeșului, perioadă dificilă, de reșezare a centrilor de putere în zonă după virulența conflictelor habsburgo-otomane de la mijlocul secolului și opțiunea orașelor Caransebeș și Lugoj pentru suzeranitatea otomană în cadrul principatului ardelean. Bănuim că responsabilitatea demnității deținute i-a creat un anumit statut preeminent în cadrul propriei familii, care continuă să se manifeste și după 1552 ca o comunitate de interese asupra părților de posesiuni reunite în ansamblul domenal familial. Acest statut de *primus inter pares* s-a manifestat și după moartea lui, în deceniile următoare existând mereu membri ai familiei care au căutat să centreze în jurul lor mare parte din domeniul strămoșesc.

De altfel, chiar după moartea sa, doi membri ai familiei, Lupu Mâtniceanu și Baltazar *Zagyvai* își vor disputa în justiție dreptul de a controla părțile de posesiune din moștenirea lui Francisc Mâtniceanu, polarizând în jurul lor grupurile de interes din rândul familiei. Fără a fi în stare să precizăm, în lipsa unor informații concludente, gradul de rudenie dintre cei doi, putem afirma cu destulă certitudine că ei au făcut parte din aceeași generație, ulterioară celei a lui Francisc Mâtniceanu. În ceea ce îl privește pe *Lupu Mâtniceanu* (al cărui prenume îl întâlnim în documente fie în forma sa maghiară – *Farkas*, fie în cea latinizată – *Volfgangus*, *Volphgangus*, *Wolffgang*)⁴⁰, el este atestat documentar între anii 1581 și 1608⁴¹, când este pomenit ca fiind decedat. Ascendența sa paternă nu este menționată în niciunul din actele cunoscute nouă dar, atunci

³⁸ Pesty, *Krassó*, IV, p. 41 și 115.

³⁹ Pesty, *A Szörényi bántág*, III, p. 298; Pesty, *Krassó*, IV, p. 90.

⁴⁰ Alternanța celor două forme ale aceluiași nume a fost o vreme derutantă, cu atât mai mult cu cât, într-unul din documentele din 3 iunie 1590 acest personaj apare atât ca *Motthnoki Farkas*, cât și ca *Volphgang Mottnoki* (vezi Pesty, *Krassó*, IV, p. 158). Cazul nu este însă singular; un exemplu extrem de edificator ni s-a revelat din documentația privitoare la familia nobililor Iojica: într-unul din actele anului 1641, în intitulatie este consemnat nobilul *Josika Farkas*, pentru ca în subscripție să fie utilizată cealaltă formă a numelui, *Volfgangus Josika* (vezi Feneșan, *Documente medievale*, p. 171; D. L. Țigău, *Familia nobililor Josika (Iojică) în secolele XVI-XVII*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 274).

⁴¹ Pesty, *Krassó*, IV, p. 104 și 249.

când încearcă să preia controlul asupra unei părți din averea familiei, el o va face invocând dreptul de stăpânire al antecesorului său Mihail Mătniceanu, care ar putea fi identificat fie cu banul de Severin, fie cu notarul Curții regale din ultimul deceniu al secolului al XV-lea. A fost căsătorit cu Ana Simon, fiica nobilului Mihail Simon, o femeie extrem de tenace în ceea ce privește prezerwarea averii personale și familiale, cu care se știe că a avut doi fii, Gabriel și Ioan, și mai multe fiice, una singură nominalizată în 1599, Magdalena. După cum vom vedea în paginile următoare, el a fost principalul moștenitor al Elisabetei Simon, văduva lui Francisc Mătniceanu și mătușa soției sale, de la care a preluat în 1599 dreptul de stăpânire asupra părților din averea familiei care au aparținut fostului castelan, pe care le va disputa într-o serie de procese cu celălalt grup de interese din familie, focalizat în jurul lui Baltazar Zagyvai și a ramurilor colaterale ale Fărcășeștilor și Groza-Țeicu. În 1596 el traversează un moment mai delicat, fiind nevoit să ceară clemență în fața principelui Sigismund Báthory pentru faptul de a-l fi ucis pe Melchior Vaida de Lugoj, gest care era cât pe ce să îl coste pierderea bunurilor și, posibil, ignobilarea⁴². Știm că el își va uzita în anii următori drepturile depline de stăpânire asupra părților din averea familiei, ceea ce ne indică faptul că, în cele din urmă, i s-a acordat grațierea princiară.

Prezența în rândurile Mătnicenilor a lui *Baltazar Zagyvai* (*Zagyvay*, *Zagway*) ridică o problemă de interpretare care nu ne lasă posibilitatea de a emite certitudini, ci doar ipoteze de lucru. Atestat documentar între anii 1581⁴³ și 1603⁴⁴ (în 1624 apare ca fiind decedat, dar presupunem că acest lucru s-a petrecut cu câțiva ani buni înainte), numele său în formula genitivului sufixat indică o posibilă origine a sa din localitatea *Zagya*, pe care nu o regăsim însă în spațiul bănățean medieval⁴⁵. Pe de-altă parte, din conținutul unui document datat în 16 martie 1591 reiese cu claritate faptul că el a făcut parte din familia Mătnicenilor, textul conținând afirmația *vitészlő Zagyway Boldisár, kit más nével Mottnokniak hivnak* („viteazul Baltazar Zagyvai, care se cheamă cu alt nume Mătniceanu”)⁴⁶. În lipsa filiației pe linie paternă și a oricărei referințe asupra originii sale, s-ar putea contura problema unei adopții, procedeu uzitat în practicile vremii fie din lipsă de moștenitori direcți masculini, fie pentru a împiedica

⁴² *Ibidem*, p. 186.

⁴³ Feneșan, *Documente medievale*, p. 70.

⁴⁴ Pesty, *Krassó*, II, p. 57.

⁴⁵ Am putut găsi o localitate *Zagya* în comitatul învecinat al Hunedoarei, pomenită ca atare la sfârșitul secolului al XV-lea, însă legarea originii acestui personaj de această așezare rămâne ca o ipoteză ce nu poate fi în acest moment probată (vezi Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, V, Budapesta, 1913, varianta electronică).

⁴⁶ Feneșan, *Documente medievale*, p. 82.

ignobilarea persoanei. Cert este faptul că Baltazar Zagyvai s-a profilat timp de două decenii ca unul dintre cei mai reprezentativi membri ai familiei Mâtniceanu, fiind purtătorul de cuvânt și apărătorul intereselor sale și ale ramurilor Fărcășeștilor și Groza-Teicu, moartea sa fără urmași deschizând problema moștenirii părților sale de avere. Nedumerește apariția în două documente a unui anume *Nicolae Zagyvai*, menționat în viață doar în 1602⁴⁷, pentru ca în 1607 el să fie amintit ca fiind mort fără urmași⁴⁸. Logica simplă ar îndemna ca el să fie privit ca o rudă foarte apropiată a lui Baltazar Zagyvai (frate sau fiu), singurii cu acest patronimic din întreaga familie. Numai că din frânturile de informație documentară păstrată reies două aspect: Baltazar Zagyvai a murit fără urmași, deci nu l-a putut avea ca fiu pe Nicolae. Pe de-altă parte, în actul din 1602 Nicolae Zagyvai este pomenit în calitate de frate mai mic al lui Gheorghe Fărcaș și, totodată, moștenitorul acestuia, nicidecum al lui Baltazar. Mai mult, în timp s-a dovedit că părțile lor de stăpânire din averea familiei au ajuns la Francisc Groza și apoi la Ioan Mâtniceanu. În concluzie, ținând seama de aceste realități pe care le putem corobora cu faptul că Nicolae este amintit doar o dată în ultimii ani de viață ai lui Baltazar, că ambii au reprezentat grupul de interese Fărcaș-Groza-Teicu și că ambii au murit fără urmași, îndrăznim să avansăm opinia că cei doi ar fi putut fi una și aceeași persoană, ceea ce ar simplifica acuratețea analizei evoluției ulterioare a familiei. Ne este însă imposibil de explicat în acest moment de ce s-ar fi folosit două prenume de către același personaj. Legat de Nicolae se mai poate aminti faptul că a fost căsătorit cu Anuța Criciovan, cu care însă nu a avut copii, după moartea lui ea recăsătorindu-se cu Francisc Groza, cel care mai târziu s-a dovedit a fi moștenitorul părților de avere ale lui Baltazar Zagyvai sau, am spune noi, ale lui Baltazar/Nicolae Zagyvai.

În sfârșit, ultimii Mâtniceni care au jucat un oarecare rol în destinul familiei au fost Gabriel și Ioan Mâtniceanu, fiii lui Lupu Mâtniceanu și ai Anei Simon. *Gabriel Mâtniceanu* apare în documente între anii 1599 și 1618⁴⁹, după câte se pare el nefiind căsătorit și neavând copii. Despre fratele său *Ioan Mâtniceanu* documentele lasă să se întrevadă mai multe aspecte: pomenit între anii 1624 și 1650 (când însă era deja mort)⁵⁰, se știe că a fost căsătorit cu Cătălina Vaida, din cunoscuta familie a nobililor Vaida de Caransebeș, cu care a avut urmași, fără ca documentele să îi pomenească nominal. Din anul 1635 el a demarat o serie de acțiuni judiciare prin care a încercat să preia sub controlul său întreaga avere familială, lucru pe care se pare că l-a reușit până în anul 1646. Moartea sa, survenită în jurul anului 1650, și apoi dramaticele evenimente

⁴⁷ *Ibidem*, p. 127.

⁴⁸ Pesty, *Krassó*, IV, p. 234.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 224 și 270.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 280 și 347.

ale anului 1658 au spulberat însă întreg sistemul patrimonial funciar al Banatului de Caransebeș și Lugoj, deci și al Mâtnicenilor, care nu s-a mai refăcut niciodată în secolele care au urmat.

O a doua ramură importantă a familiei a fost cea a Fărcășeștilor (pomeniți explicit ca un grup aparte de interese alături de familia Groza într-un document din 16 octombrie 1599 – *Groza, Farkas, Sandor, Zerko és az teob Farkasiak causáia...*)⁵¹, descendenți în opinia noastră, așa cum am mai precizat, din Ladislau zis Fărcaș, fiul lui Bogdan Românul de Mâtnic. Deși documentele menționează 7 membri ai acestei ramuri a familiei, doar două personaje ies în evidență. În primul rând *Gheorghe Fărcaș* de Măru, care se pare că a avut o viață îndelungată, atestat fiind între anii 1555⁵² și 1602, când își redactează testamentul⁵³. Din acest ultim act se știe că a fost căsătorit și a avut copii, atât fii, cât și fiice. De asemenea, testamentul îl desemnează ca executor și moștenitor, în cazul stingerii neamului, pe fratele său mai mic, Nicolae Zagyvai (ceea ce s-a și întâmplat). În prima parte a vieții sale se pare că a fost direct implicat în evenimentele de la mijlocul secolului al XVI-lea, respectiv în conflictele dintre Habsburgi și otomani (la fel ca și alți nobili români bănățeni), el fiind un partizan declarat al taberei lui Ferdinand de Habsburg, fapt care s-a răsfrânt negativ asupra destinului său, în 14 septembrie 1555 comitele Petru Petrovici ordonând confiscarea tuturor stăpânirilor sale sub acuzația de infidelitate și donarea lor lui Cristofor Hagymassy. Măsura considerăm că a fost doar temporară în ceea ce privește această externare a unei părți a patrimoniului familial al Mâtnicenilor, căci în 1559 mai mulți Mâtniceni și Fărcășești solicită reginei dreptul de a-și rehotărâni câteva moșii părintești, printre care și cele donate patru ani mai devreme. Ceea ce credem că s-a întâmplat a fost mai degrabă o diminuare a rolului acestui personaj în cadrul familiei, interesele sale fiind reprezentate în timpul proceselor de familie de la sfârșitul secolului de fiul său, unicul amintit în documente, *Lupu Fărcășanu* (*Farkas Farkassy*). Despre acesta din urmă, atestat în 1585⁵⁴ și 1589⁵⁵, se știe că a fost căsătorit cu Barbara Lumota, cu care se pare că nu a avut urmași, el murind probabil la cumpăna dintre secolele XVI și XVII, căci testamentul tatălui său din 1602 nu îl mai menționează printre moștenitori.

În sfârșit, o a treia ramură a marii familii a Mâtnicenilor a fost alcătuită din grupul Groza-Țeicu, un grup puternic de interese familiale, în permanentă opoziție cu principala ramură a Mâtnicenilor. Deși în perioada la care ne referim au fost nominalizate în acte 8 personaje ale acestor familii, două dintre ele ies în

⁵¹ Feneșan, *Documente medievale*, p. 111.

⁵² Pesty, *Krassó*, IV, p. 68.

⁵³ Feneșan, *Documente medievale*, p. 127.

⁵⁴ Pesty, *Krassó*, IV, p. 73.

⁵⁵ Feneșan, *Documente medievale*, p. 76.

evidență: Lupu/*Farkas* Groza și fiul său, Francisc Groza zis *Farkassi* de Sacu. Despre *Lupu Groza* se poate spune că îl întâlnim consemnat documentar între 1585 și 1624, când este menționat însă ca fiind decedat. Alături de Baltazar Zagyvai el și-a asumat, la sfârșitul secolului al XVI-lea, atât rolul de reprezentant în fața scaunelor de judecată, cât și pe cel de susținător financiar al proceselor disputate pentru averea familiei cu Lupu Mâtniceanu. Acest rol considerăm că s-a transmis apoi asupra fiului său, *Francisc Groza*, pomenit în documente între anii 1618 și 1641 (când este atestat ca fiind mort)⁵⁶, căci în 1624 el dobândește din partea principelui dreptul de stăpânirea asupra părților de avere ce au aparținut lui Baltazar Zagyvai. Francisc Groza a fost căsătorit cu Anuța Criciovan, văduva lui Nicolae Zagyvai, dar nu am găsit vreo menționare asupra unor posibili descendenți. Bănuim că nu a avut, căci după moartea sa, survenită în jurul anului 1641, majoritatea posesiunilor familiale au ajuns sub controlul lui Ioan Mâtniceanu (cu care se judecase în anii anteriori). În anul 1614 se pare că Francisc Groza s-a numărat printre partizanii lui Ștefan Vaida, alături de alți nobili caransebeșeni, la complotul nobiliar îndreptat împotriva principelui Gabriel Bethlen, el fiind acuzat, alături de Ioan Fiat, de „neascultare” și de „neasemuite acțiuni”, urmând să se înfățișeze la Alba Iulia, în fața judecății princiare⁵⁷. Cu siguranță că a fost absolvit de orice vinovăție mai devreme sau mai târziu, căci am văzut că el și-a păstrat toate drepturile în perioada care a urmat.

În sfârșit, din rândurile familiei Țicu (*Zeiko*, *Zeik*) au fost pomeniți punctual între 1585 și 1641 Șandru, *Lajos* și Mihail, doar acesta din urmă având un rol ceva mai semnificativ atunci când, în 1641⁵⁸, se opune ca Ioan Mâtniceanu să preia întregul control asupra averii familiale, fără succes însă.

Implicarea în politica ținutului

Statutul social-juridic al Mâtnicenilor îi încadrează în perioada principatului în rândurile nobilimii Banatului de Caransebeș și Lugoj, mulți dintre membri ei de seamă purtând titulatura de *egregius/vitézló*, conform vocabularului paralel ce s-a impus în cadrul capitlurilor emitente pe măsură ce, de la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul următor limba maghiară va fi promovată ca limbă de cancelarie atât la nivel central, cât și la nivel local⁵⁹. A

⁵⁶ Pesty, *Krassó*, IV, p. 270 și 327.

⁵⁷ C. Feneșan, *Ștefan Vaida, un adversar caransebeșan al principelui Gabriel Bethlen (1614)*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, II, Caransebeș, 1977, p. 415; D. L. Țigău, *Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (II)*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XVII, 1999, p. 242 (în continuare Țigău, *Banii II*).

⁵⁸ Feneșan, *Documente medievale*, p. 172.

⁵⁹ I. Costea, *op. cit.*, p. 249.

fost cazul lui Francisc Mâtniceanu, dar și a lui Lupu Mâtniceanu, Baltazar/Nicolae Zagyvai, Francisc Groza sau Ioan Mâtniceanu.

Implicarea familiei în evenimentele politice care au marcat în paralel istoria principatului și a Banatului de Caransebeș și Lugoj sunt relativ puțin semnalate documentar. După 1526, în contextul gravei anarhii ce a scindat clasa politică conducătoare, nobilii din Banat au șovăit și ei între Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya, după cum partizanii acestora au ajuns la putere. Se știe despre nobilii din Caransebeș și Lugoj că au fost susținătorii lui Ioan Zápolya, acesta reușind să ridice în jurul anului 1534 aproape 4000 de ostași din Transilvania și din ținutul Caransebeșului, în timp ce Valentin Török a recrutat pentru aceeași cauză 1000 de călăreți din districtele Caransebeș și Lugoj. În același timp, alți nobili bănățeni au optat pentru tabăra ferdinandistă, ca de exemplu Petru de Racoviță, jude sebeșan, despre care apropiatii principelui îi raportau acestuia că îl va servi cu plăcere⁶⁰. Tot către Ferdinand de Habsburg par a fi înclinat și Mâtnicenii la un moment dat, într-un document din 18 aprilie 1548 mai mulți membri ai familiei – Ioan Mâtniceanu, Francisc Mâtniceanu, Mihail Fărcaș, Fărcaș Iancu și doamnă *Mwssa*, văduva lui Blasiu de Mâtnic, împreună cu fiul ei Ioan, au fost grațiați de comitele Petru Petrovici pentru că s-ar fi revoltat împotriva turcilor⁶¹. În jurul anului 1550 orientarea politică a bănățenilor s-a modificat sub impactul abuzurilor și atitudinii dușmănoase a banilor față de populația locală. S-a ajuns până la formularea unor proteste în cadrul Dietelor sau chiar la trecerea de partea taberei adverse. De exemplu, în martie 1551, Dieta a luat cunoștință de abuzurile, pagubele și numeroasele nedreptăți provocate caransebeșenilor de către Petru Petrovici, atitudine ce a fost de natură să îi îndepărteze pe bănățeni de tabăra familiei Zápolya, îndreptându-se probabil spre tabăra ferdinandistă, cu toate riscurile de rigoare⁶². Aceasta, bunăoară, a fost și opțiunea nobilului Gheorghe Fărcaș, căruia, după cum am văzut în paginile anterioare, i-au fost confiscate în 1555 părțile de posesiune pentru că l-ar fi susținut pe Ferdinand de Habsburg.

Cel mai bine poziționat Mâtnicean în ierarhia politico-administrativă a Banatului de Caransebeș și Lugoj a fost, fără îndoială, Francisc Mâtniceanu, atestat documentar în calitate de castelan de Caransebeș, demnitate colegială pe care a exercitat-o între 1561 și 1563 alături de Petru de Prisaca, iar între 1571 și

⁶⁰ Patriciu Drăgălina, *op. cit.*, p. 9.

⁶¹ Pesty, *Krassó*, IV, p. 41; Țigău, *Banii II*, p. 239; Ibolya Șipoș, *Contribuții la istoricul nobilimii lugojene*, în *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XV, 2007, p. 257-258.

⁶² D.L.Țigău, *Banii II*, p. 243; I. Șipoș, *Rolul banului de Caransebeș-Lugoj, Petru Petrovici în cadrul luptelor interne din Transilvania de la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, V, 1997, p. 224.

1572 alături de Gașpar *Oztrovj*⁶³. Una din cele mai importante sarcini care i-a revenit în timpul castelanatului său a fost aceea de a colecta din întreg ținutul taxa de 1 florin și 40 de denari de poartă până la sărbătoare Sf. Nicolae a anului 1562, sumă care urma să fie predată banului Grigore Bethlen. Solicitarea a fost înaintată de către Ioan Sigismund banului, castelanilor și adunării nobililor din comitatul Severin, districtul Sebeș la 13 noiembrie 1562, și venea ca o consecință a hotărârilor Dietei de a strânge și înzestra 1000 de călăreți și 500 de pușcași, hotărâre adoptată pe fondul procesului de modernizare al oștirilor principatului Transilvaniei ce s-a circumscris tendințelor generale de reformare a armatelor europene⁶⁴. În rest, obligațiile care i-au revenit lui Francisc Mâtniceanu au fost cele ce țineau de rutina funcției, și anume: rezolvarea unor litigii patrimoniale între familii nobile bănățene (1563)⁶⁵, participarea la puneri în stăpânire (1561, 1566)⁶⁶, participarea la procese de partajare sau rehotărnicire a unor moșii (1561, 1568, 1572)⁶⁷ sau la zălogirea altora (1571, 1572)⁶⁸.

Problematica patrimonială: stăpâniri, statut socio-economic, litigii

Partea cea mai consistentă a informației documentare de secol XVI-XVII face referire la dinamica patrimonială, la modul în care Mâtnicenii s-au confruntat cu inerentele probleme de natură economico-socială, atât de obișnuite în societatea vremii. Din parcurgerea acestei informații au rezultat două planuri de analiză: unul ce ține de modul în care familia și-a valorificat domeniul funciar, pe care a încercat să-l prezerveze sau să îl mărească în condițiile în care acesta a fost expus diminuării în urma unor nevoi ale membrilor familiei. Un al doilea plan ce s-a evidențiat se dovedește a fi avut un mare impact asupra destinului diferitelor ramuri ale familiei, și a fost strâns legat de modul în care moștenirea patrimonială a fost disputată între principalele ramuri, o întreagă încrengătură de procese, moșteniri testamentare sau partajări prin care considerăm că s-a încercat menținerea într-o sferă de interese comună a unui domeniu funciar pasibil de o mare fărâmițare între atâția moștenitori.

În ceea ce privește primul plan al analizei noastre, din perspectiva secolului XIV-XV familia Mâtnicenilor a acumulat un patrimoniu funciar mediu, totalizând în jur de 20 de stăpâniri în districtele Caransebeș și Lugoj, pe care ne mulțumim să le enumerăm în ordinea în care ele au fost semnalate documentar: Valea Mâtnicului, Măru, Maciova, *Dobregoste*, Vozești, Var, Prisaca, *Olosag*, Dragomirești, *Zederyes*, *Zlawapataka*, *Nyalacz*, *Malomfalw*, *Osesthya*, Măgura,

⁶³ Pesty, *A Szörényi bántóság*, I, p. 320-321.

⁶⁴ *Ibidem*, III, p. 308; I. Costea, *op. cit.*, p. 69-70.

⁶⁵ Pesty, *A Szörényi bántóság*, III, p. 311 și 325.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 298, 342 și 346.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 301, 359 și 392.

⁶⁸ Pesty, *Krassó*, IV, p. 90.

Rădulenț, Cernota, *Ulaszlo* și *Pokolfalu*, toate consemnate ca stăpâniri asupra cărora membrii familiei au obținut în timp reconfirmarea regală. Lor li s-au adăugat, bănuim însă că pe timp limitat, o serie de donații regale constând în moșii (Beregsăul Mare din comitatul Timiș) sau păduri (*Bothligete*, *Zalbados*, *Lozna*)⁶⁹. A fost o zestre funciară cu care familia a intrat în secolul al XVI-lea și asupra căreia cu siguranță a păstrat și documentele adevărtoare, pe care uneori urmașii lor le-au adnotat, un asemenea exemplu fiind cel al lui Blasiu de Mâtnic care, cândva pe parcursul secolului al XVI-lea, a menționat pe verso-ul unui document din 1411 privitor la moșia Var următoarele: *Blasii de Muthnok super KIZIN alias Mezpatak*⁷⁰. Trebuie menționat însă faptul că de-a lungul secolelor XVI-XVII acest patrimoniu a suferit mici modificări datorate fie dispariției unor posesiuni din stăpânirea familiei (*Olosag*, Dragomirești, Vozești, Prisaca, *Dobregoste*, *Pokolfalu*), fie apariției altora noi: Sacu, *Belien*, *Morencz*, *Zlatinik*, *Zgribest*, Ohabița sau Ruginos, în împrejurări care ne scapă.

Din punctul de vedere al sarcinilor publice datorate de această familie fiscului, conscripția porților realizată în districtul Caransebeș în decursul anului 1603⁷¹ aruncă o oarecare lumină asupra modului de impozitare al unora din proprietățile familiei. Bunăoară, în acest act Francisc Mâtniceanu figurează cu câte 1 poartă la Cernota, *Cziklen* și *Meeszfalva*; Baltazar Zagyvai cu 1 poartă la Mâtnic; iar Mihail Mâtniceanu tot cu 1 poartă la Ohaba. Lor li se adaugă cele 10 porți trecute în dreptul moșiei Măru, unde nobilii deținători nu sunt nominalizați, însă ei au aparținut cu certitudine, în cea mai mare parte, diferitelor ramuri ale Mâtnicenilor. Ținând cont de faptul că, în principiu, sarcina fiscală publică pentru fiecare poartă a fost stabilită în acea perioadă în jurul sumei de 1 florin, cu unele variații în funcție de necesitățile financiare ale principatului, se poate aprecia că, potrivit conscripției din 1603, familia Mâtniceanu a plătit fiscului cca. 16 florini.

Problematica patrimonială atribuită în documente familiei cuprinde o cazuistică variată, ce se încadrează diverselor practici ale vremii, ce fac referire la hotărniciri și rehotărniciri, cumpărări, zalogiri, confiscări, litigii cu alte familii nobile bănățene sau dispute în interiorul familiei pornite de la drepturile reclamate de diferite reprezentante ale părții feminine a familiei. Bunăoară, pe lângă moșiile și prediile care au făcut parte din domeniul funciar familial, se știe că Mâtnicenii au deținut proprietăți în incinta Caransebeșului sau în imediata sa vecinătate. Astfel, atunci când în 25 februarie 1548⁷² s-au retrasat hotarele

⁶⁹ Vezi pentru datări și detalii L. Boldea, *Nobilimea românească*, p. 314.

⁷⁰ Vezi comentarii la C. Feneșan, *Diplome*, p. 14, nota 23.

⁷¹ Adrian Magina, *Conscrierea porților districtului Caransebeș în anul 1603. Considerații pe marginea unui document*, în vol. *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, coord. Susana Andea, Ioan Aurel Pop, Cluj-Napoca, 2009, p. 284-286 și Anexa.

⁷² Pesty, *Krassó*, IV, p. 36.

dintre oppidum-ul Caransebeș și posesiunea Prisaca a nobilului Petru de Prisaca, a fost pomenită posesiunea *Zlathinik* a nobililor de Mâtnic, de unde se preciza că începe hotarul Prisăcii. În 23 ianuarie 1591⁷³, în cadrul altei hotărâniciri a unei grădini alodiale lăsate prin testament de către Ecaterina Pataki lui Ladislau Lățug și rudelor sale, la hotarul de răsărit al acesteia a fost menționată grădina văduvei lui Francisc Mâtniceanu, Elisabeta Simon. Importante sunt și proprietățile imobiliare ale familiei, în 6 iunie 1599⁷⁴ fiind amintită casa din Caransebeș a aceleiași văduve a lui Francisc Mâtniceanu, pentru ca în 15 februarie 1641⁷⁵ să fie menționată casa din Caransebeș a lui Ioan Mâtniceanu, aflată în incinta fortificației, având însă convingerea că și alți Mâtniceni au deținut case în acest „târg al nobililor”.

Cumpărarea de posesiuni a fost o practică, de asemenea, des întâlnită în cazul familiilor nobile, ea răspunzând interesului oricărui nobil de a-și spori bunurile funciare, acest tip de tranzacție fiind mai degrabă individual, unul sau altul din membri unei familii încercând să își dezvolte proprietăți în afara celor stăpânite în indiviziune cu restul rudelor sale. Astfel, în 12 iulie 1565⁷⁶ nobilul bărbat Ioan Mâtniceanu a cumpărat cu 100 florini câteva grădini pe strada Mănăstirii, ce au aparținut înainte unui oarecare Ioan *Layos* și fraților săi care, în împrejurări incerte, au ajuns în părțile turcești. De asemenea, în 7 ianuarie 1594⁷⁷ viteazul Lupu Mâtniceanu din Caransebeș solicită și obține scrisoare de adeverire ce îi confirma dreptul de stăpânire asupra unui fânaț aflat între fânațurile Caransebeșului, pe care l-a cumpărat de vreo 10 ani de la Augustin Lucaci, argumentând în fața prim-judelui și a juzilor jurați că are dovezi destule pentru a proba cumpărarea terenului cu bani proprii.

Secolul scurs între 1552 și 1658 nu a scutit familia Mâtniceniilor de o serie de probleme patrimoniale ce au sfârșit în fața scaunului de judecată al ținutului sau chiar al celui princiar. În fond, la fel ca și în secolele anterioare, litigiile patrimoniale au generat cele mai multe acte pe baza cărora se poate realiza reconstituirea istoriilor familiilor nobile ale Banatului medieval. Bunăoară, anumite nevoi pecuniare au determinat unii membri ai familiei să recurgă la zălogirea unor posesiuni pentru a ieși din impasul financiar. Este o soluție la care a recurs, de exemplu, în 1588⁷⁸ nobila doamnă Barbara Moise, văduva lui

---

⁷³ Feneșan, *Documente medievale*, p. 78.

⁷⁴ Pesty, *Krassó*, IV, p. 224.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 327.

⁷⁶ Pesty, *A Szörényi bántág*, III, p. 329.

⁷⁷ Feneșan, *Documente medievale*, p. 88; Gheorghe Ciulei, Gheorghe G. Ciulei, *Dreptul românesc în Banatul medieval*, Reșița, 1997, p. 140-141.

⁷⁸ Pesty, *A Szörényi bántág*, II, p. 4; vezi și studiul aflat sub tipar al Liviei Magina, *Un destin feminin în Banatul sfârșitului de secol XVI: Barbara Moise*, în *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XIX, 2011.

Mihail Mâtniceanu, care zălogește Advigăi Fodor patru sesii iobăgești din satul Măru pentru suma de 80 de florini. Deși la acea vremea Barbara Moise era deja recăsătorită cu nobilul Ioan Găman, se pare că ea a avut o zestre frumoasă cu care a intrat în ambele mariaje, dobândind o serie de bunuri mobile și prin căsătoriile contractate. Astfel, ea a fost în măsură să plătească unele datorii rămase de la Mihail Mâtniceanu, pe care frații lui nu au fost dispuși să le plătească, în schimb a obținut de la aceștia cele patru sesii iobăgești date mai apoi ca zălog. Tot datorită situației materiale strâmtorate Gabriel Mâtniceanu din Caransebeș și mama sa, Ana Simon, au fost nevoiți să zălogească în 19 aprilie 1608 patru pământuri nelucrate din satul Mâtnic lui Radu Berlă, după ce, în prealabil, mai zălogiseră și alte sesii din Mâtnic⁷⁹. În 5 iunie 1609⁸⁰ tot Radu Berlă este cel care a profitat de situația delicată în care s-a aflat Anuța Criciovan după moartea soțului sau, Nicolae Zagyvai, ale cărui datorii față de Francisc Criciovan au trecut asupra sa. Pentru că ruda sa apropiată, Gabriel Mâtniceanu, a refuzat să le onoreze, văduva zălogește lui Radu Berlă două sesii iobăgești din Mâtnic. Într-o situație și mai dificilă pare să se fi aflat alesul bărbat Francisc Groza de Caransebeș care, pentru nevoile sale și ale familiei sale, în 6 septembrie 1639⁸¹ a zălogit nobilului Sigismund Fiat pentru suma de 1000 florini ungurești părțile sale de posesiune din Sacu, *Morencz*, *Belien*, Mâtnic, Ohaba, Cernota și Măru pe care le moștenise de la răposatul Nicolae Zagyvai, de fapt, o buna parte din averea Mâtnicenilor. Tranzacția a inclus, pe lângă clauza răscumpărării posesiunilor de către debitor, și condiționarea ca nobilul Fiat să aibă grijă de soția răposatului Zagyvai, Anuța Criciovan. În sfârșit, cu un an înaintea cedării Banatului de Caransebeș și Lugoj către otomani, în 1657⁸², văduva lui Ioan Mâtniceanu și ruda sa, Mihail Țicu se văd nevoiți și ei să zălogească 1/3 din partea de avere Zagyvai din satul Măru lui Ștefan Kun pentru 200 de florini. Având în vedere evenimentele ce au urmat peste un an, este greu de imaginat cum s-ar fi putut soluționa problema, având în vedere pierderea dreptului de stăpânire asupra pământurilor familiale, deci a obiectului zalogirii.

Integrate evoluției elitelor nobiliare au fost și procesele care, nu de puține ori, s-au declanșat între două familii nobile atunci când interesele lor patrimo-

⁷⁹ Pesty, *Krassó*, IV, p. 249. Acest Radu Berlă reprezintă un exemplu interesant în epocă; atestat ca și *exactor* (încasator) al dărilor din însărcinare Sfatului caransebeșan în anul 1594, la începutul secolului al XVII-lea el era deja nobil. Relevant este însă faptul că în 1607 el obține din parte principelui nobilitatea casei sale din Caransebeș, adică scutirea de toate dările și taxele, dar și de prestarea serviciilor plebeie și civile pentru această casă (vezi Feneșan, *Diplome*, p. 47, nota 157).

⁸⁰ Pesty, *Krassó*, IV, p. 257.

⁸¹ *Ibidem*, p. 314; D. L. Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV-XVII*, în *Banatica*, 14, 1996, p. 30.

⁸² Pesty, *A Szörényi bántóság*, II, p. 5.

niale s-au intersectat. Astfel, în 1618⁸³ este semnalată cauza care va ajunge și în fața principelui Gabriel Bethlen, care i-a avut în calitate de părți pe Ladislau Gârlișteanu (reclamant) și pe Gabriel Mâtniceanu (pârât). În fața comiților Sigismund Fiat și Farkas Szabo și a judeului nobiliar Gașpar Duma, nobilul Gârlișteanu a reclamat faptul că în 1608 a cumpărat de la Elisabeta Gârlișteanu, soția lui Bona Vaida, două sesii iobăgești în satul Cernota pentru 72 florini, sesii care fuseseră lăsate prin testament Elisabetei de sora sa, Barbara Gârlișteanu, văduva lui Francisc Ciorciuc. De bună credință fiind, Ladislau Gârlișteanu a așezat în 1617 un număr de iobagi pe acele sesii, pentru ca să constate în același an că Gabriel Mâtniceanu a ocupat cu forța sesiile. În fața acestor acuzații nobilul Mâtniceanu și-a negat vinovăția, argumentând că, în realitate, Elisabeta Gârlișteanu nu a fost niciodată posesoarea sesiilor, deci nu ar fi avut dreptul să dispună de ele căci, cu mulți ani în urmă, antecesorii lui Gabriel Mâtniceanu ar fi zălogit într-adevăr acele pământuri lui Francisc Ciorciuc, însă tatăl lui Gabriel, Lupu Mâtniceanu, le-ar fi răscumpărat, ele revenind după moartea acestuia din urmă fiului său. Fiecare parte și-a adus martorii săi însă, din păcate, documentul se întrerupe, astfel încât sentința nu ne este cunoscută. În cursul anului 1641 este rândul lui Ioan Mâtniceanu să se judece cu autoritățile Caransebeșului, respectiv cu vicecomitele Ladislau Floca și cu judele nobiliar Francisc Veres, motivația conflictului fiind legată de dreptul de stăpânire asupra unor părți din moșia Sadova, asupra cărora autoritățile ar fi intenționat să pună sechestru, susținând că nobilul Mâtniceanu le-ar stăpâni prin forță. În 26 mai 1641⁸⁴ pricina ajunge în atenția principelui Gheorghe Rákoczy, de la care Ioan Mâtniceanu avea deja o sentință favorabilă dată și, cu toate acestea, i s-a cerut din nou să prezinte scrisorile care să-i dovedească în mod de netăgăduit dreptul de stăpânire. Câteva zile mai târziu, în 31 mai 1641⁸⁵, cauza lui Ioan Mâtniceanu va fi preluată de nobilul Lupu Iojica și de Nicolae Ivul, notarul Caransebeșului, care încearcă să prezinte scrisorile doveditoare vicecomitelui și judeului nobiliar, însă acești refuză să o ia la cunoștință până la o nouă cercetare în fața principelui, fapt care îl determină pe Mâtniceanu să declare că el va putea prezenta oricând și oricărui scaun de judecată scrisori vechi care să îi ateste drepturile sale. Nu suntem însă în măsură să întrevădem sfârșitul conflictului.

⁸³ Pesty, *Krassó*, IV, p. 270.

⁸⁴ Feneșan, *Documente medievale*, p. 170.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 171. Bănuim că pretențiile lui Ioan Mâtniceanu asupra pământului de la Sadova au fost totuși întemeiate, cunoscând faptul că aproape cu 200 de ani în urmă, în 1467, a fost încheiată o fraternitate adoptivă între familiile Mâtnic și Fiat de Armeniș, printre moșiile intrate în stăpânire indiviză fiind și Sadova, ce aparținea nobililor Fiat. Este posibil ca reminiscențe ale acestei frățietăți să se fi perpetuat în timp și Mâtnicenii să mai dețină acte doveditoare în acest sens (vezi L. Boldea, *Nobilimea românească*, p. 229).

Un alt aspect care vine să întregască excursul nostru în istoria Mâtnice-
nilor este legat de drepturile femeilor în cadrul comunității de interese repre-
zentate de acest nucleu familial. Prin comparație cu alte familii nobile din
regiune am putut constata că prezența femeilor din familia Mâtnic în actele de
secol XIV-XV și din cea mai mare parte a secolului al XVI-lea este inexistentă,
spre deosebire de cazurile unor familii ca Bizerea-Găman, Fiat sau Gârlișteanu,
ale căror membre nu numai că sunt semnalate documentar încă de la sfârșitul
secolului al XV-lea, dar și dobândesc, câteva dintre ele, dreptul masculin de
moștenire asupra stăpânirilor patrimoniale ale părinților lor în urma obținerii din
partea regalității a dreptului de *perfectio*. Asemenea exemple lipsesc cu desăvâr-
șire din istoricul Mâtnicenilor. De-abia din ultimele două decenii ale secolului al
XVI-lea reprezentante ale familiei Mâtniceanu își fac simțită prezența și își
reclamă drepturile, dar și atunci trebuie să recunoaștem faptul că este vorba mai
ales de cele intrate prin alianțe matrimoniale în cadrul familiei. Înclinăm să
punem această realitate pe seama faptului că în decursul tuturor celor trei secole
de istorie atestată documentar a familiei, numărul descendenților masculini a
fost mereu ridicat, astfel încât nu a existat pericolul stingerii neamului. De
asemenea, existând atâția moștenitori pe linie masculină, fetele au avut cu greu
acces la dreptul de stăpânire funciară, mulțumindu-se probabil cu zestrea, dota
și acea *quarta puellaris* constând în bani și bunuri mobile. Observăm însă că
atitudinea femeilor care au contractat căsătorii cu Mâtnicenii este alta, ele
manifestându-se în câteva rânduri fie prin reclamarea unor drepturi care includ
și bunuri funciare, fie prin dreptul de testare a ansamblului bunurilor lor și al
defuncțiilor lor soți. În fapt, se poate constata că în această perioadă femeile
nobile stăpâneau pământuri arabile, grădini, fânașuri, case, bani, iobagi, ani-
male, podoabe și veșminte prețioase ca urmare a sfertului convenit din averea
părintească, din agoniseala de-o viață, în urma căsătoriilor, cumpărărilor și zălo-
girilor pe care le-au întreprins.

Câteva exemple se impun atenției, și anume: în 25 iunie 1581⁸⁶ s-a ajuns
la o înțelegere între Ruxandra (*Rokzanda*), fiica lui Petru Fărcaș și văduva unui
Țeicu, și ruda sa, Lupu Mâtniceanu, pe marginea posesiunilor Sacu și *Morencz*;
pentru suma de 25 de florini pe care a împrumutat-o Ruxandrei, Lupu
Mâtniceanu a primit cele două moșii. Dacă Ruxandra va returna această sumă,
își va putea recupera pământurile, dacă nu, ele vor rămâne în stăpânirea rudei
sale. În 1584 este rândul soției lui Lupu Mâtniceanu, Ana Simon, să își solicite
drepturile care îi reveneau din moștenirea părintească. Fiică a lui Mihail Simon
și nepoată a soției castelanului Francisc Mâtniceanu, prin căsătoria cu unul din
cei mai influenți Mâtniceni (după cum mărturisesc documentele de la sfârșitul
secolului XVI și începutul secolului al XVII-lea), ea s-a văzut în repetate
rânduri în situația de a-și proteja atât drepturile care îi reveneau din moștenirea

⁸⁶ Pesty, *Krassó*, IV, p. 104.

părintească, cât și pe cele ale copiilor săi atunci când s-a pus problema moștenirii averii Mâtniceanu. În 27 noiembrie 1582⁸⁷, de pildă, în urma morții tatălui ei și ca urmare a unei tocmeli anterioare între acesta și Ioan Simon, unchiul fetei, s-a convenit ca o parte din satele Domașnea, Cornea, Cănicea, Cornereva, Bogâltin și Zăguzeni din districtul Caransebeș să îi fie predate fetei la fel ca și celorlalți urmași, ceea ce Ioan Simon nu a făcut, păstrând bunurile în stăpânirea sa. Doi ani mai târziu, în 1 mai 1584⁸⁸, când Ana Simon este menționată deja ca fiind căsătorită cu Lupu Mâtniceanu, chestiunea ajunge din nou în fața principelui Sigismund Báthory de Somlő, care le cere mai multor nobili din Caransebeș să îl caute pe Ioan Simon și să îl admonesteze pentru refuzul de a preda părțile din moștenirea părintească reclamantei, cerându-i totodată fie să se supună voinței princiare, fie să se prezinte la Curte pentru a lămuri lucrurile.

Extrem de sugestiv pentru bunăstarea unei femei nobile a vremii și pentru dreptul de a dispune de bunurile sale este și testamentul din 6 iunie 1599⁸⁹ al Elisabetei Simon, văduva lui Francisc Mâtniceanu, fost castelan de Caransebeș, redactat în prezența mai multor nobili români. Un aspect trebuie semnalat în primul rând: acela că, prin testament, nobila doamnă a dispus și de bunurile rămase de la răposatului ei soț, în egală măsură cu cele pe care le-a agonisit ea însăși în decursul vieții. Principalii beneficiari s-au dovedit a fi fost Lupu Mâtniceanu, nepoata sa, Ana Simon și copiii ei, precum și fiii lui Ioan Simon (pe care îl bănuim a-i fi fost frate). Astfel, lui Lupu Mâtniceanu i-au revenit, în primul rând, părțile de moșie din satele Sacu, Mâtnic, *Morencz*, Cernota, Ohaba, Ruginos, Măru și *Zgribest* care i-au aparținut răposatului Francisc Mâtniceanu (în fond, părți ale domeniului familiei Mâtnic, care acum sunt direcționate spre un singur moștenitor, fără a se lua în calcul și celelalte ramuri ale familiei). Tot lui i-au revenit și poiana, fânașurile și ogoarele de lângă *Morencz*, cumpărate după câte se pare de autoarea testamentului, precum și suma de 6 taleri. Elisabeta Simon s-a dovedit extrem de generoasă și față de propria familie: Anei Simon și fiilor ei îi lasă morile de la Măru și *Morencz*, construite pe propria ei cheltuială⁹⁰, jumătate din grădinile de zarzavaturi și o sumă de bani; lui Gabriel Mâtniceanu, fiul lui Lupu Mâtniceanu, îi revine o sabie de argint comandată de soțul ei; Magdalena Mâtniceanu, fiica lui Lupu Mâtniceanu, primește un pocal de argint aurit și un pahar de argint; iar fiii lui Ioan Simon au dobândit parte din vitele rămase, un fânaș de la Racovița, precum și grânele și banii rămași după moartea Elisabetei. De asemenea, i se mai lasă unui Francisc Lazăr pământurile despre care se precizează că i se cuvin, iar lui Francis Fodor i-a revenit o casă în Caransebeș aflată în imediata sa vecinătate.

⁸⁷ Feneșan, *Documente medievale*, p. 65.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 66; I. Costea, *op. cit.*, p. 106-107.

⁸⁹ Pesty, *Krassó*, IV, p. 224-225.

⁹⁰ Pesty, *A Szörényi bánság*, II, p. 5.

Tot pentru drepturile sale se va judeca în deceniul al patrulea al secolului al XVII-lea și Anuța Criciovan, cea care, în mod interesant pentru ambientul și moravurile vremii, a fost căsătorită cu doi Mâtniceni, întâi cu Nicolae Zagyvai (mort în jurul anului 1607) și apoi cu Francisc Groza (care o lasă și el văduvă în 1641). Aparent, conflictul nobilei doamne cu ruda sa prin alianță, Ioan Mâtniceanu (fiul lui Lupu Mâtniceanu și al Anei Simon), ce a debutat în 17 martie 1635⁹¹, pare să fi avut ca motivație dota care i s-ar fi cuvenit Anuței și care presupunem că a fost vărsată în bunurile comune ale familiei, menționându-se părțile de posesiune de la Sacu, Mâtnic, Ohaba, Măru, *Morencz* și *Zgribest*, ce au aparținut primului său soț. În realitate, s-ar părea că a fost vorba de o tentativă a ramurii Groza a familiei de a acapara aceste posesiuni care probabil că nu li s-ar fi cuvenit, căci în 7 iulie 1639⁹² Ioan Mâtniceanu trimite mai mulți nobili din Caransebeș la pârâtă pentru a o mostra și a-i cere să le arate care sunt pământurile rămase de la primul ei soț și pe care presupunem că nobila doamnă și soțul ei, Francisc Groza, au intenționat să le păstreze chiar și după ce dota i-a fost restituită.

Statutul nobiliar al familiei Mâtniceanu a presupus desigur, pe lângă stăpânirea și valorificarea domeniului funciar constituit de-a lungul timpului, și raporturi aferente cu supușii lor iobagi, trăitori în satele ce au compus patrimoniul familial. Și în acest caz ne vedem obligați să facem o constatare ce a rezultat din parcurgerea documentației a trei secole din istoria familiei: pentru secolele XIV-XV nu am întâlnit practic nicio atestare documentară a prezenței iobagilor pe domeniul Mâtniceniilor sau al altor familii nobile române ale Banatului montan, în timp ce în comitatele bănățene de câmpie fenomenul iobăgiei este intens surprins în actele vremii. Nu este în intenția noastră a face în acest moment o analiză exhaustivă asupra acestei probleme; este posibil să fie vorba de o prelungire a existenței unei comunități românești libere în districtele privilegiate bănățene, în cadrul cărora iobăgirea supușilor țărani s-a produs mai târziu. Mai degrabă însă poate să fie vorba despre faptul că, spre deosebire de comitatele bănățene, în districtele de deal și de munte incidentele care să implice prezența iobagilor au fost neglijabile, deci neconsemnate documentar, fiind binecunoscut faptul că nefiind considerați persoane juridice, iobagii apar în acte doar în pricinile care îi au ca personaje centrale pe stăpânii lor nobili. În banatul de Severin însă, asemenea pricini care să presupună sechestrări sau răpiri de iobagi, strămutări forțate ale acestora, dreptul disputat asupra unor țărani dependenți, agresarea lor fizică sau păgubirea lor materială (doar câteva din cauzele care i-au adus pe supușii nobililor în atenția actelor de cancelarie) lipsesc aproape cu desăvârșire în secolele XIV-XV. Potrivit mărturiilor documentare, în acest spațiu, disputele dintre familiile nobile tradiționale au fost

⁹¹ Pesty, *Krassó*, IV, p. 297.

⁹² *Ibidem*, p. 313.

mult mai puțin virulente, ele fiind de cele mai multe ori rezolvate în plan local, la nivelul adunărilor nobiliare și cneziale ale districtelor. Din secolul al XVI-lea însă reflecția asupra acestui peisaj social se modifică, iobăgia pare să ia amploare și în acest ținut, susținută și de legislația aferentă, astfel încât constatăm o multiplicare a prezenței iobăgilor în preajma stăpânilor lor. Cu mențiunea, deloc lipsită de relevanță, că acești supuși apar acum individualizați și identificați cu nume și prenume (alături de satul în care își aveau sesia iobăgească), spre deosebire de secolele anterioare când era consemnat în majoritatea cazurilor, doar statutul social-juridic inferior al persoanei. În acest context întâlnim în documente câteva mențiuni asupra iobagilor de pe moșiile Mâtnicenilor, evident în chestiuni de natură judiciară, care i-au avut ca protagoniști principali pe nobilii din zonă. Astfel, amintim exemplele unor iobagi care au compărut în calitate de martori în cadrul unor procese internobiliare: de exemplu, în 26 ianuarie 1548⁹³, Nicolae Peschina și Matei Lațcu, iobagi ai lui Francisc Mâtniceanu, participă în calitate de martori la un complicat proces între nobilii Gheorghe Moise și Grigore Vaida. În 3 iunie 1590⁹⁴, în procesul de întabulare al unor posesiuni ale familiei Măcicaș, pe lângă mulți alți nobili s-au prezentat ca martori și mulți iobagi ai Mâtnicenilor: Petru Bot de *Morencz*, iobag al văduvei lui Francisc Mâtniceanu; Petru Dionisie, Ștefan și Petru Borla din *Morencz*, iobagi ai lui Lupu Mâtniceanu; Oprea Bașa și Mihai *Köpczes*, iobagi ai lui Baltazar Zagyvai; precum și Manea din *Morencz*, iobag al lui Mihail Mâtniceanu. De asemenea, tot în aceeași calitate de martor este menționat în 1618⁹⁵ și Iancu Vornica din Mâtnic, iobag al lui Francisc Groza, în procesul dintre nobilii Gabriel Mâtniceanu și Ladislau Gârlișteanu. În alt caz, iobagilor din Sacu li s-a cerut de către comitele de Timiș în 18 aprilie 1548⁹⁶ să dea ascultare stăpânilor lor Mâtniceni, care au fost iertați pentru revolta lor împotriva turcilor⁹⁷. În sfârșit, în 23 mai 1588 Lupu Mâtniceanu solicită principelui Sigismund Báthory să îi îngăduie să îi protejeze pe patru iobagi de casă ce înainte i-a dat ca zălog lui Mihail Mâtniceanu, iar după moartea acestuia, au revenit soției sale (Barbara Moise), iobagi care erau mereu tulburați de Fărcășești.

„Cazul averii Mâtniceanu”

Un al doilea plan de discuție legat de aspectele patrimoniale proprii acestei familii este reflectat printr-un șir de procese și acțiuni judiciare pe care le-am putea defini, desigur doar în mod simbolic, drept „cazul averii Mâtnice-

⁹³ Pesty, *A Szörényi bántág*, III, p. 250.

⁹⁴ Pesty, *Krassó*, IV, p. 158.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 270.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 41.

⁹⁷ Feneșan, *Documente medievale*, p. 74.

nilor”. Am putut constata că asupra ansamblului domenal al familiei s-a exercitat, încă de la început, stăpânirea comună a tuturor ramurilor familiale, deși odată cu secolul al XVI-lea se pare că a existat o delimitare clară a părților de stăpânire cuvenite grupurilor de interese din cadrul familiei, fără a avea cunoștință însă că s-ar fi produs o ieșire din indiviziune. Este dificil, dacă nu aproape imposibil de reconstituit cât a stăpânit fiecare ramură a familiei, cu atât mai mult ce quantum din moștenire a revenit fiecărui membru al său. La mijlocul secolului al XVI-lea, cu siguranță ca o consecință a frământărilor politico-militare din zonă și, în mod particular, al implicării unor Mâtniceni în aceste evenimente, constatăm semnele unei disturbări a sistemului lor de stăpânire patrimonială, periclitat de alăturarea unor membri ai familiei taberei (ce s-a dovedit perdantă în timp) a lui Ferdinand de Habsburg. Consecințele nu s-au lăsat așteptate, ajungându-se la confiscări de moșii, fapt ce ar fi putut avea urmări incalculabile pentru familie. Astfel, în 12 iulie 1549⁹⁸, părți din posesiunile Măru și jumătate din satele Mâtnic, Sacu, Cernota, *Morencz* și prediul Măgura au fost confiscate de comitele Petru Petrovici lui Petru Șandru de Măru pe motiv de infidelitate, ele fiind donate lui Francisc Tincovan și lui Baltazar *Cheepffy*, secretar al comitelui. A fost nevoie de mai multe procese pentru ca cel păgubit să își recapete dreptul de stăpânire, el trebuind să plătească 9 florini pentru partea sa din satul Măru, reprimind totodată și dreptul asupra celorlalte stăpâniri. Este dificil de analizat acest moment prin prisma faptului că, pe de-o parte, avem de-a face în mod cert cu stăpâniri ale Mâtniceniilor; pe de-altă parte, Pesty Frigyes afirma că în satul Măru au stăpânit mai multe familii, însă doar unele au reușit să își mențină stăpânirile pentru mai mult timp⁹⁹, un asemenea exemplu fiind probabil cel al lui Petru Șandru, pe care nu putem să îl încadrăm în niciun fel în genealogia Mâtniceniilor și nici nu mai apare în alte momente ulterioare. Bănuim însă că în timp diferitele ramuri ale familiei Mâtnic au ajuns să stăpânească cu prevalență acest sat despre care știm, potrivit conscripției din 1603, că avea 10 porți fiscale, plătibile de nobilii stăpânitori.

Situația pare să se clarifice într-o oarecare măsură după 1550, când aceste stăpâniri sunt semnalate din nou sub controlul unor Mâtniceni. Este adevărat că în 14 septembrie 1555 asistăm la o nouă confiscare a părților de stăpânire din satele Măru, Sacu, Mâtnic, Cernota, *Morencz* și din prediile Rădulent, Pădurile, Ohabița și Măgura de către același comite Petru Petrovici, însă de această dată ele au fost luate din mâinile unui membru al familiei – Gheorghe Fărcaș (din ramura Fărcașeștilor). Susținător declarat al lui Ferdinand de Habsburg, el își pierde părțile de posesiune ce vor fi donate lui Cristofor Hagymassy, fidel al comitelui, după cum am văzut în paginile anterioare. Nu există nicio dovadă că nobilul Hagymassy, originar din comitatul Timiș, și-a putut permanentiza

⁹⁸ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, p. 259.

⁹⁹ Pesty, *A Szörényi bánság*, II, p. 3.

stăpânirea asupra acestor sate. Am avansa chiar ideea că a pierdut acest drept destul de repede, căci în 17 iunie 1559¹⁰⁰ mai mulți nobili de Mâtnic, respectiv Francisc și Ioan, fiii lui Blasiu de Mâtnic, Ladislau, Ioan și Petru Fărcaș, precum și un alt Ioan Mâtniceanu au solicitat reginei Isabella dreptul de a-și rehotărâni, măsura și rectifica pământurile arabile și nearabile, ogoarele, fânațurile, pădurile și alte utilități din hotarele moșiilor Sacu, Mâtnic și *Morencz*. Desigur, se poate observa că nu au fost luate în calcul toate posesiunile menționate în confiscările anterioare; vom vedea însă că cele nementionate în acest an vor apărea mai târziu în cadrul a ceea ce am definit a fi „cazul averii Mâtnicenilor”.

Pentru aproape un sfert de veac nu avem alte informații concludente asupra situației sistemului patrimonial familial. Din evoluția ulterioară a lucrurilor s-ar putea deduce că o bună parte a stăpânirilor familiale au ajuns sub controlul lui Francisc Mâtniceanu, cel care a deținut în două rânduri funcția de castelan al Caransebeșului, fapt care ar fi putut să îi creeze un ascendent în fața altor membri ai familiei. Practic, odată cu moartea sa fără urmași, survenită în jurul anului 1585, s-a deschis un lung șir de conflicte între cele trei principale ramuri ale familiei, care ajung să își dispute în fața scaunelor de judecată dreptul de stăpânire asupra averii familiale. Vom constata că s-au constituit două grupuri de interese, reprezentate, pe de-o parte, de principala ramură – Mâtniceni, de cealaltă parte situându-se Fărcășeștii și familiile Groza-Țeicu, disputele dintre ele urmând să aibă uneori consecințe neprevăzute. Seria litigiilor debutează în 8 iunie 1585¹⁰¹ când, în fața castelanilor Gheorghe Gârlișteanu și Nicolae Florea și a judeului nobiliar Ladislau Lățug s-au înfățișat membrii tuturor celor trei ramuri ale familiei, respectiv Baltazar Zagyvai, cu alt nume (*mas newel*) Mâtniceanu, Gheorghe și Petru Mâtniceanu, Fărcaș Groza și alt Fărcaș, apoi Petru, Nicolae, Ioan și Mihail Fărcaș și Lupu Mâtniceanu, precum și Șandru și Laos Țeicu, pentru a solicita să fie puși în stăpânirea părților de moșii din satele Măru, Mâtnic, *Belien*, *Morencz*, Ohaba, Sacu, Cernota, precum și din prediile *Ozestia*, *Puztatele*, *Zederyes*, *Nalacz*, Măgura, *Zlawapatak* și *Zgribest* din comitatul Severin, districtul Caransebeș, stăpâniri rămase în urma morții lui Francisc Mâtniceanu fără urmași. Acestei solicitări i se va opune văduva răposatului, Elisabeta Simon, care a cerut ca posesiunile să îi fie lăsate atâta timp cât va purta numele soțului ei. După numai trei zile, în 11 iunie 1585¹⁰², situația se complică atunci când, având scrisoarea princiară de punere în stăpânire, Baltazar Zagyvai, în numele său și al rudelor sale, se prezintă la fața locului, în satul *Morencz*, pentru a se trece la înstăpânirea lor. În primul rând, actul din 11 iunie aduce o completare celui anterior, și anume că în discuție nu au intrat doar

¹⁰⁰ Pesty, *Krassó*, IV, p. 73.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 73.

¹⁰² Feneșan, *Documente medievale*, p. 70.

stăpânirile răposatului Francisc Mâtniceanu, ci și cele ale lui Mihail Mâtniceanu, după câte se pare mort și el fără urmași cam în aceeași perioadă. În al doilea rând, punerea în stăpânire a generat două opreliști: una ridicată de nobilul Ladislau Bratovan în numele surorii mai mici a lui Mihail Mâtniceanu, doamna Sara (soția lui Francisc Minca din Sacu) și a Catrinei (soția lui Petru Borca de Crâjma), care se opun pentru părțile de moșie ale lui Mihail Mâtniceanu, asupra cărora reclamă anumite drepturi; cealaltă împotrivire a fost pronunțată de Lupu Mâtniceanu (care inițial a făcut parte din corpul comun al intereselor familiale) în nume propriu, atât pentru moștenirea lui Mihail Mâtniceanu, cât și pentru cea a lui Francisc Mâtniceanu. Potrivit uzanțelor vremii, părțile oponente constituite acum urmau să se prezinte în fața principelui după 15 zile pentru ca acesta să decidă în pricina respectivă. Nu avem cunoștință de hotărârea luată în fața scaunului de judecată princiar; putem însă constata apariția celor două grupuri de interese la care am făcut referire în rândurile anterioare, unul reprezentat de Baltazar Zagyvai (ce se va dovedi susținătorul intereselor ramurilor Fărcaș și Groza-Țeicu), și celălalt reprezentat de Lupu Mâtniceanu (susținător al drepturilor ramurii principale a familiei). De asemenea, se pare că tot acum văduvei lui Francisc Mâtniceanu i s-a permis să păstreze stăpânirea asupra posesiunilor răposatului ei soț până la sfârșitul vieții sale¹⁰³.

Cu siguranță că demersurile judiciare din anul 1585 nu au dus la o rezolvare definitivă și mulțumitoare a situației create, căci în 9 iunie 1589¹⁰⁴ regăsim din nou cele două tabere în fața scaunului de judecată al Caransebeșului, acum conturându-se cu claritate atât divergențele de interese, cât și demersurile viitoare. În fața castelanilor Ioan Simon și Ioan Iojica și a lui Ladislau Lățug, jude nobiliar, Baltazar Zagyvai și Lupu Groza, împreună cu rudele lor Șandru Țeicu, Lupu, fiul lui Gheorghe Fărcaș și cu Mihail, Petru și Nicolae Fărcaș s-au legat să stea alături în procesul împotriva lui Lupu Mâtniceanu și pentru că cheltuielile de judecată aveau să fie suportate de Baltazar Zagyvai și de Lupu Groza, restul pârâșilor urmau să se angajeze ca la finalul procesului, indiferent de verdict, să plătească fiecare partea cuvenită, sub garanția sumei de 200 de florini.

În perioada următoare se pare că Lupu Mâtniceanu a trăgănat mersul procesului, căci în 16 martie 1591¹⁰⁵ Baltazar Zagyvai și Lupu Groza s-au plâns în fața banului Mihail Horvath că pârâțul nu numai că amână prezentarea unei scrisori de dare de seamă, dar a și reținut doi iobagi din Mâtnicul Mare (pe Opișă și Avram Opișoni) și unul din Ohaba-Mâtnic (Mihail Lendar) din mâna unui sechestor. Deoarece acuzațiile s-au dovedit a fi reale, deși Lupu Mâtniceanu a restituit cei trei iobagi, banul a hotărât ca respectiva scrisoare de dare de

¹⁰³ Pesty, *A Szörényi bánság*, II, p. 4.

¹⁰⁴ Feneșan, *Documente medievale*, p. 76.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p.82.

seamă a pârâtului să nu mai aibă putere, judecarea pentru sechestrare a lui Lupu Mâtniceanu urmând să fie hotărâtă în scaunul de judecată.

Tot Lupu Mâtniceanu va primi însă din ordinul principelui, în 1593, actul de stăpânire asupra posesiunilor *Zgribest*, *Ohaba*, *Cernota* și altele aflate în districtul Caransebeș¹⁰⁶.

În pofida procesului de stăpânire cu rudele sale, în 1599 Lupu Mâtniceanu pare să își consolideze poziția în cadrul ansamblului domenal familial, el fiind, alături de soția sa, Ana Simon, principalul moștenitor al Elisabetei Simon, văduva lui Francisc Mâtniceanu, care prin testamentul din 6 iunie 1599 îi lasă acestuia toate părțile de posesiune de la Sacu, Mâtnic, Cernota, Ohaba, Măru, Ruginos, *Morencz* și *Zgribest*, rămase de la răposatul ei soț și asupra cărora primise dreptul de stăpânire până la sfârșitul vieții. Testamentul nobilei doamne pare a fi stârnit nemulțumirea celorlalte ramuri ale familiei, care probabil că au încercat să ia atitudine. Pentru a-și proteja în mod legal bunurile dobândite prin moștenire, Lupu Mâtniceanu apelează direct la curtea princiară, de la care solicită protecție față de orice încercare de încălcare a drepturilor sale. Ca urmare, în 16 iunie 1599¹⁰⁷ principele îi cere banului Andrei Barcsai de Bârcea Mare să îl protejeze pe reclamant împotriva „oricărui pârâși și tulburători neîndreptățiți”. Cum însă Fărcășeștii par să nu se fi resemnat cu această situație, același Lupu Mâtniceanu apelează la castelanii Mihail Fodor și Francisc Fodor, care îi vor comunica principelui în 16 octombrie 1599¹⁰⁸ că, potrivit deciziei acestuia și deoarece soția lui Francisc Mâtniceanu și-a lăsat prin testament bunurile funciare lui Lupu Mâtniceanu, s-a hotărât ca toate posesiunile în discuție să rămână în stăpânirea netulburată a acestuia, în timp ce contestatarii săi, cu care se afla de ceva vreme în proces, respectiv Șandru, Lupu și Țeicu Groza și ceilalți Fărcășești să își caut bunuri *extra dominium*, hotărâre ce a făcut din Lupu Mâtniceanu principalul beneficiar în acel moment al „averii Mâtnicenilor”.

Câțiva ani mai târziu asistăm la un alt moment semnificativ, am spune, în succesiunea evenimentelor legate de soarta acestei averi. În 2 august 1602¹⁰⁹ a fost rândul unui Fărcășan – Gheorghe Fărcăș- să își întocmească testamentul. Rămas fără moștenitori pe linie masculină (știm că a avut un fiu, Lupu, care a murit probabil între anii 1589 și 1602), el își va lăsa toate bunurile mobile și imobile fratelui său mai mic, Nicolae Zagyvai (pe care îl suspectăm a fi fost una și aceeași persoană cu Baltazar Zagyvai), cu condiția ca acesta să le poarte de grijă mamei, soției și fiicei sale. S-a ajuns astfel la o consolidare, de data aceasta, a „părților de stăpânire Zagyvai”, definite astfel într-un document din

¹⁰⁶ Pesty, *Krassó*, II/1, p. 105.

¹⁰⁷ Feneșan, *Documente medievale*, p. 110.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 111.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 127.

1641. Deci, în acest moment putem presupune că întreaga avere a familiei s-a constituit în jurul celor doi poli: „părțile Mâtnicenilor” și „părțile Zagyvai”.

Din păcate, anii următori au adus noi situații, unele dramatice, care au determinat alte redirecționări ale stăpânirilor familiale. Fără a cunoaște prea bine circumstanțele, în 15 iunie 1607¹¹⁰ asistăm la o donație surprinzătoare: principele Sigismund Rákoczy, uzând de dreptul său de *dominium eminens*, donează bărbatului ales Mihail *Literati de Dees* toate părțile din posesiunile Măru, *Morencz*, Sacu, Mâtnic, Ohaba și Cernota care aparținuseră lui Nicolae Zagyvai, mort fără urmași. Actul în sine este surprinzător nu pentru faptul că beneficiarul nu ar fi fost vrednic de o asemenea răsplată (se știe bunăoară că acest diac Mihail Dési din Lugoj va fi înnobilit doi ani mai târziu, în 4 mai 1609¹¹¹, de către principele Gabriel Báthory pentru meritele sale deosebite, mai ales la nivelul orașului Lugoj), ci pentru că se încălca astfel legislația referitoare la dreptul de moștenire al rudelor colaterale, știind cu certitudine că trăiau alți Mâtniceni care ar fi avut dreptul la această moștenire.

Se pare însă că Mihail Dési nu și-a permanentizat stăpânirea asupra „părților Zagyvai”, căci în 21 august 1624¹¹² s-a petrecut o altă schimbare majoră de planuri: prin hotărâre princiară, părțile de posesiune din satele Sacu, *Morencz*, Mâtnic, Ohaba și Măru (care apar ca fiind locuite), precum și din *Belien* și Cernota (pustii la acea dată)¹¹³, care au aparținut răposatului Baltazar Zagyvai (insistăm în a preciza că el ar fi putut fi identificat cu Nicolae Zagyvai), mort fără urmași, i-au fost atribuite rudei sale apropiate, Francisc Groza zis *Farkassi* de Sacu, fiu al lui Fărcaș Groza, pentru serviciile credincioase prestate de acest nobil și de tatăl său. Atunci însă când s-a ajuns la fața locului, pe moșia Sacu, s-a pronunțat împotriva punerii în stăpânire Petru Ruda din *Morencz*, iobag al văduvei lui Lupu Mâtniceanu, în numele stăpânei sale (Ana Simon) și al orfanului Ioan Mâtniceanu. Se pare că în acel moment împotrivirea Anei Simon nu a avut sorti de izbândă, „părțile Zagyvai” rămânând în stăpânirea lui Francisc Groza. Din păcate pentru acesta, nevoi majore ale sale și ale rudelor sale l-au determinat în 6 septembrie 1639¹¹⁴ să își zălogească toate părțile dobândite din satele Sacu, *Morencz*, Mâtnic, Ohaba și Măru, *Belien* și Cernota

¹¹⁰ Pesty, *Krassó*, IV, p. 234.

¹¹¹ Feneșan, *Diplome*, p.38 și 87; I. Șipoș, *Contribuții la istoricul nobilimii lugojene*, p. 156.

¹¹² Pesty, *Krassó*, IV, p. 280.

¹¹³ Mărturiile documentare au consemnat faptul că între anii 1608 și 1617 o bună parte a satelor din Banatul de Caransebeș și Lugoj au avut de suferit de pe urma vicisitudinilor vremii, provocate de luptele pentru putere la nivelul principatului, cât și de o serie de epidemii care au dus la depopularea acestor așezări. Acesta a fost și cazul satului Cernota, stăpânit de familia Mâtniceanu, care însă s-a repopulat până în jurul anului 1639. Vezi P. Drăgălina, *op. cit.*, 133.

¹¹⁴ Pesty, *Krassó*, IV, p. 314.

(acum se face în document precizarea că ele ar fi aparținut anterior lui Nicolae Zagyvai, de unde dublul nume pentru același personaj, în opinia noastră) nobilului Sigismund Fiat de Caransebeș pentru uriașa sumă de 1000 de florini (o evaluare cel puțin parțială a ceea ce a reprezentat în epocă averea Mâtniceșilor). A fost un gest extrem, care a expus patrimoniul familial riscului înstrăinării, cum se va dovedi după numai doi ani. Deși nu posedăm mărturii revelatoare, se pare că și Francisc Groza s-a stins din viață fără urmași și, după câte s-ar părea, fără să-și fi achitat datoria, căci în 1641 toate bunurile sale, moștenite de la Baltazar/Nicolae Zagyvai sunt pe cale de a fi înregistrate pe seama fiscolei princiar.

Între 1641 și 1646 documentele semnaleză o serie de demersuri ale ultimilor descendenți ai Mâtniceșilor, menite să păstreze vechile lor posesiuni în stăpânirea familiei. Astfel, în 7 iunie 1641¹¹⁵ arhivarii Capitlului din Alba Iulia și executorii sentințelor princiare au dat de știre că s-a prezentat în fața lor *egregius* Ioan Mâtniceșanu de Caransebeș pentru a protesta în mod solemn în privința înstrăinării părților din moșiile Sacu, *Morencz*, Mâtnic, Ohaba și Măru, *Belien* și Cernota, cunoscute în grai popular ca „părțile Zagyvai” (*vulgo Zagyway resz nuncupatas*), ce au aparținut răposatului Nicolae Zagyvai. Aceiași arhivari menționează însă că singurul care avea drept asupra acestor moși era principele, astfel încât dacă nobilul Mâtniceșanu susține că familia lui le-ar fi stăpânit din vechime, să prezinte actele doveditoare pentru a putea ridica pretenții asupra lor. La sfârșitul anului situația devine mai complexă, după data de 6 decembrie 1641¹¹⁶ pricina ajungând în fața scaunului de judecată al principelui Gheorghe Rákoczi. Dreptul de stăpânire asupra bunurilor patrimoniale ale Mâtniceșilor a fost acum disputat între ultimii descendenți ai principalelor ramuri ale familiei, respectiv Ioan Mâtniceșanu, reprezentat de Samuel Gedöfalvi (în calitate de reclamant) și Mihail Țicu, reprezentat de Grigore Radnoti din Cluj (în calitate de pârât), ambii având asupra lor suficiente porunci de împuternicire, al căror conținut urma să fie citat întocmai. În fapt, au fost prezentate acum în instanța supremă cele mai importante acte care au consemnat istoricul în timp al moștenirii familiale, respectiv documentele din 8 iunie 1585, 9 iunie 1589, 16 martie 1591 și 2 august 1602, asupra cărora am zăbovit în paginile anterioare. Din păcate pentru acuratețea analizei noastre, documentul nu s-a păstrat în întregime, astfel încât decizia adoptată de către principe nu a ajuns până la noi.

În schimb, peste un an de zile îl regăsim pe Ioan Mâtniceșanu din nou în conflict cu autoritățile fiscale, în 18 decembrie 1642¹¹⁷ arhivarii Capitlului din

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 331; vezi și Radu Ardelean, *Oamenii din Banat și timpul (sec. XIV-XVII)*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 234.

¹¹⁶ Feneșan, *Documente medievale*, p. 172.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 180.

Alba Iulia consemnând din nou faptul că el s-a împotrivit ca alesul Ștefan Virginas din Oradea, avocatul pricinilor vistieriei din părțile Ungariei să publice pe seama fiscului suprem toate drepturile de proprietate de la Măru, Mâtnicul Mare, *Belin*, *Morencz*, *Zlauapatak*, Ohaba Mâtnic, Sacu, Cernota și din prediile *Ozestja*, *Zederjes* și *Nalacz* care au aparținut cândva lui Mihail Mâtniceanu. De asemenea, el a mai ridicat împotrivire și pentru moșiile Peștera și *Madzona* care ar fi aparținut unui Bogdan Mâtniceanu, mort și el fără urmași. Tenacitatea ultimului Mâtnicean a dat roade peste câțiva ani când, în 26 martie 1646¹¹⁸, în cadrul Dietei ținute la Alba Iulia în prezența lui Gheorghe Rákoczi, s-a produs deznodământul în procesul dintre familia Mâtniceanu și fiscul reprezentat de avocatul Ștefan Virginas. Cu acest prilej pârâșul Ioan Mâtniceanu, reprezentat legal de Ștefan Szombatfalvi, a putut prezenta o scrisoare deschisă a principelui Sigismund Báthory, emisă în anul 1594, în care se stipula că în privința bunurilor familiei în cauză nu a existat la sfârșitul secolului al XVI-lea nicio stingere a neamului, drept pentru care ele au fost predate moștenitorilor în drept. Întrețărăm acum și motivația, lipsită de temeii însă, pe care reprezentantul fiscului și-a instrumentat probabil cauza atunci când a intenționat să acapareze patrimoniul funciar al Mâtnicenilor - stingerea neamului. Este adevărat că o serie de deținători ai „averii Mâtniceanu” au murit fără urmași: Mihail Mâtniceanu, Francisc Mâtniceanu, Baltazar/Nicolae Zagyvai, Gheorghe Fărcaș, Francisc Groza, după cum am putut constata; numai că a rămas în urma lor cel puțin un moștenitor din ramura principală a familiei – Ioan Mâtniceanu, fiul lui Lupu Mâtniceanu: în consecință, Dieta a întărit faptul că nu există *defectum seminis* în cadrul familiei și că bunurile funciare trebuie redade moștenitorilor de drept. Și astfel, după mai bine de jumătate de secol de litigii interfamiliale, dar și cu autoritățile fiscale, întreaga avere a familiei se pare că a ajuns într-o singură stăpânire – cea a lui Ioan Mâtniceanu.

Din păcate, acesta nu a mai apucat să se bucure mult timp de rezultatul demersurilor sale, căci un document din 30 iulie 1650¹¹⁹ îl pomenește ca fiind decedat, văduva sa, Cătălina Vaida fiind cea care a recuperat de la ruda sa apropiată, Barbara Groza (sora lui Francisc Groza) o parte din moșia Sacu, zălogită anterior soțului acesteia din urmă pentru 100 de florini. Ultima mențiune asupra acestei familii datează din anul 1657¹²⁰, când Mihail Țicu și văduva lui Ioan Mâtniceanu au fost nevoiți să zălogească 1/3 din partea de moșie a familiei Zagyvai aflată al Măru lui Ștefan Kun pentru 200 de florini, până la răscumpărare. Îndrăznim să opinăm că toate cheltuielile de judecată din anii anteriori, care au presupus atât plata unor avocați, cât și deplasări la locul de judecată, ar fi putut afecta veniturile familiei, în pofida verdictului favorabil. Nu credem că

¹¹⁸ Pesty, *Krassó*, IV, p. 341.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 347.

¹²⁰ Pesty, *A Szörényi bántóság*, II, p. 5.

a mai fost cazul ca această ultimă zălogire să fie recuperată, pentru că doar peste un an, în 1658, Banatul de Caransebeș și Lugoj a fost cedat otomanilor, iar sistemul de proprietate consolidat de-a lungul secolelor s-a destrucțurat, familiile nobile române bănățene luând în cea mai mare parte calea exilului. Nu știm dacă acesta a fost și cazul Mâtnicenilor sau familia lor s-a stins pur și simplu. Atunci când în 1688, pe fundalul tratativelor, adeseori punctate de presiunea militară, dintre habsburgi și elitele conducătoare ale Transilvaniei în vederea transferării suzeranității habsburgice asupra principatului, se produce ce-a de-a doua ocupație militară a Banatului de către imperiali, are loc revenirea în provincie a unei părți a nobilimii severinene, de origine românească, retrasă în comitatele vecine cu treizeci de ani în urmă. Această revenire a fost bine motivată de intenția de a obține o *restitutio in integrum* a situației de dinainte de 1658, ceea ce presupunea atât redobândirea vechilor stăpâniri funciare, cât și exercitarea aceluiași atribuții în organizarea politico-administrativă a ținutului de baștină. Purtătorul de cuvânt al acestor interese a fost Petru Macskási de Tincova, alături de care regăsim numele multor familii nobile române de tradiție: Măcicaș, Fiat, Găman, Gârlișteanu, Ivul, Fodor, Lățug, Vaida, Peica, Floca, Iojica, Marga, exponente ale elitei sociale a Banatului montan din secolele XIV-XVII¹²¹. Printre ele niciun Mâtnicean. În conscripția imperială din 30 august 1688¹²², care a dus la înregistrarea a 170 clădiri, locuri de casă și alte bunuri imobiliare (mori, vii, grădini) aflate în interiorul incintei fortificate a Caransebeșului, prea puține sunt urmele stăpânirilor Mâtnicene. În concluzie, se poate afirma cu certitudine că destinul nobililor Mâtnic de Ohaba-Mâtnic s-a identificat timp de trei secole cu istoria Banatului montan și piemontan, cu toate sușurile și coborâșurile unui traiect marcat de oportunitățile, dar și de vicisitudinile vremii. Exponentă marcantă a nobilimii române bănățene din perioada medievală și premodernă, familia Mâtnicenilor oferă cercetării istoriografice multiple fațete de analiză, oferind o tipologie interesantă pentru studiul elitelor locale românești. Spre deosebire însă de alte nuclee familiale ale ținutului bănățean, care și-au continuat existența după anul 1658 în spațiul transilvănean, unele accedând și în structurile înalte ale societății ardelenene, se pare că Mâtnicienii își încheie acum existența istorică, nu fără a lăsa în urmă imaginea unei familii emblematice pentru Banatul medieval.

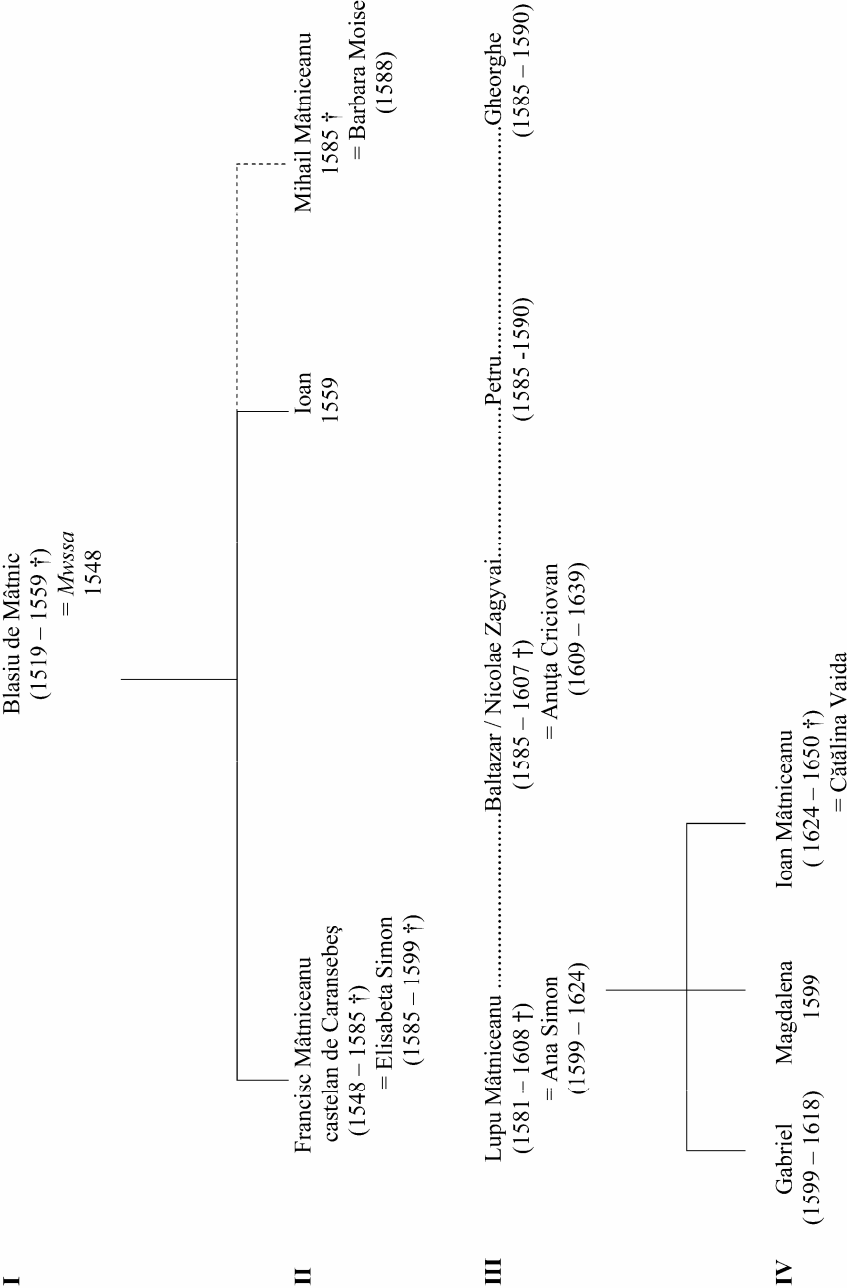
¹²¹ C. Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688-1699)*, în *Banatica*, 14, 1996, p. 149-151.

¹²² Idem, *Caransebeșul (1688)*, p. 77-85.

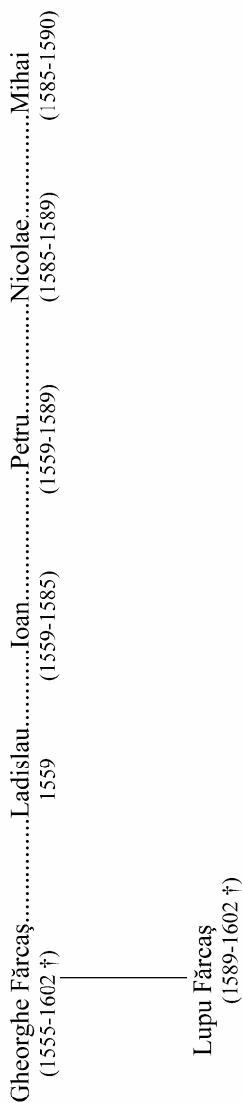
Anexa I :

Ramura Mătnicenilor

Anexa 2 :

Ramura Fărcășeștilor:

Anexa 3 :

Ramura Groza - Teicu:

PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA NOBILIMII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XVI-XVIII¹

Ioan Drăgan

După 1990, cercetarea elitelor și, în cadrul său, a nobilimii românești, este una din temele dominante ale cercetării istorice privind perioada medievală și premodernă a Transilvaniei². Pe urmele lui Radu Popa, care a dedicat monografii celor două rezervoare de nobilime românească: Țara Maramureșului și Țara Hațegului, o pleiadă de cercetători ai istoriei medievale și premoderne s-au dedicat elitelor ridicate din rândul românilor³. Noile publicații de documente, românești și maghiare, în formă tradițională sau pe internet, au potențat mult această tendință.

Lucrarea de față nu își propune mai mult decât o schițare a problematicii enunțate, prea ample în conținut și întinsă în spațiu și timp, pentru a fi epuizată în limitele unui singur studiu de specialitate, fie el chiar mult mai extins ca cel de față⁴.

---

¹ Tema acestui studiu datorează foarte mult, în ce privește Banatul, eminentului medievist, arhivist și editor de documente Costin Feneșan, căruia i se închină cu îndreptățire acest volum. Autorul ține, de asemenea, să-și exprime și pe această cale sentimentele de gratitudine față de cel omagiat, pentru participarea la comisia sa de doctorat de la Institutul „N. Iorga” și pentru colaborarea din cadrul Arhivelor Naționale.

² A se vedea, între altele, Ioan-Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, (Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1991); *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, coord. Marius Diaconescu, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1997; Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, Editura Enciclopedică, 2000 (în continuare: Drăgan, *Nobilimea*); Ionuț Costea, *Solum virtutem et nomen bonum. Nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară - sec. XVII*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2005 (în continuare: Costea, *Nobilitate*).

³ Adrian Andrei Rusu, Ioan-Aurel Pop, Costin Feneșan, Antal Lukács, Viorel Achim, Marius Diaconescu, Ligia Boldea, Cosmin Popa-Gorjanu, Ionuț Costea, Alexandru Simon, Valer Hossu ș.a.

⁴ Studiul a fost elaborat inițial pentru informarea unui public de peste hotare, cu limite temporale impuse, și urmează a apărea în limba engleză în volum. Între timp, traducerea maghiară a apărut în revista clujeană *Korunk*, an 2011, nr. 7, p. 82-88 și nr. 8, p. 81-89. Față de forma inițială, am operat modificări minimale în text.

Nobilimea română și națiunea modernă în secolul XVIII

În secolul al XVIII-lea nobilimea românească din Transilvania s-a văzut confruntată cu problema constituirii națiunii moderne⁵. În istoriografie ea nu s-a bucurat pe această perioadă de cercetări speciale, ci trebuie căutată în cele trei teme dominante ale istoriografiei românești a secolului XVIII: națiunea, biserica și țăranimea (răscoala lui Horea).

Națiunea privilegiată a nobilimii, de esență medievală, în care era încadrată și starea socială a nobililor români, dar nu ca grup, ci individual, se definea de mai multă vreme fără echivoc drept națiune maghiară, în sens social și etnic în același timp. Regimul habsburgic instaurat în 1691 recunoscuse sistemul politic al Principatului, bazat pe cele trei națiuni/stări și patru religii recepte, dintre care românii erau excluși. Crearea, cu concursul Vienei, a bisericii române unite cu Roma (greco-catolice) recunoscute oficial, a deschis calea luptei pentru recunoașterea unei națiuni politice/stări românești.

Nobilimea română însă nu avea capacitatea de a conduce ea însăși acest proces din motive istorice binecunoscute și avea mari dificultăți de a se raporta la noua realitate a națiunii moderne. O parte a ei, începând cu vârfurile, era deja asimilată în elita maghiară sau pe cale de a fi asimilată, la națiunea modernă fiind atașabilă doar mica nobilime teritorială, starea militară și preoțimea și funcționăria înnobilită. În programul politic național din secolul XVIII, dezvoltat într-un mediu impregnat de medievalism, ea era însă anexată pur și simplu națiunii în curs de definire, ca un element constitutiv sine-qua-non, cu prezentul și trecutul său.

Episcopul greco-catolic *Inochentie Micu*, fondatorul programului național al românilor în Transilvania, în perioada 1732-1744, integra de la început nobilimea în cuprinsul națiunii, ca elementul ce ar trebui să consacre politic ridicarea ei ca a patra Stare sau națiune constitutivă a Transilvaniei. Inamicilor, care opinau că românii sunt în exclusivitate de condiție plebee, le replica viguros: „avem 700 de nobili în întreg Principatul”⁶. Cifra este credibilă și se referă, după toată probabilitatea, la numărul familiilor nobile, al capilor de familie. La dimensiunea lărgită a Transilvaniei cifra trebuie însă cel puțin dublată, deoarece în părțile Ungariei răsăritene locuite majoritar de români, fostul Partium, populația română nobilă o depășea ușor pe cea din principat, atât

---

⁵ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Editura Enciclopedică, 1998 (în continuare: Prodan, *Supplex*), Prima ediție 1948. Ediție engleză, *Supplex Libellus Valachorum or The Political Struggle of the Romanians in Transylvania during the 18th Century*, Bucharest, The Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, 1971.

⁶ Despre activitatea episcopului Micu-Klein, Prodan, *Supplex*, p. 180 et sqq.

în perioada medievală, cât și în cea modernă⁷. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor erau înregistrate peste 12.500 de familii nobile, din care circa 4000 încadrate în cele două regimente de graniță, create cu câteva decenii în urmă⁸.

Petiția de mare răsunet *Supplex Libellus Valachorum*⁹, înaintată împăratului la 1791 și dezbătută apoi în Dieta Transilvaniei, era semnată în numele clerului, *nobilimii* (s.n.- I.D.), stării militare și al celei orașenești a întregii națiuni române și făcea, cu anumite exagerări, din existența nobilimii române un argument important al subrezeniei edificiului constituțional al Transilvaniei. Niciodată, se susținea în document, națiunea n-a fost exclusă de la imunitățile și privilegiile nobiliare. Chiar sub principii sub care s-au adoptat legiurile exclusiviste *Approbatæ* și *Compilatæ*, care declarau națiunea română ca „tolerată”, „mulți din neamul românilor au fost înălțați în rândul adevăraților nobili pentru meritele câștigate mai ales prin arme. Actul susținea ideea egalității străvechi în drepturi regnicolare, „soarta cât se poate de înfloritoare” a națiunii române până în secolele XV-XVI, ilustrând aceasta cu ascensiunea unor Iancu de Hunedoara, Matia Corvin, cancelarul Ioșica, Nicolae și Matei Olahus, care nu-și „ascundeau originea lor românească și... se mândreau că ei și națiunea lor își trag originea din coloniile romanilor”. Acei nobili care au trecut la una din religiile „recepte” s-au bucurat de privilegiile stării lor și au putut avansa pe scara socială; sunt exemplificați conții Kendeffi, baronii Jósika, Huszár, Naláczy și multe familii din comitatul Hunedoara și districtul Făgăraș. Demonstrația era în esență corectă, doar că, la dezbaterile din dietă membrii familiilor citate au protestat cu vehemență față de „anexarea” lor ca argument în favoarea unei națiuni, căreia nu-i mai aparțineau de generații.

Nobilimea românească a secolului al XVIII-lea era istoricește creația a cinci secole de istorie ardeleană și a trei tipuri de guvernare suverană: a regilor Ungariei, a principilor Transilvaniei și a împăraților de la Viena.

Nobilimea română în epoca voievodatului Transilvaniei

Vechea nobilimea românească din perioada antemohaciană a fost creată de regii maghiari din rândul *cnezilor* români de pe domeniile cetăților regale, ca urmare a serviciilor militare ale acestora. Cnezii au constituit clasa feudală a poporului român din estul regatului ungar și erau posesori de pământ (cnezat -

⁷ A se vedea estimările noastre din *Nobilimea*, p. 329 și ale lui Ladislau Gyemánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 367.

⁸ Gyemánt, *op. cit.* p. 366-368.

⁹ Textul integral, cu traducere românească la Prodan, *Supplex*, p. 543-572.

keneziatus) și de țărani dependenți¹⁰. Unii dintre ei îndeplineau funcțiile de conducere administrative, militare, fiscale și judecătorești - voievozi și crainici - la nivelul unităților teritoriale numite voievodate. Această organizare s-a menținut timp de secole și după cucerirea maghiară, îndeosebi pe marile domenii cetăților regale sau nobiliare. Pentru cnezatul deținut cnezii prestau cetății anumite slujbe și bunuri specifice iar la război participau individual, la fel ca nobilii. Ei constituiau masa mare a *nobilimii condiționare*, existentă pe toate marile domenii, ale regelui, ale bisericii sau ale marii nobilimi¹¹.

Evoluțiile din secolele XIII-XV din regatul ungar, îndeosebi cu Angevinii, au produs o diferențiere în rândul cnezimii, prin confirmarea elitei sale prin diplomă regală în stăpânirea cnezatului propriu, deținut până atunci pe baze cutumiare. Chiar dacă înnobilații se disting o vreme de *veri nobiles* prin formule specifice ca *nobiles kenezii* sau chiar *nobiles Valachi*, ei aveau statutul oficial de nobili ai țării și erau considerați *ad instar ceterorum verorum nobilium*. Pe lângă pământul familial, stăpânit *more keneziatus*, puteau obține și danii cu drept nobiliar deplin. Ei se diferențiază astfel fundamental de categoria din care proveneau, chiar foste rude de sânge, rămasă în continuare la statutul de condiționari, cu statut nobil recunoscut numai în cuprinsul domeniului. În administrația districtelor românești cele două categorii nu par să aibă atribuții vizibil modificate, dar actele oficiale îi diferențiază net: *nobiles et kenezii*¹².

Din punct de vedere religios, catolicizarea n-a fost totuși o condiție a înnobilării românilor, însă, fără nici un dubiu, dregătorii români de orice nivel din cuprinsul regatului ungar erau, ca reprezentanți ai statului, cu toții catolici. A funcționat în secolul al XV-lea și unirea religioasă florentină, care a favorizat ascensiunea fără precedent a nobilimii române sub Corvinești.

Până la începutul secolului al XVI-lea (1514) s-au putut identifica 436 de localități cu nobili români, integrând aici și anumite categorii condiționare, ceea ce indică un număr mult peste 500 de familii nobile. Peste 80% dintre acestea se concentrău în trei zone, cu istorie specifică: comitatul Maramureș, împreună cu zona românească învecinată din Bereg, Hunedoara cu districtul Hațeg și Banatul de Severin cu Timișul. La acestea se mai adaugă Țara Făgărașului, zonele

¹⁰ Vezi recenta lucrare a lui Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici*, Chișinău, 2011, cea mai cuprinzătoare și veridică exegeză asupra începuturilor elitei românești din Transilvania, care sintetizează acumulările istoriografice din ultimele decenii asupra subiectului.

¹¹ Vezi articolul nostru: Nobilii români condiționari până la începutul secolului al XVI-lea, în vol. *Relații româno-ucrainene – istorie și contemporaneitate / Romanian-Ukrainian Relationships – History and Present-day*, (Satu-Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1999), p. 157-167.

¹² Drăgan, *Nobilimea*, p. 219-227; Idem, Dispariția cnezului proprietar la mijlocul secolului al XV-lea, *Mediaevalia Transylvanica*, VII-VIII, nr. 1-2, p. 107-115.

submontane și depresionare ale comitatelor dinspre Carpații Apuseni: Cluj, Bihor, Zarand, Arad. Distribuția nobilimii românești pe aceste unități administrative era însă extrem de neuniformă. Influența ei ca grup social a fost diminuată și de divizarea între voievodatul Transilvaniei, cu circa 40%, și comitatele vecine din Ungaria propriu-zisă, circa 60% din totalul familiilor identificate.

Ca obște, nobilimea românească, cu instituțiile ei, adunările cneziale și nobiliare mult adaptate, funcționa doar la nivel local: comitatul Maramureș, banatul Severinului cu cele opt districte privilegiate, Țara Făgărașului, Țara Hațegului ș.a. La nivel central, în dieta ungară și în cea ardeleană, românii nobili participau doar individual.

Nobilii români au pătruns în toate structurile puterii de stat, la nivel central și teritorial, mai cu seamă în structurile militar-administrative, dar și în cele fiscale sau ale bisericii catolice. Reprezentanți ai circa 30 de familii românești au putut fi depistați în categoria „aleșilor” (*egregii*), ceea ce implica o funcție publică la nivel minim de castelan, iar cele din Ciula (Csulai - districtul Hațeg), Ungur de Nădăștia (Nadasdi Ungor – Comitatul Hunedoara) și Dej de Timișel (Dési, ulterior Iklodi, originară din Banatul Severinului) se alătură Corvineștilor și Dragfieștilor în ordinul baronilor regatului. Pătrunderea în rândurile ierarhiei nobiliare a regatului ungar, ieșirea din mediul local prin funcții, proprietăți și căsătorii au asigurat premisele unei asimilări rapide cu cei de același rang, în curs de 1-2 generații. La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, prin căsătorii, danii și abuzuri, mediul nobiliar, multă vreme compact românesc, din Hațeg, Banatul Severinului și Maramureș începe a se fisura. Prin pătrunderea unor alogeni, fenomenul asimilării cu modelul nobilimii regatului capătă noi impulsuri.

Din a doua jumătate a domniei regelui Matia Corvin, odată cu încetarea marilor campanii antiotomane, afirmarea armatei de profesie plătită cu soldă și consolidarea domniei baronilor, s-a redus simțitor fenomenul înnobilărilor în rândul românilor. Totodată au sporit abuzurile în dauna micii nobilimi. La 1492 și 1514 micii nobili români din Maramureș s-au răsculat contra autorităților și aristocrațiilor penetrați în comitat, iar voievozii de pe marile domenii, care au fost alături de „cruciații” lui Doja, au fost condamnați expres chiar în textul legilor de pedepsire consecvente răscoalei. La 1508, boierii din Făgăraș s-au răsculat și ei contra noului regim care le amenința statutul privilegiat, obținut de la domnitorii Țării Românești, de care au fost separați.

Noul cadru istoric și consecințele sale în epoca Principatului

În calea abordării unitare a problematicii nobilimii românești în secolele XVI-XVIII stau câteva considerente importante, de care cercetătorul este obligat să țină seama. Mai întâi, perioada este îndelungată și extrem de complexă.

Diferențele majore între epoca principatului și cea habsburgică din punct de vedere istoric și istoriografic generează inevitabil și o diferență în abordarea noastră.

Epocile menționate și evoluțiile interne și externe: regimul politic, personalitatea suveranilor, războaiele, politica socială, religioasă etc. au influențat diferit situația nobilimii de origine română. Sistemul politic al celor trei națiuni și patru religii „recepte” a fost o constantă a secolelor considerate și acest fapt a funcționat în defavoarea nobilimii de altă origine decât maghiară, asupra căreia a exercitat o presiune asimilatoare permanentă. O altă constantă a în intervalul studiat a reprezentat-o rezervorul etnic românesc, care a asigurat nobilimii românești o creștere numerică permanentă la bază, în pofida asimilării neîncetate a vârfurilor în masa nobilimii dominante maghiare.

Politica religioasă, în pofida prozelitismului religiilor oficial recunoscute, a fost adaptată, ca de obicei, rațiunilor de stat¹³. Calvinismul oficial, dominant de la Reformă până la 1700, și-a subordonat ierarhia bisericii ortodoxe românești și a impus anumite dogme și raționalizări ale cultului, însă fără imixțiuni intolerabile de rit. Sub această „umbrelă”, religia românilor a făcut progrese importante, dacă ne referim doar la generalizarea folosirii limbii române în biserică¹⁴. Unirea unei părți a românilor cu biserica Romei la 1698-1701, impusă de habsburgi, a creat, la rândul său, o biserică „receptă” și deschis calea luptei politice pentru ridicarea întregii națiuni române.

Din punctul de vedere al frecvenței înnobilărilor cu destinație românească există diferențe normale între domnii, uneori chiar importante. Principele Acațiu Barcsai (1661-1690), de pildă, a acordat cele mai multe înnobilări, 43,8 % din totalul înnobilărilor românești din perioada principatului.¹⁵ Diferențele sunt sesizate în raport cu politica generală față de înnobilări a fiecărui principe, fără a se putea sesiza atitudini diferite ale principilor în ce-i privește pe nobilii români. Totuși, în mediul aristocratic, nobilii români în general, ridicați din păturile inferioare, nu erau apreciați tocmai la valoarea cuvenită, cum constata la 1583 Antonio Possevino¹⁶, iar în secolul al XVII numele de român e prilej de dispreț, cum rezultă chiar din formulările unor texte ale Approbatelor și Compilatelor.

¹³ Vezi Ana Dumitran, *Religie ortodoxă – religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2004.

¹⁴ Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 197.

¹⁵ Ana Dumitran, Gudor Botond, *Înnobilarea românilor și semnificațiile sale religioase, Mediaevalia Transylvanica*, III, 1-2, 1999, p. 33.

¹⁶ „Nu se bucură de atâta cinste ca nobilii unguri și, chiar dacă se disting câteodată mai mult decât ungurii la război, sunt totuși ținuți mai la urmă, ca să nu fie ei premiați de principe” (Veress András, *Fontes rerum Transylvanicarum*, III, Budapest, 1913, p. 64).

Alipirea la Transilvania a comitatelor Severin, Arad, Zarand, Bihor, Solnocu de Mijloc, Crasna și Maramureș, zonă numită Partium, a adus pentru prima dată în cuprinsul aceleiași unități administrative nobilimea românească în întregimea ei, sporindu-i numărul și influența în raport cu perioada anterioară. Totodată, granița directă cu Imperiul otoman s-a extins foarte mult, impunând măsuri speciale de apărare în zonă. Caransebeșul, Lugojul, Aradul, Ineul, Oradea, Beiușul, Lipova ș.a. au devenit cetăți și orașe de graniță, cărora principii le-au arătat atenție specială. Treptat însă, turcii au ocupat, între 1552-1660, teritoriile din sud și vest: comitatul Timiș, Aradul, Lipova, banatul Caransebeșului și Lugojului, Oradea, provocând pierderi importante în rândurile nobilimii de aici și un exod al acesteia spre Transilvania.

Juridic, constatăm două categorii de nobilime: nobilii „adevărați”, ereditari, cu prerogative depline, și nobilii condiționari. Cronologic, avem în perioada cercetată două categorii de nobilime: cea veche, ridicată de regi, și noua nobilime, creație a suveranilor din epoca principatului, apoi de împărații habsburgi în calitate de principii ai Transilvaniei, cu diferențe între ele, de statut, loc de origine, număr etc.

Noua nobilime este legată teritorial mai ales de domeniile fiscale, administrate de principii. La 1615 ele erau următoarele: Hust, Chioar, Gherla, Oradea, Gilău, Cluj-Mănăstur, Alba Iulia, Deva, Făgăraș, Gurghiu, Caransebeș, Lugoj și se interzicea prin lege înstrăinarea lor¹⁷. La acestea se adăugau ținuturile și cetățile ajunse în graniță mereu primejduită cu Imperiul otoman: banatul Caransebeșului și Lugojului, Lipova, Zarandul, Ineul, Beiușul și Oradea, care s-au bucurat de măsuri de favoare cu țel defensiv din partea suveranilor. S-a repetat *mutatis mutandis* situația de pe domeniile Corvineștilor din secolul al XV-lea: suveranul fiind și proprietarul domeniului, locuitorii ajung mai lesne la diplome de înnobilare, inclusiv de promovare în rândul „nobililor adevărați și neîndoielnici”. Aceste domenii vor fi rezervoarele principale ale noii nobilimi ridicate în epoca principatului autonom. Lor li se adaugă locuitori ai orașelor de condiție socială și ocupații diferite, uneori chiar totalitatea locuitorilor, orașul întreg devine nobil. Ca și în epoca regilor, înnobilările de români se bazează în mod covârșitor pe merite militare. S-au practicat și înnobilările colective pe motive militare, cu acordarea unui singur blazon, similar cu sistemul herbului polonez¹⁸.

Mai trebuie subliniată pentru perioada principatului accentuarea sensibilităților etnice și naționale și definirea națiunii nobiliare tot mai mult ca națiune maghiară, cu variantele ei confesionale recepte. O sumă de elemente, unele

¹⁷ *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, Ediție îngrijită de Liviu Marcu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1997, Titlul. al optulea, art. 1. (în continuare: *Constituțiile Aprobate*).

¹⁸ Costea, *Nobilitate*, p. 122-123.

dezvoltate în secolele anterioare, au sporit presiunea asimilatoare asupra nobilimii cu origini românești. Conform unor cercetări mai recente, integrarea nobilimii române în matricea socio-culturală a nobilimii principatului a cunoscut grade diferite de profunzime în funcție de zonă. Mai accentuată în cazul hațeganilor amestecați cu nobilimea maghiară din comitatul Hunedoara și mai puțin în cazul bănățenilor și maramureșenilor, care, fiind compacți au dezvoltat o cultură nobiliară specifică.¹⁹

În mediile în care aveau majoritatea, precum Banatul, Maramureșul, Chioarul, formula „nobil român” a fost o identitate asumată, în pofida multor dezavantaje ale acestui fapt.

Cum numărul nobilimii vechi era limitat, și s-a redus prin jertfele permanente de pe câmpul de luptă, principii au recurs la rezervele păturilor inferioare, în primul rând ale condiționarilor și ale nenobililor, orășeni sau iobagi. Rezerva funciară la dispoziția lor fiind redusă, înnobilările noi s-au restrâns tot mai mult la persoana, eventual și casa beneficiarului și conferirea unui blazon. S-a născut astfel nobilimea de blazon sau armaliștii. Nu puține au fost reînobilările, menționate ca atare în acte (*denuo et ex novo*), de regulă în rândul micilor nobili sărăciți și lipsiți de acte de nobilitate.

Statutul și categorii juridice ale nobilimii române

Statutul juridic al nobilimii din Transilvania până la instaurarea regimului habsburgic s-a bazat pe legislația regatului ungar, codificată în Tripartitul lui Werböczi, la care s-au adăugat și obiceiurile specifice acestei țări, recunoscute în principiu chiar de legea ungară. În secolul al XVI-lea, mai ales după 1526, și în cel următor, s-au adăugat decretele dietelor ardelenice.

Jurămintele principilor și condițiile impuse de Dietă la instalarea lor cuprindeau în mod frecvent referiri exprese la legislația feudală ungară: „Voi respecta și voi face să fie respectate decretul regelui sfânt Andrei (=al II-lea – Bula de Aur), decretul scris al Ungariei (=Tripartitum), donațiunile, cesiunile, privilegiile, promisiunile, asigurările, aprobările principilor dinaintea mea și, cu menținerea drepturilor altora, articolele (= Dietei Transilvaniei) cele din trecut, de acum și cele viitoare, întrucât nu au fost revocate sau nu vor fi revocate în viitor de legi contrare...”²⁰.

Conform legii, în afară de nobilimea donatară, regele putea face nobili adevărați și fără confirmarea unui drept de stăpânire, din rândul oamenilor de condiție plebee. Această cale, excepțională în perioada voievodatului, a devenit destul de frecventă, aproape o regulă în epoca principilor. Într-o evoluție de

¹⁹ *Ibidem*, p. 113.

²⁰ Jurământul principelui Sigismund Rakoczi din anul 1607, în *Constituțiile Aprobate*, p. 62.

peste 150 de ani, între 1541-1691, structura nobilimii s-a modificat sensibil și într-o măsură chiar statutul acesteia²¹. Nobilii din Transilvania nu mai erau mădulare ale Sfintei Coroane și creație regală; prerogativele regilor ungari în această privință au trecut pe seama principilor. Ei nu mai sunt nobili de rangul al doilea în regat, cu preț inferior de răscumpărare a sângelui, ci adevărați nobili ai țării proprii, chiar dacă prețul sângelui lor a rămas la 66 de florini, ca în epoca anterioară. Transilvania autonomă a preluat chiar o parte a teritoriilor ungare propriu-zise (Partium), cu nobilime numeroasă, și a primit numeroși nobili refugiați din teritoriile ocupate de turci. Chiar și numeric, pe ansamblul țării, sporul este considerabil față de perioada dinainte de 1541, unele estimări, destul de optimiste în opinia noastră, avansând cifra de 12 % nobili din populația principatului.²²

În principiu egali ca statut juridic, nobilii ardeleni sunt în realitate de mai multe categorii, ca de altfel și în perioada regatului. *Approbatæ Constitutiones* are titluri speciale pentru „Nobilime” și „Armalisti”²³. Societatea ardeleană privilegiată este compusă din „domni, nobili, orașe împrejmuite și de câmp, sași și secui”²⁴. Mai apar în hotărârile dietale și alte categorii: viteji, cavaleri, haiduci, nobilime ecleziastică, iar în viața reală existau chiar mai multe variante. Nobilimea se diferențiază după statut, după avere și prestigiu social și politic. După statutul juridic, existau două categorii: nobili „adevărați și neîndoienici”, cu prerogative nobilare depline, și nobili condiționari, fiecare dintre ele cu mai multe variante, după timp și loc.

Starea sau națiunea nobilimii a reprezentat o matrice omogenizantă, dizolvând în timp particularismele etnice și religioase²⁵. La nivelul superior, marea nobilime, magnații, dominau instituțiile puterii de stat: dieta, principele, sfatul princiar, cancelaria, instituțiile administrative, judecătorești, fiscale. Nobilimea țării cu drept deplin, se împărțea, la rândul său, în două categorii: cei cu proprietate funciară, incluzând în primul rând marea nobilime, și cei fără pământ. Această din urmă categorie a sporit numeric considerabil față de epoca anterioară și constituia categoria armaliștilor, înnobilați în persona lor, eventual și casa de locuit, și beneficiari de diplomă princiară cu blazon. A crescut, de asemenea, numărul nobililor „adevărați” din rândul orășenimii, meșteșugari și

²¹ Totuși, I. Costea apreciază recent că „Investigarea surselor nu relevă transformări majore în ceea ce privește condiția juridică a nobilimii față de perioada regatului” (*Istoria Transilvaniei*, II, *De la 1541 până la 1711*, Coordonatori Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, András Magyari, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2005, p. 209.)

²² *Ibidem*, p.208.

²³ *Constituțiile Aprobate*, Titlul al șaselea, p. 107, respectiv, al șaptelea, p. 108.

²⁴ *Ibidem*, Titlul întâi, cap. V, p. 69.

²⁵ Costea, *Nobilitate*, p. 133.

negustori, precum și „nobilimea de robă”, din rândul intelectualității, laice și religioase, de obicei tot armaliști.

Nobilimea condiționară este chiar și mai variată: boieri, voievozi, haiduci, pușcași, drabanți, libertini, slujitori cu felurite scutiri condiționate de prestații. Ea se afla în mod obișnuit pe marile domenii fiscale și private. Aici era și cea mai mare parte a nobilimii românești. Trebuie să notăm aici o altă particularitate a perioadei principatului: fenomenul înnobilărilor coboară tot mai mult spre straturile de jos ale populației și aceasta este în avantajul românilor, majoritari în cele mai multe jurisdicții din ansamblul Transilvaniei largite.

Societatea românească din Transilvania, contrar unor clișee și schematizări forțate mai vechi, reflectă structura socială a țării: nobilime, orașeni și târgoveți, alături de masa covârșitoare a țăranimii dependente, cu deosebirea că prezintă un procent mult mai redus al primelor categorii, în raport cu ungurii, sașii și secuii.

Nobilimea românească cunoaște și ea o stratificare similară cu nobilimea ardeleană în general: câteva familii în rândul marii nobilimi, nobili „adevărați” și armaliști, „nobilime de robă”, preoți nobili, nobili orașeni, apoi nobilii condiționari, ca atare sau asimilați: boieri făgărășeni, pușcași, libertini. Sub acest aspect, *mutatis mutandis*, situația se prezintă asemănător cu cea din epoca voievodală.

În secolele XVI-XVII sistemul politic exclusivist al principatului bazat pe trei națiuni: nobilii, sașii și secuii și pe cele patru religii recepte: catolică, calvină, reformată și unitariană și-a pus amprenta negativă și asupra nobilimii ridicate dintre români. Componenta socială dominantă a „stărilor” a devenit treptat una predominant etnică, pregătind națiunea modernă. „Națiunea” nobiliară, permanent dominată de nobilimea de origine maghiară, s-a definit tot mai clar ca națiune maghiară în sens etnic. Nobilii de altă origine, precum cei români, juridic aparțineau acestei națiuni, iar pentru ascensiune socială erau determinați a se atașa nobilimii maghiare și religiilor sale.²⁶ În legile principatului nu există nobilime română. Originea românească în rândurile aristocrației ardelenice este chiar prilej de ocară. Românul devenise mai demult sinonim cu țăranul dependent, cu iobagul disprețuit de ceilalți locuitori și lipsit de drepturi.²⁷ Discriminarea etnică, pe lângă cea socială, s-a agravat în secolul al

²⁶ Mediul cultural românesc din secolul XVII recunoștea o nemeșime „națională”, dar socotea abandonarea religiei tradiționale ca o ieșire din românitate. De pildă, stolnicul Constantin Cantacuzino, bun cunoscător al Ardealului, în Istoria sa: „mare parte din boierimea lor (a ungarilor - n.n.) încă sînt și să trag den rumâni... și așa tot unguri se chiamă; schimbându-și credința și-au schimbat și numele de rumâni” (N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901, p.132).

²⁷ Încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea, documentele fac distincție chiar în mediul exclusiv românesc între nobilii de această origine și „românii” lor dependenți

XVII-lea, după episodul Mihai Viteazul, care generase marea spaimă a unei stăpâniri românești în Transilvania. În sintezele legislative din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Constituțiile Approbate și Compilate, națiunea română în totalitatea ei era declarată „tolerată” în țară, la bunul plac al celor trei națiuni dominante. Sub aceste auspicii, situația nobilimii românești din Transilvania era una din cele mai complicate și mai ingrate. În Dietă niciun nobil român, cel mult ici-colo câte un asimilat. Biserica românilor, la rândul său „tolerată”, era subordonată superintendentului calvin maghiar și supusă unei presiuni de calvinizare.²⁸

Vechea nobilime

În ținuturile dominate în epoca anterioară de nobilimea românească: Banatul Severinului, Hațegul și Maramureșul, perioada principatului cunoaște o evoluție aparte. Înnobilările cu danie de pământ fiind încheiate, noii nobili sunt mai reduși numeric. Ei au fost covârșitor din categoria armaliștilor și a condiționarilor, ca peste tot; numeric par să fie mai numeroși în Banatul Caransebeșului și Lugojului, ținut de graniță, principala fortăreață dinspre turci. Se întâlnește și fenomenul „reînnobilărilor”, eventual cu acordare de blazon, pentru merite deosebite.

Societatea nobiliară locală s-a scindat în perioada cercetată. Vârfurile ei, multe vizibile încă din epoca voievodatului, și-au consolidat pozițiile economice și sociale și s-au asimilat treptat nobilimii țării, stare privilegiată în stat, deținătoare de fapt a puterii. Așa familiile Dolhai, Lipcei, Kendeffi, Kenderessi, Nálácz, Csulai, Macskási, Jósika ș.a. În secolul al XVI-lea doi nobili de origine română, Ștefan Mailat de Comana (Făgăraș) și Gașpar Bichiș de Cornet (Banat, districtul Lugoj), au ajuns la cele mai înalte poziții în Transilvania. Primul era boier din elita Țării Făgărașului, care și-a datorat ascensiunea trecerii familiei sale la catolicism, experienței la curtea maghiară până în 1526 și inteligenței cu care a manevrat apoi în conflictul dintre Ioan Zapolya și Ferdinand de Habsburg pentru Transilvania. Ajuns stăpân pe cetatea Făgăraș și înrudit prin soție cu puternica familie Nádasdy, Ștefan Mailat devine unul din cei mai influenți nobili din regat și ocupă funcția de voievod al Transilvaniei între anii 1534-1541. Cel de-al doilea s-a ridicat la curtea lui Ioan Sigismund, ca diplomat, cămăraș și consilier, preluat apoi de Ștefan Báthori. Dezertând la imperiali, a încercat în 1575 fără succes să ocupe tronul, cu ajutorul acestora și a unei părți a nobilimii ardeleni. Slujind familia Báthori, Ștefan Jósika de Caransebeș a devenit cancelar al Transilvaniei în perioada 1594-1598. Spre sfârșitul secolului

---

(Cf. Drăgan, *Nobilimea*, p.266). Aceeași distincție în Țara Românească între „boieri” și „rumânii” dependenți.

²⁸ Pentru detalii, D. Prodan, *Supplex*, 1998, p. 142-159.

al XVII-lea câteva familii cu rădăcini românești au reușit să ocupe poziții în rândul aristocrației și funcții în administrația centrală rezervate acesteia, inclusiv în dietă: Naláczi, Kendeffy, Macskási, Jósika, Sztojka. Asimilarea lor în nobilimea maghiară este mai presus de orice îndoială. Francisc Macskási, căsătorit cu sora viitorului principe Ioan Kemény, era apreciat de cumnatul său ca „remarcabil și perfect maghiar, om de omenie și viteaz, un mare dregător”²⁹

La nivel comitatens, familiile nobile românești mai înstărite și influente din Transilvania și Partium au cunoscut un proces de amalgamare cu nobilimea maghiară din zonă. Prin danii, în caz de desherență sau trădare a foștilor proprietari sau prin căsătorii înăuntrul și înafara acestor medii se produce un fenomen de amestecare a familiilor românești cu cele maghiare la nivel comitatens, favorizând procesul de asimilare. Mentalitatea nobiliară și legile restrictive au sporit autoritatea modelului nobiliar maghiar în fața minorităților privilegiate locale. Adoptarea calvinismului de o parte a nobililor români și școlile maghiare au desăvârșit evoluția.

Cu toate acestea, vechea nobilime de condiție mai modestă, satele de nobili din Maramureș, Hațeg și Banat, unele târguri precum Caransebeșul, Lugojul, Hațegul au păstrat caracterul românesc dominant al clasei nobiliare.

Nobilimea nouă

Nobilimea ridicată în epoca principatului se împarte în două categorii juridice: *armaliștii*, investiți cu prerogativele deplinei nobilități și *nobilii condiționari*: pușcași, drabanți, haiduci, care se adaugă boierilor făgărășeni, din aceeași categorie.

Armaliștii au apărut din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și marchează diferența față de epoca anterioară, a nobilimii donatare. Ei constituie tipul dominant al înnobilărilor din perioada principatului ardelean și în continuare în secolul al XVIII-lea. Esența nobilității se mută de la proprietate funciară la persoana nobilului, căreia i se atașează și un simbol grafic distinctiv, blazonul. Proprietatea, de multe ori doar casa de locuit, dacă o avea, venea abia în rândul al doilea. De regulă proveneau din categorii inferioare (*ex plebeo et ignobili statu*): condiționari, libertini, iobagi, preoți, dieci. Un procent destul de important de armaliști erau nobili săraci din vechile familii create de regi, deci reînnoiați, fapt menționat întotdeauna în actul de danie (*denuo et ex novo*). Ei erau primiți „în ceata și numărul adevăraților și neîndoielnicilor nobili ai țării noastre a Transilvaniei și a părților din regatul Ungariei care îi sunt alăturate... să fie socotiți și cunoscuți veșnic drept adevărați și neîndoielnici nobili” (*in coetum et numerum verorum et indubitatorum regni nostri Transylvaniae et*

²⁹ Ioan Kemény, *Memorii*, Ediție și prefață de Ștefan J. Fay, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2002, p. 29.

partium regni Hungariae eidem annexarum nobilium... pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur)³⁰. Blazonul era considerat semnul distinctiv al nobilității (*signum vere et perfecte nobilitatis*), fiind descris și pictat în diploma de înnobilare. Totodată formularul detalia împrejurările utilizării lui publice.

Boierii. Boierimea, elita socială a statelor românești, este clasă socială străină tradiției maghiare impuse în Transilvania de secole. Societatea românească din Transilvania a fost înglobată într-o fază de dezvoltare prestatală a ei, când cnezii constituiau elita. Deși termenul avea circulație și aici în mediul românesc, cnezii români din regatul ungar n-au mai avut șansa de a deveni boieri, în confruntarea cu instituțiile maghiare. Boieria făgărășeană este o instituție integral românească, creație a Țării Românești, preluată într-o etapă a dezvoltării sale, când începe să evolueze în cadrele regatului ungar. Boieria este în esența ei similară nobilității ungare. Ea se întemeia pe stăpânirea pământului, numită boierit (*boeronatus* este sinonim în acest caz cu *possessio* sau *keneziatus*), pe baza daniilor domnilor munteni sau în virtutea unei stări de fapt. Pe acest temei juridic, ei erau socotiți „adevărații, născuții și neîndoielnicii boieri ai Țării Făgărașului”, primiți în rândul acestora și confirmați de către noua autoritate. Boierii ca feudali erau stăpâni peste țărani dependenți numiți *vecini*, la fel ca și peste munți. Boieritul, ca și moșia nobiliară, era ereditar; el se putea pierde doar prin hiclenie sau moarte fără moștenitori. Avea caracter avitic, era liber, putea fi schimbat, vândut, testat, putea fi completat cu achiziții noi (*acquisiticia, empticia*). Avea boierească propriu-zisă (alodiul), era scutită de sarcini. Boierul era liber, dator fiind să presteze serviciul militar, la fel cu oricare nobil. Existau practic aproape toate premisele ca boierimea făgărășeană să fie asimilată integral nobilimii din regat. În realitate lucrurile au evoluat puțin altfel, din motive care se datoresc ambelor părți.

Diferența dintre boier și nobil este sintetizată de către David Prodan astfel: „Boierii deci și când sunt socotiți nobili, sunt un fel aparte de nobili, care nu sunt una cu nobilii adevărați, sunt doar „nobili boieri”. În actele de confirmare sunt mai des confirmați doar simpli boieri, fără alt calificativ, dar obișnuit boieri ereditari și cu moșii ereditare, ca și nobilii. Pentru a deveni însă nobili adevărați trebuiau deosebit înobilizați”³¹.

Pușcașii (*sclopetarii, puskások*) au fost ridicați din iobăgimea de pe domeniile fiscale sau ale mării nobilimi. Ei erau scutiți de obligațiile iobăgești în schimbul serviciului militar. Calitatea de pușcaș era ereditară, ca și cea de

³⁰ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon din Banat secolele XVI-XVII*, Timișoara, Editura de Vest, 2007, (în continuare: Feneșan, *Diplome*), p. 136.

³¹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea, Vol. I, Supușii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986 (în continuare: Prodan, *Iobăgia XVII*), p. 91.

nobil, dar condiționată de prestarea serviciului, deci revocabilă. Înnobilarea lor păstra condiția slujbei militare. Fenomenul înnobilărilor, care însemna reducerea contribuabililor fîscului a îngrijorat principele și dieta, care a limitat numărul lor la 200³². Rezervorul principal de pușcași a fost Chioarul, unde existau chiar sate întregi. Existau pușcași nobili și pe unele domenii private, ca de pildă cel al Devei. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea dieta a luat măsuri repetate de limitare a extinderii numărului pușcașilor și de readucere a lor la statut de contribuabil. Dieta din 1691 îi impune pe toți la darea pe poartă ca și iobagii.³³

Drabanții erau o categorie militară ridicată de stăpâni din rândul iobagilor de pe domeniu. Constituie garnizoana cetății, păzesc poarta, temnița, impun ascultare supușilor. Cetatea Făgărașului avea la 1632 36 de drabanți, Gilăul în 1666 – 25, Gurghiul la 1688 – 59³⁴. Numărul lor varia după mărimea cetății și a domeniului său.

Haiducii, categorie militară dezvoltată în secolul al XVI-lea îndeosebi în ținuturile din Câmpia Tisei, au fost utilizați frecvent ca mercenari și adesea au creat mari probleme autorităților. Principele Ștefan Bocskai i-a colonizat în douăzeci de așezări, prevăzute cu privilegii. Legislația din secolul al XVII-lea s-a străduit să-i limiteze numeric și să-i subordoneze autorităților, desființând așa-numita haiducie liberă³⁵. Români se regăsesc puțini în această categorie.

Teritoriile de origine ale nobilimii românești

Nobilii de pe domeniile feudale. Categoriile libere de pe domenii erau formate din nobili, drabanți, pușcași și libertini. Dintre aceștia, *libertinii* strict juridic nu erau nobili. Ei erau scutiți de obligațiile țărănești în schimbul unor slujbe pe domeniu, predominant cea militară. Sunt consemnate două categorii: libertini călare și libertini pedestri. Ei constituiau de obicei oastea stăpânului. Primeau și diplomă de libertin, dar statutul lor, spre deosebire de nobili, era oricând revocabil. Pe domeniul Hunedoarei la 1677 erau înregistrați 17 libertini călare, 12 libertini pedestri, 17 pușcași și 18 taxaliști (libertini impuși la taxă)³⁶. Pe domeniile fiscale exista îndeosebi o nobilime mică, de o sesie, de obicei înscrisă în urbarii, împreună cu categoriile sociale dependente. Totuși, ea se bucura de privilegiile specifice acestei clase sociale: „Prerogativele și imunitățile se vor menține și pentru nobilii care locuiesc pe moșiile fîscului, indife-

³² Dieta de la Sebeș din 1659, *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, XII, p. 304-305.

³³ Prodan, *Iobăgia XVII*, p. 94.

³⁴ *Ibidem*, p. 98.

³⁵ *Constituțiile Aprobate*, Partea a treia, Tit. optzecișisase, p. 182-184.

³⁶ Prodan, *Iobăgia XVII*, p. 97.

rent, în toate locurile, însă în felul în care se prevede în legiurile speciale”³⁷. De regulă este o nobilime condiționară, ridicată dintre libertini și iobagi ori așezată cu învoială, cu condiția de a face slujba militară. Nobilii erau de mai multe condiții: nobili cu sesie scutită, cu casa scutită, cu sesia supusă la obligații ș.a. Erău ridicați din starea țărănească (*ex conditione humili et rustica* sau *ex statu et conditione plebea et rustica in quo natus est*) „în ceata și numărul nobililor adevărați și neîndoielnici ai Transilvaniei și Ungariei” (*in coetum et numerum verorum et indubitatorum regni Transylvaniae et Hungariae nobilium*). Nobilitatea adevărată era cea acordată de principe, însoțită de regulă de blazon. Stăpânii domeniului puteau oferi supușilor merituoși doar o nobilitate condiționară, valabilă în cuprinsul domeniului. Cei ridicați de principe ca stăpân domeniului erau favorizați, prin faptul că nobilitatea lor era de obicei mai ușor recunoscută pe țară. Pe domenii există tendința de degradare a micii nobilimi și de coborâre a ei în rândul contribuenților. Sunt relativ frecvente examinările actelor de nobilitate, conscripțiile urbariale, prilejuri cu care unii nobili își pierdeau scutirile sau chiar statutul liber. Examinările nobilității din vremea principilor Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I sunt luate ca reper și mai târziu în textul *Approbatelor*³⁸.

Nobilii de pe domenii erau relativ numeroși. Pe domeniul Hunedoara la 1681-82 existau 110 nobili, din care 69 locuiau în Hunedoara și 35 în Hațeg. Tot cam în aceeași perioadă pe domeniul Chioar erau înregistrați 402 nobili, 141 pușcași și 35 de preoți români nobili. La 1640 în târgul Făgăraș sunt consemnați 11 nobili donatari, 18 nobili cu casă și nu mai puțin de 81 de nobili „depuși”, adică supuși obligațiilor. Acestora li se adăugau, desigur, cei din satele domeniului, diferiți de boierii propriu-ziși.³⁹ Pe domeniul cetății Gurghiu existau nobili donatari, majoritatea mici nobili, cu 1-2 sesii nobiliare și puțini iobagi, chiar unul singur, dar și nobili deținând un sat întreg sau părți de sat. Numărul și averea lor erau în creștere în secolul al XVII-lea⁴⁰.

Nobilii din târguri. În târguri și orașe s-au așezat slujitori, soldați, negustori, meșteșugari, feluriți slujbași la cetate sau pe domeniul princiar. Mulți dintre vechii locuitori sau dintre noii veniți au obținut înnobilarea sub principii. Chiar și români, dar nu ei constituie majoritatea în orașe, cu excepția Caransebeșului, Lugojului, Hațegului. Încă din secolul al XV-lea nobilii, mai ales din zona rurală înconjurătoare, s-au așezat în târguri, unde constituiau un procent important al populației. În Caransebeș nobilii formau chiar majoritatea populației, în Lugoj circa 30%⁴¹. În anumite situații, orașele de frontieră erau

³⁷ *Constituțiile aprobate*, Partea a treia, Tit. al șaselea, Art. VI.

³⁸ *Constituțiile aprobate*, Partea a doua, Tit. al optulea, Art. VII.

³⁹ Prodan, *Iobăgia XVII*, p. 87-88.

⁴⁰ Liviu Ursuțiu, *Domeniul Gurghiu (1652-1706)*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2007, p. 19.

⁴¹ Costea, *Nobilitate*, p. 119.

înnobilate în totalitatea lor și se bucurau de importante scutiri de contribuții. De pildă, la 26 martie 1602, Sigismund Báthori a înnobilat pe toți locuitorii din Beiuș, comitatul Bihor, împreună cu casele și pământurile lor⁴².

Hațegul și Hunedoara. Examinând cele mai bogate și influente 30 de familii hațegane aparținând vechii nobilimi la 1694, între care Szacsali, Maczesdi, Mara, Russori, Csolnokosi, Buda de Galați ș.a., Adrian A. Rusu aprecia că „foarte puține mai pot fi suspectate că mai erau românești”⁴³. Lor li se adaugă numeroși bănăteni Macskási, Jósika, Ivul, Bobic, Bocoșnița, Keresztesi, Vaida, Simon, care și-au procurat moșii hunedorene, încă din secolele XV-XVI. Din aceeași perioadă datează expansiunea ambițioasei nobilimi hațegane la nivelul comitatului. Din rândul acesteia în mod frecvent în secolele XVI-XVII provin numeroși vicecomiți și juzi ai nobililor din comitatul Hunedoara, dovadă a integrării lor în tipul comun al nobilimii maghiare din epocă: Lado de Tuștea la 1555, Ladislau Russori la 1610 și alții din aceeași familie, Pap de Ostrov la 1622, Petru Buda de Galați vicecomite 1642-1646, Nicolae Romos (Ramasz) senior de Unciuc 1646-1655, Fejervizi de Sălașu de Jos la 1650 ș.a. Ștefan Naláczi a devenit unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai principelui Mihail Apaffi, iar fiul său Andrei - baron al Imperiului austriac. Valentin de Cinciș (Csolnokosi) ajungea stolnic la curtea aceluiasi principe⁴⁴. Un Alexandru Buda de Galați reprezenta comitatul Hunedoara la Dieta Transilvaniei la 1664.⁴⁵ Se înregistrează mai rar și nobilime nouă, pe domeniile Hunedoarei sau Deveii, precum la 1602 Nicolae Iuga de Făgetel, vicecrainic al districtului Dobra, familiar al lui Nicolae Vaida de Caransebeș, deținătorul domeniului, înnobilat în casa sa și scutit de obligațiile iobăgești⁴⁶. Ștefan Iuga din Bârcea Mare, satul de origine al familiei Barcsai, cu copiii Luca, Oprea și Caterina era înnobilat în același an⁴⁷.

Maramureșul a continuat să fie definit prin nobilimea românească și în secolul al XVII-lea. Cronicarul moldovean Miron Costin, participant la expedi-

⁴² Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, (în continuare: Veress, *Documente*), VII, nr. 7: „universos incolas oppidi Belenyes, comitatus Bihar, ex statu et conditione plebea et ignobili, in qua nati sunt, eximit, eosque in coetum et numerum verorum regni Hungariae et Transylvaniae nobilium adnumerat et adscribit, eorumque universos domos ac fundos cum collatione iuris regii in perpetuum eximit ac nobilitatur.”

⁴³ Adrian Andrei Rusu, *Cititori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1997, p. 31.

⁴⁴ *Ibidem*, *passim*.

⁴⁵ Prodan, *Supplex*, p. 155.

⁴⁶ *Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582-1602* Ed. Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szásy Anikó, Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, 2005 (în continuare: BZsKK), nr. 1997, p. 513.

⁴⁷ BZsKK, nr. 792, p. 232.

ția militară din anul 1659 în Transilvania, scria despre maramureșeni, că „ei nu sunt supuși nimănui, liberi, nu slujesc până azi niciunui stăpân... Au privilegii deosebite și sunt până azi neîntrecuți în treburile ostășești”.⁴⁸ Cu toate acestea, comitatul era dominat în secolul XVII de mari proprietari, localnici sau imigrați în timp: Dolhai, Lipcsei, Rozsályi Kún, Prepostvári, Pogányi, Bánffi, Kornis. Comiții supremi și administratorii bunurilor fiscale proveneau din aristocrația ardeleană: Bethlen, Rhédei, Korda, Bánffi, Thököli, Barkoczi, Vécsei, Zolyomi, Teleki.⁴⁹ Noua nobilime a fost ridicată mai cu seamă din rândul orașenilor din cele cinci târguri: Hust, Visk, Teceu, Câmpulung și Sighet. Vechile familii românești Dolhay, Lipcsei, Ilosvay, Kisfalusi, Komlósy, o ramură a familiei Stoica de Crișănești (Krichfalusi Sztojka) s-au maghiarizat, ceea ce face ca viața comitatului să fie dominată de nobilimea mai influentă maghiară sau maghiarizată. Sigismund Stoica din familia amintită ajungea în secolul XVIII episcop romano-catolic al Transilvaniei. În intervalul studiat, întâlnim și vicecomiți din familii românești: Petrovai, Stoica de Crișănești, Darvay, Uglea, Dolhay, iar în secolul XVIII se adaugă Szaploneczai de Săpânța, Balea de Ieud. În schimb, românii dominau copleșitor funcțiile de juzi nobiliari ai celor patru cercuri (ierașuri) ale comitatului.⁵⁰

Maramureșenii participau la oastea Transilvaniei cu un contingent numeros, pe măsura numărului nobililor, obligați să se ridice individual. La 2 decembrie 1637 Gh. Rákóczi I scutea nobilimea din Maramureș de insurecțiile generale sau parțiale, limitându-le contribuția la 150 pedestrași și 50 de călăreți, la care se adaugă obligațiile mai vechi de pază a granițelor.⁵¹ Chiar dacă mai reduse numeric, cunosc și românii maramureșeni fenomenul înnobilărilor armaliste, precum Ilie Mărcuș de Bedeu (*Helia Markos*) la 12 ianuarie 1645.⁵² Mai numeroase par a fi reînobilările în acest comitat cu nobilime veche foarte numeroasă. Judele nobiliar Nicolae Boier de Săcel, cu soția Ana Beclea și copiii era reînobilat și dăruit cu blazon la 25 martie 1647.⁵³ La fel, câteva zile mai târziu, un alt jude, Ioan Nemes alias Grigor de Oncești.⁵⁴ Vicejudele Nicolae

⁴⁸ Miron Costin, *Opere*, Ediție critică de P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 229.

⁴⁹ Livia Ardelean, Contribuții la studiul evoluției economico-sociale în Maramureș în secolul al XVII-lea, în vol. *Transilvania (sec. XIII-XVII) Studii istorice*, Institutul de Istorie „George Bariț”, coord. Susana Andea, Cluj Napoca, Napoca Star, 2005, p. 315-357.

⁵⁰ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, Baia Mare, Gutinul, 1997, p. 197-208. (în continuare: *Filipașcu*).

⁵¹ Actul din 2 dec 1637, Sighișoara, confirmat la 2 aprilie 1654, Alba Iulia (Erdély királyi könyvek, 20-29 kötet, 1630-1656, I. és II. Rákóczi György oklevelei, Miskolczi Egyetem, Arcanum, CD, 29 kötet, f. 403-408). (în continuare: EKK).

⁵² EKK, 26k, f.15.

⁵³ EKK, 26k, f. 44v-46v.

⁵⁴ EKK, 26k, 46v-48v, 6 aprilie 1647.

Pop alias Dragos (*Pap alias Dragus*) din Desești primea diplomă cu blazon împreună cu frații săi doi ani mai târziu⁵⁵ și tot pe atunci preotul (*pastor ecclesiae*) Ioan Pop alias Simon din Apșa de Jos cu fiii săi⁵⁶. La începutul secolului al XVIII-lea nobilii maramureșeni s-au alăturat în mare număr răscoalei anti-habsburgice a lui Francisc Rákóczi, sub căpitani din Borșa, Sarasău, Ieud, Apșa, între care Sandrin Lupu, mai târziu protopop al Borșei, eroul luptei din 1717 contra tătarilor.⁵⁷

Banatul montan a format între 1552, căderea Timișoarei, și 1658, ocuparea sa de turci, o unitate administrativă distinctă în cadrul principatului Transilvaniei, cunoscută sub numele de banatul Caransebeșului și Lugojului sau chiar comitatul Severinului. Nobilimea de aici, bazată pe vechile privilegii și profitând de statutul de zonă de graniță, și-a păstrat și consolidat pozițiile și în secolele XVI-XVII⁵⁸. Ea s-a îngrijit să-și reînnoiască periodic (1609, 1634, 1659) privilegiul colectiv din 1457, al regelui Ladislau V Postumul pentru nobilii și cnezii bănățeni, și cel de blazon al reginei Isabela din 1551 pentru lugojeni.

Cu rare excepții, de pildă Ștefan Jósika de Caransebeș, ajuns cancelar al Transilvaniei, Nicolae Vaida de Caransebeș, familiar princiar și cămăraș, vechile familii fruntașe ale ținutului: Măcicaș, Bizere, Racoviță, Fiat, Gârleșteanu, Mâtnic, Găman, și-au dus existența în plan local ori au trecut, prin unele ramuri, în Transilvania. Banatul, deși racordat la fenomenele generale ale Transilvaniei, prezenta o fizionomie distinctă, predominant românească. În ținut aproape toate funcțiile erau ale localnicilor, mai rar cea de ban, rezervată marii nobilimi. Capitala Caransebeș li se înfățișa contemporanilor ca „tîrgul românilor” și „reședință de nobili”. Limba română era aici *lingua franca*, iar a se identifica drept nobil român nu era o dificultate, precum Mihail Halici la 1674, reformat, dar *nobilis romanus civis de Karansebes*⁵⁹. La 1600 stările ardeleni imputau bănățenilor și hațeganilor că refuză predarea vitelor și altor bunuri al lui Mihai Viteazu și boierilor săi și că „n-ați fost prezenți la slujirea de acum a țării”,⁶⁰ adică la răscoala contra domnului român și lupta de la Mirăslău. Dintre colaboratorii bănățeni ai acestuia sunt mai cunoscuți Paul Keresztesi, familiar al curții, mai târziu căpitan și ban de Caransebeș și consilier al principelui Gabriel Bethlen, și Gheorghe Ciocănești, castelan de Jdioara⁶¹.

⁵⁵ EKK, 27k, f. 89v.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 89v-90.

⁵⁷ *Filipașcu*, p. 121.

⁵⁸ A se vedea excelentul studiu introductiv al lui Costin Feneșan la volumul *Diplome*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 14, nota 22.

⁶⁰ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene 1440-1653*, Timișoara, Facla, 1981, nr. 48, p. 121. (în continuare: Feneșan, *Documente*).

⁶¹ *Ibidem*, nr. 45, respectiv 46.

Noua nobilime bănățeană provine majoritar din rândul localnicilor: români, sârbi, maghiari, și are la bază îndeosebi meritele militare. Costin Feneșan a depistat în intervalul 1589-1701 59 de diplome de înnobilare și blazon, majoritatea de la cei doi principii Rákóczi. Din acestea, a șasea parte (10) erau de fapt reînobilări⁶². Este cazul diacului Matei Stănița din Lugoj (1593), al lui Mihai Bobic din Caransebeș (1642), Petru Szászvárosi alias Pap din Lugoj (1644), Nicolae și Mihai Străjan din Caransebeș (1649) ș.a.

Diplomele armaliste au fost acordate bănățenilor în primul rând pentru merite militare. Este cazul amintitului Gheorghe Ciocănești, al lui Ioan Pribeg, din vechea familie din Racovița, comandantul călăreților din Lugoj, reînobilat la 1625⁶³ sau diplomele colective din 1602 pentru 35 de pușcași nobili și nenobili din districtul Lugoj⁶⁴ și din 1645, acordată celor 55 de călăreți din garnizoana Lugojului conduși de Andrei Barcsai⁶⁵. Unii dintre acești soldați erau veniți din teritoriile bănățene ocupate de turci, între care mulți sârbi, numiți cu termenul maghiar al neamului lor: *Rácz*, sub care sunt identificabili și în Transilvania propriu-zisă.

Sub presiunea otomană, dieta și principii au luat măsuri excepționale pentru consolidarea apărării acestei fortărețe a Ardealului. Dietele din 1611 și 1632 au stabilit scutirea bănățenilor de a participa la mobilizările de război, în schimbul apărării Banatului și cetății Caransebeș. La 20 noiembrie 1643 Gheorghe Rákóczi II dispunea ca dregătorii și nobilii din comitatul Severinului să nu mai fie înscrși în lustrele militare, în schimbul apărării ținutului și cetăților Caransebeș și Lugoj, „ca unii ce viețuiesc în acele părți îndepărtate și de hotar ale acestei țări și stăpâniri ale noastre, aproape gătuiți de strânsoarea turcilor”⁶⁶. Același principe dispunea la 1454, sub presiunea crescândă a turcilor, o măsură extremă, fără precedent în epocă: eliberarea iobagilor din districtul Lugoj în schimbul serviciului militar⁶⁷.

Cedarea Banatului către turci la 1658 a marcat sfârșitul nobilimii bănățene și a gloriei sale seculare. Ea a fost nevoită să ia drumul pribegiei în Ardeal, fie pe moșii achiziționate în comitatele Hunedoara și Alba, fie în locuri de refugiu special rezervate de către autorități (Turda, Sântimbru/Alba). Habsburgii „eliberatori” n-au mai recunoscut la recuperarea definitivă a Banatului, în 1718, privilegiile și proprietățile anterioare ale nobilimii bănățene, elită oricum decimată de peste o jumătate de secol de emigrare.

⁶² Feneșan, *Diplome*, p. 17.

⁶³ *Ibidem*, nr. 14, p. 93.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. V, p. 236.

⁶⁵ Feneșan, *Documente*, nr. 83, p. 183-189.

⁶⁶ Feneșan, *Diplome*, nr. XI, p. 250.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 22.

*Făgărașul*⁶⁸. Mai mult decât ca origine, boierimea din Făgăraș ca aspirație urmărea să revină la Țara Românească de care fusese ruptă. Celebrele „Statute ale Țării Făgărașului” de la 1508, unicat în lumea românească a Transilvaniei medievale, au fost determinate tocmai de o revoltă boierească legată de venirea pe tronul muntean a lui Mihnea, când unii boieri și români „pe furiș au început să treacă la acest voievod, ca această țară și cetate și poporul ei să o trădeze și să o dea în mâinile lui”⁶⁹. Boierimea făgărașană, importantă forță militară într-un ținut de graniță, a impus puterii centrale să preia „țara” ca o entitate și să-i respecte autonomia. Ea a funcționat mereu ca un mic ducat, ca un „regnum” atârând direct de suveran. În epoca principatului, cetatea Făgărașului a fost loc predilect de reședință și refugiu la primejdie, pentru principii și familiile lor.

Din partea oficialității a existat de la bun început tendința de a diminua feudalitatea românească în statutul său. D. Prodan a analizat manifestările acestei tendințe⁷⁰, vizibile încă de timpuriu și accentuate pe parcursul secolului al XVII-lea. Chiar utilizarea numelui de *boier* e un indiciu. El este preluat ca atare și utilizat aproape exclusiv, parcă pentru a se accentua confuzia cu cel de *nobil*, cu care nu se substituie niciodată. Întotdeauna când boierul era numit nobil (ex: *nobili Maylad Wolacho, boyaroni videlicet nostro de Comana* - 1509), într-o formulă care amintește de *nobilis kenezius*, este vorba de boieri care obțin nobilitatea propriu-zisă a regatului. Pe urmele familiei Mailat, alături de *boierime*, din sânul său, se constituie treptat și o *nobilime*, „de același titlu și de aceleași condiții ca și nobilimea Transilvaniei”⁷¹, a cărei existență întărește imaginea unui statut inferior al boierimii. Boierul nu primește atributul obișnuit pentru nobilul țării *nobilis*, sau pe acela de *egregius*, ci obișnuit pe acela de *agilis* (destoinic), utilizat pentru nobilii mici și libertini, de pildă pentru secui, sau chiar *providus* (chibzuit), folosit și pentru nenobili. Apoi, boierul făgărașean, deși aparținea unei „țări” aparte, subordonate suveranului, nu se afla în relație directă cu acesta, ci cu dregătorul său din cetatea Făgărașului. „Această cetate e ca un mic ducat, căci supușii ei, boieri români, îl respectă pe stăpânul

⁶⁸ A se vedea mai recent contribuțiile esențiale ale lui Antal Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, București, Edit. Enciclopedică, 1999 și *Documente făgărașene, I (1486-1630)*, București, Edit. Scriptorium, 2004.

⁶⁹ Ioan Cavaler de Pușcariu, *Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului*, (Sibiu, 1907), p. 74; David Prodan, Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII, în vol. D. Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, Editura Enciclopedică, 1991, p. 28. (în continuare: Prodan, *Boieri și vecini*).

⁷⁰ Prodan, *Boieri și vecini*, cap. „Tendința de a diminua boieria și de a iobăgi pe supușii ei”, p. 27-41.

⁷¹ *Ibidem*, p. 41.

cetății ca pe un principe” menționa Nicolae Olahus o realitate evidentă⁷². Confirmarea sau ridicarea în boierie o făcea domnul cetății, și chiar atunci când, mai târziu, acesta e chiar principele, boieria se referă strict la cuprinsul Țării Făgărașului, deși formularul și titlurile sunt aproape identice cu cele pentru nobili. Prin statutul din anul 1508 homagiul boierilor a fost scăzut de la 66 de florini, cât aveau și nobilii din Transilvania, față de 200 de florini ceilalți nobili ai regatului, la 33 de florini, cât erau prețuiți secuii și alți oameni liberi.

În opinia celui mai calificat cercetător al problemei „boierul e considerat un nobil, dar totuși un nobil aparte, un nobil cu alt nume și de altă proveniență, deosebit de nobilii țării. Tendința e de a transforma nobilimea avitică într-o nobilime condiționară, de a considera boieria nu o nobleță general valabilă, pe țară, ci o nobleță teritorială, legată de ținut, și-apoi o nobleță feudală, un *officium*, dependentă de stăpânul feudal ...”⁷³. Cu timpul, cărțile de boierie inserează și sarcinile boierului, ostășia, prestațiile, slujbele la cetate ș.a., calificativele stării sociale coboară la *providus*, *strenuus*, utilizate și pentru nenobili, pentru libertini. Gheorghe Rákóczi I introduce pentru diplomele de boierie chiar formula condiționară consacrată: *usque ad beneplacitum nostrum*, iar repetatele verificări de acte ofereau prilejul decăderii multora din statutul de boier („boier căzut”), într-o epocă în care se urmărea creșterea numărului supușilor contribuabili. Urbariul domeniului Făgăraș din 1637 menționa, la 161 de boieri și libertini recunoscuți, 86 căzuți, adică reduși la iobăgie⁷⁴. Cu timpul s-a introdus o diferențiere între vechii boieri, existenți până la 1588, și cei promovați ulterior, condiționați. Numeric, la 1640-1648, erau recenzați 474 de boieri și libertini, iar la 1720 cifra creștea la 725⁷⁵. La oaste ei participau personal, întocmai ca nobilii. La ridicările parțiale ale oastei plecau doar 200 de călăreți.

Paralel cu boierimea, de la începutul secolului XVI începe să apară și o nobilime cu drepturi egale cu nobilii țării. Adesea sunt recunoscuți prin numele de *Boer* la care se adaugă satul de origine sau Făgărașul, pentru cei așezați acolo. Primul exemplu e chiar amintita familie Mailat de Comana.

Către sfârșitul secolului al XVI-lea apar și în Făgăraș armaliștii. La 1596 era înnobilit Bogdan de Arpașu de Jos și i se conferea blazon. La fel lui Ioan Boier de Recea la 1599, lui Vasile Bârsan la 1600, lui Andrei Boier de Copăcel la 1602, boierilor Penciu de Veneția la 1630 și lista poate continua cu libertini, preoți, feluriți slujitori la curtea principelui, inclusiv bucătari, meșteșugari sau negustori⁷⁶.

⁷² I.S. Firu, Corneliu Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568), Texte alese*, București, Editura Științifică, 1968, p. 124.

⁷³ Prodan, *Boieri și vecini*, p. 34.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 46.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 140.

⁷⁶ A. Lukács, *Documente făgărășene, I (1486-1630)*, *passim*.

Formularul înnobilării face de regulă referire la starea anterioară „plebee și nenobilă” în care s-a născut beneficiarul, chiar dacă acesta era boier. Principele Gabriel Báthori l-a înnobilitat la 1608 pe Nicolae Pătrașcu de Berivoiu Mic, împreună cu rudele sale, Ștefan Pătrașcu de Veneția de Jos și Petru Pătrașcu de Berivoiu Mic, scoțându-i *ex statu et conditione plebea ac ignobili in qua nati sunt et hactenus exstiterunt... ac in coetum et numerum verorum regni nostri Transylvaniae et partium regni Hungariae eidem subiectarum nobilium annumerantes*, așa încât aceștia și urmașii lor de ambele sexe *pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur* și să se bucure de aceleași privilegii ca și *reliqui districtus terrae Fogaras veri, nati et indubitati nobiles ac militares homines*⁷⁷.

Chioarul. Cea mai veche nobilime a districtului cetății Chioar era formată din voievozii ereditari, cu prerogative de nobilime condiționară. La război îl însoțeau călare pe domnul de pământ sau pe castelanul său. Într-o scrisoare învățatul principe Gabriel Bethlen sintetiza astfel statutul lor social: „...au fost de la început în ținutul Chioarului mai curând boieri de aceia făcuți nemeși pe care îi cheamă și voievozi. Când Chioarul îl stăpâneau oameni privați și nu era în mâna principilor, aceia erau ținuți în slobozenia și nemeșia lor, pentru că au privilegii de libertate nu numai de la domnul cetății sau de la domnia pământurilor, ci de la regii și principii vechi, având și îndatorirea să slujească cetății și fiind trimiși călări încoace și încolo”⁷⁸. Ca domeniu familial al Bathoreștilor, apoi fiscal al principilor, districtul Chioar a devenit unul din cele mai importante rezervoare militare și, în consecință, de nouă nobilime ardeleană. La cercetarea din 1668 s-au numărat circa 1000 de nobili, pușcași, libertini și preoți. Dintre aceștia, s-au confirmat aproximativ 670 de nobili⁷⁹. În felul acesta Chioarul se alătură Maramureșului, Hațegului și Făgărașului, ca district cu majoritate nobiliară românească. Dintre localitățile reprezentative pentru nobilimea chioreană cităm Berchez, Buteasa, Vărai, Coruia, Prislop, Mesteacăn, Răstoci, Preluca, Cernești, Boiu, Glod, Lemniu, Letca ș.a.

În afara zonelor menționate, nobilimea românească este prezentă în număr important în comitatele Zarand, Bihor, Arad, Cluj, Solnocul Interior, Turda, mai ales în zonele submontane, depresionare și pe teritoriul domeniilor fiscale. Oferim câteva exemple luate cu totul la întâmplare. La 1583 Sigismund Báthori dăruia lui Simion Ribiczey de Ribița (Zarand), Ștefan Zanthay de Santăul Mare (Bihor) și lui Ioan f. Paksy Paul trei posesiuni în Bihor și

⁷⁷ Veress, *Documente*, VIII, nr. 51.

⁷⁸ Veress, *Documente*, IX, 52, p.63. Prima parte, în original: „eleitől fogva ott Keövár vidékin inkább minden faluban afféle megnemesített Boerok, kiket vaidának is hinak voltanak”.

⁷⁹ Valer Hossu, *Nobilimea Chioarului*, Baia Mare, 2003, p. 152-154.

Szabolcs⁸⁰. Tot atunci scutea casa lui Matia Olah din Kishaza (Bihor), pușcaș pedestru, de orice obligații⁸¹. La 1588 nobilul Gheorghe Vaida de Chiuești (Solnocul Interior) primea pe viață funcția de voievod în satul Strâmbu, din vecinătate, pe care l-a populat, cu toate veniturile și cu condiția îndeplinirii obligațiilor față de câmara de sare din Dej⁸². La 1602 Principele scutește și înnobilează casa lui Lupu și Inochentie Mihuleasa de Laz (Zarand), pe care le-o dăruise fosta stăpână Eufrosina Degely, văduva lui Ioan Nyagy de Ciuci/Vârfurile⁸³. Ioan de Căpruța, castelan de Ineu era dăruit la 1602 cu posesiunea Șoimi și prediul *Lakotty*, districtul Suplacu, din comitatul Bihor, aparținând până atunci de cetate⁸⁴. În același an era dăruit cu o curte nobiliară în târgul Ineu nobilul Ioan More, slujitor princiar⁸⁵.

Nobilimea intelectuală

Au primit înnobilarea principilor ardeleni și categorii profesionale intelectuale, precum preoți, diplomați, tâlmaci, administratori, vameși. O parte dintre membrii acestor categorii au fost recrutați din rândul vechilor familii nobiliare. O cercetare recentă arată că procentul preoților în totalul înnobilărilor românești din perioada principatului este de circa 10% și, ceea ce este interesant, majoritatea lor sunt justificate prin merite militare și nu religioase, cum ne-am așteptat. S-au putut consemna între 1556-1690 121 de înnobilări de preoți români⁸⁶. În Hațeg, A. Rusu constată în secolul al XVII-lea în Hațeg 30 de preoți nobili din 40 cunoscuți (*Ctitori*, p. 65), evident nobilime veche și nouă.

Pe urmele lui Mihai Viteazul, principele Gabriel Bethlen a luat la 1609 o serie de măsuri de îmbunătățire a stării preoților români, supuși frecvent obligațiilor iobăgești și abuzurilor, limitându-le obligațiile la darurile obișnuite față de nobilul patron și asigurându-le libertatea de mișcare. Este ilustrativă intervenția sa în favoarea preotului Opriș din Halmeșd comitatul Crasna, care a suferit nedreptăți pe care „nu vrem să le suferim între credincioșii noștri, cu deosebire față de cinul preoțesc”⁸⁷. Asemenea atitudini nu pot fi totuși separate de politica de calvinizare a bisericii românești promovată de principii ardeleni, unii beneficiari fiind în mod evident promotori ai calvinismului între români. În

⁸⁰ BZsKK, nr. 263 p. 169.

⁸¹ *Ibidem*, nr. 362, p. 131.

⁸² *Ibidem*, nr. 820, p. 238.

⁸³ *Ibidem*, nr. 1973, p. 508.

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 1901, p. 495.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. 1934, p. 501.

⁸⁶ Dumitran, Gudur, *loc.cit.*, p. 32-34. Despre cei din Chioar, vezi Hossu, *op. cit.*, p. 141-147.

⁸⁷ Veress, *Documente*, IX, nr. 118, p. 138-140.

a doua jumătate a secolului al XVII-lea se constată o creștere a numărului de înnobilări în cadrul acestei categorii, mai ales sub Apafi, dar apar totodată reacții contrare din partea dietei față de acest fenomen⁸⁸. Subordonarea bisericii ortodoxe române către superintendentul calvin era o formulă de eludare a statutului nerecunoscut oficial al acesteia. Succesele calvinizării sunt vizibile mai ales în regiunile cu nobilime românească numeroasă, anterior catolică, precum Hațegul, Banatul și Maramureșul. Protopopiatul Hațegului, din acest motiv, a fost chiar scos de sub autoritatea episcopului român la 1643 și subordonat direct superintendenței calvine. Preoții hațegani calvinizanti protestează la sfârșitul secolului al XVII-lea contra presiunilor catolicizante ale autorităților austriece. Din rândul nobilimii calvine hațegane maghiarizate s-a ridicat Gheorghe de Ciula (Csulay György), preot al principelui, cu studii la Heidelberg, numit prin 1650 superintendent al bisericii reformate calvine din Transilvania. Mihail Halici junior din Caransebeș a devenit rector al Școlii reformate din Orăștie în perioada 1667-1669, deși și-a afirmat cu mândrie originea românească, iar un alt bănățean Gabriel Ivul (1619-1678), iezuit, a activat la universitatea din Viena. La Caransebeș au activat în prima jumătate a secolului XVII iezuiții localnici George Buitul și fratele său Ioan Sebessi, care au animat învățământul și comunitatea romano-catolică, aflată în dificultate⁸⁹.

Diecii, notarii și scribii de cancelarie au reușit frecvent să obțină înnobilarea. De pildă, diacul Mihai Desi din Lugoj la 1608⁹⁰, diacul Gașpar Rechey de Ilișua, reînobilat la 1609⁹¹. La cancelaria princiară au activat printre alții Gabriel Lațug de Caransebeș, Mihai Albu, Ioan More de Peștiș, Ladislau Pribek⁹², Gabriel Zakan, Petru More, Dumitru Csulai, Ștefan Recsei, Nicolae Naláczi. În delegațiile trimise la Poartă sunt menționați Ioan Boer, Petru Racz de Teiuș, familiar al curții⁹³ Ștefan Naláczi, Sigismund Boer de Copăcel, Francisc Jósika, Simion Stoica ș.a.

Unii au servit ca secretari sau tălmaci în serviciul domnilor din Moldova și Țara Românească, ca Petru Boer de Recea, secretarul voievodului muntean

⁸⁸ Costea, *op. cit.*, p. 126-127. *Constituțiile Aprobate*, Edictul XLII: Despre preoții valahi, despre posibilitatea arestării și judecata preoților români.

⁸⁹ Despre bănățeni, vezi Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat Secolul XVII*, Timișoara, Editura de Vest, 2003. Mai recent, Adrian Magina, „*In Karansebes patres Societatis Jesu evangelizant*”. *Misionarii*, în „Studii bănățene”, volum coordonat de Valeriu Leu, Carmen Albert, Dumitru Țeicu, Timișoara, Edit. Mirton, 2007, p. 153-183.

⁹⁰ Feneșan, *Diplome*, nr. 12, p. 87-88.

⁹¹ A. Lukács, *Documente făgărășene*, nr. 141, p. 156.

⁹² *Ibidem*, p. 696.

⁹³ BZsKK, nr. 297, p. 117, actul din 5 iulie 1587.

Radu Mihnea⁹⁴, Ștefan Boer de Recea, la 1609 secretar al domnitorului moldovean Constantin Movilă⁹⁵, Ștefan Boer de Berivoiu Mare, curierul domnului Țării Românești⁹⁶.

La 10 aprilie 1649 Gheorghe Rákóczi II conferea nobilitate și blazon diacului Andrei alias Boier Breazul (*Brazzul Bojar*), purtător de chei (*claviger*) al cetății Făgăraș cu frații Ștefan, Ladislau, Ioan și Șerban⁹⁷. Sigismund Báthori dăruia posesiunea Tămășasa lui Moise Lugassy, vameș (*tricesimator*) la Orăștie⁹⁸.

Concluzii

Nobilimea românească a fost o componentă importantă a nobilii ardeleni în secolele XVI-XVIII, prezentă în toate comitatele din Transilvania și Partium. Ea este prezentă la toate palierurile aparatului de stat, central și local, pe marile domenii, în orașe și mai cu seamă în armată. Regimul politic al celor trei națiuni dominante a făcut ca nobilii români să se poată alătura acestora doar individual și să se asimileze deplin etnic și confesional nobilimii maghiare, în cazul unei ascensiuni sociale. Asimilarea vârfurilor a fost permanent compensată de masa populară, care a asigurat completarea rândurilor cu elemente noi, promovate mai ales prin merite militare. Jurisdicțiilor cu nobilime veche din Banat, Hațeg și Maramureș, li s-au adăugat altele cu nobilime armalistă numeroasă, precum Chioarul, Făgărașul, Zarandul și Bihorul. Majoritatea covârșitoare a acestei categorii o constituia mica nobilime, armalistă și mai ales condiționară, de condiție modestă, țărănească, care a rămas apropiată masei poporului român și s-a alăturat în secolul al XVIII-lea mișcării naționale pentru emancipare.

---

⁹⁴ Susana Andea, *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în secolul al XVII-lea*, Cluj-Napoca, 1997, p. 7-25.

⁹⁵ Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. V, Coord. Virgil Cândea, Secretar științific Constantin Rezachevici, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 695.

⁹⁶ EKK, 29k, f. 572.

⁹⁷ EKK, 27k, f. 130-131.

⁹⁸ BZsKK, nr. 397 p. 139.

LIPOVA AT THE BEGINNING OF THE 17th CENTURY. DOCUMENTARY CONTRIBUTION*

Adrian Magina

Mentioned in acts at the beginning of 14th c., Lipova was one of the most representative settlements in the county of Arad, since its first times. Located on the Mureş valley, an intensively circulated artery, the locality took a commercial shape and a relative importance within the area mostly given by the royal city and the salt customhouse. Besides of its commercial profile, since the first documentary mentions the urban center was also directly related to the confessional reality of the Roman Church as there were a Catholic parish and a Franciscan convent. The number of churches grew up the next centuries so that no less than five parishes and convents were certified the first half of the 16th c.¹ The urban inhabitants seem to be Magyar in their majority, in the 15th c. at least, as certain acts prove by nominally registering of a part of the residents².

After the Hungarian state defeat at Mohács, the town development was influenced by the acerb competition between Ferdinand of Hapsburg and John Szapolyai in order to occupy the royal throne. It was in 1529 when King John Szapolyai disposed that the town benefit of royal free cities liberties and prerogatives, similarly to those of Buda³, thanks to the local inhabitant's loyalty for his cause. Subsequently the generous donations to the Serbian combatants made by Habsburgs or the princes of Transylvania motivated the south Slav population to come and settle on the Mureş valley and around, where the royal privileges worked; it was a movement which changed the pre-existing ethnic frame. The south Slav presence could be documentary attested since the 15th c., when some noble families settled there⁴. The first donations and exemptions

---

* This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013, co-financed by the European Social Fund, under the project number POSDRU 89/1.5/S/60189 with the title „*Postdoctoral Programs for Sustainable Development in a Knowledge Based Society*”.

¹ Magyar Országos Levéltár (MOL), P 692 Ujhelyi család levéltára, 1 csomó, 1 tétel, 1531.

² MOL, DL. 17660 și Haus Hof und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdödy nr. 9539. Only 5 of the 100 registered names seem to have another origin than the Magyar one.

³ Annexe I. Edition with some errors, at Fabián Gábor, *Arad vármegye leírása, történelmi, geographiai és statisztikai tekintetben*, Buda, 1835, p. 240-243

⁴ Момчло Спремић, *Породица Јакшић у Банату*, in *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната*, ed. М. Матицки, В. Јовић, Београд, 2010, passim; Adrian

were given by Ferdinand of Hapsburg who dispensed the Serbians from certain obligations and re-gave them the former liberties⁵, thanks to their military services. The Serbian Orthodox hierarchy was also interested in that area as the eastern population benefited of exemptions and privileges, so that an episcopate was constituted in Lipova⁶, and that fact attracted there more south Slav emigrants.

The all area was to be politically, administratively and confessional perturbed after the Ottoman campaigns from the middle of the 16th c. Lipova was conquered by Ottomans in 1551, almost immediately it was retrieved by the Transylvanian troops, and a year after the town and the city entered into the Sublime Porte domination for almost 50 years. The town was transformed in an administrative center for the same named “nahia”, and such a fact emphasized the anterior ethnic and confessional mutations. New groups of Slav people came and settled on the Mureș valley and the Ottoman documents/*defter*(s) enlisted them. The local Turkish fiscal records (1554 – 1557) show up a consistent Serbian presence at Lipova and its peripheral neighborhood⁷. All the same were the confessional disturbances. Had been there more Roman parishes and convents during the first half of the 16th c., no one of them worked the second part of the same century. The Serbian presence encouraged the development of the Orthodox administrative organizing inside the town, and that of the monastic life around it. The Eastern Episcopate in Lipova is otherwise the oldest documentary attested one and one of the most important all over the Banat⁸. The Ottoman acts from 1554 mention bishop Nestor, the first one to be registered by name all along the Orthodox history of the Banat. In 1563 and 1579, the bishops in Lipova are mentioned again, and it shows that that institution, certainly related to the Serbian ecclesiastic reality, gained continuity and functionality within the Mureș valley area⁹.

Magina, *Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević*, in *Analele Banatului. Arheologie-Istorie*, 2010, p. 136-141.

⁵ MOL, E 142 Acta Publica, fasc. 41, nr. 9, f. 8 partly copied by de A. Ивић, *Историја Војводине*, Novi Sad, 1929, p. 410.

⁶ Marius Diaconescu, *Un episcop sârb la Lipova în 1542*, in *Arhiva Istorică a României*, I, nr. 2, 2004, p. 29-30.

⁷ Fodor Pál, *Lippa és Radna városok a 16 századi török adóösszeírásokban*, in *Történelmi szemle*, 1997, nr. 3-4, p. 313- 334.

⁸ M. Diaconescu, *Un episcop sârb*, p. 29-30; Радмила Тричковић, *Српска црква средином XVII – века*, in *Глас српске Академие наука и уметности*, II, 1980, passim.

⁹ Fodor P., *Lippa és Radna* p. 319, 330; S. Dragomir, *Studii din istoria mai veche a românilor pe teritoriul diecezei arădane*, in Idem, *Studii de istorie medievală*, Cluj-Napoca, 1998, p. 133.

New politic and military events marked the area at the end of the 16th c. Under the League aegis, the Principality of Transylvania engaged in the anti-Ottoman war trying to partly retrieve the territories administratively pending on Timișoara eyelet. In 1595, after those campaigns, Lipova was re-conquered and it would be part of the Principality for two decades. The Transylvanian authorities were interested in keeping the strategic location of that center placed at the border of Timișoara eyelet and under a permanent Ottoman pressure¹⁰. A second aspect was marked by the Catholics returning thanks to Sigismund Báthory's aid. The prince intention was to establish a college in Lipova, nor but an unrealizable project cause of the permanent Turkish threat and of a difficult material support in such a partly "heretical", and partly Orthodox environment¹¹.

Under the circumstances of that re-integration of the area, a more attentive investigation of it is possible thanks to the documentary base enlargement. The acts emitted by the princes and the Transylvanian authorities during the first decade of the 17th c. overheard many aspects of the politic, military and confessional frame of that time. Thereby, on 30th of June 1607 price Sigismund Báthory drew a new set of privileges to regulate juridical and fiscal shapes regarding the urban community and the adjacent territory¹². The central authority intervention was not limited to such an aspect if a proliferation of the donations was registered the same time, in different social categories in town or around it benefit¹³.

It was the way that the Transylvanian princes chose in order to gain the inhabitants fidelity as they were frequently involved in the border conflict with the Ottomans. Statistically, the main procedure was to offer them houses in town. George Eördögh, the city provisor (purveyor), John Pribek, castellan of Șoimos city, John Lugasi, captain of Lipova city, Jacob the Literate, superintendent of the Transylvanian tricesima and prefect of Varadia de Mures port, Stephen Vayda, ban of Caransebeș – Lugoj¹⁴ were among the donees. Two of John Lugasi's familiars also benefited from that princely goodwill, and

¹⁰ See Basta's demarches at the beginning of the 17th c., Veress Endre, *Basta György hadvezér levelezése és iratai*, I (1597-1602), Budapest, 1909, p. 306; 713; II (1602-1607), Budapest, 1913, p. 14-15, 23, 72.

¹¹ *Monumenta Antiquae Hungariae*, IV, ed. Ladislaus Lukács, Roma, 1987, p. 182-183.

¹² MOL F 1 *Librii Regii*, IV, f. 98v-99v. Edition at F. Gábor, *Arad vármegye leirása*, p. 244-247.

¹³ Part of the acts concerning donations for different individuals in Lipova at Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII, XVIII века*, Novi Sad, 1909, p. 6-18 and Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat*, Timișoara, 2007, passim.

¹⁴ Annexes II, III, V, XII.

received a house together¹⁵. The beneficiaries of the prince kindness were those who had proved their fidelity by different services or by their involving in the repeated conflicts with the Ottomans or other enemies of Transylvania, even if they did not belong to the noble or administrative elite. Sometimes the donation diplomas are explicit as using writing formulas to assert the donee's taking part in the army: *in omnibus bellicisque occasionibus* or *contra hostes patriae publicas*. The great frequency of Slav names is to be noted, those individuals being ethnically shown as *rasciani*, referring to their large presence in town¹⁶. The Serbian presence in that area may be related also to a military unit inside the town, with Serbians soldiers led by their own captain. The unit was mentioned when John Pribek was given exactly the house of that troop commander who had died meanwhile¹⁷. Certain inhabitants of an ordinary social estate were given the noble emblem and the corresponding dispenses for their distinguished merits and services¹⁸. That is the case of two brothers, Stephen and Andrew Balas, who were ennobled and given a true noble blazon and tax exempting for their house and goods (arable, cultivated and vineyard land) located on Timișoara Street at Lipova¹⁹. The ennobling phenomenon was less large that town because of the short time of Lipova pertaining to the Principality of Transylvania.

The documents on Lipova at the beginning of the 17th c. only tangentially mention some confessional subjects. The Orthodox preeminence represented institutionally by Sava Brancović is therefore noted. Constantly named *Wladica episcopi Rascianorum* or *episcopi quarundam ecclesiarum Rascianarum et Valacharum*, the high-priest had more properties in the town and out of it, along its limitrophe area. A mill on the Mureș river at Radna²⁰, four estates, three of them pertaining to Lipova city, and one to Arad²¹ city and other two villages in Timiș and Cenad counties²². He also had a house in town nearby the Orthodox Church²³ and close to the captain of the city²⁴, John Lugasi's house.

¹⁵ Annexe IX.

¹⁶ Annexes VII, XIV.

¹⁷ Militum Rascianorum capitanei – Annexe III.

¹⁸ C. Feneșan, *Diplome de înnobilitare*, p. 77-79, 83. Sometimes only those individuals house was excepted from fiscal contribution without that the persons be given the noble privilege – *Ibidem*, p. 240-241, 242-243, 246.

¹⁹ Annexe XVII.

²⁰ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VIII, București, 1935, p. 36

²¹ J. Радонић, *Прилози*, p. 6-7.

²² Stelean Ioan Boia, *Biserica ortodoxă din Lipova*, in *Studii de știință și cultură*, 2006, nr. 2, p. 55.

²³ That church was on the German Street (*Nemeth uca*) – C. Feneșan, *Diplome de înnobilitare*, p. 242.

Sporadically, in addition to data on the Orthodox Episcopate, we can find notices on other confessional realities. It is the case of a Reformed predicator, Stephen Laski mentioned in June 1607²⁵, who had served the local Protestant community till 1616²⁶ when the town was conquered by the Ottomans. That period is among the most fortunate ones all along the Reformed Church history in Lipova²⁷. The donation acts also let us find information on the existence of a school in town, located on Timișoara or Monastery Street (*schola literalia vicinatur in platea Thömösvar alias Monosthor ucza*)²⁸, probably the former school of the Franciscan convent, as well as on a Turkish meceț placed on Abrahamdeak Street or on Nagy Pál Street, also called Șoimoș²⁹.

During the second decade of the 17th c., Transylvania began to feel more and more the politic Ottoman pressure. The visible consequences are to be found in the politics of ceding some marginal territories in favor of the Ottoman Empire. The area of the Mureș valley including Lipova was one of them, particularly for that one had been part and parcel of Timișoara vilayet till 1595. Therefore the Ottomans asked more and more frequently for that territory be given back to them. Even under the Turkish imminent peril, the urban inhabitants strived themselves to keep their rights and privileges. Prince Gabriel Báthory re-validated therefore the privileges document given to Lipova by John Szapolyai, when asked by the mayor, by more citizens and by all the inhabitants, and the document was proclaimed, presented and approved in front of the officials and nobles congregation of the county of Arad³⁰. It was a relative respite, as on the 8th of August 1611, Michael Dengelegi *capitaneus Lippensis ac universitatis tam equestris tam pedestris, ordinis militum et nobilium inhabitatorum civitatis Lippensis*, sent a written in Hungarian letter to palatine Thurzó György, deploring the possibility to return under the Turkish domination³¹. Even founded the local inhabitants fear did not instantly become a reality. After Gabriel Bethlen coronation (1613) the pressure emphasized and the Ottomans called him insistently for ceding Lipova³². Prince ceded under that Ottoman threat, and the town returned to the Sublime Porte domination on the

²⁴ Annexes VIII, XI.

²⁵ Stephani Laskay concinatoris eiusdem loci – Annexe VI.

²⁶ Márki S., *Arad vármegye és Arad szabad király város monographija*, II, Budapest, 1895, p. 234-235.

²⁷ Rácz Károly, *A Zarándi egyházmegye története*, Arad, 1880, p. 118.

²⁸ Annexe II.

²⁹ Annexe III.

³⁰ Annexe XVIII; F. Gábor, *Arad vármegye leírása*, p. 240-244.

³¹ MOL, Magyar kamarai archivuma, E 196 Archivum familiare Thurzó de Bethlenfalva, fasc. 36, nr. 11.

³² Pray Georgius, *Epistolae procerum regni Hungariae*, III, Pojon (Bratislava), 1806, p. 309-311.

14th of June 1616. Bethlen emitted a letter that day in Lipova military camp, and let Nakas Hassan pasha know that the town together with 5 cities and castles (*Lippa varat hozza tartoza eőtt varakkal, kasteliokkal*) had passed into the hands of Mehmet pasha, beglerbeg of Timisoara (*Teőmeősvarj beglerbekynek az Tekintetes es Nagysagos Mehmet Pasannak*)³³.

Lipova ceding marked the return of a part of the Mures valley within the Ottoman Empire frontiers. Besides of its politic and administrative effects, such a fact led also to many changes in order to transform that town in an urban center according to Moslem traditions. All along the 17th c., the Turkish presence maintained itself without any changes, and in 1718 the town and its adjacent area entered for good and all the territories dominated by the Hapsburg Crown.

ANNEXES

I.

the 27th of June 1529, Lipova

King John Szapolyai confers the royal free city statute to Lipova, thanks to the town loyalty for his cause, as well as the rights, privileges and liberties that the town of Buda was given.

Probably the original document was lost.

Transumpt in Prince Gabriel Báthory's act from the 28th of April 1611 (doc. XVIII)

Edition: Fabián Gábor, *Arad vármegye leirása, históriai, geographiai és statistikai tekintetben*, Buda, 1835, p. 240-243 (with some errors and not indicating any location of the document source)

Nos Joannes Dei gratia Rex Hungariae, Bohemiae, Croatiae, marchio Moraviae ac Lusatae et utriusque Slesiae dux etc., memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod cum post illam infelicem ac calamitosam, memorabilemque cladem serenissimi principis domini Ludovici regis Hungariae et Bohemiae etc., domini et praedecessoris nostri felicitis memoriae, a potentissimo caesare Turcaram Zulimanno in campo Mohacs acceptam, in qua idem dominus Ludovicus rex, cum multis praelatis,

³³ The Hungarian original act, in Primási Levéltár Esztergom, Acta Radicalia, V classis, nr. 145. Edition, after a Latin version of the original act, at G. Pray, *Epistolae*, p. 317-320.

baronibus et nobilitatis Hungariae magna parte, pro fide ac religione christiana honesta morte occubuit, unanimi voto ac suffragio totius nationis hungaricae, paucissimis duntaxat nostris et propriae patriae proditoribus (quos partim egestas rei familiaris, partim odium et privatae utilitatis spes a vera via, veroque patriae amore in factionem Ferdinandi electi Bohemiae regis transversos egii) exceptis, iuxta morem et antiquam consuetudinem ipsius regni nostri Hungariae, in Regem fuisset electi, solemniterque coronati et cum deinde dies noctesque id meditemur atque ageremus, ut hanc afflictam patriam possemus ab externo hoste defendere et amissa temporibus superioribus recuperare, rebusque regni nostri ita consulere, ut non solum regnicolae nostri indemnes conservari, verum reliquus quoque christianus populus, sicuti annis abhinc centum et quinquaginta, ita deinceps nostri sanguinis protectione in pace et tranquillitate consistere vivereque possent. Ecce affertur ad nos Ferdinandum ipsum contra omne jus, fasque regnum hoc nostrum annata et hostili manu invasisse, civitates quasdam nostrae ditionis suas fecisse et per illos, quos praetulimus, paucissimos factionis suae ministros praecipuos, Posonii in regem Hungariae se eligi procurasse, quorum tandem proditione et perfidia multum agitati, postremo ex regno nostro secedere et ad fines regni Poloniae migrare fuisset coacti, in quo nobis quumque circiter mensibus agentibus, postquam inde favente et res nostras prosperante Deo Optimo Maximo, ad hoc peculiare regnum nostrum Hungariae regressi fuisset et demum in hanc civitatem nostram haereditariam Lippa denominatam, rebus nostris ita exigentibus divertissemus, fideles nostri, prudentes et circumspecti iudex et iurati caeterique cives et inhabitatores eius civitatis nostrae (qui fidelitatis eorum memores tempore inaediae, nec minis, neque honoribus, sed neque praemiorum oblatione a vera ipsorum erga nos fide, amore et observantia abduci potuerunt) adventum nostrum gratanter expectantes, nos benigne exceperunt, facultatibus ipsorum non parcentes, omnia necessaria iuxta exigentiam virium ipsorum pro voto nobis administrarunt. Ut igitur tantam dictorum civium nostrorum in nos fidelitatem observantiam, fideroque constantiam et gratam hospitalitatem, aliquo genere munificentiae nostrae regiae rependisse videamur, praedictam civitatem nostram Lippa, consequenterque cunctos inhabitatores eiusdem praesetes et futuros, in numerum consortiumque ac coetum liberarum civitatum regni nostri Hungariae adscribimus et aggregamus et eandem libertatis praerogativam qua civitas nostra Budensis traudet fruiturque perpetuis semper successivis temporibus, utendam decorandamque statuimus, praeterea volentes praedictos cives nostros uberioris gratiae nostrae dono prosequi, eosdem ab omni solutione censuum ordinariorum, ad castrum nostrum Lippense annuatim cedere et provenire debentium, item aliarum taxarum et contributionum subsidiorumque et lucri camerae nostrae de medio ipsorum hactenus qualitercunque solvi consuetarum, insuper a solutione quoque tributorum et

teloniorum, vectigaliumque quorumcunque, ubivis et in quibuscunque locis istius regni nostri Hungariae existentibus, in perpetuum duximus eximendam, liberandam, et supportandam, imo eximimus, supportamus et libertamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis fidelibus nostris universis et singulis, praelatis, baronibus proceribusque et nobilibus, item moderno, futurisque thesaurariis nostris, eorumque vices gerentibus ac dicatoribus et exactoribus praedictarum taxarum et contributionimi nostrarum, nec non comitibus, vice comitibus et iudicium quorumcunque comitatum, praeterea provisoribus, castellanis, vicecastellanis, caeterisque officialibus castri nostri Lippa ac aliorum quorumcunque, nec non prudentibus et circumspectis iudicibus, juratis, caeterisque civibus et inhabitatoribus quarumcunque civitatum, oppidorum, villarum, et possessionum rectoribusque earundem, nec non teloniatoribus, tributariis, vectigaliumque exactoribus, tam nostris quam aliorum quorumcunque, cunctis etiam aliis cuiuscunque status et conditionis hominibus ubvis constitutis et commorantibus, praesentium notitiam habituris harum serie firmissime committimus et mandamus quatenus a modo in posterum, perpetuis succesaivis temporibus, a praefatis civibus et incolis dictae civitatis nostrae Lyppa, modernis et futuris, nullam penitus taxam, sive contributionem, lucrumque camerae nostrae ac census ordinarium exigere seu exigi facere audeatis, praeterea dum et quandocunque praefati cives et inhabitatores dictae civitatis nostrae Lyppae aut alter eorum praesentium scilicet ostensores ad vestras terras, tenuta, officiolatus, ac vestri in medium, nec non tributorum et teloniorum loca, privatim, vel cum rebus et mercibus eorum pervenerint, vosque, aut alterum vestrum requisitis habuerint, extunc vos eosdem hominesque et familiaris ipsorum, una cum universis rebus, mercibusque, ac curru, bobus, equis et navibus quoque ipsorum tam in eundo, quam redeundo, ubique libere, pacifice, secure et absque omni impedimento, solutioneque tributorum et teloniorum ab ire permittatis et permitti facere modis omnibus debeatis et teneamini et quilibet vestrum debeat et teneatur, et secus gratiae nostrae sub obtentu facere non praesummat. Praesentes autem (quas in evidens testimonium praemissorum, sigillo nostro secreto, quo ut rex Hungariae utimur, impendenti communiri faciemus) post earum lecturam semper et nbique reddi iubemus praesentanti. Datum in praenotata civitate nostra Lyppa, in festo beati Ladislai regis et confessoris, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo nono, regnorum vero nostrorum anno tertio.

II.

the 8th of April 1607, Făgăraș

Prince Sigismund Rákoczi donates to George Eördögh, provisor of Lipova city, thanks to his military services and loyal work, a house located the same town, on Timisoara Street also called Monastery Street, near by Jacob Aython the Literate of Alba Julia, and the grammar school.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL F1 *Librii Regii*, vol. IV, f. 17v.

Nos, Sigismundus Rakoczy etc., memorie commendamus etc., quod nos, cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliarorum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam, tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis fidelis nostri egregii Georgii Eordogh de Karansebes, provisor arcis nostrae Lypenssis, quae ipse antea principibus regni nostri Transilvaniae, praedecessoribus videlicet nostris, in omnibus occasionibus bellicisque expeditionibus pro necessitate patriae motis ac tandem nobis etiam summa cum animi sui promptitudine et constantia exhibuit et impendis ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus confidimus, totalem et integram domum in dicta civitate Lyppa cui ab una domus egregii Jacobi Literati Aythoni de Alba Julia, ab alia vero partibus Schola literalia vicinatur in platea Thömösvar alias Monosthor uca vocata, in comitatu Orodienfi existente habitam, quae quidem domus alias nobilis Johannis More de eadem Lyppa praefuisse, sed per mortem et defectum seminis eiusdem ad nos consequenterque collationem nostram rite et legitime devoluta esse perhibetur et redacta, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet etc., memorato Georgio Eördögh ipsiusque haeredibus et posteritatibus, universis benigne dedimus donavimus et contulimus, prout damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum ex arce nostra Fogaras octavo die mensis Aprilis, anno Domini 1607.

III.

the 23rd of May 1607, Alba Julia

Prince Sigismund Rákoczi donates to John Pribek, castellan of Șoimos city, thanks to his military services and loyal work, a house at Lipova, located at the Abrahamadeak and Paul Nagy streets crossing, popularly named Șoimos, in the vicinity of Gal Kovách's houses toward East, of the cleared land toward south, and of the Turkish praying place named mecet toward west.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 43v.

Nos, Sigismundus etc., memorie etc. quod nos, condignum et honorificum habentes affectum fidelitatis et in re militari excellentis virtutis optimorumque servitiorum meritis fidelis nostri egregii Joannis Pribek, praefecti arcis et praesidii nostri Solymos, quae ipse patriae charissimae et genti nostrae Hungariae principibusque regni huius nostri Transilvaniae praedecessoribus nostris, inde a primis iuventus et militiae sua tyrociniis postea nobis, quoque in omnibus ordinis et maximi momenti negotiis bellicisque expeditionibus fideliter exhibuit et impendis, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, totalem et integram domum lapideam, in civitate nostra Lyppensi, inter plateas Abrahamdeak uczaia et Nagi Pal vel alias Solyom ucza vulgo nuncupatas, vicinitatibusque domorum Galli Kovach ab oriente, tonsoris a meridie, templi Turcici mechieth vulgo appellati ab ocassu, in comitatu de Zarand existentes habitam, quae primum egregii quondam Ladislai Literati Balko Lippensis, ex post Raduly cuiusdam alias certorum militum Rascianorum capitanei praefuisset, sed per mortem et defectum seminis ipsorum ad fiscum regni et consequenter iuxta veterem et approbatam regni huius nostri Transilvaniae legem et consuetudinem allegata domus, ad nos collationemque et dispositionem nostram rite et legitime devoluta esse perhibetur et redacta, simus cum cunctis suis etc., memorato Joanni Pribek ipsiusque heredibus et posteritatibus, universis clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Quas nos in formam privilegii nostri redigi faciemus dum nobis in specie fuerint reportatae. Datum Alba Juliae, die 23 mensis May, anno 1607.

IV.

the 29th of May 1607, Alba Julia

Prince Sigismund Rákoczi donates to Martin Radić, thanks to his loyalty and loyal work, a house located at Lipova on Abrahamadeak Street, the garden of which looks on to Șoimos Street in the vicinity of Paulović Radoslova's houses toward south, of Tripol Racz's one toward west, and of Syvko Jovanházi's one toward north.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 49.

Nos, Sigismundus etc., memoriae etc., quod nos ad etc., tum vero attentis et consideratis fidelitate fideliumque servitorum meritis fidelis nostri, nobilis Martini Radich de Lugas, familiaris arcis nostrae Lippensis, quae ipse Principibus Transylvaniae predecessoribus videlicet nostris regno at tandem nobis etiam pro locorum et temporum varietate in omnibus occasionibus iuxta possibilitatis suae exigentiam fideliter et summa cum animi sui alacritate exhibuit et impendit ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, totalem et integram domum intra muros civitatis nostrae Lippensis in vico Abraham(deak)¹ ucazia vocato cui ab ortu platea vulgo Solymos ucaza vocata, a meridie Paulovich Radoszlova, a occasu Tripol Racz, a septemtrione vero Syvko Jovanhazi nobilium domus contigua vicinitate inunguntur, in comitatu Orodienſi existente habitam, quae alias nobilis quondam Pancheovai Wio praeſuiſſet ſed per mortem et defectum ſeminis ipſium iuxta veterem et approbatam huius regni noſtri Transylvaniae legem et conſuetudinem, in nos conſequenterque collationem et diſpoſitionem noſtram rite et legitime devoluta eſſe perhibetur et redacta, totum item et omne ius regium ſi quod in eadem domo etiam aliter qualiteremque exiſteret et haberetur aut etc., ſimul cum cunctis ſuis utilitatibus etc., memorato Martino Radich heredibusque et poſteritatibus ipſius univerſis clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiler tenendam, poſſidendam, pariter et habendam ſalvo iure alieno, harum noſtrarum etc. Quas nos in formam etc. Datum Albae Juliae die 29 menſis May anno 1607.

1. Written above.

V.

the 26th of June 1607, Cluj

Prince Sigismund Rákoczi donates to the literate Jacob Aython, superintendent of tricesima and prefect of Vărădia de Mureș port, thanks to his loyalty and loyal work, the desert localities Radimiroc and Gienghuiug, and a house located at Lipova, in the vicinity of George Eördögh's and Gaspar Makaÿ's houses.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 114v-115.

Nos Sigismundus Rakoczy etc., memoriae commendamus etc., quod nos cum ad nonnullorum etc., tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis fidelis nostri egregii Jacobi Literati Aythony, certarum tricesimatorum nostrarum Transylvanarum superintendenti et portus Varadgiensis praefecti, quae ipse principibus Transylvaniae praedecessoribus nostris et demum nobis et huic regno, cum aliis omnibus negotiis fidei et industriae suae commissis, tum in eo munere quo nunc fungitur, fideliter et prompto semper animo exhibuit et impendit ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus etc., totales et integras possessiones nostras Radimirocza et Gienghuiugh vocatas, nunc penitus desolatas ac domum unam in civitate nostra Lippensi, vicinitatibusque domorum egregii Georgÿ Eordeögh, provisorii arcis nostrae Lippensis ab una, Casparis Makaÿ partibus ab altera, in comitatu Orodienſi omnino existentes habitas, anteaque ad praedictam arcem nostram Lippensem tentas et possessas, totum item et omne ius nostrum regium, si quod in dictis possessionibus ac domo etiam aliter qualiter cunque existeret et haberetur, aut eadem et idem nostram exquibuscunque causis, vÿs modis et rationibus concernerent collationem, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuscunque terris scilicet arrabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, sylvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promonthoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad easdem et idem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, memorato Jacobo Aythonÿ ipsiusque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas pariter et habendas salvo iure alieno, harum nostrarum

vigore et testimonio literarum mediante. Quas nos in formam privilegii nostri redigificiemus dum nobis in specie fuerint reportate. Datum in civitate Colosvar die vigesima sexta Juny, anno Domini 1607.

VI.

the 27th of June 1607, Cluj

Prince Sigismund Rákoczi donates to his familiar, the noble Luca Matias, thanks to his loyalty and loyal work, a house at Lipova, located on the Long Street, in the vicinity of the house of the town predictor Stephen Laskay, on a side, and of Nicholas Rácz's house on the other side.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 83v.

Nos, Sigismundus Rakoczy etc., memoriae etc., quod nos etc., tum vero attentis etc., nobilis Lucae Mattias familiaris nostri Lyppensis, que ipse nobis et huic regno nostro Transilvaniae, pro locorum et temporum, varietate juxta possibilitatis suae exigentiam fideliter exhibuit et impendit ac in futurum quoque se exhibiturum et impensurum pollicetur, totalem et integram domum nostram in civitate nostrae Lyppensis, in platea Hossu ucza, vicinitatibusque domorum ab una honorabilis Stephani Laskay concionatoris eiusdem loci ac Nicolaus Racz parte ab altera, in comitatu Orodiensi existentem habitam, antea quoque ut intelligimus desolarum (...) ¹ ac nunc recens propriis suis sumptibus aedificarum inchoatam, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet etc., memorato Lucae Mattias ipsiusque heredibus et posteritatibus universis clementiae dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam, pariter et habendam salvo iure alieno, harum nostrarum vigore etc. Quas nos in formam etc. Datum in Colosvar 27 Juny, anno 1607.

1. Illegible on the copy at my disposal.

VII.

the 28th of June 1607, Cluj

Prince Sigismund Rákoczi donates to the Serbian noble Peter Kragović, thanks to his loyalty and loyal work, Spata estate and the former house of Tripul Zlataroic at Lipova, located on the German street, in the vicinity of the house of Vasa, the salt sailor, of the Serbian Peika's one, of that one of Mihchael Chiausz, and of that one of Nicholas Čovorkuić.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 96-96v.

Nos, Sigismundus etc., memoriae commendamus etc., quos nos etc., tam vero attentis etc., nobilis Petri Kragovith rasciani Lippensis, quae ipse nobis et huic regno nostro Transilvaniae multis iisque arduis negotiis fidei et industriae suae concreditis fideliter exhibuit et impedit ac in futurum etiam eadem fidelitate exhibiturum et impensurum se nobis pollicetur, totalem et integram domum in civitate nostra praedicta Lippensi, in platea Nemet ucza vocata in contigua vicinitate domorum Vaszo celeristae ab una, Peiko rasciani ab alia, Michaelis Chiausz a tertia ac Nicolai Chiovorkuith a quarta partibus, quae alias quondam Zlataroit Tripul praefuisset, sed per mortem et defectum seminis eiusdem ad nos consequenterque collationem nostrarum rite et legitime devolutam et redactam una cum totali et integro praedio nostro Zpata nuncupato alias ad dictam arcem nostram Lyppensem tento et possesso omnino in comitatu Orodiensi existente adiacente, simulcum toto et omni iure nostro regio, aliosque cunctis earundem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet terris scilicet arabilibus etc., memorato Petro Kragovith ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus pariter et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore etc. Quas nos etc. Datum in Coloswar, 28 Juny anno Domini 1607.

VIII.

the 28th of June 1607, Cluj

Prince Sigismund Rákoczi donates to John Lugasi, captain of Lipova city, thanks to his loyalty and loyal work, a house in the same town, located in the vicinity of the houses of Mark Ötvös toward east, of that one of the Sava, the Serbian bishop, and of the Serbian Church toward west, of that one of Simon Cellaÿ toward south, and of the main street and Darabos suburb toward north.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 98.

Nos, Sigismundus Rakoczy etc., memoriae commendamus etc., quod nos ad etc., tum vero etc., fidelis nostri generosi Joannis Lugassi, arcis et presidii nostri Lyppensis capitanei, que ipse primum principibus Transilvaniae praedecessoribus videlicet nostris ac tandem nobis etiam et huic regno nostro Transilvaniae in omnibus rebus et negotiis fidei ac industriae suae commissis summa animi sui promptitudine et singulare dexteritate fideliter et constanter exhibuit et impendit, ac in futuram quoque eundem exhibiturum et impensurum confidimus, totalem igitur domum seu curiam nobilitarem in civitate nostra Lyppensi, vicinitatibus domorum ab oriente Marci Eotvos, ab occidente Szaavo Wladica episcopi Rascianorum et templum eorum, a meridie autem Simonis Cellaÿ, a septemtrione communi platea Varas ucza et vico Darabos ucza nuncupatis, comitatus Orodienensis existentem habitam, quae alias egregii quondam Jsaaci Thotvaradgiai praefuisse, sed per mortem et defectum seminis ipsius, in nos consequenterque collacionem et dispositionem nostram rite et legitime devoluta et redacta esse perhibetur, totum item et omne jus nostrum regium etc., simulcum cunctis suis utilitatibus et et pertinentiis quibuslibet terris scilicet arabilibus etc., memorato Joanni Lugassi ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis clementer dedimus, donavimus, et contulimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam, pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum etc., Quas nos etc. Datum Colosvar die 28 Junÿ, anno Domini 1607.

IX.

the 29th of June 1607, Cluj

Prince Sigismund Rákoczi donates to Stephen the Literate, and Emeric Chyerney, familiars to captain John Lugasi, thanks to their loyalty and loyal work, the former house of Gyura Fekete at Lipova, located on the Serbian Street, in the vecinity of Blasius Siaky's and Raczuk's houses.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 97.

Nos, Sigismundus Rakoczy etc., memoriae etc., quod nos etc., tum vero etc., egregii Stephani literati et Emericii Chyerney, familiarum generosi Joannis Lugassi, capitanei arcis nostrae Lyppensis, quae ipsi nobis et huic regno nostro Transylvaniae in omnibus occasionibus pro locorum et temporum varietate fideliter exhibuerunt et impenderunt ac in futurum quoque exhibituri et impensuri sunt, totalem et integram domum in civitate nostra Lyppensi et vico Racz ucza vulgo nuncupato, vicinitatibusque Blasii Siaky ab una, ac Raczyuk ab alia parte providorum domorum, in comitatu Orodiensi existente habitam, primum quidem a quondam Gyuro Fekete rasciano possessam, ex post vero ad arcem nostram Lyppensem tentam et possessam, totum item et omne ius nostrorum regium etc., simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet terris scilicet arabilibus etc., memoratis Stephano Literato ac Emerico Cherny haeredibusque et posteritatibus ipsorum universis, benigne dedimus, donavimus et contulimus, prout damus, donamus et coferimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore etc. Quas nos etc. Datum in civitate nostra Coloswar die 29 mensis Juny anno Domini 1607.

X.

the 1st of July 1607, Cluj

Prince Sigismund Rákoczi donates to Francisc Barbely, familiar at Lipova, thanks to his loyalty and loyal work, a house in the same town, located in Bridge suburb, in the vecinity of the Prince's and Cityzens' houses.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 97.

Nos, Sigismundus Rakoczy etc., memoriae etc., quod nos etc., tum vero etc., egregii Francisci Barbely familiaris nostri Lyppensis, que ipse nobis et huic regno nostro Transilvaniae, in omnibus occasionibus, fideliter exhibuit et impendit ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, totalem et integram domum nostram intra muros civitatis nostrae Lyppensis in comitatu Orodiensi existentis habitam, vicinitatibusque domorum nostrarum ab una, civilis parte vero ab altera, nobilis Thomae Literati in vico Hyducza vulgo nuncupato constructam, antea ad arcem nostram Lyppensem tentam et possessam, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet terris scilicet etc., memorato Francisco Barbely heredibusque et posteritatibus ipsius universis benigne dedimus, donavimus et contulimus, prout damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam, pariter et habendam salvo iure alieno, harum nostrarum etc. Quas nos etc. Datum in Colosvar die 1 mensis Julij, anno Domini 1607.

XI.

the 2nd of August 1607, Alba Iulia

Prince Sigismund Rákoczi donates to Sigismund Racz, thanks to his loyalty and loyal work, a house at Lipova, located in the vicinity of John Lugasi's houses, of that one of Sava, the Serbian Orthodox bishop, and of that one of Michael Olah and Darabas suburb.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 111.

Nos, Sigismundus etc., memoriae commendamus etc., quod nos etc., tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis fidelis nostri egregii Sigismundi Racz de Lippa, que ipse principibus primum Transilvaniae praedecessoribus videlicet nostris, in omnibus occasionibus, rebusque fidei et industriae suae commissis ac deinde nobis etiam pro locorum et temporum varietate iuxta possibilitatis suae exigentiam fideliter exhibuit et impendit ac in futurum quoque eiusdem exhibiturum et impensurum confidimus, totalem et integram domum in civitate nostra Lippensi, vicinitatibusque domorum generosi Joannis Lugassy capitanei arcis ac praesidii nostri Lippensis ab una, Zavae Vladica episcopi Rascianorum ab alia et Michaelis Olah partibus tertia et vico Darabos nuncupato, comitatusque Orodiensi existentem habitam, alias ex collatione nostra tempore gubernatorii nostri numeris facta ab eodem tentam et possessam, totum item et omne ius nostrum regium quod in eadem domo, etiam

aliter qualiterumque existeret et haberetur, aut eadem et iidem nostram ex quibuscunque causis v̄ys modis et rationibus concernerent collationem, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fœnetis, sylvīs, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinerumque promonthoriis, aquis, fuvīs, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad eandem et idem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus (rebusque sicut praeferitur stantibus et se habentibus) memorato Sigismundo Racz, ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis, novae nostrae donationis titulo clementer dedimus, donavimus et contulimus, prout damus, donamus et conferimus, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam, pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Quas etc. Datum in civitate nostra Alba Julia die secunda mensis Augusti, anno Domini 1607.

XII.

the 10th of August 1607, Alba Julia

Prince Sigismund Rákoczi donates to Stephen Vayda, ban of Caransebeș-Lugoj, thanks to his merits, his loyalty and loyal work, a stone house at Lipova, located on Șoimoș Street, in the vicinity of John Pribek's and Isaiah Balogh's houses.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 120-120v.

Nos Sigismundus Rakoczy etc., memoriae commendamus etc., quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliarorum nostrorum singularem intercessionem, nobis propterea factam, tum vero dignum et honorificum habentes respectum praeclare fidei, fidelitatis, cumulatissimorumque meritorum fidelis nobis syncere dilecti generosi Stephani Vayda de Caransebes, districtuum comitatumque Caransebes et Lughas bani, que ipse primis adolescentiae suae temporibus partim ad latus procerum et magnatum regni partim vero in aulis principum servitiis addictus aulicis deinde vero crescente eiusdem aetate, sumptisque maioribus animi pariter et corporis viribus, tum in generalibus quam etiam partialibus bellicis expeditionibus, quandaque in extremis regni finibus, contra hostes patriae publicas, plerumque larga cum

sanguinis sui profusione intrepido animo, indefessoque studio, post habitis armorum strepitibus et gravibus quibusque obviantibus periculis contemptis, primum principibus Transylvaniae praedecessoribus nostris deinde nobis etiam et praedicto regno nostro Transylvaniae, utiliter et laudabiliter usque ad presens tempus iugiter praestitit et in posterum quoque pari studio et fidelitate se praestitutum velle pollicetur, totalem et integram nostram domum lapideam in civitate nostra Lippensi, in platea Solymos ucza vulgo nuncupata, vicinitatibusque domorum egregium Joannis Pribek ab una et Esaiae Balogh partibus ab altera, in comitatu Orodienſi existentem habitam, que antea Pauli Marokhazi praefuisset, qui postquam ad turcas defecisset, ad nos consequenterque collationem et dispositionem nostram rite legitime devoluta esse perhibetur, totum item et omne ius regium si quod in eodem domo etiam aliter qualitercunque existeret et haberetur aut eadem et idem nostram ex cuibuscunque causis, vŷs, modis et rationibus concernerent collationem, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arrabilibus etc., sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, memorato Stephano Vaŷda ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis, clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum noſtrarum etc. Quas nos in formam etc. Datum Albae Juliae, die 10 Augusti 1607.

XIII.

the 10th of August 1607, Alba Julia

Prince Sigismund Rákoczi donates to Stephen Trombitas from Lugoj, thanks to his merits, his loyalty and loyal work, a house at Lipova, located on the Long Street, in the vicinity of Steia Tömösváry's and Nicholas Horváth's houses.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 121v-122.

Nos, Sigismundus etc., memoriae commendamus etc., quos nos cum ad nonnullorum etc., tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibus servitiis, fidelis nostri egregii Stephani Trombitas de Lughas, quae ipse antea principibus Transylvaniae praedecessoribus nostris et nobis etiam in omnibus occasionibus bellicisque expeditionibus a compluribus iam annis, fideliter exhibuit et impedit ac in futurum quoque exhibiturum et impensurus est, totalem et integram domum et sessionem nostram, in civitate nostra Lippensis ac vico vulgo Hozzu

ucza nuncupato, in vicinitatibus domorum quondam Steio Teomeosvary ab una, ab alia autem partibus nobilis Nicolai Horwath, in comitatu Orodienſi existentem habitam, in qua nunc Ballaie Giuro residet, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibusbet terris scilicet arabilibus etc., ad eam de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, memorato Stephano Trombitas ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis, clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus pariter et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore etc. Quas nos in formam privilegii etc. Datum in civitate nostra Alba Julia die 10 Augusti anno 1607.

XIV.

the 16th of August 1607, Alba Julia

Prince Sigismund Rákoczi donates to the Serbian Tripu Nagy, thanks to his merits in Lipova city retrieving, a house at Lipova, located on Şoimoş Street, in the vicinity of Pavo Panczovay's and Peter Rác's houses, as well as the estate Sângeorge in the county of Timiş.

Original act: MOL E 148, NRA fasc. 816, no. 6, paper, below the text: seal

Nos, Sigismundus Rakoczy, dei gratia princeps Transilvaniae partium regni Hungariae dominus ac siculorum comes etc., memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliarorum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero atentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis strenui Tripu Nagy rasciani, alias certorum peditum nostrorum Lippensium ductoris, qua ipse nobis et huic regno nostro Transilvaniae cum alias semper potissimum autem in novissima recuperatione antefatae arcis nostrae Lippensis, fideliter exhibuit et impendit ea in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, totalem et integram domum ipsius seu curiam nobilitarem intra muros civitatis Lippensis, in platea Solymos ucza vulgo nuncupata, vicinitatibusque domorum egregiorum Pavo Panczovay ab una ac Petri Racz ab alia partibus in Orodienſi, totalem item et integram possessionem suam praedialem Zent Gieorgy nuncupatam in Teomeosienſi comitatibus existentem habitas, in quarum quieto et pacifico dominio a tempore acceptionis et consecutionis eorundem ipsum perstitisse ac nunc quoque

persistere, literis solum modo et literalibus instrumentis supeinde necessariis et sufficientibus destitutus esse perhibetur, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuscumque, terris scilicet arrabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promonthoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocatis, ad easdem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, memorato Tripu Nagy ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis (praemissis tamen sicut praefertur stantibus et se habentibus), novae nostrae donationis titulo benigne dedimus, donavimus et contulimus, pro ut damus, donamus et conferimus, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Quas nos in formam privilegii nostri redigificiemus dum nobis in specie fuerint reportate. Datum in civitate nostra Albae Juliae, die decima sexta mensis Augusti, anno Domini millesimo sexcentesimo septimo.

XV.

the 19th of September 1607, Alba Julia

Prince Sigismund Rákoczi donates to Emeric Sar, a familiar of Lipova city, thanks to his loyalty and military merits, a house at Lipova, in the vicinity of Sebastian Saradi's and Gregor Hajdu's houses.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. IV, f. 219.

Nos, Sigismundus, memoriae etc, quod nos etc, tum vero condignum habentes respectum fidelitatis fideliumque servitiorum egregii Emericii Sar, familiaris arcis nostrae Lippensis, qua esse in omnibus occasionibus utpote bellicis expeditionibus, tam generalibus quam partialibus, contra publicos patriae hostes susceptis praecipitur vero interitus praedictae arcis nostrae Lyppa assiduis pro locorum concursibus, alisque militaribus nobis et regno nostro sortiter exhibuit et impendit a in futurum etiam exhibiturum et impensurum, confidimus totalem et integram domum nostram in civitate nostra Lippensis vicinitatibusque domorum ab una Sebastiani Saradi, ab alia vero partibus Gregori Hajdu, in comitatu Orodienensi existentem et habitam, totum item et [omne]¹ ius nostrum regium etc., simulcum cunctis suis utilitatibus et

pertinentiarum quibuslibet etc., memorato Emerico Sar haeredibusque et posteritatibus ipsius utriusque sexus universis clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus etc., iure perpetuo et irrevocabiliter tenendum, possidendum pariter et habendum, salvo iure alieno, harum nostrarum etc., quas nos etc. Datum Albae Juliae, die 19 mensis Septembris, anno Domini 1607.

1. Spot on the document.

XVI.

the 14th of August 1608, Alba Julia

Prince Gabriel Báthory donates to Michael Bodony, agent of the salt customhouse of Turda, of Vărădia de Mureș port and of tricesima at Lipova, thanks to his loyalty and loyal work, a house at Lipova, located on Timișoara Street, in the vicinity of Paul Meszáros' and Blasius Nagy de Aython' s houses.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. VI, f. 78-79.

Nos, Gabriel etc., memoriae commendamus ad etc., tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibus servitiis, fidelis nostri egregii Michaelis Bodony, salis camerae Tordensis, portus Varadgiensis tricesimaeque nostrae Lippaiensis arendatoris, quae ipse antea principibus Transilvaniae praedecessoribus videlicet nostris, deinde nobis in omnibus occasionibus fidei et industriae suae commisis, fideliter exhibuit et impedit ac in futurum quoque exhibiturus impensurus est, totalem igitur et integram domum in civitate nostra Lippa et platea vulgo Teömisvar ucza vocata, vicinitatibusque domorum providorum Pauli Meszaros ab una ac Blasii Nagy de Aython ab alia partibus, in comitatu Orodienſi existente habitam, totum item et omne ius regium si quod in eadem etiam aliter qualitercunque existeret et haberetur, aut eadem et idem nostram exquibuscunque causis viis, modis et rationibus concernerent collationem, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet etc., memorato Michaeli Bodony ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis, gratiose dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Quas nos in formam privilegii nostri redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportatae. Datum Albae Juliae die decima quarta mensis Augusti, anno Domini millesimo sexcentesimo octavo.

XVII.

the 17th of April 1609, Alba Julia

Prince Gabriel Báthory ennobles and gives the noble blazon to Stephen Balas and his brother său Andrew, thanks to their loyalty and loyal work, and exempts them from paying taxes, and donates them a house at Lipova, located on Timișoara Street, in the vicinity of those ones belonging to Nicholas Racz, Sinuki Racz, and Mathias Zakalos.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 1, *Librii regii*, vol. VI, f. 219.

Anno 1609 die decima septima Aprilis. Serenissimus dominus princeps, dominus clementissimus pro fidelibus servitiis Stephanum Balas ac per eum Andream similiter Balas, fratrem suum carnalem, ex statu et conditione plebea ac ignobili in qua nati sunt et hactenus existerunt, exemit ac in coetum et numerum verorum regni Transilvaniae nobilium annumeravit et adscripsit. In cuius signum haec arma seu nobilitatis insignia: scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo seu area brachium humanum, lorica indutum, gladium evaginatum capulo tenus fortiter corruptum sursum porrectum et sanguine humano aspersum vibrare conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, cuius vertice diadema regium gemmis unionibusque variegatum exornat. Ex cono vero galea teniae sive lemnisci, animo deliberato praefatis Stephano et Andreea Balas haeredibusque et posteritatibus ipsorum utriusque sexus universis dedit, donavit et contulit gratiose. Et nihilominus domum ipsius in civitate Lippensi, vicinitatibusque domorum strenuorum Nicolai Racz ab una, Sinuki Racz ab altera, a tertia vero partibus Matthia Zakalos, in platea Teomisvar ucza vocata, in comitatu Orodiensi existentem habitam, ab omni cenum, taxarum et contributionum tam ordinariarum quam extraordinariarum, subsidiique et lucri camerae solutione servitiorum quorumlibet plebeorum et civilium exhibitione vineas item seminaturas, allodiaturas, agricolationes ac alias quaslibet haereditates ipsius, iuste et legitime tentas et possessas, ad eandem domum pertinentem, in territorio et in eo verras metas dictae civitatis Lippensis ac comitatu prenotato Orodiensi existentes habitas, a decimarum, nonarum, capetiarum akonumque vulgo Hegi vam vocatorum ac aliarum quarumlibet daciaram iurisque et census montani solutione in perpetuum exemit, suportavit et nobilitavit. Praesentium per vigorem. In civitate Alba Julia.

XVIII.

the 28th of April 1611, Sibiu

Prince Gabriel Báthory as asked by the mayor, by many citizens, and by all the inhabitants, re-confirms in benefit of Lipova the former privileges and liberties given to it by king John Szapolyai.

The original act probably lost.

A copy of the time: MOL, F 2 Protocolla, vol. IV (*Magnificat mea anima Dominum*), p. 60-62.

Edition: Fabián Gábor, *Arad vármegye leirása, históriai, geographiai és statistikai tekintetben*, Buda, 1835, p. 240-244 (with some errors and not indicating any location of the document source)

Nos, Gabriel, Dei gratia Transylvaniae, Valachiaeque Transalpinæ princeps, Partium Regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc., memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod pro parte et in persona prudentum ac circumsectorum iudicis primarii Andreae Leorinczy, caeterorumque civium nominanter autem Michaelis Tarok, Joannis Gazdagh, Lucae Varga, Georgii Magyar Makai, Lucae Meszaros Teomeosvari, Gaspar Halasz, Joannis Varga, Georgii Goz Baranyai, Blasii Balassi, Georgii Ban, Ladislai Varga, Nicolai Makay, Georgii Sarkozy, Thomae Mihalyffy, Gasparis Makay, Volphganghi Nagy, Balthasaris Nagy Csikoi, Michaelis Marosi, Ladislai Szarafoly, Blasii Nagy, Valentini Eotveos, Sebastiani Szabo, Joannis Bályka, Joannis Meszaros, Nicolai Eotveos et Martini Hajas ac universorum inhabitatorum liberae civitatis nostrae Lippensis, in comitatu Orodienſi existentis, exhibitae sunt nobis et praesentatae quadam literae serenissimi quondam domini Joannis primi, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, etc. regis privilegiales, in pergameno confectae, sigilloque eiusdem, uti ex vestigiis apparebat, pendente et manus subscriptione communitae, ob vetustatem satis contritae, quibus mediantibus idem dominus rex certas quasdam libertates et immunitates, literis in eisdem clarius expressas et denotatas, maioribus et praedecessoribus ipsorum et consequenter ipsis, quoque annuisse et concessisse dignoscebatur, tenoris infrascripti supplicantes nobis humillime, ut nos easdem literas, omniaque et singula in eisdem contenta, ratas, gratas et acceptas habentes, praesentibus literis nostris verbotenus insertas et inscriptas, tam pro ipsis, haeredibusque et posteritatibus eorum utriusque sexus universis, quam etiam successoribus ipsorum ac aliis quibuslibet, quovis momento pacis et belli tempore, undecunque in eandem civitatem nostram causa commorandi et sedem figendi convolantibus, perpetuo valituras, gratiose confirmare dignaremur, quarum quidem litterarum tenor talia est: (annexe I).

Nos igitur praemissa supplicatione annotatorum iudicis primarii, caeterorumque civium ac universorum inhabitatorum liberae civitatis nostrae Lyppa clementer exaudita, et benigne admissa, praescriptas literas antefati regia Joannis privilegiales, non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspicione carentes, praesentibus literis nostris de verbo ad verbum, sine diminutione et augmento aliquali insertas et inscriptas, quo ad omnes earumdem continentias, articulos, clausulas, et puncta, eatenus quatenus eadem rite et legitime existunt emanatae, viribusque earumdem veritas saffragatur acceptamus, approbamus, ratificamus et pro ipsis haeredibusque et posteritatibus ipsorum utriusque sexus universis, quam etiam succesoribus ipsorum ac aliis quibuslibet, quovis momento, undecunque, pacis et belli tempore in eandem civitatem nostram liberam causa commorandi et sedem figendi convolantibus, perpetuo valituras, gratiose confirmamus. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam, praesentes litteras nostras, pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas, memoratis iudici universisque civibus et inhabitatoribus civitatis nostrae Lippensis, successoribusque ipsorum, haeredibusque et posteritatibus eorum utriusque sexus universis gratiose dandas, duximus et concedendas. Datum in Civitate nostra Cibiniensi, die vigesima octava mensis Aprilis, anno Domini millesimo sexcentesimo undecimo.

Gabriel Princeps

Proclamatae, praesentatae, publicatae, et approbatae sunt praesentes literae privilegiales civitatis incolarum Lippensis, in praesentia generosi domini Petri Bethlen de Iktar, substituti capitanei, per generosum dominum Michaellem Dengeleghy, ac in congregatione nobilium universorum, consequenterque civium et incolarum totius civitatis Lippensis, per Martinum litteratum Varsoczy juratum notarium sedis iudicariae praedictae Lippensis civitatis et Orodiensis comitatus die decima octava mensis Junii, anno Domini millesimo sexcentesimo undecimo.

ROMÂNII ȘI SECUII LA 1848-1849. RELAȚII OGLINDITE ÎN 9 DOCUMENTE

Gelu Neamțu

Subiectul este imens. Pe această temă se pot scrie zeci de cărți. O bibliotecă.

Și la urma urmelor, cred că niciodată nu vom cunoaște în toate amănuntele, integral, suferințele românilor din această zonă a țării, provocate în anii cei mai zbuciumați ai Transilvaniei secolului XIX.

Dar chiar dacă nu le putem cunoaște și cuprinde pe toate, vom încerca, pe bază de documente, să lămurim câteva aspecte care, acum, ni se par mai importante.

1. Vom exemplifica astfel consemnarea unor furturi, jafuri, incendieri, omoruri făptuite de secui.

2. Vom dezvălui o încercare de colonizare cu secui a regiunilor de frontieră Bran, Turnu Roșu și Vulcan.

3. Vom aduce la lumină oprirea preoților români, una din țințele principale ale secuilor kossuthiști la 1848-49.

Documentele pe care ne bazăm cercetarea se află la arhivele din Cluj-Napoca și la Arhiva Consistoriului Ortodox din Sibiu.

În literatura de specialitate, secuii se fac mai cunoscuți în vara anului 1848, când la Turda au început să aplice principiul democratic al... „egalității”.

Numai că, acest „principiu”, ei l-au înțeles și l-au aplicat prin tăierea părului la fete și bărbați. Românii purtau pe atunci plete. Secuii și ungurii, nu. Deci, pentru a fi „egali”, trupele de secui din Turda s-au apucat să terorizeze populația românească, populație totuși mândră de pletele ei.

Violent, zgomotos și crâncen, trupele secuiești își pun definitiv amprenta asupra istoriei Transilvaniei în 2 iunie 1848 la Mihalț.

Masacrul a fost îngrozitor, au murit (oficial) 9 români și un secu, după izvoarele maghiare, și 50 de români, după izvoarele românești*.

---

*„De la Sibiu [5 iunie 1848]. Crânceniile ce au făcut frații soldați secu și gardistele maghiare din Aiud cu rumânii din Obreza și din Mihalz sunt grozave și nespūsă: căci frații soldați sâcui și unguri au omorât cincizeci 50 de rumâni, o sută 100 au rănit de moarte. Numărul celora ce i-au făcut a sări în apă, bărbați, prunci, femei este neștiut.

Femeile vergurile [fecioare – n.n.] le-au violat și așa violate le-au străpuns cu panganetele [baionetele – n.n.] prin naștere.

Asta e frățietatea ungurilor, așa vor face ei cu noi.

Suntem prin ei provocați.

B[ătrâneau] A[lexandru].”

Violențele nu s-au oprit la Mihalț.

În 12 septembrie, 60 de husari secui din Vișoara, sub comanda locotenentului Csuták, și o unitate de husari secui de 30 de oameni, comandați de căpitanul Baumgarten, precum și 130 de infanteriști secui tot din Vișoara, dar și din Câmpia Turzii, vor lua parte la invadarea comunei Luna (Arieșului) și uciderea a 30 de săteni. Ei se opuneau recrutării în armata lui Kossuth.

Un alt moment în care trupele secuiești se disting prin cruzime este nimicirea orașului Reghin și cu el a încă 100 de sate românești, chiar în cap de iarnă.

Momentul este mai cunoscut, așa că vom cita doar două documente emane de la generalul Puchner (Sibiu, 2 decembrie 1848) și un apel al Consistoriului episcopesc din Blaj 7/19 dec. 1848. (Vezi anexa I-II).

Istoriografia maghiară a accentuat mereu cât de mult au furat, jefuit și omorât românii, trecând sub tăcere omorurile a 40.000 de români, furturile și jafurile făptuite de unguri și secui.

Abia azi - după ce în 1996 am inițiat pentru prima dată după revoluția din 1989 cercetarea în această direcție - au apărut primele rezultate notabile. Unul dintre ele este *Revoluția transilvană de la 1848-49. Date, realități și fapte reflectate în documente bisericești ortodoxe 1848-1850* sub coordonarea lui Dumitru Suci. Autori: Al. Moraru, Iosif Marin Balog, Diana Coroi, Cosmin Cosmuța și Lorand Madly, Ed. Asab, București, 2011, 588 p.

În anexa VIII, se poate vedea mai ales cum știau să fure și să jefuiască secuii kossuthiști.

O precizare se impune aici. Mult timp (în epoca lui Roller) s-a spus cât de bine s-au înțeles românii și maghiarii (secuii) în satele mixte.

A fost o *minciună uriașă*. Cu excepția a 1-3 cazuri (discutabile și acelea), toate documentele consemnează că vecinii din satele care au fost atinse de nebunia șovinismului kossuthist, au fost în fruntea jefuitoarelor și oprimatorilor românilor.

O altă *minciună gigantică* a fost aceea pusă în circulație de Trócsányi Zsolt, care încearcă să mute problema transilvană de pe *național* pe *social*, scriind: „Istoricii burghezi români vrând să producă dezbinare între români și maghiari (secui) susțin că peste tot trupele secuiești au fost trimise de General Komando la cererea moșierilor (citește feudalilor), în același scop, pentru a crea animozități între români și maghiari”. (*Az Erdélyi Parasztság Története 1780-1849* [Istoria țăranimii din Transilvania], Budapesta 1956).

Originalul la Arhivele Naț. Maghiare, Budapesta Fond. G.P. Nr. 11074/1848.2

Fotocopia la Institutul de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca, nr. 26478/1848. Fotocopia a fost redescoperită de colegul Ioan Bolovan într-un dosar al colectivului de editare a documentelor revoluției de la 1848 din Transilvania, pe care scria: „Eliminate”; adică urma să nu fie publicată în volum, ca nefiind demnă de interes.

Nu. Este fals. E o mistificare cu scopul de a exonera de vină pe agresori. Din cele 8 volume de *Documente 1848* publicate și în cele câteva în manuscris, în absolut toate cazurile *secuii* sunt chemați *explicit special* împotriva românilor, pentru că în grănicerii români și în soldații polonezi grofii și baronii nu mai aveau încredere.

Un fenomen istoric aproape necunoscut este planul de a coloniza cu secui regiunile de frontieră Bran, Turnu Roșu și Vulcan, la 1849.

Planul a fost conceput de castelanul cetății Tălmaciului, Albert Varadi, care constată la 9 mai 1849 că aceste vremuri tulburi sunt propice pentru a-i coloniza pe secui în zonele de la trecători unde s-au dat lupte și au ars sate întregi, cu scopul de a-i izola pe români de frații lor de peste Carpați [vezi anexa IV și V].

În fine, cel de al treilea *mesaj* al cercetării de față este acela de a constata că *preoții* români (ortodocși și greco-catolici) au constituit ținta cea mai căutată a opresiunii. De ce preoții? Pentru că ei știau că dacă înlături *păstorul*, *turma* se va risipi [vezi anexa III, VII și VIII].

Situația preoților din Trei Scaune este zugrăvită magistral de Petru Pop, protopop al Haromsecului [la 14 (16) septembrie 1849], într-un document redactat la Brețcu. Poate unul dintre cele mai zguduitoare documente [vezi anexa IX].

Sper ca din cele câteva documente (9 documente) să fi reieșit cu limpezime cele 3 *mesaje* din această scurtă dar densă cercetare, evenimente care trebuie bine *cunoscute* și *înțelese*. Interesantă și grăitoare este și anexa nr. VI, pentru că din aceasta reiese că foștii feudali încearcă să stoarcă de la populație „sume de bani extraordinar de mari, fără judecată”, pentru pagube legal neconstatate, ceea ce însemna de fapt tot o metodă de jaf.

S-a furat, s-a jefuit și s-a omorât de către kossuthiști în proporție infinit mai mare decât au făcut-o românii, pentru simplul motiv că *puterea* și *armele* erau în mâna lor.

Al doilea mesaj: spaima de puținătatea numărului lor în Transilvania i-a împins pe maghiari să *colonizeze* și la 1849 ca și înainte, ca și mai târziu, la sfârșitul secolului al XIX-lea și la 1940-1944.

În fine, *Scrisoarea* protopopului de Haromszék, Petru Pop, cred că este o piesă de antologie, care a *sintetizat o stare de fapt reală*.

Cele *trei mesaje esențiale* trebuie să dea de gândit tuturor și trebuie să se știe o dată pentru totdeauna că numai înțelegerea și toleranța reciprocă din partea ambelor părți este salutară.

Din ISTORIE trebuie să și ÎNVĂȚĂM.

ANEXA I

1848 decembrie 5, Sibiu.

Comitetul națiunei române face cunoscută proclamația lui Puchner, referitoare la cererea de ajutoare pentru cei incendiați din Reghin, în vederea organizării unei colecte.

Cătră Comitetul de pacificațiune al românilor

În urmarea întâmplărilor celor triste care au lovit țara Ardealului, prin întricele unei partide facțioase, nu numai că orașul Reghen au ars cu totul, precum se știe din gazetele publice, pentru aceea căci s-au supus înălțatului împărat și au rămas cu totul credincios, ci încă mai multe sute de sate românești s-au prădat, s-au aprins, s-au pustiit și s-au nimicit, într-un mod barbar, prin rebeli.

Lăcuiitorii acestor sate nenorocite sunt acum, prin jăfuirea averii și a caselor lor, așa de tare lipsiți, cât ei și acum în vreme de iarnă, fără de ajutoriu grabnic al confrăților lor, ar cădea în cea mai mare deznădejde și ticăloșie. Spre ușurarea și grabnica îmbunătățire a nenorociților acestora, aflu cu cuviință a orândui o colectă în bani, bucate, vașminte și alte lucruri corespunzătoare, care toate să se însemneze pe conșignații separate pentru lăcuiitorii din Reghen și alte sate precum și pentru românii cei arși. Drept acea toate jurisdicțiunile districteilor au a denumi o comisiune care să puie în lucrare colectele și cât mai în grab să le aducă la îndeplinire. Colectele în bani să se trimită la general-comando, iară despre bucatele și alte lucruri adunate trăbuie să se facă iară la general comando arătare, de unde apoi să va numi locul unde să se trimită acelea. Toate colectele de bani și alte daruri adunate să vor publica prin gazete și pentru împărțirea cea dreaptă a acelora între nenorociți se va denumi o comisiune.

Fiind eu încredințat, precum că Comitetul cu totul este aplecat și cu mare credință cătră cauza cea dreaptă și sfântă a înaltului tron și a patriei și simte o adâncă și ferbinte condurere la nenorocirea tuturor acelora, pe carii partida cea facțioasă pentru îmbrățișarea acelei cause, care noi o cunoaștem de dreaptă și sfântă și o apărăm împreună, i-au jefuit de toată averea și i-au adus la lipsa cea mai de pre urmă. Așa dară eu provoc comitetul ca în înțelesul arătat să ordinez [dispună] prin prefecți și tribuni colectele pomenite pentru cei nenorociți, prin dușmana partidă, și rezultatul să se arate îngrab la general-comando.

Fiind însăfârșit de lipsă a ști câte sate române sunt arse și în ce district se află acelea, pentru ca pe acolo să se poată denumi o comisiune la care să se trimită colecte spre împărțirea la cei nenorociți. Comitetul va face despre această înștiințare cât mai curând.

Sibiu, 2 decemvrie 1848

Puchner m.p. F.H.L.

Această înaltă și grațioasă demândare o vor publica prefectii tribunilor, aceștia centurionilor, iară aceștia, înțelegându-se cu preoții, cu judecii și jurații comunităților, vor îndemna pe credincioși spre a da ajutoriu fraților lor celor nenorociți.

Comunitățile și alți făcători de bine vor da banii și celelalte daruri la centurioni și vice-centurioni, aceștia le vor da în seamă tribunilor și vice-tribunilor, aceștia prefectilor și vice-prefectilor legiunilor, banii îi vor trimite prefectii la Comitet și Comitetul îi va da la înaltul general-comando, iară celelalte lucruri se vor pune sub grijă bună în sate, făcându-se arătare despre toate la înaltul general-comando.

Toți primitorii vor da adeverință la aceia de la care au primit bani sau alte lucruri. Numele dăruitorilor să se însemneze ca să se publice prin gazete într-o pomenirea facerii de bine.

Sibiu 5 decemvrie 1848

Comitetul națiunei române
Simeon Bărnuț, președinte,
A.T. Laurianu, Tim. Țipariu,
Nicolae Bălășescu,
Ioanne Bran, Florian Micaș

Satul

Numele și connumele
binefăcătorului

În argint
fr. cr.

Bucate
grâu cucuruz alte daruri

Bibl. Acad. Rom., Fil. Cluj, Secția de mss. și doc. Fond III, pachet 15
(Revoluția de la 1848), mapa 1.

ANEXA II

Blaj, 7/19 decemvrie 1848.

Consistoriul din Blaj dispune clerului să facă înscrieri pentru ajutor material pe seama celor ce au avut de suferit la Reghin de pe urma distrugerilor făcute de secui.

Onorate în Cristos frate!

Înălțatul general-comando înțelegând cum că opidul înfloritoriu Szász-Regen și peste 100 alte sate românești avură de a pății cele mai groaznice de pradări și aprinderi de la rebelii secuilor, numai pentru neclătita sa credință și supunere către prea bunul său împărat, în 2 decemvrie a.c. sub nr. 4797 se îndura a demanda ca pe sama nenorociților și în cea mai mare confuziune și sărăcia adușilor frați ai noștri, precum și a concetățianilor aceluia carii prin ștergerea opidului Szász-Regen, asemenea celor dintâi rămase fără locuință și

fără pâne în timp de iarnă, să se culeagă în toată țara milă în bani, fructuri, veșminte sau orice alte lucruri acestui scop creștinescu corespunzător, supunând ca tot binesimțitorul concetățean și creștin cu îndoită bucurie se va folosi de ocaziunea de a putea îndeplini strânsa sa datorinția cătră oricare în primeșdia adus al său frate dându-le mâna de ajutoriu acelora, carii căzură sacrificiu cauzei noastre cei direpte.

Mila se va culege din partea onor frăției tale pe lângă o consignațiune în care se însemna numele contribuentului, precum și bani, bucatele, veșmintele, sau orice alt lucru și ori din a cărui parte s-ar contribui spre ușurința și ajutarea celor nefericiți. Bani culeși, dinpreună cu consignația, se vor trimite la veneratul Consistoriu, ca de aci să se poată trimite la înaltul general-comando; fructurile însă și orice alte lucruri, pentru pomeniții nenoriciți contribuite, se vor ține acasă până când înaltul general comando văzând cantitatea și calitatea acelora din consignația mai sus pomenită, va orândui locul unde să se ducă și să se păzească până la altă rânduială.

Tot feliul de ajutori ce se va da, precum și numele contribuentului, se va publica prin Organul din Sibiu, iară împărțirea celuiiași între săraci se va efeptua prin o comisiune deosebită. Care lucru desteritatei frăției tale încredințându-l rămânem

A frăției tale de binevoitori în Cristos frați

Blaj 7/19 decemvrie 1848.

Consistoriul episcopesc.

Bibl. Acad. Rom., Fil. Cluj, Secția de mss. și doc.

(Astăzi la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale).

ANEXA III

Sibiu 29/17 decembrie 1848.

Protopopul Turzii, Ștefan Dembian [Dâmbian], își plânge suferințele cauzate de săcui și relatează despre pagubele suferite de comunele: Chețani, Gura Arieșului, Cucerdea, Feldioara și Decea¹.

Măria Ta prea luminată doamne Episcoape, mie milostiv stăpân!

Milostiva poruncă a Mării Tale de sub nr. 496 a.c. 1 dec. și a Excelenței sale General Comando B. Puchner o am primit în 12 dec. pentru oamenii cei păgubiți de vrăjmași; eu m-am silit a face destul acestei milostive porunci, însă întârzierea mea au fost aceasta precum arată consignai datumului satelor din care luminat se va vedea, despre care lucru dau această smerită relație înlăuntru

¹ Cheța (azi Chețani), Vaidasâg (Gura Arieșului) și Cucerdea, toate în zona Luduș - Aiud.

a satelor Cheța, Vaidasâg, Cucerdea, Feldioara, și Decea, sub slovele acestea închise A, B, C, D, E, F², la care să-ți fiu de față fiind fieștecare om păgubit în cunoștința sufletelor au arătat înaintea Bisericilor satelor și a vecinilor lor. Care consignație prin această smerită relație le aștern Prea luminatului Scaunu Episcopesc de față fiind și eu.

Pe lângă care smerită relație cu plecăciune sunt, al Prea luminat Măriei Tale plecată slugă,

Ștefan Dembian, prot. n.u. [ortodox] Turzii

Măria Ta prea luminate Doamne Episcoape, mie milostiv stăpân!

Pe lângă această umilită jalbă cu mare suspin și plângere arăt înaintea preaosfinției tale paguba și batjocura care au făcut săcuii cu mine, venind în satul nostru, șezând două zile la noi, pe mine m-au pus la ariște și în noaptea aceea s-au dus la casa mea și mi-au luat 50 de r. fl. de argint. Pe lângă aceea cu un cuvânt mi-au zdrobit 4 lăzi și tot ce au aflat într-însele, contractul, care au ținut 900 adică nouă sute de r. fl., arhivumul protopopesc și toate din casă, care eu nu le poci nici descrie. În noaptea aceea, după ce am scăpat de la ariște³, m-am dus acasă și au venit a doua zi ziua și mi-au dus 40 de ferii de vin, 2 ferdele de brânză și tot ce au aflat la casa mea sărsamuri de care și de plug țiitoare. Și mi-au bătut preoteasa într-atâta chip, cât numai vie o au lăsat, precum tot satul nostru știe și mărturisește. Pentru care mă rog milei celei părintești a măriei tale aceasta a mea tristă și păgubitoare jalbă a o arăta înaintea excelenței sale general-komando, că un preot sărac și cu 7 prunci lângă mine să vă milostiviți de prea multă paguba mea și săracă inima cea stricată a mi-o mângăia.

Umilit fiu,

Ștefan Dembian,
paroh la Agârbici [azi Viișoara] și protopop n.u. Turdei

Arhiva Consistoriului Sibiu 76 (115).

ANEXA IV

Tâlmaci, 8 mai 1849

Castelanul cetății Tâlmaciului, Albert Vásadi, propune directorului moșiilor de stat colonizarea de secui în regiunile de frontieră ale Branului, Turnului Roșu și Vulcanului și arată modalitățile cum se pot ele îndeplini.

Traducere din limba maghiară:

De la castelanul moșiei și ținutului Tâlmaci.

² Nu s-au aflat la dosar.

³ arest.

Către directorul regnicolar al moșiilor statului.

Cu prilejul petrecerii mele în Sibiu am arătat domnului director părerea mea despre paza și întărirea prin colonii secuești a ținuturilor periferice și a pasurilor, de la frontiera statului nostru cu Muntenia (adecă Branul, Turnul Roșu și Vulcanul). Acum, fără a mă repeta, motivez:

a) În prezent e chiar o epocă prielnică colonizării, deoarece e de notorietate publică faptul că mai mulți dintre locuitorii ținuturilor periferice amintite au pibegit din cauza împrejurărilor prezente, și-au abandonat locuințele, mai multe localități au fost arse de tabărele austriace și muscălești, astfel că evaluarea erarială se poate îndeplini acum cel mai economicos.

b) Deoarece primul regiment român a încetat să ființeze, din pricina faptelor sale reacționare, bunurile posedate de acesta, adecă munții, morile etc., trebuie să fie cât mai curând sechestrare de către stat, pentru ca venitele lor să ușureze pe cetățenii, care au trecut prin taberele patriei și să contribuie la aprovizionarea armatei ce staționează în ținuturile periferice.

Socotesc că colonizările din ținuturile amintite, evaluările și lucrările de sechestrare a bunurilor regimentului desființat (în vederea reducerii cheltuelilor) se pot executa și de către o comisiune, dacă domnul Csányi, comisarul regnicolar cu depline puteri, nu dispune să se acorde de autoritățile superioare, civile sau militare, asistență pe seama comisiilor conduse de domnul director.

Tâlmaci, 8 mai 1849.

Váradi Albert
castelanul moșiei și ținutului Tâlmaci

Arh. cons. din Trans., Nr. 2984.

ANEXA V

Cluj, 14 mai 1849

Directorul domeniilor statului raportează comisarului regnicolar propunerea castelanului de la Tâlmaci în ce privește colonizarea de secui în ținuturile românești de la frontieră

Traducere din limba maghiară:

De la directorul domeniilor statului.

Domnului Szentiványi Carol, comisar regnicolar cu depline puteri.

Castelanul domeniului și ținutului Tâlmaci, Albert Váradi, propune în raportul aici anexat colonizarea și întărirea cu săcui a ținuturilor și pasurilor dinspre Muntenia: Bran, Turnu Roșu și Vulcan. După părerea mea este de competența domnului comisar regnicolar cu depline puteri a lua dispoziții în

această materie, de aceea comunic raportul menționat, demn de atenție, pentru a se dispune cele necesare.

Cluj, 14 mai 1849.

Gyergyai Samu

Arh. cons. din Trans., Nr. 2984.

ANEXA VI

22 mai 1849. *Adresă către comisarul guvernamental Ugron István privind plângerea comunității Petrilaca de Mureș (din zona Reghinului) împotriva moșierilor de acolo care execută de la ei sume foarte mari de bani.*

Traducere din limba maghiară:

Dlui Ugron István, comisar al guvernului

Prin petiția aci anexată, ce ni s-a adresat în numele întregii populații din comuna M. Péterlak, ni se arată stăruitor, că moșierii din aceia localitate, pretextând că au suferit diferite daune, încearcă să încaseze de la populația care se plânge, sume de bani extraordinar de mari, fără a fi ascultați și fără judecată; și că numai intervenind petiția către mine s-a putut suspenda executarea; drept urmare, transpun această petiție, dlui comisar al guvernului invitându-l să dispună, ca daunele afirmativ suferite de moșierii pretensivi, să fie constatate de către judecătoria de pace potrivit normelor stabilite și publicate în întreagă țară de comisarul regnicolar al guvernului, investit cu depline puteri, alcătuindu-se un tablou autentic al acestor daune; rămânând ca în virtutea aceluiași norme să se poată decide de urmă, că cine și în ce măsură ie obligat să restituie acele daune, aranjamentul făcându-se în așa fel, ca să nu mai rămână nici un motiv de plângere, iar până atunci să nu se mai facă nici o încercare de încasare abuzivă de la petiționari.

La 22 mai 1849

Răspuns populației din M. Péterlak; pe hârtie separată.

Petiționarii sunt invitați să se adreseze dlui comisar al guvernului Ugron István, căruia i s-a trimis petiția lor pentru a dispune cele necesare.

Arh. cons. din Trans., Nr. 3284-849.

ANEXA VII

Nadeșul Românesc, 2 sept. 1849.

Protopopul Turzii de Jos, Zaharie Matei, descrie patimile sale pe timpul insurgenților maghiari, cerând ajutor, întrucât a ajuns, după jaf și suferințe, la sapă de lemn.

Prea Cinstit Consistoriu!

Nu am voit a nu înștiința Slăvitul Consistorium și despre nenorocita mea întâmplare din vremea această tulburată.

Prin luna lui decembrie trecut, de cum am venit acasă de la adunarea din Sibiu, până la sfârșitul lui iulie în casa mea nu am dormit, ci cu fiarele cele sălbatice prin crăpăturile pământului și prin păduri am viețuit, dar până și pe acolo m-au căutat ungurii să mă prindă și să mă ucigă; în Biserică, din șase zile ale lui ianuar până în 14 iulie nu am intrat, în mai multe rânduri săcui din vecinele sate și din scaunele Odorheiului și Mureșului m-au căutat să mă prindă și cea mai mare parte din dobitoace, boi, cai, vaci și alte multe instrumentului de casă mi le-au răpit și veșminte, iară văzând Comisia că cu săcui nu mă pot prinde, m-au dat în mâna Varmeghiei și așa au ridicat solgăbirăul locului, Iakab Imre, oameni din patru sate vecine ungurești și pe la mijlocul postului Paștilor, pe la miezul nopții, cu o parte au înconjurat satul, cu alta iosagul meu și m-au căutat peste tot locul, prin fântână, prin fundul grajdurilor doar mă prind, găurele cele de șoareci și atunci puține dobitoace și alte averi ce mi-au mai rămas de scăui, toate mi le-au confiscăluit și până în Vinerea Paștilor cu câte 8 unguri mi-au străjuit casa și aceia încă ce au putut tot a furat și au dat poruncă, cum că la cine se va afla celezii de la casa mea sau ceva avere ascunsă, să va împușca și i se va lua moșia. Și așa mi-au fost siliți preoteasa și copiii pe ulițe a umbla și nici în casă nu îndrăzneau semenii a o primi. Iar în Vinerea și Sâmbăta Paștilor au venit un căpitan Imbresi Iosef și ce au putut, fân, paie au vândut, ce nu au vândut au poruncit de au venit iară din vecinele sate și au încărcat peste 30 (treizeci) de care grâu, cucuruz, ovăz, lemne, tot felul de unelte și bărbătești și femeiești din casă: pat, haine, oale, blide, linguri, lăzi și cuiele de prin pereți le-au tras, numai cât nu mi-au aprins casa. Cu un cuvânt, nimic nu mi-au lăsat și le-au dus la Sântioana și le-au vândut cu licitație și mi-au biciuluit [evaluat] casa și dulapurile și toate locurile din afară (fiindcă nu șed pe locul megiaș al meu) și au vrut să le cumpere ungurii și să-mi lapede preuteasa și copiii în ulița satului. Și cu mare greutate, printr-un nepot al meu s-au cumpărat pe sama mea pe lângă 50 r.fl. w.w. până în primăvara viitoare.

Mai încolo, cu umilință îndrăznesc a înștiința și despre aceasta slăvitul Consistorium că preotul de la Sarpatac [Glodeni], Leon Cornea, au răposat în Turda la prinsoare în temniță, iar pe preotul de la Gornești și filia lui, Câmpul

Oii [Vălenii], Ioan Brejan, la Sântioana l-au împușcat Comisia și acum acele parohii se află vacante.

Pe lângă care umilită înștiințare cu cea mai adâncă plecăciune sunt, al Prea Cinstitului Consistorium, umilită slugă,

Zaharie Matei, protopop

Pe verso, referat din ședința Consistorială de la 22 sept./4 oct. 1849: Să se adreseze referentul protopop către comandantul districtului, iar pentru stațiile parohiale vacante să se facă candidație.

Arhiva Cons. Ort. Sibiu, nr. 38.

ANEXA VIII

Satulung, 5/17 septembrie 1849.

Preotul Ioan Martinovici descrie pagubele cauzate la Săcele de năvălirea săcuilor.

Înalt Prea Sfințite,

Cu umilință îmi iau îndrăznire a așterne Prea luminat Măriei Tale aici alăturata specificație și cu conștiința [...] paguba ce mi-au făcut săcuii de la Haromsek dimpreună și cu conștelegerea săcuilor din loc la 26 noiembrie 1848, care după ce au ridicat armele asupra monarhului și bunui nostru Împărat, apoi pe supușii lui cei credincioși, precum în alte părți așa și aici i-au tratat în chipul cel mai crud și neomenesc, omorându-i și prădându-i de toate averile lor, între care și pe mine subscrisul nu m-au cruțat, jefuindu-mă și prădându-mi toată puțina stare adunată din tinerețele-mi, așa încât număroasa-mi familie simte lipsa mai mult ca oricând altădată.

Căci noi preoțimea, după ce n-avem nici un fix și poporeni, de la care avem așa puțină stolă, împrăștiați de rebeli prin țara românească, parte nu vin pe la casele lor din mai multe pricini: precum circulația, contribuția și altele, iară cei mai mulți din pricina sărăciei, că n-au cu ce trăi, fiindu-le stările deprădate: așa încât pot zice cumcă tagma preoțească din Săcele este supusă de a suferi mai mult decât în oricare altă parte a țării, din pricină că moșie ei n-au, nici un fixum și nici un fel de simbrie sau plată hotărâtă de nicăirea, ci atârnă numa de la bunăvoința, de multe ori și de la capriciul poporenilor simpli, care însă și aceasta este expusă la feluri de întâmplări ca și în timpul de față, prin urmare trebuie să suferim mai mult decât putem, că nu avem unde ne plânge și cine să ne ușureze greutățile.

* Document deteriorat.

Drept aceea, cu adâncă supunere căzând, rog grația Prea luminat Măriei Tale ca să te milostivești a lua în părintească considerație și această a mea pentru mine destulă pagubă, a ordona și a mijloci unde se cuvine, ca, la vremea sa, să mă despăgubească de ceea ce, ca unul ce n-am meritat așa ceva, ci aceasta am trebuit să sufăr numai pentrucă am vrut să-mi păzesc credința și depusul jurământ către Monarhul.

La care, sperând părinteasca îngrijire și mângăiere, rămân al Prea luminat Măriei Tale, prea plecat și umilit serv,

Preotul Ioan Martinovici
parohul local

Arh. Cons. Ort. Sibiu, nr. 152.

Specificație

Despre paguba și jaful ce mi-au făcut secuii de la Haromszek [Trei Scaune] dimpreună cu secuii din loc la 26 nov. 1848 cu ocazia năvălirii la Săcele.

70 gălete, mai multe feluri de bucate,		90
12 care de fân	a 20 Rfl.w.	240
10 stânjini de lemne	a 8 ”	80
2 vaci cu viței		200
2 porci îngrășați	a 30 ”	60
1 car de boi ferecat		80
3 lanțuri	a 5 ”	15
1 castăn de nuc		40
4 ” fărâmate		60
1 ½ slănină și untură 15 kgr.		50
1 masă de scris în care a fost și 32 zloți		367,20
2 mori de cafea	a 5 ”	10
2 cântare de fier	” 10 ”	20
2 lămpașe de cleștar	” 9 ”	18
2 tipsii de făclii	” 2 ”	400
1 pălărie și un potcap cu toc	” 2,30 ”	18
5 oca de sămânță de iarbă		12,30
8 fiară de aramă de haine	” 10 ”	20
1 pereche piuliță de aramă și 1 ceas		15
1 ceasornic de masă cu spătar, fărâmat		50
2 oglinzi	” 10 ”	20
4 țuțeturi de talere de porțelan		20
6 tasuri mari de supă	” 3 ”	18
5 icoane	” 6 ”	30
2 cocoși de păuni și 2 găini		50

2 curcani și 6 curci			20
3 cocoși și 12 găini			8
4 stupi cu miere	” 10	”	40
15 saci de lână și pânză	” 1	”	15
1 puțină de carne de oaie sărată			16
4 șteanduri cu lapte acru	” 5	”	20
8 găleți de brânză	” 4	”	32
20 oca de cașcaval	” 0,5	”	16,40
2 Țoale de lână	” 8	”	16
30 coți de pânură			21
1 plapomă			10
20 oca lână spălată			40
5 lăcate			5
7 ploști de 6, 4, 3 și 2 cofe			15
40 găleți de cartofi			58,13
1 căldare mare și 1 mică			20
400 verze			16
20 oca sare			4,30
4 site, 6 troci			15
2 răzători			3
6 piepteni de lână			5
1 butoi cu 10 vedre de vin			40
8 vedre rachiu de prune			40
4 sfeșnice de aramă			10
5 părechi de mucuri			5
3 tuțeturi de cuțite			30
3 tuțeturi de linguri și cositor			30
6 cuțite mari			6
4 sape și 3 săpoaie mari			14
1 pilotă de fulgi			10
4 perii			16
2 chingi bune de piele			10
1 frâu nou nemțesc			12
2 căpestre cu lanțuri			12
2 furci de fier			5
3 tigăi de aramă			12
1 castăn mic de lemn de nuc fărâmat			12
6 topoare, 2 barde, 4 herăstraie, o frigare			30
8 sfredele mari și 10 mici			15
1 cușbăl de chiu, 2 clește, 2 vătrare			10
18 ferestre mari și mici fărâmate, reparația			66

1 flașnet mare de Viena	30
1 tavă pentru cafea mare	13
4 broaște de uși	32
3 uși stricate, reparația	15
1 cuptor fărâmat	10
Mai multe fierării mărunte de casă	15
Suma sumaru	Rfl.w. 3280,13

Această specificație este paguba ce mi-au făcut-o secuii de la Haromzsek, împreună cu săcuii de la noi, la 26 nov. 1848 și scrisă la Satulung în 8/12 septembrie 1849.

L.S.

Ioan Martinovici
paroh local

Arh. Cons. Ort. Sibiu, nr. 152.

ANEXA IX

1849 septembrie 14 [16?], Brețcu.

Petru Pop, protopopul Trei-Scaunelor descrie suferințele preoților și populației românești în timpul revoluției.

Măria ta, prea luminate și prea sfințite, doamne episcoape!

După ce o auzirăm cu adevărat că mila atotputernicului Dumnezeu și-a întors fața cu împlânzire și ne-a mângâiat și pe noi cu venirea bunului nostru părinte în oblăduitorul scaun, noi, oile risipite, care eram împrăștiți de lupii cei turbați, despre care tiranie oarecând m-am fost umilit a mă tîngui la 28 ale lunii trecute august, anul curent, când și atuncea și acuma neavînd altcuiva a ne jelui trista și cu totul în sânge vopsita, ticăloșită starea noastră, în care ne aflăm și până în ceasul de față locuitorii români din Haromszek, dar mai afund băgați preoții.

Oh, durere, oh, vai, că pe noi ne amenință o amară tiranie nu numai luminească-trupesc, ci și sufletească, că noi și acum pentru religie (care și așa era abia îngăduită) de față suntem cu nesuferitoarea tiranie amenințați și nu numai de către alții de alte religii, ci încă acum fiindcă oarece stricați și de cei de un neam și o religie cu noi într-atâta, de până și în biserici nu sîntem sigur, fiind de vrăjmașii religiei tare îmbătați de vinul mîniei lui Dumnezeu și poporeni noștri.

Care numai în a mia parte se poate vedea din aicea cu mare supunere așternuta în patru dăraabe jeluirea a unuia din cei mai simpli, a popii Mihai Cichi din Nagy Ajta [Aita Mare], care mai de un an se poartă de gât legat.

Măria ta, prea luminate doamne și stăpâne, rog mila părințească a mărilor voastre, mângâia-ne măcar cu un cuvânt, că noi pe aicea n-au fost destul că după ce nimăruî nimic făcând, cine ce au vrut au luat, am lăsat tot, apoi izgoniți am fost și scăpare nicăiri căpătând, robiți, jefuiți de avere, de sănătate, mulți și de viață, cu bătaie de joc tunși, de credința religiei cu amenințări cu pierderea vieții despărțiți, luat-u-ni-a ce-am avut tot, am stat pînă în gât în focul gheenii, și trupește și sufletește.

Că au pățimit cred și confrății, cari, lasându-și casele și toate au fugit prin țări stăine, iară suferirea noastră a fost înmiiată, că noi nici n-am fugit, nici n-am stat, ci numai am ars și nicie un minut n-am avut bun acum a șaseprezecea lună, de când am fost la Blaj din poruncă, pentru care patimi dacă n-am avea nici o socotință și nici o milă de mângăiere nici acum, batăr cu un cuvânt, alta nu putem gândi, ci ca niște deznădăjduiți.

Noi, cei din Haromszek locuitori români, care nimic biruim din pămîntul care l-au zidit Dumnezeu pentru oameni, noi suntem cel mai urgisit norod al lui Dumnezeu și lepădătura tuturor oamenilor (și pentru ce aceasta? Nu putem cu mintea noastră să o cunoaștem) – nice că putem cu slobozenia noastră a ne ajuta unde și la cine să năzuim, să câștigăm cea mai puțină sprijineală, fiind de cei de pe aicea de toți împunși să cădem în prăpastie. Mai avem o nădejde, mila stăpânească a prea luminat măriei voastre, ca pe lângă ce am avut și am pierdut tot, acum să nu pierim și sufletește, că patimile sfinților au fost numai trupești iară ale noastre, și trupești, și sufletești, și amenințătoare și pentru pruncii cei nevinovați.

Rânduilele bisericești, starea presbiterilor, toate bunurile bisericești cu de față fapte arătate că nu sunt ale religiei noastre, domnii poruncesc, le tratează după ale sale plăceri, noi nu avem nici un cuvânt dintre ale religiei noastre, ci la derogăția cinstei către Dumnezeu suntem exilați, batăr noi aici n-am făcut nici o răsculare asupra nimăruî noi și poporeni noștri nu s-au atins de nimic al nimăruî, iar ai noștri sunt bătuți, jefuiți de avere și de viață apoi. Mai nedreptățite suflări ale lui Dumnezeu decât noi, nu se află pe fața a tot pămîntul. Și mai defăimată preoție ca preoția română din Haromszek în toată lumea nu este, care o pot eu zice și cu documenturi vrednice de crezut pot adevăra, care de nu voi putea (fiind ascultat) să cad în cea mai mare negrație [disgrație].

Prea milostive stăpâne, de au putut fi pe lume tiranii cu care s-au tirănit oamenii pe dinafară și pe dinăuntru, suntem și noi mai presus, preoția din Haromszék cea românească. De aceea, cad cu genunche plecate în fața brațelor părintești ale prea luminate mărilor voastre să vă milostiviți batăr cu un cuvânt a ne mângâia: ce nădejde de scăpare putem avea și ce putem aștepta și de la cine atâră soarta și starea noastră și preoția? Că nouă pe aicea ni se vestește că preoții sunt hotărâți a fi sub bățul domnilor de dinafară a face poslanie la drum, a da porție, a da aruncul spre hrana ostașilor, a da gloabe ce se aruncă pentru

răscularea rebeliei maghiare, la toate ne pun, ne iau cu de-a sila, așa atât obștește pentru noi preoții, cât și pentru tirănitul și jefuitul de avere și de sănătate, precum a tuturor a noastre, așa și a simplului popa Mihai Csiki să vă milostiviți a face milă și rânduială, ca mai întâi tiranul de gociman din Nagy Ajta și cu a lui tovarăși (din a căruia pricină nici un popă nu poate sta acolo) a se pedepsi pilduitor și simplul preot a se putea trage în filia sa Aita Medie, a i se da slobozenie, unde mai suflă această creștinătate.

La care așteptând părinteasca milă și poruncă, cu plecată cinstire, sunt, al prea luminat mărilor voastre, plecată slugă

Petru Pop, protopop al Haromszekului

Arh. Cons. Ort. Sibiu, nr. 66.

Cererea preotului Mihai Csiki:

Prea cinstite părinte protopoape!

Cu mare plecăciune și rugare mă rog prea cinstit sfinției tale pentru ce am fost grăit, pentru parohie. Să mă ierți că după ce am venit acasă din Brețcu am văzut răspunsul luminat măriei sale, unde zice că cinstitul părinte Ioan Buha are a cuprinde parohia sa Brețcu, iar cinstitul părinte Mihai Csiki să fie mulțumit cu parohia sa N. Ajta, care or căpătat fieștecă pe calea legii. Și eu, văzându-mă pe mine tot bolnav, m-am gândit să nu mă mai arunc încoace și încolo. Parohienii din Ajta Mică s-au pus cu mare rugare către mine să nu-i las, că ei mi-or îmbuni sâmbria, precum s-au și făgăduit că mi-or da o ferdelă de toamnă, o ferdelă de primăvară și câte un car de lemne, care făgăduință s-au și întărit prin contract bun. Și eu sunt mai bucuros să mă duc între ei cu șederea, că sunt oameni de cinste. Dară la Ajta nicidecum nu mai voiesc să mă duc cu șederea nici o dată, nici altă dată. Pentru pricina aceasta că și casa parohiei este afară de sat, în câmp, unde nu este nici un vecin cu care să te mângâi vreodată. Alta, iar poporenii nu țin la cinste pe păstoriul lor cel sufletesc, numai de batjocură, precum se dovedește că și ceilalți preoți cu ei n-au putut șede, precum au răspuns și acum înaintea poporenilor din Ajta Mică, că ei sâmbrie nu mi-or da, că cine șade în casa parohiei plătește în taxa căsii cărămizi și o cărămidă, sau și două mi-or da, și așa mă batjocoresc ei pe mine cu toate celea, care nu este cu puțință a suferi nimenea.

Pentru care cu mare plecăciune mă rog prea cinstiei tale să te milostivești mai sus pomenitele arătări a lua pe părintească inimă și a mijloci la prea luminatul scaun episcopesc să întărească parohia Ajta Mică de materă, așiderea și șederea mea, că de aicea mai aproape se află și satele filiei în care trebuie a sluji. Aștept milostiv răspuns și rămân plecată slugă

Mihai Csiki

Arh. Cons. Ort. Sibiu, nr. [ad 66].

EVOLUȚII PROGRAMATICE ȘI ALTERNATIVE TACTICE ALE MIȘCĂRII NAȚIONALE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA 1849-1867*

Dumitru Suciu

În primăvara și vara Anului 1848, supranumit „anul asaltului”, nici un program politic al națiunilor negermane și nemaghiare n-a fost validat. În Monarhia Habsburgică s-au afirmat puternic și deschis, au pus mâna pe puterea de stat efectivă, cu guverne și parlamente, doar cele două națiuni, cea maghiară și cea austriacă, Monarhul devenind Împărat constituțional la Viena și Rege constituțional la Pesta. În 1848 „primăvara popoarelor” s-a răsfrânt în grade diferite pentru națiunile în cauză. Deși toate au obținut libertăți sociale, cetățenești și juridice, majoritatea locuitorilor și-a văzut blocat accesul la drepturi naționale colective, în timp ce maghiarii și austriecii dețin tustrelele libertăți fundamentale: națională, socială și individuală cetățenească. Guvernele și parlamentele de la Viena și Pesta împiedică fiecare separat, dar și de conivență, formarea unui al treilea guvern și parlament la Praga, ca structura de stat să devină trialistă, sau la Zagreb, Ljubliana, Blaj, Cracovia, pentru ca aceasta să evolueze spre federalism¹.

---

* Acest material face parte dintr-un studiu mai amplu inclus în volumul *Realități sociale și implicare politică în Transilvania între 1849-1867*.

¹ Dumitru Suciu, *Lupta naționalităților din Imperiul Habsburgic pentru înfăptuirea programelor lor politice la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, XV, 1972, p. 169-203 (În continuare: *Programele politice*); Idem, *Programele naționale din Monarhia Habsburgică de la 1848-1851 între adversitate și complementaritate*, în *Revoluția de la 1848-1849 în Europa Centrală. Perspectivă istorică și istoriografică*, Coordonatori: Camil Mureșanu, Nicolae Bocșan, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2000, p. 25-50 (În continuare: *Adversitate și complementaritate*); Idem, *Considerații privind statutul Transilvaniei și situația politică specifică a românilor din Monarhie la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *Istoria României. Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 1005-1107; Idem, *Antecedentele dualismului austro-ungar și lupta națională a românilor din Transilvania. 1848-1867*, București, 2000, la Capitolul: *Programele naționale românești în 1848-1849*, p. 138-152 (În continuare: *Antecedentele*); Idem, *Mișcarea antidualistă a românilor din Austro-Ungaria și Ilie Măcelariu (1867-1891)*, București, 2002, la Capitolul: *Introducere. De la programele naționale din Monarhia Habsburgică din 1848-1851, situate între adversitate și complementaritate, la instaurarea regimului dualist ostil negermanilor și nemaghiarilor din 1867*, p. 5-47 (În continuare: *Mișcarea antidualistă*); F. Zwittner, J. Sidak, V. Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la*

Monarhia Habsburgică împreună cu Lombardo-Veneția avea 32.261.000 locuitori². Prin tradiție Monarhia era reformistă. Situată în mijlocul Europei, ea a încercat să ridice nivelul de civilizație al popoarelor sale, să-l apropie de cel al națiunilor occidentale și să includă statul în „inner Europa”, deci în rândul statelor cu o dezvoltare social-economică și culturală în pas cu timpul și la nivelul unor societăți moderne. Prin Viena și din Viena capitalul s-a deplasat mereu pe direcția de la vest la est, a contribuit la modernizarea agriculturii, industriei, a sistemului bancar, iar în Monarhie desființarea iobăgiei, împrăștierea țăranilor, în 1848 prima fază și în 1853-1854 a doua, s-au operat înaintea Rusiei și a Principatelor Române sau a altor state din răsăritul Europei.

Multe curente de idei filosofice, liberale și democratice din Occident pătrundeau, se răspândeau și erau recepționate în Monarhie. Procesul era rapid, alert, ritmic și specific perioadei moderne când în câteva decenii se operează transformări și evoluții de importanță majoră iar fenomene de asemenea dimensiuni aveau nevoie în epocile anterioare de secole. Acum Europa se cunoaște și se deschide spre ea însăși cu intensitate crescândă, propunând cu generozitate libertate, egalitate, fraternitate nu numai individuală și socială, dar și națională, pentru ca Europa întinerită să constituie prin egala îndreptățire a popoarelor sale o liră armonioasă care să-i asigure pacea, prosperitatea și siguranța în interior și un loc de prestigiu respectat în exterior. Revoluția europeană a națiunilor a fost o ocazie, a oferit o posibilitate și o oportunitate pentru transformarea democratică, pe baza egalei îndreptățiri și a federalizării structurii de stat a Monarhiei, care n-a putut să constituie o unitate de stat (Gesamt monarhie) sub regimurile absolutiste, monarhice ale trecutului.

Anii 1848/9 au fost atât de generoși în gândirea programatică și soluționarea democratică și echitabilă a necesităților societăților umane moderne în mișcare încât prin Congresele de la Praga, Paris, Bruxelles, Londra s-au propus și idei pentru realizarea Europei Unite, după modelele Statelor Unite ale Americii, Confederației Germane, a Elveției, dar și a unei Mari Austrii elvetizate ca

---

Monarchie des Habsbourg, Beograd, 1960 (În continuare: *Les problèmes*). Evoluția Monarhiei pe toată perioada modernă la C.A. Macartney, *The Habsburg Empire. 1790-1918*, London, 1969-1971.

² Erich Zöllner, *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent*, Ediția a VIII-a, vol. II, traducere de Adolf Armbruster, București, 1997, p. 545-546, 685. Grație modernizării economiei din timpul erei industriale, a creșterii nivelului de trai care au determinat o sporire demografică considerabilă în Austro-Ungaria, în 1869, când Lombardia și Veneția erau deja pierdute, în urmă cu 10 și 3 ani, populația nu a scăzut de la această cifră de 32.261.000, ci, dimpotrivă, a crescut la 35.812.000 locuitori. În 1900 cifra era de 46.974.000, în 1910 cu Bosnia și Herțegovina cu tot 51.390.000, din care în partea austriacă trăiau 28.571.000 de suflete iar în cea maghiară 22.819.000. Creșterea demografică în Austria mai mică teritorial decât Ungaria a fost mai mare deoarece nivelul de trai era mai ridicat în vest decât în estul Monarhiei.

primă treaptă, deschisă spre toate națiunile în procesul făuririi Europei Unite³. Întrucât între toate națiunile din Monarhia Habsburgică sau din afara ei existau liante ideologice puternice și toate îmbrățișau și promovau necesitatea instituirii unor regimuri parlamentare constituționale și liberale, egalitatea între toți cetățenii, impozit proporțional pe venit, împrăștierea țăranilor, dezvoltarea liberă a economiei, întronarea libertății, egalității și frăției pentru toți

³ Vezi pe larg, Dumitru Suciu, *Evoluția ideii de Europă Unită*, București, 2007, la Capitolul 2.1.: *Programele de „elvetizare” a Monarhiei Habsburgice și de făurire a Mitteleuropei în secolul al XIX-lea și influența lor în gândirea politică europeană*, p. 165-179. Din Congresul slav de la Praga s-a trimis în iunie 1848 un Apel către popoarele Europei chemându-le la un Congres General care să dezbată federalizarea Europei întregi, având în centru ca o placă turnantă, un liant, o Monarhie restructurată federativ și democratic. Austria federalizată ce ar fi putut deveni un impuls spre federalizarea continentului a fost propusă de polonezii Valerian Krasinski, Adam Czartoryski, croatul Ogarev-Ostrojinski, cehii Frantisek Palacky, Filip Friedrich von Rieger, românul Ioan Maiorescu și mulți alții. Francezul C. Robert vrea și el o Austrie federalizată etnic, deci o federație cosmopolită, unde să nu predomină nici o rasă, înzestrată cu o politică externă comună, fără nici o centralizare administrativă în interior și care să reproducă o Elveție, dar în formă monarhică și pe vastul ei teritoriu. Era de dorit ca o astfel de Austrie să fie luată ca exemplu sau ca model pentru federalizarea Europei, deoarece pacea lumii și reabilitarea geniului uman se puteau obține numai prin extinderea sistemului federal care va face din Europa întreagă o linie mare de națiuni asociate, fraterne și egale. S-a subliniat că într-o asemenea Austrie și Europă, trebuia exclus spiritul dominator maghiar, ca oricare altul, deoarece supremația reprezenta o premedie permanentă pentru civilizație și democrație. Alți democrați francezi au constatat că Ungaria a pierdut războiul de independență deoarece nu a acordat națiunilor supuse drepturile pe care le-a reclamat și pentru care a luptat ea însăși și au precizat în mod realist că dacă întreaga Monarhie Habsburgică nu se va federaliza pe baza programelor propuse de majoritatea locuitorilor ei și nu va deveni astfel un bastion contra Rusiei acaparatoare și invadatoare, ea nu va mai avea nici un viitor durabil și, mai devreme sau mai târziu, va cădea ea însăși pradă Moscovei, dar și a slavilor și a altor națiuni frustrate din interiorul ei care-i vor pregăti sfârșitul, Idem, *op. cit.*, p. 176-179. La Congresul Amicilor Păcii, organizat la Paris, în mai 1849, Victor Hugo spunea și spera: „Va veni o zi în care vom vedea aceste două grupări imense, Statele Unite ale Americii și Statele Unite ale Europei plasate una în fața celeilalte, întinzându-și mâna pe deasupra mărilor, schimbându-și produsele, comerțul, industria, artele și geniile, defrișând globul, colonizând deșerturile, ameliorând creația, sub privirea Creatorului și combinând întregul, va obține fericirea tuturor prin cele două forțe infinite, fraternitatea oamenilor și puterea lui Dumnezeu”, Pierre Renovin, *L’Idée de Fédération Européenne dans la Pensée politique du XIX-e siècle*, Oxford, 1949, p. 31. Sinteze la Voyenne Berrard, *Histoire de l’Idée européenne*, Paris, 1964; Duroselle, Jean Baptiste, *L’Idée d’Europe dans l’histoire*, Préface de Jean Monnet, Paris (Milan), 1965; Gerard Soulier, *L’Europe. Histoire, civilisation, institutions*, Paris, 1994.

cetățenii, dar și pentru suma indivizilor de aceeași naționalitate, limbă, cultură și origine etnică ce-și formaseră deja conștiința că aparțin națiunii lor și-și manifestă voința de a se afirma și a se face auziți și respectați în numele ei, se pune o întrebare simplă și firească: de ce în Monarhia Habsburgică se pășește cu stângul și se instalează de fapt un regim dualist care duce în câteva săptămâni la declanșarea unor războaie naționale sângeroase, fără precedent, dure și pustiitoare cu consecințe grave pentru toți beligeranții ?

Ungurii proclamă într-adevăr națiunea maghiară civilă sau politică ca singură și unitară ce-i încadrează pe toți locuitorii de pe întreg cuprinsul Ungariei Coroanei Sfântului Ștefan, dar le oferă cu generozitate tuturor cetățenilor din marea unitate civilă, fie că sunt de buze ungurești, valahe sau slave, libertate socială, economică, culturală, autonomie bisericească și școlară, drept de a alege sau de a fi ales, selectat însă minuțios doar în favoarea celor de buze maghiare, regim constituțional etc. Mulți ideologi unguri și austrieci împart însă popoarele în două categorii și anume: națiuni politice, cu tradiții clare, evidente și puternice de stat, cu aristocrații și nobilimi bogate, înzestrate cu culturi majore care au acces la state moderne și popoare de țărani, apolitice, fără tradiții solide de stat, fără aristocrații și clase nobiliare sau burghezii, ce posedau doar culturi minore și erau menite să fie ridicate pe treapta înaltă a civilizației și culturilor majore ca cetățeni ai statelor naționale din prima categorie. Cei aleși au fost ungurii, germanii, italienii și polonezii, iar ceilalți, „țărani”, fără acces la state moderne, erau cehii, slovenii, românii, slovaci, sârbii, rutenii sau chiar și croații, deși în cazul lor nu numai dreptul etnic, dar și cel istoric, îi încadrau în prima categorie, Croația fiind țară asociată Coroanei Sfântului Ștefan încă din vechime. În scurt timp însă, politicienii maghiari și, odată cu ei, întreaga națiune maghiară, vor realiza că și la aceste popoare conștiința și voința de a fi națiuni cu personalitate juridică, cu putere politică și cu state autonome proprii, s-a manifestat deosebit de puternic, în mari Adunări Naționale, cu programe politice exprimate cu curaj, la lumina zilei și apărate cu prețul vieții și al averilor lor pe câmpurile de luptă. Însăși ideea, turnată în lege de stat, că nemaghiarii erau simple umpluturi și lipituri la cea maghiară sau negermanii la cea austriacă, purta în sine din punct de vedere mental și programatic marele pericol că acceptând acest lucru, renunți la propria naționalitate politică, îți sapi singur propria-ți groapă, atunci când alții ți-o pregăteau din afară. S-a pus și problema că asemenea legi și formule erau menite de pe acum să deznaționalizeze pe nemaghiari.

Lozinci ca cea a lui Zay că pe teritoriul Ungariei Coroanei Sfântului Ștefan „minden ember legyen ember es magyar” putea induce că aserțiunea era reală, că puteai și trebuia să faci și din pietre unguri dacă nu vrei să dispari în masa mare slavă și română după prezicerea lui Herder. Cu alte cuvinte, „ori mănânci, ori ești mâncat” ar fi fost un factor determinant al politicii guvernului

maghiar și din această perspectivă s-ar explica motivele care au dus la declanșarea conflictelor militare și politice. Deci unguriiucid români și slavi dacă nu sunt docili, recunoscători și loiali statului maghiar care i-a înzestrat cu atâtea libertăți și nu se încadrează în unitatea națiunii civile maghiare, eventual nu numai din punct de vedere politic, ci și genetic în viitor. Sârbii, croații, slovacii și românii ucid unguri pentru că aceștia vor să-i maghiarizeze, să le răpească naționalitatea și limba cu care „Dumnezeul” popoarelor i-a înzestrat și pe ei, ființa națională constituind pentru toți ceea ce apa era pentru plante și soarele pentru viață. Deci și la nemaghiari apare angoasa că ar putea fi metamorfozați ei, fiii, nepoții sau strănepoții lor în unguri, dacă nu acționează imediat pentru a stopa din fașă această tendință. Este drept că asemenea speranțe la unguri că ar putea maghiariza sau temeri și psihoze colective la neunguri că pot fi maghiarizați, au avut rolul lor, au acutizat relațiile și au condus la războaie „fierbinți” între cele două tabere. Ne îndoiim însă că stomacurile ungurești și austriece, oricât de politice, istorice și de înaltă cultură s-au proclamat a fi sau în bună măsură erau, puteau digera limba, naționalitatea și cultura nemaghiarilor și negermanilor din Monarhie. Ungurii din Ungaria și cei din Ardeal vor „unio vogy halál” pentru că împreună sunt mai puternici și mai mulți decât românii și pot păstra Marele Principat în granițele statului național maghiar, centralizat în jurul Pestei. S-a acționat în aceeași direcție și în Slovacia, Voievodina Sârbă, Croația, Rutenia, unde maghiarii socotiți separat în raport cu fiecare națiune slavă erau mai puțini și mai slabi, dar cu cei din Ungaria erau mai mulți și mai puternici în fiecare din teritoriile în dispută.

Se creaa astfel ușor, pentru cei necunoscători, iluzia că statul era cu adevărat național și în fața unei Europe mai îndepărtate sau a unei S.U.A. de peste mări și oceane fenomenul putea să fie prezentat ca just și democratic, deși era un fetiș, pentru ca totalitatea nemaghiarilor întrecea numărul unguirilor din stat. Secole de-a rândul Ungaria Coroanei Sfântului Ștefan, stat asociat și component al Monarhiei, cu care era legat prin acte fundamentale de stat bazate pe Sancțiunile Pragmatice, ce garantau unitatea și indivizibilitatea Imperiului și autonomia internă constituțională a Ungariei, prin puternica ei aristocrație și nobilime a administrat în cadrul unei stăpâniri duale tot teritoriul istoric al Coroanei, puterea legislativă fiind împărțită între „rex et natio” și legile erau aplicate de comitate, deținute de secole în mâinile acelorași stăpâni locali. Dar autonomiile istorice ale Croației și Ardealului, privilegiile ilirice trebuiau aruncate peste bord pentru a „moderniza” statul ungar centralizat, guvernul responsabil și parlamentul de tip nou, în care pe lângă nobilimea liberală, conservatoare, radicală, intrau și câțiva nenobili, aleși pe baza unui vot cenșitar pretențios și restrâns la minimum posibil pentru cetățenii de alte buze decât cele maghiare. În fond, maghiarii și austriecii au dorit sau s-au simțit obligați și au avut tot interesul să-i declare pe nemaghiari și pe unii negermani imaturi și

necopți politic, deoarece pentru ei păstrarea teritoriilor cucerite și anexate de strămoși era un lucru atât de sfânt, încât îl considerau de viață sau de moarte națională.

Noi reiterăm afirmații mai vechi și anume că nu ne socotim îndreptățiți să-i judecăm sau să-i criticăm pe Batthyáni, Kossuth, Szermere, Szechenyi, Deák sau pe miniștrii austrieci la 150, 160 sau alții după noi la 180, 200 de ani de la evenimente pentru faptul că au fost buni unguri, buni germani și patrioți adevărați ai națiunilor lor. Aceștia au crescut în contextul lor politic, statal, au urmărit interese clare, bine determinate și motivate din punctul lor de vedere. Ei au primit o educație conformă și specifică perioadei lor istorice și ar fi lipsit de faire play și de obiectivitate să-i condamnăm sau să-i blamăm pentru acest lucru. Nu dorim decât să reconstituim lucrurile așa cum au fost și s-au desfășurat ele, să demonstrăm de ce s-au manifestat așa și nu altfel. Trebuie să evidențiem sau să constatăm tot atât de clar și de limpede că și nemaghiarii și negermanii, națiunile moderne majoritare, și-au avut propria lor politică, au elaborat propriile lor programe în Cehia, Slovenia, Transilvania, Croația, Polonia austriacă, Slovacia⁴ etc. Vorbind în numele tuturor mulțimilor majoritare din Imperiu formate din negermani și nemaghiari, marele democrat federalist croat Ogarev-Ostrojinski contesta categoric dreptul minorităților etnice ungare și austriece care stăpâniseră de secole Austria istorică și Ungaria istorică de a guverna aceste majorități în plină epocă modernă când spunea: „Atâta timp cât se va vorbi de Austria, a cărei populație este germană a 5-a parte ca de un stat în care germanii dețin preponderența, atâta timp cât se va spune că Ungaria a cărei populație este maghiară a 3-a parte, este un stat maghiar (Magyarország), nu se va putea vorbi nici de pace, nici de salvare pentru Imperiu”⁵. Credem că aici trebuia tăiat nodul gordian iar liderul croat definește magistral conflictul major dintre națiunile austriacă și maghiară, stăpânitoare și cuceritoare ce doresc să-și perpetueze în forme noi puterea și teritoriile cucerite de strămoșii lor și națiunile slave, română și italiană care militează pentru a recupera ce s-a luat de la proprii lor înaintași cu scopul ca aceste teritorii unde ele formau majoritatea să fie organizate și să formeze state autonome într-un sistem federal. Spectrul politic al Monarhiei Habsburgice este invadat și ocupat în 1848-1849 în primul rând de luptele dintre națiuni, de acel „mare asalt” și abia apoi de raporturile cu Dinastia care s-a dovedit a fi cel puțin la început slabă și șovăielnică, ratificând legile ungurești și sacrificând popoarele nemaghiare dominației Ungariei istorice transformată în stat modern centralizat maghiar, după care a întors armele

⁴ Suciu, *Antecedentele*, la Cap. I. *Elemente de structură duală în Monarhie și programele naționale până la 1848*, p. 5-45; Idem, *Adversitate și complementaritate*, p. 25-50.

⁵ Jacques Droz, *L'Europe Centrale. Evolution historique de l'Idée de „Mitteleuropa”* (În continuare: *L'Europe Centrale*), Paris, 1960, p. 82-83.

împotriva Pestei devenind aliată cu națiunile nemaghiare pe care tot ea le lăsase pe mâna ungurilor, pentru ca abia la sfârșitul evenimentelor Dinastia să câștige partida cu ajutorul rușilor și să devină stăpână pe situație. În fond cele peste 8 milioane de nemaghiari care formau 65% din totalul locuitorilor Ungariei Coroanei Sfântului Ștefan au ripostat împotriva pretenției celor 4.542.738 de unguri ce acopereau restul de 35% din populație de a-i guverna și a-i centraliza în jurul Pestei⁶.

De aceea noi bănuim că Revoluțiile nemaghiare de la 1848-1849 au fost în substanța lor Războaie de apărare și de afirmare națională împotriva centralismului maghiar de stat pe care au urmărit să-l dărâme și să-l înlocuiască cu un sistem federal în care națiunea maghiară urma să fie egală, coordonată cu celelalte națiuni înzestrate toate cu state naționale autonome instituite pe baza numărului și reprezentativității ce decurgea din această nouă structură propusă de majorități, cu respectarea drepturilor minorităților. Practic vorbind trebuia să se decidă dacă Croația, Slovacia, Ardealul, Voievodina Sârbă, Slovenia (dintre Mura și Raab), vor fi simple puncte cardinale situate la nord, est sau în sudul Ungariei Mari, sau vor forma într-o federație fraternală și egalitară mai multe state autonome legate și de instituțiile comune ce le presupunea un asemenea sistem. Politicienii maghiari și austrieci resping asemenea programe și susțin că aplicarea lor ar însemna despărțirea Ungariei istorice și a Austriei istorice de ele însele iar Radetzky precizează că decât să vadă Austria despărțită de ea însăși, mai bine să se despartă de Confederația Germană. Croații cer guvern, parlament la Zagreb, trupele croate conduse de ban să stea pe teritoriu național în timp de pace, programul fiind enunțat nu numai în Adunarea Națională, dar și în Dieta lor legală de la Zagreb. Sârbii își aleg Patriarhul și voievodul național, au un guvernământ, dar revendică o Skupscină și guvern responsabil modern, pun mâna pe puterea politică în Voievodina iar românii și slovacii cer și ei recunoașterea naționalității politice și egalitatea cu cea maghiară sau cu oricare alta din stat. Maghiarii proclamă nule și neavenite programele nemaghiare și revendicărilor lor extravagante, desuete, „obraznice”, ce atentau ilegal la unitatea patriei maghiare. Regele lor constituțional sancționează toate măsurile antislave și antiromâne, pune la dispoziția guvernului și a ministrului de Război Meszáros toate trupele de linie, sancționează, în pofida protestelor române și săsești legea uniunii Transilvaniei cu Ungaria și în mai-iunie se declanșează militar și politic războaiele dintre unguri și neunguri în Ungaria Coroanei Sfântului Ștefan. Paralel, trupele maghiare luptă pe fronturile italiene pentru păstrarea „legală” a teritoriilor regelui de dincolo de Leitha în virtutea prevederilor și angajamentelor asumate pe bazele mai vechi sau mai noi. Liberalii dualiști votează noi recruți pentru fronturile italiene sau altele din partea cisleithană, spre disperarea radicalilor și a aderenților lui Kossuth, care doreau completarea armatei pentru a

⁶ Cifrele la Zwitter, *Les problèmes*, p. 41.

lupta contra slavilor și românilor rebeli, și nu pentru interese îndepărtate contra unor națiuni cu care ei erau de fapt solidari. Aceste atitudini însă îngrijorează Viena și încep să submineze unitatea diplomatică, militară și teritorială a Monarhiei până atunci legal recunoscută de ambele metropole și în estul și în vestul Imperiului.

Liberalii austrieci sunt convinși că Lombardia și Veneția vor fi pierdute, că Galiția este o posesiune viageră și nedreaptă, dar generalii și feldmareșalii din armata cezaro-regală, disprețuitori față de guvernele civililor aduși la putere de baricadele mulțimilor dezlănțuite, au propria lor politică, militărească, îi înving pe italienii insurecționiști, Piemontul regal unificator la Custozza și Novarra și reprimă mișcările de la Praga sau noile insurecții vieneze⁷. Nerezolvarea problemelor teritoriale în 1848/1849 trece în cazul italienilor în sarcina unor planuri apropiate în timp și sunt tranșate de Războaiele de Eliberare și de Unitate națională din 1859 și 1866 care cu concurs francez și prusac duc la eliberarea Lombardiei și Veneției, completate cu voturile plebiscitare din 1860 ale italienilor din Parma, Modena, Toscana, Romagna și cu insurecțiile garibaldiene din Neapole, care realizează unificarea italiană⁸. Războiul prusac din 1866 exclude Austria din Confederația Germană și deschide drumul spre unitatea națională germană de stat sub egida Berlinului⁹. Adunările Naționale ale românilor și slavilor din Monarhie, continuate de toate activitățile și actele întreprinse de elitele lor conducătoare sunt de fapt sursele de exprimare evolutivă, pe faze, a programelor de „autodeterminare” națională în frontierele Austriei Mari, care, respinse fiind în 1848/1849 și mult după aceea în timp, vor evolua treptat dar decisiv în condițiile internaționale bine cunoscute și avantajoase ale altui an memorabil, Anul 1918, spre Adunările ce exprimă dorința de autodeterminare reală și adevărată, adică aceea care operează despărțirea de statele vechi, formarea statelor unitare și independente sau desăvârșirea unității lor de stat, acolo unde a fost cazul.

Revoluțiile sau Războaiele de eliberare și afirmare națională într-un sistem federal susținute de nemaghiarii și negermanii din Monarhie în 1848-1849, continuate de programele și mișcările lor politice antidualiste din secolul al XIX-lea, mereu respinse și zădărnice de Pesta și Viena, transferă în ultimă

⁷ Suciu, *Programele politice*, p. 170-188; Idem, *Antecedentele*, la Cap.: *Regimul politic din Pesta în conflict cu slavii și românii și tactica Dinastiei între martie 1848-august 1849*, p. 73-97.

⁸ Stuart Y. Woolf, *Il Risorgimento italiano*, II, *Della Restaurazione all'Unita*, Torino, 1981. Traniello, Francesco; Sofri Gianni, *Il Risorgimento. Scurtă istorie*, Traducere de George Cipăianu, Cluj-Napoca, 2002.

⁹ Baraclough Geoffrey, *The origins of modern Germany*, Oxford, 1972; Lichtenberger Henri, *L'Allemagne moderne*, Paris, 1907; Benaerts Pierre, *L'unité allemande 1806-1938*, Paris, 1939.

instanță tăierea nodului gordian al luptei pentru teritorii dintre cuceriiți și cuceritori în mâinile statelor naționale independente limitrofe Austro-Ungariei. Fenomenul se consumă progresiv, pe etape, dar tot pe un plan îndepărtat și eșalonat în timp, până la anii hotărâtori 1914-1918. Practica istorică a dovedit că esența mișcărilor naționale n-a constat și nici nu s-a ancorat atât de accentuat sau de mult pe cât se părea la suprafața lucrurilor, pe dispute sau controverse privind numărul locuitorilor, principii teoretice, idei despre democrație, federalism versus centralism și revendicări programatice, enunțuri morale și istorice despre cine au fost primii, vechimea și continuitatea unora sau a altora, chiar dacă aceste argumente au umplut și au invadat confruntările de orice gen din epocă. Toată această schemă complicată a mișcărilor naționale și politice ce se confruntau era definită și marcată substanțial de lupta pentru teritorii și toate celelalte principii și pârgii de acțiune erau subsumate scopului fundamental de a le deține în continuare de unii sau de a le elibera și a le obține de ceilalți. Din acest motiv faza intermediară federalism versus centralism ungar și austriac de stat sau federalism versus dualism a lăsat lucrurile în coadă de pește, deoarece, chiar dacă Pesta și Viena au câștigat partida, locuitorii majoritari au continuat să slăbească și să submineze din interior forța și integritatea clasică a celor două state istorice, așa cum era amenințată și de puterile mari adversare din exterior cu care s-au aliat România și Serbia. Problema a fost tranșată cu prioritate prin confruntările din Primul Război Mondial care au decis cine erau mai puternici, deci care au fost victorioșii și cine au fost mai slabi și au devenit perdanți. Victoria Antantei, a S.U.A și aliaților mai mici, au eliberat Europa Centrală și Răsăriteană de controlul german și austro-ungar, au creat cupola euro-atlantică sub scutul căreia a devenit posibilă exprimarea de către majorități a principiului autodeterminării naționale și armonizarea geografiei politice europene pe baza statelor unitare și independente de la vest până la estul continentului, prin Păcile Sistemului de la Versailles din 1918-1920¹⁰.

Dar generațiile de la 1848 nu puteau bănui când și dacă se vor produce evenimente de acest gen și s-au ancorat pe programele ce vizau federalizarea Monarhiei contra bicentrismelor ungar și austriac de stat. Așa cum Radetsky și Windischgrätz nu se supun angajamentelor civile de dincolo de Leitha, nici banul Jelačić, înlocuit cu Hrabovschi, nu se supune și insurecționează contra Ungariei. Înfrângerea italienilor, a cehilor determină Viena să retragă concesiile acordate Pestei în primăvara și vara anului 1848. Miniștrii liberali austrieci susțin că Monarhul nu era doar Rege constituțional al Ungariei, ci și Împărat constituțional al Austriei. Monarhul nu era îndreptățit să sancționeze legile ungurești fără aprobarea prealabilă a Guvernului și Parlamentului Austriei.

¹⁰ Suci, *Evoluția ideii de Europă Unită*, la Cap.: *1918 în Europa Centrală și Răsăriteană. Anul libertății și unității de stat a națiunilor majoritare și al dispariției regatelor și imperiilor multinaționale cuceritoare*, p. 9-163.

Dimpotrivă, ungurii susțin că aranjamentele constituționale vechi prevedeau clar că Ungaria ascultă doar de Regele ce depunea jurământ pe diplomele inaugurale maghiare, și nu de sfetnicii și miniștrii lui de la Viena, îndreptățiți să guverneze doar teritoriile ereditare sau cele achiziționate de Austria istorică, dincolo de Leitha. Motivul real era că liberalii austrieci vor să recupereze vastul teritoriu al Ungariei Coroanei Sfântului Ștefan, pierdut prin aranjamentele constituționale dualiste. Se declanșează în toamna anului 1848 tot un război național, între cele două metropole pentru recuperarea și punerea lor sub competențele Dinastiei și a puterii austriece de stat. Ministrul de război antidualist Latour, dezleagă ofițerimea de jurământul depus față de Guvernul maghiar, dar este spânzurat de insurgenții austrieci radicali, produaliști, care sar în sprijinul Pestei și-și exprimă solidaritatea cu legile maghiare, ceea ce înseamnă libertate națională pentru maghiari, supunere și integrare politică și de stat pentru nemaghiari.

Tratativele disperate ale liberalilor unguri de a-și salva regimul dualist din primăvară, eșuează în toamnă și națiunea maghiară își vede amenințată existența Guvernului și Parlamentului național. În aceste condiții partida Kossuthistă declară legale și executorii legile ungurești, fără sancțiunea Monarhului, și trece la recrutarea armatei pentru apărarea patriei maghiare, acum nu numai contra rebelilor slavi și români, dar și contra unei dinastii recalcitrante ce-și neagă validitatea propriei semnături și a unui Guvern austriac ostil. Cehii Palacky și Rieger, ca și alți lideri nemaghiari și negermani, susțin însă că revoluțiile dualiste maghiară și austriacă eșuează în toamna lui 1848 nu numai pentru cearta privind împărțirea puterilor și a competențelor în teritoriu sau pentru că unitatea diplomatică și militară devine nesigură în lipsa reglementărilor legale noi și moderne efectuate de ambele părți a afacerilor comune, dar și datorită insurecțiilor și protestelor politice antidualiste ale nemaghiarilor și negermanilor. Acestea au determinat o dată în plus Viena să regândească totul, să renunțe la aranjamentele legale din martie, mai, iunie 1848, încheiate cu ungurii și să le declare nule și neavenite în noile condiții general modificate. Pentru a-și dezlega mâinile, Viena operează renunțarea la tron a lui Ferdinand ce sancționase legile ungurești, le-a întărit și le-a dat viață, în favoarea nepotului său Francisc Iosif I, liber și nelegat, credea el și austrieicii ce au operat aranjamentul dinastic, nici de semnăturile unchiului său, nici de angajamentele față de Pesta. În schimb, liberalii unguri și cel ce va deveni „a haza bölcse” (înțeleptul patriei), Ferenc Deák, declară o nebunie a radicalilor și a lui Kossuth să intri în conflict cu Regele legal, se retrag din lupta politică, dar se țin strâns de legile din mai-iunie 1848, le interpretează ca singure valide și constituționale în virtutea jogfolytonosság-ului și declară orice modificări executive și legislative de stat survenite ulterior ca „tabula rasa și fixio juris”. Ei reconstituie în 1867 dualismul pe bazele din 1848, lărgite acum și prin reglementarea afacerilor

comune austro-ungare prin comisii parlamentare și Ministere de resort comune și prin funcționarea tot a două guverne constituționale, unul la Viena, altul la Pesta. Tânărul monarh și miniștrii austrieci acceptă, validează și revitalizează în 1867 în forme perfectate regimul din 1848, întrucât într-o Europă în care se instituiău state pe baze naționale, mai ales pe spinarea Imperiului, doreau să păstreze împreună cu ungurii dualiști teritoriile rămase și națiunile nemaghiare și negermane în cadrul unui bicentralism în jurul Vienei și Pestei, prin care se aplica o posibilă unitate de stat și se părăsea ideea imposibilei unități de stat visată de Viena sub formula *Gesamtmonarchie*¹¹.

În toamna anului 1848 și în anii următori, până în 1851, națiunile nemaghiare și negermane din Monarhie își proclamă programele naționale ca valide și îndreptățite, legitimându-le pe baza egalei îndreptățiri a principiului naționalităților, a dreptului natural al ginților și al altor argumente de ordin istoric, teoretic, conform cu spiritul democratic european general. Dar argumentul practic și esențial rămâne cel al proporționalității numerice și al majorităților etnice. Programul de la Blaj, din mai 1848, se mișcă repede, își lărgeste orizontul și conținutul, de la aplicarea principiului naționalității pe baza autonomiei istorice, a *Staats-rechtului* Ardealului la cel etnic, care propune formarea Marelui Ducat al românilor din Ardeal, Banat, Crișana, Maramureș, Bucovina. La fel evoluează și se mișcă și programul croat de la dreptul istoric spre etnic, revendicând instituirea Regatului Tripartit al Dalmației, Croației și Sloveniei, în strânsă alianță și colaborare cu Voievodina Sârbă, reiterând de fapt programul prepașoptist al contelui Draskovici. Și cehii părăsesc dreptul istoric al Coroanei Sfântului Venceslav, care le-ar fi permis formarea unui stat autonom în Boemia, Moravia și Silezia, în favoarea celui etnic, prin care Slovacia scăpa de sub incidența Coroanei Sfântului Ștefan și putea forma un stat comun ceho-slovac. Frantisek Palacky devine celebru în Monarhie și în afara ei prin programul federalizării etnice ce propunea formarea statelor naționale germano-austriac, ceho-slovac, polonez, italian, sud-slav (croato-sârbo-sloven), maghiar și român, corelate toate printr-un Parlament și Guvern federal comun, care să le apere interesele și destinele și împotriva unor eventuale pericole externe ce adiau amenințător dinspre Moscova țaristă sau militarismul prusac. Se spera îndeosebi, că peste 31 de milioane de cetățeni liberi ai Austriei federalizate aveau toate șansele să reziste în fața unei eventuale invazii a 61 de milioane de „sclavi” ce s-ar prăvăli peste ei dinspre Rusia autocrată și barbară. Unii lideri români reflectează asupra intrării Principatelor Române în cadrele mari ale Austriei federalizate unde, împreună cu ceilalți români, ar fi format o Daco-Românie într-un sistem statal larg și democratic. Într-o alianță cu o lume

---

¹¹ Idem, *Antecedentele*, la Cap. II: *De la dualismul parțial și de scurtă durată din 1848 la cel integral și paritar din 1867*, p. 73-97.

germană de aceeași structură, lărgită la nivel european, națiunea română ar fi fost capabilă să se apere alături de toate celelalte împotriva pericolului rus¹².

Ideea Europei Unite își parcurgea o parte din geneza ei și în 1848/9 și împingea înaintea societăților umane moderne propunerea unei structuri federale noi, tinere, formată din națiuni libere și emancipate în care italienii, polonezii s-ar regăsi împreună, ca și germanii, ungurii, slavii și românii în propriile lor state naționale corelate și coroborate cu instituțiile europene comune și prin ele cu națiunile occidentale bogate, civilizate, puternice ce-și aveau statele unitare făurite cu sute de ani înainte. Era un obiectiv de neatins pentru o Europă străbătută de contradicții antagonice puternice.

Atât în 1848, cât și în anii următori s-au făcut propuneri și eforturi repetate și desperate ca politicienii unguri să se despartă de dreptul lor istoric prăfuit și desuet, să-l arunce peste bord și să accepte federalizarea etnică de stat cu nemaghiarii, inclusiv prin constituirea unei Confederații Dunărene a tuturor națiunilor mici și mijlocii din acest areal european. Dimitrie Brătianu a făcut un apel patetic în acest sens când scria și se adresa fraților unguri, în exil ca și el: „Nu vă mai flagelați multă vreme cu democrația regatului vostru istoric și cu dreptul vostru de cucerire și strângeți cu franchețe, cu dragoste, mâna frățască pe care vi-o întindem ! Fiți, atenți, emigranți ! Sentimentul dreptății a crescut în sufletul popoarelor, el vă va deborda. Unguri și voi slavi de sud, vecini ai noștri, a venit vremea, și voi ați auzit-o, Confederația Dunăreană va fi opera epocii noastre. Să ne dăm mâna, fraților, deasupra mormintelor martirilor noștri și fie ca această mare operă să ne aducă tuturor gloria”¹³.

Asemenea propuneri generoase n-au găsit ecouri favorabile, nici în exil, nici acasă, din același motiv fundamental, și anume, din teama că în cazul împărțirii etnice a Ungariei în trei teritorii naționale, ungar, român și slav era posibil ca într-o Confederație Democratică românii și slavii să se unească prin vot cu Principatele Române cu Serbia sau cu Croația, ceea ce însemna iarăși reînvierea pericolului pierderii de teritorii ca la 1848/9. Dacă Ungaria istorică intra într-o Confederație cu Serbia, România și Croația, ea trebuia să intre în structura ei istorică, afirmau cei mai mulți politicieni unguri. Din această perspectivă și urmând acest raționament, dacă într-un viitor mai îndepărtat se punea problema făuririi Europei Unite, atunci românii transilvăneni și bucovineni, sârbii, slovacii, rutenii, cehii, slovenii, ar fi intrat în marea unitate continentală federalizată sau confederată, în buzunarele statelor ungar și austriac, și nu prin propriile lor state naționale.

¹² Idem, *Programele politice*, p. 181-182. Iosif Marin Balogh, *Ion Maiorescu sau ipostaza revoluționarului european la 1848*, în *Biografii pașoptiste*, vol. II, Coordonator: Gelu Neamțu, București, 2009, p. 77-101.

¹³ Anastase Iordache, *Dimitrie Brătianu: diplomatul, doctrinarul liberal și omul politic*, București, 2003, p. 132.

Giuseppe Mazzini, partizan al unei Europe Unite tinere, a intuit că aceasta nu se va putea înființa decât după dispariția imperiilor și regatelor multinaționale cuceritoare și împilatoare și după ce toate popoarele se vor emancipa, vor avea state unitare proprii ce se vor uni de la egal la egal în marea federație ce va întineri și va revigora bătrânul continent european.

Națiunile nemaghiare își continuau războaiele naționale cu centralismul maghiar de stat între octombrie 1848-august 1849, dar în condiții tactice mai favorabile cu Dinastia, Guvernul, armata și Parlamentul austriac în același front antimaghiar. Viena, fără să fie autoarea acestor războaie provocate de unguri, devine acum profitoarea lor, invalidează legile maghiare și ratifică unele programe naționale nemaghiare, croat, sârb, român, săsesc, slovac dar numai în limitele restrânse ale Staatsrechtului istoric. Constituția din martie 1849, de fapt un proiect elaborat de executiv, fără să fi fost vreodată votat de un parlament central pentru a deveni cu adevărat o constituție parlamentară și constituțională în sensul modern al noțiunii, aduce totuși avantajul că dualismul istoric de dinainte de 1848 și cel modern din mai-iunie 1848 sunt practic abrogate, Croația, Voievodina, Marele Principat al Transilvaniei sunt autonome și sunt scoase de sub incidența puterii statului național maghiar unitar și centralizat în jurul Pestei. Ele sunt însă menținute din punct de vedere juridic, pe baza legitimismului monarhic de stat ca țări ale Coroanei Sfântului Ștefan, deci ale Regelui Habsburg ce o posedă în virtutea trecutului în mod legal. Acesta este un avantaj în raport cu rămânerea lor sub unguri și din punct de vedere statal și din punct de vedere național, deoarece pe baza autonomiei și a proporționalității numerice se spera că se putea opera în scurt timp transformarea lor în state naționale moderne și autonome, dacă elaboratul cabinetului vienez ar fi prins viață și s-ar fi aplicat în viața publică și de stat pe baza federalizării naționale aplicată provinciilor cu autonomie recunoscută de secole, deci pe bază de Staatsrecht.

Sașilor li se acorda prin Țara săsească statutul de țară de Coroană¹⁴. Românii ardeleni, majoritari de aproape două ori în raport cu ungurii și sașii la un loc, rămâneau uniți cu majoritățile etnice românești din Partium (Chioar, Crasna, Solnocul de Mijloc, Zarand), scos și el de sub incidența legilor centralizatoare ungurești din 1836 și 1848, dar fără conaționalii majoritari din Banat, ce urmau să fie administrați împreună cu Voievodina Sârbă, fără cei din Crișana și Maramureș rămași în Ungaria și fără cei din Bucovina, care era despărțită de Galiția, dar menținută separat într-un Ducat autonom din teritoriile austriece ale Împăratului. Românii majoritari etnic din Țara Sașilor, din Ardeal, se vedeau amenințați de supremația unei minorități germane ce se exercita sub forme mai noi, sau mai moderne, care însă perpetuau practicile și schemele guvernării

¹⁴ Loránd Mádly, *De la privilegiu la uniformizare. Sașii transilvăneni și autoritățile austriece în deceniul neoabsolutist (1849-1860)*, Cluj-Napoca, 2008.

majorităților de minorități și infirmau formula corectă, proporțională a guvernării prin majorități. Românii protestează vehement împotriva fărâmițării administrative a națiunii lor și susțin că singura garanție a viitorului lor național era unitatea lor politică și administrativă de stat în cadrul Marelui Ducat al Ardealului, Banatului, Crișanei, Maramureșului, Partium-ului și a Bucovinei. Monarhul era rugat și invitat să devină Mare Duce constituțional al românilor în cadrul unui sistem federal etnic și național cu competențele recunoscute ale unui Guvern și Parlament federal central la Viena, unde românii ca și celelalte națiuni și-ar fi trimis deputații și miniștrii de legătură necesari funcționării unui asemenea regim democratic și egalitar care propune libertate, egalitate și fraternitate nu numai între indivizi, ci și între națiuni. La fel, Habsburgul era invitat să se încoroneze Rege constituțional al Regatului Tripartit al Croației, Sloveniei, Dalmației și al celorlalte state naționale din Monarhie.

Românul Șaguna, croații Vraniczanyi, Kukulijevici, Oninovici, Mazuranici, slovacii Kozacsek, Hodža, Hurban, Stur cer într-un singur glas delimitarea grabnică și precisă pe teren a statelor naționale autonome. Poporul slovac să fie declarat separat și independent de Ungaria, să devină Țară de Coroană, românii cuprinși în alte țări prin Constituția din 4 martie, să fie separați de acele state străine și uniți în același corp teritorial de stat al tuturor românilor din Monarhie, declarat Țară de Coroană, sub expresia numire a națiunii române. Voievodina Sârbă, enunțată doar formal și în principiu, să fie și ea delimitată etnic în teritoriu și să fie primită în cadrul Țărilor de Coroană, pe lângă cele trei Regate ale Croației, Sloveniei și Dalmației. Era un protest deschis și răsunător împotriva rămânerii a peste 5 milioane de nemaghiari în Ungaria și o pledoarie deschisă, curajoasă și convingătoare pentru federalizarea și „elvetizarea” Monarhiei. Viena era direct avertizată că podul „pentru trecerea îndărăt la vechiul principiu de guvernare” era rupt și Austria stătea în picioare și-și dovedea valabilitatea și viabilitatea doar dacă executa în mod perfect și armonios noul principiu al egalei îndreptățiri naționale a tuturor popoarelor sale¹⁵.

Națiunile majoritare din stat ofereau astfel Vienei oportunitatea alianței cu cei mulți și democratizarea geografiei politice prin federalizarea etnică a unei bune părți din teritoriul Europei Centrale și Estice, situat în mijlocul continentului ce putea deschide și accelera drumul sau mersul spre viitorul proces al făuririi Europei Unite. Cehul Frantisek Palacky prezintă avantajele acestui sistem statal pentru Viena și pentru toate națiunile în cauză și explică faptul că slăbiciunea și criza Monarhiei a fost provocată de politica veche și nedreaptă de supremație ce trebuia aruncată pentru totdeauna peste bord, în gunoiul unei istorii triste și depășite. El spunea: „Austria este acum slăbită și amenințată, deoarece a disprețuit fundamentul moral al puterii sale care este respectul absolut al dreptului diverselor grupări etnice. Egalitatea tuturor națiunilor ține

¹⁵ Suciu, *Programele politice*, p. 191.

de echitatea naturală, nici un popor nu poate să ceară de la altul să renunțe la personalitatea lui. Natura nu recunoaște printre națiuni nici stăpâni, nici sclavi. Austria a uitat acest adevăr. De aici dificultatea în care se zbate. Dar nu este prea târziu ca ea să se prindă de acea ancoră care este justiția”¹⁶. Marele lider și istoric ceh preciza că trebuia exclusă atât victoria unei singure națiuni asupra tuturor, cât și victoria egoistă a două națiuni, cea austriacă și cea maghiară, asupra celorlalte, deoarece dacă se admitea acest lucru, se asigura în mod sigur și inevitabil ruina statului. În concepția lui, dualismul era în sine un dublu rău, care și pentru cel mai simplu intelect era mai rău decât unul singur, iar egoismul unor națiuni ce-și arogau dreptul la comandamente politice, era mai greu de suportat și mai periculos decât absolutismul adesea blând al unui Monarh. Rieger afirmă că Austria avea un rol mondial, și anume de a-și îndeplini misiunea de a acorda protecție egală tuturor națiunilor de pe cuprinsul ei printr-un sistem federal care să le asigure securitatea internă și externă. Dacă Austria nu-și îndeplinea acest destin și rol mondial, dătător de exemplu de atitudine și conduită democratică, ea nu mai avea altul, își pierdea rațiunea de a mai exista în această lume, se va stinge și va muri din cauza slăbiciunii și senilității¹⁷.

Românul Ioan Maiorescu se întreținea în discuții cu Palacky, Gabler, Rieger, Schafarik, la Praga și la Viena, până în orele târzii ale nopților, despre modul cum trebuia să funcționeze Marea Austrie „elvetizată” sau federalizată, pentru ca în statele naționale slavii, românii, italienii, ungurii și austriecii să-și asigure ființa și interesele naționale iar în Guvernul și Parlamentul central să-și reglementeze afacerile comune tuturor. August Treboniu Laurian recomandă cu căldură cunoașterea și aprofundarea tuturor programelor naționale din Monarhie, îmbogățirea experiențelor și soluțiilor propuse, traducerea scrierilor lui Palacky în presa română sau tipărirea lor și a unor articole de bază, dătătoare de ton, din „Süd Slavische Zeitung” direct în limba germană, cunoscută de toată elita intelectuală din Monarhie¹⁸.

---

¹⁶ Droz, *L'Europe Centrale*, p. 67-68.

¹⁷ *Ibidem*, p. 145.

¹⁸ Suciu, *Antecedentele*, p. 179-180.

ANDREI ȘAGUNA ȘI INTELECTUALII BĂNĂȚENI*

Nicolae Bocșan

Relațiile lui Andrei Șaguna cu bănățenii au fost îndelungate și diferite ca intensitate. Ele datează din perioada când Șaguna a fost profesor la școala clericală de la Vârșeț sau în fruntea unor mănăstiri sârbești și când s-a format, sub îndrumarea mitropolitului Raiacici pentru cariera arhierescă¹. A fost în relații deosebite cu viitorii arhieri sârbi, împreună cu care s-a pregătit pentru cariera episcopală². Această relație specială i-a permis să ajungă la o poziție privilegiată cu românii ortodocși din Banat, care l-au privit ca pe propriul episcop. Prin intermediul episcopilor sârbi Samuil Mașirevici și Emanuil Kengelac, cu concursul protoprezbiterilor români din protopopiatele bănățene, Șaguna a întreținut o legătură permanentă cu credincioșii români din Banat. Pe această cale, episcopul sibian a difuzat, într-un număr apreciabil de exemplare, cărțile tipărite la tipografia diecezană. Banatul a fost una din provinciile care a beneficiat, într-o măsură superioară altor zone, de cărțile sibiene, difuzate în număr mare în unele protopopiate bănățene³.

Relațiile sale cu reprezentanții clerului și ai intelectualilor bănățeni sunt mai puțin cunoscute. Pe lângă protopopii români din eparhiile bănățene, o relație specială a avut cu unii intelectuali români din Banat, consacrați deja în viața publică românească. Cea mai apropiată cooperare a avut-o cu Meletie Drăghici, pe care îl felicita în 29 decembrie 1854 pentru numirea și instalarea sa ca protopop al Timișorii. Atunci invoca relația lor mai veche, de când protopopul era învățăcelul lui Șaguna. Cu acest prilej i-a anunțat apariția „Telegrafului român” și a cerut să fie recomandat clerului și credincioșilor români din Banat spre abonare, o bună ocazie pentru a-l prezenta „cel mai bun jurnal românesc”⁴.

---

*Cercetarea a fost sprijinită prin grantul UEFISCDI Idei nr. PN-II-ID-PCE-2011-3-0040 “The Political Elite from Transylvania (1867-1918)”.

¹ Pentru biografia lui Andrei Șaguna vezi datele biografice consemnate de Șaguna pe un Ceaslov slavon, *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1900, p. 48, n. 1.

² Șaguna către Emilian Kengelac, 26 ianuarie 1854: „amândoi am fost pregătiți ca membri și slujitori ai bisericii, apoi a învăța și conduce consistoriul eparhial”. Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Sibiu, fond Șaguna, 2522 (în continuare ABMS, Șaguna).

³ Andrei Șaguna, *Corespondență*, vol. I/2, Cluj-Napoca, 2007, passim.

⁴ T. Bodogae, *Dintr-o corespondență timișoreană de acum 100 de ani – 15 scrisori de la Andrei Șaguna către pro. Meletie Drăghici*, în „Mitropolia Banatului”, IX, 1959, nr. 3-4, p. 27-40.

Momentul ales nu era unul întâmplător. Era perioada unei tensiuni fără precedent cu ierarhia greco-catolică, prilejuită de cuvântarea lui Alexandru Șterca Șuluțiu la instalarea sa ca episcop în fruntea episcopiei blăjene și de înființarea mitropoliei greco-catolice⁵. Șaguna s-a arătat tot mai interesat în corespondența cu ierarhia ortodoxă, în frunte cu patriarhul Raiacici, de progresele unirii bisericești în Banat și de afirmațiile lui Șuluțiu referitoare la trecerea tuturor românilor la unire. Poziția „Gazetei Transilvaniei”, acuzată de prozelitism în favoarea Bisericii unite și de o atitudine contrară Bisericii ortodoxe a dus la interzicerea abonării gazetei și a calendarelor barițiene în anul următor. O îngrijorare aparte a manifestat episcopul sibian față de progresele „Gazetei Transilvaniei” în cercurile ortodoxe din Banat, unde a fost difuzată cu concursul unor intelectuali ortodocși încă înainte de 1848, între care și Nicolae Tincu Velia⁶. Șaguna acuza gazeta brașoveană că servește interesele Bisericii greco-catolice în tendința de extindere a unirii în Banat, favorizate de disputele credincioșilor ortodocși cu ierarhia sârbească, prilejuite de atitudinea exclusivistă a ierarhiei. După campania desfășurată de Șaguna din 1849 pentru separația ierarhică și pentru restaurarea mitropoliei române, acesta a reluat cooperarea cu patriarhul și episcopii sârbi, arătându-le insistent pericolul ce-l reprezenta Biserica unită pentru ortodoxia din Banat. A profitat de relațiile deosebite cu ierarhia sârbească pentru a difuza „Telegraful român” și cărțile tipărite la Sibiu în protopopatele bănățene. Mai ales succesul „Gazetei Transilvaniei” în detrimentul „Telegrafului român” a nemulțumit ierarhul sibian⁷.

Cunoscând relațiile bune ale protopopului Meletie Drăghici cu ierarhia sârbă și fidelitatea acestuia față de episcopul timișorean, Șaguna a încercat să-l atragă în campania de promovare a „Telegrafului român” în Banat și de contracarare a „Gazetei Transilvaniei”⁸. A fost și o reacție față de campania începută de gazeta brașoveană împotriva ierarhiei ortodoxe, acuzată de marginalizarea și deznaționalizarea românilor. Gazeta a intensificat aceste atacuri într-un moment când tensiunile dintre ierarhia sârbească și credincioșii români au ajuns la cote înalte. Mai ales circularele episcopilor pentru înlăturarea in-scripțiilor cu litere latine din biserici au amplificat conflictul, favorizând propaganda greco-catolică. Șaguna a interpretat atacul împotriva ierarhiei sârbești ca

⁵ Al. Șterca Șuluțiu, *Cuvântare care prealuminatului și preasfințitul domn Alexandru Șterca Șuluț, episcopul greco-catolic al Făgărașului, cu ocaziunea solemnei suirei sale în scaunul episcopesc au slobozit-o către tot clerul său și poporul român. La anul 1851, Buda.*

⁶ I.D. Suciu, *Nicolae Tincu Velia (1816-1867). Viața și opera lui*, București, 1945, p. 62 sq.

⁷ Vezi *Andrei Șaguna și ierarhia sârbească*, în vol. Andrei Șaguna, *Corespondență*, I/2, passim.

⁸ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 29-30.

unul împotriva întregii Biserici ortodoxe și conta pe susținerea lui Meletie Drăghici în această dispută.

Protopopul timișorean a răspuns favorabil acestor avansuri și a trimis redacției „Gazetei” o corespondență datată Timișoara, 18 ianuarie 1855, în care a demontat un articol publicat în ziarul brașovean la sfârșitul anului 1854, critic la adresa ierarhiei sârbești. Articolul lui Meletie Drăghici, trimis ca replică redacției „Gazetei Transilvaniei”, dar și episcopului Șaguna, acuza ziarul brașovean că „prin neauzite scornituri țintează a strica cinstea clerului răsăritean și a sămăna sământa dezghinării între frații unei biserici”, scriind că biserica este îndreptățită a „opri pre subordinații săi de la cetirea așa vrăjmașei foi”⁹, ceea ce și Șaguna a cerut patriarhului și episcopilor sârbi¹⁰.

Polemica cu „Gazeta Transilvaniei” a culminat în 1855, când Șaguna a difuzat circulara prin care a interzis abonarea credincioșilor ortodocși la „Gazeta Transilvaniei” și la calendarele brașovene. „Gazeta Transilvaniei” a continuat în vara anului 1855 campania împotriva ierarhiei sârbești. În două numere consecutive din iulie 1855, o corespondență din Banat a condamnat politica ierarhiei de la Carloviț de sârbizare a românilor, a criticat pe Meletie Drăghici că a acceptat introducerea literelor chirilice în locul celor latine și politica școlară a inspectorului districtului școlar bănățean, Constantin Ioanovici. Șaguna a apreciat ca defăimătoare aceste atacuri și a cerut lui Meletie Drăghici, în 3 august 1855, să oblige redacția gazetei să facă public numele corespondentului din Banat și să-l denunțe autorităților ca pe un tulburător al păcii bisericești. El invocă în acest scop paragraful 74 din Dreptul său canonic, care prevedea că nici protopopul, dar nici mireanul nu pot schimba forma exterioară a scrierii bisericești. În consecință, „nici episcopul nu poate fi defăimat pentru că nu se învoia cu schimbarea literelor chirilice, aceasta fiind mai mult păgubitoare decât folositoare pentru biserica sa”. El cerea ca ierarhia să reacționeze „la astfel de năpăstuiți obraznice asupra păcii sale”, convins că „buchile sau literele nu fac, vezi bine, nicio dogmă, dar nu este pentru aceea iertat nimănui a turbura pacea bisericii și a ațâța creștinii asupra mai marilor săi prin gazete publice”. Cerea lui Meletie Drăghici să informeze episcopul despre aceste atacuri și ce măsuri vor întreprinde¹¹.

În toamna anului 1855 îndemna protopopul timișorean la o activitate mai dinamică, deoarece „pasivitatea nicicând nu a fost bună și nu a adus roduri bune”. De aceea îndemna să lucreze, „căci alții lucră din toate puterile spre stângerea noastră”. Șaguna aprecia scrierea lui Meletie Drăghici, *Care sânt literele române?*, Timișoara, 1855, în care a avut și câteva intervenții, cu acordul protopopului.

⁹ ABMS, Șaguna, 1014.

¹⁰ Andrei Șaguna și ierarhia sârbească, p. 20, 34-36.

¹¹ Andrei Șaguna, *Correspondență*, I/1, Cluj-Napoca, 2005, p. 190-193.

Totodată declara că bănătenii stau rău „cu treaba școalei, căci s-au luat de la biserică”, spre deosebire de Episcopia Transilvaniei, unde școala era „împreună cu biserica și eu dispun în toate și pentru toate”. Șaguna remarca că încă de la conferința episcopală de la Viena din 1850 a cerut patriarhului reformarea școlilor și a fost refuzat¹².

Andrei Șaguna a susținut mereu ideea că tipografia diecezană de la Sibiu lucra în interesul întregii Biserici ortodoxe din Austria, iar aceasta la rândul ei trebuia să susțină programul său editorial. Tipografia diecezană a difuzat sistematic în Banat, cu sprijinul protopopilor români, cărțile editate la Sibiu. Desigur că în acest demers a existat și un interes economic pentru rentabilizarea tipografiei. În 13 noiembrie 1855 îl anunța lui Meletie Drăghici de tipărirea *Bibliei* cu 100 de icoane, la prețul de 20 fl. exemplarul nelegat¹³ și îi cerea părerea despre cuvântările bisericesti la sărbătorile mari, adăugate la *Chiriacodromionul* editat în 1855. Totodată i-a trimis spre vânzare 300 exemplare din calendarele pe 1857, *Mineiele*, *Molitvelnice*, 20 exemplare din *Dreptul canonic* și „Telegraful român”¹⁴.

În 9 septembrie 1856 Șaguna a cerut protopopului Timișorii 300 calendare pentru anul 1857. În octombrie 1856 îi solicita să menționeze numărul bisericilor care aveau nevoie de *Mineie*, îi trimitea spre vânzare 20 de exemplare din *Dreptul canonic* cu prețul de 1 fl. și două *Molitvelnice*, împreună cu „Telegraful român” pentru obștea din Parasu¹⁵.

Meletie Drăghici a manifestat un interes deosebit pentru tipărirea *Bibliei* la Sibiu. Încă din 1856, Șaguna dădea asigurări că „se tipărește cu bărbăție”¹⁶. Periodic l-a informat pe protopop despre editarea Sfintei Scripturi și despre sursele acestei întreprinderi. El a explicat că în lucrarea sa a pornit de la versiunile românești recente, *Biblia* de la Petersburg și *Biblia* de la Buzău, pe care le-a comparat cu variantele slavă și greacă: „Eu începând a tipări *Biblia* românească după cea de la Moscova, n-am pregetat a o asemăna cu cea slaveană și grecească și iată am aflat că în mai multe locuri nu se potrivește cu cea slaveană, care în toate corespunde celei grecești”.

Diferențele dintre ediția românească și cea slavonă semnalate de Șaguna au fost Cartea a 2-a a lui Moise, cap. 36, cap. 37, care aveau alt cuprins în varianta română, la fel în capitolele 38 și 39 și Cartea Leviților, cap. 6, 8, care nu se potriveau în varianta românească cu cea greacă și slovonă. Pentru aceste greșeli Șaguna a făcut responsabilă ierarhia română deoarece, din neștiință sau din lipsă de interes, în textul Sfintei Scripturi au intrat „greșeli fundamentale”¹⁷.

¹² T. Bodogae, *op. cit.*, p. 30-31.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 31.

¹⁵ *Ibidem*, p. 32.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 32-33.

În vara anului 1857, episcopul i-a transmis lui Meletie Drăghici că *Biblia* era tipărită numai pe jumătate, fiind întârziată din cauza numărului mic de prenumerați și al sărăciei tipografiei, care nu putea investi 20.000-23.000 fl. m.c. cât reclama tipărirea *Bibliei*. El îl asigură că „la primăvara viitoare o veți avea negreșit și nădăjduiesc că veți avea plăcere cu ea”¹⁸. În februarie 1858 era tipărit *Testamentul Vechi* din *Biblia* lui Șaguna, pe care l-a trimis imediat la Timișoara.

În martie 1860 au fost trimise protopopului Drăghici 22 exemplare din *Istoria bisericească, Penticostar, Triod, Evanghelie, Liturghier, Actele soboarelor din 1850 și 1860*, tipărite la Sibiu în 1860, după ce în ianuarie 1858 episcopul Andrei a trimis protopopului timișorean trei rânduri de *Mineie*. Șaguna și-a exprimat și regretul că episcopul Mașirevici nu a comandat niciun exemplar din *Penticostar*, deși la Viena i-a mărturisit că era mare nevoie de această carte în parohii, probabil supărat pe episcopul sibian pentru atitudinea sa în chestiunea mitropoliei române¹⁹. Cu toate strădaniile lui Meletie Drăghici, difuzarea cărților sibiene nu a dat întotdeauna rezultate. Spre exemplu, difuzarea calendarelor tipărite la Sibiu s-a făcut cu pierderi pentru tipografie, întrucât Șaguna a refuzat să mai facă premunerare la această publicație în protopopiatul Timișorii.

Legăturile lui Șaguna cu Meletie Drăghici s-au amplificat după restaurarea mitropoliei române, mai ales că Drăghici a devenit protopop în noua structură a Episcopiei române a Aradului. Prin intermediul protopopului timișorean a cerut bănășenilor să respecte recomandările expuse în circulara din 25 decembrie 1864, transmisă parohiilor din Banat prin mijlocirea episcopului Mașirevici²⁰. Începutul operațiunilor de separație a bunurilor ecleziastice în Banat a generat abuzuri din partea ierarhiei sârbe, a consilierului Mandici sau a arhimandritului Jivcovi, denunțate de protopopul Draghici mitropolitului sibian. Șaguna a reacționat cu prudență, a informat pe episcopul Naco și pe episcopul Ivacicovici, însă a sugerat timișorenilor moderație în cazul diferendului româno-sârb din Mehala, până după încheierea lucrărilor comisiei mixte de separație, ca „asfel să se ocolească orișice fel de scandal între partea noastră și sârbească, căci pe partea sârbească se dezvoltă un duh necurat și un dușman, care va să samine în grâu curat neghină”²¹.

Asemenea abuzuri au denunțat și meseriașii români din Timișoara, care au acuzat distrugerea cărților de cult în limba română sau interzicerea oficerii slujbelor în limba română. Șaguna a reclamat această situație Cancelariei aulice maghiare și a cerut lui Meletie Drăghici să explice timișorenilor, meseriașilor

¹⁸ *Ibidem*, p. 34.

¹⁹ *Ibidem*, p. 34-36.

²⁰ *Ibidem*, p. 37.

²¹ *Ibidem*, p. 38.

respectivi, împrejurările dificile ale bisericii românești din Banat în acel moment²².

Andrei Șaguna a donat Comitetului provizoriu al Alumnului român din Timișoara 100 fl., încurajându-l să meargă mai departe pentru creșterea unei noi generații, menită „să fie regimul și apărătorul cel mai aproape al națiunii”. Comitetul provizoriu al Alumnului, format din Meletie Drăghici, președinte, Atanasie Raț de la Caransebeș, vicepreședinte, Petru Cermena, membru și George Ardelean, notar a mulțumit episcopului pentru donația făcută²³.

În urma legii școlare din 1868, în școlile confesionale s-au introdus elemente din științele naturale, istoria naturală, geografie, istoria patriei, îndrumări practice din economia rurală, mai ales grădinăritul, educația civică. Pentru a evita transformarea școlilor confesionale în școli comunale, Meletie Drăghici a făcut un compendiu din aceste discipline și a început tipărirea lor, editând o broșură cuprinzând elemente de științele naturii și de istorie naturală. Meletie Drăghici a cerut mitropolitului, în 10 ianuarie 1871, ca aceste cărți să fie introduse în școlile confesionale, afirmând că poate trimite imediat exemplarele cerute. Șaguna a răspuns diplomatic că introducerea cărților didactice în școlile confesionale cade în sarcina sinoadelor eparhiale, respectiv a congresului național bisericesc, potrivit articolelor 122 și 154 din Statutul organic²⁴.

Banatul a fost un bazin atractiv pentru cărțile editate la Sibiu de Andrei Șaguna, beneficiind de sprijinul episcopilor bănățeni și al patriarhului Raiacici. Mai puțin a fost receptat „Telegraful Român”, ceea ce a determinat pe episcopul sibian să mulțumească patriarhului pentru că a recomandat ziarul bănățenilor. La începutul anului 1857, se plângea patriarhului că dintre cei 6 protopopi ai eparhiei Vârșetului numai protopopii de la Lugoj și Mehadia, apropiați de altfel de Șaguna abonau sistematic ziarul, cel de la Biserica Albă din când în când, iar cei de la Vârșet, Oravița și Caransebeș nici nu voiau să audă de abonament. În toată Episcopia Vârșetului ziarul nu avea decât 10 abonamente, situația fiind identică și în dieceza Timișoara sau cea a Aradului²⁵.

În 9 ianuarie 1855, Șaguna deplângea faptul că „Telegraful român” avea doar 6-7 abonați în dieceza Timișorii: episcopul Samuil Mașirevici, protopopii Timișorii și Jebelului, Mocioni, Cermena și doi parohi²⁶.

Șaguna a încercat să contracareze ecoul mare al „Gazetei Transilvaniei” în Banat și să sporească interesul pentru „Telegraful român” cu sprijinul ierarhiei, invocând progresele pe care le-a înregistrat Biserica greco-catolică din Banat, în dauna celei ortodoxe.

²² „Advocatul poporului”, III, 1905, nr. 9, 1 septembrie v., p. 197-198.

²³ ABMS, Șaguna, 2291.

²⁴ ABMS, Șaguna, 2402.

²⁵ ABMS, Șaguna, 2578 (concept).

²⁶ ABMS, Șaguna, 2555 (concept).

Cu sprijinul episcopului Emilian Kengelac a difuzat cartea *Tâlcuirea Evangheliilor* printre profesorii de la Teologie din Episcopia Vârșeț²⁷. Episcopul Kengelac a fost unul dintre cei mai activi difuzori, angajându-se personal în abonarea cărților sibiene, difuzarea lor și recuperarea banilor de la parohii. Încă din 1853, Emilian Kengelac scria lui Șaguna că a primit prenumeri la *Mineiele* anunțate de tipografia sibiană²⁸. În mai 1855, Kengelac a trimis la Sibiu 100 fl. reprezentând restul de bani datorat de parohii pentru *Cuvântările bisericești* ale lui Șaguna. În 5 septembrie 1855, episcopul sibian anunța la Vârșeț că a trimis 74 exemplare legate din *Cuvântările bisericești*, din care 55 au fost trimise direct la episcopul Kengelac, 4 a trimis pentru Gavril Iancovici, protopopul Caransebeșului, prin negustorul Efta, cel care a asigurat transportul cărților de la Sibiu la Vârșeț și 15 exemplare la protopopul Lugojului²⁹. În 1857 a fost trimisă episcopului Vârșețului lista cărților existente la tipografia sibiană și se anunța tipărirea *Bibliei* ilustrate la prețul de prenumerare de 20 fl. argint³⁰.

În 26 noiembrie 1857, Emilian Kengelac anunța că a primit *Mineiele* destinate parohiilor din eparhia Vârșețului: 14 exemplare din *Mineiul* pe lunile septembrie și octombrie, 15 din *Mineiul* pe lunile noiembrie și decembrie, câteva *Acatiste* și *Molitvelnice*. Kengelac îl informa pe Șaguna că a trimis 61 exemplare din *Mineiele* pe cele patru luni protopopiatului Caransebeș, 3 exemplare protopopului Vârșeț, 3 pentru protopopul Petrovaradinului, 1 pentru protopopiatul Palanca. La cancelaria episcopală a mai rămas un exemplar din *Mineiul* pe septembrie, 1 pe octombrie, 2 pe noiembrie și 1 pe decembrie. În schimb semnala la Sibiu că protopopiatul Mehadiei cerea *Mineiele* abonate pentru bisericile din acel tract: 12 pentru Prilipeț, 12 pentru Borlova Veche, lunile iunie-decembrie pentru Șopotul Nou și *Mineiul* pe luna septembrie pentru parohia Seghedinului. Pe verso-ul scrisorii lui Kengelac, o notă în limba română preciza că în mai 1855 au fost trimise 29 exemplare din *Mineiul* pe lunile mai-august la Timișoara, 14 la Vârșeț și 13 la Arad, completate în mai 1856 cu tot atâtea exemplare din *Mineiul* pe lunile septembrie și octombrie, iar cele pentru lunile noiembrie și decembrie au fost trimise în anul trecut³¹. Episcopiile bănățene s-au dovedit un teren favorabil pentru difuzarea *Mineielor* sibiene.

Și Samuil Mașirevici a demonstrat o statornică preocupare pentru difuzarea cărților sibiene în eparhia Timișorii. În 24 iunie 1854, Samuil Mașirevici anunța prenumerarea la primele trei volume din *Mineie* în 25 parohii din eparhie și intenția de a abona *Cuvântările bisericești* pentru fiecare duminică³².

²⁷ ABMS, Șaguna, 2589.

²⁸ ABMS, Șaguna, 3054.

²⁹ ABMS, Șaguna, 1072, 1073 (concept).

³⁰ ABMS, Șaguna, 2584.

³¹ ABMS, Șaguna, 2592.

³² ABMS, Șaguna, 2524.

Încurajat de acest interes pentru *Mineie*, Andrei Șaguna a expediat episcopului Mașirevici 26 *Mineie* pe patru luni, 100 *Proscomidii* a 20 cr., 10 exemplare din *Apostol* nelegate a 20 fl.30 cr., 1 *Apostol* legat, 10 *Molitvelnice* nelegate a 3 fl., 1 *Molitvelnic* legat, 1 *Ceaslov* fin pentru episcopul timișorean, 1 *Vocabular*, 1 *Catehism*, 1 exemplar din *Istoria bisericească*, 1 exemplar din *Datorințele supușilor* și 1 exemplar din *Dreptul canonic* pentru protodiaconul Timișorii³³.

În ianuarie 1855, Samuil Mașirevici anunța primirea *Catehismului* sibian și trimiterea banilor pentru *Mineiele* abonate. Cu această ocazie a lăudat activitatea lui Șaguna care a tipărit cărțile bisericești și a luat în subordine inspecția și conducerea școlilor confesionale, spre deosebire de situația din Biserica sârbească³⁴. Episcopia de Timișoara a prenumerat *Mineiele* în 25 parohii, pentru care Samuil Mașirevici a trimis lui Șaguna 1140 fl.³⁵.

După ce episcopul ardelean a anunțat tipărirea *Cuvântărilor pentru toate duminicile*, în iunie 1854 Mașirevici a confirmat intenția de a prenumera noua tipăritură³⁶, pentru care în februarie 1855 a trimis la Sibiu 360 fl., reprezentând 36 de exemplare abonate³⁷. La scurt timp după această dată, Șaguna a cerut ca și celelalte parohii să aboneze această carte „atât de trebuincioasă pentru creștinii noștri”, îngrijorat că prenumerările anunțate până atunci nu erau suficiente pentru a acoperi cheltuielile de tipar³⁸.

Andrei Șaguna a întreținut o bună relație cu protopopul Filip Trandafilovici. Acesta a cerut episcopului sibian, în 23 ianuarie 1857, 1 *Penticostar*, 1 *Triod*, 1 *Minei* complet și 15 exemplare din *Biblie*³⁹. În 28 ianuarie 1857, Șaguna oferea protopopului din Vârșeț *Triodul* cu prețul de 15 fl., *Mineiul* pe 12 luni cu 72 fl. și un abonament la *Biblia* în curs de apariție cu 20 fl., pentru că vreau ca și în protopopiatul vostru să ajungă această carte, „căci va fi frumoasă”. Șaguna a profitat de această ocazie pentru a îndemna protopopul să aboneze „Telegraful român” cu prețul de 8 fl. în parohiile sale⁴⁰.

Șaguna a expediat 115 exemplare din *Biblia* sa consistoriului din Timișoara, dintre care unul era pentru Ștefan Mihailovici, arhimandritul mănăstirii Sfântul Gheorghe și unul pentru biblioteca mănăstirii. De asemenea a cerut arhimandritului să aboneze cărțile tipărite la Sibiu și pentru mănăstirea Bezdin, specificând *Biblia*, cele 12 *Mineie*, *Liturghierul*, *Evangelhia*⁴¹. Ștefan Mihailo-

³³ ABMS, Șaguna, 2524/1.

³⁴ ABMS, Șaguna, 2556.

³⁵ ABMS, Șaguna, 2559.

³⁶ ABMS, Șaguna, 2524.

³⁷ ABMS, Șaguna, 2526.

³⁸ ABMS, Șaguna, 2527.

³⁹ ABMS, Șaguna, 2575.

⁴⁰ ABMS, Șaguna, 2576.

⁴¹ ABMS, Șaguna, 1332.

vici a prenumerat două exemplare din *Evangheliile* și două din *Liturghier*, cu prețul de 15 fl. și a cerut să-i fie trimise împreună cu *Biblia* la cancelaria episcopală din Timișoara⁴².

Parohul de la Senteș, Svetozar Davidovici a cerut pentru nevoile bisericii de acolo, unde se aflau 500 de credincioși români, un *Apostol*, un *Triod*, un *Penticostar* și un *Minei* pe 12 luni, dar starea financiară a parohiei sale nu i-a îngăduit să plătească și a cerut să-i fie acordate gratuit⁴³.

Un alt apropiat al lui Șaguna în Banat, alături de arhieriei sârbi și de protopopii români sau de unii confrăți sârbi a fost Nicolae Tincu Velia, profesor de teologie la secția română a școlii clericale de la Vârșeț, o mai veche cunoștință a lui Șaguna.

Nicolae Tincu Velia a fost un apropiat al lui George Barițiu, un corespondent fidel la gazetele brașovene și un difuzor al „Gazetei de Transilvania”, al „Foi pentru minte, inimă și literatură” și al publicațiilor din Principatele Române în Banat⁴⁴. Încă din 1846 l-a ținut la curent pe Barițiu cu evenimentele din Banat și despre relațiile credincioșilor români cu ierarhia sârbească. În 1846 era de 7 ani profesor la școala clericală din Vârșeț, secția în limba română⁴⁵. În această calitate a fost, pentru scurt timp, și coleg cu Șaguna.

În 10 aprilie 1846, îl informa pe Barițiu că mitropolitul Raiacici îl dorea în scaunul de la Sibiu pe arhimandritul de la Covil, Andrei Șaguna despre care scria că este „român țintar, om bun și învățat, însă mai deprins în limba sârbă decât în cea română”⁴⁶.

A fost un partizan al unificării celor două biserici românești, dezvoltând această temă în mai multe scrisori trimise lui Barițiu între 1846-1850. El susținea că unirea ortodocșilor cu catolicii ar fi însemnat o grea lovitură pentru biserica sârbească. Scrisorile către Barițiu mărturisesc chiar un proiect comun în acest scop, care nu s-a realizat deoarece Tincu Velia dădea o altă interpretare proiectului de unificare a celor două biserici sub un mitropolit național. În 1850 îi scria lui Barițiu că cei mai mulți români ortodocși din Banat, impresionați de zvonul că la sinodul de la Sibiu „s-ar fi determinat împreunarea tuturor românilor din monarhie cu ștergerea numirei de «uniți și neuniți» sub un cap metropolit român”, nu înțelegeau „cum va să fie acea împreunare în privința spre dogme”. El a interpretat aceasta ca românii uniți să se despartă de catolicism și să accepte dogmele neuniților, iar neuniții să se despartă de ierarhia sârbească⁴⁷.

⁴² ABMS, Șaguna, 1457.

⁴³ ABMS, Șaguna, 1278.

⁴⁴ I.D. Suciu, *op. cit.*, passim.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 253.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 250.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 280.

În 1855 Nicolae Tincu Velia a fost unul dintre candidații la scaunul vacant de protoprezbiter al Caransebeșului, pentru care se pare a fost recomandat și de episcopii Șaguna, Mașirevici și Ivacicovici. Episcopul eparhiei Vârșetului, Emilian Kengelac l-a preferat pe namesnicul de atunci, care administra protopopiatul Caransebeșului, Gavril Iancovici⁴⁸.

Solicitat de Andrei Șaguna în 13 aprilie 1855 să ofere mai multe informații despre *Retorica* pe care i-a împrumutat-o, Tincu Velia îi răspundea că este singura pe care o avea la Vârșeț, dar îi recomanda pe cea existentă la Institutul teologic din Arad. El a solicitat trimiterea urgentă a 31 de exemplare din *Dogmatica* tipărită la Sibiu, deoarece urma să plece la băile din Buziaș și dorea să difuzeze până atunci cărțile, mărturisind că nu cunoștea prețul acestei cărți. De asemenea îi făcea cunoscut faptul că *Dreptul canonic* și cartea lui Șaguna despre căsătorii erau solicitate de mai multe persoane. Confirmând trimiterea celor 31 exemplare din *Dogmatică*, Șaguna și-a exprimat surprinderea pentru faptul că nu cunoștea prețul acelor cărți, considerând aceasta ca „nepăsare către ostenelele noastre”, având în vedere faptul că titlurile și prețul lor s-au publicat în nr. 19 din 1855 al „Telegrafului român”⁴⁹.

Din anul 1856, relațiile lui Nicolae Tincu Velia cu Șaguna s-au deteriorat, ajungând ca în corespondența cu Barițiu să-l denumească „vrăjmașul cunoscut”. În decembrie 1856 îi scria lui Barițiu că în Episcopia Vârșetului au fost recomandate numai calendarele lui Șaguna, „iar celelalte călindare ca unietești și vătămătoare dreptei credințe se opresc”. El aprecia, pe bună dreptate, că aceasta se datora „vrăjmașului cunoscut”, episcopului de la Sibiu, care avea o mare influență asupra lui Kengelac, deși nu i-a tipărit în „Telegraful român” o pastorală contra uniților pentru stilul ei „provocator, cu fraze vătămătoare de toți uniții”. Episcopul Kengelac a citit-o în două comune trecute la unire și a tipărit-o la Timișoara. În decembrie 1856, Tincu Velia îl asigură pe Barițiu că „unirea merge înainte, în mai multe comunități se scriu oamenii la unire”⁵⁰.

În anii următori relațiile sale cu Barițiu s-au redus la câteva scrisori pe an, limitându-se în 1861 la difuzarea calendarelor barițiene și a *Protocolului conferințelor naționale din Ardeal în Banat*⁵¹. Din același an se remarcă tentativele sale de apropiere de Șaguna, chiar dacă nu a întrerupt corespondența cu Barițiu. La informat și pe Barițiu despre scrierea *Istoriei bisericești* și i-a cerut ajutorul pentru tipărirea ei, ca de altfel și lui Șaguna, sugerând chiar lui Barițiu, în iulie 1862, publicarea ei de către Asociațiunea transilvană⁵².

⁴⁸ *Ibidem*, p. 290.

⁴⁹ ABMS, Șaguna, 1035.

⁵⁰ I.D. Suciu, *op. cit.*, p. 208.

⁵¹ *Ibidem*, p. 300-302.

⁵² *Ibidem*, p. 304-306.

În 16 decembrie 1861, Nicolae Tincu Velia îl felicita pe Șaguna în nume personal și al confrăților din ținutul Oraviței, Bisericii Albe și Vârșetului pentru ziua aniversară, apreciind „lucrurile frumoase folositoare, carele unele le-ați și sfârșit, altele le-ați început pentru bunul și fericirea dulcei noastre națiuni și biserici”. Cunoscându-i înțelepciunea și energia, îi cerea episcopului să „reapuce treaba” mitropoliei, ca „să ne învățați și pre noi ce avem a face și să ne conduceți spre ajungerea comunului scop”.

Cu această ocazie îl anunța că a început să scrie o dizertație asupra bisericii românești de la începutul ei până în acel moment, unde mai mult se va referi „la referințele noastre cu sârbii”. Teza principală pe care o anunța în scrisoarea către Șaguna, exagerată desigur, era că privilegiile ilire nu au avut nicio influență asupra ortodocșilor români, că diecezele românești din Banat, înainte de întemeierea ierarhiei sârbești, „oficial s-au ținut de mitropolia română a Bălgradului ardelean”.

Nicolae Tincu Velia anunța că scrierea sa va fi gata de Crăciun, că dorea să o tipărească în mai multe sute de exemplare, cu un preț moderat. În acest scop întreba episcopul sibian dacă putea fi tipărită la tipografia diecezană, cu literele chirilice ale „Telegrafului român”, format 8° și la ce preț, dacă se puteau difuza în Transilvania 200 exemplare. Dorea să o dedice episcopului Șaguna, anonim, semnând doar „un preot bănățean”.

Nicolae Tincu Velia avea dificultăți materiale în acel moment, mărturisind că nu putea plăti anticipat, ci numai după ce va aduna „ceva bani” de la cumpărători sau după ce va vinde fânul. Cerea și îngăduința să aștepte cu restituirea sumei de 13 fl., o datorie pentru achitarea a 4 exemplare din *Istoria bisericească* și pentru *Actele soboarelor*, achiziționate de el anterior.

Referindu-se la relațiile cu ierarhia sârbească, informa pe Șaguna că românii au cerut numirea unui protopop român, dar considera că nu vor reuși, doar dacă se va numi și un vicar sârb pentru sârbi, ceea ce nu credea posibil⁵³.

Cererile formulate de Nicolae Tincu Velia l-au iritat pe Șaguna. Deși i-a mulțumit pentru felicitări, episcopul îi făcea cunoscut în 23 decembrie 1861 că tipografia diecezană putea tipări cartea propusă numai în luna martie, cu prețul 25 fl. coala, la 1000 de exemplare, dar nu o putea primi „fără de a dispune de bani”. Episcopul adăuga că nu putea primi dedicația, deoarece era anonimă și că nu putea garanta că în dieceză va difuza 200 exemplare din cartea respectivă. Altfel spus, nu era de acord cu tipărirea ei în condițiile menționate de Tincu Velia.

Mai sever era reproșul adresat de Șaguna preoțimii și inteligenței române din Banat și Ungaria față de interesele bisericești, cărora le reproșa apatia și lipsa de activitate în chestiunea mitropoliei românești, slăbiciune exploatată de

⁵³ ABMS, *Șaguna*, 1072.

ierarhie, ceea ce îl determină să exclame: „Apoi vă mirați dacă vi se dă un protopop sârb”.

Nu lipsesc nici reproșuri personale la adresa lui Tincu Velia, căruia i-a trimis și îi va trimite și în continuare gratuit „Telegraful român”, dar nu a primit de la acesta niciun articol pentru ziar sau măcar reportaje despre viața bisericească din Banat, nu a atras prenumerați pentru oficiosul diecezan de la Sibiu⁵⁴.

Nemulțumirea lui Șaguna pentru atitudinea bănățenilor a fost determinată și de scrisoarea lui Andrei Mocioni din 8 decembrie 1861, care îi scria că nu mai poate conlucra în chestiunea mitropoliei românești în contextul politic existent, deși aprecia zelul cu care Șaguna lucra în cauza bisericească. Mocioni considera ca deșarte eforturile românilor pentru restaurarea mitropoliei române în condițiile în care existența lor politică nu era asigurată. El scria că dacă nu vor câștiga existența lor politică, nici cea bisericească nu poate fi câștigată, că odată ce națiunea română va fi asigurată politic, „cauza bisericească se va dezvolta și se va elibera din jugul cel sârbesc de sine însăși”. De aceea el susținea conjugarea tuturor forțelor în scopul politic, pentru care nu va înceta să lucreze cu ardelenii. Totuși, cu această ocazie îl asigură pe Șaguna că biserica ortodoxă are în el un fiu credincios, „un apărător și luptător pentru eliberarea ei, pentru revendicarea drepturilor ei”⁵⁵.

A fost o intenție de moment, deoarece moartea patriarhului Raiacici, în decembrie 1861 a redeschis problema mitropoliei și în ianuarie 1862 Mocioni a fost cel care a reluat activitatea în chestiunea mitropoliei și cooperarea cu episcopul Șaguna⁵⁶.

Nemulțumirea exprimată lui Tincu Velia pentru atitudinea bănățenilor a fost exagerată, într-un moment de supărare, pentru că fruntașii bănățeni au fost cei mai activi în mișcarea pentru restaurarea mitropoliei române. Cu toate acestea, așteptările românilor din Banat de a avea o episcopie românească la Timișoara nu s-au împlinit, ceea ce l-a determinat pe Andrei Mocioni să trimită

⁵⁴ ABMS, Șaguna, 1673.

⁵⁵ I.D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 806-807.

⁵⁶ Andrei Mocioni a publicat în ziarul „Concordia”, din 19 ianuarie 1862, articolul manifest *Ortodoxia noastră și Carlovițul. Un cuvânt național către românii drept credincioși din Austria*, în care cerea românilor să nu participe la alegerea noului patriarh, deoarece congresul bisericesc nu era reprezentativ în raport cu proporția națiunilor reprezentate. În 22 ianuarie 1862, Mocioni îl anunța pe Șaguna că bănățenii nu vor merge la Congres. În 27 ianuarie Șaguna îi scria despre necesitatea de a trimite mai multe deputații la Viena, din diferite zone, dar liderii politici din Banat au respins ferm această propunere. Mocioni a făcut parte din delegația românilor din toate provinciile care a înaintat la Viena, în 15 martie 1862, memoriul prin care solicita restaurarea mitropoliei ortodoxe române din Austria. *Etnie și confesiune în Transilvania. Secolele XIII-XIX*, Oradea, 1994, p. 173-175.

lui Șaguna o scrisoare plină de reproșuri în ianuarie 1865, însoțită de speranța că aceasta va fi un îndemn „ca să pășești împreună cu noi în acolo ca să putem exopera un congres și prin el la tronul înalt înființarea unui episcopat aici în Timișoara”⁵⁷.

În 16 august 1865, Șaguna s-a adresat protopopilor din nou înființata eparhie a Caransebeșului, la care au fost arondate protopopiatele Caransebeș, Mehadia, Lugoj, Făget, Vărădia, Jebel, Vârșeț, Palanca, Panciova și Ciacova. Această circulară făcea un elogiu credincioșilor din eparhia Caransebeșului pentru că au avut „credință tare și mare pentru câștigarea unei ierarhii bisericești proprii cu preoți și arhieriei de religie strămoșească și nația noastră românească”.

Circulara anunța alegerea lui Ioan Popasu ca episcop al noii eparhii și înzestrarea lui cu gramata mitropolitană, cerând protopopilor să-l primească cu bucurie și să-l îmbrățișeze „pe cel de noi dorit domn episcop Ioan Popasu”⁵⁸.

Șaguna și-a exprimat bucuria și mulțumirea pentru scrisoarea de felicitare primită de la preoții și clericii din protopopiatul Mehadia, „văzând într-însa că ostenelele mele de 17 ani pentru înființarea mitropoliei noastre române ortodoxe cu episcopi români a adus vouă zile de bucurie și mângâiere”. Cu acest prilej anunța desemnarea de către împărat a episcopului Ioan Popasu și că se va strădui „ca dânsul să fie cât mai curând în mijlocul vostru spre mai departe mulțămire și îndestulare sufletească”⁵⁹.

În anul 1865 episcopul Popasu i-a oferit lui Nicolae Tincu Velia o funcție de protopop al districtului Vârșeț⁶⁰. Tot în acest an a reușit să tipărească *Istoria bisericească* la tipografia arhidiecezană din Sibiu, după ce a încercat în mai multe locuri. După ce Șaguna a refuzat să accepte ca „să-i dedic lui cartea din cauza anonimității autorului”, Adrian Maniu l-a sfătuit în vara anului 1862 să o dedice Asociațiunii. În același scop s-a adresat și lui George Barițiu⁶¹. Adrian Maniu a încredințat manuscrisul *Istoriei* lui Vincențiu Babeș și lui Andrei Mocioni, care s-a și oferit în vara anului 1864 să o publice⁶². După ce Astra a refuzat să-i tipărească cartea, ca și Mocioni de altfel, Tincu Velia a tipărit-o în 1865 la Sibiu și a cerut lui Barițiu să anunțe apariția ei în foile sale cu prețul de 2 fl. 20 cr.⁶³. Interesantă este și informația transmisă în 4 septembrie același an de Adrian Maniu lui Nicolae Tincu Velia, potrivit căreia

⁵⁷ I.D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 858-859.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 870-871.

⁵⁹ Al. Stănciulescu-Bârda, *Studii și documente privind istoria României. Vol. II: Banatul. Aspecte juridice și canonice*, Craiova, 2010, p. 430-431.

⁶⁰ I.D. Suci, *Nicolae Tincu Velia*, p. 308.

⁶¹ *Ibidem*, p. 304-306.

⁶² *Ibidem*, p. 317-318.

⁶³ *Ibidem*, p. 135.

„cauza mitropoliei e decisă”⁶⁴. Tipărirea *Istoriei* la Sibiu i-a reînnoit resentimentele pentru Șaguna, care a acceptat costurile tipăririi la 400 fl., dar a oprit 500 exemplare la Sibiu până la achitarea sumei de 300 fl. ce îi mai datora tipografiei⁶⁵.

În 24 octombrie 1866, Tincu Velia a pregătit un concept de scrisoare în care lauda meritele mitropolitului „în interesul emancipării și înfloririi bisericii noastre cei adevărate române ortodoxe, apoi nu mai puțin și a națiunii și a culturii cu totul părăsită”, urându-i sănătate⁶⁶.

Nu știm dacă această scrisoare a fost trimisă, pentru că în aceeași zi a trimis o altă scrisoare lui Șaguna, în care deplângea starea și viața lui demnă de compătimire, deoarece a remarcat „un fel de răceală către mine, observată de un timp încoace”. Întrebându-se de motivul pentru care Șaguna și-a manifestat această atitudine față de protopop, acesta considera, după opinia unui prieten, că este din cauza abonamentelor la foile barițiene și a corespondenței cu redactorii acestora. Scriind „n-aveți nicio cauză adevărată și demnă ca să vă schimbați inima către mine”, Nicolae Tincu Velia preciza că din anul 1858 nu mai abona „Gazeta Transilvaniei” și nici nu mai corespundea cu acei oameni „ale căror tendințe vătămătoare în partea noastră sunt în comun cunoscute”.

În acest context a cerut mitropolitului să favorizeze comanda în eparhie la *Istorie* pentru „o sumă de exemplare”, reducând prețul la 2 fl. pe exemplar sau oferind un exemplar gratis la 10 cumpărate. De asemenea i-a cerut să păstreze prețul tipografiei la 400 exemplare, iar pentru restul de 86 fl. datorați, să fie reținute numai 100 exemplare, iar celelalte să i se trimită. Nicolae Tincu Velia și-a pierdut bunurile în urma unei execuții silite pentru o datorie despre care nu știa, ceea ce l-a determinat să ceară episcopului Popasu parohia și sesiu-ne parohială din Mărcina. Deoarece acesta a refuzat, în 24 octombrie 1866 a cerut mitropolitului să intervină la episcop pentru a-i acorda parohia și sesia de la Srediștea Mică, vacantă prin arestarea preotului de acolo⁶⁷.

Răspunsul mitropolitului, foarte rece, ilustrează nemulțumirea arhierului față de cererile protopopului. Redactată într-o manieră telegrafică, scrisoarea lui Șaguna din 1 decembrie 1866 răspunde punctual cererilor formulate de N. Tincu Velia: a recomandat *Istoria* eparhioților săi, care s-au plâns că pentru Transilvania și în comparație cu alte cărți tipărite la Arhidiecezană era prea scumpă; accepta ca preț definitiv al tipăririi suma de 400 fl., dar restul exemplarelor reținute la Sibiu vor fi trimise numai după ce va depune prețul integral la tipografie; nu-i putea îndeplini dorința în privința parohiei din Srediștea,

⁶⁴ *Ibidem*, p. 317-318.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 135.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 320-321.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 321-323.

deoarece potrivit canoanelor un paroh nu poate stăpâni două parohii îndepărtate, deci nu-i aproba cererea deoarece era anticanonică⁶⁸.

În 23 noiembrie 1866, N. Tincu Velia recomandă achiziționarea *Bibliei*, iar peste un an înceta din viață lăsând această imagine contradictorie pe care o ilustrează corespondența sa cu Barițiu și Șaguna⁶⁹.

Un alt intelectual din Banat care a avut relații apropiate cu Șaguna, chiar dacă acestea au fost umbrite deseori de neînțelegeri și divergențe, a fost Pavel Vasici. Mult timp a activat la Brașov și la Sibiu, a fost apropiat de Șaguna și a mijlocit relațiile acestuia cu liderii bănățeni sau ardeleni.

Șaguna l-a întâlnit pe Vasici la Pesta, alături de alți studenți români acolo, care se întâlneau în casa unchiului său Grabovschi. Într-o schiță biografică redactată pentru George Barițiu la moartea mitropolitului, Vasici susține că la cererea episcopului Maxim Manuilovici adresată lui A. Grabovschi, ca să-l trimită pe tânărul Anastasiu la Vârșeț pentru a se călugări, „îl persuadă să se folosească de această ocaziune și să rupă ghiața care Bojincă și alții naintea lui nu a putut rumpe și astfel să se înalțe la cea mai mare treaptă preoțească, spre care se pare a fi destinat”. Vasici a punctat în schița biografică principalele momente din cariera bisericească a lui Șaguna până la alegerea sa ca episcop al eparhiei ortodoxe a Transilvaniei⁷⁰.

A rămas un apropiat al viitorului episcop. În noiembrie 1847 a trimis lui Barițiu un articol pentru „Gazeta Transilvaniei” în care susținea candidatura lui Șaguna la scaunul episcopal vacant, scriind „aflu acele calități toate în Șaguna”⁷¹. Barițiu nu a publicat articolul, ceea ce l-a supărat pe Vasici, care îi reproșa redactorului brașovean că l-a compromis în fața lui Șaguna, deoarece „i-a scris despre acest articol”. În acest context protopopul Verza i-a spus lui Vasici „că Bariț era cel mai mare antagonist al lui Șaguna”, ceea ce aruncă o altă lumină asupra relațiilor contradictorii dintre cei doi frunțași ardeleni. Atitudinea lui Barițiu l-a determinat pe Vasici să ceară articolul înapoi, pentru a-l trimite lui Șaguna⁷².

Peste o lună sentimentele sale s-au schimbat. Scriind lui Barițiu despre plecarea lui Șaguna la Viena, în 29 decembrie 1847, în finalul scrisorii menționa că „în așa împrejurări, eu sânt cel dintâi carele rog pe Dumnezeu să-l ferească de vâldicia în Ardeal”⁷³.

O scrisoare nedată, tot din decembrie 1847, a lui Vasici către Barițiu, explică afirmația de mai sus. Vasici constata că „făcuta alegere nu place la

⁶⁸ *Ibidem*, p. 323-324.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 463-464.

⁷⁰ *Bariț și contemporanii săi*, vol. II, București, 1975, p. 184.

⁷¹ *Ibidem*, p. 11.

⁷² *Ibidem*, p. 12.

⁷³ *Ibidem*, p. 13.

mulți”, referindu-se la brașovenii nemulțumiți. Verza i-a relatat pe larg atmosfera de la alegere, pe care i-o prezintă și lui Barițiu: „Îmi spune că Popasu au plâns și lui Gherman i-ar fi zis Șaguna «dumneata ești dușmanul meu» și că 26 de protopopi s-au dus la Șaguna și i-au spus că ei dânsului vor da votum. Îmi povesti ce aplauz făcură damele și nemeșii când se citea numele lui Șaguna și că Popasu ar fi zis: «și vicar au intrat în Ardeal cu prevaricațiune și noi nu vom lăsa ca și vlădică să se facă cu prevaricație”. Mărturia lui Verza aruncă o nouă lumină asupra relațiilor lui Șaguna cu Popasu, care a primit numai 11 voturi, ca și asupra atmosferei din jurul sinodului electoral, între altele că baronul Kemeny l-a recomandat „în antișamber”. Toate acestea l-au determinat pe Vasici să încheie: „Șaguna va fi vlădică și mulți din brașoveni nu au drept a vorbi nimeri”. Interesantă este și informația oferită de Vasici, că de Sf. Andrei Șaguna a mers la Rășinari „ca să scoată pre cei doi antagoniști din pusăciunea cea grea de a-i gratula”, referindu-se la contracandidații săi Ioan Moga și Moise Fulea⁷⁴. Afirmația lui Vasici că Șaguna va fi vlădică, înainte de a fi aprobată alegerea de către împărat, demonstrează faptul că Vasici era la curent cu sprijinul de care se bucura Șaguna la Karloviț și la Viena. În 4 martie 1848, Vasici trimitea o scrisoare lui Barițiu spre a o înmâna lui Bălășescu, iar acesta să o prezinte episcopului, prin care demonstra susținerea sa pentru episcop, în pofida intrigilor țesute spre a-l compromite în fața arhiereului⁷⁵.

Favorabil ideii de unificare a celor două biserici românești sub un mitropolit român, în 12/24 aprilie 1851 îi scria dezamăgit lui Barițiu, ca unul ce se situa deasupra partidelor confesionale, „că ura confesională va crește între români și se vor deșchina ca niciodată”. Acuza guvernul că duce o politică aparte pentru a-i dezbină pe români, înființând o mitropolie și două episcopii, „încă și acolo pe unde uniții de abia se cunosc de nume”. Afirma că „dacă mitropolia nu putu fi română, ca unită sau neunită nu ne va ferici” și acuza deputații uniți prezenți la Viena, care prin memoriile lor au favorizat dezbinarea, scriind că „Șuluț cel liberal caută fericirea românilor în unime”. Îi mărturisise lui Barițiu și despre declarația unui intelectual ortodox de frunte, care milita pentru mitropolia ortodoxă, că după înființarea mitropoliei unite „Șaguna e necăjit pentru că s-a adevărit aceea ce era totdeauna adevăr: adică că uniților se cuveni mitropolia”. Critică comportamentul clerului unit și atitudinea mitropoliei greco-catolice, care manifesta tendința de a uni pe toți românii, subliniind pericolul dezbinării naționale, încât „în scurt, nu ne vom întreba de sântem români, ci uniți sau neuniți”⁷⁶.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 16.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 30-34.

În noiembrie 1858, Vasici îi scria lui Barițiu despre polemica lui Șaguna cu Eliad în chestiunea *Bibliei*, apreciind că „s-a[u] întrecut unul pe altul în expresii urâte”⁷⁷.

Pavel Vasici a militat constant pentru apropierea lui Șaguna de mitropolitul Al. Sterca Șuluțiu și de George Barițiu, netezind asperitățile sau domolind atacurile din presă. După ce Popea l-a informat pe Vasici că episcopul era supărat pe Barițiu pentru un articol despre patronat, cu unele aluzii la Șaguna, Vasici s-a străduit să modifice părerea lui Șaguna despre Barițiu și a cerut acestuia să publice un articol despre *Istoria bisericească* a lui Șaguna.

Din primăvara anului 1860 a început să se manifeste nemulțumirea lui Vasici față de politica școlară a lui Șaguna, mai ales că a publicat un articol despre starea școlilor populare din Transilvania în „Amicul școlii”, în care și-a prezentat activitatea școlară⁷⁸. În mai 1860 își exprima speranța că înființarea Asociațiunii îi va apropia pe românii de cele două confesiuni, apreciind că alegerea lui Șaguna ca președinte „e un câștig mare”, dar se temea că Șuluțiu „ne va strica treaba”⁷⁹.

În contextul eforturilor depuse pentru a realiza cooperarea celor doi arhieri în cauza națională, în 20 decembrie îi scria lui Barițiu în legătură cu politica editorială a „Gazetei”: „Eu dară vă mai rog o dată să nu atingeți coarda religiei întru nimica; noi suntem români și ca aceștia să ne înțelegem frățeste, iară nu popește”⁸⁰.

Vasici l-a ținut la curent pe Barițiu despre inițiativele politice angajate de la Sibiu, în general despre situația politică a românilor, fiind alături de Dimitrie Moldovan unul dintre cei care au promovat cooperarea dintre Blaj și Sibiu și apropierea lui Barițiu de Șaguna. A facilitat apropierea și colaborarea dintre cei doi arhieri, care s-au întâlnit în 30 decembrie 1860 la Sibiu. Vasici a participat la consfătuirea din 31 decembrie 1860, unde s-a hotărât întrunirea românilor în conferință națională la Sibiu. Înrautățirea relațiilor lui Vasici cu Șaguna pentru poziția primului în chestiunea școlară, semnalată încă din 1860 l-a determinat pe Vasici să-și exprime temeri pentru menținerea lui în funcția de consilier și inspector al școlilor ortodoxe din Transilvania, pe care o deținea din toamna anului 1850, când a fost numit cu titlul de referent: „Eu sunt mult îngrijit – scria lui Barițiu în 18/30 ianuarie 1861 – pentru existența mea. Episcopul orice, numai postul în care mă aflu nu l-ar mai suferi. Eu, după ce nu aflu alt post amăsurat caracterului meu, voi trebui să mă retrag și să merg în pensie”⁸¹. Peste câteva luni, în mai 1861, scria lui Barițiu că în privința consilierilor școlari s-a

⁷⁷ *Ibidem*, p. 36-37.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 39-40.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 41.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 45.

⁸¹ *Ibidem*, p. 54.

hotărât consultarea ordinariatelor, că Șaguna „zice că se va decide pozitiv, însă mai înainte ar dori o conferință mixtă”⁸².

Divergențele dintre Vasici și Șaguna s-au amplificat, atât pentru poziția fermă a consilierului școlar favorabilă înființării unor școli mixte în comunele în care cele două confesiuni nu puteau să susțină fiecare o școală confesională, cât și pentru susținerea lui Dimitrie Moldovan în funcția de consilier aulic. În urma manevrelor lui Ioan Pușcariu pe lângă Șaguna, acesta a susținut candidatura lui Ioan Bran de Lemeni, cumnatul lui Pușcariu, pentru funcția de consilier aulic, acuzându-l că are în spate pe Șuluțiu, ceea ce l-a determinat pe Vasici să-i scrie lui Moldovan că „denumirea d-tale este sistată”⁸³. Vasici a fost cea mai bună sursă de informații din anturajul episcopului pentru susținătorii lui D. Moldovan, ceea ce l-a determinat pe Iacob Bologa să le ceară discreție absolută, pentru a-l feri de orice bănuială din partea lui Șaguna⁸⁴. Poziția lui Vasici a fost exprimată tranșant în fața episcopului, refuzându-l când acesta a cerut să publice un articol împotriva „Gazetei Transilvaniei”, care îl susținea pe Moldovan⁸⁵.

Dimitrie Moldovan i-a întors serviciul, informându-l pe Vasici, în septembrie 1862, ca și pe Șaguna, că de la cancelarie a mers reprezentațiunea către împărat, „ca deloc să fii reactivat”⁸⁶. Ca urmare a acestei intervenții, Pavel Vasici a fost reactivat prin hotărârea imperială din 9 octombrie 1862. În scrisoarea lui D. Moldovan către P. Vasici, din 6/18 octombrie 1862, prin care îl anunța că a fost reactivat, Dimitrie Moldovan a dat o altă informație interesantă scriind: „Cu mitropolia stăm bine. S-a dat la cabinet și de acolo la Consiliul de stat. Ni se scrie că toate au să se facă în anul curinte, adică aplacidarea sau înființarea mitropoliei, denumirea excelenței sale de conducătoriu ei, conchemarea sinodului, alegerea mitropolitului și celelalte”⁸⁷. Moldovan a fost optimist în această chestiune, deoarece abia în 1863 împăratul s-a pronunțat oficial în favoarea mitropoliei române și a decretat înființarea ei prin scrisoarea de mână din 24 decembrie 1864.

În mai 1862 Dimitrie Moldovan a fost desemnat consilier aulic, cu sprijinul celor doi arhieri. Șaguna și-a modificat poziția anterioară și a susținut pe Moldovan, scriindu-i în 8 mai că „denumirea aceasta este un moment, care face epocă în nația și biserica noastră”. Îi mulțumea și lui Pavel Vasici pentru felicitări, exprimându-și regretul că brașovenii nu l-au felicitat⁸⁸.

⁸² *Ibidem*, p. 62.

⁸³ *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1848-1918. Documente. Vol. V (19 septembrie 1861-24 septembrie 1862)*, București, 2008, p. 308-309 (În continuare *Mișcarea națională*, vol. V).

⁸⁴ *Ibidem*, p. 370.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 380.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 695.

⁸⁷ *Bariț și contemporanii săi*, vol. II, p. 74-75.

⁸⁸ *Mișcarea națională*, vol. V, p. 532.

Episodul Dimitrie Moldovan a scos în evidență încercările de cooperare, dar și elementele de divergență dintre Șaguna și grupul funcționarilor români din mișcarea națională, cu care episcopul a colaborat cel mai mult în perioada 1860-1865. Chiar dacă Vasici aparținea acestui grup prin interese sau afinități ideologice, el nu a fost un reprezentant tipic al acestuia, asumându-și o poziție independentă în plan politic și confesional.

Chiar dacă a fost reactivat în poziția sa de inspector al școlilor ortodoxe, relațiile sale cu Andrei Șaguna nu s-au îmbunătățit, dimpotrivă s-au înrăutățit în cursul anului 1863, mai ales în chestiunea gimnaziului brașovean. Disputa a fost prilejuită de tendința lui Andrei Șaguna de a impune controlul deplin al episcopiei asupra gimnaziului în temeiul autonomiei confesionale, care a contribuit la scăderea calității pregătirii în școlile confesionale⁸⁹.

Critica caracterului confesional al școlilor populare și a autonomiei bisericești în chestiunea școlară s-a intensificat în 1864, când Vasici a oferit informațiile pentru un articol publicat în „Gazeta Transilvaniei”, în care ataca abuzurile autonomiei bisericești⁹⁰. De asemenea a înaintat guvernului și episcopului un raport în care arăta defectele produse școlilor de autonomia confesională. Raportul a determinat guvernul să emită ordinul din 16 noiembrie 1864 către toate magistratele și oficialitățile din țară, care aprecia că școlile ortodoxe „înfățișează icoana cea mai tristă”⁹¹. Ordinul guvernului l-a iritat pe Șaguna și consistoriul sibian care în 10 mai 1865 contesta afirmațiile lui Vasici din raport. Aceste informații l-au determinat pe Șaguna să solicite protopopilor rapoarte privind starea școlilor din fiecare district, publicate în 1865 la Sibiu⁹².

Acest raport al lui Vasici a generat conflictul său deschis cu Șaguna. În 20 mai 1865, scria lui Barițiu că la o întâlnire cu mitropolitul „avui o oră întreagă împunsături și pișcături pentru școale și autonomie...”⁹³. Cu acest prilej, Șaguna i-a mărturisit că „nu va suferi ca să se amestece guvernul sau alții în trebile lui școlare, cari sunt confesionale...”⁹³.

Atacurile lui Vasici la adresa politicii școlare a lui Șaguna s-au repetat și în anul 1866, când consilierul școlar acuza faptul că nu a fost invitat la examenul de maturitate de la gimnaziul din Brașov, considerând vinovat pe Șaguna⁹⁴.

În mai multe scrisori către Barițiu, Vasici se plânga de faptul că postul său era amenințat. Într-un articol publicat în „Albina”, în august 1866, referitor

⁸⁹ Bariț și contemporanii săi, vol. II, p. 79-82.

⁹⁰ Ibidem, p. 86-87. Se referă la articolul *Un cuvânt la timpul său*, semnat X, apărut în „Gazeta Transilvaniei”, XXVII, 1864, nr. 22, p. 86-87.

⁹¹ Grigore Ploșteanu, *Pavel Vasici. Viața și opera*, Târgu Mureș, 2008, p. 222.

⁹² *Vezi Adunarea rapoartelor de la directorii districtuali de școală în Arhidieceza greco-răsăriteană din Ardeal în anul Domnului 1865*, Sibiu, 1865.

⁹³ Bariț și contemporanii săi, vol. II, p. 109-110.

⁹⁴ Ibidem, p. 122-126.

la școlile populare, a fost încorporat și un fragment dintr-un raport școlar al lui Vasici. Prin intermediul unui sârb, articolul a ajuns la cunoștința lui Șaguna, „și de atunci mi s-a făcut vrăjmașul cel mai neîmpăcat” și „precum cam se aude, nu ar mai avea lipsă de mine”⁹⁵.

Relațiile dintre cei doi nu s-au întrerupt totuși, pentru că în octombrie 1867 Șaguna s-a adresat consilierului Vasici pentru un tratat despre grădini și cultivarea lor, pe care să-l folosească preoții și învățătorii ca manual. Vasici a publicat între 1852-1856 în calendarele sibiene un serial pe această temă, iar Șaguna i-a cerut să editeze acel manual⁹⁶. În 31 octombrie/12 noiembrie 1867, Vasici s-a declarat de acord cu editarea tratatului, fără a pune condiții, cerând doar timp de o săptămână pentru revizuirea stilistică a textului. De asemenea cerea și calendarul din 1852, în care a fost publicat începutul tratatului⁹⁷. Cartea a apărut în tipografia arhidiecezană în 1867, sub titlul *Cunoștințe practice despre grădini și cultivarea lor*⁹⁸.

În 28 decembrie 1867, Vasici oferea lui Șaguna tipărirea unei *Istории naturale* în limba română pentru școlile populare, care urma să cuprindă Zoologia cu elemente de antropologie, Botanica, Mineralogia cu elemente de geografie. Cu acest prilej cerea o remunerație pentru „ostenelele auctorului”⁹⁹.

Peste câteva zile Șaguna îi răspundea că este de acord să tipărească *Istoria naturală* fără a-i pretinde să avanseze vreo sumă înainte. Îi propunea să facă prenumerare sau să ceară susținere financiară de la vreun amic sau de la guvernul din București. Șaguna estima costul tiparului și al legăturii la 300 fl. pentru 2.000 exemplare. Îl anunța că înainte de luna aprilie 1868 nu putea începe imprimarea la tipografie, din cauză că aceasta avea în lucru cartea lui Z. Boiu despre grădini și la începutul anului 1868 începea tipărirea cărții lui Șaguna, *Dreptul canonic*. De asemenea preciza că tipografia nu poate „remunera osteneala Măriei Tale”, pentru că misiunea tipografiei „este a înainta literatura națională”¹⁰⁰. Prima parte a acestei cărți a apărut postum la Arad în 1882 sub titlul *Istoria naturală pentru școlile elementare. Partea I*¹⁰¹.

Cu toate acestea raporturile lui Vasici cu Șaguna nu s-au îmbunătățit, dimpotrivă au accelerat ruptura și încetarea oricărei colaborări. Sub impresia apropiatei pensionări, Vasici a trimis lui Barițiu spre publicare articolul *Portretul unui bărbat cameleon*, în care dezvoltă un atac virulent la adresa mitropolitului. În biografia lui Vasici din 1881, Barițiu vorbea de insistența cu

⁹⁵ *Ibidem*, p. 126-127.

⁹⁶ ABMS, Șaguna, 2302 (ciornă).

⁹⁷ ABMS, Șaguna, 2305.

⁹⁸ Grigore Ploșteanu, *op. cit.*, p. 68.

⁹⁹ ABMS, Șaguna, 2307.

¹⁰⁰ ABMS, Șaguna, 2307/1.

¹⁰¹ Grigore Ploșteanu, *op. cit.*, p. 70.

care un „bărbat român de pozițiune înaltă”, se referea la Șaguna, a urmărit pensionarea lui Vasici, înainte de a fi împlinit 35 de ani de serviciu. Pentru aceasta, Vasici nu s-a mai împăcat cu Șaguna până la sfârșitul vieții. Barițiu nu a publicat articolul scris în termeni de o duritate nemaiîntâlnită¹⁰².

În 13 aprilie 1869, Pavel Vasici a primit decizia de pensionare cu începere de la 1 aprilie, sub motivul încetării funcției de consilier școlar¹⁰³.

După pensionare, Vasici s-a stabilit la Timișoara, unde a primit desemnarea sa ca membru de onoare și corespondent al Academiei Române, numit la propunerea lui George Barițiu.

Înainte de moartea arhiereului, în timpul bolii, Șaguna a fost vizitat de Pavel Vasici. I. Pușcariu, care a fost de față, relatează momentul în termenii următori: „Era un moment sfâșietor de inimă să vezi întâlnindu-se și împăcându-se după mult timp doi prieteni învrăjbiți, într-un timp când unul din ei era aproape de mormânt. Așa mi se părea că acum Șaguna a iertat pe Vasici pentru greșeala comisă, căci acesta în timpul critic pentru conservarea caracterului confesional al școlilor noastre, în urma schimbării sistemului politic la anul 1867 a făcut ca alți mai mulți părăsind stindardul mitropolitului Șaguna, cu toate că mitropolitul îi fusese cel mai bun patron și binefăcător”¹⁰⁴.

În 29 iunie 1873 a primit de la Arad telegrama cu știrea decesului lui Andrei Șaguna. „Pătruns de durere”, i-a trimis lui Barițiu o schiță biografică a fostului mitropolit pentru un necrolog, în care a reconstituit principalele momente ale carierei sale până la alegerea sa ca episcop în 1847. În finalul scrisorii, vădit afectat, Vasici a scris: „Domnul Șaguna, bărbatul cel mare, pot zice zburdat, muri așa, adică părăsit de toți în timp mai nefavorit. Mă doare inima după el căci, cum știu eu, ar fi mai putut trăi, după complexitatea trupului său, dar poate că ursita așa a vrut. Iartă-mă că nu sunt în stare în momentul acesta, în care o istorie întreagă stă naintea ochilor mei, a-ți scrie mai multe”¹⁰⁵. Cuvintele din final sunt cel mai frumos omagiu ce putea fi adus marelui arhiereu, care prin activitatea sa a făcut într-adevăr istorie.

Am restituit numai câteva exemple din cooperarea lui Șaguna cu intelectualii sau unii lideri bisericești din Banat, care nu epuizează o colaborare de lungă durată și rodnică, care a contribuit la restaurarea mitropoliei ortodoxe române și la solidarizarea bănățenilor cu programul șagunian de ridicare a bisericii și culturii românilor din Banat și Transilvania.

¹⁰² *Bariț și contemporanii săi*, vol. II, p. 161-164.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 165.

¹⁰⁴ *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1900, p. 429.

¹⁰⁵ *Bariț și contemporanii săi*, vol. II, p. 184-185.

**PRIVATE ARCHIVE OF FREEMASON GENERAL
KLAPKA GYÖRGY. CORRESPONDENCE
CONCERNING PRINCE ALEXANDRU IOAN CUZA
AND THE ROMANIAN PRINCIPALITIES.
(1859 - 1865)**

Varga Attila

Motto:

“I beg you consider that history inevitably would have a verdict against that one who would refuse the so nice role the Providence might have given to him, that is that one of glorifying for ever his own name through providing freedom for two brave peoples.”

(Klapka György to Alexandru Ioan Cuza, 1864)

A good friend, but also an enemy to be afraid of

Originated from a Czech-Moravian family whose mother tongue was German, Klapka György was born in Timișoara, on the 7th of April 1820, and died in Budapest, on the 17th of May 1892. There were lots of professional officers among his ancestors, engineers and generals of a great prestige. Klapka Károly, his grandfather, had emigrated in Hungary under Joseph II, being a soldier initially, a chemist after, and finally he was given a noble rank thanks to his merits. His father, Klapka József¹, came from Arad, he was a judge all his life and asserted himself as a mayor of Timișoara between 1819 and 1833.

When Klapka György was 4 years old he lost his mother so that his uncle Klapka Frigyes who lived at Kecskemét together with his wife Krisztina took charge of him. He received there a severe education as his uncle was a professional officer, rank of lieutenant. The future general followed initially the Piarist Gymnasium in Timișoara, and his first contacts with the rigid military life took place in 1838, as he was matriculated in the Military School at Caransebeș.

In 1842, through the agency of his uncle, he succeeded to leave for Vienna, to enlist in the city guard. He met there and struck up a nice friendship

---

¹ He was born in Arad in 1786 and died there on 13th of May 1863. Besides his main work as a judge, he was the owner of a printing works and also the founder of a library.

with Arthur Görgey. Since that time till the 28th of March 1849, when Kossuth Lajos would give him the rank of a general, he knew a brilliant military career which would be brought to a climax with his heroic resistance at the famous city of Komárom. On the 21st of May 1849, he was named commander of that city which was in fact the last Magyar Revolution bastion after Görgey capitulation at Şiria. On the 3rd of August 1849 Klapka succeeded to repeal the imperial troops attack as far as nearby Pozsony. He occupied the town of Győr after and then returned inside the city. Having realized the inutility of resisting against the imperial and Russian troops, Klapka succeeded to negotiate surrendering in good terms; each one of the city defenders would be free and benefit of a passport to go into exile. Much information on his activity as an expatriate could be found among his private documents.

After some investigations that lasted for long, finally we succeeded to find even his private archive with more than 1,000 documentary pages. 200 of them dwell on his contacts with the Romanian Principalities, with Prince Alexandru Ioan Cuza respectively, without taking in account the 400 pages of his memories in exile. For the first time we also succeeded to find there the documents which attest his affiliation to freemasonry, to the Great Order of Hungary, respectively. It was in, as Master Mason, another great man originated from the Banat, Joanovici György, member of the Magyar Academy of Sciences and deputy of the town of Timişoara for the Pozsony Diet.

There is no information on Klapka György Masonic activity during the revolution. Most of them date from his exile time while he the known general cooperated with the already famous Tűr István². He had contributed to organize the Grand Orient of Hungary, and became Master Mason there in 1871. He negotiated with Alexandru Ioan Cuza in 1861, for weapons transit, and in the case of Klapka György, according to the sources in the Grand Orient of Hungary archive, general Tűr was one of the “open doors” towards the high French diplomatic circles. That was possible as he was married to Wyse Adel Bonaparte, the granddaughter of Napoleon III, and as he had strong relations with the great French and Italian freemasonry. And so can be explained how

---

² Alongside of Schneider Antal, he compelled recognition as one of the toprankers of the Magyar emigration. He fought with general Radeckzy in revolution and went in exile in Switzerland after. As a freemason he succeeded to have a lot of relations even at the highest British political level and took part in the Crimean War. In 1855 he was sent with a diplomatic mission in the Danube lands, but, short time after his return, being denounced, he was put in prison and sent to Vienna. There he was sentenced to death for his revolutionary activity, but the sentence wouldn't be finalized. General Tűr was released as Queen Victoria herself interceded in his favor. See: Varga Attila, *Biserică, Stat şi Franc-masonerie în Banat şi Ungaria (1848-1889)*, vol. I, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut, 2008, p. 35.

Klapka György succeeded to be first and foremost within his great rivalry with Kossuth Lajos during their emigration time, and be the first to obtain the sympathy and support of Napoleon III and House of Savoy³ for the Magyar cause.

The two “Judas”...

Klapka György's correspondence with the Romanians Principalities, with Alexandru Ioan Cuza respectively, should be interpreted using two fundamental keys: one of them concerning an inner aspect, the other one, an extern one, both of them as being specific to the Magyar emigration after 1848 – 1849. The first aspect, thanks to the unpublished sources, for the time being, let us finally clear up an older cliché; according to which, the Magyar post-revolution emigration was allegedly a unitary one. Unfortunately, we could not speak about such a fact. The Magyar emigration was deeply divided in fact since the beginning until the Dualism establishment. There were two great groups, led by Kossuth Lajos one of them, and by Klapka György himself, the other one; the two groups intensely fought for priority, but first of all, for imposing their own program.

I have already mentioned above that in August 1849, the Magyar revolution wasn't yet defeated after Şiria capitulation. Defended by Klapka György and his brave soldiers, the fort Komárom was the last bastion of the Magyar revolution. According to the correspondence, before running in exile Kossuth Lajos ordered Klapka to resist till the fall comes, as he would send him military support from abroad – so that the Magyar revolution could go on. It was Klapka himself who decided the fort capitulation as he knew that he could not cope with Russian and Austrian troops and the battle would be an invalid one. Such a gesture made Kossuth angry as he took it for a deep betrayal like he had done in the case of Artur Gyögey at Şiria. For being good friends since they had been together in Vienna, at the military school, Klapka György and Artur Gyögey were suspected to have played into Vienna hands; therefore Kossuth believed that the Magyar revolution had been sold by the two „Judas”⁴.

---

³ Magyar Országos Levéltár - Budapest, Az 1526 utáni gyűjtemény. Klapka György levéltára. Klapka György iratai (1849-1892). Szabadvéltárak iratok.

⁴ Kossuth Lajos was sure that he could sooner return to the attack against the Austrians and Russians so that immediately after arriving in London, he trust entirely a British officer named Henningsen to go to Komárom and take the city command from Klapka György. When that one arrived, the capitulation had already been signed and Klapka had left for London. Soon after his arrival there he was told about Kossuth's intention and that reality wounded him deeply in his pride. It was the first step towards the end of the former relation between the two brothers at arms for the Magyar revolution

Consequently, it is no surprise if Klapka once arrived in London, Kossuth Lajos refused any contact with him. He preferred to declare his rival a total breaking off. So that, since then, the two men went on in parallel, dividing and organizing differentially the Magyar emigration activity.

Beginning with December 1849, general Klapka started working on his own authority. He made up the so-called “Magyar Committee”, with the support of some former revolutionists in exile, and they prepared a protest and sent it after to the Magyar emigration in Paris. The revolutionists were asked to join the Committee cause. There were some critical stresses relative to Kossuth in the protest. The “Parisians” did not subscribe to the document, so that Andrásy Gyula himself chose to approach Kossuth in person, under the circumstances of those great divergences between that one and Klapka, that Gyula thought to be unsound and to the prejudice of the Magyar emigration. He told Kossuth that reconciliation with his former brother at arms would be more constructive. And that, because: “Klapka, as well as he knows to be a good friend, so he could be a friend to be afraid of⁵”.

On the other hand, according to the Magyar historian Berényi Zsuzsanna Ágnes’ researches⁶, Kossuth became in exile closed to the Anglo-Saxon Freemasonry, while Klapka, it was already mentioned, related to the Grand Orient of Hungary, to that of France and to that of Italy, by general Türr István’s agency. In other words, two Magyar leaders in two different Masonic lodges disputed fiercely the primacy. If speaking about the programs of the two groups in exile, they also were in collision each other. Both of them, naturally, wished to overthrow the politic estate in Hungary and punish Austria for defeating the Magyar revolution, but under distinct visions. Klapka György, Teleki László or the famous Pulszky Ferenc – the future Master Mason of the Grand Symbolic Magyar Lodge⁷ – pleaded fierily for a Danube Estates Federation. So that, according to the sources, they often contacted Nicolae Bălcescu or Ion Ghica in Constantinople. In fact, according to the correspondence we are discussing about, the three ones talked, the night of New Year 1849, to the Turkish ambassador in London on the plan of reconstituting the Great Hungary within a federation, in which the Romanians should have an important role too.

---

ideals. See also: Lengyel Tamás, *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*, Budapest, 1936, p. 6.

⁵ *Ibidem*, p. 7.

⁶ See: Berényi Zsuzsanna Ágnes, *Kossuth Lajos és a szabadkőművesek*, Budapest, Argumentum, 2000.

⁷ He was also one of the brilliant members of the Magyar Academy of Sciences. Once come back in Hungary, in 1866, he was a member of the Deákist Party and simultaneously, director of the National Museum. The same year he became Master Mason of the Grand Symbolic Magyar Lodge.

Kossuth and his group, on the other side, rejected categorically the idea of a federation. They insisted on the old model of a state with equal rights for all the nations but without affecting the great integrity of Hungary. The idea of a federation does not offer them enough guarantees in such a sense, so that Kossuth and his partisans made all their best to sabotage their rivals. In keeping with Klapka's private correspondence, naturally there were attempts of reconciliation, but without serious results⁸. The two ones had already unleashed to a veritable "diplomatic offensive" at the most important European offices; thanks to the diplomatic levers and the open doors he had, such an offensive gave the case to general Kafka.

Even the general approach to prince Alexandru Ioan Cuza, more than Kossuth would ever have succeeded, was not a fortuitous one. The former leader of the Magyar revolution represented the interests of another Obedience, while Klapka György and Türr István were deeply related to the French freemasonry. They were freemasons themselves. The two ones could open enough easily the "communication channel" to reach prince Cuza, by the Grand Orient of France agency. That means to take into consideration some of the 200 documentary pages in Klapka's private archive concerning his contacts with the Romanian Principalities. It is about a long letter sent by Klapka himself to Cuza, on the 15th of June 1864⁹, from Paris.

Fraternal Alliance...

When receiving Klapka's letter, prince Cuza's inner situation was an extremely complicated one; more than this, the relations with his politic opponents, as it is already known, were as strained as possible. Even if the letter presented first of all a series of serious admonitions on how some voices, from inside, fully contributed to Cuza's and his image compromising, mainly abroad, at different diplomatic offices, it was very optimistic in fact. General Klapka

---

⁸ In 1858, at Aix-les-Bains, general Klapka György negotiated together with the right-man of Cavour, the State Secretary Theodoro Santa Rosa, on an Italian-Magyar alliance, as well as on the possibility to make a Magyar legion in order that the Magyars attack Austria. Klapka enjoyed Jérôme Napoleon's support for his demarche and that one promise of a material consistent aid. In spite of such successes, the main Klapka's opponent was but Kossuth himself. It was the reason that, on the 17 of January 1859, general Klapka and Kossuth Lajos met for discussion, but without any concrete result. The last one asked that the new Magyar legion should be lead by him obligatorily. Klapka opposed categorically to such a claim.

⁹ Magyar Országos Levéltár - Budapest, Az 1526 utáni gyűjtemény. Klapka György levéltára. Klapka György iratai (1849-1892). A dunai (román) fejedelemségekkel kapcsolatos szerződések, tervek, levelezés (1859-1892). See the letter from the 15th of June 1864.

expressed his distinct gratitude to the Romanian prince for his open mind and availability to intend to negotiate and understand the stake which had determined a part of the Magyar elite to fight. He said to Cuza: “Convicted by your Highness positive assurances, me, as a Magyar patriot, I believed that I could urge the dispatch of 25,000 weapons to Galați, in 1859. I did it so with a resolute conviction that those weapons would not ever be utilized except for the Danube Countries interest and, specially, for our country. After the peace of Villafranca, our entire military attempt against Austria had to be adjourned. Your Highness ensured me, when telling to me on the 9th of January 1861, that always we could rely on a considerable amount of those weapons the moment that the circumstances would allow us to engage the battle against Austria.”¹⁰

Besides of that, the long letter is an excellent pleading with a deep symbolic terminology. General Klapka emphasized to Alexandru Ioan Cuza that: „now it is the opportunity, maybe the last one, that Hungary, Transylvania and Croatia should throw off the common yoke, and the other Danube countries should avoid the danger of their absorption by the German element and by the Slav one. You, Your Highness, keep in hands the keys of the situation on the Danube where the interests are enormous. You might choice between the alternative of preserving the influence of a hostile and menacing government on the frontiers, or of contributing to create grateful neighbors, whisking to issue a fraternal alliance... a fraternal alliance which should be a mutual guaranty in future, both for the Magyars and the Romanians.”¹¹

The text refers to two fundamental aspects at least. Firstly, the idea of absorption by the German element and the Slav one, Russian, respectively, issued for the first time in the Magyar pre-revolutionary elite discourse whose the main representative was count Széchenyi István. He together with his secretary Hajnóczy József, stood out as noteworthy members of Martinovici Lodge in Pesta. He underlined, not for once, in 1825, that the Magyar language surviving had became the most important dam in front of the Germanizing, and – he also believed – as Hungary was located between the German influence and the Slav one, it was necessary to counteract the danger of the nation dissolving, of its death respectively, by faith in a brilliant future of the Great Hungary.¹²

That idea of the state unity as a “shield” in front of the German and the Slav danger lasted for long and perpetuated in the politic conception of the Magyar Masonic elite in exile. I have already shown above the fact that Kossuth Lajos had followed Széchenyi way when defined his politic program I exile. And that one especially for that he chose to emphasize the idea of the former

---

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ *Ibidem*.

¹² Paul Lendvai, *Ungurii*, București, Ed. Humanitas, 2001. See: the chapter concerning Széchenyi István's life and ideas.

unity as able to ensure the Magyars pre-eminence in a state where the other nations would benefit but larger rights not to affect the integrality of the Great Hungary.

On the other side, general Klapka György also followed the idea of a unity as a “shield” in front of the external danger, but his vision was much developed, and it made the difference. Surpassing the limited sphere of the state with a dominant nation, Klapka draws up a politic complex vision within which the Romanian Principalities had to play a fundamental role, that one of “a bridgehead”, of a “support pylon” of the more eastern point within a complicated regional geo-politics. Just for such a reason he emphasized in his letter sent in June to prince Cuza that he appealed to the Romanian Principalities as the right-man of French and Italian governments; and Cuza’s promises for the Magyar cause could not be for him but a guaranty for a better future of all the Danube countries.

His desire to re-gain Hungary independence by fighting against Austria in Transylvania, but with the support of the Principalities, where: “they should be established the main lines of communication across the country so that the needed weapons could be put together there, serenely and discreetly (...), and transported after through mounts and forests as far as the settled places” denotes the fact that a part of the Magyar elite post-revolution perception on the Romanians and the strategic importance of their territory changed much if compared with the previous period.¹³

The fact that Klapka György himself, the former enemy of the Romanians during the revolution, had to beg Cuza to consider that; “history inevitably would have a verdict against that one who would refuse the so nice role the Providence might have given to him, that is that one of glorifying for ever his own name through providing freedom for two brave peoples” highlights the new phase of the Romanian-Magyar rapports settled at the beginning of the second half of the 19th century.

Certainly, the politic context was another one, but what is more important to be underlined is that the mason elites of the two parts, and not only those,

---

¹³ General Klapka proposal presented to Alexandru Ioan Cuza brings the two leaders in equitable positions to cooperate. The Magyar assurances denote not only his respect but also the key role that the Romanian Principalities were to play within the new project of such a regional re-organizing: “no one except for me and my friends have a much more interest in keeping secret these movements. Your Highness may trust my word, therefore nor of Your disposals and support given to us would get abroad before or after the battle against Austria. Your Highness might confront with no risk to see Yourself be compromised by us.” Magyar Országos Levéltár - Budapest, Az 1526 utáni gyűjtemény. Klapka György levéltára. Klapka György iratai (1849-1892). A dunai (román) fejedelemségekkel kapcsolatos szerződések, tervek, levelezés (1859-1892). See: the letter from the 15th of June 1964.

reached to a superior level of politic growing up, and that one allowed them to tackle the mutual contacts under another point of view. It is an extra-reason now to join to an older remark of the famous Magyar historian, academician Kosáry Domokos. Reflecting on the causes of the Magyar revolution, he asked himself eloquently: “If the Magyar elite had realized that the Romanians, the Serbians and the Croatians reached the same level of their politic growing up as the Magyars did, would it have been a civil war in Hungary under such circumstances? Or, more than this, would it have begun a revolution of such a force?”¹⁴.

---

¹⁴ See: Domokos Kosáry, *Hungary and International Politics in 1848-1849*, Columbia University Press, New York, 2003.

ȘTEFAN MOLDOVAN ÎN CÂTEVA SCRISORI ȘI FRÂNTURI DE ISTORIE

Gheorghe Naghi

Legăturile lui Ștefan Moldovan cu personalitățile de primă importanță pentru istoria poporului român sunt relativ cunoscute și se remarcă cele cu Timotei Cipariu,¹ Alexandru Papiu Ilarian,² Simion Bărnuțiu,³ Stephan Ludwig Roth,⁴ Episcopul Ioan Lemeni,⁵ Mitropolitul Alexandru Sterca Țuțuțiu⁶, Ioan Micu Moldovan,⁷ și cel mai important, George Barițiu,⁸ rămânând cei cu scrie-

---

¹ Liviu Patachi, *Ștefan Moldovan și Timotei Cipariu – Știri inedite*, în *Mitropolia Banatului* (Timișoara), 1957, VII, Nr. 1-3, p. 71-81; Idem, Din corespondența lui Timotei Cipariu ca bibliograf, în *Mitropolia Banatului* (Timișoara), 1964, XIV, Nr. 1-3, p.55-59; Ioan Botezan, *Documente privind istoria învățământului între anii 1850-1860*, în *Sargetia* (Deva), 1971, VIII, p. 119-128; Arhiva personală Timotei Cipariu. *Catalog* întocmit de Ioan Botezan și Alexandru Matei, București, 1982, p. 38, 253-260;

² Emil V. Degan, *O epistolă a lui Alexandru Papiu Ilarian*, în *Unirea* (Blaj), 1905, XIV, Nr. 25, 24 Iunie, p. 208-209; Iosif Pervain, Ioan Chindriș, *Correspondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, Vol. II, Cluj, 1972, p.226-227;

³ Ioan Chindriș, *Simion Bărnuțiu. Suveranitate națională și integrare europeană*, Cluj-Napoca, 1998, p. 355-388;

⁴ Stephan Ludwig Roth, *Gesammelte Schriften und Briefe*, Ed. Otto Folberth, Vol. VII, Berlin, 1964, p.141, 169, 176-177; Michael Kroner, *Stephan Ludwig Roth*, București, 1974, p. 284-285, 292, 293, 299; Stephan Ludwig Roth, *Scrieri, mărturii, corespondență*. În românește de Ioana Crăciun. Prefață de Camil Mureșan, București, 1983, p. 183-184; Pr. Prof. Dr. Milan Șesan, *Ștefan Ludwig Roth, sprijinitorul românilor în 1848*, în *Mitropolia Ardealului* (Sibiu), 1978, XXIII, Nr. 7-9, p. 604-606; Michael Kroner, *Stephan Ludwig Roth und Ștefan Moldovan – ihr Wirken in der Revolution von 1848/1849 im Kokelgebiet*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Wien, 2 (73) Jahrgang, Heft 2/1979, p. 196-211.

⁵ *Revoluția de la 1848 din Transilvania*, Vol. I, Ed. Ștefan Pascu, Victor Chereșteșiu, București, 1977, documentele Nr. 149, 170, 209.

⁶ Arhivele Statului Cluj, *fond personal Alexandru Sterca Țuțuțiu*.

⁷ Arhivele Statului Cluj, *fond personal Ioan Micu Moldovan*; Ioana Botezan, *Correspondența primită de Ioan Micu Moldovan – importantă sursă de documentare științifică*, în *D. Prodan – Puterea modelului*, Cluj-Napoca, 1995, p. 237-249; Ioana Botezan, *Ioan Micu Moldovan*, Vol. II. *Correspondență primită. (A-L)*. *Catalog*, Cluj-Napoca, 1998, 369 p.

⁸ BAR., *Mss. rom.*, Nr. 999, f. 231-338; Serviciul Județean Arhivelor Naționale Cluj (SJAN-Cluj), *fond G. Barițiu*, Nr. 478, 479, 762-773; Iosif E. Naghiu, *Preocupări de istorie bănățeană (o scrisoare a lui Ștefan Moldovan)*, în *Revista Arhivelor*, 1946-

sori răzlețe primite de la Ștefan Moldovan ca Iacob Mureșianu, Ioan Bob[b, pus cu doi de „b” pentru a-l diferenția de episcopul Ioan Bob], Ioan Maniu, Nikolaus Nilles și alți câțiva.

Din vasta corespondență a lui Ștefan Moldovan cu nenumăratele personalități, românești și străine, ne oprim de această dată, la câteva piese aflătoare la Cluj și care au fost trimise de Ștefan Moldovan lui George Barițiu (1812-1893), preotului Ioan Bobb (1834-1867), prefect de studii la Seminarul din Blaj, urmașul lui Cipariu la conducerea tipografiei și Ioan Micu Moldovan (1833-1915), prepozitul din Blaj.

Din prima scrisoare către George Barițiu, aflăm că Ștefan Moldovan este extrem de interesat de *Calendarele lui Barițiu*⁹ iar după ce-l primește pe cel din 1852 este extrem de bucuros fiindcă are colecția completă¹⁰. Interesant de remarcat este onestitatea și caracterul lui Ștefan Moldovan care își aduce aminte de George Duldner, senatorul sas de Mediaș, acum după 50 de ani, care la Mediaș, la sfârșitul revoluției de la 1849, când a plecat Ștefan Moldovan în pibegie în Țara Românească¹¹, acesta i-a salvat scrisorile și cărțile și a mărturisit în ambele scrisori – și cea din 2 Ianuarie 1864 și cea de față, anexa I – că „națiunea română nu mai poate pieri, pentru că are organul său național, *Gazeta*”

Din a doua scrisoare, Ștefan Moldovan îl anunță pe George Barițiu că a primit de la librarul W. Krafft din Sibiu un număr de 7 exemplare, legate, din volumul *Părți alese din Istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă*¹³ din care 4 exemplare le-a dat episcopului Victor Mihali¹⁴ și acesta i-a dat lui Petru

1947, VII, Nr. 2, p. 385-386; *George Bariț și contemporanii săi*, ediție de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș, Ioan Gabor, vol. VI, Editura Minerva, București, 1983, p. 255-359.

⁹ Ion Mușlea, *Calendarele lui Barițiu (1852-1865) cu documente inedite privitoare la editarea, tipărirea și difuzarea lor*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, 1957, II, p.255-261; V. Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, 1966, p. 237-261; *George Bariț și contemporanii săi*, Vol. III, București, 1976, p. 109, n. 10.

¹⁰ Anexa I.

¹¹ Dr. Coriolan Suciu, *Un erou din 1848. Protopopul Ștefan Moldovan din Mediaș*, Blaj, 1933, p. 48; Ștefan Moldovan, *Extras din ziarul vieții mele de la 15 Martie 1848 până la 18 Ianuarie 1849*, în *BAR, Mss., rom.*, 970, f. 2-40; publicat în *Transilvania și cu ortografia actuală* în Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Revoluția de la 1848 în Transilvania în memorialistică*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 309-361.

¹³ *Părți alese din Istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă*, așteptată de Ștefan Moldovan.

¹⁴ Despre episcopul Victor Mihali (ulterior Mitropolit) vezi Luminița Wallner Bărbulescu, *Zorile modernității. Episcopia greco-catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihály de Apșa*, Presa Universitară Clujeană, Cluj- Napoca, 2007, 452 p.

Pop¹⁵ și sp[ectatii] D[om]ni Beșanu¹⁶ și Rezei; iară din celelalte 3. Es[emplare]: lui Liviu¹⁷ și Densușianu¹⁸ și una lui; O scrisoare asemănătoare avem semnalată

¹⁵ *Petru Pop* (1821-1905). A studiat la Blaj și a fost preot în Feneșul Montan și proto-pop al Bobârnei iar din 1859 este numit secretar la Lugoj iar apoi ajunge canonic și prepozit cf. *Diecesa Lugoșului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 136-138.

¹⁶ *Mihai Beșan*, om de cultură și notar public în Lugoj; A colaborat la *Albina* cu *Datinele românilor la înmormântare*, în *Albina* (Viena), 1866, I, Nr. 55, 17/29 August, p. 2; *Albina* (1866), I, Nr. 56, 19/31, August, p. 2; *Albina* (Viena), 1866, I, Nr. 58, 24 August/5 Septembrie, p. 2; M.B., †*Nicolae Popescu, pictorul român*, în *Telegraful Român* (Sibiu), 1878, XXVI, Nr. 6, 17 Ianuarie, p. 21; Autorul M.B., poate fi identificat cu Mihai Beșan, student la Budapesta, colaborator la *Albina* și *Aurora română*. Maria Berényi îl prezintă drept un condeier cunoscut, un fel de critic oficial al acestei ultime reviste, membru activ al Societății „Petru Maior”, un om care „denotă pasiune pentru literatură, inițiere în problemele esteticii, era un spirit critic. Beșan consideră greșită și păgubitoare menajarea la infinit a literaturii mediocre”, cf. Maria Berényi, *Cultura românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000, p. 149-150. Tot el publică prima traducere a lucrării *Gesta Hungarorum* care apare la Sibiu în 1899, cf. Costel Ungureanu, „*Românica*” în *sprijinul cititorilor*, în coord. Anca Sirghie, Sibiu, 2003, p. 39. Au apărut mai multe informații despre el: Mihai Bejan (1838-1908) originar din Bihor, s-a născut într-o familie de intelectuali, iubitoare de cultură și de o înaltă ținută morală. La insistențele tatălui, preot ortodox și a dascălilor din sat, pleacă la Oradea pentru continuarea studiilor. Coleg de școală cu Iosif Vulcan, se remarcă de tânăr cu studii în domeniul istoriei, lingvisticii și etnografiei. După absolvirea facultății de drept din Budapesta și dobândirea unei experiențe juridice în biroul avocatului Emanuil Gojdu, viitorul prefect al comitatului Caraș, Mihai Bejan se stabilește la Lugoj. A tradus din latină *Cronica Notarului Anonim* a regelui Bela și are o activitate jurnalistică bogată, scriind articole pentru reviste și ziare românești și maghiare. Majoritatea lucrărilor le publică în revista „*Aurora Română*” a lui Ioanițiu Niculescu, ce apare la Pesta, în revista „*Familia*” a lui Iosif Vulcan, în revista literar bisericească „*Speranța*” a teologilor români din Arad, în revista „*Albina*” din Viena și Pesta, în ziarul „*Viitorul*”, organ al Partidului Moderat Român, deținut de Iosif Gall, în ziarul „*Dreptatea*” din Timișoara și ziarele „*Drapelul*” și „*Krassó – Szörényi Lapok*” din Lugoj. Dacă publicistica sa de aproape jumătate de secol a fost apreciată de elita română a timpului, nu același lucru s-a întâmplat și pe tărâm politic, unde, nu obține „*aprobarea Românilor, căci el considera încheierea politică a Românilor pe baze naționale de prea izolatoare și propoveduia satisfacerea postulatelor politice...prin o alăturare la vre-unul din partidele specific maghiare*”. (pentru detalii vezi necrologul lui †Mihail Bejan în *Drapelul* (Lugoj), 1908, VIII, Nr. 34, 20 Martie/2 Aprilie, p. 3-4).

¹⁷ *Andrei Liviu Pop* (1816-1898). Originar din Băraii (Bareiu), comitatul Cojocna, a învățat la franciscani, piariști și la Seminarul din Blaj. Între 1842-1847 a fost profesor de retorică la Blaj iar între 1847-1848 de fizică. A fost membru corespondent al Academiei Române și este autorul mai multor cărți, în l. germană, traduceri din latină și predici.

și în 1890, tot pentru Vol. II din *Părți alese...*, de la București și vreo 3 în 1892 pentru urgentarea volumului III. Dintr-o altă scrisoare din 23 Aprilie 1847 către Barițiu – publicată în epistolarul barițian – spunea de cei 4 copii, pe care îi și numește: Lati (așa este ortografiat, în carte, și acum nu am la dispoziție originalul scrisorii deși noi știm acum că se chema Lucreția), Iustin, Emil și Adolfina¹⁹. Ca în timpul revoluției, în 23 Ianuarie 1849 soția să-i mai nască un băiat, la Racovița, jud. Sibiu, botezat Iosif, dar pe care, toți cei 5 prunci cu soția lui, nu a putut-o „îndupleca” să-l urmeze în refugiul din Țara Românească ci au rămas la Ioan Decei din Sibiu iar Ștefan Moldovan în 12 Martie 1849 a părăsit Transilvania (Austro-Ungaria) pe la Turnu Roșu refugiindu-se în Țara Românească. După terminarea revoluției, regăsim copii dar pe ultimul, Iosif și pe soția lui Ștefan Moldovan nu-i mai regăsim, ceea ce ne determină să credem că s-a întâmplat ceva cu ei.

Traseul vieții lui Ștefan Moldovan cunoaște câteva schimbări majore printre care una a fost trecerea din statutul de protopop al Mediașului (cum îl găsim în timpul revoluției) la cea de vicar al Hațegului pentru perioada 1852-1857 după care merge la Lugoj unde în vremea primului episcop al Lugojului, Dr. Alexandru Dobra (1794-1870), ajunge la treapta de preposit capitular în locul lui Teodor Aaron,²⁰ din februarie 1860, pe care nu o mai părăsește toată

¹⁸ *Beniamin Pop Densușianu* (1829-1915), a absolvit teologia la Blaj și a fost profesor la preparandia lui Ștefan Moldovan de la Hațeg, preot în Banat (1857-1860), preot și protopop în Săcărâmb, vicar la Hațeg (1875-1884), și canonic la Lugoj. Amănunte în *Dieceasa Lugojului. Șematism istoric...* Lugoj, 1903, p.140-141; Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 129; *G. Bariț și coteremporanii săi*, op. cit., Vol. VI, p. 358; Ioachim Lazăr, *Beniamin Densușianu (1829-1915). Din viața și activitatea sa*, Deva, 2002, p. 45; Din ce ne aducem aminte, putem menționa că manuscrisul lui Beniamin Pop Densușianu cu refugiarea sa peste munți, în Banat după lupta de la Pischi (Simeria), publicat de Ernest Armeanca, *Însemnările unui tribun din 1848/49: Beniamin Pop Densușianu*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 1931-1935, Vol. VII, p. 514-520 este păstrat în mijlocul unei matricole (unde l-am văzut) dar este publicat cu multe greșeli de Ernest Armeanca. Probabil că Ioachim Lazăr a corectat-o și republicat-o în I. Lazăr, op. cit., p. 181-186.

¹⁹ *George Bariț și coteremporanii săi*, Ediție de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș, Ioan Gabor, Vol. VI, Editura Minerva, București, 1983, p. 268

²⁰ Prepositul *Teodor Aron* (1803-1859), profesor la Gimnaziul din Beiuș (1829-1836), paroh gr. cat. în Arad, cenzor și revizor al cărților românești la Tipografia Universității din Buda. În cele din urmă a fost preposit al Episcopiei Lugojului. A lăsat și câteva lucrări cunoscute în epocă: *Scurt apendice la Istoria lui Petru Maior*, Buda, 1828; *Catehetică practică*, Buda, 1843; *Cuvântări bisericești despre cele șapte de căpetenie pe duminicile păresimilor*, Buda, 1847; *Adnotări din istoria ecleziastică despre urzirea și lățirea credinței creștine între români*, Pesta, 1850; Și presa vremii consemnează cât este de conștiincios „Dl. preposit capitular din Lugoj Ștefan Moldovan care-și publică în „Gazeta” starea fondurilor diecesei lugojene”: ***Esemplu de

viața. Nu trebuie să se uite și greutățile prin care a trecut. Fiindcă după revoluția din 1848-1849 se presupune că a rămas văduv cu 5 copilași mici pe care trebuia să-i rostuiască, sărăcia și gospodăria devastată îl vor urmări. Iar la Lugoj, unde a ajuns datorită meritelor sale obținute după o comportare exemplară ca preot în postul de vicar la Hațeg, va avea o viață foarte grea de care se face responsabil episcopul Alexandru Dobra. Dar pentru a înțelege complexitatea situației revenim la căsătoria fiicei sale celei mai mari, Letiția. În scrisoarea din 11 Ianuarie 1865, Ștefan Moldovan ține să-i comunice prietenului său de-o viață George Barițiu în mare “secret” despre această căsătorie „*fata mea cea mai mare, Lati, în 7 fevr[uarie] sau acuși anul s’a măritat după un june soldat dimis; comite Franc[isc] Norman din Linz, care acum se află cu locuința în Schwanenstadt, Austria Superioară. El este nepot de soră a lui Zychi, cancelarul Ungariei*”. Iar în 8 Octombrie 1865 se va mărita cea mică, Adolfina și care va rămâne la Lugoj, până la moarte, pe când ceilalți copii erau la Izvini și Beiuș²¹ și pe care îi vizitează după 17 ani! Deși a fost o oarecare opoziție a părinților lui din cauza statutului nenobiliar al fetei, până la urmă au încuviințat, Ștefan Moldovan chiar gândindu-se la o intervenție la Monarh cu cele 14 atestate ale sale despre serviciile aduse monarhiei deși „*am urât a îmbla după distincțiuni de orice fel*”, bucurându-se când ginerele lui îl oprește. Un mare român de talia lui Ștefan Moldovan, prieten cu mai toate somitățile românești ale timpului nu ar fi acceptat o căsătorie cu un străin a fiicei sale, decât foarte greu. Dar a fost nevoit din cauza comportamentului neadecvat al episcopului Alexandru Dobra²². Avem consemnată această comportare imorală și pentru istorie, cât și explicația pentru acordul dat de Ștefan Moldovan la căsătoria fiicei sale, comportare pe care o gândește și o recepționează în „simplitatea anemii” sale, fără să se gândească la eventualele consecințe, întâmplările „secrete” fiind expuse lui George Barițiu, pe larg, adică emoționanta poveste de dragoste a

---

imitat, în *Familia* (Pesta), 1869, V, Nr. 22, 1/13 Iunie, p. 262; Fata cea mică a lui Ștefan Moldovan, Adolfina este înmormântată lângă tatăl său, la Lugoj căruia îi și pune crucea de la mormânt în 1925, când moare și ea; *George Bariț și contemporanii săi*, Vol. I, Editura Minerva, București, 1973, p. 112.

²¹ *George Bariț și contemporanii săi*, Vol. VI, Editura Minerva, București, 1983, p. 331.

²² Cu toate că Ștefan Moldovan îi întocmește biografia episcopului Alexandru Dobra, totuși în corespondența sa cu George Barițiu este amintit diferendul cu episcopul Alexandru Dobra dar nu este amintit nici în articolul Nicolae Bocșan, Luminița Wallner Bărbulescu, Camelia Vulea, *Episcopul Alexandru Dobra*, în *Societate și Civilizație în Banatul istoric*, vol. îngrijit de Camil Petrescu, ed. Mirton, Timișoara, 2003, p. 65-80; în testamentul lui Dobra este o referire în legătură cui lasă banii: o mie de florini economei mele Susana Mile care îl slujește din 1836 și cumnatei acesteia, Anei Gujas care de 8 ani îl servea, nici în cartea: Nicolae Bocșan, Camelia Vulea, *La începuturile Episcopiei Lugojului studii și documente*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.

fiicei sale celei mari, Letiția – într-o scrisoare din Martie 1865 (din fondul BAR) – și care se suprapune peste afirmațiile – mult mai parcimonioase – povestite lui Ioan Bobb din anexa III - completând cele afirmate în scrisoarea către Ioan Bobb din August 1864 - și care ne lămuresc, cel puțin, asupra datei căsătoriei, a locației așezării mirilor și a numelui fetei lui Ștefan Moldovan. În ceea ce privește consecințele la care nu s-a așteptat prepozitul nostru le aflăm odată cu depănarea poveștii lui Ștefan Moldovan lui George Barițiu din scrisoarea amintită mai sus din excepționalul epistolar Barițiu și care nu se lasă așteptate „*de când sum în Lugoș, am fost de toate laturile intrigat și la Curtea episcopescă neîncetat descris de un om periculos*“ fiindcă la începutul venirii sale la Lugoj i-a spus prepositului Theodor Aron că „*episcopul [Alexandru Dobra] nu și-au organizat curtea după sunetul canoanelor bisericești (adecă că și-au adus bucătăreasă pe aceea pe care o au ținut în Orade 21 ani și, fiind nemăritată, are vreo 5 prunci în viață, din care o fată mare și acum e în Curte, iară feciorii pe la școale și în vacațiuni pe aici. Aceasta a fost destul ca să mă privegheze cu ochii lui Argus și așa să mă împedeze de a avea vreo influență mai aleasă în lucrurile dioecesane, încât și rugăciunea – pentru orișicine! – de la mine făcută nu era bine primită. Toate lucrurile mele, ce am făcut ca vicariu pe Țara Hațegului era defăimate înaintea tuturor chiar de episcopul meu, numai să-mi micșoreze popularitatea câștigată. Ba încă au demădat secretariului său ca toate oficioasele mai momentoase să le țină ascunse de către mine. În Curte numai acela au avut vază și rămânere mai îndelungată, carele s-au putut lăuda că nu vine la casa mea. Aceasta au dat îndemn curtenilor ca, cu alți amici ai lor, să formeze o societate secretă asupra mea și a fiilor mei, cu scop a ne calumnia fără rușine, și au privegheat, ba s-au opus cu amelinări ca nu cumva cineva din clerici sau din civili să ieie pe fata mea; cu atâta mai puțin ca să se fericească sub aripile episcopului meu. De aci, carele din clerici s'a încumetat a intra la mine au fost persecutat și nimicit. Așa per exemplum Laday [Augustin Laday amintit de Barițiu, *Părți alese*, v. II, p. 37], Daniil Pop, care apoi au fost siliți a trece la statul civil, iară Domșa [Gheorghe Domșa care „nu era nici cu maghiarii, dar nici cu noi nu a votat, spune George Barițiu” *Părți alese*, v. II, p. 37] au trecut la neunire. Au trimis și scrisori defăimătoare, în mai multe laturi, asupra casei mele etc... cu un cuvânt au făcut toate ca să fi statornică turburarea împrejur de Curte, numai că acolo să fie liniște și căsenii să poată vâna grațiile și deregătoriile și vaza întru care se desfătează.*

Mai ales din vara de când – cu deosebită lucrare cerească! – am ajuns prepozit, s-au îngrijit mai tare, din temere că acum lesne poci ajunge, după a lor părere, și episcop și așa au plănuir ca să mă înece cu fetele la casă nemăritate, ca să poată arăta la lume că n-am chivernisit casa bine.

În mijlocul acestor intrigi și a celor mai nerușinate defăimări au venit aici în garnizoană, ca militariu cadet, și comitele Norman. El, la un bal, și-au

pus ochii pe fata mea. Iară eu am îngrădit casa mea de cătră dânsul. Iară el au îndrăznit, câteodată, a schimba vorbe cu ea la fereastră. De aici au urmat intrigi nouă. De la Curte s'au pus în conșelegere cu colonelul de aici, acesta au scris la părinții lui. El, întreat, le-au răspuns ce intențiuni are. De aci, din despunerea părinților, l-au supus colonelul la toate probele militarii, spre a-l abate de la scopul propus, dintre carile cei mai grea au fost că l-au ținut 3 luni în arest de casă. Mai pe urmă l-au strămutat în corecțiune la miliția limitanee banatică și l-au ținut în Teregova un an, sub priveghere. Aici, în fine, îmblând comitele cu multă înțelepciune, l-au aflat neapt de miliție și l-au strămutat în Viena, unde i s'au dat dimisionalele.

El, între acestea toate, au rămas datornic propusului său, și așa au dobândit concesiune de la tatăl lui – acum, ca majorean – a se căsători și i-au dat restul din partea de la repausată mamă-sa, avut spre folosire. După aceasta, comitele, cerându-mi fata, iară eu neprevăzând din partea fiilor nației mele vreun prospect, m-am învoit în căsătoria lor. Episcopul n-au voit a lua parte la solemnitățile besericească a lor, făcându-se bolnav. Secretarul lui²³, Olteanu [viitorul episcop Ioan Olteanu (1839-1877), născut în satul Sintești cu studii la Lugoj, Blaj și Viena, numit la 31 de ani și transferat în 16 Septembrie 1873 la Oradea] au protestat protopopului nostru și canonicilor a-i cununa, chiar în dimineața cununiei, însă acum împlinindu-se 3 promulgațiuni, și aici și în locul nașterii lor, și nefiind nici o piedică, s'au cununat. Și așa, toate intrigile, carele au ținut până în ziua cununiei, acum mai mult n-au mai putut influența, și frații în Christos au rămas cu calculii săi deșerți pentru aceea fată a mea. Însă ei acum continuează intrigile și contra ceștialalte fete....”

Ștefan Moldovan afirmă cu această expunere a poveștii de dragoste a fiicei sale – lungă, sensibilă dar frumoasă – : „*prea tare am ridicat vâlul ce acopere suferințele mele*” cu precizarea „*ce n-am făcut altuia nimănui în lume*” ceea ce este credibil și nu poate fi percepută niciodată în toate relațiile pe care le-a avut că la un moment dat a vrut chiar să plece din această episcopie a Lugojului, unde „*moralitatea e decăzută foarte*”.

Prezentăm și câteva scrisori schimbate cu un alt bun prieten de-al său, prepositul Ioan Micu Moldovan. Aceste scrisori mi le-a semnalat acum 35-40 de ani atenta și distinsa scrutoare a trecutului istoric, Ioana Botezan de la Cluj. Tot ea le-a aranjat în fondurile personale pe care le-a și prezentat ulterior²⁴. În

²³ Viitorul secretar va fi Mihail Nagy (1818-1870). Originar din comitatul Sătmăruului, cu studii la Oradea, în 1857 Alexandru Dobra l-a adus la Lugoj. *Diecesa Lugoșului. Șematism istoric*, p. 130-131.

²⁴ Ioana Botezan, *Fondul de documente Ioan Micu Moldovan*, în *Revista Arhivelor*, 1970, XLVII, Vol. XXXII, Nr. 2, p. 505-516; Ioana Botezan, *Catalogul arhivei personale Ioan M. Moldovan*, în BC, 1990, XIV, p. 263- 274; 1991, XV, p. 175-186;

aceste scrisori sunt consemnate lucruri demne de reținut pentru trecutul poporului român referitoare la interesul lui Ștefan Moldovan pentru lucrarea lui Ioan M. Moldovan [la care a contribuit și el], *Acte sinodali*²⁵, venirea și prezența *Asociațiunii transilvane* în Banat, la Lugoj²⁶ cu un scop politic: în Banat nu s-a înființat o societate culturală, tocmai în virtutea solidarității naționale deoarece „Astra” se considera și a românilor bănățeni iar în ultima scrisoare îl găsim în postura de a se deplasa la Blaj, împreună cu fiica sa cea mai mică, Adolfina, cu prilejul hirotonirii (consacrare îi spun catolicii) întru arhiepiscop al Dr. Dumitru Radu, noul episcop al Lugojului,²⁷ motiv pentru care cere sprijinul lui Ioan M. Moldovan, de a-i reține o „sobiță” la hotelul de acolo, după ce acesta a fost oaspetele său la serbările „Astrei” de la Lugoj, din 1896.

Ștefan Moldovan rămâne o figură emblematică a clerului românesc, personaj distins în luptele național politice ale secolului al XIX-lea, în special în timpul revoluției de la 1848-1849, iubit paroh al Ghirișul Arieșului, vrednic protopop revoluționar al Mediașului, fin observator al celei mai bogate părți a românilor în vestigii istorice ca vicar al Hațegului, distins canonic și preposit al episcopiei greco catolice a Lugojului, bun cunoscător al limbii latine, a celei germane și maghiare cu legături dintre cele mai variate cu personalități ale culturii europene, om distins și cu extrem de mult bun simț, a rămas un tată iubitor, traversând veacul al XIX-lea cu demnitate și întru onoare, cam dispărute astăzi.²⁸

1993, XVII, p. 65/83; Idem, *Ioan Micu Moldovan, Catalog*, Vol. I, *Acte personale*, Cluj-Napoca, 1993, 424 p.

²⁵ Anexa IV, Anexa V. Este vorba despre cartea lui Ioan M. Moldovan, *Actele sinodale ale băsercei române de Alba-Iulia și Făgăraș*, I-II, Blaș, 1869;

²⁶ Anexa VI. Pentru prezența „Astrei” la Lugoj există multă bibliografie din care amintim doar mărturiile celor participanți la eveniment, de atunci: Iuliu Vuia, *Bănățenii și Asociațiunea*, în *Dreptatea* (Timișoara), 1895, II, Nr. 161, 21 Iulie/2 August, p. 1-2; „*Asociațiunea*” în *Banat*, în *Dreptatea* (Timișoara), 1896, III, Nr. 159, 18/30 Iulie, p. 1-2; Dr. Elie Dăianu, „*Astra*” la Lugoj, în *Transilvania* (Sibiu), 1896, XXVII, Nr. VII-VIII, p. 193-197; *Despre „Astra” din Lugoj*, în *Dreptatea* (Timișoara), 1896, III, Nr. 180, 16/28 August, p. 1; Idem, 1896, III, Nr. 181, 17/29 August, p. 1; Idem, 1896, III, Nr. 182, 19/31 August, p. 1; 1896, III, Nr. 183, 20 August/1 Septembrie, p. 1-2

²⁷ Anexa IX.

²⁸ Și pentru că am găsit într-un mod absolut incredibil și neplăcut surprinzător că sunt așa ziși istorici care nu cunosc scrisul unic și caligrafic a lui Ștefan Moldovan, dăm și o scrisoare de-a lui spre exemplificare, semnată de el.

Anexa I

Ștefan Moldovan către George Barițiu, Lugoj, 4 Iunie [18]87, Însemnare autografă a lui Barițiu “Pres. 6 Pres. 6 v[echi][1]887, Lugoj 4, Ștef[an] Moldovan, Răsp[uns], 28 Iunie 1887. SJAN-Cluj, *fond G. Barițiu*, Nr. Inv. 478.

Lugoj 4/5 [18]87.

Magnifice Domnule!

Venerate Amice!

După ce am primit cu prea esternată scriptă Magnificei D[om]niei Tale cu d[a]tul Brașov din 13/3 [18]87 și doritul I Calendariu al D[om]niei Tale de pe 1852. ar fi trebuit îndată să-mi și exprim mulțumirea pentru această grațioasă dăruire; însă cunoscut din ziare, că deja se adună membrii Academiei Române în București, Te am încredințat lui D[umne]zeu, rogându-l să Te susțină sănătos, spre a mai răspândi – prin acel mediu – lumină cunoștiinței despre trecutul și prezentele Națiunii noastre „Urbi et Orbi”. Ci și acum binevoiască M[a]g[ni]fică Domnia Ta a primi de la mine adâncă mea mulțămîtă. Acum dară am colecțiunea întreagă a Calendarelor prin D[omnia] Ta redactate și edate la începutul renașterii literaturii române de la celea cirilice, la cele ale sale proprii.

Și fiindcă mâne – onomasteca prea veneratului nume a M[a]g[ni]ficei D[om]niei Tale binevoiește a mă primi și pe mine între sincerii gratulatori ai D[om]niei Tale; ca pe lângă înaintată – Vă etate de 75 ani – darul cel D[umne]zeiesc se împlinească și restul – bătră pînă la 100 ani cu sănătate statornică și vîgurozitate tînără, ca: pre cum Senatorul din Mediaș **George Duldner** mai înainte de aceasta cu 50 ani intrînd în Magistrat cu prima *Gazeta română a Transilvaniei* subsuoară, a zis către cei prezenți; iată documentul, că de aci înainte nu pot perii românii./f.1v/

Așa și M[a]g[ni]fica D[omnia] Ta să ajungi a vedea Națiunea română crescută și bine disciplinată în bărbatu[l] deplinat ocupînd, locul ce i se cuvine, cu demnitate în concertul popoarelor luminate lăudînd – întru D[umne]zeu- și prea mărind înțeleapta conducere a Magnificei Domniei Tale de’a pururea.

Cu aceasta îmbrătoșîndu-Te și amarei esparte recomandîndu-mă ramîi

Magnificei D[om]niei Tale

Cu totul adict
Ștefan Moldovan
Preposit

Anexa II

Ștefan Moldovan către George Barițiu, Lugoj, 11 Apr[ilie] 1890. Însemnarea autografă a lui Barițiu: “Lugoj-11 Apr[ilie] [1]890. Ștef[an] Moldovan, preposit, cu 10 fl[orini].” SJAN-Cluj, *fond G. Barițiu*, Nr. Inv. 479

Magnifice și Venerate Amice!

Din comisiunea M[a]g[ni]ficei D[omniei] Tale librariului W. Krafft din Sibiu cu d[a]tl 3/III [1]890 din volumului al II al *Istoriei Tran[silva]niei* a adresat la numele meu 7. exemplare legate, din care 4. exemplare le am susternut la Il[ustritatea] Sa D[omnul] Ep[iscop]; și anume 1 es[emplar] pentru Il[ustritatea] Sa, iară celealalte 3. pentru R[everendissi]mul: Petru Pop și sp[ectacii] D[omni] Beșanu și Rezei; iară din celealalte 3. Es[emplare]: unul l'am ținut pentru mine, iară cealalte două le-am transmis fraților can[onici]: Liviu și Densușianu; după acestea eu primind estimata scripta D[omniei] Tale cu d[a]t[u]l 6 Martie [1]890. am notificat în scris Il[ustrisimul] D[omn] Ep[iscop], cu un exemplariu să-l aibă “în semn de reverință „ și ca competență pentru cealalte 3. exemplare să o știe una la mine, că la timpul de către D[omnia] Ta presis să o pociu tramite.

Il[ustritatea] Sa cu cuvântul mi-a spus că în 6/3. și espedat 20 fl[orini] la adresa M[a]g[ni]ficei D[omniei] Tale, și că a reprimat documentele cu D[nea] Ta communicate și că e sigur că aceea sumă sau și primit./f.2/

Acum trecând terminul de cătră D[omnia] Sa pe 8 Apr[ilie] pus în această Sântă zi a memoriei pătimitoare D[omnului] n[ostru] I[isus] H[risto]s – după ce am rogat grația d[umne]zeiască, ca patimile Lui să fie preț de răscumpărare de toate patimile pentru amata și venerata D[omnia] Ta acum la adânci bătrânețe; iară moartea Lui să fie pentru îndelunga viață a D[omniei] Tale înțeleptul și gratuitul conducătoriu al Națiunei noastre – îndată prin asemnatapoștală am espedat 10 fl[orini] pentru celea două esempl[are] nesolvite.

Iară pentru exemplariul la mine rămas întru Domnul prea frumos mulțămesc. Fie! și eu am cărat la năsip, iară D[omnia] Ta ca un înțelept maistor ai ridicat edificiul nepieritor pentru toate timpurile arătând cât știu românii a face și a răbda și deodată – câte nedreptăți au causat dușmanii acestui sânguitor și bun popor, precum din vreamuri așa mai pe sus-în acest scurt interval de 12 ani.

Pe când a ajunge la M[a]g[ni]fica D[omnia] Ta această însemnătură confidențială se va sărba ziua cea luminată a Învierii Mântuitorului lumii din întunerec și umbra morții; de D[umne]zeu ca pacea și bucuria întru Duh, să străbată anemile celea mult cercate ale Neamului nostru. Aceea pace și bucurie să cuprindă de prisosit și prea scumpa anemă a D[omniei] Tale ca așa/f. 3/Învierea D[omnului] n[ostru] I[isus] H[risto]s să Vă fie de folos.

Cu acestea îmbrățoșându-te dulce rămâi

Al M[a]g[ni]ficei D[omniei] Tale

Prea amatului amic

Cu totul adict

Ștefan Moldovan

Preposit

Anexa III

Ștefan Moldovan către preotul profesor Ioan Bob, prefectul studiilor la Seminarul din Blaj, Lugoj, 3/8 [1]864. SJAN-Cluj, Inv. Nr. 9503.

Clarissime Domnule și Frate

Iustin venind acasă mi-au spus, despre o parte, cumcă în darul lui D[umne]zeu Te lauzi cu sănătate, ce mi-au causat multă bucurie; iară despre altă parte mi-au spus cu câtă amoare și cruză l-ai primit, și l-ai condus la celea bune consiliari-ni a se feri de rău; și ca în lipsă de multe ori l-ai împrumutat și cu bani și că acum mai cu samă, când era să vină acasă l-ai ajutat cu 8 fl[orini]. Pentru care toate eu acum, deși mai târziu, vin prin aceasta a-mi prime adânca mea mulțumită și al recomandă și de aci înainte frățestii patronimi. Eu cu trimiterea datoriei aș fi grăbit pre cum se și cuvine, însă nici la mine nu decurg toate după ...și așa e fiindcă am fost trimis la R[everendissi]mul fr[ate] Ilie Vlăssă ca...mai mult decât competență și l'am fost rugat ca....Iustin se i imanează lui Iustin de cale; iară el au fost pornit mai grabă, decât sosirea epistolei mele acolo, așa au ținut mai îndelungat înțelegerea reciprocă, până ce acum mi-am luat îndrăzneală ai mai trimite 3 fl[orini] cu rugare, ca adăugând-mă la cea 5 fl[orini] întrecători, să-i sumită Cl[arisimului] Fr[ăției] sale pentru răfuirea datoriei lui Iustin, și așa au încredințat în frățeasca comfînțelegere socotesc cumcă cu imanuarea epistolei acesteia vei primi și suma împrumutată. Fără eu te rog a mă avea escusat din acestea pentru întârziere.

Unchiul D[omniei] Tale e sănătos, natură cunoscută nu ți-o strămută, el e bun foarte bun, numai din când în când să întrerătă și curiozitatea îl împinge a știi multe și a vorbi multe; și a greși multe; pentru aceea numai atunci e bine și de el, și de/f. 2/ altul-când e singur. Această pentru orientare am însemnat, că să combinezi celea trecute și celea de față, după regulile înțelepciunii, pentru darea de direpțiune celor ce ar fi să fie în venitoriu în seria pretensiunilor familiari de între Domnia Voastră.

Ep[isco]pul nostru e dus la Viena din 23. Iulie, iar mi se împare că au fost în audiență la Împăratul. Pentru Domnia Sa Gherlei – după un an – alegerea sau denumirea de Ep[isco]p stagnează. Mie de 3 săptămâni nu-mi merge prea bine ci D[umne]zeu cel mare a crecat din nimica va îngriși, ca de cumva nu mi-am

scos postată(?) destinată de la providență Sand. Sale, să mă mai susțină și conducă până la răzor, la locul de pausat. Fr[atele] Gavriil Pop pe 54 fețe și au edat *Istoria Banatului*, nu au făcut ce s'au dorit, vei vedea până amândouă. Fii mei Comitele Norman cu Letiția acum de ½ an căsătoriți, laudă Domnului, trăiesc în pace și sănătoși în Schwanenstadt în Austria super[ioară] între Linz și Trehl(?). Adolfina începe a fi fată mare. O! de iar da D[umne]zeu și un noroc mare! Dânsa și Iustin îți sărută mâinile. Soră eu cu acestea îmbrățișându-Te ramâi Clarissi[mul] D[omniei] Tale

sincer frate
 Ștefan Moldovan
 Prepos[it] Capit[ular]

Anexa IV

Ștefan Moldovan către Ioan M. Moldovan, Lugoj, 24 Septembrie 1869.
 SJAN-Cluj, fond Ioan M. Moldovan, Nr. 4519.

Lugoj 24 Sept[embrie] [1]869

Mult Reverite Domnule și Frate!

Cu venerata scrisoarea D[omniei] Tale din 26 I[un]a tr[ecută] pe calea Ordinariatului local am avut onoarea cei rari și distinția ne-așteptată, ca să primesc un exemplar din “Actele Synodali” de fr[ăția] Ta chiar la timpul său edate, pentru care rămân de-a pururea mulțumitoriu. Despre această primire Te-aș fi odihnit și mai în grabă, însă niște nădușeli în pept și din acelea escată slăbire a puterilor și în fine trecute în boală m-au oprit a face aceasta. Acum mulțumită lui D[umnezeu] că mai pociu scrie câte ceva. Eu nu știu oare prenumeratus-au mai mulți, ori ba la oficiul secretarial ep[iscop]esc de aici pentru aceste Acte, însă știu că ne-am prenumerat cu banii gata; prin urmare n'am fi prisos a cerca pe acelea, ca se sustearnă ce e prenumerat.

Cu acestea, asigurându-te că până ce voi viu, și voi avea ceva de îndemâna pentru bineloe public ori când cu amoare ați voi comunica, cu distinsă amoare frățească rămân

Mult Rev[erend] D[omniei] Tale

umilit frate
 Ștefan Moldovan
 preposit

Anexa V

Ștefan Moldovan către Ioan M. Moldovan, Lugoj, 5 [Iunie][1]872. SJAN-Cluj, fond Ioan M. Moldovan, Nr. 4520

Mult Reverite D[omnule] și Frate!

Prin Ilustr[itatea] Sa D[omnul] Ep[isco]p înmânându-mi-se “Actele Synodali” Tom. [al] II lea de cătră M[ult] Rev[erite] D[omnia] Ta la lumină date, care în semn de amintire ai fost așa de bun a mi le tramite; prin aceasta cu toată venerațiunea frățească mă simțesc tare onorat de a și putea esprima, din adâncul animei mele, cea mai călduroasă mulțumită.

Pășesc, cu ajutorul lui D[umne]zeu, și mai de parte, pe calea apucată, de a lumina publicului cu făclia aprinsă a adevărului, eredit de la moși-strămoșii noștri, căci această cale Te va duce la acel loc de liniște al conștiinței, că ce ai potut, pentru binele de comun, cu promptitudine ai și făcut.

Iar acum esorându-ți de la D[umne]zeu sănătate și tot binele, cu destinsă frățească venerațiune rămân Mult Rev[erit] D[omniei] Tale sincer stemătoriu

Ștefan Moldovan

Prepos[it] Capitul[ar]

Anexa VI

Ștefan Moldovan către Ioan M. Moldovan, Lugoj, 17 Iunie 1896. SJAN-Cluj, fond Ioan M. Moldovan, Nr. 4521.

Magnifice și Reverendissime D[omnu]le Canonice

Fiindcă inteligenția din Lugoj pentru primirea „Asociațiunei Tran[silva]ne” pe 27 Aug[ust] c[urent] n[ou] face pregătările cuviincioase deodată m’au întreat, că oare În[altul] Gubern nu se va contraria și acum, precum s’a contrariat decizului adus în Deva de a se ține în Lugoj, sub pretestul că această „Asiațiune” e întărită numai pentru Tran[silvan]ia.

Eu auzind că în Adunarea de la Blaj modificându-se statutele, la acelea susternute În[altului] Gubern acesta încă ar fi pus unele modificări stilistice, care acceptându-se de către Comitetul Asociațiunii, ar fi aplecat a le întări;

Acum fiind timpul scurs, pentru certitudinea inteligenței de aici pe M[a]g[ni]fica R[evren]d[issi]mă D[omnia] Ta rog, a ne da un răspuns cert: “ că

fi-va ori nu va fi concesă ținerea Adunării anuale a Asociațiunei Tran[silva]ne în Lugoj la terminul prefîpt?”/f. 2/.

Sunt, care, se bucură, că s’au proiectat, și Asociațiunea a decis a se estinde și peste părțile locuite de români dincoace de muntele Craiului, căci prin aceasta în faptă au recunoscut contopirea Tran[silva]niei cu vechea Ungaria.

Pe lângă acestea rogându-Vă a fi escusat, că am primit asupra mea această îndrăzneală; și așteptând un discret și confidențial; și esorând grația d[umneze]iască și ca să Vă afle această însemnătură în deplină sănătate, cu destinsă venerațiune rămân

M[a]g[ni]ficei și R[everendi]ssimei D[omniei] Tale
Lugoj 17 Iunie 1896

Cu totul adict frate
Ștefan Moldovan
Preposit

Anexa VII

Ștefan Moldovan către Ioan M. Moldovan, Lugoj, 30 Iulie 1896. SJAN-Cluj, fond Ioan M. Moldovan, Nr. 4522; Mulțumim istoricului Dr. Stelian Mândruț care mi-a retrimis acest document, aflat în această condiție mai modestă.

Magnifice și Reverendissime D[omnu]le Canonic
Frate în X[risto]s Venerate!

Cetind convocarea la Adunarea [generală]ce se va ținea aici în Lugoj...Aug[ust], a[nul] c[urent] mi s’a înseninat....mi se bucură anema că te ...sosit timpul că se avem o .....îmbrătoșa în mijlocul...

Dând dară laudă lui D[umne]zeu...nemenit îmbucurătoriu....[în]țelegere cu Direcțiunea a încortelare, am satorit ca pe M[a]g[ni]fice și R[everen]d[i]ssima D[omnia] Ta, dinpreună cu consorțiul de călătoria, să avem onoarea a Vă aprinde la modesta casa mea, - de la care stă în apropiere precum Hotelul „Concordia” așa și Casa Comitatului și Bisericele românești. Să binevoiască dară M[a]g[ni]fica și R[everen]d[i]ma D[omnia] Ta a accepta acest modest ofert, și dacă cumva va mai avea de lipsă și de a 3-a persoană a o avea lângă sine și aceea cu toată bună voire va fi primită.

Mă voi bucura foarte, dacă Vă ți binevoi a primi această dispozițiune, despre [care] previe să fii încunoștințat. D[umne]zeu ca să Vă dăruiască

sănătate statornică, spre a putea împlini și această chemare cu deplină onorifică
îndestulare – cu frățească venerațiune rămân

Al M[a]g[ni]ficei și R[everen]d[i]ssimei D[omniei] Tale

Lugoș 30 Iulie 1896

cu totul adict frate

Ștefan Moldovan

preposit

Anexa VIII

Ștefan Moldovan către Ioan M. Moldovan, Lugoj, 11 Ian[uarie] 1897.

SJAN-Cluj, fond Ioan M. Moldovan, Nr. 4523

Magnifice și Reverendissime Dle Preposit !

Frate în Christos prea Venerate!

De bucuria nespusă saltă anema mea cunoscând cumcă
R[everen]d[i]ssima Fratia Ta la zioa onomastică a numelui meu ai binevoit ați
aduce aminte de mine.

Aceasta e cea din tăie și mai presus de toate întâmpinare la 40 ani
împliniți ai canoniciei mele și la 37 lea an al Oficiului de Preposit Capitular.

Pentru care grațios și neașteptata întâmpinare din tot sufletul și cugetul
meu îți mulțumesc; și rog pe D[umne]zeu, ca să Te scutească cu deplinirea
grației Sale întreg, sănătos și în pace apărat de tot răul, spre a putea precum în
acest An Nou, așa și în venitoriu a avea parte de tot binele/f.2/până la adânci
bătrânețe, pentru promovarea binelui public al S. Biserice al Prea Veneratului
Capitul Metropolitan, al Ven Cler și popor arhidieceșan și al întregii Provinciei
noastre gr. cat. române; precum și întru ajutorarea Î[nalt] Prea Sântei
A[rhi]ep[iscop]ii întru conducerea Sacrului Său Senat și întru mângâierea
multora!!!

Cu aceste deosebite apreciațiuni pielor rogaciuni și amoarei frățești cu
totul recomandat rămân

Al M[a]g[ni]ficei R[everen]d[i]ssimei D[omniei] Tale

Lugoj, 11 Ian[uarie] 1897

cu totul adict frate

Ștefan Moldovan

Preposit

Anexa IX

Ștefan Moldovan către Ioan M. Moldovan, Lugoj, 21 Apr[ilie] 1897.
SJAN-Cluj, fond Ioan M. Moldovan, Nr. 4524.

Magnifice și Reverendissime D[omnule] Preposite!

Frate în Christos prea venerate!

Prin Ilustritatea Sa D[omnul] Dr. Demetriu Radu Episcop preconizat al Diecesei Lugojului cu d[a]tul [de] 16 l[una] c[urentă][adic ă Aprilie] Nr. 106 pres[idal] fiind invitat, ca la consacrarea sa în 9 Mai împlinindă să ieu și eu parte ca testimoniu legal; eu acel oficiu – cu ajutorul lui D[umne]zeu – bucuros l'am primit; însă bătrânețile mă împiedică ca sengur să călătoresc, ci voi lua lângă mine și pe fata mea Adolfina; pentru care cercustare – rog pe M[a]g[ni]fica și R[everen]d[i]ssima D[omnia]Ta, ca să binevoiești a despune la Hotelul de acolo una sobiță pentru noi amândoi, unde în liniște să mă pot pregăti pentru asistență la Înaltul și Sântul act al consacrării Ilustrității Sale D[omnu]lui Episcop.

Noi vom sosi în Blaj cu trenul vineri în 7 Mai/f. 2/ la 2½ oare d[upă] m[asă] și după consacrare luni noaptea ne vom întoarce acasă.

Rog dară ca să binevoiești a-mi notifica la timpul său cele despuse spre liniștirea mea. Iar până la întâmpinarea în Blaj – rog pe D[umne]zeu ale D[omnului] N[ostru] Is[us] H[risto]s s[ă] le petreci în pace sănătos și ca Învierea D[omnului] X[risto]s să o serbezi ca Preposit capitular la Săn[ta] Metropoliă în Blaj, după cum cu darul lui D[umne]zeu ajutător o am sărbătorit 40 ani ca [și] canonic și 37 ani ca Preposit Capitular în Lugoj.

Cu acestea îmbrățișându-Te cu afecțiune curat frățească și fata mea sărutându-ți dreapta cu totul recomandat pielor rugăciuni rămâi

Al M[a]g[ni]ficei și R[everen]d[i]ssimei D[omniei] Tale

Lugoj în 21/IV [18]97

cu totul adict frate

Ștefan Moldovan

Preposit

COMPONENTE ALE VIEȚII SPIRITUALE ÎN PLASA CARANSEBEȘ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Ioan Munteanu

Plasa Caransebeș deținea o poziție importantă în cadrul comitatului Caraș-Severin și a Banatului istoric. Se întindea pe o suprafață totală de 227.053 jugăre, ceea ce echivala cu aproximativ 131.690 ha sau 131, 69 kmp¹. Acoperea 11, 92% din suprafața totală a comitatului Caraș-Severin și 4, 67 din teritoriul Banatului istoric. Ca populație, în anul 1910 însuma 43404 locuitori, respective 8,17 din totalul persoanelor care trăiau în comitat². Ca subunitate teritorial-administrativă cuprindea 36 localități, plasându-se pe locul doi în comitat, după plasa Făget³. Numeroasele localități din plasa Caransebeș își aveau hotarul în zonele de munte, deal, deal-munte și parțial în câmpie sau câmpie-deal. Vatra satelor relativ restrânsă, dar hotarul cuprindea terenuri întinse pe pantele dealurilor sau versanții munților. Erau acoperite cu păduri și pășuni, aflate în posesia comunităților și incluse, în parte, în circuitul economic⁴. Vetrele satelor se aflau pe văile unor pârâuri sau râuri, în mici depresiuni, la poalele dealurilor sau munților și mai puțin în spațiul de câmpie, având legăturile dintre unele localități mai anevoioase. Fiecare comunitate rurală își trăia propria viață cu tradițiile și obiceiurile ei în ceea ce privea viața socială și apartenența religioasă. Populația din această zonă a Banatului istoric s-a aflat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, într-o etapă istorică când stăruința și preocuparea de a respecta valorile religiei creștine tradiționale, ortodoxe, sunt influențate de mutațiile care survin în dinamica civilizației.

Structura vieții confesionale din plasa Caransebeș în perioada istorică menționată a reflectat realitățile din societate și a receptat interferența mai multor factori importanți, care au generat unele schimbări în orientarea și componența religioasă din comunitățile locale. S-a desfășurat un proces lent de modernizare cu impact real în situațiile existente în domeniile economice, sociale, culturale, spirituale. Se produc mutații în evoluția economică, prin creșterea

---

¹ I. Munteanu, *Banatul istoric. 1867-1918. Așezările. Populația*, vol. 1, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2006, p. 149, 159.

² *Ibidem*, p. 305, 315.

³ *Ibidem*, p. 70.

⁴ I. Munteanu, *Plasa Caransebeșului. Așezări și populație între anii 1867-1918*, în „Biserica și Comunitate în Banat și Transilvania”, Editura Marineasa, Timișoara, 2007, p. 124.

numărului întreprinderilor care foloseau forță de muncă salariată și tehnologie modernă; prin diversificarea ocupațiilor locuitorilor active, prin sporirea interesului și preocupărilor pentru însușirea științei de carte. Sunt noi realități cu consecințe în dinamica demografică și în producerea de mutații în componența etnică a așezărilor din plasă. Progresul, deși lent, a fost evident în majoritatea sectoarelor de activitate umană, având o serie de urmări în mentalul locuitorilor, în viața și orientarea lor confesională.

În definirea componentelor spirituale ale populației din plasa Caransebeș un rol important l-au avut structura sa etnică și modificările produse în evoluția acestuia. Avem în vedere faptul că plasa Caransebeș se definea printr-un caracter precumpănitor rural. Peste 95,94% din suprafață și 82,40% din totalul populației⁵ aparțineau localităților rurale și spațiului mai atașat de conservarea tradiției confesionale. Ca dinamică demografică, între anii 1880 și 1910, constatăm un spor de populație cu 29,51%, respectiv o creștere a numărului locuitorilor cu 9981 persoane. În mediul rural sporul demografic a fost de 24,86%, iar în orașul Caransebeș de 55,41%⁶. S-a datorat unei creșteri naturale relativ lente, mai puțin pronunțate și unui spor real mai consistent, generat de: noile colonizări efectuate în această perioadă; politici de maghiarizare a serviciilor administrative prin încadrarea de persoane neautohtone; asimilări de forță de muncă din afara spațiului plăși ca urmare a dezvoltării activităților economice. Asimilarea forței de muncă a influențat în primul rând dinamica populației și explică evoluția ei diferită în cadrul așezărilor. Au existat localități orientate spre progresul economic prin înființarea de unități cu caracter industrial și în care creșterea numărului locuitorilor este simțitoare. În comuna Măru sunt menționate în anul 1910 un număr de 26 unități cu caracter industrial⁷, iar populația a sporit cu 50,85% între anii 1880 și 1910. În localitatea Ferdinand (Oțelul Roșu) existau 40 unități industriale în anul 1910, iar numărul locuitorilor a crescut cu 41,67% în perioada menționată. În așezarea Glimboca funcționau 15 unități industriale, iar populația a crescut cu 36,02% în anii amintiți⁸.

Recensămintele efectuate în anii 1880 și 1910 pun în evidență realități etnice semnificative din plasa Caransebeș și atestă unele schimbări produse de implementarea factorilor economici și administrativi.

⁵ *Ibidem*, p. 121-123; 127-129.

⁶ *Ibidem*, p. 127-129.

⁷ I. Munteanu, *Banatul istoric. 1867-1918. Ocupații. Economia*, vol. 2, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007, p. 365-366.

⁸ Idem, *Banatul istoric...*, vol. 1, p. 247-249.

Tabel 1. Populația rurală și urbană după limba maternă.⁹

Indi- catori		Nr. %		Total populație după limba maternă. Civilă.																	
				Anul 1880									Anul 1910								
				Total	Ro	Ger	Mag	S.C.	Sl.	Ru.	Alta	N.	Total	Ro	Ger	Mag	S.C.	Sl.	Ru.	Alta	N.
Rurală	Nr.	28433	24286	2445	70	18	453	-	77	1154	3582	30755	3069	898	31	338	41	21	-		
	%	100	25,20	8,60	0,25	0,06	1,61	-	0,27	4,01	100	85,90	8,57	2,51	0,08	0,94	0,11	0,02	-		
Oraș Caran- sebeș	Nr.	4764	2538	1552	302	52	19	-	3	298	7999	3916	2419	1413	82	35	-	134	-		
	%	100	53,27	32,57	6,33	1,09	0,39	-	0,06	6,29	100	48,95	30,24	17,66	1,02	0,43	-	1,69	-		
Total plasa Caran- sebeș	Nr.	33197	26764	3997	374	70	478	-	80	1452	43801	34671	5488	2311	113	373	41	155	-		
	%	100	80,62	12,04	1,13	0,21	1,43	-	0,24	4,33	100	79,16	12,52	5,27	0,25	0,85	0,09	1,86	-		
		Diferență (+/-) între 1910-1880																			
	%										+/-	-	+	+	+	+	-	+	-		
												1,46	0,48	4,14	0,04	0,09	0,58	1,62	4,33		

* Mag=maghiară; Ger=germană; Ro=română; S.C.=sârbă-croată; Sl.=slovacă; Ru.=ruteană; N.=nedeclarat.

⁹ *Ibidem*, p. 356; 401-403.

Cu certitudine, datele oferite de aceste recensăminte cu privire la structura populației în funcție de limba maternă au un anumit grad de relativitate. A fost evidentă preocuparea autorităților statului de a crește ponderea populației declarată de limbă maternă maghiară prin încadrarea în această categorie a unor persoane de origine etnică nemaghiară. Redactorii ziarului *Drapelul* din Lugoj vor preciza după recensământul efectuat în anul 1900: „Comisarii însărcinați cu recenzarea populației au făcut ca și acela care abia bombănește câteva cuvinte ungurești a fasonat limba maghiară ca limbă maternă oficială. În felul acesta, sute și mii de români slabi de înger, parte presionați prin larga și falsă explicare a limbii materne, sunt pierduți din numărul românilor. Câți gornici de pădure, de țarină, gendarme și oficianți publici, mici și mari, cu graiu românesc, de frică să nu-și periclitizeze pita cea de toate zilele, au căzut victimă producerii acesteia fără seamăn”¹⁰. Cu toată relativitatea datelor statistice din recensăminte, autoritățile nu au putut neglija realitatea: plasa Caransebeș constituia un spațiu de locuire preponderant românească. În lumea rurală, populația declarată de limbă maternă română a reprezentat 85,20% în anul 1880 și 85,70% în anul 1910¹¹. Din cele 36 localități rurale care alcătuiau plasa Caransebeș, doar în trei așezări (Lindelfeld, Ferdinand, Caransebeșul Nou) românii nu întruneau majoritatea populației. Existau localități (Cicleni, Zlagna, Turnu Ruieni) în care totalitatea locuitorilor erau români. În alte așezări (Bolvașnița, Valea Bistrei, Dalci, Mal, Ruieni, Zăvoi, Vârciorova, Var) prezența persoanelor de altă limbă maternă decât cea română era nesemnificativă. Implicarea factorilor economici și administrativi este evidentă. În intervalul de timp menționat, ponderea populației germane (un minus de 0,03%) și sârbo-croate (un plus de 0,02%) rămân aproape neschimbate. Ponderea populație românești majoritare înregistrează o creștere doar de 0,70%, iar ponderea populației declarată de limbă maghiară maternă a cunoscut o creștere de zece ori, de la 0,25% la 2,51%¹². Mai sugestivă este evoluția etnică în orașul Caransebeș. Populația românească înregistrează o scădere de 4,32%; cea germană o scădere de 2,33%; cea sârbo-croată o scădere de 0,07%. În același timp ponderea locuitorilor declarați de limbă maghiară cunoaște un spor de 11, 73%, aproape o triplare a numărului acestora, existent în anul 1910 față de anul 1880¹³. Chiar dacă recensămintele nu reflectă corect realitatea etnică, indică totuși consecințele aplicării politicii de maghiarizare în domeniile economic, administrativ, cultural. Cu siguranță, asemenea schimbări, relativ minore s-au integrat și în viața spirituală, determinând unele modificări în proporția avută de diferite confesiuni.

¹⁰ *Drapelul*, Lugoj, I, 1901, nr. 3, din 6/19 ianuarie, p. 2.

¹¹ Potrivit datelor din *Tabelul 1*.

¹² *Idem*.

¹³ *Idem*.

Având o extindere mai restrânsă, situația menționată este prezentă și în unele localități rurale. Construirea de gări în mai multe așezări, întemeierea de unități economice cu profil industrial și bancar, înființarea de prăvălii cu activitate zilnică, dezvoltarea serviciilor publice și a sectorului administrativ au impus integrarea în sfera muncii a unor persoane care posedau o anumită pregătire și calificare. Fenomenul respectiv s-a corelat cu o preferință clară pentru anumite categorii etnice, în special de limbă maternă maghiară sau maghiarizate. Pe această cale, s-au așezat în unele localități persoane singulare, familii, mici grupuri de oameni de altă origine etnică decât a românilor băștinași. Recensămintele din 1880 și 1910 confirmă această realitate. În anul 1880 nu este înregistrată populație maghiară, însă este menționată în anul 1910 în localitățile: Obreja – 22 persoane; Iaz – 17; Voislova – 16; Borlova – 17; Cireșa – 28; Mal – 3; Valea Bistrei – 5¹⁴. Locuitori de limbă maternă germană nu sunt recenzați în 1880, dar sunt menționați în anul 1910 în localitățile: Dalci – 24 persoane; Goleț – 34; Zervești – 8; Buchin – 17; Ruieni – 3; Prisian – 2¹⁵. Populație de limbă ruteană nu este consemnată în anul 1880, dar este recenzată în anul 1910 în așezările: Măru – 28 persoane; Glimboca – 10; Cireșa – 2; Marga – 1¹⁶. În alte localități s-a produs o creștere semnificativă a numărului locuitorilor de limbă maternă maghiară prin implicarea factorilor menționați. Între 1880 și 1910 numărul acestor locuitori a sporit astfel în așezările: Măru – de la 1 la 152 persoane; Ohaba Bistra – de la 2 la 132; Oțelu Roșu – de la 17 la 145; Rusca Montană – de la 18 la 237; Caransebeșu Nou – de la 5 la 36 persoane¹⁷. Consecința acestei evoluții etnice s-a manifestat și în componenta confesională a comunităților respective. În așezarea Măru numărul credincioșilor romano-catolici a sporit de la 22 la 243 (de 11 ori), al evanghelicilor de la 1 la 34; la Oțelu Roșu (Ferdinand) numărul credincioșilor romano-catolici a crescut de la 905 la 1191; la Caransebeșu Nou de la 421 la 665 etc.¹⁸. Mobilitatea etnică nu a fost majoră în localitățile din plasa Caransebeș, dar va influența, într-o anumită măsură, evoluția generală a comunităților și componența lor confesională.

Analiza obiectivă a componentelor din viața spirituală impune și luarea în considerare a apartenenței locuitorilor la principalele activități umane. Constituie o realitate faptul că populația rurală din plasa Caransebeș, în majoritate românească, era precumpănitor agrară. (Tabelul 2).

¹⁴ I. Munteanu, *Banatul istoric...*, vol. 1, p. 354-356.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *A Magyar Korona Országáiban. Az 1881 év elején végrehojtott. Népszámlálás...*, Budapest, 1882, p. 149-159; *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 42, Budapest, 1912, p. 343-353.

Tabel 2. Structura populației după activitățile desfășurate. An 1910.¹⁹

Indicatori	Nr. %	Populație (activă și întreținută) dependentă de									
		Agricultură	Minerit Metalurgie	Industrie	Comerț Credit	Transport	Armată	Lucrători zilieri	Slugi	Servicii publice	Altele
		Număr locuitori									
Rural	Nr.	28229	142	5241	288	580	45	135	183	386	573
	%	78,8	0,4	14,6	0,8	1,6	0,1	0,4	0,5	1,1	1,7
Oraș Caransebeș	Nr.	1899	3	2638	454	727	411	123	283	773	688
	%	23,7	-	33,0	5,7	9,1	5,1	1,5	3,5	9,7	8,7
Total plasă Caransebeș	Nr.	30128	145	7879	742	1307	456	258	466	1159	1261
	%	68,8	0,3	18,0	1,7	3,0	1,0	0,6	1,0	2,6	3,0

¹⁹ *Idem*; I. Munteanu, *Banatul istoric. 1867-1918. Ocupații. Economia*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007, p. 94; 144 (pentru populația activă).

Datele statistice înregistrate la recensământul din anul 1910 atestă faptul că populația rurală a rămas în mare parte (78,8%) orientată spre ocupațiile agricole. Cultiva pământul în zona de câmpie, creștea animale, exploata fondul forestier, dar a rămas consecventă în respectarea tradiției privind atașamentul la o anumită confesiune religioasă. Țăranii, în majoritate români, din plasa Caransebeș, au păstrat orientarea confesională tradițională a familiei, a comunității de care aparțineau. Ponderea ridicată pe care o deținea confesiunea ortodoxă în viața spirituală din plasa Caransebeș se explică și prin atașamentul țăranimii, care alcătua majoritatea populației, la credința religioasă strămoșească, justifică sacrificiile făcute pentru apărarea valorilor pe care această credință le întruchipa.

Existența Episcopiei Ortodoxe Române în orașul Caransebeș, activitatea importantă, complexă, pe care o desfășura în lumea românească, prestigiul de care s-a bucurat în rândul populației, a contribuit, cu siguranță, la orientarea masivă a românilor spre confesiunea ortodoxă. A constituit și o cauză însemnată care justifică ponderea deosebită a confesiunii ortodoxe în viața spirituală a comunităților caransebeșene. Datele statistice incluse în **Tabelul 3** argumentează această realitate.

Tabel 3. Structura populației după apartenența confesională. Anii 1880 și 1910.²⁰

	Localitatea	Anul 1880								Anul 1910							
		Confesiunea								Confesiunea							
		Ort.	R.C.	G.C.	Ev.	R.	U.	Iz.	Alta	Ort.	R.C.	G.C.	Ev.	R.	U.	Iz.	Alta
1	Măru	1320	22	-	1	-	-	8	-	1708	243	30	34	29	1	27	1
2	Ohaba Bistra	681	76	-	13	-	-	-	-	955	201	3	45	20	-	17	-
3	Cireșa	387	-	4	-	-	-	6	-	553	53	-	7	5	1	16	1
4	Valea Bistrei	340	-	-	-	-	-	-	-	504	5	-	-	-	-	-	-
5	Obreja	1676	1	-	-	-	-	11	-	2097	44	-	11	8	-	8	-
6	Bucoșnița	497	12	-	-	-	-	-	-	805	19	1	-	-	-	1	-
7	Bolvașnița	430	-	-	-	-	-	-	-	848	-	-	-	-	-	-	-
8	Borlova	1404	8	-	-	-	-	-	-	1644	9	-	6	5	-	6	-
9	Buchin	504	-	-	-	-	-	-	-	711	21	-	-	-	-	-	-
10	Cicleni	173	-	-	-	-	-	-	-	214	-	-	-	-	-	-	-
11	Ciuta	636	9	1	9	-	-	5	-	705	7	-	-	-	1	-	1
12	Dalci	454	-	-	-	-	-	-	-	559	-	-	-	-	-	-	-
13	Goleț	648	30	4	-	-	-	-	-	743	44	-	5	4	-	1	-
14	Iaz	715	11	-	-	-	-	-	-	793	18	-	-	-	-	2	2
15	Lindenfeld	-	153	-	-	-	-	-	-	-	230	-	-	-	-	-	-
16	Măgura	524	1	-	-	-	-	-	-	738	4	-	-	-	-	2	-
17	Valea Timiș	903	16	2	-	-	-	6	-	1041	11	-	5	5	-	-	-
18	Mal	444	-	-	-	-	-	-	-	538	1	-	-	-	-	-	-

²⁰ A Magyar Korona Országában. Az 1881 év..., p. 149-159; Magyar Statisztikai Közlemények, vol. 42..., p. 343-353 (în contin. M. St. K.).

19	Marga	1611	1	-	-	-	-	-	-	16	-	1852	15	1	1	1	-	5	-
20	Oțelu Roșu	203	905	1	74	5	-	-	-	7	-	418	1191	6	67	4	1	7	1
21	Glimboca	1576	51	-	8	-	-	-	-	-	-	2110	71	22	8	2	-	10	3
22	Prislan	343	-	-	-	-	-	-	-	-	-	464	19	-	1	1	-	6	-
23	Petroșnița	912	11	1	-	-	-	-	-	-	-	1225	6	2	1	1	-	3	-
24	Rusca Montană	1235	1224	3	18	1	1	1	1	4	1	1350	1200	6	41	13	-	4	-
25	Poiana	1027	2	-	-	-	-	-	-	4	-	1310	2	-	-	-	-	-	-
26	Ruieni	609	-	-	-	-	-	-	-	-	-	710	-	-	-	-	-	3	-
27	Turnu Ruieni	394	-	-	-	-	-	-	-	-	-	495	-	-	-	-	-	-	-
28	Zlagna	410	-	-	-	-	-	-	-	-	-	551	-	-	-	-	-	-	-
29	Zervești	587	-	-	-	-	-	-	-	-	-	734	8	-	-	-	-	-	-
30	Voislova	469	5	1	1	-	-	-	-	-	-	612	18	-	2	2	-	4	-
31	Vălișoara	857	-	-	-	-	-	-	-	4	-	1094	13	-	-	-	-	2	-
32	Caransebeș Nou	10	421	-	85	5	-	-	-	-	-	35	665	1	47	-	-	4	-
33	Vama Marga	70	-	-	-	-	-	-	-	7	-	92	2	-	-	-	-	2	-
34	Var	850	6	-	-	-	-	-	-	-	-	1125	-	2	-	-	-	-	-
35	Vârciorova	1213	16	4	-	-	-	-	-	6	-	1345	5	-	-	-	-	-	-
36	Zăvoi	347	1	2	-	-	-	-	-	-	-	496	-	-	-	-	-	3	-
Total Rural %		24865	34,75	23	205	11	1	1	1	81	1	31175	4125	74	285	100	4	134	9
		86,75	12,12	0,08	0,71	0,04	-	-	-	0,30	-	86,81	11,48	0,20	0,79	0,27	0,01	0,42	0,02
Oraș Caransebeș		2611	1772	36	113	26	3	202	1	4041	3015	71	207	246	3	412	4		
		54,80	37,19	0,75	2,37	0,54	0,06	4,27	0,02	50,51	37,69	0,88	2,58	3,07	0,05	5,15	0,05		
TOTAL PLASA CARANSEBEȘ		27476	5247	59	318	37	4	283	2	35216	7140	145	492	346	7	546	13		
		82,19	15,69	0,17	0,95	0,11	0,01	0,88	-	80,20	16,26	0,35	1,12	0,78	0,01	1,28	0,02		

Potrivit înregistrărilor efectuate la recensământul din anul 1910, peste 86,81% din populația rurală, 50,51% din populația orașului Caransebeș, respectiv 80,20% din totalul locuitorilor aflați în plasa Caransebeș aparțineau de confesiunea ortodoxă²¹, situație care o plasează pe poziția a patra între cele 14 subunități teritorial-administrative ale comitatului Caraș-Severin. Din totalul celor 36 localități rurale existente în plasa menționată, confesiunea ortodoxă nu este prezentă într-o singură așezare – Lindenfeld -, colonizată cu populație germană la sfârșitul secolului al XIX-lea. Confesiunea ortodoxă a însumat totalitatea locuitorilor în anul 1880 în 11 așezări (Valea Bistrei, Bolvașnița, Buchin, Cicleni, Dalci, Mal, Prisian, Ruieni, Turnu Ruieni, Zlagna, Zervești) și în doar 5 așezări în anul 1910 (Bolvașnița, Cicleni, Dalci, Turnu Ruieni, Zlagna). În alte 11 localități confesiunea ortodoxă deținea o pondere majoră, numărul celor care aparțineau de alte credințe religioase nedepășind zece persoane în anul 1910 (Valea Bistrei, Ciuta, Măgura, Mal, Poiana, Ruieni, Zervești, Vama Marga, Var, Vânciorova, Zăvoi)²². Predominarea categorică a confesiunii ortodoxe este atestată și de faptul că însuma majoritatea locuitorilor în 33 așezări din cele 36 ale plăși Caransebeș. Excepție făceau așezările Lindenfeld, Ferdinand (Oțelu Roșu) și Caransebeșu Nou, ca urmare a unei evoluții demografice influențată de absorpția masivă de forță de muncă străină. Prezența Episcopiei Ortodoxe Române în Caransebeș a determinat existența unei majorități ortodoxe (54,80% în 1880 și 50,51% în 1910) și în acest oraș dintre cele opt centre urbane ale Banatului istoric, doar în Caransebeș și Kikinda Mare cultul ortodox însuma majoritatea populației. În celelalte centre urbane predomina cultul romano-catolic.

Structura confesională a populației demonstrează faptul că numărul românilor a fost superior celui consemnat la recensăminte în funcție limba maternă. În anul 1910 sunt recenzați în mediul rural 30.755 locuitori români și 14 locuitori sârbi, în total 30.769 persoane²³. Totodată, sunt înregistrate 31.175 persoane de confesiune ortodoxă și 74 aparținând de cultul greco-catolic, în total 31.249 credincioși²⁴. Rezultă o diferență de 480 persoane, favorabilă confesiunilor ortodoxă și greco-catolică, aflate în tradiția religioasă a românilor și sârbilor. Considerăm că se datora unor slujbași din administrația de stat care au acceptat limba maghiară ca limbă maternă, darn u au renunțat să-și exprime apartenența la confesiunile tradiționale în familiile de care aparțineau.

O caracteristică a vieții spirituale din plasa Caransebeș este dată de caracterul multiconfesional al majorității comunităților existente la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Acest caracter se amplifică după

²¹ Potrivit datelor din *Tabelul 3*.

²² *Idem*.

²³ I. Munteanu, *Banatul istoric...*, vol. 1, p. 356.

²⁴ *M. St. K...*, vol. 42, p. 349.

anul 1880 în condițiile diversificărilor care au marcat structurile etnice ale populației. În anul 1880 sunt consemnate 12 localități rurale (Valea Bistrei, Bolvașnița, Buchin, Cicleni, Dalci, Linfenfeld, Mal, Prisian, Ruieni, Turnu Ruieni, Zlagna, Zervești) definite prin existența unei singure confesiuni (11 – ortodoxă, 1 – romano-catolică) pentru că în anul 1910 numărul lor să se reducă la 6 (Bolvașnița, Cicleni, Dalci, Lindenfeld, Turnu Ruieni, Zlagna)²⁵. Fenomenul nu a fost de proporții însemnate ca număr de persoane, dar s-a extins la majoritatea așezărilor din plasă. Din cele 36 localități rurale, în 30 așezări sunt înregistrate în anul 1910 două sau mai multe confesiuni, însumând grupuri restrânse de credincioși. Mobilitatea respectivă s-a datorat stabilirii în localitățile rurale a unor persoane de altă confesiune decât ortodoxă, integrate în servicii ale administrației publice, în activitățile de la căile ferate și din gările nou înființate, în activitățile bancare sau comerciale, precum la cârciume, patroni de prăvălii, la meșteșugari. Este semnificativă situația din orașul Caransebeș unde erau prezente toate confesiunile existente în perioada analizată în Banatul istoric. Numărul persoanelor de altă confesiune decât cea ortodoxă, stabilite în așezările rurale, a fost restrâns și în 13 localități nu a depășit 15 oameni²⁶. Aparțineau de cultele religioase: romano-catolic, evanghelic, reformat, izraelit.

Beneficiind de atașamentul și sprijinul a peste 80% din locuitorii care trăiau în plasa Caransebeș, Biserica Ortodoxă Română s-a bucurat de respectul și prețuirea comunităților ortodoxe rurale și urbană. Existența Episcopiei Ortodoxe Române la Caransebeș, prestigiul dobândit în rândul credincioșilor a contribuit în mare măsură la creșterea autorității acestei instituții religioase.

Localitățile din plasă erau subordonate confesional protopopiatului Caransebeș. În anul 1886 era alcătuit din 40 parohii, cu 10 filii. Grupa toate parohiile din plasa Caransebeș²⁷. Preoții ortodocși, în majoritatea cazurilor, s-au dovedit a fi nu doar îndrumători spirituali ai credincioșilor, ci și sfătuitori în rezolvarea diferitelor trebuințe din viața acestora, oameni direct implicați în realizarea unor cerințe ale comunităților pe care le păstoreau. Ca slujitori onești ai Bisericii au avut parte de respectul locuitorilor, de aprecierea acestora. Este explicația care justifică sacrificiul material făcut, de unele comunități, pentru construirea, sub îndrumarea preoților, de noi lăcașuri de cult, pentru pictarea sau renovarea celor existente. Cu atât mai mult trebuie apreciat acest sacrificiu cu cât în majoritatea localităților populația avea un modest nivel de trai. Sătenii din Ruieni „duc o viață grea, trăind în deosebi din pomicultură și creșterea animalelor”, iar „viața oamenilor din Turnu Ruieni se scurge în luptă cu natura”, preciza autorul lucrării dedicate Eparhiei Caransebeșului²⁸. De aceea, construirea

²⁵ Potrivit datelor din *Tabelul 3*.

²⁶ *Idem*.

²⁷ *Foaia Diecezană*, Caransebeș, I, 1886, nr. 23, din 8/20 iunie, p. 2-4.

²⁸ N. Cornean, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940, p. 504; 589.

de noi biserici și înzestrarea lor corespunzătoare a răspuns nu doar unei cerințe edilitare sau manifestări spirituale, ci a constituit o dovadă de adeziune la cultul religios ortodox, de prețuire a instituției bisericești. Au fost construite Biserici noi, încăpătoare, din cărămidă sau piatră, acoperite cu țiglă sau tablă în localitățile: Cireșa – 1867; Borlova – 1879-1886; Daldi – 1877; Vălișoara – 1882; Iaz – 1892; Mal – 1902-1904; Zlagna – 1907; Măgura – 1912-1913; Cicleni (capelă) – 1912²⁹. Alte Biserici sunt renovate, acoperite cu țiglă sau tablă; înzestrate cu turnuri (Cireșa, Cicleni, Goleț etc.)³⁰. Prin contribuția financiară a credincioșilor s-a asigurat pictarea unor lăcașuri mai vechi (în Daldi, Iaz, Var, Rusca Montană)³¹. Bisericile existente au primit, ca donații, prețioase cărți religioase: Iaz – un Triod din anul 1761; Octoih, 1808; Psaltire, 1811; Măguri – Evanghelia de la Buda, 1814; Zervești – Cazania, 1793; Var – Octoih, 1780, Cazanie, 1754 etc.³². Sfințirea noilor lăcașuri de cult s-a desfășurat cu solemnitate, prilejuind o manifestare a întregii comunități ortodoxe a solidarității cu Biserica strămoșească. În localitatea Borlova, de pildă, noua Biserică s-a ridicat prin contribuția și munca tuturor credincioșilor ortodocși. A constituit „o nouă și strălucită dovadă despre ce este în stare a produce zelul neobosit și buna înțelegere între conducătorii unei comuni”³³. În ziua stabilită pentru sfințire „poporul plin de bucurie și fericire s-a îmbrăcat în haine sărbătorești și de dimineață s-au adunat, cu mic cu mare, la hotarul comunei spre primirea numeroșilor oaspeți în frunte cu P.C.S. părintele protosincol Filaret Musta”³⁴.

Importantă și cu multiple consecințe pozitive a fost implicarea preoților români ortodocși în susținerea unor deziderate ale comunităților pe care le păstoreau. Au acționat cu fermitate pentru apărarea caracterului confesional al școlilor românești, pentru realizarea procesului de învățământ în limba maternă, pentru păstrarea tradițiilor naționale. Preotul Mihail Dragalina (popa Mihai cum îi spuneau sătenii) din Borlova s-a remarcat prin dârzenia cu care a militat pentru susținerea intereselor românești. Ca director școlar nu a acceptat decât predarea în limba română la școala confesională, a acționat mereu pentru păstrarea obiceiurilor de la nunți, botezuri, înmormântări³⁵. De multă stăruință pentru afirmarea culturii naționale a dat dovadă preotul din comuna Obreja. A pus bazele unei biblioteci populare, a înființat un cor bisericesc, a inițiat întruniri cu sătenii la care erau prezentate conferințe de real interes pentru

²⁹ Arhiva Mitropoliei Banatului, fond *Micromonografii*, dosare ale parohiilor; N. Cornean, *op. cit.*, p. 158-611.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² N. Cornean, *op. cit.*, p. 159-611.

³³ *Foaia Diecezană*, Caransebeș, I, 1886, nr. 46, din 17/29 noiembrie, p. 5.

³⁴ *Idem*.

³⁵ Arhiva Mitropoliei Banatului, fond *Micromonografii*, dosar Borlova, nepag.

localnici³⁶. La stăruința preotului din Ohaba Bistra, instituțiile bancare Sebeșana și Banca poporană au oferit gratuit locuitorilor de la sate cărți românești de proză și poezie, seturi din ziarele vremii³⁷. Preotul Ioan Velovan din Rusca Montană a întemeiat o societate culturală românească ale cărei producții artistice au fost prezentate la Lugoj, Timișoara și în diferite localități rurale.³⁸ Preotul din satul Prisian, ajutat de învățătorul școlii confesionale, a înființat un cor bisericesc în anul 1913 și au oferit țăranilor exemplare din ziarele *Românul*, *Drapelul*, *Gazeta Transilvaniei*³⁹.

Atitudinea demnă a multor preoți români ortodocși în susținerea mișcării naționale, în promovarea valorilor culturale românești, în apărarea școlilor confesionale a generat adoptarea de măsuri represive din partea autorităților statului. După declanșarea primului război mondial mai mulți preoți au fost întemnițați sau internați în lagăre. Preotul Eftimie Jian din satul Iaz a fost arestat la 28 iulie 1914 și întemnițat la Caransebeș și Szeged⁴⁰. Preotul Elisei Dragalina din Borlova a fost pus sub pază politică, fiindu-i stabilit domiciliu obligatoriu⁴¹. Preotul Gheorghe Popoviciu din comuna Măru a fost întemnițat, iar preotul Martin Vernichescu a fost arestat și maltrat, fiind acuzat de propagandă pentru realizarea idealurilor naționale românești⁴².

Din complexa implicare a preoților români ortodocși în viața comunităților nu poate fi omisă strădania acestora de a combate „deprinderile păgubitoare” și relele care se manifestau în societate. În discuțiile purtate cu enoriașii, la predicile ținute în Biserică la sărbătorile religioase, adeseori condamnavă practica concubinajului, alcoolismul, luxul exagerat, sărbătorile băbești⁴³.

Importantă a fost activitatea unor preoți pentru susținerea efortului comunităților de propășire economică, de progres material. Au făcut parte, în special, din consiliile de administrație (de conducere) ale instituțiilor bancare, ale asociațiilor destinate valorificării produselor. Mai nou - remarca în anul 1901 redacția gazetei *Tribuna poporului* – preoții au rol însemnat la fondarea unor instituții de credit, care „concurg direct sau indirect la bunăstarea materială a poporului nostru”⁴⁴. Cauza care a generat asemenea situație – considera redacția

³⁶ *Ibidem*, dosar Obreja.

³⁷ *Ibidem*, dosar Ohaba Bistra.

³⁸ Muzeul Banatului Timișoara, *colecția documentară „Nicolae Ilieșiu”*, dosar Rusca Montană.

³⁹ *Ibidem*, dosar Prisian.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar Iaz.

⁴¹ *Ibidem*, dosar Borlova.

⁴² I. Munteanu, V. M. Zaberca, Mariana Sârbu, *Banatul și Marea Unire. 1918*, Editura Mitropoliei Banatului.

⁴³ I. Munteanu, *Banatul istoric. 1867-1918. Școala. Educația*, vol. 3, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008, p. 473-477.

⁴⁴ *Tribuna poporului*, Arad, V, 1901, nr. 238, din 20 decembrie, p. 2.

menționată – o constituia faptul că „preoții au avut multă încredere înaintea obștei poporului român”⁴⁵. Cu siguranță, prezența unor preoți în conducerea unor instituții de credit a fost o realitate. Banca Severineana din Caransebeș are ca membru în consiliul director pe secretarul consistorial, dr. Traian Bădescu, viitorul Episcop al Diecezei Caransebeșului⁴⁶. Prezența în aceste consilii era și o posibilitate de a contribui la ameliorarea condițiilor de trai ale familiilor preoților. Avem în vedere salariul modest al preotului „pe lângă toată crucea și economia era greu a trăi de azi pe mâine, dar încă a mai crește și familia conform pretensiunilor moderne”⁴⁷. Indemnizația primită ca membru al unui asemenea consiliu era, evident, un ajutor pentru familia preotului.

Având adeziunea majorității populației, în special în localitățile rurale, Biserica Ortodoxă Română, slujită de preoți simpli și devotați, s-a menținut în toată perioada existenței regimului dualist austro-ungar, ca o instituție viguroasă și dinamică. În jurul acestei Biserici și a credinței ortodoxe, viața spirituală s-a manifestat în permanență ca un izvor dătător de nădejdi, ca un suport în rezistența față de politica opresivă a autorităților statului, ca un reazăm în apărarea identității naționale și în afirmarea idealurilor de libertate națională.

Biserica Romano-Catolică are adânci rădăcini în Banatul istoric. La mijlocul secolului al XVI-lea însuma 450 parohii, organizate în 7 (șapte) arhidiaconate. Înregistrează un important recul în perioada stăpânirii otomane și în timpul acțiunilor de expansiune ale cultelor promovate de Reforma religioasă. În vremea stăpânirii habsburgice cunoaște o ascendență însemnată în cuprinsul Banatului istoric ca urmare a politicii oficiale, a colonizărilor catolicizante și a persoanelor de confesiune romano-catolică angrenate în serviciile administrației, în activitățile din domeniile economiei, învățământului, culturii. În tot cursul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea va desfășura o activitate complexă, profund implementată în societatea bănățeană, mai cu seamă în comunitățile catolice. Înființarea Episcopiei de Cenad – Timișoara în deceniul patru al secolului al XVIII-lea și politica oficială catolicizantă dusă de oficialitățile vremii va impulsiona considerabil expansiunea confesiunii romano-catolice. La sfârșitul secolului al XIX-lea se aflau în activitate pe teritoriul Banatului istoric patru Archidiaconatus (Cathedralis seu Csanádiensis; 2. Torontáliensis; 3. Karánsebesensis; 4. Krassoensis)⁴⁸. Erau împărțite în 14 Vice-Archidiaconalis: 1. Temesiensis Superior; 2. Temesiensis Medius; 3. Temesiensis Inferior; 4. Billedensis; 5. Zsombolyaensis; 6. Nagy-Kikindaensis; 7. Torontaliensis Medius; 8. Karábesensis; 9. Tehetemplomensis; 10. Pancsovaensis; 11.

⁴⁵ *Idem.*

⁴⁶ I. Munteanu, *Banatul istoric...*, vol. 2, p. 449.

⁴⁷ *Tribuna poporului*, Arad, V, 1901, nr. 238..., p. 2.

⁴⁸ *Schematismus cleri Diocesis Csanádiensis pro anno jubiliari MDCCCC (1900)*, Timișoara, 1900, p. 306.

Oravézaensis; 12. Kvassoensis; 13. Verseczensis; 14. Torontaliensis Inferior. Vice-arhidiaconatul Lipova era subordonat Arhidiaconatului de Arad. Însumau 164 parohii matra și 839 filialibus⁴⁹. Episcopia romano-catolică inaugurează un seminar preoțesc; aduce la Timișoara Ordinul Călugăresc al Surorilor Notre Dame, întreține grădinițe și școli confesionale; înființează asociații de ajutorare a populației sărace etc.⁵⁰.

Din perspectiva expansiunii confesiunii romano-catolice, plasa Caransebeș a avut o situație specială. Prezența masivă a populației românești (peste 85% la sate) în teritoriul plășii; existența Episcopiei Ortodoxe Române în orașul Caransebeș și prestigiul de care s-a bucurat, dezvoltarea economică relativ lentă și concentrată, în special, pe câteva localități, mobilitatea etnică restrânsă au făcut ca influența Bisericii Romano-Catolice în plasa Caransebeș, activitatea ei în cadrul localităților să fie mai redusă decât în alte zone ale Banatului istoric. În anul 1900 se aflau în activitate doar trei parohii motre, la Caransebeș, Ferdinand (Oțelu Roșu), Rusca Montană, care erau centre industriale mai importante cu o numeroasă populație de limbă maternă germană (1004 locuitori în Rusca Montană; 428 la Ferdinand; 1552 în Caransebeș)⁵¹. Filiale ale parohiilor existau în 32 din localitățile rurale. Explicația o aflăm în dispunerea pe localități a populației, în numărul redus al locuitorilor aparținând de această Biserică în majoritatea așezărilor rurale. În anul 1900 numărul de credincioși romano-catolici, depășind 100 de persoane, s-a aflat doar în orașul Caransebeș (2370 locuitori) și în șase localități rurale (Lindenfeld – 261; Mărul – 143; Oțelu Roșu – 1036; Ohababistra – 143; Rusca Montană – 1544; Caransebeșu Nou – 536)⁵². În zece localități rurale nu a fost recenzată populație romano-catolică; în 13 localități numărul credincioșilor aparținând de această confesiune s-a situat între 1-10 persoane, iar în alte 6 localități între 11-20 persoane⁵³. Rezultă că în 29 dintre cele 36 localități rurale din plasa Caransebeș, fie că lipseau credincioși romano-catolici, fie că nu depășeau 20 persoane. O asemenea situație nu îngăduia organizarea mai multor parohii matre, ci desfășurarea de servicii religioase și alte activități prin mijlocirea filialelor. Este și cauza care explică numărul redus de Biserici romano-catolice în așezările din plasă.

Realitatea era diferită în orașul Caransebeș. Deși aici era reședința Episcopiei Ortodoxe Române, prezența în anul 1900 a unei numeroase (31,2%) populații de limbă maternă germană și maghiară (13,5%), rezultat al cumulării

⁴⁹ *Idem*.

⁵⁰ I. Munteanu, *Structuri confesionale în Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea*, în „Călător prin istorie. Omagiu profesorului Liviu Maior”, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2010, p. 341.

⁵¹ *Idem*, *Banatul istoric...*, vol. 1, p. 355-356; 401.

⁵² *Magyar Statisztikai Közlemenyek*, vol. 1, Budapesta, 1902, p. 347.

⁵³ *Idem*.

factorilor economici, administrativi, culturali, a generat o pondere de 36,5% a confesiunii romano-catolice și o mai intensă activitate spirituală a Bisericii respective. Comunitatea romano-catolică din Caransebeș s-a implicat activ în viața orașului, a contribuit la afirmarea activităților meșteșugărești, industriale, comerciale, la progresul mișcării culturale. Aprecierea este valabilă și pentru localitățile rurale în care exista o populație romano-catolică mai numeroasă, constituită în comunități încheiate și cu organizare riguroasă.

Biserica Greco-Catolică își află originea în Banatul istoric încă în secolul al XVIII-lea. Intrasigența ierarhiei de la Carlovitz, legătura puternică a românilor cu credința religioasă ortodoxă tradițională au împiedecat expansiunea confesiunii greco-catolice. Vicariatul înființat la 1777 a fost desființat în anul 1790 datorită numărului redus de credincioși. De abia spre mijlocul secolului al XIX-lea se pun bazele unor comunități aparținând de această confesiune. Înființarea Episcopiei Greco-Catolice a Lugojului la 26 noiembrie 1853 va da un impuls extinderii confesiunii în noi localități, atrăgând o parte din populație. În anul 1891 pe cuprinsul Banatului istoric erau organizate 9 (nouă) protopopiate, incluzând 91 de parohii și 195 de filii⁵⁴. O parte din parohii s-au întemeiat înainte de anul 1867: Lugoj, Balint, Coșteiul Mare, Nevrincea, Dobrești, Păru, Budint, Hitiaș, Racovița, Vermeș, Visag, Zgribești ș.a.⁵⁵. Comitatul Caraș-Severin avea organizate patru protopopiate (Bocșa, Lugoj, Oravița, Vermeș) care cuprindeau 31 parohii, 77 filiale, 18 Biserici, 5 capele, deservite de 33 preoți, 25 docenți, 11 cantori în anul 1900. Însurau 20511 credincioși⁵⁶. Numărul credincioșilor era redus (1-5 persoane) în majoritatea așezărilor caraș-severinene, între care menționăm: Spata, Mănăștur, Fădanac, Hezeriș, Tipari, Bănia, Bozovici, Dalboșeț, Berzasca, Socol, Moldova Veche, Poeni, Vrani, Berliște, Răcăjdia, Socolari, Darova, Honovici, Sintești etc. Doar în 10 (zece) localități din comitat (Ticvanul Mare, Zgribești, Tirol, Vermeș, Păru, Valea Lungă, Dobrești, Visag, Izgar, Nevrincea) credincioșii greco-catolici alcătuiau majoritatea populației⁵⁷.

Prezența Episcopiei Ortodoxe Române în orașul Caransebeș, influența pe care a exercitat-o în populație, legătura strânsă a românilor cu cultul ortodox, au determinat o restrânsă adeziune a locuitorilor din plasa Caransebeș și la confesiunea greco-catolică. În anul 1880 existau credincioși greco-catolici în 10 (zece) localități din plasă, dar numărul lor nu depășeau 4 (patru) persoane într-o așezare. Prin mobilitatea confesională existentă, numărul acestor credincioși a

⁵⁴ Luminița Wallner Bărbulescu, *Zorile modernității. Episcopia Greco-Catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihályi de Apșa*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, Anexa 5.

⁵⁵ D. Radu, *Diecesa Lugojului, Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 215-248.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 572-573.

⁵⁷ *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 42..., p. 343-355.

sporit. În anul 1910 sunt prezenți tot în 10 (zece) localități, dar s-au constituit și două mici comunități greco-catolice, la Măru cu 30 persoane și Glimboca cu 22 persoane. În 6 (șase) localități numărul acestor credincioși nu depășea câte 3 persoane⁵⁸. Prezența redusă a credincioșilor greco-catolici în așezările din plasa Caransebeș a determinat existența unei puteri financiare insuficiente pentru construirea unor edificii bisericești proprii, angajarea de preoți calificați pentru oficierea serviciilor religioase. Datele referitoare la anii 1868, 1877, 1891, 1900 nu consemnează existența unei parohii sau a unei Biserici greco-catolice în plasa Caransebeș⁵⁹.

Serviciul religios se realiza sporadic în case închiriate sau în locuințele private ale locuitorilor. În cale mai multe cazuri, puținii credincioși se deplasau în localitățile cu parohii și preoți pentru a lua parte la celebrarea ceremoniilor religioase. Deși ponderea credincioșilor greco-catolici a fost redusă în toate localitățile, Biserica lor s-a bucurat de respect în rândul populației prin conduita morală a preoților existenți, și implicarea lor în susținerea dezideratelor locuitorilor români, prin integrarea enoriașilor uniți în cerințele comunităților din care făceau parte.

Implementarea factorilor economici și administrativi în dinamica vieții confesionale este atestată mai clar de evoluția cultelor religioase reformat, evanghelic și izraelit.

Confesiunea Reformată își află unele rădăcini în Banatul istoric încă în timpul Reformei. A atras însă puțini credincioși datorită opoziției populației românești autohtone față de noul cult religios. Episcopul calvin impus de Dietă nu a fost recunoscut de preoții și locuitorii ortodocși⁶⁰. În timpul stăpânirii habsburgice, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cultul religios protestant a întâmpinat dificultăți datorită politicii oficiale catolicizantă. Spre anul 1800 se conturează, totuși, existența unor mici comunități protestante, incluzând un număr redus de credincioși. În anul 1825 s-a înființat la Timișoara Parohia Protestantă Unită, îndrumată de pastori evanghelici⁶¹.

În plasa Caransebeș, prezența credincioșilor de confesiune reformată a fost minoră până spre sfârșitul secolului al XIX-lea. În anul 1880 sunt atestați doar în patru localități (Ferdinand, Caransebeș, Rusca Montană, Caransebeșu Nou) și însumau 37 persoane. Situația înregistrează o schimbare treptată ca urmare a integrării de persoane de limbă maternă maghiară și germană, în diverse activități economice, în administrație și unele instituții culturale. Între

⁵⁸ *Idem*, p. 347; 349.

⁵⁹ Luminița Wallner Bărbulescu, *op. cit.*, Anexa 5; D. Radu, *op. cit.*, p. 215-248.

⁶⁰ I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p. 81.

⁶¹ I. Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara Monografie*, Editura Mirton, Timișoara, 2002, p. 499.

anii 1880 și 1910, numărul locuitorilor de limbă maternă maghiară a sporit de la 374 la 2311 persoane, al germanilor de la 3997 la 5488 persoane, echivalând cu o creștere de 517,9%, respectiv de 37,3%⁶². Consecința a fost un spor confesional reformat masiv. Între anii 1880 și 1910 numărul credincioșilor de confesiune reformată a crescut de la 37 persoane la 346 persoane (cu 835%) în plasa Caransebeș. Erau prezenți în 14 așezări, alcătuind trei mici comunități în localitățile: Măru – 29 persoane; Ohababistra – 20; Rusca Montană – 13⁶³. În celelalte așezări însumau doar 1-8 persoane.

Confesiunea evanghelică a înregistrat o evoluție aproape similară. La recensământul din anul 1880 este înregistrată existența de credincioși aparținând de cultul evanghelic în 9 (nouă) localități (inclusiv orașul Caransebeș), însumând 318 persoane (0,95%). La recensământul din anul 1910 este menționată prezența lor în 15 localități, alcătuind mici comunități în așezările: Măru – 34 persoane; Ohababistra – 45; Obreja – 11; Ferdinand – 67; Rusca Montană – 41; Caransebeșu Nou – 47⁶⁴. În celelalte localități existau ca indivizi izolați sau în grupuri de 2-6 persoane. Atât enoriașii reformați, cât și cei evanghelici nu dispuneau de parohii și Biserici proprii, activitatea religioasă desfășurându-se fie în unele capele, dar mai ales în casele particulare. Constituirea micilor comunități reformate s-a produs în localitățile care au cunoscut un progres industrial și comercial mai însemnat, prin atragerea forței de muncă, cu prioritate de persoane de limbă maternă maghiară și germană. Credincioșii de confesiune reformată și evanghelică s-au integrat în viața comunităților unde s-au stabilit, au participat la organizarea de acțiuni caritative și culturale, au susținut efortul de progres economic al locuitorilor.

Cultul Mozaic a avut un număr relativ important de credincioși în comitatul Caraș-Severin, respective 2505 locuitori recenzați în anul 1910⁶⁵. În majoritatea localităților s-au aflat în număr redus, câte 1-6 persoane. Doar în câteva așezări (Făget, Caransebeș, Orșova, Reșița, Oravița), care ofereau posibilități sporite de afaceri comerciale, ponderea lor a depășit o sută de persoane⁶⁶. S-au stabilit ca locuitori care aveau în proprietate prăvălii, cârciumi, sau ca practicanți de diferite meserii și afaceri cămătărești. Erau indivizi izolați sau grupuri de câteva familii așezate între locuitorii băștinași. În plasa Caransebeș procesul de modernizare și extinderea activităților economice a determinat și o expansiune de credincioși evrei spre mai multe localități. Dacă la recensământul din 1880 sunt consemnați în 12 așezări, în 1910 este menționată prezența lor în 22 localități din plasa Caransebeș. Mai numeroși erau doar în orașul Caransebeș

⁶² I. Munteanu, *Banatul istoric...*, vol. 1, p. 356; 401.

⁶³ Potrivit datelor din *Tabelul 3*.

⁶⁴ *Idem*.

⁶⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 42..., p. 343-355.

⁶⁶ *Idem*.

(412 persoane) în anul 1910 și în câteva așezări rurale: Măru – 27 persoane; Ohababistra – 17; Cireșa – 16; Glimboca – 10⁶⁷. Deși erau dispersați în localități, s-au integrat în activitățile desfășurate de populația băștinașă, mai cu seamă în realizarea de programe economice, culturale, sociale⁶⁸. În anul 1893 și-au văzut împlinită dorința de a avea o sinagogă în Caransebeș. Construită în apropierea centrului orașului, are o valoare arhitecturală deosebită⁶⁹. Evreii cu aptitudini muzicale s-au integrat în activitatea formațiunilor corale românești, iar la Caransebeș au sprijinit material ridicarea monumentului dedicate lui C.D. Loga⁷⁰.

Recensămintele din anii 1880, 1900 și 1910 nu înregistrează prezența unor credincioși nazarineni și bapțiști în plasa Caransebeș⁷¹.

Componentele vieții spirituale din plasa Caransebeș îi definesc caracterul de multiconfesionalitate. Pe acest fond general s-a suprapus predominarea confesiunii ortodoxe, urmată de cea romano-catolică, care întruneau, împreună, 96,46% din adeziunea spirituală a locuitorilor. S-au încadrat în activitățile economice ale comunităților, în organizarea de manifestări culturale, spirituale și umanitare în cuprinsul localităților. Structura confesională a fost determinată de componența etnică a populației și influențată de implementarea unor factori economici și administrativi. Aceasta explică amplificarea stratificării confesionale la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea prin creșterea ponderii cultelor religioase evanghelic, reformat și izraelit.

---

⁶⁷ *Idem.*

⁶⁸ I. Popescu, *Comunitățile evreiești din Banat. Secolele XVIII-XIX*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007, p. 229.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 150.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 230-231.

⁷¹ *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 1, Budapesta, 1902, p. 346; vol. 42, p. 347-349.

DESPRE ISTORIOGRAFIA SOCIETĂȚII StEG¹ ȘI A INDUSTRIEI MONTANISTICE DIN BANAT

Rudolf Gräf

Costin Feneșan este unul dintre cei mai autorizați istorici ai Banatului, el fiind unul dintre puținii istorici români care și-a îndreptat atenția asupra istoriei industriale a Banatului montan. În semn de omagiere a activității sale științifice tocmai în acest domeniu, publicăm mai jos un material dedicat surselor și istoriografiei industriei miniere și metalurgice din Banat din cea de -a doua jumătate a secolului al XIX-lea și din primele două decenii ale secolului al XX-lea. Este o perioadă care se confundă, de fapt cu epoca StEG din Banat, motiv pentru care atenția ne-a fost îndreptată spre sursele și literatura de specialitate a StEG din Banat.

1. Izvoarele arhivistice din România²

Studierea istoriei industriei bănățene din cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele două decenii din secolul al XX-lea (1855-1920) este indisolubil legată de istoria StEG din Banat. De aceea studiarea industriei montane se identifică cu studiarea StEG. Acest subiect oferă cercetătorului, un vast material de arhivă depozitat în instituțiile de stat din România, dar și în arhivele din Viena și Budapesta. Ne vom referi, în continuare, succint, la izvoarele arhivistice existente în România. Fondul StEG de la Arhivele Statului din Viena este, conform afirmației lui Alexander Krischan, inaccesibil datorită faptului că încă nu este prelucrat³. De altfel și autorul ultimei monografii dedicate firmei succesoare a StEG, Austria Email AG⁴, deplânge dificultățile întâmpinate la documentarea monografiei amintite menționând raritatea și mai ales lipsa de relevanță a documentelor găsite în arhivele vieneze.

---

¹ K.K. privilegierte österreichische Staatseisenbahngesellschaft. (Societatea privilegiată cezaro-crăiască de căi ferate ale statului)

² Studiul de față reprezintă o formă modificată a capitolului referitor la istoriografia StEG din lucrarea mea de doctorat: *Domeniul bănățean al StEG 1855-1920. Din istoria industrială a Banatului montan*, Editura Banatica, Reșița, 1997.

³ Alexander Krischan, *correspondență privată*.

⁴ Dr. Thomas Prüfer, *Dampf, Stahl und heißes Wasser, 150 Jahre Austria Email, Korneuburg 2005*, p. 5.

Pe de altă parte, Monika Faber, atrage atenția în „Chroniques Allemandes”, nr.11⁵, asupra unei surse istorice insuficient valorificate, cea a fotografiei industriale din epocă.

Împreună cu Werner Kremm am făcut eu însumi apel la acest tip de izvor, editând în anul 1997 un catalog „Hermann Heel” unul dintre cei mai importanți și prolifici fotografi ai industriei băănățene din perioada interbelică⁶.

1.1. Arhivele

Cel mai bogat fond de izvoare referitoare la perioada StEG din țară se află la „Serviciul Județean Caraș-Severin a Arhivelor Naționale-Caransebeș”, și anume la Colecția de documente StEG, care cuprinde documente, manuscrise, tipărituri, hărți, planuri, schițe ce se întind în timp pe o perioadă cuprinsă între anii 1855-1923. Inventarul „Colecția de documente StEG” de la arhivele din Caransebeș are 130 de poziții însumând 4744 de pagini manuscrise sau tipărite. Bineînțeles că documentele din această colecție au o valoare inegală. Cele mai importante sunt marile protocoale de predare-primire ale minelor, uzinelor și domeniilor din diferite centre către StEG, sinteze ale stării de fapt a patrimoniului industrial băănățean la mijlocul secolului al XIX-lea, conținând informații esențiale despre situația financiară a uzinelor, asupra producției, a potențialului demografic, a dotării tehnice, a formelor de organizare a învățământului, a patronatului, a domeniilor (cu date concrete asupra dimensiunii, productivității și rentabilității comunelor aparținătoare de uzine), apoi rapoartele și dările de seamă anuale (incomplete însă), diferitele descrieri monografice realizate cu diverse ocazii aniversare, dintre care se detașează cea făcută de către șeful inspectoratului silvic, Josef Wessely, pentru anii 1855-1858⁷, apoi diferitele „Orts geschichten”- istorii ale localităților montane, documentele referitoare la problemele sociale (Bruderlade), la sistemul silvic etc.⁸.

La baza acestor protocoale de predare au stat materialele elaborate de erar în perioada anterioară, concretizate în așa numitele „Ethnographisch-topographische Beschreibungen”.

Mult mai puțin succes are o descindere în arhivele de la Timișoara unde consultarea fondului Direcției Miniere Bănățene sau a Arhivelor Militare poate

⁵ Monika Faber, *Industriefotografie im Vielvölkerstaat. Ein Beispiel aus dem Banat*, „Chroniques Allemandes”, Revue du CERAAC nr.11 ELLUG, Grenoble, 2006/2007.

⁶ Rudolf Gräf, Werner Kremm (edit.), *Katalog Hermann Heel, 1895-1964*, ADZ, București, 1997.

⁷ S.J.C.S.A.N., Colecția de documente StEG, nr.48/1855, Josef Wessely, *General Statistik der Banater Domäne nach dem Stande von 1855-1858*.

⁸ Ele au fost folosite de Carmen Albert, *Cercetarea monografică în Banat (1859-1948)*, Reșița, 2002 și de Valeriu Leu, *Memorie, memorabil, istorie în Banat*, Editura Marineasa, Timișoara 2006.

fi benefică pentru cercetătorul industriei montane bănățene din secolul al XVIII-lea⁹, dar este mai puțin productivă pentru cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Direcția Generală a Arhivelor Statului din București este și ea posesoarea unui bogat material de microfilme făcute după documente aflate în arhive vieneze și maghiare, dar irelevante pentru tema noastră. Tot la aceeași Direcție Generală se află și fondul UDR, un fond foarte interesant pentru istoria industriei bănățene din perioada interbelică.

Arhiva Muzeului Banatului Montan din Reșița conține și ea o frumoasă colecție de documente și manuscrise, hărți și planuri miniere.

La Budapesta trebuie să fie documente interesante în special pentru perioada de după 1882, când a avut loc reorganizarea societății și a fost creată o direcțiune StEG și la Budapesta.

De un real folos ne-a fost arhiva fostului Combinat Minier Banat Anina¹⁰, care adăpostește o serie de documente și manuscrise, hărți și planuri de o importanță excepțională. Amintim printre acestea doar planurile căii ferate Baziaș-Oravița-Anina, dar și valoroasa colecție de hărți miniere din secolul al XVIII-lea, care au fost preluate de StEG de la erar odată cu patrimoniul industrial.

Pe lângă arhivele de stat, oferă tot timpul surprize plăcute unele mici arhive sau colecții particulare scăpate de ochiul vigilent al securității în perioada comunistă. Acestea au fost uneori salvate de la distrugere, așa cum s-a întâmplat în anul 1949, când dr. Perianu Gheorghe, șeful Secției juridice la Direcțiunea silvică și domenală a UDR, a reușit să salveze de la ardere câteva protocoale StEG de cea mai mare importanță, de asemenea o serie de hărți miniere, ajunse între timp în arhiva Muzeului Banatului Montan din Reșița¹¹. Din păcate, multe documente, despre care se știe sigur că au existat, au dispărut, fiind, ori distruse în mod intenționat, ori pierzându-se de-a lungul numeroaselor mutări ale arhivelor de la Oravița la Lugoj, apoi la Caransebeș sau la Timișoara.

1.2. Presa

În aceeași categorie a izvoarelor, care au avut de suferit multe pierderi de-a lungul timpului, se încadrează și presa. Trebuie spus că în presa locală, de exemplu în „Berggeist”, devenit „Orawitzscher Wochenblatt”, care a apărut începând cu anul 1868 până în perioada celui de-al doilea război mondial sau în

⁹ După cum am amintit a fost cercetată cu succes de Costin Feneșan, care a scris și o teză de doctorat remarcabilă pe această temă.

¹⁰ Recuperată parțial de către Muzeul Banatului Montan din Reșița și de către Arhivele Naționale Direcția Caransebeș.

¹¹ Informație Ing. Gh. Perianu. Îi mulțumesc pe această cale inginerului Dan Gheorghe Perianu pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție documentele menționate.

„Berzava”, „Reschitzaer Zeitung” și altele, au apărut un număr considerabil de articole referitoare la activitatea StEG în Banat, la istoria mineritului, la mișcările sociale, la viața culturală și mondenă a orașelor montanistice. Foarte multe dintre ele, însă, sunt scrise la modul general. Excepție fac articolele lui Josef Windhager, șeful oficiului silvic de la Văliug, în ziarul „Reschitzaer Zeitung”. Articolele lui Windhager s-au constituit într-o micromonografie a Reșiței. Windhager a fost și autorul unei foarte interesante monografii a localității Văliug-Franzdorf, monografie netipărită, al cărei manuscris deosebit de frumos scris și ilustrat a fost văzut de autorul acestor rânduri la mijlocul deceniului nouă. Din păcate la ora actuală, manuscrisul este, cel puțin pentru mine, de negăsit.

Culegeri de documente referitoare la perioada StEG în Banat nu există.

2. Istoriografia

Cu toate că reprezintă unul din subiectele importante, atât pentru istoria industrializării Imperiului Habsburgic (Austria și în special Ungaria), cât și pentru istoria României (în special datorită consecințelor activității StEG în Banat), istoria StEG în Banat nu s-a bucurat până la 1997, de o tratare monografică¹². În schimb, industriei bănățene i se acordă atenția cuvenită în mai toate sintezele apărute în ultimul secol și jumătate.

În marile lucrări de istorie (tratate, sinteze, lucrări de istorie economică), StEG și activitatea sa sunt amintite doar lapidar, în legătură cu trecerea la construcția de căi ferate de către particulari în Imperiul Habsburgic și cu rolul societății în procesul de industrializare a Monarhiei Habsburgice, a Banatului și respectiv a României¹³. Astfel, în cea mai complexă sinteză de istorie a Imperiului Habsburgic din perioada 1848-1918, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, editată de Adam Wandruszka și Peter Urbanitsch și anume în volumul I al lucrării, *Die wirtschaftliche Entwicklung*, editată de Alois Brusatti la Viena în anul 1973, un volum de 659 de pagini, numele StEG este amintit de șapte ori. Doar de două ori însă cu importanță pentru subiectul nostru. Karl Bachinger, autorul capitolului VII intitulat *Sistemul de transport*, afirmă la pagina 284 că: „încă în 1854, s-au făcut demersurile pentru vânzarea liniilor

¹² Excepție face recent apăruta lucrare a Dr. Thomas Prüfer, *Dampf, Stahl und heisses Wasser. 150 Jahre Austria Email*, 2005, publicată cu ocazia aniversării a 150 de ani a firmei Austria Email A.G. succesoare a StEG.

¹³ Bogdan Murgescu amintește în excelenta sa carte *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Polirom, Iași 2010, p. 149 pentru Reșița „progrese și în domeniul industriei prelucrătoare... și în metalurgie...”, totuși el consideră „pe ansamblu eforturile de modernizare tehnică și de sporire a gradului de prelucrare” ca fiind „modeste”.

ferate de nord și de sud - est către nou creată Societate c. c. priv. Austriacă de Căi Ferate de Stat, în care societatea franceză Société Général du Crédit Mobilier a avut o poziție dominantă"¹⁴. Într-o altă referire la StEG, ceva mai lungă, din același volum, Iván T. Berend și György Ránki, autorii capitolului despre dezvoltarea economică a Ungariei, atribuie în mod eronat societatea StEG casei bancare Rothschild, pentru a aminti apoi cumpărarea de către StEG a minelor, uzinelor și domeniilor din Banat, după care afirmă că aceste mine, uzine și domenii au ajuns astfel în mâinile Casei Rothschild¹⁵, când de fapt ele au ajuns în mâinile consorțiului fondator rival al casei de Rothschild.

Singura referire mai precisă la StEG, din această lucrare, este cea făcută de aceiași doi autori maghiari, care susțin că, în anul 1863, mașinile cu aburi ale StEG însumau 17% din cazi putere din industria ungară¹⁶.

Dacă referitor strict la StEG, informațiile din această lucrare sunt sumare, în schimb ea este de un folos indiscutabil pentru oricine abordează un subiect referitor la istoria economiei Imperiului Habsburgic în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Lucrarea lămurește poziția Austriei în economia mondială și a Ungariei în cea a Imperiului. Ea explică cadrul politic și legislativ, care a făcut posibilă dezvoltarea industrială a Ungariei și deci, implicit, a Banatului. De asemenea, discută chestiunea revoluției industriale în Imperiu, ceea ce ne permite să tragem concluzii relevante referitoare la existența sau inexistența revoluției industriale în Banat. Lucrarea subliniază importanța urmărilor revoluției de la 1848/49 (desființarea iobăgiei, desființarea barierelor vamale în interior, cu excepția liniei vamale maghiare etc.), cea a întemeierilor din perioada Bach ca și a măsurilor legislative de după marea criză din 1873-1879, (uniunea vamală cu Ungaria, din 1 iulie 1851, legea maghiară din 1881 privind încurajarea industriei, legea din 1890 care făcea posibilă acordarea de împrumuturi și subvenții fără dobândă etc.).

Foarte interesant este modul cum, în lucrare, se reflectă cadrul în care s-a desfășurat viața bancară și financiară din Imperiu, cum sunt prezentați principalii protagoniști, grupul „național” austriac sau german din jurul casei Rothschild și grupul francez din jurul casei Péreire și a Crédit mobiliere-ului francez, modalitățile de formare a capitalului, originea și felul capitalului. Astfel, capitalul investit în industria din Ungaria era în proporție de 80% austriac, aici repetându-se un fenomen care, avusese loc, în mod succesiv și în Franța, Germania și Austria, care la timpul lor au pornit industrializarea cu capital străin (Franța și Belgia cu capital englez, Germania cu capital englez și francez, Austria cu capital francez și german).

---

¹⁴ *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, I, p. 284.

¹⁵ *Ibidem*, p.468.

¹⁶ *Ibidem*, p.469.

Zoltán Kaposi amintește la pagina 82 a istoriei sale economice și sociale a Ungariei între 1700 și 2000, industria siderurgică de la Reșița fără a pomeni însă de StEG, în schimb are o foarte bună prezentare a condițiilor cadru în care s-a dezvoltat industria maghiară în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a efortului de modernizare făcut de statul maghiar, de elita politică și economică a Ungariei în epoca dualistă.¹⁷

Eduard März, *Osterreichische Industrie – und Bankpolitik in der Zeit Franz Joseph I* (Europa Verlag, Wien, Frankfurt, Zurich, 1968), face o excelentă prezentare a realităților financiare și bancare din Imperiul Habsburgic din secolul al XIX-lea. Bineînțeles că și în acest caz referirile la StEG sunt doar fugitiv făcute, societatea fiind amintită doar în legătură cu concesionarea de către stat a căilor ferate de stat către particulari. De asemenea, este menționată gruparea bancherilor apropiați ai familiei Péreire, grupare care a strâns în jurul ei băncile ce au stat la baza înființării societății StEG¹⁸.

În sintezele de istorie românească, subiectul este și mai puțin tratat decât în cele amintite mai sus. În volumul IV al Tratatului de *Istoria României*¹⁹, societății StEG i se dedică doar câteva rânduri. În pofida faptului că tratatul are o puternică tentă ideologică, paginile dedicate StEG reflectă cu obiectivitate atât creșterea economică, care a avut loc în Banat odată cu venirea StEG, cât și semnificația acestei creșteri pentru economia regiunii. Societatea este amintită în Tratatul editat de Academia Română în contextul general al evoluției economice a Transilvaniei și Banatului din perioada neoabsolutistă.²⁰

N. Maghiar, St. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1970 au realizat o sinteză a istoriei mineritului din România din antichitate până în zilele noastre. Locul acordat de autori perioadei StEG în Banat este relativ neînsemnat.

Singura lucrare sintetică, referitoare la industria exploatării și prelucrării metalelor neferoase pentru perioada premergătoare StEG, este broșura lui Johann Konstantiny, *Denkschrift über die banater Bergwerke*, Tip. M. Hazay und Sohn, Timișoara, 1857. Aceasta aduce prețioase date statistice privitoare la minele de metale neferoase de la Oravița, Sasca, Moldova Nouă și Dognecea. Într-un mic volum apărut la „Eckhartsche Schriften”, Julius Baumann încearcă

¹⁷ Zoltán Kaposi, *Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700-2000*, Studia Hungarica, Schenk Verlag, Passau, 2007, p. 82

¹⁸ Eduard März, *Osterreichische Industrie-und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I*, Europa Verlag, 1968, Wien, p. 384.

¹⁹ *Istoria României IV, (formarea și consolidarea orânduirii capitaliste 1848-1878*, redactor responsabil acad. P. Constantinescu-Iași, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1964, p.408, 409 și 647-649.

²⁰ *Istoria Românilor*, vol. VII, tom I, coord. de Acad. Dan Berindei, edit. de Academia Română, Editura Enciclopedică, 2003, p. 762.

o prezentare sintetică a istoriei Banatului montan și în special a rolului și contribuției germanilor din Banatul de sud. Autorul surprinde toate problemele importante ale acestei istorii. Autorul vine însă cu o perspectivă ultranațională germană²¹, foarte prezentă în anii treizeci și patruzeci ai secolului al XX-lea în institutele de istorie sud-est europeană din Germania care supralicitează rolul „civilizator” al germanilor din Banat.²²

Una din încercările reușite de a prezenta sintetic istoria Banatului montan, deci implicit istoria perioadei StEG, este lucrarea lui Georg Hromadka, *Kleine Chronik des Banater Berglands*, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk München, 1993 (apărută și în versiune românească în traducerea Rudolf Gräf și Werner Kremm sub titlul *Scurtă cronică a Banatului montan*, Reșița, 1996). Scrisă ca o istorie a Banatului în date, lucrarea reușește să abordeze toate aspectele importante ale istoriei Banatului montan.

Din păcate, lucrările de sinteză nu ne pot oferi mai mult despre tema StEG în Banat. Cum spuneam, nu există nici o lucrare monografică despre acest subiect. Există în schimb, mai multe monografii de localități montane, care aduc o serie de informații despre rolul și locul societății StEG în Banat, cu referiri speciale la localitatea căreia îi este dedicată lucrarea respectivă.

Lucrarea lui Leonhard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats I-II*, (Leipzig, 1861) aduce în volumul al 2-lea o foarte bună descriere a condițiilor naturale ale Banatului de sud, a structurii sale geologice, a resurselor naturale și a climei. În același capitol, Böhm descrie și toate centrele industriale din Banatul montan.

Deoarece, la un moment dat, StEG s-a concentrat practic în cele două localități industriale Reșița și Steierdorf-Anina, ne vom referi în primul rând la lucrările dedicate acestor două centre industriale.

Prima monografie dedicată Reșiței o datorăm lui Petre Broștean. Ea se intitulează *Das Eisen-und Stahlwerk Reschitza, 1871*. Lucrarea acoperă șaisprezece ani din istoria StEG.

Una dintre cele mai complete monografii dedicate Reșiței a fost scrisă de învățătorul reșițean Mihalik Sándor, *Resicza jelene és multja*, Tipografia Hungaria (A. Weisz) Reșița, 1896. Autorul se concentrează asupra perioadei premergătoare StEG, respectiv asupra înființării uzinelor, tratând apoi perioada 1800-1848, revoluția de la 1848 în regiunea montanică, vânzarea minelor, uzinelor și domeniilor către StEG, prima etapă a perioadei StEG.

În perioada interbelică, trei autori dedică câte o monografie Reșiței. Acestea sunt: Gheorghe Molin, *Reșița - o monografie a orașului, uzinelor și dome-*

²¹ *Ibidem*.

²² Vezi referitor la această abordare: Mathias Beer, Gerhard Seewann, *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen-Personen-Inhalte*, Südosteuropäische Arbeiten, 119, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2004.

niilor, Tipografia Scrisul Românesc, Craiova, 1925; Ing. Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de Fier și Domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor*, București, 1935; Josef Windhager, *Gründung und Gestaltung Reschitza's*, apărută în foileton în „Reschitzaer Zeitung” în anul 1940. Dintre aceste trei monografii ale Reșiței, lucrarea inginerului Ion Păsărică, care fusese inspector la uzinele reșițene, are un capitol consistent dedicat perioadei StEG la Reșița. Monografia aduce o valoroasă contribuție la cunoașterea amănunțită a uzinelor reșițene în perioada 1855-1920. Este descrisă în detaliu fiecare secție a uzinei, evoluția secțiilor de-a lungul timpului, dotarea lor tehnică, sunt amintite principalele date de producție. Lucrarea este scrisă într-un limbaj sec, ingineresc, foarte exact, fiind indispensabilă oricui vrea să cunoască perioada StEG în Banat. Păsărică relatează cu obiectivitate și informațiile referitoare la personalitățile societății StEG în Banat, contribuția StEG la crearea UDR și rolul primordial al UDR în industria de fier și în industria armamentului din România în perioada interbelică²³.

Dacă Baumann aplică o optică mai degrabă național germană, Molin și Păsărică vin cu o perspectiva românească asupra lucrurilor.

Monografia silvicultorului Josef Windhager, dedicată Reșiței, conține și ea o serie de date concrete privind economia reșițeană. Valoarea acestei lucrări constă însă în special în redarea aspectelor sociale și culturale ale orașului-uzină. Deosebit de valoroase sunt numele personalităților din conducerea secțiilor uzinelor și domeniilor, dar și descrierea obiceiurilor diferitelor branșe de meseriași, a sărbătorilor muncitorești, a instituțiilor publice și culturale ale localității, de asemenea numele șefilor diferitelor instituții publice între 1861 și sfârșitul primului război mondial²⁴. Lucrarea are și un tabel foarte folositor pentru cercetarea genealogică a familiilor reșițene, care au trăit aici deja din perioada anterioară anului 1800²⁵.

Cea mai completă monografie dedicată uzinelor reșițene este însă lucrarea în două volume, elaborată, cu ocazia aniversării a două sute de ani de existență a acestora, de un colectiv de autori, coordonat de Silviu Bordan și George C. Bogdan²⁶.

Făcând abstracție de concesiile ideologice, lucrarea coordonată de doi oameni de o mare cultură și intitulată, *200 ani de construcții de mașini la Reșița 1771-1971*, vol. 1-2, Reșița, 1971, este prima monografie a Reșiței care face

²³ Ing. Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor și Domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor*, București, 1935, p. 15-25.

²⁴ Josef Windhager, *Gründung und Gestaltung Reschitza's* p. 61, în „Reschitzaer Zeitung” nr. 16, 1940.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Silviu Bordan, George C. Bogdan (coord.), *200 ani de construcții de mașini la Reșița 1771-1971*, vol. 1-2, Reșița, 1971.

apel la documentele existente și accesibile la momentul respectiv. În acest sens, perioada StEG este și prima perioadă din istoria Reșiței în care apelul la documente este posibil, știut fiind faptul că o mare parte a documentelor elaborate înainte de anul 1848 au fost distruse în timpul evenimentelor revoluționare din decembrie 1848²⁷. Lucrarea, bine structurată, epuizând sursele bibliografice și documentare ale vremii în care a fost concepută, descrie cu acribie înființarea și organizarea StEG, uzinele reșițene, toate secțiunile ei, dotarea tehnică, producția și, în măsura în care autorii au avut la dispoziție documente, problemele sociale și de personal²⁸. Această lucrare, cu toate limitele ei, este și astăzi cea mai completă monografie a uzinelor reșițene care reprezentau de fapt inima StEG din Banat. Faptul că a fost coordonată de doi oameni de înaltă cultură, care pe deasupra veneau din interiorul sistemului, se simte pe fiecare pagină parcursă.

Una dintre abordările noi dedicată uzinelor de la Reșița este cea a inginerului Dan Gh. Perianu, *Istoria uzinelor din Reșița 1771-1996*, Editura Timpul, Reșița, 1996. Ea a fost tipărită ca și cea amintită mai sus, de către Uzina de Construcții de Mașini, de data aceasta cu ocazia a 225 de ani de existență a uzinelor. Folosind întregul material bibliografic existent, autorul oferă cititorului o sinteză accesibilă a istoriei uzinelor, fără a aduce multe lucruri noi din punctul de vedere al informației. În schimb, modul de ordonare al materialului, afirmarea hotărâtă a unor adevăruri până acum evitate sau spuse doar cu jumătate de gură, evidențiază lucrarea între toate monografiile apărute până în momentul de față.

Perianu, de altfel, este și autorul unei istorii a construcției de locomotive cu aburi la Reșița și al unui mic dicționar al personalităților tehnice care au activat în uzinele StEG și UDR.²⁹

Cu aceeași ocazie, a apărut și monografia Combinatului Siderurgic Reșița, scrisă de un colectiv de autori și intitulată: *225 de ani de siderurgie la Reșița 1771-1996*, Editura Timpul, Reșița 1996.

Nu ne putem referi la lucrarea Ecaterinei Cimponeriu *Reșița luptătoare, Din istoricul mișcării muncitorești reșițene în perioada dintre cele două războaie mondiale*, București, Editura Științifică, 1965, fără a remarca faptul că prin modul de prezentare al faptelor, autoarea denaturează adevărul istoric.

Și celuilalt mare centru al StEG în Banat, Anina, i-au fost dedicate câteva monografii. Primele două au apărut în același an, în 1873, când locuitorii comunei Steierdorf au sărbătorit 100 de ani de la înființarea așezării. Josef

²⁷ J. Windhager, *op. cit.*, p.24, 25.

²⁸ 200 de ani de construcții de mașini la Reșița 1771-1971, Reșița, 1971, p. 66-94.

²⁹ Perianu, Dan Gh., *Istoria locomotivelor și căilor ferate din Banatul Montan*, Editura Timpul, Reșița 2000; și Idem, *Personalități ale culturii tehnice și industriale din Banatul Montan. Dicționar*, Reșița, Modus PH, 2005.

Kracher a scris cu acel prilej *Geschichte von Steierdorf-Anina vom Jahre 1773-1873*, Temeswar, 1873. Broșura prezintă momentul înființării coloniei Steierdorf, locul de origine al coloniștilor, primele exploatări miniere, alternanța dintre exploatările particulare și cele erariale, dedicând apoi un capitol perioadei StEG, adică momentului înființării și primei faze de lucrări de extindere și modernizare a StEG la Anina (modernizarea și înzestrarea tehnică a minelor, construirea uzinei de fier, dotările acesteia și principalele produse ale ei). Kracher dedică câteva pagini și bisericii, școlii și asociațiilor culturale din localitatea minieră.

Cealaltă lucrare, cea a lui Constantin von Schilde, *Historischer, naturhistorischer und technischer Almanach der Entstehung und Entwicklung der Gemeinde Steierdorf-Anina von 1773-1873*, Temeswar, 1873 prezintă o serie de date privind geologia regiunii, colonizarea, mineritul în perioada erarială, apoi înființarea StEG, viața culturală și asociațiile, construirea căii ferate Oravița-Anina etc. Din punctul de vedere al informațiilor aduse, cele două lucrări nu se deosebesc. Doar că lucrarea lui Schilde are un caracter mai tehnicist, este mai precisă în redarea informațiilor.

Tot atât de interesantă din punctul de vedere al informațiilor oferite, tratând însă întreaga perioadă StEG la Anina, este lucrarea inginerului Wilhelm Slovig, *Kurzer Umriß der Geschichte von Steierdorf - Anina*, Hermannstadt 1940, care tratează întreaga istorie a localității Steierdorf-Anina între anii 1773-1940. Lucrarea distonează față de cele anterioare, scrise în perioada monarhiei habsburgice, prin tonul puternic naționalist adoptat de autor³⁰. Cea mai recentă apariție referitoare la istoria Aninei este *Din istoria cărbunelui. Anina 200* editată de Muzeul de Istorie din Reșița cu ocazia sărbătoririi a 200 de ani de la descoperirea huilei la Anina în Valea Porcar³¹. Capitolul scris de autorul acestor rânduri tratează perioada StEG la Anina.

Contribuții importante la reconstituirea istoriei regiunii montanistice bănățene au Gheorghe Ruja³² și într-o mai mare măsură Ludovic Vajda. Ultimul are o serie de articole dedicate mineritului de cărbune din Transilvania și Banat³³, începuturilor revoluției industriale în Transilvania³⁴ și problemelor sociale ale muncitorilor din industria minieră și metalurgică din Transilvania³⁵.

³⁰ Wilhelm Slovig, *Kurzer Umriß der Geschichte von Steierdorf-Anina*, Hermannstadt, 1940.

³¹ C. Feneșan, R. Gräf, V. M. Zaberca, I. Popa, *Din istoria cărbunelui. Anina 200*, Reșița, 1991.

³² Gh. Ruja, *Minele de la Secul și Doman la jumătatea secolului al XIX-lea în „Tibiscum”*, Istorie-Arheologie, IV, Timișoara, 1975.

³³ Vajda, L., *Începuturile dezvoltării mineritului de cărbuni în Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”, I, Cluj, 1964; *Mineritul carbonifer în Banat. 1867-1900*, în „Acta Musei Napocensis”, X, 1973.

Lucrările lui Ludovic Vajda aduc o reală contribuție la cunoașterea vieții economice bănățene în perioada StEG (date de producție, dotare tehnică, forță de muncă, organizarea producției etc.). Sensul pe care autorul îl dă termenului de "revoluție industrială" ni se pare puțin larg □ i vag totodată, Ludovic Vajda considerând că putem vorbi despre revoluție industrială atunci când avem o dotare tehnică corespunzătoare exprimată prin numărul mașinilor cu abur și, prin numărul de cai putere pe care le aveau aceste mașini. Vajda nu ia în considerare și alte elemente - originea și felul capitalului, plasarea capitalului etc.

Singura lucrare care se referă la mișcarea muncitorească a regiunii montane, este cea a lui Victor Brătfălean, *25 Jahre Arbeiter-Bewegung in Reschitza 1903-1928*, Reșița 1929. Scrisă de unul dintre conducătorii mișcării muncitorești bănățene, lucrarea aduce informații interesante despre evoluția mișcării muncitorești bănățene, despre înființarea primelor asociații muncitorești, apoi a primelor organizații sindicale și de partid, ca și despre principalele revendicări și acțiuni muncitorești, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea și până la sfârșitul deceniului trei al secolului XX (Josef Gabriel, *Fünfzigjährige Geschichte der Banater Arbeiterbewegung, 1870-1920*, Temeswar 1928, analizează mișcarea muncitorească din întregul Banat).

Una dintre cele mai competente abordări ale problemei StEG în Banat este cea care se înscrie în linia Kracher-Slovig-Cimponeriu-Bordan-Bogdan, a inginerilor cunoscători ai uzinei produși intelectuali ai unei școli care oferea o pregătire multilaterală cu solide cunoștințe de cultură generală. Mă refer aici la Ing. Karl Ludwig Lupșiasca și la ing. Dan Gheorghe Perianu.

Lupșiasca este autorul celei mai cuprinzătoare monografii a Bantului Montan, editată în două volume: *Dieses von Natur aus reiche Land. Eine Geschichte des Banater Berglands in der Zeitspanne 1718-1855*, Kultur und Erwachsenenbildungsverein. Deutsche Vortragsreihe Reschitza, 1997, *Dem Emporbringen und Aufblühen dieser Bergwerke. Eine Geschichte des Banater Berglands in der Zeitspanne 1855-1920*, ADZ Verlag Bukarest, 2000. Cărțile lui Lupșiasca oferă o amănunțită relatare a istoriei Banatului Montan, cu o puternică componentă inginerească care ușurează înțelegerea fenomenului modernizării³⁶ în regiune, chiar dacă Lupșiasca nu o abordează din punct de vedere teoretic.

³⁴ Vajda, L., *Date privind condițiile de muncă și trai ale muncitorilor mineri și metalurghi din Transilvania între 1848-1867*, în „Studia”, Series Historia, fasc.2, 1969.

³⁵ Vajda L., *Mineritul carbonifer în Banat. 1867-1900*, în „Acta Musei Napocensis”, X, 1973.

³⁶ Referitor la teorii ale modernizării cu aplicabilitate directă la istoria Transilvaniei dar și a Banatului vezi Iosif Marin Balog, *Dilemele modernizării. Economie și societate în Transilvania 1850-1875*, International Book Acces, 2007, pp. 9-57.

Una dintre abordările cele mai interesante în ultimul deceniu îl reprezintă textele, monografiile, dezbaterile despre Banatul Montan și implicit despre StEG în spațiul virtual al internetului.

Activ în acest spațiu este dr. Mircea Rusnac³⁷ cu o serie de materiale ce privesc cele mai diverse aspecte ale istoriei regiunii, istoria industrială a Banatului Montan, istoria construcției de căi ferate etc., publicate în cadrul „Proiect Banaterra”³⁸ sau pe blogul personal al autorului, care acoperă o paletă largă de teme apelând la literatura de specialitate, culegeri de documente sau presă. Vizitarea acestor pagini oferă o bună activitate de cercetare și de publicare oferind un mod de accesare a publicului nemaiîntâlnit până cu puțin timp în urmă³⁹.

3. Concluzii

Nu putem încheia fără a face câteva observații care nu privesc direct istoria economică. Sunt autori de monografii, studii, dar în special de articole aniversare, care manifestă o supărătoare tendință de a exagera locul și rolul StEG în Banat. Pornind de la unele priorități cronologice în aplicarea unor procedee tehnice, inovatoare la vremea respectivă (de altfel reale), acești autori, insuficient de buni cunoscători ai istoriei economice și în special industriale a Europei centrale și de vest, având deci ca și criteriu de comparație câte o singură dată sau un singur eveniment, atribuie minelor, uzinelor și domeniilor bănățene ale StEG o importanță mult mai mare decât aceea de principal contribuabil inovator în Ungaria sau de cel mai mare complex de industrie grea din nou creată Românie Mare.

Este necesară încă o specificare. Aproape toate lucrările referitoare la StEG în Banat fac referire la oamenii care au creat și au lucrat în această societate. Toate monografiile scrise înainte de 1945, în special de germani, Slovig, Schilde, Kracher etc., amintesc conglomeratul de etnii care au contribuit la crearea unei industrii a fierului și a unei industrii constructoare de mașini în Banat, atribuie însă rolul primordial, rolul de „civilizatori” germanilor, ceea ce într-o oarecare măsură și este adevărat, dacă ne gândim că funcționarii superiori, inginerii, maiștrii și muncitorii calificați au fost în marea lor majoritate germani, sau „de cultură germană”, cum o recunosc însăși documentele StEG⁴⁰.

³⁷ Vezi www.banatul-de-munte.ro

³⁸ Vezi de exemplu: <http://www.banaterra.eu/romana/rusnac-mircea-evolutia-industriala-resitei-intre-1855-1920-perioada-StEG> sau <http://www.banaterra.eu/romana/rusnac-mircea-fosta-cale-ferata-anina-portul-secul> (10.10.2010)

³⁹ <http://istoriabanatului.wordpress.com/>

⁴⁰ S.J.C.S.A.N., Colecția de documente StEG, nr.3/1855-1858, Josef Wessely, *General Statistik der Banater Domäne nach dem Stande von 1855-1858* p.18.

Totuși și această afirmație trebuie nuanțată dacă luăm în considerare natura și proveniența capitalului (preponderent francez sau internațional), numărul mare de angajați români (la început la muncile necalificate și la cărăușie), cehi, slovaci, sârbi etc., ca și la elementele provenite din rândul etniilor amintite, care au reușit să pătrundă în elita conducătoare a societății.

Pe de altă parte, unii autori români văd în StEG „o pepinieră de maghiarizare”⁴¹, ceea ce cu siguranță StEG nu a fost, cu toate că statul maghiar a încercat și în acest caz să-și impună punctul de vedere împletind politica de presiune cu cea de ofertare a posibilităților de ascensiune socială și economică. Nu a fost, pentru că StEG era o societate austriacă cu capital internațional și deoarece, până către sfârșitul perioadei StEG în Banat, muncitorii calificați ai uzinelor și minelor erau etnici germani, sau slavi asimilați de către germani, apoi în număr tot mai mare români, limba vorbită între muncitori era germana, dar și româna, în măsura în care crește numărul muncitorilor români, documentele StEG erau redactate în germană, cele prezentate la organele centrale în franceză, abia târziu, spre sfârșitul secolului al XIX-lea apar și documente scrise în maghiară. Așa că afirmația lui Cornel Grofșorean ni se pare evident exagerată, ea fiind de altfel deschizătoare de drum pentru alte exagerări care vor vedea lumina tiparului în perioada comunistă. Aproape că nu există lucrare din această perioadă care să nu înfiereze exploatarea „socială și națională” reală și ea, dar care și ea trebuie văzută mult nuanțat, nefiind nici singurul și nici principalul element care caracterizează perioada StEG. Apoi, nu trebuie uitat că nivelul de trai al angajaților societății pe domeniile StEG era net superior nivelului de trai al muncitorimii, atât cât era ea, din Regatul României, dar și al celei din Transilvania, el atingând nivelul muncitorimii din Europa centrală, ceea ce pentru acea perioadă nu era nici puțin și nici lipsit de importanță. De altfel, muncitorimea de la StEG a avut prilejul să compare atât nivelul său de viață, cât și gradul de libertăți politice de care a beneficiat în vremea StEG, cu cel al muncitorilor din România după ce a devenit angajată a UDR⁴².

Rolul jucat de societatea StEG în procesul de modernizare al Banatului⁴³, și mai ales în cel de modernizare al Ungariei și al Austriei, apoi, prin societatea care i-a urmat, UDR, în cel de modernizare a României, oferă încă multe

⁴¹ Dr. Cornel Grofșorean, *Banatul de altă dată și de totdeauna. Sinteza problemelor istorice și social-politice*, Timișoara, 1946, p. 8.

⁴² Victor Brățfălean, *25 Jahre Arbeiterbewegung in Reschitza 1903-1928*, Reșița, 1929, p. 57.

⁴³ Am putea spune, de „generator de modernitate”, formulă pe care am inclus-o în subtitlul lucrării de față. Cf. R. Grăf, I. Lumperdean, *StEG: Generator de modernitate regională (1855-1918)* în Iosif Marin Balog, Rudolf Grăf, Ioan Lumperdean, *Relația rural-urban: ipostaze ale tradiției și modernizării*, Presa Universitară Clujeană, 2010, pp. 229.

posibilități de abordare pentru istoricii specializați pe chestiuni de istorie socială sau culturală, Banatul din secolul al XIX-lea și până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial oferind suficiente materiale pentru o abordare care să depășească istoria economică și să trateze regiunea din punctul de vedere al istoriei civilizației născute din îmbinarea necesității dezvoltării industriale cu ajutorul a patru orientări culturale și etnice diferite.

DAS BILD VOM FREMDEN. DIE TURKESTAN- EXPEDITION DES DEUTSCHEN U. ÖSTERREICHISCHEN ALPENVEREINS 1913¹

Kurt Scharr

Die 1913 stattgefundene Expedition des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins² – die damals größte private alpinistische Organisationen weltweit – nach russisch Turkestan setzte für den Verein den Auftakt, seine Forschungstätigkeiten auch auf Gebiete außerhalb der europäischen Alpen auszuweiten. Am erfolgreichen Zustandekommen dieser Unternehmung waren auslandserfahrene Expeditionsleiter wie der Reeder, Alpinist und Tiroler Tourismus-pionier Willi Rickmer Rickmers (1873-1965) ebenso beteiligt wie damals führende Wissenschaftler österreichischer Universitäten (siehe Abb. 1).³ Sie begründeten damit nicht nur die bis heute andauernde Tradition der Auslands-expeditionen des Alpenvereins, sondern setzten aus mitteleuropäischer Perspektive den Anfang einer alpinen Forschungstradition in diesem Raum. Ihr folgten 1928 – diesmal allerdings unter anderen politischen Vorzeichen – eine deutsch-sowjetische Expedition unter maßgeblicher Mitarbeit des Alpenvereins,

---

¹ Der Autor nimmt sich die Freiheit, diesen Beitrag nicht nur dem verehrten Jubilar und guten Freund zu widmen. Er möchte vielmehr damit auch einen *alpinen Blumenstrauß* – gesammelt zwischen den sanft grünen Hängen der Alpen bis hin zu den steilen Flanken der Berge Mittelasiens – der ebenso geschätzten Gattin des Jubilars – Cristina Feneşan – überreichen!

² In der Folge als ‚Alpenverein‘ bzw. als D.u.Oe.A.V. abgekürzt. Zur Geschichte des Alpenvereins im Überblick vgl. zuletzt KAISER Friederike & Nicholas MAILÄNDER (Hgg.), *Aufwärts! Berge, Begeisterung und der Deutsche Alpenverein 1945 bis 2007*. Begleitbuch zur Ausstellung im Alpinen Museum des Deutschen Alpenvereins, München 19. VII. 2007 bis 23. III. 2008, München 2007. AMSTÄDTER Rainer, *Der Alpinismus. Kultur, Organisation, Politik*, Wien 1996. GIDL Anneliese, *Alpenverein. Die Städter entdecken die Alpen*, Wien 2007. ZEBHAUSER Helmuth, *Alpinismus im Hitlerstaat. Gedanken, Erinnerungen, Dokumente* (=Dokumente des Alpinismus 1), München 1998.

³ Die Expedition dauerte von vom 2. Mai (Abreise aus München, verlaufend über Wien, Galizien, Orenburg und Taschkent als Ausgangspunkt) bis zum 13. Dezember (Ankunft in Wien). Neben Rickmers und seiner Gattin Mabel gehörten dem Unternehmen noch R. v. Klebelsberg (Geologe, Innsbruck), W. Deimler (Vermessungs-ingenieur, München), H. v. Ficker (Geophysiker, Graz), E. Kaltenbach (Zoologe und Expeditionsarzt, München) und Gattin sowie Frau u. Herr R. Kuhlmann (Photograph, Hallein). v. KLEBELSBERG Raimund, *Geologie Westturkestans*, Innsbruck 1922, III-IV. Alpenarchiv D.A.V. München 0013-0014, Reisetagebuch Rickmers 1913 Duab.

sowie zwei Unternehmen der Deutschen Demokratischen Republik (1958⁴ und 1988⁵). Die wissenschaftliche Vorbereitung für 1958 übernahm zum Teil Richard Finsterwalder, Direktor des Instituts für Photogrammetrie, Topographie und allgemeine Kartographie in München, sodass sich in der Person Finsterwalders die Verbindung zu den Vorkriegsunternehmungen des Alpenvereins selbst in der DDR herstellt.⁶ Die Expedition des österreichischen Alpenvereins 1975⁷ setzte für den Alpenverein einen vorläufigen Schlusspunkt in dieser Entwicklung.

Im wissenschaftlichen Erkenntnisgewinn der Expedition v.a. im Vergleich mit den Alpen lag jedoch nur ein Teil des erklärten und bewussten Ziels. Vielmehr entstand vielfach unbewusst im Zug der intellektuellen Auseinandersetzung Europas mit Mittelasien ein Bild dieses Raumes, das bis heute daraus seine Prägung erfährt (siehe Abb. 2). Dieses Bild zeichnet die unberührte Natur, den Menschen, ihre Kultur und Gastfreundschaft, aber auch ihre vermeintliche Fremdheit und Wildheit im Anderssein nach. Der Alpenverein als Institution nahm an dessen Entstehen wesentlichen Anteil. Er berichtete nicht nur in seiner Zeitschrift über die Expedition, auch öffentlichkeitswirksame Vorträge unmittelbar nach der Rückkehr der Teilnehmer trugen das Ihre dazu bei.⁸ 30 bestiegene Gipfel, 2000 belichtete Photoplatten sowie eine Malerin, die „lebensnahe Bilder aus dem Volke“ festzuhalten hatte, boten neben den wissenschaftlichen Ergebnissen der Expedition dafür ausreichend Material.⁹ Im Archiv der Alpenvereine haben sich zu diesen Unternehmungen eine Reihe von unterschiedlichen Quellen aus dem Umfeld des (damals noch gemeinsamen deutschen und österreichischen) Vereins erhalten, so auch die

⁴ SKEIB Günter & Georg DITTRICH, *Zelte im Gletschereis. In den Hochregionen des Pamir*, Leipzig 1960.

⁵ Die DDR-Expedition in den Pamir von 1988 wurde von der Sektion Bergsteigen der „Bahnschutzgesellschaft Lokomotive Altenburg“ durchgeführt.
<http://www.thonhausen.de/altenburg/pamir/start.htm> (29. IV. 2011).

⁶ SCHENK Doris, *Zu den Beziehungen der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft und der Akademie der Wissenschaften der UdSSR*. In: Hans-Bernd HARDER & Hans ROTHE (Hgg.), *Gattungen in den slavischen Literaturen. Beiträge zu ihren Formen in der Geschichte* (=Festschrift für Alfred Rammelmeyer), Köln u. Wien, 3-66, hier 49.

⁷ DE GRANCY Roger Senarclens & Robert KOSTKA (Hg.), *Grosser Pamir. Österreichisches Forschungsunternehmen in den Wakhan-Pamir/Afghanistan*, Graz 1978.

⁸ Lichtbildervortrag der Geographischen Gesellschaft München 12. II. 1914; Hauptausschuss des D.u.Oe.A.V., Sektion Austria, Wien 21. I. 1914 „Die Pamirexpedition des D.u.Oe.A.V. 1913“. *Alpenarchiv D.A.V. München* 04.01.1965, 1431.

⁹ RICKMERS, *Duab*, 3-4.

schon z. T. angesprochenen photographischen Aufnahmen, die in besonderer Weise den persönlichen Fokus der beteiligten Forscher widergeben.¹⁰

Anhand dieser Quellen gilt es, dieses Gesamtbild in seiner Longue Durée zu analysieren und zu hinterfragen. Dieser Beitrag zur Imagologie des Westens über Mittelasien versteht sich als Anstoß, sich in der Diskussion verstärkt mit diesen wenig bekannten Quellen und Fragestellungen auseinanderzusetzen.¹¹ Insgesamt stellt sich dieses Thema als ein ausgesprochenes Forschungsdesiderat dar. Erst vor kurzem publizierte Ergebnisse hervorragender Studien, wiesen auf diese Lücken hin und zeigen eindrücklich die Bandbreite möglicher Fragestellungen dieser Thematik.¹² Letztere liegen auch diesem Beitrag im Wesentlichen zugrunde. Vor allem der russische und der sowjetische Anteil erscheinen aus dieser Perspektive noch wenig bis kaum ausgeleuchtet.

1. Einstieg in zwei Bildern

Bild 1: Die „Karte von Turkistan“ von Hermann Vámbéry¹³ (siehe Abb. 3), einem ungarischen Orientalisten und Turkologen zeigt die Route seiner Entdeckungsreise noch zur Zeit der angehenden russischen Eroberung dieses Gebietes um das Jahr 1863. Vámbéry verortet Siedlungsgebiete verschiedener turkmenischer Gruppen. Vermeintlich wenig bewohnte Räume der Kara Kum stehen im Zentrum der Darstellung. Dichte Siedlungsmuster liegen entlang der Gebirge am Rande der Wüste. Die nächsten Karten präsentieren sich in einem sehr viel größeren Maßstab (siehe Abb. 4, 5). Es handelt sich um Ausschnitte aus den Karten zu den Expeditionen des D.u.Oe.A.V. von 1913, 1928 sowie des Österreichischen Alpenvereins 1975. Angefertigt wurden die Karten durch den

¹⁰ v. Klebelsberg schreibt dazu: „Rickmers war außerdem der ‚große‘ Photograph der Gesellschaft. Viele seiner 18x24 cm-Aufnahmen sind den besten überhaupt vorhandenen exotischen Hochgebirgsbildern ebenbürtig.“ v. KLEBELSBERG, *Geologie*, VII.

¹¹ Vgl. dazu die gemeinsame Website des Deutschen als auch Österreichischen Alpenvereinsarchivs in München und Innsbruck <http://www.historisches-alpenarchiv.org/> (29. IV. 2011).

¹² MAURER Eva, *Wege zum Pik Stalin. Sowjetische Alpinisten 1928-1953*, Zürich 2010. SIDIKOV Bahodir, „Eine unermessliche Region“. *Deutsche Bilder und Zerrbilder von Mittelasien (1852-1914)*, Berlin 2002. TORMA Franziska, *Turkestan Expeditionen. Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)* (=1800/2000 Kulturgeschichten der Moderne 5), Bielefeld 2011, hier 21 u. 47. STEINER Robert & Hans SCHAFRANEK, *Tote auf Urlaub. Österreichische Bergsteiger im Exil Sowjetunion*. In: *Alpenvereinsjahrbuch Berg 2011* (=Zeitschrift 135), 242-251.

¹³ VÁMBÉRY Armin (Hermann), *Voyages d'un faux derviche dans l'Asie centrale*, Paris 1885.

Alpenverein, der die Gebirgskartographie dieser Zeit an führender Stelle prägte und bis heute mitträgt.¹⁴ Die Darstellung gibt den östlichen Rand des historischen ‚Westturkestans‘ wider. Detailliert kartographisch aufgenommene, vermessene und benannte Räume rund um die Kette Peters des Großen im Nordwest-Pamir lösen leere, nicht erforschte Gebiete ab, in denen sich die Gebirgsketten – Würmern ähnlich – als trennende Elemente zwischen die Täler legen. Diese Karten verorten methodisch und symbolisch jenen Raum, auf den dieser Beitrag Bezug nimmt. Aus methodischer Sicht wechselt der Maßstab von großen Räumen in kleiner Darstellung und geringer inhaltlicher Auflösung hin zu kleinen Raumausschnitten mit hoher Informationsdichte (Abb. 6). Symbolisch formen die gebrachten Beispiele Klammern einer schrittweisen Inbesitznahme dieses Gebietes, von den Ebenen der Wüste bis hin in die Vertikalen der Gebirge.

Bild 2: Drei Photographien und eine Graphik, angefertigt zwischen 1906 und 1975 (siehe Abb. 7-9); Sie zeichnen in ihrer Reihenfolge und in ihrem tieferen Sinngehalt ein Chronotopos¹⁵ nach. Diese Abbilder ‚Turkestans‘ verdichten aus europäischer Perspektive Entdeckung, Erforschung, Konstruktion und Projektion eines Sehnsuchtsraumes in seiner Langen Dauer. Bei genauerer Betrachtung gelingt es, aus ihnen einen inneren Zusammenhang zwischen Ort (Turkestan) und Erzählung (Bild von Turkestan) zu erkennen, der hier in der Folge kurz reflektiert werden soll.

2. Turkestan als Projektionsfläche

Während das Unternehmen von Vámbéry wenige Jahre vor der Errichtung des russischen Generalgouvernements Turkestan 1867 noch den Entdeckungscharakter der Abenteuerreise aufwies, setzten sich die zahlreichen Expeditionen um die Jahrhundertwende mehr und mehr die Erforschung spezieller Gebiete zum Ziel. Allein Willi R. Rickmers führte bis 1913 fünf solcher Unternehmungen (1894, 1895, 1896, 1898, 1906) durch, auf denen ihn zeitweise seine Frau Mabel (1866-1939), eine britische Orientalistin, begleitete. Auch sie waren noch deutlich vom Charakter der Entdeckung geprägt, getragen von Abenteuerlust und einer romantischen Vorstellung, die sich in den

¹⁴ Vgl. ARNBERGER Erik, Die Kartographie im Alpenverein (=Wissenschaftliche Alpenvereinshefte 22), München-Innsbruck 1970. AURADA Fritz, 100 Jahre Alpenvereinskartographie. Die Alpenvereinskarte und ihre Entwicklung, Sektion Edelweiß des ÖAV, Wien 1962.

¹⁵ BACHTIN Michail M., Chronotopos, Berlin 2008 (deutsche Ausgabe). БАХТИН М. М., Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. Вопросы литературы и эстетики, Москва 1975, 234-407 (russische Ersterscheinung).

stereotypen Worthülsen ‚Neue Welt‘, ‚Orient‘ und ‚Wildnis‘ wiederfinden.¹⁶ Die Suche nach ‚Ursprünglichkeit‘ stand dabei im Vordergrund.¹⁷ Deutlich schimmerte in den Schilderungen die Nostalgie des Reisenden durch, die vielfach als Reaktion auf die Orientierungslosigkeit durch den selbst erlebten rasanten Fortschritt der eigenen Gesellschaft zu verstehen ist.¹⁸ Cenci von Ficker (1878-1956), eine der Teilnehmerinnen der Expedition von 1906 schildert ihren Abschied von Turkestan und seinen Gebirgen geradezu melancholisch, gleich einem letzten Sonnenuntergang: *„Den Heimweg nahmen wir auf der großen Karawanenstrasse, die den Verkehr der reichen Beks etwas am Rande des Gebirges mit Samarkand und Bochara vermittelt. Es waren Tage voll herrlichen Reitens, früh im himmelblauen Duft des Herbstmorgen, und spät im tiefen Leuchten der abendernsten Steppe. Bald hatten wir die Berge im Rücken, dann liefen sie uns zur Seite und wurden zu langgestreckten Höhenzügen, und wurden flach und verflachten. Zuletzt ist's nur mehr ein Wellenschlagen der Steppe, die gegen Süden grau und einförmig mit dem Horizonte zusammenfließt“*.¹⁹

Die ‚Turfanforschung‘ und besonders die seitens des deutschen Museums für Völkerkunde Berlin in den Jahren 1902 und 1914 ausgerichteten Forschungsreisen trugen wesentlich zur Festigung des kulturwissenschaftlichen Entwurfes der ‚Seidenstrasse‘ und der (Re-) Konstruktion eines historischen Raumes wie seiner Beziehungsgeflechte bei.²⁰ In diesen zeitgenössischen

¹⁶ RICKMERS Willi R., Die Berge des Duab von Turkestan. In: Jahrbuch des D.u.Oe.A.V. 39 (1908), 109-130. TORMA, Turkestan, 45ff.

¹⁷ Vgl. in diesem Zusammenhang die Arbeit von Edward W. SAID (1978), *Orientalism*, New York; sowie zuletzt die Ausstellung „Orientalismus in Europa. Von Delacroix bis Kandinsky“ 28. I. -1. IV. 2011 Kunsthalle München.

¹⁸ Vgl. TORMA, Turkestan, hier 21 u. 47; Günter WOLKERSDORFER, Geopolitische Leitbilder als Deutungsschablone für die Bestimmung des „Eigenen“ und „Fremden“. In: Sebastian LENTZ & Ferjan ORMELING (Hgg.), *Die Verräumlichung des Weltbildes. Petermanns Geographische Mitteilungen zwischen „explorativer Geographie“ und der „Vermessenheit“ europäischer Raumphantasien*, Beiträge der Internationalen Konferenz auf Schloss Friedenstein Gotha, 9.-11. Oktober 2005, Stuttgart 2008, 181-191.

¹⁹ v. FICKER Cenci, Turkestan und sein Gebirge. In: 15. Jahresbericht des Akademischen Alpenklubs Innsbruck, Klubjahr 1907/1908, Innsbruck 1908, 1-14, hier 13.

²⁰ ZIEME Peter, Von der Turfanexpedition zur Turfanedition. In: Desmond DURKIN-MEISTERERNST et al. (Hg.), *Turfan revisited. The first century of research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, Berlin, 13-18. TORMA, Franziska, *Paradoxe Räume? Zur semantischen Konstruktion des Pamir als geo- und kulturwissenschaftlicher Forschungsraum*. In: LENTZ & ORMELING (Hgg.), *Verräumlichung*, 139-154.

Kontext der Suche nach verschollenen Sprachen und vergessenen Welten ist auch die Turkestan-Expedition des D.u.Oe.A.V. 1913 zu stellen. In der alpinistischen Erschließung der Vertikalen²¹ verbanden sich die europäischen Raumzuschreibungen des Orients mit den ‚weißen Flecken‘ auf der Landkarte und dem Hochgebirge als ‚romantischem‘ da das ‚Ursprüngliche‘ bewahrenden Ort und Ziel eigener Sehnsüchte. Rickmers schreibt dazu in der Zeitschrift des Alpenvereins (zu dessen Publikum um die Jahrhundertwende schon mehr als 80.000 Vereinsmitglieder im deutschsprachigen Raume gehören – was die enorme Breitenwirkung dieses Mediums unterstreicht): *„Es wimmelt nur so von langen Ketten, geheimnisvollen Gletschern und zahllosen Gipfeln (...) man darf wohl sagen, daß sie [i.e. die Pamirgebirge, Anmerkung K.S.] die letzte große ‚Neue Welt‘ des Alpinismus waren.“*²²

Der Alpenverein setzte sich als führenden Experten in dieser Erschließung selbstbewusst in den Mittelpunkt. Wem sonst, wenn nicht ihm und seinen Mitgliedern sowie seinen alpin erfahrenden Wissenschaftlern sollte diese Aufgabe gelingen? Russischen Kollegen, die sich schon geraume Zeit mit diesem Raum beschäftigten, zollte man aus dieser Perspektive für ihre Leistungen dennoch gebührenden Respekt, allerdings nicht immer ohne einen lehrmeisterlichen Unterton.²³

3. Turkestan als konstruierter Raum

Die (deutschsprachige) geographische Forschung der Jahrhundertwende suchte in ihrem Streben nach einer endgültigen Ordnung der Welt allgemeine, zeitlich unabhängige, wenn möglich ‚natürlich‘ begründbare Kriterien für räumliche Begrenzungen. Diese sollten darüber hinaus die administrative Einteilung des modernen Staates besonders nach außen stützen.²⁴ Für die Konstruktion Turkestans sind hier zwei Versuche erwähnenswert. Da ist zunächst der Ansatz von Willi R. Rickmers als Ausfluss der Expedition von 1913. Gleich in der Einleitung zu seinem Buch schreibt Rickmers etwa: *„The Duab as applied to Turkestan is an innovation which I have chosen for practical reasons (...) This area which I call the Duab contains everything that*

²¹ TORMA, Turkestan, 32ff.

²² RICKMERS Willi R., Die Berge des Duab von Turkestan. In: Alpenvereinsjahrbuch 39 (1908), 109.

²³ Vgl. v. KLEBELSBERG, Geologie, Xff; RICKMERS, Berge, 114f; RICKMERS Willi R., Alai! Alai! Arbeiten und Erlebnisse der Deutsch-Russischen Alai-Pamir-Expedition, München 1930, 226.

²⁴ Vgl. dazu LICHTENBERGER Elisabeth, Europa. Geographie-Geschichte-Wirtschaft-Politik, Darmstadt 2005.

is typical of and common to various overlapping or subdivided conceptions such as *Turkestan*”²⁵ (siehe Abb. 10).

Rickmers war sich wohl bewusst, dass er damit einen vermeintlich homogenen Kulturraum zu konstruieren im Begriff war. Der ‚Duab‘ erschien ihm selbst letztlich genauso artifiziell wie es die ‚Alpen‘ als vorgebliche Einheit waren.²⁶ Trotzdem versuchte Rickmers für seine These objektive Kriterien aufzustellen. Für ihn lag der Duab als Teilraum Turkestans zwischen den Flüssen Amu- und Syr-Darja. Der landschaftliche Charakter war bestimmt durch die Gegensätzlichkeit seiner Naturlandschaft zwischen trockenen Steppen und Wüsten einerseits sowie vergletschertem Hochgebirge andererseits. Der Fluss Zerafschan (russ. Зеравшан) formt sich bei Rickmers zum Sinnbild kultur-landschaftlicher Abhängigkeiten zwischen den wasserreichen Berggebieten im Südosten und den Trockenräumen der Ebene im Nordwesten. Dadurch wurde dieser Fluss zum lebendigen Bindeglied zwischen den kulturellen Zentren Samarkand und Buchară – bevor er sich in der Kara Kum verliert – und geriet gleichsam zum metaphysischen Bild des Duab selbst²⁷ (siehe Abb. 11): „*Der Serafschan ist Geschichte, Geschichte der Landschaft, Geschichte der Menschheit. Wollt ihr sie hören: die leise Schneeflocke der Empfängnis, die Macht des tragenden Eises, den Donner einer Flußgeburt, die Jugendlust, den männlich ruhigen Strom und das Sterbegemurmel! – Dann gehet hin und lauschet den Wassern des Sarafschan.*“²⁸

Letztlich vermochte sich die Raumkonstruktion von Rickmers nicht von der vorherrschenden und naturwissenschaftlich nicht messbaren ‚Orientromantik‘ seiner Zeit zu lösen: „*Turkestan was only a town before it became one of the greatest expressions in modern history and geography (...) The Duab is a place with the atmosphere of Turkestan*“.²⁹

Der zweite Versuch einer naturräumlichen Verortung Turkestans besitzt nur vordergründig ein Mehr an Objektivität. Der österreichische Geograph Fritz Machatschek (1876-1957, ein Schüler von Albrecht Penck, einem der einflussreichsten Geographen der Jahrhundertwende) bereiste vor dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges diesen Raum und veröffentlichte basierend

²⁵ RICKMERS Willi R., *The Duab of Turkestan. A physiographic sketch and account of some travels*, Cambridge 1913, 3.

²⁶ Der Ausdruck bezieht sich auf ‚Du‘ für ‚zwei‘ und ‚ab‘ für ‚Wasser‘. Rickmers, Duab, 1f.

²⁷ Der Zerafschan ist heute durch den Amu-Buharskij-Kanal (auch Kanal des XXIII. Parteikongresses der KPdSU) mit dem Amu-Darja verbunden.

²⁸ RICKMERS, Berge, 126.

²⁹ RICKMERS, Duab, 3f.

darauf 1921 eine *Landeskunde von Russisch Turkestan*.³⁰ Persönliche Beweggründe wie Abenteuer, Nostalgie und eigene Erfahrung treten bei Machatschek in die zweite Reihe zurück, so wie die Menschen und Siedlungen auf den Photographien zu Statisten und Rahmenwerk für die beschriebene wie geordnete und inventarisierte Naturlandschaft werden.³¹ Während Machatschek im Süden dieses Raumes in den Gebirgsketten „natürliche“ Kriterien zur Abgrenzung Westturkestans als sich klar abhebende topographische Marker heranzieht, weicht er im Norden auf die weniger genau linear definierbaren landschaftlichen Gegensätze und das entscheidende Zusammenwirken kultur-landschaftlicher Elemente aus (Abb. 12). Die „Kultur“ – so Machatschek – „der Oasenterritorien wäre undenkbar ohne die Schneemengen der Gebirge, die es den Flüssen ermöglichen, dort Leben zu spenden, wo ohne sie die Stille der Wüste herrschen müßte“.³²

In Konsequenz schien ihm die Schwierigkeit einer physischen Abgrenzung Westturkestans ebenso bewusst zu sein wie schon Rickmers zuvor, hält er doch fest, „daß das Wesen des Orients mehr empfunden werden muss, als definiert werden kann, so ist doch aus Westturkestan ein echtes Stück Orient, ja die orientalischen Züge kommen hier in vieler Beziehung noch besonders rein zur Geltung“.³³ Obwohl Machatschek eingestand, dass diese Raumabgrenzung seitens der autochtonen Bevölkerung – ganz ähnlich der Situation in den Alpen – unbekannt war³⁴, erlangten diese zum Teil völlig anders gelagerten räumlichen Selbstzuschreibungen bzw. -wahrnehmungen keine weitere Relevanz für die zeitgenössische westeuropäische Erforschung Turkestans.

4. Besetzung und Inbesitznahme Turkestans

Mit der Abgrenzung eines Raumes nach außen entsteht zunächst ein definierbares Territorium, schrittweise Besetzung und Inbesitznahme folgen durch dessen Vermessung und Inventarisierung im Inneren. Die klassische deutsche Länderkunde, wie sie Machatschek in seiner Arbeit über Westturkestan vertrat, exerzierte diese systematische Raumbeschreibung par excellence durch. Forschungsreisen wie jene von 1913 und die 1928 daran nahtlos

³⁰ MACHATSCHEK Fritz, *Landeskunde von Russisch Turkestan*, Stuttgart 1921.

³¹ Vgl. dazu etwa die Abbildungen in MACHATSCHEK, *Landeskunde*, Tafel IX, XVI.

³² MACHATSCHEK, *Landeskunde*, 6.

³³ MACHATSCHEK, *Landeskunde*, 6. Machatschek verweist auf JUNGE Reinhard, *Das Problem der Europäisierung orientalischer Wirtschaft*, dargestellt an den Verhältnissen der Sozialwirtschaft in Russisch-Turkestan, Weimar 1915.

³⁴ „Niemals ist dieses Land von seiner eingeborenen Bevölkerung als Einheit empfunden worden“. MACHATSCHEK, *Landeskunde*, 5.

anschließende deutsch-sowjetische Alai-Pamir Expedition lieferten dafür die Daten, sodass die weißen Flecken im Inneren sukzessive ausgefüllt werden konnten. In dieser Art der Inbesitznahme manifestierten sich letztlich imperiale, koloniale wie postkoloniale Gebietsansprüche.

Der russische Naturforscher Vasilij Fjodorovič Ošanin (1844-1917)³⁵ hatte bereits in den 1870er Jahren mit der fortschreitenden Eroberung durch das Russische Reich einem Gebirgszug im Westpamir den Namen ‚Peter der Große‘ zugedacht³⁶, präzisieren die späteren Expeditionen des Alpenvereins durch ihre Erschließung der Vertikalen die Toponymie auf einer größeren Maßstabsebene. Der Geophysiker Heinrich v. Ficker (1881-1957), ebenfalls Expeditionsteilnehmer von 1913, schlug eine erste Systematisierung vor. Das Romanow-Gebirge sollte dabei in zwei Ketten unterteilt werden, der Kette Peters des Großen und jener Katharinas der Großen.³⁷ Damit war der imperiale Gebietsanspruch Russlands in die Kartenlandschaft eingeschrieben. Die kettenartige Gebirgsstruktur des Pamir zwanzig Kilometer südlich davon entlang des Flusses Obi Mazar veranlasste v. Klebelsberg den Begriff „Masarische Alpen“ einzuführen, womit er indirekt den immanenten Vergleich dieser Expedition mit den Alpen unterstrich.³⁸

Für die zahlreichen landschaftlichen Einheiten griffen die Kartographen des D.u.Oe.A.V. in ihrer Darstellung allerdings auch auf die lokalen Benennungen durch die dort siedelnde Bevölkerung zurück. v. Klebelsberg betonte in der Schwierigkeit der Wiedergabe von Ortsnamen „für die Auffassung mancher Vokallaute“ den Vorteil der „Kenntnis alpenländischer, besonders tirolischer Dialekte“, womit er indirekt eine Gemeinsamkeit von Gebirgsvölkern zu erkennen glaubte. Die Expeditionen von 1913 und 1928 setzten jedoch gleichfalls ihre spezifischen territorialen Marken. Sie ermöglichen dabei nicht nur Rückschlüsse auf jeweilige zeitgenössische Ansprüche sondern auch auf ideologische Bande – etwa während der deutsch-sowjetischen Expedition – zu.³⁹ In der Nachbarschaft des Fedschenkogletschers

³⁵ КИРИЧЕНКО А. Н., Василий Федорович Ошанин. Зоолог и путешественник (1844—1917), Москва 1940 (mit einem Werkverzeichnis).

³⁶ v. KLEBELSBERG Raimund, Die Pamir-Expedition des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins vom geologischen Standpunkt. In: Zeitschrift des D.u.Oe.A.V. 45 (1914), 52-60, hier 54.

³⁷ RICKMERS Willi R., Vorläufiger Bericht über die Pamir-Expedition des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins 1913. In: Zeitschrift des D.u.Oe.A.V. 45 (1914), 1-51, Bemerkungen zur Kartenskizze Heinrich v. FICKER, 50f.

³⁸ v. KLEBELSBERG, Geologie, XV u. 187. MACHATSCHEK, Landeskunde, 247. Das entspricht heute in etwa der Darvaskij Kette (russisch: „Darvazskij Hrebet“), nahe der afghanischen Grenze.

³⁹ Beispiele dafür: ‚Pik Sydow‘ (Reinhold v. Sydow, langjähriger Vorsitzender des D.u.Oe.A.V., 1851-1943); ‚Pik Ficker‘ (Heinrich v. Ficker, Expeditionsteilnehmer

liegen geradezu symbolisch angesiedelt der ‚Notgemeinschaftsgletscher‘ (Deutsche Forschungsgemeinschaft) und ‚Akademie-gletscher‘ (Sowjetische Akademie der Wissenschaften). Ebenso finden sich auf den Karten ‚Deutsche Bergnamen‘ in Anlehnung an die Alpen, wie ‚Hohe Wand‘, ‚Dreisnitz‘, ‚Talleit‘, ‚Jorasses‘, ‚Kalkwand‘ u.a. (siehe Abb. 5)

Die Analyse dieser toponymischen Systematisierung und ihrer Umbenennungen im Verlauf des 20. Jahrhunderts in ihrem sprachlichen Gehalt und in ihrer politischen Aussage als weithin sichtbarer Teile des Öffentlichen Raumes wären freilich – wie der hier nur kurze Einblick zeigt – eine spannende Aufgabe für sich.

5. Zusammenfassung

Deutsche wie österreichische Wissenschaftler beteiligten sich am Beginn des 20. Jahrhunderts an maßgeblicher Stelle an der Raumkonstruktion ‚Turkestan‘. Dabei fanden die beteiligten Akteure in Turkestan gleichzeitig eine willkommene, wenngleich weithin unbewusste und nur randlich reflektierte Projektionsfläche eigener Verlustängste. Letztere wurzelten in der rasanten Modernisierung und dem damit verbundenen Strukturwandel von einer agrarisch hin zu einer industriell organisierten Gesellschaft, denen Europa und seine Bevölkerung am Beginn des 20. Jahrhunderts ausgesetzt war. Vielfach führte diese Entwicklung zu Orientierungslosigkeit, zu Flucht und zur Suche nach Ursprünglichem, das man etwa in den Alpen, die als Rückzugsräume des Traditionellen stilisiert wurden, vorzufinden glaubte. Im Alpenverein, seinen Funktionären und Mitgliedern sind für dieses Narrativ treibende Kräfte zu sehen. Neben den Alpen schienen aus europäischer Perspektive aber auch der Orient und hier im Besonderen die ‚historischen‘ (nicht deckungsgleichen!) Räume Turan-Turfan-Turkistan eine geeignete Projektionsfläche zu bieten, vereinten sich hier doch beide Aspekte, jene des Orients mit jenem des Gebirges.

Die Auseinandersetzung mit Turkestan war vielgestaltig. Einerseits versuchten die europäischen ebenso wie die kaiserlich russischen und später die sowjetischen Expeditionen, den Raum zu definieren, zu ordnen und damit nach außen hin zu konstituieren bzw. konstruieren. Nach innen galt es, seinen Inhalt zu inventarisieren und ihn dadurch symbolisch wie physisch in Besitz zu nehmen. Andererseits entdeckte man ungewollt in der europäischen Perspektive von Turkestan ein Korrektiv des eigenen Führungsanspruches in der Welt. Die

---

1913); ‚Finsterwaldergletscher‘ (Sebastian Finsterwalder, 1862-1951, Geodät, Entwickler der glaziologischen Photogrammetrie); ‚Muschketowgletscher‘ (Ivan Vasilievič Mušketov, 1850-1902, Geologe); ‚Fedschenkogletscher‘ (Alexei Pavlovič Fedčenko, 1844-1873, Geograph).

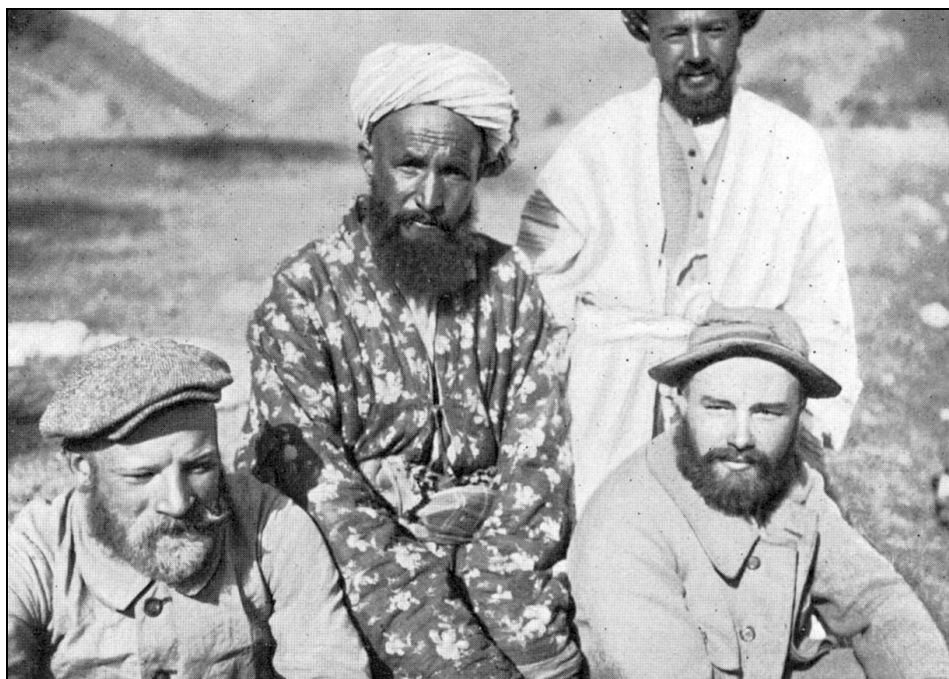
(west-)europäische Selbstsicherheit und Hegemonievorstellung einer abendländischen Überlegenheit gerieten mit der Erforschung der orientalischen Hochkulturen und ihrer tief in die Vergangenheit reichenden Geschichte ordentlich ins Wanken.⁴⁰

Das hier nur skizzierte Beispiel der in diesem Beitrag hervorgehobenen Expedition des D.u.Oe.A.V. von 1913 illustriert eindeutig den zeitgenössischen Einfluss bereits vorhandener Bilder über diesen Raum. Diese Expedition trug jedoch durch ihre Tätigkeit und die Erschließung des Hochgebirges auch dazu bei, gerade diesen europäischen Zufluchtsraum endgültig zu verändern. Darüber hinaus dokumentiert diese Expedition die Weiterentwicklung älterer Bilder und die stete Neukonstruktion des gesellschaftlich politischen Kontextes von Territorien. Das deutsch-sowjetische Pamir Unternehmen 1928 – neuerlich unter der Leitung von Willi R. Rickmers – unterstrich dies zweifellos. Nachfolgende Unternehmungen (1958, 1975 und 1988) sind zwar jeweils in einem neuen gesellschaftlichen Kontext zu verorten, sie unterlagen jedoch in dieser Hinsicht nicht unwesentlich dem Einfluss der Narrative, bzw. Chronotopoi ihrer Vorgänger (siehe Abb. 13-14).

Weitere Literatur:

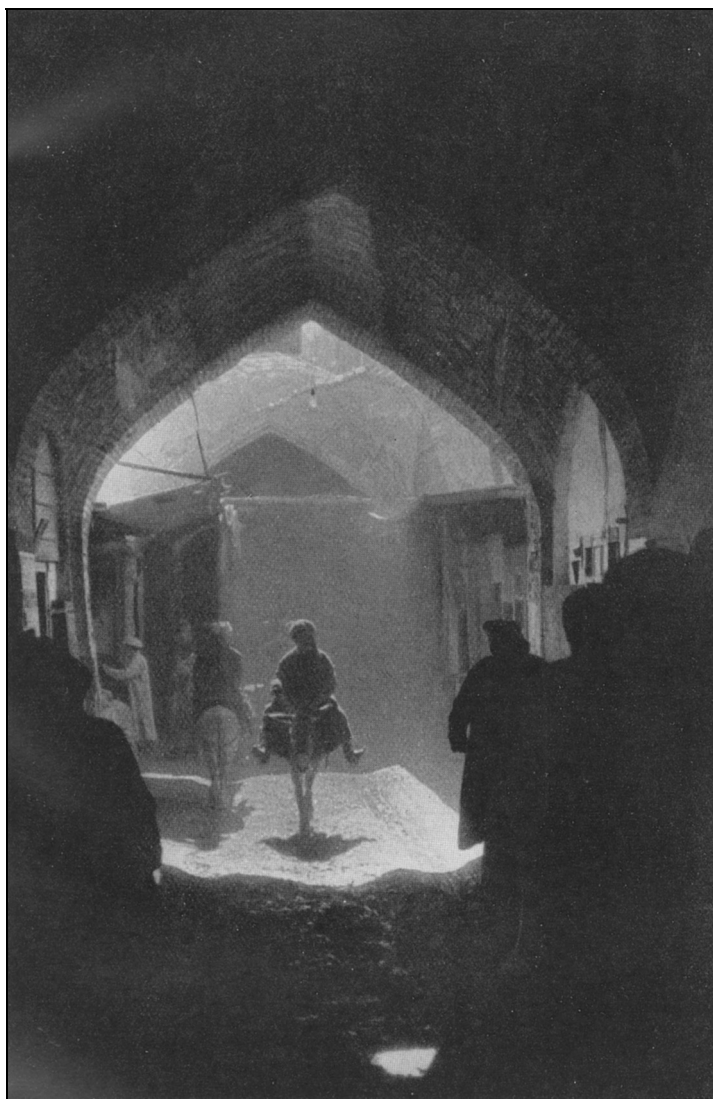
- BAUCH Rainer & Edgar NÖNNING, Pamir-Expedition 1988. In: Alpenvereinsjahrbuch Berg 98, München-Innsbruck-Bozen 1998, 251-258.
- BORCHERS Philipp & Karl WIEN, Bergfahrten im Pamir. In: Zeitschrift des D.u.Oe.A.V. 60 (1929), 64-142.
- BORCHERS Philipp, Berge und Gletscher im Pamir, Stuttgart 1931.
- DEUTSCHE FORSCHUNGSGEMEINSCHAFT (Hg.), Die Alai-Pamir-Expedition 1928. Vorläufige Berichte der deutschen Teilnehmer, Berlin 1929.
- FINSTERWALDER Richard, Das Expeditionsgebiet im Pamir. In: Zeitschrift des D.u.Oe.A.V. 60 (1929), 143-160.
- FEDČENKO ФЕДЧЕНКО А.П., Путешествие в Туркестан, С.-Петербург 1875.
- LUCKOW Beate, Turkmenistan entdecken. Versunkene Wüstenstädte an der Seidenstraße, Berlin 2006.
- MUŠKETOV МУШКЕТОВ И.В., Туркестан. Геологическое и орографическое описание по данным, собранным в путешествиях с 1874 по 1881, С.-Петербург 1886.
- RICKMERS Willi R., Die Alai-Pamir-Expedition 1928. In: Zeitschrift des D.u.Oe.A.V. 60 (1929), 59-63.
- RICKMERS Willi R., Querschnitt durch mich, München 1930.
- SCHULZ Arved, Landeskundliche Forschungen im Pamir, Hamburg 1916.

⁴⁰ TORMA, Turkestan, 87f.

Abb. 1

Die Forscher und die Einheimischen. „Ficker und Klebelsberg 1913. In der Mitte ein Tadschik, rechts ein Usbek.“ RICKMERS (1930), *Alai-Alai*, 16.

Abb. 2

Europäischer Sehnsuchtsraum Turkestan. „*Morgenland. Basar in Buchara*“.
BORCHERS (1931), Berge, 1.

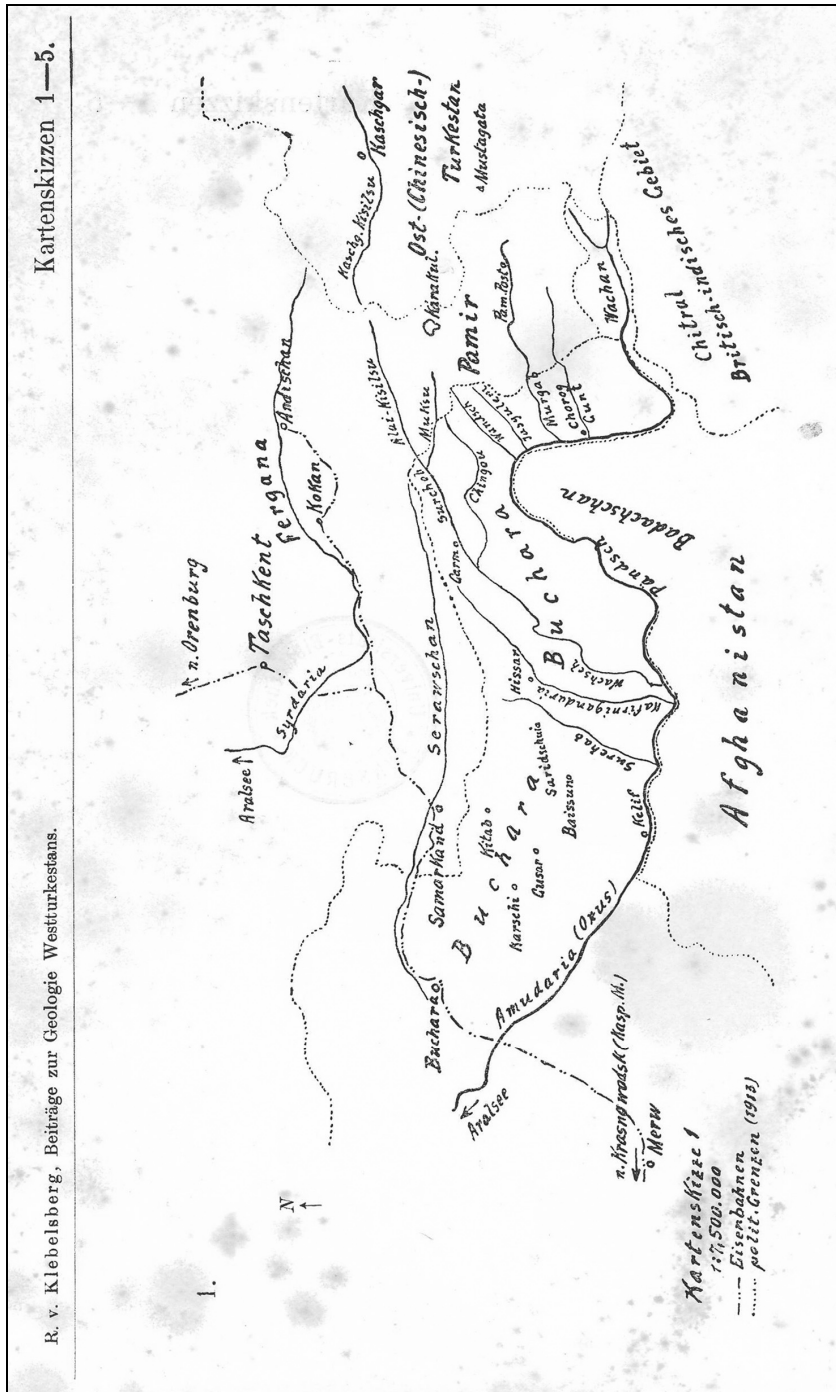
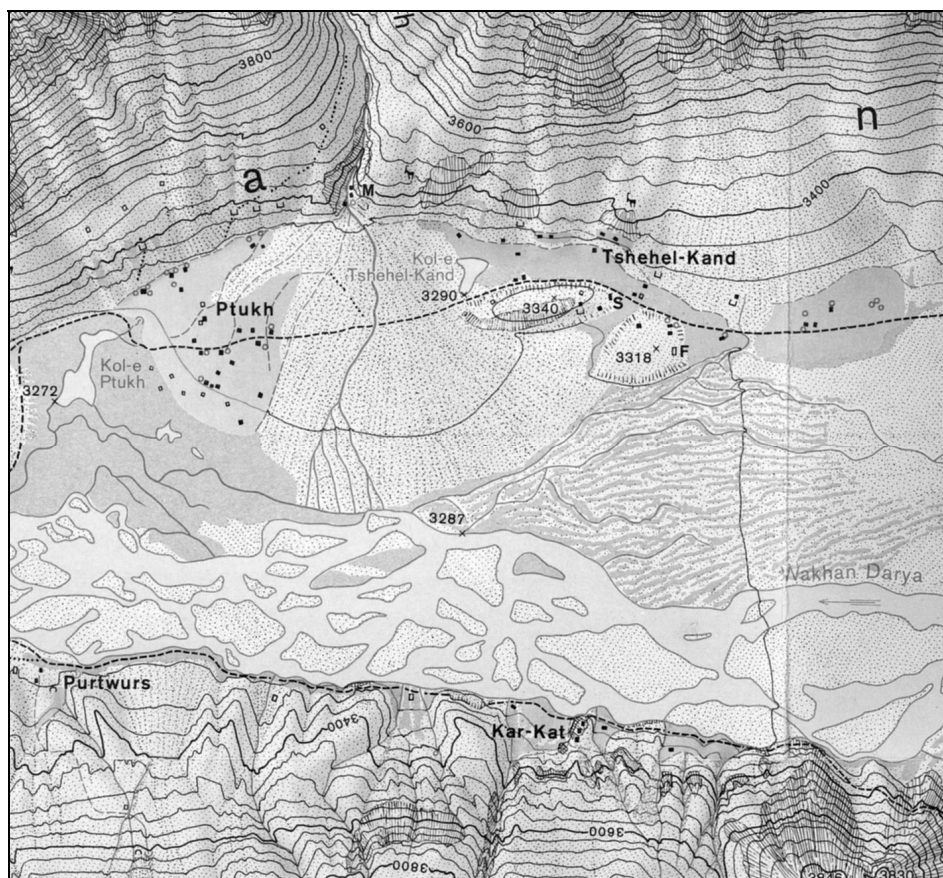

Abb. 4

Übersichtsskizze zur D. u. Oe. A. V. Expedition 1913. v. KLEBELSBERG (1922), Geologie. Kartenskizze 6.

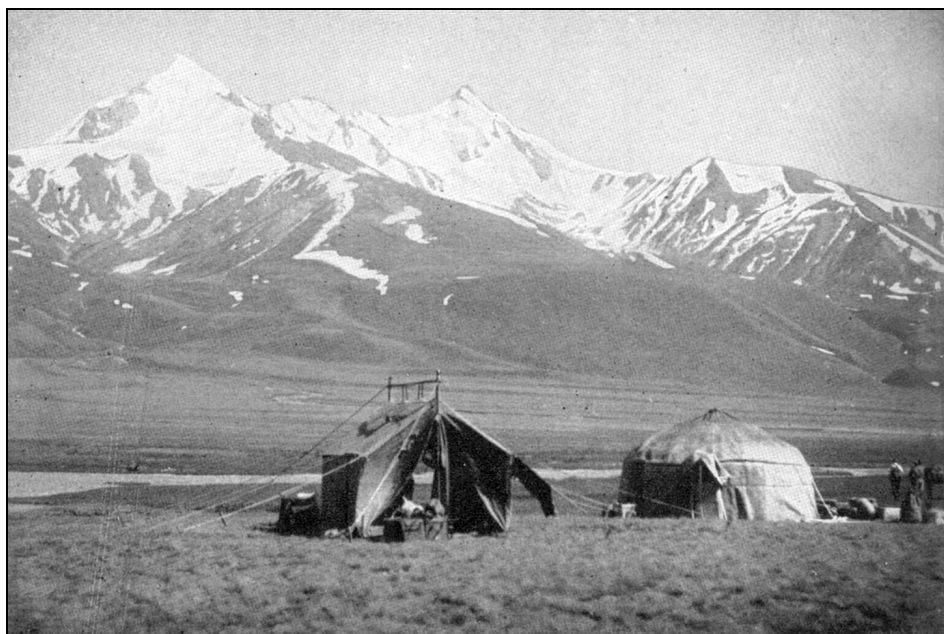
Abb. 6

Ausschnitt aus der Koh-e-Pamir Karte des Österreichischen Alpenvereins 1975.
de GRANCY (Hg.) (1978), Anhang.

Abb. 7

Mabel Rickmers vor dem Shah i Zinda in Samarkand (datiert zwischen 1896-1913), heute Usbekistan. Alpenarchiv D.A.V. NAS 1 FF/582/0.

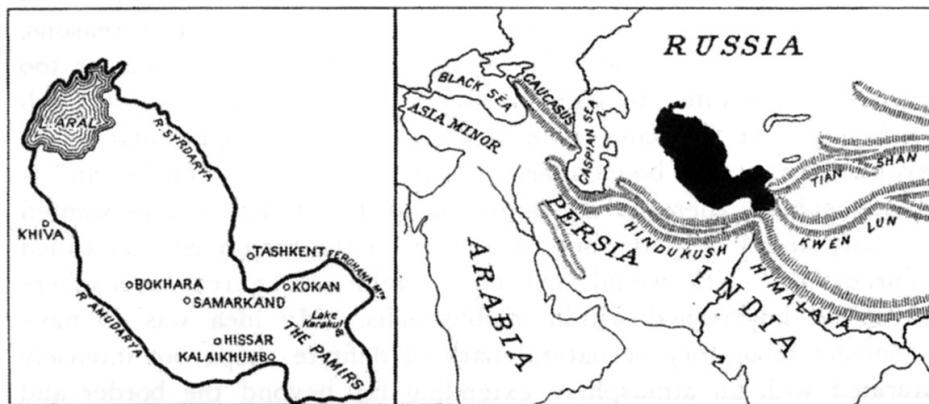
Abb. 8

„Das Hochtal von Tuptschek (...) Im Vordergrund das Lager der Alpenvereinsexpedition vom 16. bis 20. Juli 1913.“ v. KLEBELSBERG (1922), Geologie, Abb. 15.

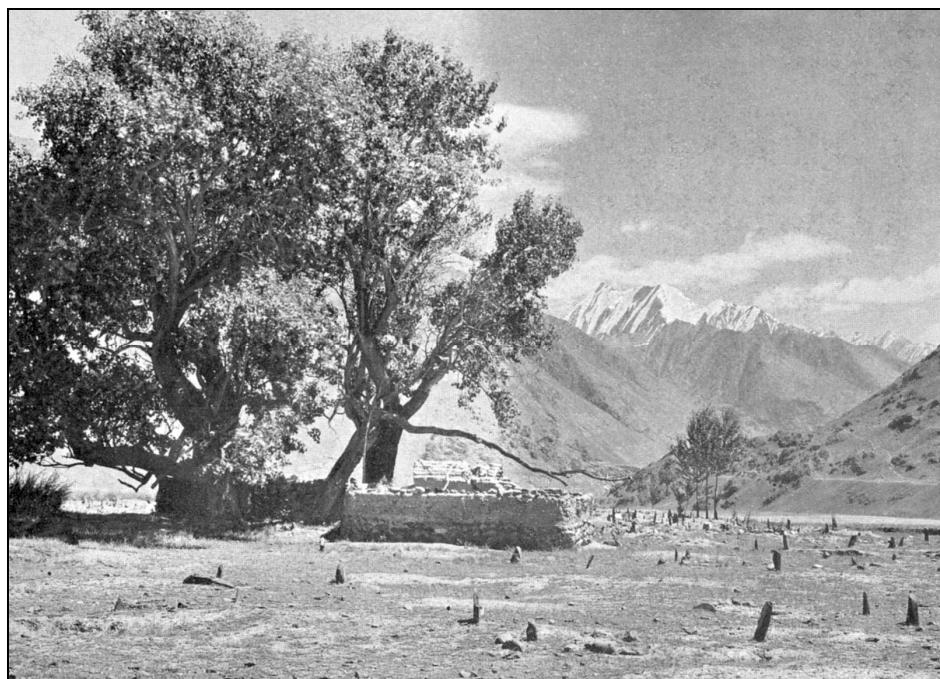
Abb. 9

Buchumschlag, Vorderseite. RICKMERS (1930), Alai-Alai!
 Alpenarchiv D.A.V. 04. 01. 1965, 1601.

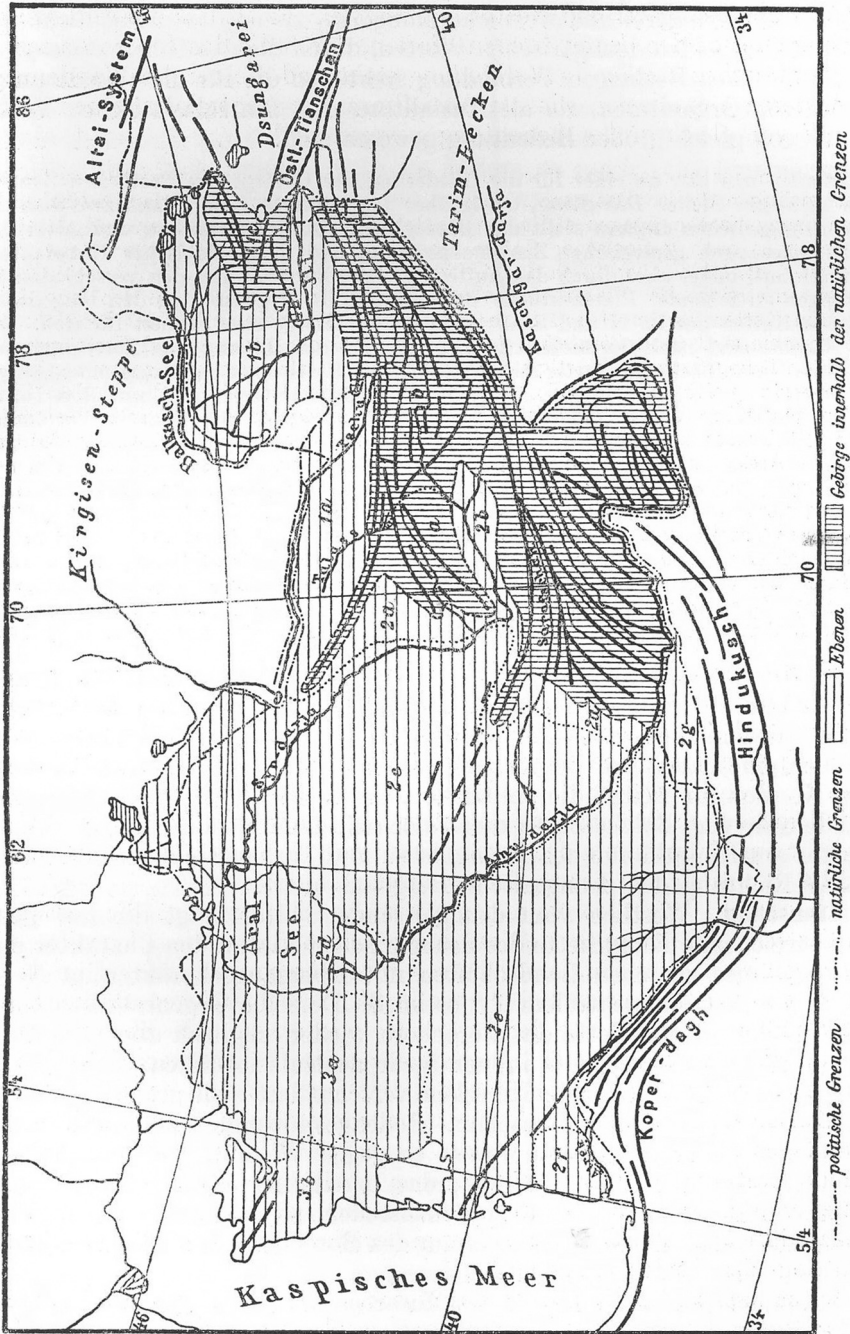
Abb. 10

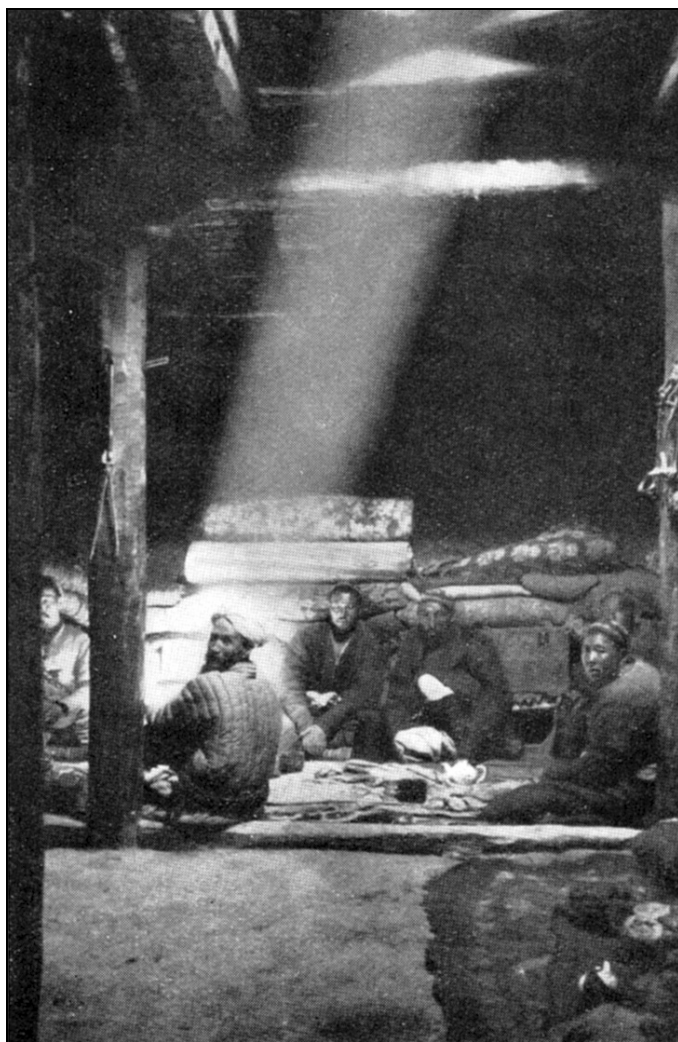
„The Duab of Turkestan.” Kartenskizze von Rickmers. Darstellung der Lage des Duab.
RICKMERS (1913), Duab, 2.

Abb. 11

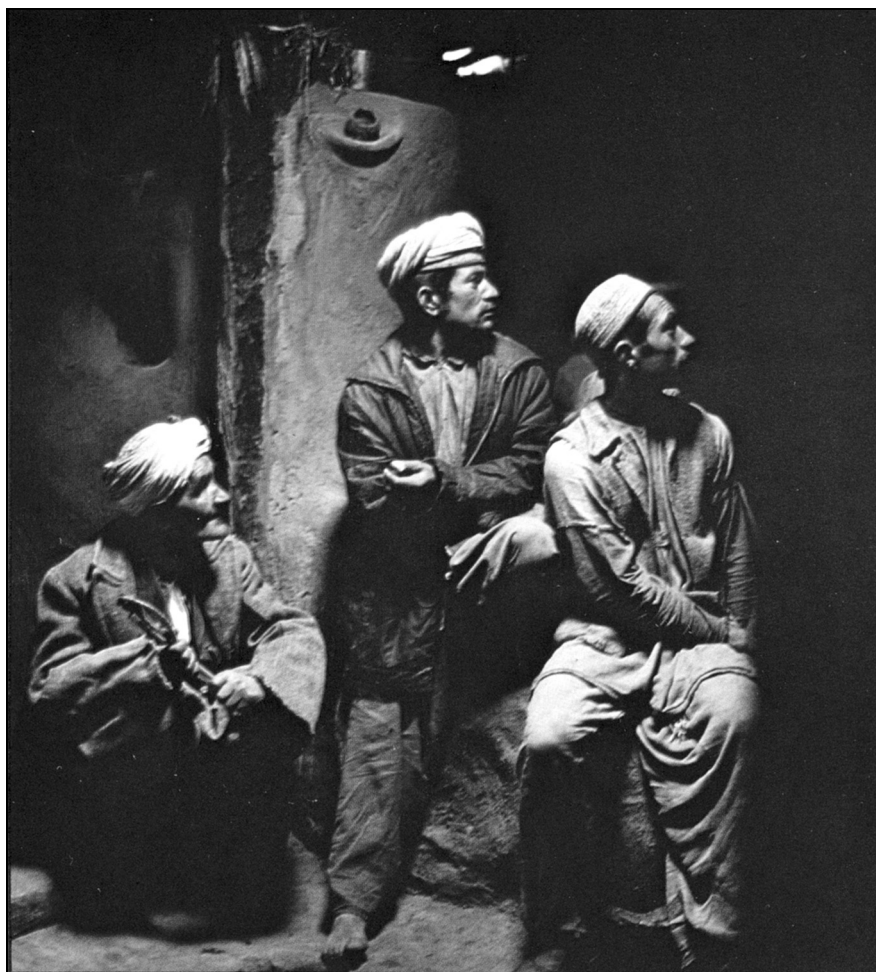
„Im Thale des Serafschan.“ FICKER (1908), Turkestan, Photo W. R. Rickmers.

Abb. 13

„In einem Winterhause zu Altin Masar.“
BORCHERS (1930), Gebirge, Photo 77.

Abb. 14

*„Im großen Aufenthaltsraum eines Gehöftes in Selkei.“
de GRANCY (Hg.) (1978), Photo Raunig, Nr. 54.*

O SERBARE ȘCOLARĂ LA REȘIȚA DE ZIUA MARII UNIRI

Carmen Albert

Unirea de la 1918, eveniment de o excepțională însemnătate în istoria României, a reținut de mult atenția specialiștilor, istoriografia română din acest punct de vedere abundă de asemenea cercetări aprofundate. Participarea Banatului la războiul al doilea mondial și toate frământările Unirii de la 1918, au constituit la rândul lor un domeniu predilect de preocupare al multor istorici. Cu toate acestea, abordările de după 1989, cu puține excepții, nu introduc date noi față de ceea ce se știa. Desigur sunt motive obiective legate de dificultatea demersului, absența specialiștilor capabili să decodeze informația, dar mai ales de identificare a ei. Lipsa unui corpus integral de documente privind desfășurarea evenimentelor anului 1918-1919 sau a războiului cu care s-a interferat și care să permită cercetarea din perspectiva unor metodologii noi de investigare a istoriei¹, se lasă așteptată². Startul în acest sens a fost făcut demult, dar trebuia însă continuat³. Până atunci este binevenită orice contribuție la elucidarea unor necunoscute ale complicatelor situații generate de contextul politic al perioadei în discuție. Desigur se impune măcar pe direcția istoriografiei române, acest efort recuperatoriu, deși ideal ar fi ca abordarea să cuprindă și informațiile arhivate în limbile tuturor minorităților din Banat, participante și ele la tumultul evenimentelor, din perspectiva intereselor proprii. Astfel se pot găsi răspunsuri la multe întrebări, despre care publicațiile actuale nu spun nimic. O temă care a fost mai recent studiată, se referă la participanții la marea Unire, diferite categorii sociale, felul în care aceștia s-au raportat la evenimentele care au premers sau dimpotrivă au urmat actului de la 1 decembrie⁴. Importanța studierii acestora rezidă în felul diferit, conform nivelului de instrucție, diferențelor de

---

¹ Această nouă direcție a fost insistent cultivată de Valeriu Leu în studiile și volumele sale. Ultima contribuție referitoare la tema în discuție a fost un studiu *Memorialistica românească din Banat referitoare la primul război mondial și la Unirea din 1918*, publicat în „Banatul din memorie” (coord. Smaranda Vultur), Timișoara, 2008, p. 279-317.

² Acest deziderat este aproape de final. Un asemenea proiect de anvergură îi are ca autori pe regretatul istoric Valeriu Leu și prof. univ. dr. Nicolae Bocșan.

³ Ioan Munteanu (coord.), *Făurirea statului național unitar român. Contribuții documentare bănățene (1914-1919)*, București, 1983.

⁴ Despre participări ale populației „mărunte” în Valeriu Leu, Carmen Albert, *Banatul în memorialistica „măruntă” sau istoria ignorată*, Reșița, 1995, 157 p.

cultură, conjuncturilor, în care fiecare a înțeles să participe la evenimente și să redea apoi impresiile trăite⁵.

Se poate spune astfel că printre cei care au participat cel mai activ au fost cadrele didactice. Învățători și profesori au participat la operațiuni militare sau voluntari pe fronturile din Rusia sau Italia, au intrat în componența Consiliilor Naționale sau a Gărzilor, au fost delegați la Alba-Iulia, au organizat greve și proteste, au fost înțemnițați și deportați, contribuind alături de preoți și țărani prin activitatea și sacrificiul lor, la crearea unei lumi noi⁶. Putem afirma că nu există în istorie o acțiune politică sau militară importantă să nu angreneze și cadrele didactice. Școala în ansamblul ei, deși manipulată adeseori ideologic, a contribuit chiar în vremuri apăsătoare, la menținerea identității românești și la conturarea unor personalități remarcabile, care au luptat pentru libertate și emancipare.

Un exemplu de solidaritate a școlii cu evenimentele politice și cu consecința lor-constituirea noul stat național la 1 decembrie, îl reprezintă cel de față. Este vorba de o circulară emisă de Consiliul Dirigent în noiembrie 1919, prin care toate școlile trebuiau să organizeze serbări, cu ocazia împlinirii primului an de la Adunarea Națională de la Alba-Iulia. Revizorii școlari aveau sarcina să ducă la îndeplinire respectivul ordin și să se asigure că prima sărbătoare a marii Uniri se va desfășura la toate școlile în bune condiții. Se specifică foarte clar că serbarea care se va organiza cu acest prilej, trebuie să reflecte importanța evenimentului, fiind prima de acest fel, deoarece „*astăzi avem școala națională în stat național românesc*”. Trebuia deci subliniat faptul că s-a produs o deschidere spre libertate și spre unitatea tuturor românilor. Toate școlile vor suspenda cursurile și vor întocmi programe festive în decor amenajat cu simboluri naționale. Nu trebuie să lipsească referirile la istoria românilor, unirea de la 1600 sau etapele unirii de la 1918. Desigur trebuia să participe un auditoriu numeros, drept pentru care și manifestarea trebuia să fie cât mai bine organizată, chiar impozantă.

Din fericire s-a păstrat în manuscris și un răspuns la această circulară din partea directorului unei școli din Reșița, comasându-se pentru acest eveniment școala primară de stat cu cea ortodoxă. Respectivul director descrie detaliat cum a decurs aniversarea, ce idei s-au prezentat elevilor, accentuând că s-a făcut referire la principalele momente ale istoriei țării, inclusiv la rezoluția unirii, ceremonia finalizându-se printr-un serviciu religios. Se poate observa rigoarea cu care se răspunde ordinului, atenția față de detalii, din fericire pentru cerce-

⁵ O atare clasificare în Carmen Albert, *Ocupația sârbă din Banat în memorialistica bănățeană*, studiu aflat sub tipar.

⁶ O abordare recentă a acestei problematici este cartea Angelei Rotaru-Dumitrescu, *Istoria învățământului românesc din Banat (1900-1918)*, Timișoara, 2010, 467 p.

tător, care află cu acest prilej cum s-a desfășurat în mediul educativ, prima aniversare a mării Uniri.

Aparent documentul prezentat nu are importanță, el nu modifică fundamental ceea ce se știa, totuși considerăm că este relevant în condițiile în care și în privința istoriei învățământului interbelic mai sunt multe pete albe, iar din perspectiva imaginarului mai sunt de asemenea multe de făcut. Anexarea acestor două documente la prezentul studiu, este și un moment potrivit pentru aniversarea unuia din cei mai importanți cercetători ai istoriei Banatului, care și-a dedicat cu profesionalism întreaga activitate restituirilor documentare și studierii izvoarelor inedite. Studiul de față reprezintă un modest omagiu istoricului Costin Feneșan.

Anexe

I

3568/1919⁷
(text dactilografiat)

La 1 Decembrie st.n. se împlinește un an de la marea adunare națională din Alba-Iulia. Pentru poporul românesc din Ardeal, Banat și părțile ungurene. Această zi constituie cea mai mare sărbătoare națională pentru că ea ne-a adus nu numai libertatea desăvârșită, ci mai presus de aceasta unitatea politică cu frații noștri de pretutindeni într-un singur regat românesc. Dar însemnătatea marelui act istoric de la Alba-Iulia se răsfrânge în chip fericit cu deosebire asupra școalei românești deschizându-i larg porțile culturii naționale integrale, cari veacuri dearândul iau fost zăvorâte de sistemul politic al statului unguresc.

Astăzi avem școala națională în stat național românesc. Depinde de noi ca această supremă cucerire izvorâtă de jertfa armatei a Regelui și a poporului românesc să fie înțeleasă în toată strălucirea și prin cea mai stăruitoare muncă morală, culturală a școalei românești de toate gradele.

Cel mai potrivit prilej pentru a infiltra această concepție socială fundamentală a României întregite în conștiința populară este aniversarea unirii naționale înfăptuite la Alba-Iulia.

De aceia ziua de 1 Dec. St.n. se decretează sărbătoare școlară obligatorie pentru școlările de toate gradele și de toate categoriile din teritoriul supus Con. Dir. Lecții nu se vor ține în această zi. Direcțiunile școlare vor lua măsuri pentru întocmirea programului corespunzător cu însemnătatea istorică a zilei. În dimineața zilei se va face serviciul religios unde vor participa toți elevii în

⁷ Manuscrisul se află în colecție particulară.

frunte cu corpul didactic. După aceasta se va desfășura programul în sala festivă a școlii care se decorează cu portrete și stegulețe naționale. În cuvântarea festivă după un scurt rezumat a suferințelor poporului românesc, în care se va sublinia unirea de la 1600 îndeplinită de Mihai Viteazul tot la Alba-Iulia, se va stăruia asupra actului de la Alba-Iulia din 1918, care culminează cu realizarea unității noastre politice și a libertății naționale pentru popoarele conlocuitoare.

În același timp se va vorbi de actul de unire al Basarabiei din 27 Martie și al Bucovinei din 15 Noiembrie 1918, așadar în această lună s-a făcut unirea tuturor țărilor desrobite fapt care confirmă în chip strălucit unitatea de simțire și de ideal al poporului românesc. Se va arăta apoi că România întregită are la baza ei și cele două principii mari libertatea și democrația, pe cari vrea să le clădească vecinicia statului românesc prin muncă, libertate și moralitate.

Școala este un factor hotărâtor în realizarea acestei opere de idealism național și umanitate binefăcătoare.

Se vor face recitaluri de poezii patriotice și se vor executa cântece naționale.

La serbarea școlară vor fi invitate autoritățile civile și militare în special poporul de la țară.

Pe clădirile școlare se va arbora steagul național. În general veți stăruia ca serbarea să aibă proporții cât mai impozante. Spre a face să intre pentru totdeauna în conștiința publică măreția istorică vecinică a unirii de la Alba-Iulia.

Ordinul prezent al Consiliului Dirigent Res. Cultelor se aduce la cunoștința învățătorimii din județ spre știre și acomodare despre serbările ținute să se raporteze acestui revizorat.

Lugoj, la 25 noiembrie 1919

Subrevizor școlar
Mihai Crăciun

II

(text manuscris)

Direcțiunii școlare de stat

Reșița montană

Domnule Revizor

Cu respect la ordinul Dumneavoastră nr. 3568/1919 relatez că aniversarea zilei de un an de la Marea Adunare Națională din Alba-Iulia am sărbătorit-o și noi cu elevii noștri de la școala primară de stat laolaltă cu elevii de la cea gr.ort. și anume în sala școlii gr.ort. din Recița rom.

Acomodat ordinului purcezând după o introducere potrivită în cuvântul festiv, am descris faptele mărețe și luptele înverșunate ale Marelui Mihai Viteazul purtate contra dușmanilor neîmpăcați ai neamului românesc la Călugăreni, Șeleberg etc. S-a vorbit despre actul măreț al unirii principatelor din anul 1600.

Din punct de vedere al unității noastre politice și în (?) cu învingerile raportate de dorobanții români la Mărăști, Mărășești s-a vorbit și despre actul unirii către Țara-mamă a Basarabiei, Bucovinei și a tuturor ținuturilor locuite de români.

În legătură cu aceasta li s-a comunicat elevilor decursul Marii Adunări de la Alba-Iulia precum și hotărârile aduce acolo, în urmarea cărora și României, din toate ținuturile locuite de ei, să declare, că se alătură pe vecie la Țara-mamă.

După deducerea învățături elevilor la supunere, ascultare și iubire de patrie etc, elevii declamă niște poezii, iar după cuvintele potrivite pentru încheiere, elevii și învățătorii au luat parte laolaltă cu popor mult la „Te deum”-ul desăvârșit în biserica gr. or. din Recița română.

După „Rugăciunea de mulțămită” învățăturii și poporul mult din Recița română au participat la sărbătoarea aranjată la primărie, unde în prezența unei mulțime de popor și din Recița montană fiind de față și comănduirea pieții cu soldații și ofițerii din garnizoană-subscrisul a făcut cunoscut publicului adunat însemnătatea zilei de 1 decembrie.

Recița la 4 decembrie 1919

Directorul școlii

FORMAREA SOCIETĂȚII ASTRA - PRIMA FABRICĂ ROMÂNĂ DE VAGOANE ȘI MOTOARE S.A., ARAD ÎNTRE ANII 1919-1923

L. Báthory, Gh. Iancu, M. Știrban

Uzinele de vagoane din Arad au reprezentat o unitate foarte importantă a industriei de material rulant, atât pe planul economiei naționale cât și al întregului sud-est european. În perioada dintre cele două războaie mondiale ele au jucat un rol de seamă în cadrul economiei naționale românești, atât prin faptul că au asigurat întreținerea și reînnoirea permanentă a parcului de material rulant al C.F.R., cât și prin faptul că au contribuit prin utilajul furnizat și la constituirea altor unități importante ale industriei naționale, cum ar fi fabrica de avioane de la Brașov.

Societatea „Astra” s-a folosit de rolul important pe care îl deținea în viața economică a țării, în calitate de furnizor al C.F.R., pentru a obține profituri cât mai mari. În acest scop ea a căutat să atragă în sfera ei de influență toate fabricile de vagoane din țară, pentru a forma un concern unic, care, evitând lupta de concurență, să obțină prețuri cât mai mari din partea Administrației C.F.R. Astfel s-a format concernul „Astra”, care pe lângă uzinele din Arad, și-a afiliat, cu timpul, societățile pentru fabricarea de material rulant din Brașov, București și Satu Mare.

Societatea „Astra” a luat naștere după primul război mondial prin contopirea fabricii de vagoane „Johann Weitzer” și a fabricii de automobile „Marta”, sub egida unui grup de bănci românești, pe lângă participația însemnată a capitalului străin. Fabrica de vagoane a fost înființată în anul 1891, iar cea de automobile în anul 1909. Ele au cunoscut o dezvoltare continuă la începutul secolului XX, chiar și în timpul primului război mondial. Pe lângă material rulant, fabrica de vagoane a început să producă armament, iar fabrica „Marta” a trecut la fabricarea avioanelor. Profitând de conjunctură, fabricile au adus mari profituri acționarilor în anii războiului.

Majoritatea acțiunilor fabricii de vagoane aparțineau capitalului austriac, în primul rând firmei Grazer Waggon und Maschinen-Fabriks A.G., întemeiată de Johann Weitzer. Capitalul bancar se interesează și el tot mai mult de fabrica de vagoane. Banca vieneză Allgemeine Verkehrsbank și afiliata ei din Budapesta, Erste Ungarische Gewerbebank (Első Magyar Iparbank) dețin și ele o parte din acțiuni¹.

---

¹ Compass Österreich-Ungarn, 1913, 1918.

Se remarcă și prezența membrilor influentei familii Schoeller din Viena în conducerea firmei. O mare parte din acțiuni sunt deținute de Karl Neufeldt și de societatea S.T.E.G². Capitalul local este prezent prin participatii din partea „Casei de păstrare agrare Arad-Cenad” (Arad- Csanáder Landwirtschaftliche Sparkassa A.G.) și a societății „Căilor Ferate Unite Arad-Cenad” (Vereignite Arader und Csanáder Eisenbahn A.G.). În ce privește fabrica de automobile „Marta”, majoritatea acțiunilor ei se aflau la sfârșitul războiului în proprietatea Băncii Comerciale Ungare din Pesta (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank) și a firmei germane Benz et Co. Rheinische Automobil- und Motorenfabrik din Mannheim*. Ea întreținea însă legături strânse și cu filialele austriece și maghiare ale firmei Daimler.

Dezorganizarea vieții administrative și economice ce a urmat războiului a înrăutățit situația economică a uzinelor de vagoane. Îndeosebi din cauza lipsei de cărbune, procesul de producție se întrerupea adesea. Fabrica de automobile a ajuns într-o situație și mai grea deoarece nu mai avea comenzi. După anul 1918 nici acționarii nu se simțeau în siguranță, astfel că au neglijat efectuarea de noi investiții.

Deși greutățile momentane erau mari, după unirea Transilvaniei cu România, uzina de vagoane din Arad avea în față perspective deosebit de încurajatoare. Activând în cadrul economiei naționale românești, ea avea deschisă întreaga piață oferită de teritoriile românești, fără nici o concurență, deoarece era pe atunci singura fabrică de vagoane din țară, iar după război, refacerea materialului de cale ferată distrus și construirea de noi vehicule urmau să-i asigure o activitate susținută.

Autoritățile românești și-au dat seama de importanța acestor uzine pentru desfășurarea normală a activității economice. De aceea, la 29 aprilie 1919, Consiliul Diligent a pus fabrica sub controlul Direcției Generale C.F.R., asigurându-i combustibilul necesar continuării activității. Lucrările efectuate urmau a fi puse exclusiv la dispoziția Consiliului Dirigent³. În acel an fabrica avea peste 1.400 angajați, iar fabrica de automobile „Marta” avea 330 angajați⁴.

Datorită importanței ei, fabrica de vagoane din Arad s-a aflat în centrul atenției cercurilor financiare din străinătate și din țară, care au căutat să preia

² *Monografia Uzinei de Vagoane din Arad*. Colectivul de elaborare: Cațavei Victor, Deme Petru, Groza Mircea, Ionescu Nicolae, Iosif Nicolae, Mureșan Ioan, Mureșan Ștefan, Pădurean Aurel, Pleșu Cornel, Robu Eugen, Santău Teodor, Tănăsioiu Titus, Țenea Viorel, [Arad], 1972, p. 20.

* *Compass Österreich-Ungarn*, 1918, vol.1, p. 1440-1441.

³ Gheorghe Iancu, *Preocupări ale Consiliului Dirigent pentru reorganizarea activității industriale în Transilvania*, în *Marisia*, V, 1975, p. 264.

⁴ Mircea Timbus, *Situația industriei județului Arad între anii 1919-1944*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 252.

majoritatea acțiunilor. În aparență se înregistrează și în acest caz o acțiune energetică din partea „capitalului aliat”, mai precis a capitalului italian, care profitând de conjunctura postbelică, ar fi căutat să înlocuiască așa-numitul „capital inamic”. Într-adevăr, capitalul italian, după prăbușirea finanței austro-germane, s-a înstăpânit în mod formal peste cea mai mare parte a industriei de automobile și motoare din Europa centrală, prin intermediul lui Camillo Castiglioni, unul dintre conducătorii băncii „Societă Italiana di Credito Commerciale” din Milano. La rândul ei, această firmă era o sucursală a puternicului grup monopolist italian „Banca Commerciale Italiana”, care în anul 1920 a înființat și în România o filială sub numele de „Banca Comercială Italiană și Română”, pe lângă cele pe care le avea în Elveția, Franța, Austria, Ungaria, Cehoslovacia, Bulgaria, Belgia, Egipt, America de Sud, S.U.A. etc.

După primul război mondial, Camillo Castiglioni a cumpărat numeroase uzine metalurgice, fabrici de vagoane, automobile și avioane. El a achiziționat o mare parte din averea familiei Skoda, uzinele Daimler, uzinele de vagoane din cointeresanța „Weitzer”, uzinele de avioane și automobile Bayerische Motoren-fabrik A.G., formând un puternic concern internațional care avea uzine pe teritoriile Germaniei, Austriei, Cehoslovaciei, Ungariei și României. În România și-a însușit cea mai mare parte din averea fabricilor de vagoane și de automobile din Arad.

Politica economică a guvernelor românești a urmărit însă în primii ani postbelici să treacă în mâna oamenilor de afaceri autohtoni cel puțin o parte din capitalul societăților metalurgice, miniere și petrolifere. În acest fel, au început tratative și între deținătorii străini ai acțiunilor fabricilor de vagoane și automobile și capitaliștii autohtoni. Tratativele lungi și anevoioase au avut ca rezultat, la 20 noiembrie 1920, constituirea societății „Astra - Prima fabrică română de vagoane și motoare S.A.”, conform activului și pasivului societăților „Johann Weitzer” și „Marta” de la data de 1 iulie 1920.

Capitalul noii societăți a fost fixat la 75 milioane lei. Majoritatea lui a fost subscris de Camillo Castiglioni care a adus ca aport în natură fabricile de vagoane și motoare din Arad, precum și patentele pentru România ale firmelor Austro-Daimler, Austro-Fiat, Puch, „Marta”, Bayerische Motorenwerke, pentru care a primit acțiuni în valoare de 37,5 milioane lei, precum și 12,5 milioane lei numerar. Din partea capitalului italian a mai participat la subscriere Banca Comercială Italiană și Română cu 13.000.000 lei, iar din partea capitalului austriac societatea S.T.E.G. cu 1.000.000 lei, care și-a trecut acțiunile pe numele societății „Uzinele de Fier și Domeniile Reșița”. Principalele bănci românești care au participat la constituirea societății „Astra” au fost Banca Marmorosch, Blank et Co. cu 13.000.000 lei, Banca de Credit Român cu 5.000.000 lei și Banca Agrară S.A. Privilegiată Cluj cu 5.000.000 lei⁵.

⁵ *Prospect de fondare a societății Astra*, în *Monitorul Oficial*, nr. 22 din 27 aprilie 1921.

Fuzionarea practică a uzinelor de vagoane și de automobile a început doar în aprilie 1921, când a fost dat publicității și statutul societății „Astra”. Dar uzina „Marta” a continuat să aibă o gestiune separată până în anul 1923, când, după îndelungate calcule și tratative, operațiunile de lichidare financiară a celor două societăți au fost terminate. Aceste operațiuni au stat la baza redistribuirii acțiunilor, mare parte din acționarii de cetățenie austriacă sau ungară fiind obligați să renunțe la acțiunile posedate anterior⁶. Adunarea generală de lichidare a societății „Johann Weitzer” a avut loc la 22 iunie 1923, când s-a aprobat raportul Comisiei de lichidare. Adunarea a decis să plătească câte 175 lei pentru fiecare din cele 20.000 acțiuni „Johann Weitzer” la casieria societății „Astra”-Arad contra retragerii acțiunilor⁷, deci în total 3.500.000 lei, o sumă aproape modică. Adunarea a hotărât radierea firmei sociale „Johann Weitzer” de la Tribunalul Arad, predând registrele societății către Societatea „Astra” Arad. În acest fel, constituirea societății „Astra” a dat majoritatea acțiunilor în mâinile grupului italian, care a ajuns să dețină în primii ani de activitate 67,5% din capitalul social al societății⁸. O parte din acțiuni continuau și în noile condiții să fie în proprietatea unor cetățeni austrieci, fiind cotate la bursa din Viena⁹. De altfel, statutele societății nu prevedeau nici un fel de măsuri de îngrădire privind cota de participație a capitalului străin. Singura obligație prevăzută în favoarea capitalului autohton stabilea că președintele și vicepreședintele Consiliului de administrație trebuiau să fie români¹⁰.

Deși în aparență pozițiile capitalului austriac, ale celui maghiar sau german au fost serios zdruncinate prin formarea noii societăți, în realitate avem de-a face, în acest caz, cu una din cele mai abile acțiuni de camuflare a „capitalului inamic”, întrucât așa-numitul capital italian și Camillo Castiglioni însuși n-au servit decât drept paravan pentru ca marile bănci austriece și germane să joace în continuare un rol hotărâtor în societatea „Astra”. De fapt, până în 1918 Castiglioni, originar din Triest, a fost cetățean austriac și membru de vază al oligarhiei financiare austro-ungare. El aparținea celor mai influente cercuri de afaceri care aveau legături directe cu curtea imperială, fiind sfătuitorul financiar al arhiducelui și apoi împăratului Carol. După război el a adoptat însă cetățenia italiană și, prin această rocadă, întinsul său imperiu financiar a revenit în mod formal „capitalului aliat”.

La rândul ei, Banca Comercială Italiană din Milano a fost fondată în 1894 de cele mai mari bănci austriece (Österreichische Credit-Anstalt, Wiener Bank-

⁶ *Monografia Uzinei de Vagoane Arad*, p. 26.

⁷ *Monitorul Oficial*, nr. 107 din 15 august 1923.

⁸ *Contribuții la istoria capitalului străin în România*, autori: Costin Murgescu, N.N. Constantinescu, Radu Paul, Constanța Bogdan, Mihai Ștefan, București, 1960, p. 151.

⁹ *Compass Rumänien*, 1932, p. 652.

¹⁰ *Monitorul Oficial*, nr. 22 din 27 aprilie 1921.

Verein, Anglo-Österreichische Bank) și germane (Bank für Handel und Industrie, Berlina- Handelsgesellschaft, Disconto-Gesellschaft, Deutsche Bank, Dresdner Bank etc.) în colaborare cu capitalul francez și elvețian. Este evident că și filiala ei din România, Banca Comercială Italiană și Română, era exponenta aceluiași cercuri financiare. Iar faptul că Banca Marmorosch Blank et Co. și Banca de Credit Român au fost inițial fondate cu capital austriac și german, servind după război ca foarte eficiente instrumente de mascare a „capitalului inamic”, este un lucru binecunoscut.

În momentul constituirii ei, societatea „Astra” dispunea de un potențial productiv puternic, aflat la un nivel tehnic satisfăcător, deși prezenta un înalt grad de uzură, datorită exploatării neraționale din timpul războiului. Capacitatea ei de producție anuală era de 1.000 de vagoane și de 2.500 tone construcții metalice, în primul rând poduri. De asemenea, ea putea repara anual 5.000 vagoane și circa 60-80 locomotive¹¹. Forța motrice a secției de vagoane era de 2.160 C.P.¹². Secția de motoare, care s-a constituit în 1920 prin reorganizarea atelierelor fostei societăți „Marta”, avea capacitatea de producție de 500 autovehicule pe an și forța motrică de 450 C.P. Ea a reînceput să producă autocamioane (1919), automobile (1920), autocisterne (1920), autobuze (1922), motoare, mașini-unelte, piese turnate din fier și alte metale¹³. Secția de motoare producea în special pentru clientela particulară, pe când secția de vagoane lucra mai ales pentru Direcția Generală a C.F.R. și mai puțin pentru particulari.

Economia națională românească fiind antrenată în procesul de refacere a căilor de comunicație și a utilajului distrus în război, solicitările adresate uzinelor de vagoane și motoare din Arad erau numeroase. Ele cu greu puteau fi satisfăcute, în primul rând datorită lipsei de cărbuni, care împiedica desfășurarea normală a procesului de producție a fabricii de vagoane din Arad. Pentru a elimina acest neajuns, în anii 1920-1921 direcțiunea fabricii de vagoane s-a adresat în repetate rânduri Direcțiunii Generale a Minelor din Cluj, Direcției Combustibilului de la București și Inspectoratului General al Minelor de Cărbuni din Valea Jiului. Într-una din aceste adrese se arăta că „dorința exprimată de guvern de a folosi la maximum capacitatea de producție a fabricii noastre în special pentru repararea locomotivelor poate fi îndeplinită numai dacă punem în funcțiune forjeria. Cuptoarele forjeriei nu funcționează însă de luni de zile din cauza lipsei de cărbuni...”¹⁴. Societățile carbonifere din Valea Jiului erau de

¹¹ *Banca Marmorosch, Blank et Co. Societate Anonimă 1848-1923*, București, 1923, p. 125.

¹² Arh. Naț. București, fond. Uniunea Generală a Industriașilor din România (U.G.I.R), dos. nr. 5/1923, f.1-3.

¹³ V. Cațavei, *Fabrica de vagoane și motoare „Astra” Arad promotoarea construcției naționale de autovehicule*, în *Ziridava*, 1979, XI, p.691.

¹⁴ SJAN Hunedoara, fond Inspectoratul General al Minelor de Cărbuni din Valea Jiului-Petroșani, fasc.nr.2605/1920.

astfel direct interesate în buna funcționare a uzinelor din Arad, unde erau reparate de obicei și propriile lor automobile. De asemenea, societatea „Astra” a importat cărbuni din Polonia, prin intermediul societății „International Investment Company S.A.”, cu sediul în București.

Producția întreprinderilor „Astra” a crescut rapid în pofida acestor greutăți¹⁵. Exprimată în lei, valoarea producției a crescut de la 4.379.422 lei în 1920 la 8.275.986 lei în 1922 la secția motoare și de la 25.741.286 lei în 1920 la 168.323.130 lei în 1921 la secția de vagoane¹⁶. În decembrie 1921, societatea „Astra” a încheiat cu Direcțiunea Generală a C.F.R. un contract prin care s-a stabilit că va avea de reparat anual circa 120 de locomotive, 670 de vagoane de călători și 5.000 vagoane de marfă¹⁷. Pentru a stimula activitatea uzinei de vagoane, în anul 1922 societatea „Astra” a primit avantajele legii de încurajare a industriei. O expertiză efectuată în același an asupra condițiilor generale ale întreținerii materialului rulant releva că reparațiile executate la uzinele de vagoane din Arad erau cu mult mai ieftine decât lucrările similare contractate la uzinele din străinătate. Astfel, locomotivele recondiționate la Arad reveneau cu 33% mai ieftin decât cele contractate cu firma Skoda; repararea vagoanelor de călători costa cu 20%, iar a celor de marfă cu 25% mai puțin decât cele contractate cu firma Ringhoffer-Viena¹⁸. Concluziile expertizei erau foarte favorabile pentru industria autohtonă, întrucât recomandau „a continua și a da o dezvoltare cât mai mare reparațiilor cu industria particulară din țară, menținând numai acele contracte pentru industria care au făcut instalațiuni în acest scop și au lucrat conștiincios”. Or, fabrica de vagoane din Arad îndeplinea întocmai aceste condiții.

Uzinele și-au extins activitatea tot mai mult. În anul 1922 a fost reorganizată secția de avioane cu utilaj importat din Elveția¹⁹. În anul 1923 a fost construită o nouă hală de montaj pentru vagoane. Era necesar acest lucru, întrucât la 27 iunie 1923 Ministerul Comunicațiilor a dat publicității sumele necesare pentru plata materialului rulant ce urma a fi reparat între 1 aprilie-31 decembrie 1923, în valoare totală de 900 milioane de lei. Din această sumă Societății „Astra” îi reveneau 135.841.000 lei, adică 15,09%, pentru repararea a 70 de locomotive, 420 vagoane de persoane, 3.000 vagoane marfă. Durata contractului urma să se extindă pe 10 ani²⁰. Credem că nu este întâmplător

¹⁵ L. Báthory, *Procesul de refacere a industriei metalurgice din România după primul război mondial (1919-1924)*, în *Studia UBB. Historia*, 1973, XVIII, fasc. 2, p. 138.

¹⁶ Arh. Naț. București, fond. U.G.I.R., dos. nr.5/1923, f. 2.

¹⁷ Idem, dos. nr.2/1923, f.6.

¹⁸ Idem, dos. nr.16/1929, f. 83.

¹⁹ V. Cațavei, *Contribuția fabricii de vagoane și motoare Astra-Arad la dezvoltarea aviației naționale*, în *Ziridava*, 1978, X, p. 461.

²⁰ *Monitorul Oficial*, nr. 67 din 27 iunie 1923.

faptul că acest contract avantajos a fost obținut la numai câteva zile după ce Societatea „Astra” a preluat în întregime capitalul Societății „Johann Weitzer”. În prima jumătate a aceluiași an, producția secției de vagoane a crescut deosebit de mult. În acel moment au apărut însă greutăți în încasarea facturilor din partea C.F.R., astfel încât programul de investiții a fost suspendat și s-a trecut la concedierea muncitorilor „spre a nu intensifica și mai mult producția”²¹. Numărul lucrătorilor, care a ajuns la 342 la secția motoare și 2.326 la secția vagoane în anul 1923²², a început să scadă după această dată.

Neplata la timp a sumelor datorate de către Administrația C.F.R. a fost cauza principală a greutăților financiare înregistrate de fabrica de vagoane în primii ani de activitate, deși încă începând din anii 1919-1920, ea a obținut în fiecare an profituri substanțiale. Fabrica de motoare „Marta”, deși a încheiat anul 4219 cu beneficiu, a avut însă pierderi în anul 1920. În anul 1921 societatea „Astra” a avut un profit net de 26.120.152 lei, iar în 1922, 19.723.106 lei și în 1923 de 17.225.054 lei. Dar ea avea de încasat de la Administrația C.F.R. o sumă restantă care a crescut de la 100.770.579 lei la 310.365.583 lei între 1921-1923²³. În ciuda acestei situații, societatea „Astra” a distribuit de fiecare acțiune un dividend de 105 lei în 1921 și 70 lei în 1922 și 1923²⁴.

Începând cu anul 1923 societatea „Astra” cunoaște o perioadă de consolidare și extindere a activității, de creștere rapidă a capitalului social. Paralel cu aceasta, au loc schimbări importante în modul de organizare al societății, în repartitia acțiunilor, ponderea capitalului autohton înregistrând o creștere permanentă; societatea „Astra” se cointereesează în activitatea a tot mai multe societăți metalurgice, iar pe unele le subordonează prin achiziționarea acțiunilor lor. Toate aceste procese se petrec paralel, fiind legate între ele: odată cu preluarea acțiunilor altor societăți, cu capital precumpănitor românesc, societatea „Astra” tindea să ia tot mai mult un caracter de concern, dar, în schimb, ponderea capitalului străin se diminuea progresiv.

---

²¹ Arh. Naț. București, fond cit., dos. nr.2/1923, f. 6.

²² Idem, dos. nr.5/1923, f. 2.

²³ *Fierul*, 1923,1, nr. 4, p. 8; *Compass. Anuar pentru comerț, industrie și finanțe*, 1922-1923, p. 303.

²⁴ *Fierul*, 1923, 1, nr. 4, p. 8; *Compass. Anuar pentru comerț, industrie și finanțe*, 1922-1923, p. 303.

INFORMAȚII DESPRE CARTEA VECHĂ ROMÂNEASCĂ DIN BANAT

Dumitru Țicu

Cartea veche românească păstrată în bisericile Banatului, cu însemnările făcute de-a lungul timpului de preoții și învățătorii satului, a fost invocată de Nicolae Iorga, într-o sinteză consacrată provinciei bănățene, între sursele importante pentru o altă istorie a Banatului¹. Dealtminteri, el însuși a publicat în lucrarea mai înainte invocată însemnări de pe 125 de cărți vechi bisericești, pe care le-a văzut și studiat în peregrinările sale bănățene². A consemnat acolo cărțile liturgice cu însemnările de pe ele din valea Carașului, de pe valea Timișului și cele din Clisura Dunării.

Intellectualii bănățeni din perioada interbelică angrenați în viața politică și culturală a provinciei, având preocupări istoriografice, s-au implicat în scrierea istoriei Banatului, un spațiu multicultural și multiconfesional. Ei au fost preocupați în această chestiune a scrisului istoric de trasarea și definirea aportului românesc la istoria provinciei bănățene³. Scrisul istoric presupunea identificarea unor noi surse menite să corespundă țelului ce și l-au propus și care, uneori, le-au expus pragmatic în paginile revistelor științifice și culturale ce apăreau în Banat în perioada interbelică. O statistică publicată de A. Bugariu, în anul 1943, care evalua producția editorială din provincie în perioada 1918-1943, releva ponderea importantă a cărții de istorie în volumul global al producției editoriale. Sunt semnalate un număr de 134 cărți de istorie apărute în Banat, în intervalul mai înainte menționat⁴.

Instrumentul de lucru favorit la care au apelat istoricii din provincie a fost chestionarul istoric. Metoda de investigare a trecutului apropiat cu ajutorul chestionarului avea o anume tradiție încă din veacul al XIX-lea, cu rezultate vizibile în plan istoriografic⁵. Apelul la metoda chestionarului se regăsește,

¹ N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Dumitru Țicu, Reșița, 2011, p. 29-30.

² *Ibidem*, p. 91 și urm.

³ I. D. Suci, *Literatura bănățeană de la început până la Unire 1582-1918*, Timișoara, 1941, cu un întins capitol consacrat evoluției scrisului istoric în Banat: V. Birou, *Năzuințe și realizări. Etape din viața culturală bănățeană*, Timișoara, 1941; Simeon Samson Moldovan, *Județul Caraș-Severin și orașul Oravița. Scurtă monografie istorică*, Oravița, 1933; P. Nemoianu, *Probleme bănățene*, Lugoj, 1924.

⁴ A. Bugariu, *Bibliografia Banatului. 1918-1943*, extras din Revista Institutului Social Banat – Crișana, Timișoara, 1943, p. 62-63.

⁵ C. Albert, *Cercetarea monografică în Banat (1859-1948)*, Reșița, 2002, p. 11 și urm.

bunăoară, la Ioachim Miloia, directorul Muzeului Banatului⁶ dar și la Nicolae Ilieșiu, un ardelean cu studii de teologie și drept, implicat profund în viața politică și culturală a Banatului interbelic⁷. Cu obiective diferite, menționate explicit în text, chestionarul lui Ioachim Miloia, lansat în anul 1924, și cel al lui Nicolae Ilieșiu difuzat în anul 1934, au colectat un volum important de informații incluzând aici informații despre biserică, o instituție fundamentală a satului românesc din Banat. Dealtminteri una din întrebările din chestionarul Miloia solicită explicit informații despre cartea veche din biserica satului și a însemnărilor de pe aceste cărți vechi liturgice⁸. Nici chestionarul Ilieșiu n-a ocolit subiectul legat de biserică, deși el își focaliza interesul asupra evenimentelor din toamna anului 1918⁹. Nicolae Ilieșiu aduna informații și prelucra materialul primit încă în anii 1944, iar în 1948 mai făcea corecturi la manuscris, după cum reiese de pe unele însemnări, ceea ce dovedește amploarea demersului pe care și l-a propus, pe de o parte, cât și dificultatea în colectarea informațiilor și prelucrarea acestora¹⁰.

Se regăsesc în manuscrisul lui Nicolae Ilieșiu, ajuns în anul 1966 în arhiva Muzeului Banatului din Timișoara, și informații importante privitoare la cartea veche din veacul al XVIII-lea din Banat, informații neglijate în abordările de specialitate privitoare la această chestiune, ori la discuțiile din sintezele de istorie a provinciei. O soartă nefericită a făcut ca lucrarea lui Nicolae Ilieșiu, ce se dorea o monografie istorică a Banatului, scrisă în spirit enciclopedist, să rămână și acum un manuscris utilizat cu predilecție drept sursă de istorie locală în diverse abordări ale scrisului istoric¹¹.

Se cuvin remarcate informații referitoare la cartea veche românească acumulate în documentația lui Ilieșiu și rămase în conul de umbră al cercetării istorice. Răspunsurile primite la chestionarul Ilieșiu din comunele fostului județ Caraș înscrisu și informații despre cartea veche din secolul al XVIII-lea, existentă în inventarele parohiilor la începutul deceniului al patrulea al secolului trecut. Un număr de 15 localități din Caraș aveau înscrise în răspunsuri un total

⁶ *Ibidem*, p. 151.

⁷ *Ibidem*, p. 148.

⁸ I. Miloia, „*Chestionarul*” Muzeului bănățean, în *Analele Banatului*, I, 1, 1928, p. 144-145, consacră un capitol întreg de informații despre biserică, despre obiecte vechi liturgice, icoane vechi și nu în ultimul rând despre cartea veche bisericească existentă în parohiile bănățene.

⁹ Arhiva Muzeului Banatului (se va cita AMB), fond Ilieșiu, Județul Severin, Dosar Iablanța, f. 1.

¹⁰ AMB, fond Ilieșiu, Caiet III, comunele din jud. Caraș, Vărădia, f. 1.

¹¹ V. Leu, C. Albert, *Banatul în memorialistica „măruntă”*. *Istoria ignorată*, Reșița, 1995, p. 112 și urm.; I. Munteanu, V. M. Zaberca, M. Sârbu, *Banatul și Marea Unire. 1918*, Timișoara, 1992, p. 368 și urm.; R. Crețan, V. Frățilă, *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș*, Timișoara, 2007.

de 47 de exemplare de carte veche bisericească. Informațiile privitoare la această chestiune au fost oferite de preoți luminați, cu știință de carte și cu conștiința importanței patrimoniului cultural pe care-l gestionau. Se regăsesc informații exacte cu privire la titlul cărții de cult, anul apariției acesteia și date despre tiparnița care le-a editat. Cărțile despre care avem date proveneau în întregime din cele două tiparnițe de la București și Râmnic, extrem de active în veacul al XVIII-lea și care alimentau constant lumea românească ortodoxă din Banat. Răspunsurile nu includ informații despre însemnările de pe cărțile de cult, informații prețioase prin care se scrie „istoria țării prin cei mici”¹². Au avut inițiativa consemnării informațiilor despre cartea veche preoții din parohii la Vărădia, Grădinari (Cacova), Oravița, Măidan, Forotic, Gârliște, Calina și Ciclova Montană, deci în majoritate din valea Carașului, alături de care au mai venit informații răzlețe din valea Bârzavei de la Biniș, Soceni și Călnic. Monografiile consacrate comunelor din județul Timiș păstrează informații despre cartea veche de la Beba Veche, Becicherecul Mic și Herneacova. Aici, la Herneacova se afla o *Liturghie*, tipărită la Râmnic în anul 1768, iar la Becicherecul Mic o *Liturghie* ieșită de sub teascurile aceleiași tipografii în anul 1787. Răspunsurile la chestionarele din fostul județ Severin, ce n-au fost prelucrate monografic de Ilieșiu, păstrează informații despre cartea veche bisericească de la Coștei, Globurău și Tincova. O sumară analiză statistică releva situația dramatică a pierderilor de carte veche românească survenită în ultima jumătate de secol, lucru evident atât din informația de la Ilieșiu, cât și din catalogul cărții vechi publicat în sinteza de probleme istorice bănățene a lui Nicolae Iorga¹³. Au supraviețuit în inventarele parohiilor în jumătatea de veac scursă din 1934 până spre momentul actual, când s-a realizat și publicat un catalog exhaustiv al cărții existente în Banatul montan, un număr de 14 cărți bisericești din veacul al XVIII-lea, din cele 47 consemnate în arhiva lui Ilieșiu. O situație dramatică relevă gestionarea fondului de carte veche la Vărădia, unde apăreau înscrise la momentul anului 1934 un *Minei* de la Râmnic din 1752, *Penticostar* și *Antologhion* din 1743 și respectiv 1796, ce proveneau de la aceeași tiparniță a Râmnicului, cu *Triod* și o *Evanghelie* și un *Octoih*, din 1747, toate aduse de la București. Întreg acest fond de carte veche de la Vărădia nu se mai regăsește în inventarele recente și prin urmare nici în catalogul de carte veche mai sus invocat. În imediata vecinătate, la Grădinari (fostă Cacova), deci în același areal al văii Carașului, cartea veche existentă în momentul răspunsului la chestionar se regăsește intactă cantitativ în inventarele recent invocate. Situația pe ansamblul județului Caraș, pe care o prezentăm alăturat, relevă „mobilitatea” fondului de carte veche românească. Presiunile vremurilor ce s-au scurs în această

¹² N. Iorga, *Istoria țerii prin cei mici*, în *Revista Istorică*, VII, 1-3, 1921, p. 26 și urm.

¹³ V. Leu, *Cartea veche românească din bisericile Eparhiei Caransebeșului, 1648-1800*, Reșița, 1996; N. Iorga, *op. cit.*, p. 91-127.

jumătate de secol și indiferența oamenilor față de acest patrimoniu, lucru pe care-l remarcase și-l deplângea și Iorga la vremea lui, au dus la înstrăinarea și distrugerea unei părți consistente a fondului de carte veche românească din Banat¹⁴.

Abordările recente cu privire la cartea veche românească și discursul istoric construit pe această temă au avut suport documentar fondul de carte existent și păstrat până la momentul actual¹⁵. O abordare globală pe această temă nu poate ignora informațiile, fie ele și trunchiate, despre cartea veche vehiculată în această provincie și care apare consemnată în diverse fonduri de arhivă, așa cum regăsim informațiile disipate în răspunsurile la chestionarul Ilieșiu din deceniul al patrulea al secolului trecut. Publicarea răspunsurilor primite la chestionarul Ilieșiu, la cel al lui Ioachim Miloia ori Cotoșman, ar trebui să constituie o prioritate a cercetării istorice bănățene, care ar oferi surse inedite pentru abordarea și reconstituirea istoriei acestei provincii. Ioachim Miloia a publicat odată cu întrebările din chestionarul muzeului bănățean și răspunsul primit de la notarul din Vărădia care a reprezentat, în opinia sa, un model în această privință, un model de onestitate și dăruire a intelectualității bănățene pentru trecutul acestui spațiu de frontieră al României¹⁶. Informațiile de la Vărădia din chestionarul Miloia confirmă și menționează datele cu privire la cartea veche din veacul al XVIII-lea, existentă în inventarele parohiei ortodoxe de acolo.

---

¹⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 30-31 „iată ce comori de folclor, de sentimente populare, de morală țărănească, se pot găsi în dosul acelor tartaje rupte și pătate, cu rămășițele muștelor din două secole pe care nimeni nu s-a gândit să le înlăture de pe aceste mărturisiri sufletești, vrednice de a fi păstrate mai curat”.

¹⁵ N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 156 și urm.; V. Leu, *Cartea și lumea rurală în Banat, 1700-1830*, Reșița, 1996, p. 36 și urm.

¹⁶ I. Miloia, *op. cit.*, p. 141-142 cele circa 600 de răspunsuri de bună calitate primite i-au șters semnalul de scepticism „cunoscând înrădăcinata nepăsare bănățenească pentru problemele noastre de cultură locală”.

Cartea veche bisericească consemnată în răspunsurile
la chestionarul Ilieșiu din 1934

Apadia¹⁷

Evangelhie, București, 1723

Penticostar, București, 1751

Beba Veche¹⁸

Cazanie

Becicherecu Mic¹⁹

Liturghier, Râmnic, 1787

Biniș²⁰

Evangelhie, București, 1775

Liturghier, Râmnic, 1727

Molitfelnic, București, 1726

Penticostar, București, 1782

Bozovici²¹

Liturghier, Râmnic, 1791

Apostol, București, 1784

Cazanie, Râmnic, 1791

Penticostar, București, 1785

Calina²²

Tipiconul, S. Karlovic, 1811

¹⁷ AMB, Fond Ilieșiu, Județul Caraș, p. 4. Ambele cărți sunt dispărute după cum reiese din Catalogul *Cartea veche românească din bisericile Eparhiei Caransebeșului*, Reșița, 1996, publicat de Valeriu Leu.

¹⁸ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Timiș, I, p. 26.

¹⁹ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Timiș, I, p. 31.

²⁰ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, p. 35; V. Leu, *Cartea veche românească din bisericile Eparhiei Caransebeșului*, p. 139 consemnează doar existența *Evangelhiei*, celelalte exemplare fiind dispărute.

²¹ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, filă nenumerotată între p. 55-56 a manuscrisului; V. Leu, *Cartea veche românească*, p. 209-255; N. Iorga, *op. cit.*, p. 97-98 publica însemnările de pe *Apostol* din 1784, *Cazanii* din 1791.

²² AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, p. 72.

Câlnic²³*Psaltire*, Râmnic, 1764*Penticostar*, Râmnic, 1761*Triod* Râmnic, 1761*Cazania*, Râmnic, 1748Ciclova Montană²⁴*Triod*, Râmnic, 1777Coștei²⁵*Evangelie*, Râmnic, 1784Doman²⁶*Antologhion*, Râmnic, 1743Herneacova²⁷*Liturghier*, Râmnic, 1768Forotic²⁸*Evangelie*, Râmnic, 1746*Triod*, București, 1747*Liturghier*, București, 1741*Antologhion*, București, 1786*Octoih*, București, 1736Gârliște²⁹*Cazania*, București, 1768*Penticostar*, Râmnic, 1785Globurău³⁰*Evangelie*, Râmnic, 1746*Antologhion*, Râmnic, 1786

²³ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, fila între p. 86-87; V. Leu, *Cartea veche românească*, p. 68 doar *Cazania* s-a păstrat, celelalte cărți au dispărut.

²⁴ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, p. 92; V. Leu, *Cartea veche românească*, p. 152.

²⁵ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Severin, Dosar Coștei.

²⁶ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, p. 136.

²⁷ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Timiș, II, p. 351.

²⁸ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, p. 148; V. Leu, *Cartea veche românească*, p. 60 și 239 consemnează doar existența în anul 1996 a unui *Triod* și *Antologhion*.

²⁹ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, p. 158 a; V. Leu, *op.cit.*, p. 235.

³⁰ AMB, Fond Ilieșiu, Răspunsuri la chestionar din jud. Severin, Dosar Globurău; N. Iorga, *op. cit.*, p. 103; V. Leu, *op. cit.*, p. 53, 245 publică însemnările de pe *Antologhion*.

Grădinari³¹ (Cacova)*Minei*, Râmnic, 1776*Evanghelie*, Râmnic, 1784*Evanghelie*, București, 1742*Penticostar*, Râmnic, 1743*Osmoglasnic* Râmnic, 1706Oravița³²*Apostol*, Liov, 1731*Triod*, 1731Rudăria (Eftimie Murgu)³³*Triod*, Râmnic, 1731*Penticostar*, Râmnic, 1790*Evanghelie*, București, 1775*Liturghier*, București, 1728Soceni³⁴*Liturghier*, Râmnic, 1733Tincova³⁵*Penticostar*, Râmnic, 1743*Strasnic*, 1765Vărădia³⁶*Evanghie*, București*Mineiu*, Râmnic, 1752*Penticostar*, Râmnic, 1743*Antologhion*, Râmnic, 1796*Triod* București, 1747*Octoih*, București, 1746

³¹ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, I, p. 70; V. Leu, *Cartea veche românească*, p. 147, 221, 37, 44 cu însemnările de pe *Penticostar*.

³² AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, III, p. 451; V. Leu, *Cartea veche românească*, p. 31 cu însemnările de pe *Triod*.

³³ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, III, p. 316; N. Iorga, *op. cit.*, p. 122-123 publică însemnări de pe cărți; V. Leu, *op. cit.*, p. 140-141 a consemnat numai existența unei *Evanghelii din 1775 cu însemnări pe filele acesteia*.

³⁴ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, III, p. 346.

³⁵ AMB, Fond Ilieșiu, Răspunsuri la chestionar, Jud. Severin, Dosar Tincova.

³⁶ AMB, Fond Ilieșiu, Jud. Caraș, III, p. 410.

**ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE
„GEORGE BARIȚIU” DIN CLUJ-NAPOCA.
SERIES HISTORICA. INSERȚIE ISTORIOGRAFICĂ
(45/2006-50/2011)**

Stelian Mândruț

Ne chestionăm dubitativ din debut cu privire la definirea, ubicuă deseori, a statutului deținut de revista de profil istoric, sorgimentată și aparținând, din variate puncte de vedere exprimate, unui mănunchi de specialiști, reuniți instituțional în cadrul unei entități organizatorice distincte în organigrama scrisului istoric actual, drept cert reper orientativ în strădania de a opera cu metoda cuantificat comparativă în hermeneutizarea discursului și a tematicii profesate pe durata unui determinat interval spațial și temporal.

Nu apare deloc ca un truism faptul că publicația cu caracter anual, precum cea prezentă, poate cumula atributele unei încercări de abordare critică deosebită în peisajul general (local / național) al istoriografiei noastre din ultima parte a deceniului prim al mileniului trei. Ea persistă să rămână continuarea, într-o dublă exprimare obiectivă / subiectivă, demersului făptuit de un set de cercetători, regăsiți în micro- ori macro-grupuri de variabile intensități valorice, angrenate în regândirea și reprezentarea trecutului, studiat ideatic și strategic atât sub presiunea confruntării „amiabile” dintre tradiție și inovație în palier intern, cât mai ales în timida și dezinvoltă racordare la dialogul necesar impus de gradata integrare profesională în concertul dezbaterilor continentale referitoare la permanenta modificare a raportului dintre concepție și metodă. Reflexarea producției locale prin interfața intermediată de cele șase volume publicate în „cincinalul” sus menționat, constituie un gen de însumare, notabil articulată cantitativ și calitativ, privind efortul lucrativ, conjugat personal / colectiv, oferit criticii de specialitate din țară și străinătate, într-un anumit context motivat determinat.

În etapa prelungită neavenit a tranziției afectând starea de instabilitate și provizorat a istoriografiei autohtone în plan extins, un relevant fenomen de radicalizare manifestat într-un dublu eșichier, ideologic și etnic (de metodă), persistă cu tentă augmentativă, reclamând insistent amendarea critică a „obiectivității istorice”, a variabilității notei pătrunsă de scepticism față de (non)utilitatea datului documentar și a depășirii prelungitei faze de „fragmentarism”, până la atingerea nivelului sintezei definitive și definitorii. Acest proces numit de „limpezire și maturizare”, propriu îndeosebi reprezentanților generației noi, - prezent fervent și în cadrul Institutului de Istorie „G. Barițiu”-, evidențiază

aportul esențial al segmentelor de necesară critică, de rigorism evident personal / colectiv, și amplificarea observației analitice în concepția de lucru și abordarea metodologică, mai ales că rezultatul ținut induce constant posibilitatea consolidării locului / rolului social al scrisului istoric în general. Raționalismul și pragmatismul inculcate acum tot mai semnificativ discursului interpretativ oglindesc totuși un altfel de capacitate de auto-definire, prin deschiderea entuziasată ori sperată benefică și creatoare față de acceptarea și adaptarea gradată a faptului de interdisciplinaritate, aglutinat deseori de retorica specifică încă generației mature, aflată într-o relativă dispută concurențială cu cea tânără, în devenirea generală marcată de căutări specifice, incertitudini cognitive și extinse meditații referențiale despre proprii domenii abordate. Reflecția teoretică mult evoluată acum prin alte / noi redefiniri de statute, finalități, metodologii, de chestionări și investigații vizează acum viabilitatea recursului obligatoriu la analogii / similitudini, permanențe / remanențe exprimate într-un larg spectru de nuanțe și tensiuni specifice. Spiritul exersat de variație atitudinală, caracteriologică și comparatistă se referă mai ades la momente generate de cazuistica istorică în raport cu (i)repetabilitatea trecutului, a respectului datorat angajării oneste în explicitarea, dar și la partizanatul și subiectivitatea, inerent intrinsece istoricului. Aceste considerații introductive rezultă cu prisosință în urma racursului efectuat în cuprinsul publicației de referință a instituției de cercetare din capitala Transilvaniei, în răstimpul circumscris în titlul intervenției noastre.

Demersuri preliminare cu un identic corolar¹ au conturat direcții evolutive a trudei de profil efectuată atât la modul colectiv, în cadrul sectoarelor de lucru edificate în funcție de tradiția moștenită și de recurența impactului datului actualității, cât și în plan personal, datorită existenței șansei de perfecționare specială prin variate forme (doctorate, postdoctorate, burse de studii, granturi etc.). Desigur că în raport cu aceste noi „ingerințe” de sorginte organizatorică și conceptual-metodologică, - provocate de cauze obiective în areal financiar-, multitudinea de stavile inițiate la un nivel superior au impietat procesul de egalizare ori de posibilă depășire, a proporției între emisarii generațiilor labo-

¹ Remus Câmpeanu, *Repere ale tradiției și inovației istoriografice la Institutul de Istorie “George Bariț” din Cluj în perioada 2002-2005*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 10, 2006, 1, p. 279-284; Stelian Mândruț, *Excurs istoriografic postfațator (1995-2005)*, în „Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. „Series Historica”, 45, 2006, p. 429-434; Nicolae Edroiu, *Cercetarea științifică la Institutul de Istorie din Cluj între 1920 și 2005 (Direcții. Obiective. Rezultate.)*, în *Bibliografia lucrărilor științifice a membrilor Institutului de Istorie din Cluj-Napoca. 1920-2005*. București, 2008, p. 377-402; Idem, *Locul Institutului de Istorie din Cluj în istoriografia românească*, în *Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. 90 de ani de existență. 1920-2010*, Cluj-Napoca, 2010, p. 9-14.

rioase în cadrul instituției (mature / mijlocii / debutante)², astfel încât scriitura lor eșalonată în spațiu și timp a oglindit, cu obiectivă aproximație, sincopa menționată, dar și alte nivele de curențe, proprii sistemului instituționalizat național în defrișarea trecutului. În mod concret au suportat modificări programele fundamentale, structurate cronologic și problematic, temele adiacente, modalitățile de valorificare, cu un sugestiv primat acordat impunerii revistei de profil, la fel ca și ritmul progresiei, aleatorii cantitativ-calitative, a bibliotecii de profil. Astfel încât, sumarele periodice discutate pentru anii 2006-2011 au reflectat generos această stare de fapt, vizualizând un soi de „eclectism” generat lăuntric prin osândă mănuchiului de siguri colaboratori (din Institut, Cluj, Transilvania, țară și exterior), dar și din pricina impactului resimțit prin exersarea unor cerințe obiective în palier conceptual-metodologic, palpabile ades în capacitatea de „îndrumare” și „orientare” programatică survenite atât din partea Comitetului de redacție (alcătuit preponderent din binecunoscuți specialiști străini), cât mai ales a Colegiului de redacție (cooptând membri din Institut și cercetători / universitari renumiți la nivel național și internațional). Nu intenționăm să sugerăm nici un fel de dat „coercitiv” în acest sens, ci, dimpotrivă, încercăm să relevăm faptul că exigența profesională și morală a persoanelor și personalităților în cauză demonstrează un total schimbat gir de încredere pentru existența „Anuarului”, aflat pe mai departe într-un fructuos curs de afirmare internă și externă.

Sumara înscriere statistică înfățișează datele următoare privind componența Comitetelor de redacție: 45/2006: 13 membri (Germania, 4; SUA, Israel, 2; Elveția, Franța, Ungaria, 1; Cluj-Napoca și Iași, 1), reprezentând nume din fosta / actuala conducere a instituției / revistei, colaboratori stabili, membri onorari ai Institutului și istorici importanți în domeniu; 47/2008: 15 membri (Anglia, Italia, Slovacia, 1); 48/2009: 12 membri (Germania, 3; SUA, Israel, 2; Anglia, Elveția, Italia, 1; Cluj-Napoca, 1). Cât privește Colegiul de redacție, permutările sunt consemnabile astfel: 45/2006: 9 membri (redactor șef, secretar științific și câte 2, 3, 2 colegi reprezentând sectoarele de cercetare); 48/2009: 11 membri (4 din Institut, alți doi de la București și Iași; plus specialiști străini: Elveția, 2; Austria, Germania, Ungaria, 1).

Considerăm că un alt motiv important al modificărilor efectuate acum constă în faptul că, în finalul anului 2008, Institutul dobândise statutul de unitate componentă a sistemului de cercetare și dezvoltare de interes național,³ iar colaborările înmulțit survenite din partea unor prestigioși istorici străini și nu numai, în coroborare cu tendința deschis afirmată de a accepta și adapta alte / noi variante de abordare conceptual-metodologică (comparativism, integrare,

² Actualul personal de cercetare din cadrul Departamentului de Istorie se cifrează la 23 de oameni, vezi în N. Edroiu, *op.cit.* 2010, p. 11.

³ *Idem*, p. 13.

interdisciplinaritate, racordare etc.), au reclamat necesitatea grăbirii procesului de inserare a instituției și a publicației sale reprezentative în fluxul istoriografic continental, prin tocmai modalitatea organizatorică mai sus redată.

Drept imediată consecință, între modalitățile proprii de valorificare, anterior pomenite în existența „Anuarului”, au subzistat și evoluat deja tradiționalele colecții de documente medievale, cele referitoare la răscoala lui Horea, revoluția de la 1848-1849 în Transilvania, și problematica mișcării naționale române în arealul geografic dintre anii 1849-1918, precum și seria de „Bibliografie Istorică a României” etc.⁴ Toate au încercat să valideze intrinsec programele de cercetare la nivel național și temele fundamentale de certă probitate științifică: istoria locală / zonală, studiată într-un extins context național, defalcată în analiza trecutului politic, instituțional și social-economic, dar și cultural ori confesional, fără să se omită tangența cu datul de istorie universală, făptuite îndeosebi prin intermediul unor meritorii contribuții, elaborate tocmai în ideea deschiderii și a necesarei confluente cu elementul civilizatoric european.

Orientarea de formă și fond, modificată treptat, a fost vădită de compulsionările făcute și în structura conținutului propriu fiecărui volum în parte, adaptându-se norme diferite de evidențiere a demersurilor de variabile extensii și problematici istorice diferite, reflectând astfel tocmai percepția schimbată și genul de mobilitate conceptuală racordat seriei de restructurări nuanțatoare, intervenite în palier istoriografic intern și extern. Sumarele traduse continuu în două limbi de circulație (germană și engleză), foaia de titlu redactată mai nou bilingv (română și engleză), introducerea graduală a contribuțiilor tipărite în limbi străine, - aparținând unor colaboratori interni, dar și străini, - au concurat la augmentarea capacității circulante și evaluative a substanței abordărilor cuprinse în paginile revistei. Rubricatura proprie, încetățenită de decenii, a coexistat vremelnic și a cedat în final spațiu unui alt fel de concepție tematică, aflată în reală concordanță și relevanță cu un duct total modificat (și) sub impulsul presant al influenței exterioare. Exemplificăm în continuare „canonul” sensibil ameliorat calitativ pentru anii 2006-2011: 45/2006: Studii și articole (10 contributori: 4 interni și 6 externi); Studii documentare (6/6 int.); Note și recenzii (24/9 int.); Necroloage (1 int.); Cărți intrate în bibliotecă (1 int.); Viața științifică (1 int.); 46/2007: In onoare (3 int.); Academia Română la 60 de ani (6 int.); Instituții, actori și practici culturale (10/8 int.+ 2 ext.); Istorie și diplomatie (3 int.); Regimul comunist: structură și rezistență (4 int.); Viața științifică (1 int.); Necroloage (4 int.); 47/2008: Medievalia (2 int.); Avatarurile modernizării (6/5 int.+ 1 ext.); Cultură și educație (9/ 6 int.+3 ext.); Politică și ideologie (3 int.); Istorie-economie (2 int.); Pentru o istorie a comunismului (1 int.); Istorie și imagistică (2/1 int.+ 1 ext.); Restituiri (1 int.); Incursiuni

⁴ Vezi cp. 3, intitulat “Corpusuri de izvoare istorice”, în N. Edroiu, *op.cit.* 2010, p. 27-33.

bibliografice (1 int.); Recenzii (12 int.); Note bibliografice (74 int.); Revista revistelor (4 int.), toate cele trei compartimente apar, în premieră, distinct inserate în cuprins!; Cărți intrate (1 int.); Activitatea științifică (1 int.); 48/2009: Articol de fond (1 int.); Instituții (7 int.); Istorie și cultură (5 int.); Discuții (1 int.); Istorie și deontologie (despre plagiate!, 2/1 int.+1 ext.); Instrumente de lucru (1 int.); Recenzii (12 int.); Note bibliografice (35 int.); Revista revistelor (5 int.); Necroloage (2 int.); Viața științifică (1 int.); Activitatea științifică (1 int.); Revista cărții (1 int.); 49/2010: Articol de fond (1 int.); Proiecții instituționale (4 int.); Istorie și politică (4 int.); Istorie, cultură, educație (4 int.); Istorie economică (3 int.); Imagologie (3 int.); Documentaria (1 int.); Recenzii (5 int.); Note bibliografice (16 int.); Revista revistelor (4 int.); Viața științifică (4 int.); Activitatea științifică (1 int.); Lista cărților (1 int.); Necroloage (1 int.); 50/2010⁵ : Structuri și civilizații instituționale (4 int.); Elite și ideologie (5 int.); Europa transferurilor culturale (2 int.); Istorie și identitate (2 int.); Dezbateri (3 int.); Documentaria (1 int.); Recenzii (4 int.); Note bibliografice (33/32 int.+1 ext.); Revista revistelor (3 int.); Viața științifică (4 int.); Activitatea științifică (1 int.); Școala doctorală (1 int.), drept noutate absolută datorată extinderii și impunerii sistemului doctoral în cadrul institutului!

Sublinierea unor titluri repetitive indică tocmai faptul continuității abordării unitare tematic în corpul publicației pe durata temporală arbitrar stabilită în existența „Anuarului” clujean. Direcții precise de tratare se află deocamdată într-un incipient stadiu evolutiv din pricina unor multiple cauzalități, între care am inclus pe cele mai reprezentative: a) anumite paralelisme ori suprapuneri între diferiți semnatari proveniți din exteriorul instituției (universități, muzee, arhive, biblioteci, învățământ secundar / liceal etc.), care au abordat fie în manieră proprie, fie într-una aferentă ori subordonată colectivelor genuine, teme adiacente problematicii general specifice sectoarelor institutului de la Cluj; b) aparte manifestări față de raportul dintre tradiție și inovație, cu caracteristici îndeosebi în situația contributorilor originari de la alte institute de profil din țară (București, Iași, Sibiu, Târgu Mureș etc.), în efortul de a înclina, la modul ambivalent, balanța compromisului statuat îndeosebi în epoca prelungitei tranziție a scrisului istoric autohton; c) dialogul, deloc convențional în conjunctura dată, între emisarii generației tinere și a celei „vârstnice”, scutit (încă) de trauma „conflictului între generații” privind utilitatea acceptării / adoptării unui noi soi de discurs interpretativ, influențat notabil de tentativa de a grăbi racordarea la ritmul istoriografiei europene, „empatizat” fără rezervele de rigoare; d) infuzia teoretică și practică dovedită prin emergența unor valoroși contributory străini, care oferă modele secvențiale atât în plan conceptual, cât și metodologic, prin energia infuzată în a înprospăta setul de novatoare norme de conduită profesională în re-gândirea trecutului propriu și universal; e) generoasa

⁵ Volum în curs de apariție.

„concrență” născută între „școlile” istorice locale / naționale (București, Cluj, Iași) în direcția propriei auto-reprezentări în eșichierul autohton și în valorizarea de sine prin intermediul colaborării în exterior, în tocmai spiritul deplinei interdisciplinarități domeniiale.

Încercarea noastră de aleatorie departajare tematică a contribuțiilor incluse în volumele „Anuarului” pe cei șase ani calendaristici grupează selectiv și subiectiv un număr apreciabil de valoroși semnatari interni și externi (Institutului, Clujului și țării), în raport cu câteva trasee definitoriu înseriate privind forma și fondul celor cuprinse în suita de articole / studii/ contribuții documentare și bibliografice referitoare îndeosebi la ansamblul trecutului zonal transilvan în epocile medievală, modernă și contemporană.

Într-o proprie accepție, secvența denumită impropriu „Concept și metodă” include valide demersuri înfățișate spațial și temporal într-o modalitate interpretativă critic, avându-se în vedere datul general și insistându-se apoi pe module de abordare proprii fiecărui semnatar în parte: Utopism și concept istoric; Monarhul în diverse ipostaze; Puncte de vedere și reflecții despre onomastica de până la 1350; Datarea manuscriselor medievale latinești; Etnologie și semnificația istorică pentru domnie și casa domnitorilor din Țara Românească în secolele XIV-XVI; Craniometria și ideologia rasială în Transilvania interbelică (45/2006); Esența națională „versus” ontologia etnică. Fundal filosofic național în România (49/2010); Agrarianism și dezbateri intelectuale în România interbelică (48/2009); Interpretarea psihologică a unui fotografii de grup etc.

Din punct de vedere istoriografic primează abordări principiale determinate de aniversarea a nouă decenii de existență a instituției de cercetare la Cluj (A. Dincă, N. Edroiu, S. Mândruț) și un interesant studiu privind influența grecească în disputele de profil din spațiul românesc la finele veacului XIX (47/2008). Utile prin latura informațională și interpretativă persistă medalioanele comemorative referitoare la personalități de anvergură în mediul istoric național: Demostene Russo (49/2010), Emil Panaitescu (48/2009), Virgil Vătășianu (45/2006), Cornelia Bodea (46/2007) și Camil Mureșanu (46/2007, 47/2008, 49/2010). Secvența instituită periodic în a consemna, la modul retroactiv, viața și activitatea unor membri și colaboratori ai Institutului rămâne edificatoare chiar și prin așternerea și exersarea ei la modul de „remember”: Sabin Belu, Liviu Botezan, Jakó Zsigmond, Magyari András (Cluj); Paul Cernovodeanu, Virgil Căndea (București); Grigore Ploșteanu (Târgu Mureș).

Compartimentul științelor auxiliare relevă întocmai aportul informațional al membrilor colectivului de profil din Institut și Universitatea locală, în a repune în circuit științific și a dezbate astfel chestiuni minore / majore profilate în cursul analizelor efectuate în chip personal ori colectiv. Excursul lor demonstrativ este benefic ilustrat prin „recursul la metodă” în deslușirea importanței actelor emise de Cancelaria regală a Transilvaniei (1337), a evoluției

stemei locale între secolele XV-XVII, a imaginarului reflectat de călătorii străini despre Cernăuți (XVI-XVIII), bibliografia generală vizând anul 1821, cronologia revoluției de la 1848-1849 (48/2009), consemnări și manuscrise referitoare la personalități politice, culturale, bisericești din Transilvania veacului XIX, mărturii documentare privind evoluția Școlii Române din Roma (49/2020), precum și altele în legătură cu evoluția Institutului de Istorie Națională din Clujul interbelic, neomițând a pomeni instrumentul de referință numit bibliografia „Anuarului” între 1995-2005 (45/2006).

Competiția generată de sublinierea primordialității datului politic și social-economic în evoluția Transilvaniei medievale și moderne, dar și a României de după 1918, indică o aproximată stare de egalitate atât sub raport cantitativ, cât mai ales calitativ. Seria de noi documente introduse în circuit, mai cu seamă de către istoricii tineri în urma studiilor efectuate în străinătate prin diferite modalități, interpretarea lor într-un context adecvat, înfrăurit și de aplicarea unor schimbate metode de investigare interpretativă, au facilitat tratarea unor variate și captivante subiecte de substanță fie distinct locală, fie de anvergură națională ori extins continentală. Ca, de exemplu: relații interromâne în evul mediu (46/2007), raporturi diplomatice cu Austria (1832-1849) (1846-1850), cu Franța (1866-1914), proiectul de confederare româno-polonă (1931-1932), statute în conceptul politic neoliberal în Transilvania (49/2010), studiul de caz vizând Bucovina interbelică (47/2008, 49/2010), fenomenul rezistenței anticomuniste (Aiud, Făgăraș, Sighet, Valea Jiului), locul și rolul Transilvaniei în disputa româno-maghiară (1940-1945); ori despre „fraternități” ale calfelor în Transilvania (1463-1484), negustorii „literați” de la Cluj (1599-1637), solidarități și diferențieri între orășenii ieșeni (sec. XVII), impactul birocrăției austriece în Transilvania (prima jumătate a veacului XIX), „falansterul” de la Scăieni, relații comerciale între România și Monarchie (XIX-XX), percepția crizei economice din 1873 în aria transilvană, obști bisericești și preoți români în comitatul Turda (1850-1900), elita și comunitatea românească din Alba Iulia în debut de secol XX, aprovizionare militară a României (1915), statutul funcționarului public (1923), societăți miniere și producția de cărbune (1925-1930).

În strânsă legătură cu elucidarea unor crâmpoie de trecut local și național, precum cel sus relevat, a stat încercarea de portretizare a unor semnificative figuri ale patrimoniului autohton între veacurile XVIII-XX: Inochentie Micu (48/2009), Ioan Budai Deleanu (47/2008), Alexandru Roman (46/2007), Grigore Silași (45/2006), Septimiu Albini (46/2007), Corneliu Zelea Codreanu (45/2006), Eliza Constantinescu Bagdat, una din personajele inedite ale mișcării feministe universitare clujene interbelice (49/2010).

Secvența interpretativă privind existența și acțiunea minorităților naționale în spațiul și timpul comensurat de veacul XX, a fost benefic tratată prin demersurile unor tineri contributory, preocupați atât de a periegheza dimensiuni

necunoscute ori interzise odinioară, cât și de a rediscuta, „pro” sau „contra”, proiecții referitoare la atitudinea de ansamblu a statului unitar român, defalcată în faze, sensibil augmentate documentar: a) interbelică; b) postbelică, inclusiv etapa comunistă; c) „post” 1989. Cităm aici suita de incitante dezbatere legate îndeosebi de problematica evreiască pe durata războiului doi mondial: episoadele Cernăuți (49/2010) și Odessa (47/2008), eforturile diplomatului C. I. Karadja (49/2010), repatrierea și integrarea social-economică a deportaților din Transnistria (46/2007); ca și cea despre maghiari: statutul minoritar și identitatea comunitară între 1956-1965, ori problematica drepturilor omului din România, la Helsinki (50/2011).

Alte culoare vizibile hermeneutic în evoluția publicației în anii incriminați au vizat cu precumpănire ilustrarea faptului de cultură și civilizație / spiritualitate, într-o multitudine de concrete variante demonstrative, incluzând contribuții de substanță deopotrivă în plan documentar și analitic. Capitolul despre „Biserică și religie”, legitimând un frecvent subiect exersat istoriografic, denotă acum virtuțile unui ecumenism logic aplicat în sublinierea aportului indiscutabil al tuturor religiilor și confesiunilor existente în Transilvania și România, într-un echilibrat exercițiu cronologic și tematic, rezumat astfel: antroponime teoforice în Transilvania (sec. XI-XIV), vicarii generali ai episcopiei transilvane (XIV), fondarea „prepoziturii” săsești (49/2010), problema disciplinară în sinoadele BRU (XVIII), preoții „moralisti” sub episcopul Lemeni (1832-1850), organizarea bisericii evanghelice din Transilvania (1849-1860), episcopia de Arad (1965-1873), preoții năsăudeni (46/2007), BOR și modernitatea secularizării (47/2008), biserica greco-catolică în Banat (1920-1945), „Uniunea Femeilor Evanghelice” din Clujul interbelic (48/2009). Problematika istoriei culturii apare oarecum diminuată numeric din motive inteligibile, dar bogată valoric datorită unor exerciții fie evocative, prilejuite de un moment festiv în existența Academiei Române (46/2007), fie de sorginte major documentar-interpretativă (mentalități și percepții politice reflectate la sași, 1849-1860, și, raporturi elitare interbelice și Școala Română de la Roma, (48/2009). Subiectul educației naționale și dezvoltarea sistemului de învățământ în Transilvania și România (până în imediată actualitate!) a fost tratat de specialiști recunoscuți în domeniu, atât din țară, cât și din străinătate, care au constatat multiple valențe funcționale ale studiului desfășurat preponderent într-un deplin caracter (in)formativ, în Europa secolului XIX, prin sistemul ingenios denumit „peregrinatio academica”, cu reverberații eficiente și asupra modalităților de școlarizare autohtonă: 1) bursieri români la Atena (sec. XIX), elevi români la școli militare franceze (45/2006), Facultatea de drept și științe economice a Universității din Cernăuți (47/2008); tineri studioși la Padova (1919-1945), Școala Română din Roma (1920-1923), studenți români la universități din Germania interbelică (47/2008); 2) Școlile Blajului (1848-

1852), școli confesionale române și mixte în Transilvania (1849-1860), național și naționalism în educația românească interbelică (50/2011), Petre Andrei și universitatea din Iași (47/2008), învățământul de partid în România (1948), învățământul superior clujean sub comunism (47/2008), învățământul românesc „post-1989” în perspectivă comparată (47/2008). Direcția de evaluare a locului și rolului îndeplinit de produsele tipărite și presă în acțiunea de cultivare a spiritului critic și de informare a publicului în spațiul și timpul autohton, a stat în atenția unui restrâns număr de colaboratori, așa precum rezultă din stratigrafia efectuată în cuprinsul „Anuarului”. Cele câteva intervenții au discutat fie aspecte de substanță constitutivă și contributivă, fie tendințe singulare, excerptate în semnificative studii de caz în acest sens: prima tipăritură în Transilvania (1525), presa ecleziastică română locală (1850-1875), finanțarea „Tribunei” sibiene (1884-1899), „Chrestomația Română” aparținând lui Mozes Gaster (1891), strategii discursive de dreapta interbelice, „Svastica Banatului” (50/2011).

Carența proprie scrisului istoric autohton mărturisită de sinuozități inechitabile cantitativ și calitativ atât înainte de 1989, cât mai ales în actuala fază de prelungit „intermezzo” în palier conceptual-metodologic, a afectat deficitar ilustrarea tronsonului de istorie universală, restituită într-o palidă reprezentare eclectică în economia revistei institutului clujean între anii 2006-2011. Mulți dintre puținii semnatari își exersează continuu firave demersuri documentar-interpretative, iar alții se străduie meritoriu să reconstituie în chip pozitivist, un soi de eșantioane de relevante mărturii pentru un comun trecut central și sud-est european, incluzând atât Transilvania de altădată, cât și mai ales România renăscută după 1918: surse și istoriografie pentru înțelegerea accesului tinerilor studioși proveniți din Balcani și aflați în școlile tehnice franceze (sec. XIX-XX), revoluția de la 1848, la Belgrad, în optica unui consul austriac (47/2008), scrieri politice și de sociologia dreptului, ale lui Eugen Ehrlich (1862-1922), industria carboniferă în Europa centrală (1919-1929), istoricul german Fritz Valjavec și România (48/2009), deportarea în Europa de sud-est până la 1944 (45/2006), „Europa Liberă” postbelică (48/2009).

Suntem de părere că revista de sorginte istorică, indiferent de mediul de proveniență (academic, muzeal, universitar etc.), nu poate fi acceptată într-un sens limitat al cuvântului numai o proprie emanație și mandatară a „summei” de valori discursive afirmate în spațiu și timp de către un stabil sau fluctuant grup de specialiști. Dacă admitem teza că însăși istoria este plămădită din procesualități interne și nu doar din reunite date factuale, atunci putem sugera relaționarea existenței și acțiunii publicației de profil, ca un ansamblu de contribuții, elaborate de diferiți semnatari în funcție de origine, tematică / problematică, apetențe, „voluntarism” în afirmarea și configurarea de sine stătătoare, cu pleiada de intuiții, supoziții ori predicții determinate de un set de interese,

motivabile atât obiectiv, dar îndeosebi subiectiv. Considerăm că un un atare periodic nu se poate nicicum izola în „genuitatea” sa nativă, și nu rezistă trainic fără conlucrări valorice survenind continuu din interior și exterior, marcând astfel constanta preocupare a liderilor de institut / revistă, de a pleda concertat într-un perimetru de exprimare primar valoric și secundar cantitativ. În cazul de față, „Anuarul” reprezintă o certă posibilitate de afirmare științifică, prin deschiderea față de noutate în plan național și internațional, astfel că opinia, des vehiculată privind „oglindea fidelă” a propriului tărâm de cercetare, apare desuetă și suportă importante contracții în formă și fond.

Probabila marjă de subiectivism și interes, întrevăzută simbolic în lecturarea numerelor tematice parcurse, concură totuși, mai totdeauna benefic, la consolidarea stabilității valorice a periodicului în rețeaua de profil național, cu avenite strădanii de racordare, prin colaborare și comparatismul denotat, la exercițiul probat de instrumente similare din apropiată ori mai depărtată vecinătate geografică, fapt impulsionat decisiv de calitatea profesională a autorilor și de ecoul critic al materialelor extins difuzate. Faptul că istoria acționează totuși în secvențe discontinue este vremelnic ilustrat de amalgamul și hiatusurile participative survenite din mediul intern și extern. Istoricizarea urgentată a actualității se detașează peremptoriu îndeosebi în situația unor contributory străini, în bună parte vechi și statornici colaboratori, marcanți cercetători ai spațiului istoric transilvan și general românesc. Relativa ierarhizare numerică subliniază un primat pentru istoricii din Anglia, Elveția, Germania, Ungaria, urmați de cei din Bulgaria, Canada, Franța, Italia, cu constante prezențe valorice prin subiecte legate de reciprocitatea interferențelor bilaterale ori de anumite crâmpie din trecutul autohton. Desigur că statistica celor interni rămâne preponderentă în raport cu cea anterior menționată, din motive lesnicios inteligibile, contributorii respectivi acoperind îndeosebi secvențe de istorie transilvană (de la epoca medievală până la cea contemporană) și națională (prin excerpte ilustrative pentru anumite arii spațiale și temporale), specifice fiecărui semnatar în parte. Aleatoria trecere în revistă cantitativă impune fireasca dominație a Clujului, prin specialiștii de la Institut (cercetători și doctori / doctoranzi), Universitate (cadre didactice și doctori / doctoranzi), Muzeul Național local, sau profesori din mediul liceal, angrenați în programe de perfecționare de profil, la fel ca și alți congeneri răspândiți fie în zona geografică focalizată (Târgu Mureș, Sighet), fie în cuprinsul țării (București, Craiova, Iași, Onești, Orșova, Târgu Jiu etc.). Urmează din punct de vedere numeric și valoric aportul școlii ieșene de istorie (Institut și Universitate), cel al unor cunoscuți exegeți din mediul universitar (București, Constanța, Suceava, Timișoara), de la Arhivele Naționale, CNSAS și MAE. Sistemul de „racolare” a semnatarilor de certă substanță domেনială fusese benefic extins în ultimii ani tocmai datorită predicției grupului de realizatori ai publicației, care au reușit în

propunerea făcută de a ieși din cadrul secvențialității de „iz local” în favoarea admiterii subiectelor dictate atât de politica „internă” a institutului clujean, cât mai ales de exersarea unei înnoite variante de discurs istoric, profund regândit în formularea unei altfel de ordonări relative a succesivității, prin intermediul nivelului de remanente cauzalități.

Ca o firească dovadă apare în acest sens „versatilitatea” manifestată într-un extrem de gingaș segment component al revistei, precum cel al recenziilor și notelor bibliografice. Acum și astfel se valida teza distinctă a mandatarilor organismului științific clujean privind necesitatea extinderii „dialogului critic” ce însuma, desigur selectiv și subiectiv, lucrări fie semnificative, fie mai puțin reprezentative ale istoriografiei noastre și străine. Discursul interpretativ pronunțat adeseori imperative, consemna astfel calități și defecte, plusuri și minusuri, depistate conceptual-metodologic în nararea trecutului și în procesul adecvării analizei la exigențele cunoașterii științifice prezente. Rămâne însă în suspensie întrebarea privind locul / rolul intuiției specialistului în alegerea cărții ori a periodicului de discutat, fapt incluzând o proprie paletă semantică generată de afinități, colegialități, conveniențe, polemici, răfuieți, schimb de amabilități deloc „amiabile” etc. Nicidecum nu tindem a supozitiona că procedeul se baza pe ideea exclusivei reclamări a contribuțiilor „plăcute” și la „modă”, pentru a contura un anume nivel iluzoric de acceptare și adevărire pe tărâm istoriografic. Recenziile au abordat mai multe teme comune, sugerate îndeosebi de cartea istorică locală și națională, într-un raport mai totdeauna invers proporțional între investigările de trecut transilvan și cele extins naționale. Semnatarii, în majoritate cercetători ai Institutului, doctoranzi ori cadre didactice universitare locale, au manifestat interes cu precădere față de propriul domeniu de chestionare interpretativă (medie, modernă, contemporană, cultură, bibliografie etc.). Consemnăm acum faptul că volumul 46/2007 nu a inclus rubrica sus pomenită din motive strict financiare și tehnice. Preocupări deosebite față de literatura istorică italiană, germană și maghiară au denotat următorii recenzenți: Iosif Marin Balog, Lidia Gross, Mádly Loránt, Stelian Mândruț, Francisc Papp, Adrian Pop, Otmár Trașcă, Veronica Turcuș. Nu putem omite excursul făptuit de cercetătoarea Mariana Hausleitner (München), care a discutat pertinent anumite lucrări străine referitoare tematic la istoria contemporană, inter- și postbelică, românească. Semnalările vizând periodicele de specialitate s-au referit, paradoxal și frecvent, la reviste de profil din Germania, Republica Moldova, Ungaria, Serbia, - drept consecință a contactelor directe facilitate de burse, călătorii de studii și granturi, - în raport cu minora atenție față de cele interne; aceasta și din pricina faptului că se intenționase, la fel ca și în situația cărților achiziționate pe diferite căi de către biblioteca instituției (achiziții, donații, schimb), a se ilustra tocmai vivacitatea ritmului conlucrării externe, valorizată și funcțională în comparație cu producția autohtonă, cu importante

titluri înfățișate, de altfel, în multe din revistele similare apărute în centrele academice și universitare ale țării. Concreta vizualizare a sumarelor ultimelor numere din „Anuar” dovedește comensurabilitatea preocupării față de semnarea, îndeosebi a extensiei străine, drept indiciu al tentativei de încadrare și racordare la parametrii valorici ai publicației de profil, dominată de raportul invers proporțional între majoritatea reprezentată de cele câteva zeci de titluri repertorizate critic, dar și de cele câteva articole / studii introductive tematic.

Întreaga mobilitate a membrilor Institutului de Istorie din Cluj, afirmată prin contribuții proprii, la fel ca și prin semnalări critice făcute la cartea și periodicul autohton / străin între anii 2006-2011, dovedește, în deopotrivă măsură, atât atașamentul față de augmentarea nivelului competițional valoric al științei istorice autohtone, cât și eficiența strădaniei de a se situa mereu în congruență cu evoluția istoriografiei europene. Faptul este sugestiv subliniat într-un ultim tronson semnificativ al publicației discutate. Rubrica de „Varia” dezvăluie mărturii, „contabilizate” ciclic (anual) despre activitatea propriu-zisă a instituției în palier intern și extern: burse, conferințe, granturi, sesiuni / seminarii (Bocșa-Zalău, Cluj-Napoca, Reșița etc.; Budapesta, Geres-Austria, Novi Sad, Varșovia, Viena etc.) atât la modul particular, cât și colectiv (a se vedea rapoartele privind călătoriile de documentare și studiu în exterior, actele CMRM, Budapesta-București și CMRS, Arad / Nădlac –Bratislava etc.). Literatură de profil, deținută de biblioteca proprie (31 decembrie 2009: un total de 19.286 cărți și 5743 periodice,⁶ aflat în vechiul sediu, revenit Universității, în vreme ce Institutul beneficia de un nou local, inaugurat în mai 2010!), rămâne indispensabilă cercetării de profil, datorită importanței încumbate în consolidarea cunoștințelor profesionale și validarea lor în demersurile de specialitate, realizate în modalități diferite, în țară și străinătate.

Totalul estimat la 3237 de pagini și consemnat, ca atare, prin articole și studii indicate selectiv în cuprinsul ultimelor două volume ale Bibliografiei Istorice a României,⁷ înseamnă un indiscutabil aport istoriografic în plan intern și extern, reținând și iradiind contribuția unui grup de istorici, martori și participanți într-o dificilă etapă a devenirii științei istorice autohtone, grevată de motivații financiare, limitări derivate, posibilă lipsă de adecvare și inventivitate, incriminări de subiectivism, de hiatusul continuității în efort, de dificultatea propice organizării, dar impunând dăruirea exigentă și responsabilă a muncii în grup, evidentă și în situația „Anuarului” institutului clujean.

⁶ N. Edroiu, *op.cit.* 2010, p. 36.

⁷ Volumul XII/1-2 (2007-2008), București, 2009; Cluj-Napoca, 2010.

COLOFON

ITINERARII ISTORIOGRAFICE. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan
vede lumina tiparului prin finanțare integrală a Muzeului Banatului Montan din Reșița.
Lucrarea apare la Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
prin bunăvoința Academicianului Ioan-Aurel Pop.

Editorii cărții Dumitru Țeicu și Rudolf Gräf.
Secretar de redacție Adrian Magina.
Tehnoredactare și corectură Ladislau Szalai.

Tiparul executat la tipografia Color Print din Zalău, director Istvan Major.
Formatul cărții 16/23 cm, pe hârtie de 125gr., în 200 de exemplare.
Reșița, 2011 noiembrie

